

Laudatio, Lamm Vanda professzor asszony születésnapjára

A történészek úgy tartják, hogy a perzsa mithraizmus vallási szokásból származtatható a születésnap megünneplésének kultúrája Európában, amit a római légiósok honosítottak meg a birodalomban. E mulatsággal, örömmel, boldogsággal és ajándékozással együtt járó jó szokás, amely sok évszázados szünet után a huszadik században éledt újra, egyik legemberibb és legkellemesebb ünnepünk, különösen, ha kerek számú évfordulóhoz köthető. Kedves ünnepeltünk, Lamm Vanda professzor asszony esetében is eme kerek évfordulóhoz érkeztünk, és ez alkalomból aktuális egy eddigi szép ívű, gazdag életpálya áttekintése, felidézése.

Lamm Vanda professzor asszony egyetemi tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán kezdte meg 1963-ban, és itt szerzett diplomát summa cum laude minősítéssel 1968-ban. Az egyetemi évek után pályáját alapvetően meghatározó külföldi tanulmányutak következtek: először a Strasbourgi Egyetem Jogi Kara mellett működő Faculté International de Droit Comparé intézetben (1969, 1971, 1975), majd a hágai Nemzetközi Jogi Akadémián (1976, 1979). 1972-ben UNITAR ösztöndíjjal Hollandiában és Ausztriában folytatott posztgraduális tanulmányokat, 1986-ban pedig a New York-i Columbia Egyetem vendégkutatója volt.

Professzor asszony kandidátusi fokozatát 1979-ben szerezte meg, a tudományok doktora címet pedig 1988-ban. 2007 óta az MTA levelező tagja, 2013 óta rendes tag.

Egyetemi tanulmányai után rövid ideig jogi előadóként egy ipari nagyvállalatnál dolgozott, majd 1968-ban egykori professzora, Haraszti György ajánlására a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének kutatója lett. E pálya minden lépcsőfokát végigjárta. 1991 és 2012 között az MTA Jogtudományi Intézet igazgatója volt.

A felsőoktatásban 1975-től vesz részt. Kezdetben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán volt óraadó tanár, majd 1984-től a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának docense, 1989-től tanszékvezető egyetemi tanár. Eközben oktatott külföldi hallgatókat a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, valamint a St. John's Universityn New Yorkban. 1998 óta Győrben, a Széchenyi István Főiskolán, illetve a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kara Nemzetközi Jogi Tanszékén tanított nemzetközi jogi tárgyakat. Az ezen a karon működő Állam- és

Jogtudományi Doktori Iskola tőrzstagja, oktatója és témavezetője. Az Egyetemi Doktori Tanács tagja.

Tudományos kutatómunkát is a nemzetközi jog témakörében folytatott, és pedig nemzetközi közjogi témákban, valamint a nemzetközi nukleáris jog tárgykörében. Különösen jelentős eredményeket ért el a nukleáris energia békés célú hasznosítása nemzetközi jogi vetületeinek, valamint a Nemzetközi Bíróság joggyakorlatának és joghatósági rendszerének vizsgálata terén. De foglalkozott emberi jogokkal, a nemzetközi szervezetek jogával és nemzetközi környezetvédelmi joggal is.

Több rangos hazai és nemzetközi tudományos társaság tagja, illetve vezető tisztségviselője. Az 1990-es évek közepétől az OECD-NEA Nukleáris Jogi Bizottságának alelnöke; 1993 óta tagja az International Nuclear Law Associationnek, 2000-2001-ben a társaság elnöke, 2002 óta tiszteletbeli elnök; az OSCE Court of Arbitration and Conciliation elnökségének tagja. 1998-tól a hágai Állandó Választott Bíróság tagja, 2001-ben az egyik legtekintélyesebb nemzetközi jogi tudományos társaság, az 1873-ban alapított Institut de Droit International levelező tagjává választották, 2008-tól rendes tag, 2009 és 2011 között a társaság alelnöke. Egyébként ezt az intézetet Nobel-békedíjjal tüntették ki. 2003-ban beválasztották az Academia Scientiarum et Artium Europaea tagjai közé. Az International Law Association munkájában 1980 óta vesz részt, az Executive Council tagja, 2014 óta a Magyar Tagozat elnöke. A Magyar ENSZ Társaság Elnökségének tagja.

1981 és 1983 között a nőekkel szembeni diszkrimináció felszámolásával foglalkozó ENSZ szakértői bizottság (CEDAW) tagja. Az 1990-es években az iraki-kuvaiti háború környezeti káraival foglalkozó UNEP szakértői bizottságban tevékenykedik, illetve alelnöke ennek. Nemzetközi szervezetek számára rendszeresen végez szakértői tevékenységet.

Lamm Vanda professzor asszony igen termékeny publikációs tevékenységet mondhat magáénak. Hét önálló magyar, illetve angol nyelvű könyv szerzője, 21 magyar és idegen nyelvű könyv szerkesztője; publikációi 14 országban jelentek meg. 2014-ben a Nemzetközi Bíróság kötelező joghatósági rendszerével foglalkozó monográfiáját az egyik legtekintélyesebb brit társadalomtudományi kiadó jelentette meg. Kezdeményezője, társszerkesztője, majd önálló szerkesztője volt az 1990-es évek egyik legnagyobb jogtudományi vállalkozásának, a Magyar Jogi Lexikonnak. Számos munkája itthon és külföldön alapműnek számít. Két könyve kiadói nívódíjat kapott.

Jelentős szerepet vállalt szakfolyóiratok szerkesztőségi munkájában. 1990-től 2010-ig felelős szerkesztője, 2010-től 2014-ig főszerkesztője az Acta Juridica Hungaricának, 1991-től 2012-ig főszerkesztője az Állam- és Jogtudománynak. Több más szakmai folyóirat szerkesztőbizottságának tagja.

2005 és 2011 között tagja volt az MTA Elnökségének. 2011 óta az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának osztályelnök-helyettese. 2008-tól 2014-ig az MTA Ügyrendi Bizottságának elnöke; 2014-től az MTA Tudományetikai Bizottságának elnöke. Az MTA Szigetközi Munkabizottságának elnöke.

Többször oktatott külföldön, így önálló posztgraduális kurzusokat tartott Jugoszláviában, Fehéroroszországban és a párizsi Sorbonne Egyetemen; de előadott brazil, finn, japán és olasz egyetemeken, valamint a Montpellier-i egyetem nukleáris jogi iskolájában.

Számos nemzetközi konferencián szerepelt előadóként. A nukleáris kárfelelősségi bécsi egyezmény felülvizsgálásával foglalkozó diplomáciai konferencián a magyar delegáció vezetője.

Legújabban Lamm Vanda professzor asszony a 2015. év őszén induló nukleáris jogi szakjogász-képzés szakfelelőse, szervezője és oktatója lesz a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karán. Oktatási és oktatásszervezői közreműködése nélkülözhetetlen e képzés színvonalas lebonyolításához.

Szakmai munkájának elismeréseképpen MTA Ifjúsági Díjban (1973), Kiváló Munkáért kitüntetésben (1989), Akadémiai Díjban (1995), Pro Facultate Jurisprudentiae-ban (2003), valamint Deák Ferenc Díjban (2012) részesült.

Mint fent említettük, Lamm Vanda professzor asszony több mint másfél évtizede oktat egyetemünkön, Győrben. Emlékszem az első időkben egy, a fiatal oktatók és hallgatók által szervezett erősen politikai ízű eseménnyel kapcsolatosan jó szándékúan figyelmeztette a rendezőket: lehetőleg hagyják az aktuális politikai vitatémákat, akármilyen színezetűek is, az egyetem falain kívül. Akkor nekem Jacques Cujas, a nagy francia jogtudós mondása jutott eszembe: „*Nihil hoc ad edictum praetoris*” vagyis „Ennek semmi köze a *praetori edictumokhoz*”. Cujas ezt akkor mondta, amikor a 16. századi vallási háborúk idején az egymással szembenálló politikai erők állásfoglalásra akarták kényszeríteni az egyik vagy másik tábor mellett. A frappáns válasz mögött az áll, hogy a jogtudós ne merüljön el a napi politikai csatározások mocsarában, hanem maradjon meg a jogtudomány berkein belül. Professzor asszony üzenete is hasonló volt a fiataloknak: az egyetem ismeretek és tudás elsajátításának színhelye, a jog pedig tudomány. A napi politika inkább maradjon ezen intézmény falain kívül.

Professzor asszony személyében igazán jó kollégát és egy olyan team tagját köszöntjük születésnapján, amelyet ő alakított ki határozott állásfoglalásával, rugalmas döntéseivel és sokszor emberséges megértésével. Abban, hogy a Széchenyi István Egyetemen az állami- és jogtudományi képzés és kutatás gyökeret tudott verni és virágzásnak tudott indulni az elmúlt majd húsz esztendő során, neki felülmúlhatatlan érdemei és oroszlánrésze van. A hallgatók egy nagy tudású, tapasztalt oktató műhelyében válnak szakemberré. A fiatalok képzése, fejlődése mindig szívügye és elsődleges feladata. Ugyanez mondható el a már végzett fiatal szakemberekről, egyetemi oktatók támogatásával kapcsolatosan. Az ő életpályájuknak egyengetése, oktatásuk, továbbképzésük elősegítése terén professzor asszony példamutató teljesítményekkel dicsekedhet.

Reméljük, hogy egyetemi csapatunknak még sok ideig tagja, támogatója lesz. Kívánunk ehhez sok sikert és jó egészséget!

Győr, 2015. 02. 20.

Milassin László

Kedves Professzor Asszony!

Hetvenedik születésnapod alkalmából nagy szeretettel köszöntelek a Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar valamennyi munkatársa nevében. Kutatásaidhoz, egyetemi oktatómunkádhoz és tudományos közéleti tevékenységedhez jó egészséget, alkotókedvet és további sikereket kívánunk.

Bízunk benne, hogy Professor Emeritusként még évtizedekig megosztod velünk és Karunk hallgatóival mindazt a tudást, amelyet nemzetközi hírű tudósként és egyetemi tanárként felhalmoztál.

Kedves Vanda!

Sokat gondolkodtunk azon, hogyan fejezhetnénk ki születésnapodon elismerésünket és köszönetünket a Kar érdekében tett erőfeszítéseidért. Végül úgy döntöttünk, hogy Neked ajánljuk a Jog-Állam-Politika című folyóiratunk – melynek alapításától szerkesztőbizottsági tagja vagy, és sokat tettél azért, hogy a periodika elnyerje méltó helyét a jog-, állam- és politikatudományi folyóiratok között – ez évi első számát. Születésnapjaid ajándékként fogadd szeretettel a Jog-Állam-Politika Neked dedikált 2015. évi 1. számát.

Isten éltesse! Boldog születésnapot!

Győr, 2015. 02. 20.

Fazekas Judit
dékán

A gazdasági alkotmányosság új fejezete Magyarországon?

Az Alkotmánybíróság a korábbi alkotmányos alapelvek fogságában

Magyarországon az első kartális alkotmány 1949-ben lépett hatályba, amelynek célja egészen az 1989-ben bekövetkező közjogi rendszerváltozásig a szovjet mintájú kommunista diktatúra államszervezetének alaptörvényben való rögzítése volt. A szocialista állam kiemelt feladatának tekintette a nemzetgazdaság irányítását,^[1] ezért az 1949. évi XX. törvény kihirdetésekor szövege szerint a népgazdaság irányító ereje a nép államhatalma volt, a Magyar Népköztársaság gazdasági életét pedig a népgazdasági terv határozta meg. Az Alkotmány értelmében az államhatalom a társadalmi tulajdonban lévő vállalatokra, az állami bankrendszerre, a mezőgazdasági gépállomásokra támaszkodva irányította és ellenőrizte a népgazdaságot a termelőerők fejlesztése, a közvagyon növelése, a dolgozók anyagi és kulturális életszínvonalának emelése és az ország védelmi erejének fokozása érdekében. A nemzetgazdaság állami irányítása tekintetében döntő változást az Alkotmány 1989. októberi átfogó módosítása hozott,^[2] amely kimondta, hogy Magyarország gazdasága a tervezés előnyeit is felhasználó piacgazdaság. Az 1990. évi XL. alkotmánymódosító törvény ebből a megfogalmazásból már elhagyta a tervezésre való utalást, az Alkotmány preambulumban pedig megjelent a „szociális piacgazdaság” kitétel is. A rendszerváltozást követő húsz esztendő azonban oda vezetett, hogy a piac szabadságának jelszava alatt sokan kijátszották a polgárok jogait és súlyosan megsértették azokat. A nagyvállalatok például ezt azért tehették meg,

[1] Rácz, 1998, 53.

[2] Drinóczi Tímea tanulmányában rámutat arra, hogy az 1949-es sztálini-buharini alkotmány által bevezetett társadalmi és gazdasági berendezkedésen már az 1972-es módosítás – a szocializmus által meghatározott kereteken belül – enyhülést vezetett be. Drinóczi utal az akkori preambulumra is, mely szerint az 1972-es alkotmánymódosítással az új Alkotmány „kifejezi az országunk életében végbement alapvető változásokat, a társadalmi haladásért vívott küzdelem és az országépítő munka történelmi eredményeit”, és „biztosítja eddigi eredményeinket és további előrehaladásunkat a szocializmus útján”. (Drinóczi, 2004, 33–34.)

mert az állam leépítésének hamis jelszavával visszaélve képtelenné tették azt a polgárok védelmére.^[3] Következésképpen a Magyarországon 2012. január 1-jén hatályba lépett Alaptörvény az 1989 óta hatályos Alkotmány gazdaságra vonatkozó rendelkezéseit gyökeresen átalakította.

A tanulmány az alkotmányos keretből kiindulva azt vizsgálja, hogy az Alaptörvény hatálybalépése óta a gazdasági alkotmányosságra vonatkozó szabályok – illetve azok változásai – hogyan jelennek meg az alkotmánybírói gyakorlatban és azok milyen elméleti és gyakorlati problémákat vetettek fel.

I. PIACGAZDASÁG, VERSENYSZABADSÁG, SZERZŐDÉSI SZABADSÁG – AZ ALAPTÖRVÉNY M) CIKKE

Az Alaptörvény az állam gazdaságpolitikáját az M) cikkben a korábitól eltérően nem piacgazdasággént definiálja, hanem a gazdaság alapjaira vonatkozó értékrendet állapít meg: „Magyarország gazdasága az értékteremtő munkán és a vállalkozás szabadságán alapszik.” Először jelenik meg tehát alaptörvényi szinten az értékteremtő munkára alapuló gazdaság deklarációja,^[4] amely a vállalkozás szabadságának alapértékével egymást erősítve és feltételezve járul hozzá a nemzet felemelkedéséhez. E mögött az alkotmányozónak az a társadalomfilozófiai megfontolása húzódik meg, amely a „*welfare state*” – jóléti állam helyett a „*workfare state*”-et,^[5] azaz a munkaalapú államot kívánja előnybe részesíteni, az európai civilizáció értékeinek megóvása érdekében.^[6]

Az Alkotmánybíróság a „piacgazdaság” Alaptörvényből történő szövegszerű elhagyásától függetlenül az 1989-től hatályos Alkotmány gazdasági berendezkedésének alkotmányos alapjaiból indult ki, lényegében azt tartotta fenn. A 3175/2013. (X. 9.) AB határozat az Alaptörvény M) cikke kapcsán megállapította, hogy a rendelkezés Magyarország állami és társadalmi, gazdasági berendezkedésének, működésének legfőbb elveit és az önálló államiságból fakadó legfontosabb értékeket megfogalmazó normák részét képezi.

Magyarország biztosítja a tisztességes gazdasági verseny feltételeit, fellép az erőfölénnyel való visszaéléssel szemben, továbbá védi a fogyasztók jogait, rögzítve ezáltal a verseny közjó általi ésszerű korlátozását.^[7] Az Alkotmánybíróság – visszaulva a 3192/2012. (VII. 26.) AB határozatára – rámutatott arra,^[8] hogy bár az Alaptörvény – szemben a korábbi Alkotmánnyal – nem nevesíti külön a

[3] Ablonczy, 2011, 76.

[4] Az Alaptörvény M) cikkében szereplő értékteremtő munka lehetséges jelentéstartalmairól ld. Drinóczi, 2012, 377.; Téglási, 2012(a), 118–120.

[5] Ld. bővebben: Antal Attila: Workfare. Méltányosság Politikaelemző Központ. (Elérhető: <http://www.meltanyosság.hu/files/meltany/imce/doc/workfare-090203.pdf>.)

[6] Ablonczy, 2011, 76.

[7] 3175/2013. (X. 9.) AB határozat, Indokolás [8].

[8] 3175/2013. (X. 9.) AB határozat, Indokolás [9].

piacgazdaság követelményét, az alkotmánybírói gyakorlat alapján annak két létfontosságú elemét, a vállalkozás és a verseny szabadságát azonban tartalmazza.^[9] Kifejtette továbbá, hogy: „A piacgazdaság, és így az Alaptörvény M) cikke által védett vállalkozás és verseny szabadsága működésének elengedhetetlen feltétele a szerződési szabadság, amely ennek következtében szintén élvezi az Alaptörvény védelmét. Ezt támasztják alá a szerződési szabadságnak a Ptk-ban foglalt garanciális szabályai is.”^[10] Az Alaptörvény megalkotására tett törvényjavaslat szóban forgó rendelkezéshez fűzött indokolása is kifejezésre juttatta azt, hogy a gazdasági verseny tételének megfogalmazása mellett az alkotmányozó egyben a versenynek a közjő általi ésszerű korlátozását is rögzíteni kívánta. Erre utal a verseny „tisztességes” jelzője, az erőfölénnyel való visszaéléssel szembeni állami fellépésre és a fogyasztók jogainak állami védelmére történő utalás.

A jogirodalomban Drinóczi Tímea és Tóth Ádám is azon az állásponton van, hogy függetlenül attól, hogy az Alaptörvény nem nevesíti kifejezetten a piacgazdaság követelményét, az Alaptörvény rendje a piacgazdaság talaján áll.^[11]

Ugyanakkor az alkotmányozásban részt vevő kormánypárti politikusok kifejezetten a korábbi, szociális piacgazdaságtól való eltérés szándékát hangsúlyozták, igaz, mindezt csak egy utólag elkészült interjúkötetben.^[12] Ahhoz azonban, hogy ezt az Alkotmánybíróóság az alkotmányozó szándékaként vegye figyelembe, legalább az Alaptörvény megalkotására tett törvényjavaslat indoklásában kellett volna rögzíteni.

Az Alkotmánybíróóság a 20/2014. (VII. 3.) AB határozatban rendszerszinten is foglalkozott az állam gazdasági szerepvállalásának alapkérdéseivel. Ennek során rámutatott arra, hogy történetileg az állam gazdasági szerepvállalása a teljes államtalanítástól a totális államosításig terjedő skálán helyezhető el, koroktól, országoktól és történelmi körülményektől függően. Két évszázad tapasztalata azt bizonyítja, hogy mindkét szélső pólus katasztrofális hatású lehet a társadalmi rendszer egészére nézve, ezért egyik vagy másik dominanciája (pláne az egyeduralma) helyett e két nagy alrendszer optimális egyensúlyát kell keresni. A gazdaság „eluralkodása” esetén a jog fékező erőként, a gazdaság meggyengülése esetén élénkítő, ösztönző erőként kell, hogy hasson. Az optimális egyensúly koronként és országokként más-más lehet, keresése folyamatos közpolitikai feladat. Az Alkotmánybíróóság szerint megoldást kell találni a nemzetköziesedett (globális) gazdaság érdekei és szempontjai, másfelől a jog által védett alapvető (alkot-

[9] Indokolás [19].

[10] Indokolás [21].

[11] Drinóczi, 2012, 378.; Tóth, 2012, 107.

[12] Szájer József utal arra, hogy az Alaptörvény M) cikkében szereplő, hazánk értékkeremtő munkán és a vállalkozás szabadságán alapuló gazdaságként való meghatározása szándékuk szerint kifejezetten a „Magyarország szociális piacgazdaság” megfogalmazás helyébe lépett. (Ablonczy, 2011, 106.) Gulyás Gergely pedig az elmúlt húsz esztendő egyik fontos tanulságaként fogalmazza meg, hogy „néhány állításokkal ellentétben a piac nem old meg mindent”, az államnak kötelessége a világos játékszabályok rögzítése és azok betartásának felügyelete. (Ablonczy, 2011, 76.)

mányos) értékek szempontrendszere között, az optimális egyensúly megtalálása és fenntarthatósága érdekében. Az eddigi történésekből két fontos következtést vont le a testület: a) az európai uniós és a globális gazdasági rendszer sem működtethető a „*laissez faire, laissez passer*” piacgazdaság szélső pólusán; b) ha és amennyiben a gazdaság transznacionális szinten működik, az alapvető (emberi) jogok védelmét is azon a szinten kell hatékony jogi eszköztárral biztosítani. A nemzeti szintű jogi próbálkozás – bár elkerülhetetlen – ehhez kevés.

Ugyanakkor ez a határozat az állami gazdaságpolitika alkotmányos alapjainak meghatározása során továbbra is a 33/1993. (V. 28.) AB határozatban kifejtett alaptételekből indul ki, beidézve több, a korábbi Alkotmányban szereplő kitélt, mint pl. a köztulajdon és a magántulajdon egyenjogúságát, vagy hogy a korábbi Alkotmány preambuluma szerinti szociális piacgazdaságot, mint államcél vagy a 9. §-ban a piacgazdaság deklarálását, melyeket az Alaptörvény már kihagyott a rendelkezései közül.

Épp ezt a megoldást kifogásolja Pokol Béla alkotmánybíró a határozathoz fűzött párhuzamos indokolásában, szerinte ugyanis az Alkotmánybíróságnak ismét ki kell(ene) dolgoznia az új Alaptörvénynek megfelelő alaptörvényi kereteket az állami gazdaságpolitika orientálására, amit nem tehet meg a testület a régi alkotmánybírószági határozatok mechanikus átvételével. Ennek megfelelően Pokol szerint az Alkotmánybíróságnak utalnia kellene „a régi Alkotmány 9. § (1) bekezdésének piacgazdálkodást rögzítő rendelkezése helyére lépő új alaptörvényi hangsúlyra az M) cikk (2) bekezdésében a tisztességes gazdasági verseny védelmére, mely nyilvánvalóan hangsúlyosabb állami szerepet von maga után, mint a régi szabályozás”. Ugyanígy kiemelendők tartja az N) cikk (1) bekezdését, amely a fenntartható költségvetés alaptörvényi követelményét tartalmazza, ami nyilvánvalóan erősebb szerepet ad az államnak, mint az a korábbi alkotmányi kontextusból eredt. Pokol szerint az O) cikk is adhat orientálást az Alkotmánybíróság számára az állami gazdaságpolitika alaptörvényi kereteinek meghatározásánál, melyet a régi Alkotmányból nem lehetett levezetni.

A jogirodalomban az Alaptörvény gazdasági alkotmányának az Alkotmányéhoz képest bővebb, megváltozott rendelkezéseire, mint pl. az M), N) és az O) cikkekre, és így akár az egymástól gyökeresen eltérő értelmezési eredmények lehetőségére hívta fel a figyelmet Drinóczi Tímea már egy 2012-ben megjelent tanulmányában.^[13]

II. A KERESKEDELMI SZÓLÁS MINT A VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁS SZABADSÁGÁNAK RÉSZE

A 3208/2013. (XI. 18.) AB határozat fenntartotta a kereskedelmi szólás szabadsága és a véleménynyilvánítási szabadság összefüggései tekintetében tett korábbi

[13] Drinóczi, 2012, 383.

megállapításait, miszerint a gazdasági reklámtevékenységre kiterjed a szabad véleménynyilvánításhoz való jog alkotmányos védelme.^[14] A testület szerint ugyanis a gazdasági reklámtevékenység alkotmányjogi megítélésénél is abból kell kiindulni, hogy a szabad véleménynyilvánításhoz való jog nem csupán bizonyos eszmék, tények és vélemények tekintetében biztosítja a szabad véleménynyilvánítást, hanem magát a szabad kommunikációt, a – tág értelemben vett – véleménynyilvánítás lehetőségét részesíti védelemben.^[15] A kereskedelmi jellegű információk közzététele esetében ugyanakkor a szélesebb körű állami beavatkozás alkotmányosan indokolt lehet, mint a véleményközlés egyéb eseteiben.^[16] Mindezt pedig a testület azzal indokolta, hogy az alkotmányjogi gyakorlatban a kifejezés szabadságát elsősorban mint az egyén önkifejezésének, személyisége szabad kibontakoztatásának elengedhetetlen eszközét és az egyén demokratikus társadalomban való részvételét elősegítendő részesítette többletvédelemben. Minthogy azonban a gazdasági reklámok nem állnak közvetlen kapcsolatban a véleményszabadság ezen alapértékeivel – mivel azok célja sokkal inkább az áru értékesítésének, megismertetésének, igénybevételének előmozdítása, nem pedig az egyén önkifejezésének, a demokratikus párbeszédben való részvételének lehetővé tétele –, az ilyen, kereskedelmi célú információk esetében a korlátozás lehetősége szélesebb körben minősülhet alkotmányosnak.^[17] A 23/2010. (III. 4.) AB határozat mindezt megerősítve kimondta, hogy a gazdasági reklámok elsősorban nem az egyéni önkifejezésre, illetve a demokratikus párbeszédben való részvételre irányulnak, hanem áru értékesítésének, megismertetésének, igénybevételének előmozdítására, ezért nem állnak közvetlen kapcsolatban a véleményszabadság alapértékeivel. Az Alkotmánybíróság tehát – a strasbourgi gyakorlathoz hasonlóan – a fentiekkel indokolta a reklámtevékenység alacsonyabb szintű alapjogi védelmét.^[18]

[14] 3208/2013. (XI. 18.) AB határozat, Indokolás [101]. Ld. eredetileg: az 1270/B/1997. AB határozatban, megerősítette az 37/2000. (X. 31.) AB határozat.

[15] Ld. először 1270/B/1997. AB határozat, ABH 2000, 713, 716.; 37/2000. (X. 31.) AB határozat, ABH 2000, 293, 295.

[16] ABH 2000, 718.; megerősítve: 37/2000. (X. 31.) AB határozat, ABH 2000, 293, 295.

[17] Ld. először 1270/B/1997. AB határozat, ABH 2000, 718.

[18] ABH 2010, 101, 120. Az Alkotmánybíróság ezeken kívül – korábbi gyakorlatából – megerősítette: „A kereskedelmi kommunikáció összefonódhat a közügyek megvitatásával vagy a művészi önkifejezéssel, és a gazdasági jogalanyok megnyilvánulásai tükrözhetnek társadalmi kérdésekben való felelős állásfoglalást, értékítéletet. A kulturális, művészeti javak megjelennek reklámozott áruként, szolgáltatásként, valamint figyelemfelkeltő eszközként is kötődhetnek a gazdasági reklámtevékenységhez.” (23/2010. (III. 4.) AB határozat, ABH 2010, 101, 121–122.) A véleménynyilvánítási szabadság korlátozásának megítélése szempontjából a kereskedelmi környezetben megjelenő közlésekhez kötődő gazdasági érdekek meghatározó volta, illetve kizárólagossága döntő tényező. A közléshez fűződő gazdasági érdekek kizárólagosságát, illetve meghatározó voltát és súlyát részben a közlés tárgya, tartalma mutatja meg: kizárólag gazdasági érdek miatt megjelenő közlésnek minősül ugyanis például egy adott termék meghatározott eladási áráról vagy jellemzőiről szóló nyilvános információ vagy más hasonló kereskedelmi tevékenység (vö. 23/2010. (III. 4.) AB határozat, ABH 2010, 101, 121–122.). A közléshez fűződő gazdasági érdekek jelentősége összefüggésben áll továbbá a közlés alanyaival is: „A kereskedelmi közlések gyengébb alkotmányos védelme azon alapul, hogy a gazdasági hirdetések és más kereskedelmi jogalanyok számára nem az egyéni önkifejezést és önmegvalósítást vagy a demokratikus párbeszédben való részvételt valósítják meg a

Az Alkotmánybíróságnak ez a gyakorlata, amely különbséget tesz a kereskedelmi és a politikai szólásszabadság között az alapjog védelmi szintje és az állam szabályozási mozgásterében, megfelel az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatának is, ti. az EJEB is különbséget tesz kereskedelmi szólás (*commercial speech*) és politikai szólás (*political speech*) között. Az előbbi – vagyis a kereskedelmi szólás – szabályozása tekintetében pedig az államnak szélesebb körű mérlegelési lehetősége van, mint az utóbbinál.^[19] Ez az alacsonyabb szintű védelem azt jelenti, hogy a strasbourgi bíróság szükségesnek – ennek következményeképpen pedig egyezménykonformnak – ítélt minden olyan korlátozást, amelyet a részes államok „mások jogai”, tehát a fogyasztók, vásárlók jogai érdekében alkalmaztak.^[20]

Megjegyezzük, hogy Pokol Béla alkotmánybíró a 3208/2013. (XI. 18.) AB határozathoz írt párhuzamos indokolásában ugyanakkor nem támogatta a reklámtevékenység véleménynyilvánítási szabadság alá vonását, mert álláspontja szerint e tárgykör – a profitra és az emberek áruvásárlásra rábeszélésére törekedve – teljesen idegen a véleménynyilvánítás és a szellemi szabadság körétől.

III. A FOGLALKOZÁS SZABAD MEGVÁLASZTÁSÁHOZ VALÓ JOG – AZ ALAPTÖRVÉNY XII. CIKK (1) BEKEZDÉSE

A 20/2013. (VII. 19.) AB határozat kifejtette, hogy „[a] foglalkozás szabad megválasztásához való jog az egyén autonómiájának kifejezésére, végső soron emberi méltóságának kiteljesítésére szolgáló eszköz, amely ugyanakkor a tulajdonvédelemmel, a piactudással és a gazdaságpolitikával való összefüggései következtében korlátozható. A korlátozás során meg kell teremteni az összhangot az egyén szabadsága és más olyan alkotmányos és társadalmi érdekek és értékek között, mint a környezet, az egészség, a verseny, a biztonság stb. Figyelemmel kell lenni továbbá arra is, hogy az alapjog érvényesülése csak abban az esetben lehet teljes, ha felöleli a foglalkozás gyakorolhatóságát, azaz lehetőséget teremt a választás megvalósulásához, ellenkező esetben a szabad választás joga kiüresedne.”^[21]

Az Alkotmánybíróság szerint: „[a]z állam – más szabadságjogok, alkotmányos értékek és célok védelme érdekében – az őt terhelő intézményvédelmi kötelezettségre hivatkozással sem alkalmazhat olyan generális megszorítóso-

• közlések, hanem gazdasági érdekeket szolgálnak.” (23/2010. (III. 4.) AB határozat, ABH 2010, 101, 122.) – 3208/2013. (XI. 18.) AB határozat, Indokolás [102].)

[19] *Mouvement raëlien suisse v. Switzerland*, Judgement of 13 January 2011, no. 16354/06. § 62. Ld. még: *Markt Intern Verlag GmbH and Klaus Beermann v. Germany*, Judgement of 20 November 1989, no. 10572/83. § 33., és *Casado Coca v. Spain*, Judgement of 24 February 1994, no. 15450/89. § 50.

[20] Ld. például: *X and Church of Scientology v. Sweden*, Judgement of 5 May 1979, no. 7805/77. Erre a döntésre utal az 1270/B/1997. AB határozat is.

[21] Indokolás [25].

kat, amelyek ezt tartósan és differenciálás nélkül ellehetetlenítik. E védelem és a foglalkozáshoz való jog korlátozása között harmóniát kell teremteni. Figyelembe kell venni, hogy az alapvető szükségletek kielégítéséhez, a tulajdonhoz elsősorban a munkán keresztül vezet az út. [...] Valamely foglalkozás megválasztásának a joga akkor teljes, ha magában foglalja a foglalkozás gyakorlásának lehetőségét is. A foglalkozás szabad gyakorlása – beleértve annak kezdetét és fenntartását egyaránt – a törvényhozás által kijelölt keretek között lehetséges. Kétségtelen ugyanakkor, hogy ez a védelem nem lehet korlátlan, annak mértékét illetően – más alapvető jogokra és értékekre figyelemmel – alkotmányos határokat kell szabni. A korlátozhatóság vizsgálata során szükséges leszögezni, hogy a foglalkozás szabad megválasztásához fűződő alapjog gyakorolhatósága függővé tehető objektív vagyis tárgyi, illetőleg szubjektív vagyis alanyi szempontoktól. Tárgyi feltételről akkor lehet szó, ha annak teljesíthetősége az egyén személyi tulajdonságaitól és körülményeitől teljesen független. Alanyi jellegűnek minősül a korlátozás akkor, ha a feltételek egyénileg teljesíthetők. Ez utóbbi esetben a lehetőség elvileg mindenki számára egyenlő feltételekkel nyitva áll [...], és a jogalkotó mozgásterét is szélesebb, mint az objektív kritériumok meghatározása esetén.”^[22]

Juhász Imre alkotmánybíró a 20/2013. (VII. 19.) AB határozathoz írt párhuzamos indokolásában ugyanakkor rögzítette, hogy az Alaptörvény valóban szavatolja a foglalkozás szabad megválasztásához való jogot, de ezzel egyidejűleg nem részesíti alapjogi védelemben valamely foglalkozás gyakorlásának korlátozhatatlanságát.^[23]

Pokol Béla alkotmánybíró a 20/2013. (VII. 19.) AB határozathoz írt különvéleményében ugyancsak azt kifogásolta, hogy a régi Alkotmányban a 70/B §. (1) bekezdésben a foglalkozás szabad megválasztásához való jog össze volt fogva a munkához való joggal, amely az Alaptörvényben már nem létezik, és ez csak mint a munka szabad megválasztásához való jog maradt meg. A régi szabályozás így adott még némi alapot arra, hogy a munkához való jog mellett a „foglalkozáshoz való jogként” értelmezzék át a foglalkozás szabad megválasztásához való jogot, e kiterjesztés esetében ugyanis a teljes foglalkoztatási szabályozás és így a munkajog nagy része is alkotmánybírói ellenőrzés alá kerül, és ezzel a törvényhozás szabadsága néhány alkotmánybíró álláspontjától válik függővé, ami a rendszer alapját jelentő politikai demokráciát kérdőjelezi meg.

E kifogását Pokol Béla alkotmánybíró a 3208/2013. (XI. 18.) AB határozathoz írt párhuzamos indokolásában kiegészítette azzal a kritikájával, hogy a többségi határozat indokolatlanul köti össze a foglalkozás szabad megválasztásának jogát a vállalkozáshoz való joggal („foglalkozás-vállalkozás szabadsága”). A vállalkozáshoz való jog valóban szerepel az Alaptörvény XII. cikkében, és az

[22] Indokolás [30]–[31]. Ezt a gyakorlatot a 3208/2013. (XI. 18.) AB határozat is megerősíti. Ld. 3208/2013. (XI. 18.) AB határozat, Indokolás [78]–[79].

[23] Juhász Imre alkotmánybíró ezt az álláspontját a 3208/2013. (XI. 18.) AB határozat kapcsán is fenntartotta és megerősítette. Ld. [115] szélszám.

M) cikk (1) bekezdésének alapvetése a vállalkozás szabadságának kiemelésével ezt még tovább fokozza. Ugyanakkor nem lehet a kettőt összekötni, tekintettel arra, hogy ez esetben három szabályozási tárgy van: a munka és a foglalkozás szabad megválasztásának joga, illetve a vállalkozáshoz való jog és ennek szabadsága. A határozat ugyanakkor a vállalkozás szabadságának általános szintjére emeli mindhárom szabályozási tárgyat, és ezzel óriási módon kiterjeszti a vonatkozó törvényi szabályozások feletti alkotmánybírói kontrollt, mely sérti a demokratikus jogállam^[24] működését.

Bragyova András alkotmánybíró a 3208/2013. (XI. 18.) AB határozathoz írt különvéleményében kifejti, hogy a vállalkozás szabadsága – a régebbi alkotmányokban: a „kereskedelem és ipar szabadsága” – mára a foglalkozás szabad megválasztáshoz való általános jog részévé vált. Ez a jog a modern társadalmakban, ahol az emberek döntő többségének (az ún. gazdaságilag aktívoknak) jövedelmét, megélhetését munkaviszonyból vagy vállalkozásból – tehát valamely alkotmányjogi értelemben vett foglalkozás gyakorlásából – szerzett jövedelme biztosítja. A legtöbb embernek visszavonulása után is a foglalkozás korábbi gyakorlása a jövedelemszerzés fő jogcíme (például a nyugdíjogosultak esetében).

A „foglalkozás” az Alkotmánybíróság szerint valamennyi társadalmilag elfogadott jövedelemszerző tevékenységet jelent, amely az egyén és családja, hozzátartozói megélhetésének, legalább részben, alapja.^[25] Ez az alapjog két elemből áll: először is a foglalkozásba belépés („választás”) szabadságát, másodsor, a belépés után a foglalkozás és/vagy vállalkozás folytatásához való jogot jelenti.

Bragyova szerint tehát – szemben Juhász Imre és Pokol Béla alkotmánybírák distinkciójával – a foglalkozás (és a kereskedelem és ipar) szabadsága szükségképpen magában foglalja a foglalkozás folytatásának jogát, hiszen ennek megvonása egyben a választás kizárását is jelenti.

IV. A VÁLLALKOZÁS JOGA/SZABADSÁGA – AZ ALAPTÖRVÉNY XII. CIKK (1) BEKEZDÉSE ÉS AZ M) CIKK (1) BEKEZDÉSE

Az Alkotmánybíróság gyakorlata alapján a vállalkozáshoz való jog alapjog, mely azt jelenti, hogy bárkinek Alaptörvényben biztosított joga a vállalkozás, azaz üzleti tevékenység kifejtése.^[26] A vállalkozás joga a vállalkozások számára az állam által teremtett közgazdasági feltételrendszerbe való belépés, más szóval a vállalkozóvá válás lehetőségének – esetenként szakmai szempontok által motivált feltételekhez kötött, korlátozott – biztosítását jelenti. A vállalkozás joga tehát nem abszolutizálható, és nem korlátozhatatlan: senkinek sincs alanyi joga

[24] A jogállamiság átfogó elemzését legújabbban ld. Patyi, 2013, 24–36. Vö. Cservák, 2009, 355–357. [25] Ld. korábban 1165/B/2004. AB határozat, ABH 2007, 1811.

[26] A vállalkozás joga kapcsán az 54/1993. (X. 13.) AB határozatban lefektetett elvi tételeket a 3062/2012. (VII. 26.) AB határozat is megerősítette.

meghatározott foglalkozással kapcsolatos vállalkozás, sem pedig ennek adott vállalkozási jogi formában való gyakorlásához. A vállalkozás joga annyit jelent – azonban annyit alkotmányos követelményként feltétlenül –, hogy az állam ne akadályozza meg, ne tegye lehetetlenné a vállalkozóvá válást.^[27]

Az Alkotmánybíróság a 3194/2014. (VII. 15.) AB határozatban az Alaptörvény XII. cikk (1) bekezdésében foglalt vállalkozáshoz való alapjogot összekötötte az M) cikkben szereplő értékteremtő munkával, és – egyebek mellett – azon az alapon nem állapította meg a trafiktörvénynek^[28] a XII. cikkbe ütközését, hogy sem a panaszosok, sem más nincs elzárva attól, hogy értékteremtő munkát vállalkozási formában végezzen.

V. A TULAJDONHOZ VALÓ JOG – AZ ALAPTÖRVÉNY XIII. CIKKE

1. A polgári jogi és az alkotmányjogi tulajdonvédelem elhatárolása

A 26/2013. (X. 4.) AB határozat megerősítette az alkotmányos tulajdonvédelem kapcsán kiindulópontként szolgáló 64/1993. (XII. 22.) AB határozatban megfogalmazott alaptételeket.^[29] Eszerint az alkotmányos tulajdonvédelem köre és módja nem szükségképpen követi a polgári jogi fogalmakat, és nem azonosítható az absztrakt polgári jogi tulajdon védelmével. Az alapjogként védett tulajdonhoz való jog tartalmát a mindenkori közjogi és (alkotmányos) magánjogi korlátokkal együtt kell érteni. Az alkotmányos tulajdonvédelem terjedelme mindig konkrét; függ a tulajdon alanyától, tárgyától és funkciójától, illetve a korlátozás módjától is. A másik oldalról nézve: az előbbi szempontoktól függő tulajdonjogba történő közhatalmi beavatkozás alkotmányos lehetősége eltérő lehet.^[30]

[27] 3062/2012. (VII. 26.) AB határozat, [153]–[154]. Ezen az alapon a 3121/2014. (IV. 24.) AB határozat kimondta, hogy önmagában az a követelmény, hogy a személytaxiknak egységes sárga színűeknek kell lenniük, nem teszi eleve lehetetlenné a taxi-szolgáltatás végzését, ezért nem sérti a vállalkozás szabadságát, mivel egyetlen vállalkozónak sem tiltja meg a jogszabály, hogy a gépjárművét alkalmassá tegye a jogszabály szerinti tevékenység végzésére. Az pedig, hogy a gépjárműveknek egységesen sárga színűeknek kell lenniük – mely nyilvánvalóan többletköltséggel jár –, nem alkotmányossági kérdés. (Indokolás [29].) Ugyancsak ezen az alapon állapította meg az Alkotmánybíróság, hogy nem korlátozza alkotmányellenesen a vállalkozás szabadságát az a törvénymódosítás, amely megszüntette a pénznyerő automaták üzemeltetésének lehetőségét a játékkaszinókon kívül, és 2012. október 10-től pénznyerő automaták kizárólag kaszinókban üzemeltethetők. A támadott jogszabályok ugyanis nem lehetetlenítik el ezen szolgáltatás nyújtását koncessziós szerződés alapján, csupán szűkebb keretek között, komoly tőkebevonással teszik ezt lehetővé. Ld. 26/2013. (X. 4.) AB határozat, Indokolás [177].

[28] Az ügyben vitatott rendelkezések értelmében a dohánytermékek magyarországi kiskereskedelme az állam kizárólagos gazdasági tevékenységei körébe került, melyet az állam koncessziós szerződéssel átengedhet. Ez alapján 2013. július 1-től dohány-kiskereskedelem csak koncessziós szerződés által biztosított jogosultság és dohánytermék-kiskereskedelmi engedély birtokában végezhető.

[29] Ld. ABH 1993, 373, 380.

[30] Idézi: 3219/2012. (IX. 17.) AB végzés, Indokolás [6], erre a végzésre hivatkozik a 3214/2013. (XII. 2.) AB határozat, Indokolás [29].

A 3199/2013. (X. 31.) AB határozat az Alaptörvény XIII. cikke kapcsán rámutatott arra,^[31] hogy az Alaptörvény a tulajdonhoz való jogot a Szabadság és felelősség cím alatt – az Alkotmánybíróság korábbi gyakorlatának megfelelően – alapvető jogként határozza meg. Az Emberi Jogok Európai Egyezményének első kiegészítő jegyzőkönyve rendelkezik a tulajdonjogról, amely azonban nem a szűk értelemben vett „tulajdonjogot”, hanem az ennél tágabb értelmű „javak békés élvezetéhez” való jogot védi.^[32] Az Európai Unió Alapjogi Chartájának 17. cikk (1) bekezdése ehhez képest a következőket tartalmazza: „Mindenkinek joga van ahhoz, hogy jogszerűen szerzett tulajdonát birtokolja, használja, azzal rendelkezzen, és azt örökül hagyja. Tulajdonától senkit sem lehet megfosztani, kivéve, ha ez közérdekből, a törvényben meghatározott esetekben és feltételekkel, valamint az ezáltal elszenvedett veszteségekért kellő időben fizetett méltányos összegű kártalanítás mellett történik. A tulajdon használatát, az általános érdek által szükségessé tett mértékben, törvénnyel lehet szabályozni.”^[33] Az Emberi Jogok Európai Bírósága határozataiból az tűnik ki, hogy a vagyoni értékű jogok esetében tulajdonvédelemnek helye van akkor, ha a jogosultság tárgya kellően meghatározott, és maga a jog kellően megszilárdult, ténylegesen a jogszabályok által elismert módon létezik. A tulajdonvédelem tehát nem kizárólag a polgári jogi értelemben vett tulajdonra, hanem egyéb vagyoni értékű jogokra is kiterjedhet, ennél fogva az Alaptörvény XIII. cikke a tulajdonvédelem körében az egyéb, tulajdonszerű vagyoni értékű jogok védelmét is biztosítja. Ez az értelmezés a tulajdon funkcionális felfogásából kiindulva indokolható, hiszen a vagyoni jogok is a tulajdonnak a személyes cselekvési autonómiát biztosító szerepét hivatott betölteni.^[34] Az alkotmányjogi tulajdon fogalmának kiterjesztése kapcsán ugyanakkor indokolt utalni Vörös Imre professzornak már a 1990-es évek közepén tett azon megállapítására, miszerint „az alkotmányjogi tulajdonhoz való jog [...] messze nem azonosítható kizárólag a polgári jogi tulajdonjoggal, ugyanakkor attól teljesen el sem szakítható, hanem amellett egyéb aspektusokkal is kibővíthető, és ki is bővítenő”.^[35]

A 3199/2013. (X. 31.) AB határozat tehát megerősítette az Alkotmánybíróságnak azt a korábbi – a strasbourgi joggyakorlatból is „táplálkozó” – gyakorlatát, miszerint a tulajdon alapjogi védelme az egyéb vagyoni értékű jogokra is kiterjedhet. Ez a határozat a hasznélvezeti jog – mint a polgári jogi tulajdonjog egyik klasszikus részjogosítványa – törvény általi megszüntetésnek alkotmányossági vizsgálatát vonta be a tulajdonhoz való jog védelmi körének vizsgálatába.^[36]

[31] Ld. Indokolás [13].

[32] Ld. erről bővebben: Téglási, 2010, 22–47.; Téglási, 2013, 109–113.

[33] Ld. Téglási, 2012(b), 383–390.

[34] A tulajdon egyéni és szociális funkciójáról bővebben ld. Téglási, 2011(b), 168–179.

[35] Vörös, 1996, 9.

[36] 3199/2013. (X. 31.) AB határozat, Indokolás [13].

Ugyanakkor a 3209/2013. (XI. 18.) AB határozat szerint ez a védelem nem terjed ki a cégnévre és a kereskedelmi névre, tekintettel arra, hogy a testület álláspontja szerint e kérdés megoldása a törvényhozó kompetenciája.

A 3115/2013. (VI. 4.) AB határozat szerint az Alaptörvény XIII. cikke két szempontból garantálja a tulajdonhoz való jogot: a megszerzett tulajdont egyrészt védi az elvonás ellen, másrészt pedig annak korlátozása ellen. A határozat megerősítette, hogy a vagyoni értékű jogok is az Alaptörvény tulajdonvédelmi szabályának oltalma alatt állnak, ugyanakkor rámutatott arra is, hogy a védelmi funkció és szerep kizárólag a már megszerzett tulajdonjog védelmére terjed ki.

2. A közérdekűségi teszt továbbélése

A 26/2013. (X. 4.) AB határozat a tulajdonhoz való jog korlátozásával kapcsolatban az 1993-ban kialakított, – a többi alapjoghoz képest enyhébb – ún. közérdekűségi tesztet^[37] is megerősítette az Alaptörvény hatálybalépését követő gyakorlatában. Eszerint: „Az alapjogi tulajdonvédelem sajátosságai miatt az állami beavatkozás alkotmányossága megítélésének súlypontja, az alkotmánybíróági értékelés voltaképpen tere a cél és az eszköz, a közérdek és a tulajdonkorlátozás arányosságának megítélése lett. [...] A tulajdon társadalmi és gazdasági szerepe, különösen az egyes szabályozó intézkedések beleilleszkedése adott gazdaságpolitikai feladatokba, egyébként is sokkal nehezebbé teszi a szükségesség vagy elkerülhetetlenség megállapítását, mint olyan alapjogok esetében, ahol inkább lehetséges általános érvényű viszonyítás.”^[38] Fontos megjegyezni, hogy az Alkotmánybíróság a tulajdonhoz való jog e közérdekű korlátozását a 64/1993. (XII. 22.) AB határozat indokolásából vezette le és nem az Alaptörvény XIII. cikk (1) bekezdésének a tulajdon társadalmi felelősségére történő utalásából.

A testület ugyanakkor az Alaptörvény hatálybalépését követően sem alkalmazta következetesen a tulajdonhoz való alapjog korlátozásának szükségessége tekintetében az – imént ismertetett – enyhébb, közérdekűségi tesztet. A 3150/2013. (VII. 24.) AB határozat rámutatott arra, hogy az Alaptörvény XIII. cikk (1) bekezdéséből – ami alapján mindenkinek joga van a tulajdonhoz és a tulajdon egyben társadalmi felelősséggel is jár – következik az az alkotmányos elvárás is, amely szerint a tulajdonosnak joga gyakorlása során tekintettel kell lennie mások jogaira és jogos érdekére.^[39] Az Alkotmánybíróság e döntésében a 7/1991. (II. 28.) AB határozat indokolásával egyezően^[40] abból indult ki, hogy „a tulajdonjog valamely elemének korlátozása csak akkor jár magának a tulajdonjognak, mint alaptörvényi jognak a korlátozásával és egyúttal csak akkor

[37] Ld. 64/1993. (XII. 22.) AB határozat, ABH 1993, 381. A tulajdon korlátozásával és a közérdekűségi teszttel kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémákról bővebben ld. Téglási, 2013, 189–221.

[38] 26/2013. (X. 4.) AB határozat, Indokolás [161].

[39] 3150/2013. (VII. 24.) AB határozat, Indokolás [15].

[40] ABH 1991, 22.

alaptörvény-ellenes, ha az nem elkerülhetetlen, kényszerítő ok nélkül történik, továbbá ha a korlátozás súlya a korlátozással elérni kívánt célhoz képest aránytalan”.^[41]

3. A tulajdonhoz való jog és a közteherviselési kötelezettség – az Alaptörvény XIII. cikkének viszonya a XXX. cikkhez

A 3149/2013. (VII. 24.) AB határozat a közteherviselési kötelezettség, illetve ennek a tulajdonhoz való alapjoggal való összefüggéseit vizsgálta, megerősítve a korábbi alkotmánybíróági gyakorlatot.

A határozat visszautalt a 821/B/1990. AB határozatra, mely – az Alkotmány tekintetében – megállapította, hogy [a]z Alkotmány maga nem határozza meg a közteher fogalmát, de kétségtelenül ide tartoznak az állami pénzügyekről szóló törvény szerinti olyan, az állam javára előírható közbefizetések, amelyek az állam gazdasági tevékenységének, intézményi működtetésének fedezetét szolgálják, vagyis az állam bevételi forrását jelentik.^[42] Ehhez hasonlóan a 14/B/2001. AB határozat szerint a köztehernek minősülő befizetési kötelezettségeket az államháztartásról szóló törvény határozza meg, amely azonban nem tartalmaz taxatív felsorolást; e szerint fizetési kötelezettség elsősorban adó, illeték, járulék, hozzájárulás, bírság vagy díj formájában írható elő. Ennélfogva nincs alkotmányos akadálya annak sem, hogy az államháztartásról szóló törvényen kívül más törvények is közteherviselési kötelezettséget keletkeztessenek.^[43]

Az Alkotmánybíróóság megerősítette a 37/1997. (VI. 11.) AB határozatában kifejtett azon elvi tételét is, miszerint az állam különböző típusú fizetési kötelezettséget írhat elő közteherként: adó, illeték, vám, járulék, hozzájárulás stb., és hogy az Alkotmány 70/I. §-ából nem következik, hogy a közteher formájú fizetési kötelezettségnek ne lehetne alapja a foglalkoztatás vagy a vállalkozás pusztja ténye.^[44]

A 3149/2013. (VII. 24.) AB határozat rámutatott arra,^[45] hogy az Alaptörvény csakúgy, mint a korábban hatályos Alkotmány, nem határozza meg a közteher fogalmát. Ugyanakkor az Alaptörvény 40. cikkének felhatalmazása alapján a közteherviselés általános szabályairól külön törvény rendelkezik, amely meghatározza annak alapvető szabályait.^[46] Ennek értelmében^[47] az állam közvetlen ellenszolgáltatása nélküli – rendszeres vagy rendkívüli – fizetési kötelezettség bármely formában, így ezen szakasz által nevesített hozzájárulás formájában is köztehernek minősíthető. Törvény kifejezett rendelkezésével a közbevétel

[41] 3150/2013. (VII. 24.) AB határozat, Indokolás [16].

[42] Ld. először 821/B/1990, ABH 1994, 481.

[43] Ld. először 14/B/2001. AB határozat, ABH 2003, 1309, 1313.

[44] ABH 1997, 234, 241.

[45] 3149/2013. (VII. 24.) AB határozat, Indokolás [52].

[46] Ld. Magyarország gazdasági stabilitásáról szóló 2011. évi CXCV. törvény.

[47] Ld. Magyarország gazdasági stabilitásáról szóló 2011. évi CXCV. törvény 28. §.

irányítható közvetlenül az államháztartáson kívüli szervezetnek.^[48] Az Alkotmánybíróság megerősítette a 620/B/1992. AB határozat azon megállapítását is, hogy a jogalkotó széles keretek között mérlegelhet abban a kérdésben, hogy fizetési kötelezettségek kiindulópontjaként milyen gazdasági forrást választ ki, és ennek alapján mit jelöl ki a közteher tárgyának.^[49] Fontos megemlíteni, hogy az Alkotmánybíróság e határozatában a gazdálkodó szervezetek kamarai hozzájárulását^[50] közteherként értékelte.

Az Alkotmánybíróság a fizetési kötelezettség mértékét, tulajdonjogra gyakorolt hatását is vizsgálta. A 3149/2013. (VII. 24.) AB határozat abból indult ki, hogy „A tulajdon társadalmi felelősséggel jár”. Megerősítette, hogy a törvényben előírt kötelező befizetések csak aránytalanságuk esetén vethetnek fel tulajdoni korlátozással kapcsolatos kérdést.^[51]

Az Alkotmánybíróság korábbi határozataiban a közterhekhez való hozzájárulás mértéke kapcsán egyedül azt a követelményt támasztja, hogy arányos legyen, tehát megfeleljen az állampolgár jövedelmi és vagyoni viszonyainak.^[52] Az arányosság követelményéből azonban nem következik, hogy minden egyes fizetési kötelezettséget differenciáltan kellene szabályozni, lehetséges tételes összegben történő meghatározás is.^[53]

Az Alaptörvény a XXX. cikkben nem hivatkozik már a jövedelmi és vagyoni viszonyokra (mint az Alkotmány 70/I. §-a), ezeket a fogalmakat a teherbíró képesség, illetve a gazdaságban való részvétel kifejezései váltják fel. A közteherviselési szabálynak ezzel a változásával a korábbi Alkotmányhoz képest a jövedelmi, vagyoni viszonyoknak való megfeleléstől távolodás, de az arányosság követelményének fennmaradása mutatkozik meg. A teherbíró képesség tekintetében az egyén teherbíró képessége és a gazdálkodó szervezeteké külön megítélés tárgyát kell, hogy képezze. A gazdálkodó szervezetek esetében a teherviselő képesség szélesebb alapokon nyugszik, hiszen a gazdasági teherbírást egy minimumszintjének fennállása – az egyéni teherviselési képesség esetleges hiányával ellentétben – a gazdálkodási tevékenység végzése folytán vélelmezhető, mértéke ugyanakkor esetenként változó lehet.

A teherbíró képesség elve egyúttal az elkobzó jellegű terhek tilalmát is jelenti, melynek szélső határáig – amíg az nem nyilvánvalóan aránytalan, indokolatlan, eltúlzó mértékű – ugyanakkor a jogalkotó számára széles mozgástér áll rendelkezésre,^[54] figyelemmel az Alaptörvény XIII. cikk (1) bekezdés második mondatára is.

[48] Ld. Magyarország gazdasági stabilitásáról szóló 2011. évi CXCV. törvény 29. §.

[49] Ld. először 620/B/1992. AB határozat, ABH 1994, 539, 541.

[50] Ld. a gazdasági kamarákról szóló 1999. évi CXXI. törvény (Gktv.) 34/A. §. Eszerint minden gazdálkodó szervezet a kamarai közfeladatok ellátásához történő hozzájárulást köteles fizetni a gazdasági kamara részére, függetlenül attól, hogy a gazdasági kamarának tagja-e vagy sem.

[51] Ld. először 17/1999. (VI. 11.) AB határozat, ABH 1999, 131, 134.

[52] 1558/B/1991. AB határozat, ABH 1992, 506, 507.

[53] 66/B/1992. AB határozat, ABH 1992, 735, 737.

[54] Ld. először 1558/B/1991. AB határozat, ABH 1992, 506, 507.

Az Alkotmánybíróság mindezek alapján megerősítette azt a korábbi gyakorlatát, miszerint a köztelherviselés okán az Alaptörvény XXX. cikkében foglaltaknak megfelelés esetén a tulajdonjog sérelme nem igazolható.

Ami az adótörvények alkotmányossági felülvizsgálatát illeti, az Alaptörvény 37. cikk (4) bekezdése értelmében mindaddig, amíg az államadósság a teljes hazai össztermék felét meghaladja, az Alkotmánybíróság a központi költségvetésről, a központi költségvetés végrehajtásáról, a központi adónemekről, az illetékekről és járulékokról, a vámokról, valamint a helyi adók központi feltételeiről szóló törvények Alaptörvénnyel való összhangját kizárólag az élethez és az emberi méltósághoz való joggal, a személyes adatok védelméhez való joggal, a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához való joggal vagy a magyar állampolgársághoz kapcsolódó jogokkal összefüggésben vizsgálhatja felül, és ezek sérelme miatt semmisítheti meg.^[55] Az Alkotmánybíróság jogköreinek korlátozása mögött az az elgondolás áll, hogy a hatalommegosztás elvére épülő közjogi rendszer önmagában nem képes a demokratikus működése által garantálni a gazdasági fenntarthatóságot.^[56] A menedzser típusú állam követelményeinek ugyanis nem felel meg az a megoldás, hogy a gazdaságra vonatkozó döntések kompromisszumok eredményeképpen születnek meg. A kormányzás a gazdasági funkciók megosztása esetén nem lehet sikeres, tekintettel arra, hogy a hatalommegosztás klasszikus értelmezése alapján működő államban^[57] a kormány képtelen elfogadni hosszútávra szóló programokat, illetőleg ha mégis megteszi azt, annak sikertelensége esetén senki nem vállalja érte a felelősséget.^[58] Az alkotmányozó tehát ezt az Alaptörvényben megfogalmazott jogkörkorlátozást egyfajta politikai felelősség-megosztásnak szánja, vagyis, hogy a mindenkori intézményrendszer elemei, ha nem is azonos mértékben, de felelősséget viseljenek a rendszer fenntartása érdekében.^[59]

[55] Ez a korlátozás csak az Alkotmánybíróságnak az Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés b)-e) pontjaiban foglalt hatásköreire vonatkozik, azaz az alkotmányjogi panaszra, utólagos normakontroll eljárásra, valamint a bírói kezdeményezésre egyedi normakontroll eljárás iránt. Az Alkotmánybíróság az e tárgykörbe tartozó törvényeket is korlátozás nélkül jogosult megsemmisíteni, ha a törvény megalkotására és kihirdetésére vonatkozó, az Alaptörvényben foglalt eljárási követelmények nem teljesültek. E korlátozásra tekintettel nem vizsgálta például az Alkotmánybíróság érdemben annak a három gazdasági társaságnak az indítványát, amely a tulajdonhoz való jog, a piacgazdaság és a vállalkozás szabadságába ütközőnek vélte, hogy a jogalkotó megtiltotta a távhó-különadó és a közművezeték-különadó, illetve a tranzakciós illeték felhasználókra való áthárítását, vagyis e különadóknak az engedélyes, illetve a termelő által nyújtott termék vagy szolgáltatás árába közvetlenül vagy közvetve történő beszámítását, illetve külön kiszámálhatóságát, a különadók és illeték indokolt költségként való figyelembe vételét a rendszerhasználati díjak megállapításánál. (3156/2014. (V. 23.) AB végzés.)

[56] Ablonczy, 2011, 107.

[57] Ld. erről bővebben: Csink, 2014.

[58] Ld. erről Sári, 2011, 20–21.

[59] Ablonczy, 2011, 108.

VI. A GAZDASÁGI VÁLSÁG KIHATÁSA A SZOCIÁLIS BIZTONSÁGHOZ VALÓ JOGRA

A korhatár előtti nyugdíjak csökkentésének, megszüntetésének, illetőleg szociális járadékká átalakításának vizsgálata során a 23/2013. (IX. 25.) AB határozat megállapította, hogy a fenntartható gazdasági fejlődés és a fokozatosan romló demográfiai helyzet a szociális biztonság felfogásának és alkotmányos szabályozásának új alaptörvényi megfogalmazásához vezetett. Az Alkotmány 70/E. § (1) bekezdése által kinyilvánított elbánást (amelyet számosan „állampolgári jognak” tekintették, melyet az állam a valóságban csak egyre alacsonyabb szinten volt képes nyújtani, és aminek még így is jelentős szerepe volt az ország eladósodásában) az Alaptörvény a valós lehetőségekhez igazította. Az Alaptörvény XIX. cikkének (1) bekezdése szerint: „Magyarország arra törekszik, hogy minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson.”^[60] Az alapvetően megváltozott gazdasági körülmények az államháztartás működési elvét illetően szintén új helyzetet és alaptörvényi rendelkezéseket eredményeztek. A gazdasági viszonyok, a pénzügyi és gazdasági válság által elmélyített államháztartási szükséghelyzetben elkerülhetetlen volt az államadósság csökkentése, mint elsődleges rövidtávú államcél megjelölése. Ennek számos – rendes körülmények között – méltányos és jogos igényt és törekvést alá kellett rendelni. Az Alaptörvény N) cikkének (1) bekezdése alapján „Magyarország a kiegyensúlyozott, átlátható és fenntartható költségvetési gazdálkodás elvét érvényesíti”. Az Alkotmánybíróság elismerte, hogy ez az Alaptörvény N) cikkével hangsúlyossá tett kényszerű paradigmaváltás érthető módon elsősorban vonatkozott az állami kiadások növekedésében meghatározó szerepet játszó nyugdíjrendszerre. A nyugdíjrendszer 2010-ben megkezdett folyamatos átalakításának egyik vezérlő elve és egyúttal főszabálya az, hogy nyugellátás az öregségi nyugdíjkorhatárt betöltött személyeket illetheti meg, az „*ex gratia*” jellegű juttatások a megváltozott helyzetben nem vagy csak korlátozottan tarthatók fenn.

Az Alkotmánybíróság szerint a korábban megállapított korengedményes nyugdíjak csökkentésének, megszüntetésének, illetőleg szociális járadékká történő átalakításának alkotmányossági mércéje az Alaptörvény N) cikke szerinti fenntartható, átlátható és kiegyensúlyozott költségvetési gazdálkodás, valamint a szociális biztonság XIX. cikkben foglalt új alkotmányos alapelveire támaszkodó alaptörvényi szándékon nyugszik. Ez pedig az alaptörvény-sértések fennállását eleve kizárják, illetőleg megkérdőjelezzik, különösen a tulajdonhoz való jog esetében.

[60] Vö. Téglási, 2011(a).

VII. A FOGYASZTÓK JOGAI - AZ ALAPTÖRVÉNY M) CIKK (2) BEKEZDÉSE

A 3175/2013. (X. 9.) AB határozat az Alaptörvény M) cikk (2) bekezdésében helyet kapó „fogyasztók jogai” tekintetében visszautalt a 3192/2012. (VII. 26.) AB határozatára, melyben rámutatott arra, hogy a szerződéseken, mint jogi kereteken keresztül megvalósuló gazdasági verseny fogyasztóvédelmi célú korlátozásának alkotmányos alapjait teremtette meg az Alaptörvény M) cikkének (2) bekezdése, anélkül azonban, hogy konkrét fogyasztói jogosultságokat megfogalmazott volna. Mind a gazdasági verseny, mind a fogyasztói jogok védelme olyan állami kötelezettség, amelyhez külön nevesített alapjogok is kapcsolódnak [pl. vállalkozáshoz való jog (XII. cikk), tulajdon védelme (XIII. cikk)]. Önmagában ebből a rendelkezésből tehát nem vezethető le, hogy egy szerződéses jogviszonyban miként kell a jogokat és kötelezettségeket a fogyasztó és a vele szerződő fél között elosztani, miként kell a fogyasztói érdekek védelmét érvényre juttatni.

A 8/2014. (III. 20.) AB határozat^[61] a devizahitelezés, illetve a devizahitel-szerződések bíróságok általi különböző megítélése következtében a Kormány indítványára született meg. Ebben az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az Alaptörvény M) cikk (2) bekezdés második mondatából az államnak az a kötelezettsége következik, amely - az Alaptörvényben szereplő alkotmányos értékek figyelembevételével - a fogyasztók érdekeit védő, az erőfölénnyel való visszaéléssel szemben fellépő intézményrendszer létrehozására és fenntartására, továbbá a fogyasztók jogait biztosító jogszabályok megalkotására vonatkozik. Ez a kötelezettség nem teljesen azonos az állam alapvető jogok érvényesülését segítő intézményvédelmi kötelezettségével. Nem vezethető le az Alaptörvényből alkotmányértelmezési hatáskörben az, hogy az erőfölénnyel visszaélés, illetve a fogyasztói jogok megsértésének bizonyos formája, mértéke, vagy bizonyos szerződéstípus, vagy annak valamely feltétele közvetlenül az M) cikk (2) bekezdésébe ütköző lehetne. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint mind a „fogyasztók jogai” definiálása, mind pedig az erőfölénnyel való visszaéléssel szembeni fellépéssel és a fogyasztóvédelemmel kapcsolatos állami feladatok felsorolása elvégezhető törvényhozási úton, de egyik sem feladata az elvont alkotmányértelmezésnek. Számos koncepció lehet egyaránt alkotmányos, de az ezek közötti választás nem alkotmánybírói feladat.

Az Alkotmánybíróság rámutatott arra is, hogy az M) cikk (2) bekezdése úgy értelmezhető, hogy más országok alkotmányjaiban alapvető jogként megfogalmazott, nevesített fogyasztói jogok (így jellemzően a jó minőségű áruhoz és szolgáltatáshoz, ezzel kapcsolatban a felvilágosításhoz és tájékoztatáshoz, az egészség, a biztonság és a gazdasági érdekek védelméhez, illetve a kártérítéshez való jog^[62]) az Alaptörvény M) cikk (2) bekezdése alapján közvetlenül nem,

[61] A határozat bővebb elemzését ld. Drinóczi, 2014.; Téglási, 2014.

[62] Ld. erről bővebben: Bencsik, 2013.; Bencsik, 2011.; Fazekas, 1995, 155.; Hajnal, 2009. A fogyasztóvédelmi jog átfogó áttekintését ld. Sándor, 2003.; Sándor, 2006.; Miskolczi Bodnár - Sándor, 2012.

hanem csak más jogszabály közbejöttével érvényesíthetők magánszemélyeknek a szerződéses kapcsolataira.

VIII. ÖSSZEGZÉS

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a gazdasági alkotmányosság terén ugyan az Alaptörvény normatív alapon, a szöveg szintjén megteremtette a lehetőségét egy új fejezet kezdetének, ugyanakkor az Alkotmánybíróság e téren alapvetően az 1989/90-ben lezajló közjogi – és ezzel együtt gazdasági – rendszerváltozást követő első néhány évben kialakított, és az ezt követő két évtizedben következetesen alkalmazott joggyakorlatát tartotta fenn az Alaptörvény hatálybalépése után is. Tulajdonképpen valamennyi gazdasági alapjog (versenyszabadság, szerződési szabadság, a foglalkozás és a vállalkozás szabadsága, a tulajdonhoz való jog) esetében megfigyelhető a korábbi Alkotmányon alapuló joggyakorlat fenntartása, vagyis az Alkotmánybíróság nehezen tud(ott) elszakadni a korábbi Alkotmány alapján kialakított gazdasági alkotmányos berendezkedéstől. Az Alkotmánybíróság még az Alaptörvény új, illetve megváltozott rendelkezéseinek is inkább a régi Alkotmány szerinti értelmet tulajdonítja, még akár olyan áron is, hogy az Alkotmányhoz képest az Alaptörvényből kifejezetten kihagyott kitételeket (mint pl. a piacgazdaság vagy a köztulajdon-magántulajdon egyenjogúsága) is úgymond „beleolvas” az Alaptörvény szövegébe, figyelmen kívül hagyva ugyanakkor egy-egy tételesen szereplő kitétel (lásd pl. az értékteremtő munkán alapuló gazdaság). A tulajdonhoz való jognál az Alkotmánybíróság továbbra is fenntartotta az alapjogvédelem polgári jogon túli kiterjesztését az egyéb vagyoni értékű jogokra, ugyanakkor a védelmi kör kitégítésével a védelmi szint továbbra is gyengébb, mint a többi alapjog esetében, ti. a tulajdonnál nem az általános alapjogkorlátozási klauzula (szükségesség-arányossági teszt) szerint történik a korlátozás, hanem a szükségesség helyett elegendő a közérdekűség igazolása. Mindezt azonban az Alkotmánybíróság a korábbi gyakorlatából, és nem az Alaptörvényben kifejezetten rögzített társadalmi felelősségre való utalásból vezette le (noha megtehetette volna).

A fogyasztók jogai, mint abszolút új, a korábbi Alkotmányban nem szereplő rendelkezés tekintetében sem volt az Alkotmánybíróság túlságosan aktivista, azt nem alapjogként, csupán állami kötelezettségként ismerte el, amely – a korábbi gyakorlata alapján is – a gazdasági verseny legitím korlátozási céljának (volt) tekinthető.

Valóban új fejezet tehát majd akkor kezdődik a gazdasági alkotmányosság terén Magyarországon, ha az Alkotmánybíróság valóban a megváltozott és kiegészült rendelkezések alapján kezdi el értelmezni az Alaptörvényt, és nem a korábbi Alkotmány alapján meghozott alkotmánybírósági döntések átvételével, így ezáltal ezek az – eddigi gyakorlatban alapvetően figyelmen kívül hagyott – rendelkezések [mint pl. az M), N) és az O) cikkek] is „élő joggá” válnak majd az Alkotmánybíróság gyakorlatában.

IRODALOM

- Ablonczy Bálint (2011): *Az alkotmány nyomában. Beszélgetések Szájer Józseffel és Gulyás Gergellyel*. Elektromédia, Budapest.
- Antal Attila: *Workfare. Méltányosság Politikaelemző Központ*. Elérhető: <http://www.meltanyosság.hu/files/meltany/imce/doc/workfare-090203.pdf>.
- Bencsik András (2011): *A fogyasztóvédelem, mint az alapjogvédelem új eszköze*. De iurisprudentia et iure publico. 2. sz. 19–34.
- Bencsik András (2013): *A fogyasztók védelmének alkotmányi fundamentumairól*. Közjogi Szemle. 1. sz. 21–31.
- Cservák Csaba (2009): *Jogálom a jogállam? (Alkotmányos rendszerünk revíziójának irányai)*. In: Varga Domokos György (szerk.): *Magyar Nemzetstratégia*. Püski, Budapest. 355–357.
- Csink Lóránt (2014): *Mozaikok a hatalommegosztáshoz*. Pázmány Press, Budapest.
- Drinóczi Tímea (2012): *Gazdasági alkotmány az Alaptörvényben*. Jogtudományi Közlöny. 10. sz. 369–383.
- Drinóczi Tímea (2004): *A tulajdonhoz való jog a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában*. Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny. 2. sz. 33–61.
- Drinóczi Tímea (2014): *Az Alkotmánybíróság határozata a devizahitelekről. A szerződési szabadság régi-új korlátai*. Jogesetek Magyarázata. 2. sz. 3–12.
- Fazekas Judit (1995): *A fogyasztóvédelem alkotmányos alapjai*. Publ. Univ. Miskolc Sect. jur. et. pol. Tomus 11. 153–159.
- Hajnal Zsolt (2009): *Fogyasztói alapjogok a hatályos magyar jogi szabályozás és az európai uniós fejlődési tendenciák tükrében*. Debreceni Jogi Műhely. Elérhető: http://www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/2_2009/fogyasztoi_alapjogok_a_hatalyos_magyar_es_europai_unios_fejlodesi_tendenciak_tukreben/.
- Miskolczi Bodnár Péter – Sándor István (2012): *A fogyasztóvédelmi jog európai gyökere magyar szabályozása*. I – II. Patrocinium Kft., Budapest.
- Patyi András (2013): *A jogállamiság*. In: Cserny Ákos (szerk.): *Alkotmányjog*. Nemzeti Közszerkesztési és Tankönyvkiadó, Budapest. 24–36.
- Rác Attila (1998): *Alkotmányjogi alapok*. BKÁE Jegyzet, Budapest.
- Sándor István (2003): *A magyar fogyasztóvédelmi jog*. UNIÓ Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft., Budapest.
- Sándor István (2006): *The Regulation of Consumer Protection in Hungary*. In: Kapa Máttyás (ed.): *Studia Iuridica Caroliensia*. I. Budapest. 193–208.
- Sári János (2011): *Az új magyar Alaptörvény – egy újfajta alkotmányosság lehetősége*. Magyar Közigazgatás. Június. 16–22.
- Téglási András (2010): *A tulajdonhoz való jog védelme Európában – az Európai Unió Bírósága, az Emberi Jogok Európai Bírósága és a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatának fényében*. Kül-Világ. No. 4. 22–47. Elérhető: <http://www.kul-vilag.hu/2010/04/teglasi.pdf>.
- Téglási András (2011a): *A szociális állam „erodálása” vagy megmentése? – avagy a szociális biztonság az új Alaptörvényben*. Jogelméleti Szemle. 4. sz. Elérhető: <http://jesz.ajk.elte.hu/teglasi48.html>.
- Téglási András (2011b): *A tulajdon szerepe az új Alkotmányban*. In: Molnár Borbála – Gyombolai Zsolt – Téglási András (szerk.): *Gazdasági alapjogok és az új magyar Alkotmány*.

Tanulmánykötet. Kiadja az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottsága, Budapest. 161-179.

- Téglási András (2012a): *A tulajdon védelme Magyarország Alaptörvényében – különös tekintettel az alkotmánybíróvási gyakorlat lehetséges változásaira.* Alkotmánybíróvási Szemle. 2. sz. 116-125.

- Téglási András (2012b): Alapjogvédelem az EU-ban és a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában – A tulajdonhoz való jog védelme. In: Trócsányi László (szerk.): *Dikaiosz logosz – Tanulmányok Kovács István tiszteletére.* Pólay Elemér Alapítvány, Szeged. 383-390.

- Téglási András (2013): *A tulajdonhoz való jog alkotmányos védelme.* Pólay Elemér Alapítvány, Szeged. 109-113.

- Téglási András (2014): A devizahitelezés problematikája és kezelésének alkotmányos keretei az Alkotmánybíróság gyakorlatának fényében. In: Lentner Csaba (szerk.): *A devizahitelezés nagy kézikönyve.* Nemzeti Közszerkesztési és Tankönyvkiadó, Budapest. 315-334.

- Tóth András (2012): Magyarország gazdasági rendje az Alaptörvény és a piaci verseny viszonyára tekintettel. In: Rixer Ádám (szerk.): *Állam és közösség.* Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest. 103-121.

- Vörös Imre (1996): *A tulajdonhoz való jog az Alkotmányban – és az önkormányzatok tulajdonjogi helyzete.* Jogi Tájékoztató Füzetek elhangzott szakmai előadásokról. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara Jogi Tagozata. 34. sz. Budapest.

A kincstalálásra vonatkozó szabályozás fejlődése a római császárok rendeleteinek tükrében*

I. ALAPVETÉS

A kincstalálás jogintézménye egyike a romanisztika legtöbbet vitatott témaköreinek – írja a kincstalálás kérdéskörét újabban monografikus keretek között feldolgozó spanyol romanista, Alfonso Agudo Ruiz, aki könyvében részletesen elemzi a kincstalálással kapcsolatos császári rendeleteket is.^[1]

Érdeemesnek tűnik a kincstalálás császárkori római jogi szabályozásának történetével legalább egy önálló tanulmány keretében foglalkozni, már csak azért is, mert a hazai romanisztika eddig kevés teret szentelt e problémakörnek.

Tanulmányunkban a kincstalálás eredetileg tisztán magánjogi, a Hadrianus utáni császári rendeletek tükrében azonban egyre több közjogi elemmel bővülő, végül pedig a klasszikus jog koncepciójához visszatérő szabályozásának izgalmas fejlődését kívánjuk áttekinteni Hadrianustól Iustinianusig. Épp emiatt – a kincstalálásra vonatkozó császárkori római jogi szabályok sokszor vegyes (egyaránt magánjogias és közjogias) jellegére tekintettel – a császári rendeletek vizsgálata izgalmas tudományos kérdés is. Nézetünk szerint ugyanis a kincstalálásra vonatkozó modern jogi szabályozás ma sem tükrözhet tisztán magánjogias vagy közjogi megközelítést – a kincstalálásra vonatkozó szabályozásban sokkal inkább a magánjog(i) és a közjog(i megközelítés) egysége kell, hogy tükröződjön, ami e tekintetben bizonyos szintű revízióra is sarkallhat a magánjognak és a közjognak a romanista jogcsaládhoz tartozó jogrendszerekben működő jogászok számára máig fundamentális jelentőségű distinkciójának hangsúlyozását illetően.

[*] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[1] Agudo Ruiz, 2005, 25.

II. HADRIANUS CSÁSZÁR KINCSTALÁLÁSRÓL SZÓLÓ RENDELETE

A kincstalálásra vonatkozó császári rendeletek körében messze a legjelentősebb és a legnagyobb hatású szabályozást Hadrianus császár *constitutio*ja valósította meg. Hadrianus rendelete egyfajta közvetítő megoldást (*media sententia*)^[2] intézményesített az egymástól igencsak eltérő római jogtudósi álláspontok között – történetesen, hogy kié legyen a kincs: a telek tulajdonosáé vagy a megtalálóé. Kincstalálásról mint önálló tulajdoni szerzőismódról is valószínűleg csak Hadrianus korától kezdve beszélhetünk a római jogban; nem véletlenül írja a nagy olasz romanista, Bonfante is, hogy a kincstalálás hadrianusi szabályai a kincstre vonatkozó legrégebbi olyan szabályozást jelentik a jogi források körében, amelyről biztos és precíz ismeretekkel rendelkezünk.^[3]

Erről a híres rendeletről már a *Historia Augusta* cím alatt ismert, császárokról írott életrajzokat tartalmazó műben is tudósít Hadrianus életútjának ismertetése kapcsán a császár életrajzírójának feltüntetett Aelius Spartianus,^[4] mégpedig a következőképpen: „*De thesauris ita cavit, ut, si quis in suo repperisset, ipse potiretur, si quis in alieno, dimidium domino daret, si quis in publico, cum fisco aequabiliter partiretur.*” (Vita Hadr. 18, 6)

Vagyis, ha valaki saját földjében talál kincset, a kincs tulajdonjoga teljes egészében őt illeti meg; ha viszont valaki idegen telekben talál kincset, annak fele (*dimidium*) a telek tulajdonosát illeti; amennyiben pedig valaki közterületen talál kincset, a kincstárral kell hasonlóképpen osztozkodnia, vagyis ez esetben a kincs tulajdonjogának fele a találót, fele pedig a kincstárat illeti meg.

Ez a rendelet – ahogy Knütel is írja – minden valószínűség szerint egy új megoldást intézményesített; erre látszik utalni az is, hogy maga a *Historia Augusta* c. mű is tudósít róla.^[5] Nem tudjuk viszont – teszi hozzá Knütel –, hogy miképpen döntötték el ezeket az eseteket Hadrianus előtt.^[6]

Magának a hadrianusi rendeletnek a típusa egyébként ismeretlen; Guarino^[7] szerint valószínűleg *edictum* lehetett, Visky azonban úgy vélekedik, hogy a szabályozás valószínűleg *senatus consultum* alakjában jelent meg, amelynek kezdeményezője a császár volt.^[8] Knütel nem foglal állást a kérdésben.^[9]

[2] Vö. Kaser – Knütel, 2014²⁰, 150.

[3] Bonfante, 1968, 130.

[4] Az egyes életrajzok szerzőiként feltüntetett történetírók minden bizonnyal nem léteztek (így Aelius Spartianus sem). Hahn, 1968, 16sk. is felhívja a figyelmet arra, hogy a *Historia Augusta* „jelenlegi formájában nem az egyes életrajzok címében megjelölt szerzőktől származik, hanem jóval később keletkezett, éspedig mindenképpen a 370 körüli évek után”. A mű, miként Hahn kifejti, korábbi forrásokon alapul, amit egy későbbi szerkesztő „egységbe illesztett”, átdolgozott és kiegészített – ez a szerkesztő azonban saját személyét és tevékenységét szándékosan eltitkolta az olvasók előtt.

[5] Knütel, 1999, 571.

[6] Uo.

[7] Guarino, 2001¹², 651.

[8] Visky, 1982, 127.

[9] Knütel, 1999, 57sk. Az egész kérdéskörhöz ld. részletesen Bonfante, 1968, 131.

A rendelet tartalmát közelebbről a iustinianusi Institutiókból ismerjük; az idevonatkozó híres, az Inst. 2, 1, 39 alatt fölvelt szöveggel alább, a iustinianusi jogról szóló részben foglalkozunk részletesebben. E helyütt csak annyit szeretnénk még megjegyezni, hogy – miként Nörr^[10] is írja – a hadrianusi szabályozás jelentette (kisebb változtatásokkal ugyan) a kincstalálásra vonatkozó kései klasszikus és a posztklasszikus jogi szabályozás alapját is, valamint, tegyük hozzá, számos modern polgári törvénykönyvben is (természetesen a iustinianusi Institutiók közvetítésével) a Hadrianus-féle szabályozás él tovább mind a mai napig.

III. A HADRIANUSI SZABÁLYOZÁS KÖZJOGI KORLÁTOZÁSA MARCUS AURELIUS IDEJÉN: A FISCUS TULAJDONSZERZÉSE A KINCSEN

A következő, Callistratustól származó forrásszöveg^[11] tanúsága szerint a hadrianusi szabályt a szövegben *divi fratres*nek nevezett császárok: Marcus Aurelius és társcsászára, Lucius Verus a későbbiekben úgy módosították, hogy valamilyeni forgalmon kívüli dologban talált kincs tulajdonjogának fele a kincstárat illeti meg: „*Si in locis fiscalibus vel publicis religiosisve aut in monumentis thesauri reperti fuerint, divi fratres constituerunt, ut dimidia pars ex his fisco vindicaretur. Item si in Caesaris possessione repertus fuerit, dimidiam aequae partem fisco vindicari.*” (Call. D. 49, 14, 3, 10)

E forrásszöveg tanúsága szerint tehát Marcus Aurelius és Lucius Verus császárok akként rendelkeztek, hogy aki kincstári földben, közterületen, temetkezési helyen vagy emlékműben talált kincset, annak fele (*dimidia pars*) a *fiscus*t illeti meg, amennyiben pedig a császár földjén találtak kincset, úgy hasonlóképpen annak fele a *fiscus*t illeti meg.

Ez utóbbi szabályhoz kapcsolódik az idézett Callistratus-szöveg folytatása is: „*Deferre autem se nemo cogitur, quod thesaurum invenerit, nisi ex eo thesauro pars fisco debeat. Qui autem, cum in loco fisci thesaurum invenerit, partem ad fiscum pertinentem suppresserit, totum cum altero tanto cogitur solvere.*” (Call. D. 49, 14, 3, 11)

Senki sincs tehát arra kényszerítve, hogy kiadja a megtalált kincset, hacsak nem illeti meg a *fiscus*t is egy rész a kincsből. Nyilván azokról a kincsekről van itt szó – utalva itt a Call. D. 49, 14, 3, 10 alatt felvett szövegben foglaltakra –, amelyeket a találó nem kincstári földben, közterületen, temetkezési helyen vagy emlékműben talált, vagyis amelyek a találót illetik. A kincstári földben talált kincs fele azonban, mint láttuk (*dimidia pars*, Call. D. 49, 14, 3, 10), a *fiscus*t illeti. Amennyiben a találó nem adná ki, „elsikkasztaná” a *fiscus*t megillető részt a kincsből, úgy az egész kincs kiadására kényszerítik, vagyis elveszíti az egyébként neki járó részt is.

[10] Ld. még Nörr, 1972, 15.

[11] Az itt hivatkozott Callistratus-helyekhez ld. Busacca, 1991, 133skk.; Agudo Ruiz, 2005, 95skk.; Klingenberg, 2011, 242sk.

A talált kincset – mivel annak egy részére immár az államkincstár is igényt tart – természetesen be kellett jelenteni a *fiscus*nak. Ennek megfelelően Callistratus a *fiscus* részére történő bejelentési kötelezettségek vonatkozásában – egyebek mellett – kifejezetten említi a kincstalálást is: „*Variae causae sunt, ex quibus nuntiatio ad fiscum fieri solet... vel quod dicatur quis thesaurum invenisse...*” (Call. D. 49, 14, 1 pr.)^[12]

Ezek a szabályok egyértelműen a kincstalálás eredendően tisztán magánjogi szabályozásának „közjogiasodását” mutatják.

IV. ALEXANDER SEVERUS KINCSTALÁLÁSSAL KAPCSOLATOS RENDELETE

A 222 és 235 között uralkodó Alexander Severus császár kincstalálással kapcsolatos rendeletéről a császár életrajzának szerzőjeként feltüntetett Aelius Lampridiustól^[13] van tudomásunk a *Historia Augusta* c. műből: „*Thesaurus repperitos iis qui reppererant donavit et, si multi essent, addidit his eos quos in suis habebat officiis.*” (Vita Alex. 46, 2)^[14]

Eszerint a császár a megtalált kincseket azoknak ajándékozta, akik azokat megtalálták, de ha a kincs túl nagy értékű volt, akkor a császár azoknak is adott belőle, akik az ő hivatalaiban dolgoztak. A császár tehát a kincs egy részét a megtalálónak adta, amennyiben azonban a kincsek „*multi essent*”, azaz túlságosan értékesek volnának, abból a császár saját tisztviselőinek is juttatott.

E szabályozás háttéréről és részletes tartalmáról azonban nincsenek további információink, így mindezek tekintetében csak hipotézisekre vagyunk utalva. A jogi forrásokban nem is szerepel Alexander Severus császár által ilyen tartalommal kibocsátott *constitutio*, amelynek rendelkezése furcsának tűnhet, tekintettel arra, hogy – miként arra Bonfante^[15] rámutat – az abban olvashatók egyáltalán nem egyeztethetők össze a kor neves jogtudósaitól (Callistratustól, Ulpianustól és Tryphoninustól) származó forrásszövegekben foglaltakkal. A szöveg valóban meglehetősen homályos, és ennek megfelelően annak értelmezését illetően a szakirodalomban is eltérő nézetek láttak napvilágot. Busacca^[16] szerint pl. Alexander Severusnak a kincset megtaláló személy fontosságát kihangsúlyozó rendelete valódi módosítást jelentett az addigi rezsimhez képest, amely egészen Diocletianusig hatályban maradt. Ez a módosítás szerinte Paulus befolyását mutatja, aki éppen ebben az időben töltötte be a *praefectus praetorio* hivatalát.

[12] Ld. ehhez Agudo Ruiz, 2005, 103.; Klingenberg, 2011, 239.

[13] Itt is utalunk arra, amit már fentebb is konstatáltunk, ti. hogy amint az egyes életrajzok szerzőiként feltüntetett történétírók, úgy minden bizonnyal Aelius Lampridius sem volt létező személy.

[14] Ehhez a viszonylag kevésbé ismert szöveghez ld. Agudo Ruiz, 2005, 106sk., ill. az ott hivatkozott szakirodalmat is.

[15] Bonfante, 1968, 135.

[16] Busacca, 1991, 154., idézi: Agudo Ruiz, 2005, 106.

A szöveg mindazonáltal nagyon vitatott, és a magunk részéről nem is szeretnénk esetleg spekulatívnak tűnő megállapításokat tenni a rendelet vélt tartalmával összefüggésben. Milyen értékű kincsekről is van szó? Saját vagy idegen telekben talált kincsről beszél-e a szöveg? Milyen arányban részesedtek a hivatalnokok a kincsből, mely hivatalnokok részesedhettek a kincsből? Miképpen viszonyulhatott Alexander Severus rendelete a korábbi, a *fiscus* számára a kincsből meghatározott részt juttató császári rendeletekhez képest, amennyiben forgalmon kívüli dologban talált valaki kincset? Meddig lehetett hatályban a rendelet, egyáltalán: az utókor miképpen viszonyult hozzá? (Feltűnő ugyanis, hogy a jogi források nem tudósítanak róla, így föltehető, hogy nem lehetett sokáig hatályban.)

Mindez csupán néhány a szöveg kapcsán felmerülő sok olyan kérdés közül, amit a „forrásbázis”, azaz a rendelkezésünkre álló egyetlen, rövid és nem is a jogi irodalomból származó szöveg tükrében sajnos nem tudunk megválaszolni.

V. CSÁSZÁRI RENDELETEK A POSZTKLASSZIKUS KORBÓL

A posztklasszikus korban számos további, egymáshoz képest jól láthatóan eltérő jogpolitikai indokok által vezérelt császári rendelet született a kincset megtaláló személy kincsen történő tulajdonszerzésére vonatkozóan.

a) Constantinus császár 315-ben kelt rendelete szerint a megtalált kincs fele a találót illeti meg, feltéve, hogy az, aki „kincset talált, önként ajánlotta fel azt a *fiscus*nak”: *„Quicumque thesaurum invenerit et ad fiscum sponte detulerit, medietatem consequatur inventi, alterum tantum fisci rationibus tradat, ita tamen, ut citra inquietudinem quaestionis omnis fiscalis calumnia conquiescat. Haberi enim fidem fas est his, qui sponte obtulerint quod invenerint. Si quis autem inventas opes offerre noluerit et aliqua ratione proditus fuerit, a supra dicta venia debebit excludi.”* (CTh. 10, 18, 1)

A kincs tulajdonjogának felére tehát az jogosult, aki a kincstalálásról önként (*sponte*) tett bejelentést, és a kincs felét a *fiscus*nak átadta; ahogy a szöveg fogalmaz: „akik önként felajánlották, amit megtaláltak” („*qui sponte obtulerint quod invenerint*”). Amennyiben ezt a találó elmulasztotta, nem tarthat igényt a kincs tulajdonjogának felére.

A szöveg annyiban homályos, hogy nem lehet tudni, milyen kincsről is van szó, pontosabban, hogy hol (milyen telken) találták a kincset; ennek megfelelően a szakirodalom a textust igencsak eltérően értelmezi.^[17] Ha a szöveg értelmezése során premisszaként elfogadjuk, hogy a rendelet minden telekre vonatkozik, valamint a közjogi jellegű szabályokat a szövegről lehántjuk, és kihámozzuk abból a számunkra lényeges jogtételt, ill. az a mögött megbúvó megfontolást, azt

[17] Az e tekintetben releváns szakirodalomra nézve ld. Agudo Ruiz, 2005, 108skk.

láthatjuk, hogy Constantinus rendelete tkp. a hadrianusi rezsimhez való visszatérést jelentette, miszerint a kincs fele a találói; erre a római jogi tankönyvirodalomban Talamanca mutat rá.^[18]

b) Gratianus, Valentinianus és Theodosius császárok 380-ban kibocsátott rendelete alapján a kincs a találót illeti meg akkor is, ha azt más telkén találta, feltéve, hogy nem vezette a kincs felkutatásának szándéka; a kincs egynegyedét (*quarta*) viszont át kell engednie az ingatlan tulajdonosának: „*In hac tamen naturali aequitate animadvertimus quoddam temperamentum adhibendum, ut, si cui in solo proprio huius modi contigerit, integro id iure praesumat; qui in alieno, in quartam reperorum partem eum, qui loci dominus fuerit, admittat. Ne tamen per hanc licentiam quisquam aut aliena effodiat, aut in locis non sui iuris per famam suspecta rimetur.*” (CTh. 10, 18, 2)

Ami a szövegben olvasható – és az alább idézett, Hadrianus rendeletéről tudósító Inst. 2, 1, 39-ben is olvasható – *naturalis aequitas* kitéltet illeti, láthatjuk, hogy a természetes méltányosságra történő utalással a kincstalálással összefüggésben már Iustinianus előtt, a CTh. 10, 18, 2 alatt fölvetett *constitutio* szövegében is találkozunk (a *Historia Augustában* [Vita Hadr. 18, 6] olvasható szöveg ezt a kitéltet nem tartalmazza, igaz, ott nem is jogi forrásról van szó). Ha e szöveg eredetiségét elfogadjuk, úgy leszögezhetjük, miszerint e kifejezést már a Iustinianus előtti források is használták, a klasszikus kori jogi szövegek között azonban a kincs fogalmával összefüggésben ez a kitéltet még nem bukkan fel.^[19]

c) Mindössze tíz évvel később, Valentinianus, Arcadius és Theodosius császárok 390-ben kibocsátott *constitutiójának* tanúsága szerint viszont a kincs teljes egészében a találót illeti; ahogy a szöveg ünnepélyesen, már-már patetikus stílusban, azonban (és sajnos számunkra ez a lényeg) igen szűkszavúan fogalmaz: azokat, akik (a „*suadente numine*” kitéltet szabad fordításában) „isteni sugallat” vagy a „szerencse által vezérelve” („*ducente fortuna*”) „kincseket találtak, a megtalált dolgok által megörvendeztetve lenni megfélemlítés nélkül engedjük”: „*Eos, qui suadente numine vel ducente fortuna thesauros reppererint, repperitis laetari rebus sine aliquo terrore permittimus.*” (CTh. 10, 18, 3)

A textus igen tömör szövegezésű, hiszen a kincstalálás tényállási elemei közül kizárólag az *inventort* említi; kétségtelen ugyanakkor, hogy a szöveg a találó igényét semmilyen vonatkozásban nem korlátozza.^[20] Plauzibilisnek tűnik Mayer-Maly álláspontja, aki szerint valószínű, hogy a szövegnek csak az a része maradt ránk, amely a saját telken történő kincstalálásra vonatkozott,^[21] és a magunk részéről valószínűnek tartjuk, hogy az idegen telekben történő kincstalálásra a tíz évvel korábban kibocsátott, a CTh. 10, 18, 2 alatt felvett forrásszöveg szabályai

[18] Talamanca, 1990, 416: „... Costantino ritorna esplicitamente alla regolamentazione adrianea”.

[19] Ehhez a forrásszöveghez ld. Agudo Ruiz, 2005, 110skk., valamint az ott hivatkozott szakirodalmat. Vö. legújabbban Klingenberg, 2011, 241.

[20] Vö. Mayer-Maly, 1986, 142.

[21] Uo. 142. A szöveghez ld. még Agudo Ruiz, 2005, 112sk.

voltak irányadóak e *constitutio* kibocsátását követően is, de ez – a rendelkezésünkre álló kevés forrás tükrében – csupán hipotézis.

d) Leo és Zeno császároknak a *Codex Iustinianus* 10. könyve 15., a kincsekről (*De thesauris*) szóló titulusában fölvetett, 474-ben kelt rendelete (C. 10, 15) a hadrianusi szabályozást állította vissza^[22] két tekintetben is. Egyrészt, mint alább (C. 10, 15, 1, 4) látni fogjuk, a rendelet az idegen telekben talált kincs felét a találónak, másik felét pedig a telektulajdonosnak ítéli, másrészt pedig a saját telekben talált kincset teljes egészében a találónak juttatta. E *constitutio* értelmében a kincsből a kincstárat már nem illeti meg részesedés.

Nem csupán a hadrianusi szabályozás visszaállításáról van azonban szó e *constitutio* esetében, ahogy a tankönyvek (általában igen szűkszavúan) megemlékeznek róla; a rendelet ugyanis további fontos és új, a későbbi korokra is nagy hatást gyakorló szabályokat is megállapított a kincstalálásra vonatkozóan: „*Nam in suis quidem locis unicuique, dummodo sine sceleratis ac puniendis sacrificiis aut alia qualibet arte legibus odiosa, thesaurum (id est condita ab ignotis dominis tempore vetustiore mobilia) quaerere et invento uti liberam tribuimus facultatem...*” (C. 10, 15, 1, 1)

Ha tehát valaki saját telkén kincset (vagyis, ahogy a rendelet meghatározza a kincs fogalmát, „olyan ingóságokat, amelyeket ismeretlen tulajdonosaik rejtettek el hosszabb ideje”) keres – hacsak nem követ el tiltott és büntetendő sentségtelenségeket vagy más, törvénytelen mesterkedést – a kincsen a találó tulajdonjogot szerez. Aki tehát a kutatás során „varázsszükszöket” használt,^[23] vagy más szavakkal (ahogy a Honsell – Mayer-Maly – Selb-féle kézikönyv ismerteti a rendelet vonatkozó szövegét): aki „mágikus praktikát” vett igénybe a kincskeresés során,^[24] nem tarthat igényt a kincs tulajdonjogának rá eső részére.

A *constitutio* a továbbiakban félreérthetetlenül rögzíti, miszerint idegen területeken senki ne merészeljen tiltott módon, a tulajdonos beleegyezése vagy tudomása nélkül, saját nevében elrejtett vagyontárgyak után kutakodni: „*In alienis vero terrulis nemo audeat invitis, immo nec volentibus vel ignorantibus dominis opes abditas suo nomine perscrutari.*” (C. 10, 15, 1, 2)

A találó tehát nem tarthat igényt a kincs tulajdonjogának még egy részére sem, ha a tulajdonos engedélye nélkül kutatott kincs után más telkében, akkor sem, ha a tulajdonos nem egyezett bele, hogy telkén kincs után kutassanak, valamint akkor sem, ha a tulajdonos nem tudott a kutatásról.

Aki pedig e *constitutio* szellemében foglaltak ellenére kutakodva talált kincset idegen helyen, úgy az egész kincsnek a telektulajdonos részére

[22] Így pl. Kaser, 1975², 289.: „*doch kehrt Leo wieder zur hadrianischen Regelung zurück*”; Bonfante, 1968, 137.; Visky, 1982, 127sk.; Honsell – Mayer-Maly – Selb, 1987, 166.; Lévy – Castaldo, 2002, 538.; Klingenberg, 2011, 241.

[23] Vö. Benedek – Pókecz, 2014², 187.

[24] Így Honsell – Mayer-Maly – Selb, 1987, 166. Ld. még Mayer-Maly, 1986, 144skk., a rendeletben megfogalmazott „mágiatilalomnak” még az újkorban is konstatálható továbbélésére vonatkozóan is.

történő átengedésére kényszerítik: „*Quod si nobis super hoc aliquis crediderit supplicandum aut praeter huius legis tenorem in alieno loco thesaurum scrutatus invenerit, totum hoc locorum domino cedere compellatur et velut temerator legis saluberrimae puniatur.*” (C. 10, 15, 1, 3)

Aki tehát e törvény szabálya ellenére jogsértő módon, más telkén talált kincset, azt teljes egészében át kell engednie a telektulajdonos részére. A rendelet továbbá büntetőjogi szankciót is kilátásba helyez, amikor úgy fogalmaz, hogy „jótékony törvényünk megszegőjét meg kell büntetni”.

Végül pedig a *constitutio* úgy rendelkezik, miszerint amennyiben valaki véletlenül más földjén, annak szántása vagy más módon való művelése során – a kutakodás szándéka nélkül – találna kincset, azt felerészben megtarthatja, másik fele pedig a kincstalálás helyének tulajdonosát illeti. „Így ugyanis elérhető, hogy mindenki megkapja azt, ami őt megilleti, és ne vágyódjon másé után”: „*Quod si forte vel arando vel alias terram alienam colendo vel quocumque casu, non studio perscrutandi, in alienis locis thesaurum invenerit, id quod repertum fuerit dimidia retenta altera data cum locorum domino patiatur. Ita enim eveniet, ut unusquisque suis fruatur et non inhiet alienis.*” (C. 10, 15, 1, 4)

Ha tehát valaki véletlenül – tehát amikor a találót nem a „felkutatás vágya” (*studium perscrutandi*) vezette –, idegen helyen talált kincset, a szabályozás értelmében annak fele a találót, másik fele pedig a telek tulajdonosát illeti – vagyis e helyütt az idegen telekben talált kincs tulajdonjogának megosztásáról rendelkező, Hadrianustól származó szabály posztklasszikus kori megfogalmazásával állunk szemben.^[25]

VI. KINCSTALÁLÁS A IUSTINIANUSI JOGBAN

Láttuk, miszerint számos, Hadrianus után keletkezett császári rendelet tükrében tetten érhető, hogy a kincstár változó jelleggel – hol finomabban, hol erőteljesebben, de – általában igényt tartott a kincs tulajdonjogának egy bizonyos hányadára, Hadrianushoz képest sokszor eltérő szabályokat állapítva meg a kincstalálásra vonatkozóan.

A iustinianusi jog viszont Hadrianus álláspontját fogadta el a kincsen történő tulajdonszerzés tekintetében az alábbi híres forrásszöveg tanúsága szerint: „*Thesaurus, quos quis in suo loco invenerit, divus Hadrianus, naturalem aequitatem secutus, ei concessit qui invenerit. Idemque statuit, si quis in sacro aut in religioso loco fortuito casu invenerit. At si quis in alieno loco non data ad hoc opera sed fortuito invenerit, dimidium domino soli concessit. Et convenienter, si quis in Caesaris loco invenerit, dimidium inventoris, dimidium Caesaris esse*

[25] A C. 10, 15 alatt felvett szövegekre nézve ld. részletesebben, további szakirodalmi hivatkozásokkal Agudo Ruiz, 2005, 109skk.

statuit. Cui conveniens est et si quis in publico loco vel fiscali invenerit, dimidium ipsius esse, dimidium fisci vel civitatis.” (Inst. 2, 1, 39)^[26]

Érdemes mindenekelőtt röviden egybevetni az itt idézett forrásszöveget a fentebb idézett, Hadrianus rendeletéről tudósító szövegben (*Vita Hadr.* 18, 6) foglaltakkal.

Első látásra is feltűnő, hogy a *naturalis aequitas* kitétel a Historia Augustában olvasható szövegben nem szerepel,^[27] az Inst. 2, 2, 39 alatt fölvetett szövegben viszont igen; ez a kitétel a kincstalálásra vonatkozó szabályok körében valószínűleg posztklasszikus eredetű.^[28]

Jól látható az is, hogy míg a Historia Augusta csupán a „közterületen” talált kincs (ha valaki „*in publico*” [ti. *loco*] talál kincset) jogi helyzetéről tudósít minket, addig az Institutiók már a *locus sacer*ben, a *locus religiosus*ban, a *locus Caesaris*ban, a *locus publicus*ban és a *locus fiscalis*ban való kincstalálásról is szólnak.^[29]

Miként az is feltűnő, hogy a Historia Augusta nem említi a más telkében lévő kincsen történő tulajdonszerzés tényállási elemeként annak véletlen mivoltát; ehhez képest azonban az Inst. 2, 1, 39 alatt fölvetett szöveg kifejezetten megkívánja a kincsen történő tulajdonszerzéshez, hogy a kincstalálásra véletlenül kerüljön sor.

A két szöveg egybevetése alapján megállapítható nem is kevés különbség viszont nézetünk szerint valószínűleg nem arra a körülményre vezethető vissza, hogy az Institutiókban olvasható szöveg nem tükröznék egyúttal Hadrianus korának álláspontját is a iustinianusi jog álláspontja mellett, hanem sokkal inkább arra, hogy a Historia Augusta, jóllehet jogi vonatkozásban is jelentős szövegről van szó, nem jogi forrás, szemben a iustinianusi tankönyvvel, amely, jogászai munkáról van szó, természetesen jóval precízebben, a megelőző évszázadok jogfejlődésének eredményeit is hasznosítva ismerteti a kincsen történő tulajdonszerzés szabályait.

Mármost konkrétan az Inst. 2, 1, 39 alatt fölvetett szöveg elemzésére rátérve megállapíthatjuk, hogy ez a rövid textus terjedelméhez képest nem kevés, összesen hét tényállási variációnak nevezhető esetet említ.

a) A természetes méltányosságot (*naturalis aequitas*) követve, amennyiben valaki saját telkén talál kincset, teljes egészében, korlátozás nélkül megszerzi annak tulajdonjogát. A saját telekben lévő kincsen történő tulajdonszerzésnek a véletlenség sem képezi tényállási elemét. (Természetesen egész más a helyzet az idegen telekben talált kincs esetében, amelyen a találó csak akkor szerez felelő részben tulajdont, ha a kincset véletlenül találta meg.)

[26] Ehhez a forrásszöveghez ld. behatóan Mayer-Maly, 1983, 126skk.

[27] Vö. Agudo Ruiz, 2005, 85.

[28] Vö. a fentebb tárgyalt CTh. 10, 18, 2 alatt felvett forrásszövegben foglaltakkal, ahol, mint láttuk, szintén előfordul a *naturalis aequitas* kitétel.

[29] Vö. Agudo Ruiz, 2005, 86.

b) Ugyancsak a megtaláló szerez teljes egészében tulajdonjogot a *res sacrá*ban véletlenül talált kincsen, hasonlóképpen

c) a *res religiosá*ban véletlenül talált kincsen is.

d) Aki más telkében („*in alieno loco*”) véletlenül, tehát nem szándékosan kincset keresve talál kincset, úgy a kincs felerészben a találót, felerészben pedig a telek tulajdonosát illeti meg.

e) Ennek megfelelően pedig, aki császári földben („*in Caesaris loco*”) talál kincset, annak fele a találót, fele pedig a császárt illeti.

f) Végül pedig, amennyiben valaki közterületen (*locus publicus*) vagy

g) kincstári földben (*locus fiscalis*) talál kincset, úgy annak egyik fele a találót, másik fele pedig a *fiscusé*, ill. a *civitasé*.

A Hadrianustól származó tiszta, klasszikus szabályozást tehát – Leo és Zeno császárok részben hasonló célú, fentebb ismertetett rendeletét követően, több mint fél évszázaddal később – Iustinianus állította ismételten vissza. Érdemes rámutatni arra, hogy a iustinianusi tankönyv csupán Hadrianus rendeletére utal, a hadrianusi szabályozást már korábban helyreállító Leo és Zeno császárok rendeletére viszont nem.^[30]

A kincstalálásra vonatkozó szabályokat lényegében ugyanígy ismerteti Theophilus görög nyelvű Institutio-parafrázisa is (*paraphr. inst. 2, 1, 39*).

VII. KONKLÚZIÓ

Nyilvánvaló, hogy az olykor esetleg felbecsülhetetlen értékű kincsleletek tulajdonjogát napjainkban már nem lehet minden további nélkül a találónak vagy a telektulajdonosnak juttatni. A hadrianusi-iustinianusi szabályt így a maga idejében és kontextusában lehet és kell megítélni, ill. értékelni: a klasszikus római jog idejében és kontextusában.

Megint csak a maga korában kell megítélni a közjogias elemek egész sorát felvonultató, fentebb idézett császári rendeletekben foglalt szabályokat is, amelyek szabályozási technikája ugyanakkor – bizonyos értelemben – igen érdekes példaként szolgálhat manapság is.

A kincstalálás szabályrendszere ugyanis napjainkban sem csupán egy közönséges magánjogi tulajdoni szerzősmód szabályainak összessége, hanem egy tulajdoni korlátozásokkal átítatott, közjogi jellegű normaanyag is részét képezi annak. A kincstalálásra vonatkozó modern szabályozás nézetünk szerint komplex és egységes jogi – és nem külön magánjogi, ill. közjogi – megközelítést, ill. szemléletmódot kíván. Bár a közjog és a magánjog szembeállítása valóban fontos a joganyag rendszerezése céljából, és igen mélyen, szinte kitörölhetetlenül benne van a romanista jogcsaládhoz tartozó jogrendszerekben működő

[30] Vö. Bonfante, 1968, 137.

jogászok gondolkodásában, azért e kategóriapár jelentőségét eleve nem szabad túlhangsúlyozni,^[31] a kincstalálásra vonatkozó szabályozásban pedig nézünk szerint éppen a magánjog(i) és a közjog(i) megközelítés) egysége kell, hogy tükröződjön.

Bizonyos szempontból adekvát példáját adják ennek a vegyes jellegű szabályozásnak a tanulmányban röviden elemzett császári *constitutió*kban foglalt egyes rendelkezések is, amelyekben – igaz, más indíttatásból, mint amit a konklúziók között, a modern kincstalálási szabályokat jogpolitikailag értékelve megfogalmaztunk – több tekintetben szintén a magánjogias és a közjogias megközelítés egysége látszik tükröződni.

IRODALOM

- Agudo Ruiz, A. (2005): *Régimen jurídico del tesoro en Derecho romano*. Madrid.
- Benedek F. – Pókecz Kovács A. (2014²): *Római magánjog*. Budapest–Pécs.
- Bonfante, P. (1968): *Corso di diritto romano. La proprietà*. II/2. Milano.
- Busacca, C. (1991): *Qualche osservazione sulle innovazioni introdotte dai Divi Fratres nel regime giuridico del tesoro*. Studi in onore di Angelo Falzea. IV. Milano.
- Guarino, A. (2001¹²): *Diritto privato romano*. Napoli.
- Hahn I. (1968): A „felséges történet”. In: Ferenczy E. (szerk.): *Historia Augusta*. Válogatás. Budapest.
- Hamza G. (2005): *A modern jogrendszerek tagozódása és a római jogi tradíció*. Állam-és Jogtudomány. 46/1-2.
- Honsell, H. – Mayer-Maly, Th. – Selb, W. (1987): *Römisches Recht*. (Aufgrund des Werkes von Jörs, P. – Kunkel, W. – Wenger, L.). Berlin–Heidelberg–New York.
- Kaser, M. (1975²): *Das römische Privatrecht*. II. München.
- Kaser, M. – Knütel, R. (2014²⁰): *Römisches Privatrecht*. München.
- Klingenberg, G. (2011): Der „Angeber“ beim Schatzfund. In: Harrer, F. – Honsell, H. – Mader, P. (Hrsg.): *Gedächtnisschrift für Theo Mayer-Maly*. Wien.
- Knütel, R. (1999): Von schwimmenden Inseln, wandernden Bäumen, flüchtenden Tieren und verborgenen Schätzen. In: Zimmermann, R. – Knütel, R. – Meincke, J. P. (Hrsg.): *Rechtsgeschichte und Privatrechtsdogmatik*. Heidelberg.
- Lévy, J.-Ph. – Castaldo, A. (2002): *Histoire du droit civil*. Paris.
- Mayer-Maly, Th. (1983): Der Schatzfund in Justinians Institutionen. In: Stein, P. – Lewis, A. D. E. (ed.): *Studies in Justinian's Institutes in Memory of J. A. C. Thomas*. London.
- Mayer-Maly, Th. (1986): Ducente fortuna. In: Bagnall, R. S. – Harris, W. V. (ed.): *Studies in Roman law in memory of Arthur Schiller*. Leiden.
- Nörr, D. (1972): *Ethik von Jurisprudenz in Sachen Schatzfund*. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano 'Vittorio Scialoja'*. 75.
- Talamanca, M. (1990): *Istituzioni di diritto romano*. Milano.
- Visky K. (1982): *Kincs és kincstalálás*. *Jogtudományi Közlöny*. 37.

[31] A jogrendszer közjogra és magánjogra tagozódásának problémájához ld. a hazai szakirodalomból Hamza, 2005.

Az Európai Unió politikája, jogalkotása és ítélkezési gyakorlata a családi kötelezettséggel bíró munkavállalók jogvédelmével kapcsolatosan I.

Az Európai Unió döntéshozói korán felismerték azt, hogy a gazdasági növekedés elérésének elengedhetetlen feltétele a nők részvételének növelése a munkaerőpiacon. A születések számának csökkenése, az idősödő lakosság és a globalizáció kihívásai mind azt követelik meg, hogy elősegítsék a nők belépését a fizetett munkaerőpiacra. Előtérbe került az a probléma is, hogy a fizetett munka és a családi élet összeegyeztetésének nehézségei jelentősen korlátozzák a nők munkában való részvételét. Ennek megoldása érdekében az Európai Unió politikájában egyre nagyobb hangsúlyt kapott a rugalmasság növelése a munkában, valamint az egyenlő bánásmód elvének gyakorlati érvényesítése. A családbarát munkahelyi politika kialakítására való törekvés mögött valójában kettős cél húzódik meg, egyrészt a szegénység és társadalmi kirekesztés elleni küzdelem, másrészt a termelékenység és a gazdasági versenyképesség növelése.^[1]

Az Európai Bizottság több esetben kinyilatkoztatta, hogy meg kell oldani a munka és a család konfliktusait a nők és a férfiak esetében. Annak ellenére, hogy ezek az állásfoglalások mindkét nemhez szólnak, valójában a jogszabályok a családi munkamegosztás hagyományos elvén alapulnak. Kevés figyelem irányul arra, hogy a munkajog hagyományos gondolkodásmódon alapuló szabályozási irányvonalait újra kellene vizsgálni.^[2] A hagyományos családi formák fenntartása mellett a nők bevonása a munkaerőpiacra az otthonban meglévő egyenlőtlen-ségeket nem csökkenti, sőt azt is eredményezheti, hogy kettős terhet kell hordozniuk a nőknek, mert egyaránt el kell látniuk a munkahelyi és a családi feladataikat. Ez lett a volt szocialista országokban hirdetett egyenlőség elvének a hagyatéka is.^[3] Mindaddig, amíg a családon belüli munkamegosztás tekintetében az elvek és a gondolkodásmód nem

[1] Conaghan, 2002, 53–54.

[2] McGlynn, 2005, 217.

[3] A szocialista örökség témájáról ld. bővebben: Lehoczkyné, 2005, 467–493.

változik, és a munkajogi szabályozás továbbra is az ideális, kötöttségektől mentes dolgozó képét tartja szem előtt, addig a nők hátrányos helyzete csak tovább erősödik.^[4] Valódi változást csak az eredményezhet, ha a nemtől független (nem semleges) szülőség elvét a gyakorlatban is elfogadják, és természetessé válik az, hogy a gyermekek nevelése mindkét szülő azonos feladata és felelőssége.^[5]

Clare McGlynn véleménye szerint a család uralkodó ideológiájának a szemléletét el kell törölni az Európai Unió jogából és politikájából, és az egyenlő szülőség alapjára kell helyezni, amely a gyermek szükségleteit és jogait is tiszteletben tartja, és valódi választást tesz lehetővé, mind a nők, mind a férfiak számára, sőt a gyermekeknek is megengedi, hogy élvezzék a szülőkkel együtt töltött időt.^[6]

A következőkben az Európai Unió jogalkotási aktusait és ítélezési gyakorlatát követjük végig a gyermeket vállaló szülőket megillető jogokkal kapcsolatosan, bemutatva a közösségi politika szemléletét és szemléletváltásait a családi szerepek megosztását illetően is. A téma feldolgozása során az időbeliséget tartjuk szem előtt, tehát a jogalkotási tevékenységet ennek figyelembevételével mutatjuk be, így az egyes irányelvek módosításai nem az adott irányelvvel egységes szerkezetben kerülnek tárgyalásra.

Témánk szempontjából alapvető jelentőségű az esélyegyenlőséggel és az egyenlő bánásmód elvével kapcsolatos jogi szabályozás és joggyakorlat, de annak részletes elemzésére nem térünk ki, e helyen csak a témához közvetlenül kapcsolódó irányelveket és jogeseteket vizsgáljuk. Ezeket az irányelveket a gyermeket váró és nevelő munkavállalók általános védelmét biztosító normáknak tekinthetjük, a kifejezetten rájuk vonatkozó speciális védelmet jelentő rendelkezések mellett. Az Európai Bíróság joggyakorlatában többször találkozhatunk olyan esetekkel, ahol a speciális védelmet biztosító irányelvek hatályán kívül esik a gyermeket váró/nevelő munkavállalót érő hátrány, de az egyenlő bánásmódról szóló irányelvek alapján fennáll a hátrányos megkülönböztetés.^[7]

I. AZ EGYENLŐ BÁNÁSMÓD ELVE A KÖZÖSSÉGI JOGBAN – A CSALÁDOS MUNKAVÁLLALÓKAT MEGILLETŐ ÁLTALÁNOS VÉDELEM ALAPJAI

Az esélyegyenlőség, továbbá az egyenlő bánásmód elvének érvényesítésével kapcsolatos normák a közösségi szociálpolitika döntő részét alkotják, a jogalkotási folyamat ezen a területen döntően 1975-től indult meg az első Szociális Akcióprogram hatására. A nemek szerinti hátrányos megkülönböztetés tilalmát

[4] McGlynn, 2005, 218.

[5] A közösségi családbarát politika értékelését ld. még Caracciolo, 2001, 325–344.

[6] McGlynn, 2005, 224.

[7] Ld. a Sabine Mayr-Bäckerei und Konditorei Gerhard Flöckner OHG, C-506/06., a Nadine Paquay-Société d'architectes Hoet + Minne SPRL, C-460/06., a Virginie Pontin-T-Comalux SA, C-63/08. sz. eseteket.

alapvetően szociális kérdésként kezeli a közösségi jog, ezzel szemben az amerikai jogban a nemek szerinti diszkrimináció tilalma politikai, polgárjogi alapokon fejlődött ki.^[8] A közösségi jog a nemek közötti diszkrimináció tilalmát először csak az egyenlő bérezésre vonatkoztatta, majd később bővítette ki a foglalkoztatás általános feltételeire és a szociális biztonsági rendszerekre.

1. A 76/207/EGK irányelv

A témával kapcsolatosan a 76/207/EGK irányelvet emeljük ki, amely a férfiakkal és a nőekkel való egyenlő bánásmód elvét az egyenlő bérezésen túlmenően a munkavállalás, a szakképzés, az előmenetel és a munkakörülmények területére is kiterjesztette. Az Európai Bíróságnak széles körű ítélkezési gyakorlata van az irányelv rendelkezéseivel kapcsolatosan.^[9]

A 76/207/EGK irányelv a 2. cikk (1) bekezdésében *erga omnes* kimondta, hogy az irányelv rendelkezéseinek alkalmazásában az egyenlő bánásmód elve azt jelenti, hogy semmiféle nemi megkülönböztetés nem alkalmazható sem közvetlenül, sem közvetetten, különös tekintettel a családi állapotra és a családi jogállásra történő hivatkozással. Ugyanakkor azt is rögzítette, hogy az irányelv nem érinti a nők védelméről szóló rendelkezéseket, különös tekintettel a várandósságra és az anyaságra. Ez a rendelkezés ellentmondásokhoz vezetett az Európai Bíróság gyakorlatában, mivel több esetben felmerült az egyenlő bánásmód kérdése a szülési szabadság jellegű szabadidőkkel kapcsolatosan, amelyek várandósság és gyermekszülés esetén járnak. Az apák részéről az egyenlő bánásmód elvét sértő hivatkozásokat a Bíróság folyamatosan elutasította, és határozottan kinyilvánította, hogy az irányelvnek nem célja a családon belüli munkamegosztás átalakítása.^[10]

Az irányelv értelmében az egyenlő bánásmód elvének alkalmazása azt jelenti, hogy nemi alapon semmiféle megkülönböztetés nem állhat fenn a munkakörök vagy állások betöltésének a kiválasztást is magában foglaló feltételeiben, függetlenül a tevékenység területétől vagy a gazdasági ágazattól, illetve a foglalkoztatási hierarchia szintjétől. Továbbá az egyenlő bánásmód elvét biztosítani kell a pályaválasztási tanácsadás, a szakképzés, a magasabb szintű szakképzés, illetve az átképzés minden típusához és minden szintjéhez történő hozzájutás területén is. A munkafeltételek, valamint az elbocsátást szabályozó feltételek tekintetében a férfiaknak és a nőknek ugyanazokat a feltételeket kell biztosítani mindenféle nemi megkülönböztetés nélkül.

A Bíróság az egyenlő bánásmód elvének értelmében következetesen elismerte a nők várandósság alatti és utáni fizikai állapota védelmének jogosságát. Továbbá a Bíróság több esetben úgy döntött, hogy a nőkkel szembeni hátrányos bánásmód

[8] Lehoczkyne, 1998, 190.

[9] Az ítélkezési gyakorlat bemutatását ld. bővebben: Gyulavári, 2003.

[10] Lehoczkyne, 1997, 19.

a várandósággal vagy anyasággal kapcsolatban közvetlen nemi megkülönböztetésnek minősül.^[11] A Bíróság a Maria Luisa Jiménez Melgar kontra Ayuntamiento de Los Barrios ügyben azt az esetet is az egyenlő bánásmód megsértésének körébe sorolta, ha egy nő határozott idejű munkaszerződése a várandósága miatt nem kerül megújításra.^[12]

Az irányelvet később a 2002/73/EK irányelv módosította, és újabb rendelkezésekkel egészítette ki a Bíróság joggyakorlatában kimunkált elvek figyelembevételével.

a) Visszatérés a szülő szabadságról

A módosított irányelv megfogalmazta azt az elvet, hogy a szülési szabadságon lévő nő jogosult arra, hogy a szülési szabadság lejárta után visszatérjen a munkahelyére vagy egy azzal azonos munkakörbe olyan feltételek mellett, amelyek megfelelnek a korábbi munkakörének, valamint hogy a munkafeltételekben bekövetkezett minden javulás, amelyre távolléte alatt jogosult lett volna, rá is vonatkozzon. Ha egy nőt várandóságával vagy a szülési szabadsággal kapcsolatban kevésbé kedvező bánásmódban részesítenek, az az irányelv értelmében hátrányos megkülönböztetésnek minősül.^[13]

b) Apasági és örökbefogadási szabadság

A módosított jogszabály utal arra, hogy az irányelv nem érinti a tagállamok arra vonatkozó jogát, hogy eltérő jogokat ismerjenek el az apasági és/vagy az örökbefogadási szabadsághoz. Az ilyen jogokat elismerő tagállamoknak azonban biztosítaniuk kell azt, hogy megvédjék a munkavállaló férfiakat és nőket a jogok gyakorlása miatti elbocsátástól, továbbá, hogy az említett szabadságokat követően ezek a személyek jogosultak legyenek arra, hogy visszatérjenek munkahelyükre vagy egy azzal azonos munkakörbe olyan feltételek mellett, amelyek számukra nem kevésbé kedvezőtlenek, valamint, hogy a munkafeltételekben bekövetkezett minden javulás, amelyre távollétük alatt jogosultak lettek volna, rájuk is vonatkozzon.

2. A 2006/54/EK irányelv

A férfiak és nők közötti esélyegyenlőség és egyenlő bánásmód elvének a foglalkoztatás és munkavégzés területén történő megvalósításáról szóló 2006/54/EK irányelv átdolgozott több egyenlő bánásmóddal kapcsolatos irányelvet, többek

[11] Ld. az Elizabeth Johanna Pacifica Dekker-Stichting VJV Centrum Plus, C-177/88., a Gabriele Habermann-Beltermann – Arbeiterwohlfahrt Bezirksverband Ndb./Opf. E. V. C-421/92., a Carole Louise Webb-EMO Air Cargo Ltd, C-32/93. sz. eseteket.

[12] Deakin – Morris, 2005, 698. C-438/99. eset.

[13] Ld. a 2002/73/EK irányelv 2. cikk (7) bekezdését.

között a fent ismertetett 76/207/EGK irányelvet is, és egységes szabályozást alakított ki a férfiak és nők közötti diszkrimináció megszüntetése érdekében.^[14]

Az irányelv a preambulumban rögzíti, hogy a Bíróság ítélkezési gyakorlata alapján egyértelmű, hogy a nőkkel szembeni hátrányos bánásmód a várandóssággal vagy anyasággal kapcsolatban nemi alapon történő közvetlen megkülönböztetésnek minősül, ezért az irányelvnek kifejezetten ki kell terjednie az ilyen bánásmódra. Továbbá azt is deklarálja, hogy az egyértelműség végett rendelkezéseket kell hozni a szülési szabadságon lévő nők munkához való jogának védelme érdekében, különösen azt a jogukat érintően, hogy ugyanabba vagy hasonló állásba térjenek vissza, és a szülési szabadság lejárta után ne kerüljenek hátrányos helyzetbe a munkaviszonyukra vonatkozó szabályok tekintetében, valamint hogy részesüljenek a munkakörülmények azon javulásából, amelyre távollétük során jogosultak lettek volna. Ezen kívül hivatkozik a bevezető szöveg arra is, hogy a gyermek örökbefogadása esetén a tagállamok elismerhetnek egyéni és nem átruházható szabadságot férfiak és nők számára. Fontosnak tartjuk kiemelni a preambulumnak azt a megállapítását is, amely szerint a férfiak és nők közötti egyenlő bánásmód foglalkoztatási és munkavállalási kérdésekben nem korlátozódhat jogalkotói intézkedésekre. Ehelyett az Európai Uniónak és a tagállamoknak – a köz- és a magánszféra szintjén az érintett felek lehető legnagyobb mértékű bevonásával – ösztönözniük kell a bérezés terén történő megkülönböztetés problémájával összefüggésben a lakossági tudatosság növelését és a lakossági szemléletmód megváltoztatását. Ezt az álláspontot azért osztjuk, mert különösen fontos lenne hazánkban is a tájékoztató, felvilágosító programok szervezése mind a munkavállalók, a kismamák, az apák, mind pedig a munkáltatók részére, mert önmagában a jogi szabályozás megváltoztatása nem elég ahhoz, hogy a szemlélet megváltozzon, e mellett a jogtudatosság növelése is szükséges. Ezen kívül a munka és a család összeegyeztetésének kérdéseivel kapcsolatban a megoldási lehetőségek ismertetése, a problémák pozitív módon való megoldásának a megtanítása, fejlesztése az egyén aktív közreműködésével jelentős változásokat hozhatna a családok életében.

II. KÖZÖSSÉGI CHARTA A MUNKAVÁLLALÓK ALAPVETŐ SZOCIÁLIS JOGAIRÓL

Az Európai Közösség tizenegy tagállamának állam- és kormányfői az 1989. december 9-én tartott találkozójukon fogadták el a munkavállalók alapvető szociális jogairól szóló nyilatkozatot a munkavállalók élet- és munkakörülményei javításának további támogatása érdekében. A Charta tizenhatodik cikke

[14] 2009. augusztus 15-i hatállyal a 75/117/EGK, a 76/207/EGK, a 86/378/EGK és a 97/80/EK irányelv hatályát veszítette.

rendelkezik a férfiak és nők közötti egyenlő bánásmód elvéről és annak biztosításáról, deklarálva azt, hogy ki kell terjeszteni a férfiak és a nők esélyegyenlőségét. A Charta külön felhívja a figyelmet arra, hogy intézkedni kell annak érdekében, hogy a férfiak és a nők össze tudják egyeztetni munkahelyi, illetve családi kötelezettségeiket. Ebből a megfogalmazásból látható, hogy az elvek szintjén már megjelenik az a szemlélet, mely szerint a munka és a család összeegyeztetése mindkét nem feladata és felelőssége.

III. A 92/85 EGK IRÁNYELV A VÁRANDÓS MUNKAVÁLLALÓK VÉDELMEÉRŐL

1992. október 19-én fogadta el az Európai Unió Tanácsa a 92/85 EGK irányelvet a várandós, a gyermekágyas és szoptató munkavállalók munkahelyi biztonságának és egészségvédelmének javítását ösztönző intézkedések bevezetéséről. Az irányelv megalkotása jelentős lépés volt azon az úton, amely a kisgyermeket nevelő munkavállalók élet- és munkakörülményeinek javítását tűzte ki célul.

1. Az irányelv általános elvei, szempontjai

Az Európai Bizottság a munkavállalók alapvető szociális jogairól szóló közösségi charta végrehajtására vonatkozó cselekvési programjában felvette céljai közé, hogy a Tanács irányelvet fogadjon el a várandós nők munkahelyi védelméről. A szabályozásnál figyelemmel voltak arra, hogy a várandós, a gyermekágyas és a szoptató munkavállalók sebezhetősége szükségessé teszi számukra, hogy jogosultak legyenek a szülés előtt, illetve után kiadott, legalább tizennégy hetes folyamatos szülési szabadságra, amiből két hetet kötelező legyen igénybe venni.

Az irányelv a preambulumban kiemeli, hogy a várandós, a gyermekágyas és a szoptató munkavállalók biztonság- és egészségvédelme nem jelentheti a nők hátrányos megítélését a munkaerőpiacon, és nem is eredményezheti a nők és a férfiak közötti egyenlő bánásmódról szóló irányelvek megsértését. Ezzel összefügg az a szempont is, mely szerint a várandós, a gyermekágyas és a szoptató munkavállalókra fizikailag és mentálisan is káros hatással lehet az állapotukkal összefüggő elbocsátás veszélye, és ennek megakadályozása végett rendelkezni kell az ilyen elbocsátások megtiltásáról.

2. Az irányelv tartalma

a) Az irányelv célja

Az irányelv célja, hogy a várandós, a gyermekágyas és a szoptató munkavállalók munkahelyi biztonságának és egészségvédelmének javítását ösztönző intézkedéseket hajtson végre.

b) Fogalommeghatározások

Az irányelv értelmében várandós munkavállaló az, aki állapotáról a nemzeti jogszabályoknak, illetve gyakorlatnak megfelelően tájékoztatja munkáltatóját. A várandós munkavállaló fogalmának az értelmezésére az Európai Bíróság előtt sor került egy ausztriai eset kapcsán, ahol a kérdés az volt, hogy a mesterséges megtermékenyítésben részt vevő munkavállaló várandós munkavállalónak minősül-e az irányelv szempontjából.^[15] A Bíróság az irányelv értelmezésével kapcsolatosan kifejtette, hogy a várandós anyáknak való felmondásra vonatkozó tilalmat úgy kell értelmezni, hogy az nem terjed ki arra a munkavállalóra, aki a felmondás időpontjában mesterséges megtermékenyítésben vesz részt, és a tőle származó petesejteket már egyesítették partnere spermiumaival, tehát az embriók *in vitro* létrejöttek, de ezeket még nem ültették be a nő méhébe. Tehát az elemzett irányelv hatálya kizárólag a már várandós nőre terjed ki. A Bíróság ebben az ítéletében azonban diszkriminatív eljárásnak minősítette azt a munkáltatói magatartást, amely a reprodukciós eljárásban részt vevő munkavállalót ezért elbocsátja. A 76/207/EGK irányelvvel ellentétes az olyan munkavállalónak történő felmondás, aki az alapügyben szereplőhöz hasonló körülmények között, a mesterséges megtermékenyítési eljárás előrehaladt fázisában, azaz a tüsző szúrscsapolása és közvetlenül a mesterségesen megtermékenyített petesejteknek a méhébe történő beültetése előtt áll, amennyiben bebizonyosodik, hogy a felmondásra lényegében azért kerül sor, mert az érintett ilyen eljárásban vesz részt. Ebből az esetből is látszik, hogy az egyenlő bánásmód elvének érvényesülését elősegítő irányelvek általános védelmet nyújtanak a gyermeket váró nők részére, és ha a speciális szabályozás nem érinti az adott hátrányos megkülönböztetést eredményező helyzetet, akkor az általános védelmet biztosító irányelvekre lehet hivatkozni.

Gyermekágyas munkavállaló az a munkavállaló, akit a nemzeti jogszabályok, illetve gyakorlat gyermekágyasnak minősít, és aki állapotáról a nemzeti jogszabályoknak, illetve gyakorlatnak megfelelően tájékoztatja munkáltatóját.

Szoptató munkavállaló az a munkavállaló, akit a nemzeti jogszabályok, illetve gyakorlat szoptatónak minősít, és aki állapotáról ezeknek a jogszabályoknak, illetve gyakorlatnak megfelelően tájékoztatja munkáltatóját.

c) Munkavédelmi, egészségvédelmi előírások

Az irányelv értelmében a munkáltatónak értékelést kell készítenie az irányelv I. számú mellékletében nem kimerítően felsorolt anyagoknak, eljárásoknak vagy munkakörülményeknek a kockázatairól annak érdekében, hogy értékelje a védett munkavállalók várandósságára vagy szoptatására gyakorolt esetleges

[15] Sabine Mayr-Bäckerei und Konditorei Gerhard Flöckner OHG, C-506/06. sz. eset.

hatásokat, illetve a biztonságukat vagy egészségüket érintő kockázatokat, és eldöntse, hogy milyen intézkedéseket kell hoznia. Amennyiben az értékelés a védett munkavállaló biztonságát vagy egészségét érintő kockázatot, illetve várandósságára vagy szoptatására gyakorolt hatást mutat ki, a munkáltató megteszi a szükséges intézkedéseket annak biztosítására, hogy az érintett munkavállaló munkafeltételeinek, illetve munkaidejének átmeneti módosításával a munkavállaló kockázatnak való kitettséget el lehessen kerülni. Ha az ilyen munkavállaló munkafeltételeinek, illetve munkaidejének módosítása technikai vagy más objektív okból nem valósítható meg, vagy kellően megalapozott indokok alapján ésszerűen nem követelhető meg, a munkáltató megteszi a szükséges intézkedéseket a munkavállaló más munkakörbe helyezése érdekében. Abban az esetben, ha az ilyen munkavállaló más munkakörbe helyezése technikai, illetve más objektív okból nem valósítható meg, vagy kellően megalapozott indokok alapján ésszerűen nem követelhető meg, az érintett munkavállalónak a nemzeti jogszabályoknak, illetve gyakorlatnak megfelelően szabadságot kell biztosítani a biztonságának vagy egészségének védelméhez szükséges teljes időszakra.

Ezekon a védelmi előírásokon kívül az irányelv hatodik cikke foglalkoztatási tilalmakat állapít meg a várandós és szoptató munkavállalók tekintetében, amelyek valójában diszkriminációt jelentenek, mert szándékuk szerint a nők védelmére irányulnak, de mégis a nők kizárását eredményezik meghatározott munkakörök betöltésénél. Ezért ezeket a védelmi jellegű előírásokat jóindulatú diszkriminációnak (*benign discrimination*) nevezi a szakirodalom.^[16]

d) Éjszakai munka

Az éjszakai munka tilalmát az irányelv nem mondja ki általános jelleggel, ami lehetővé teszi a nők számára az egyéni döntést. Az irányelv azt írja elő a tagállamoknak, hogy a nők a várandósság időszaka és a szülést követő időben ne legyenek kötelezhetőek éjszakai munkára, ha orvosi igazolás tanúsítja, hogy ez egészségi szempontból kockázatot jelent számukra. Amennyiben a nő nem végezhet éjszakai munkát, ebben az esetben biztosítani kell a lehetőséget a nappali munkára való áthelyezésre, illetve a munkából való távolmaradásra vagy a szülési szabadság meghosszabbítására, ha az áthelyezés technikai, illetve más objektív okból nem valósítható meg, vagy kellően megalapozott indokok alapján ésszerűen nem követelhető meg.

e) Szülési szabadság

Az irányelv tizennégy hetes folyamatos szülési szabadság biztosítását írja elő a tagállamokban. A szülési szabadságnak tartalmaznia kell legalább két hét kötelező

[16] Lehoczkyné, 1997, 19.

szülési szabadságot, amelyet gyermekszülés előtt, illetve után a nemzeti jogszabályoknak, illetve gyakorlatnak megfelelően kell kiadni. A szülési szabadság idejére az irányelv tizenegyedik cikke értelmében a nőt megfelelő ellátáshoz való jog illeti meg. Az ellátás akkor tekinthető megfelelőnek, ha legalább azzal egyenértékű jövedelmet biztosít, amelyet az érintett munkavállaló tevékenységének egészségi okokból történő megszakítása esetén kapna a nemzeti jogszabályok szerint. Az ellátáshoz való jogosultságot a tagállamok függővé tehetik attól, hogy az érintett munkavállaló megfelel-e az ilyen ellátáshoz való jogosultság nemzeti jogszabályok által megállapított feltételeknek, amelyek semmilyen körülmények között sem vonatkozhatnak a szülés várható időpontját közvetlenül megelőző, tizenkét hónapot meghaladó munkaviszonyra.

f) Munkaidő-kedvezmény az egészségügyi vizsgálatok idejére

Az irányelv értelmében biztosítani kell a várandós munkavállalóknak, hogy munkabérük fenntartásával munkaidő-kedvezmény illesse meg őket a terhesgondozás idejére, ha e vizsgálatokat munkaidőben kell elvégezni.

g) Az elbocsátás tilalma

Mivel a várandós, a gyermekágyas és a szoptató munkavállalókra fizikailag és mentálisan is káros hatással lehet az állapotukkal összefüggő elbocsátás veszélye, az irányelv a várandósság kezdetétől a szülési szabadság végéig fennálló elbocsátási tilalmat ír elő. Ez alól olyan kivételek lehetségesek, amelyek a védett munkavállaló állapotával nincsenek összefüggésben, és ha a felmondáshoz az illetékes hatóság hozzájárul. Ilyen esetben a munkáltató köteles az elbocsátás megfelelően megalapozott indokait írásban megadni. A védett munkavállalókat a jogszerűtlen elbocsátás következményeitől meg kell védeni.

Az Európai Bíróság ítélkezési gyakorlatában fokozott figyelmet fordít arra, hogy a várandóssággal, illetve a gyermekszületéssel összefüggő elbocsátás jogellenességét hangsúlyozza, mivel az alapjaiban sérti az egyenlő bánásmód elvét.^[17] A Paquay eset kapcsán a Bíróság az irányelv elbocsátást tiltó tizedik cikkével kapcsolatban leszögezte, hogy a védelmi időszak alatt nem csak a várandóssággal és/vagy a gyermekszületéssel összefüggő okból történő elbocsátásról szóló döntés közlése tilos, hanem e védelmi időszak lejárta előtt az ilyen döntést megelőző előkészítő intézkedések meghozatala is.^[18] Továbbá azt is kifejtette, hogy a várandóssággal és/vagy gyermekszületéssel összefüggő elbocsátás attól függetlenül ellentétes a 76/207/EKG irányelvvel, hogy mikor

[17] Ld. az Elizabeth Johanna Pacifica Dekker-Stichting VJV Centrum Plus, C-177/88. sz. ügyet, a Gabriele Habermann-Beltermann - Arbeiterwohlfahrt Bezirksverband Ndb./Opf. E. V. 421/92. sz. ügyet, a Carole Louise Webb-EMO Air Cargo Ltd, 32/93. sz. ügyet.

[18] Nadine Paquay- Société d'architectes Hoet + Minne SPRL, C-460/06. sz. ügy.

történt az elbocsátásról szóló döntés közzéte, még akkor is, ha az ilyen döntést a 92/85 irányelv tizedik cikkében előírt védelmi időszakot követően közzétették.

h) Jogérvényesítés

Az irányelv előírja a tagállamoknak, hogy olyan intézkedéseket hozzanak, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az a női munkavállaló, aki az irányelvből eredő kötelezettségek nem teljesítése miatt sérelmet szenvedett, igényét bírói úton, illetve a nemzeti jogszabályoknak, illetve gyakorlatnak megfelelően az illetékes testületeknél érvényesíthesse. A Pontin esetben az Európai Bíróság értelmezte a védett munkavállalókat megillető hatékony bírói jogvédelem elvét, és a tényleges érvényesülés elvét hangsúlyozta.^[19] Az eset a luxemburgi Code de Travail (Munka Törvénykönyve) rendelkezéseivel kapcsolatban merült fel, amelyek a várandóssága alatt elbocsátott munkavállalónak a felmondás megtámadására nyolc, illetve tizenöt napos jogvesztő határidőt írt elő. A luxemburgi munkajogi szabályok szerint a munkáltató számára tilos a női munkavállaló munkaviszonyának megszűnéséről történő értesítése vagy adott esetben előzetes meghallgatásra történő behívása, amennyiben e női munkavállaló várandós, amit orvos is tanúsít, valamint a szülést követő tizenkét hét folyamán. A munkaviszony megszűnéséről a várandósság orvos általi megállapítását megelőzően történő értesítés esetén, a női munkavállaló az elbocsátásról történő értesítéstől számított nyolcnapos határidőn belül ajánlott levélben orvosi igazolást nyújthat be állapotát alátámasztására. Ezen előírások megszegésével közzét minden elbocsátás, illetve – adott esetben – előzetes meghallgatásra történő behívás semmis és hatálytalan. A szerződés felmondását követő tizenöt napon belül a női munkavállaló egyszerű kérelemmel fordulhat a munkaügyi bíróság elnökéhez, aki haladéktalanul, a felek meghallgatását vagy jogszerű beidőzését követően, egyszerűsített módon jár el az elbocsátás semmisségének megállapítása ügyében, és elrendeli a munkaviszony fenntartását vagy a munkavállaló állásába való visszahelyezését. Más okból eredő jogellenes felmondás esetén egyébként három hónapos jogvesztő határidő áll a munkavállaló rendelkezésére és kártérítés megfizetését kérheti szankcióként. A Bíróság arra a következtetésre jutott, hogy az irányelv tizedik és tizenkettedik cikkével nem ellentétes az olyan szabályozás, amely a védett munkavállalók elbocsátási tilalmára vonatkozóan különleges jogorvoslati lehetőséget biztosít, amelynek gyakorlására sajátos eljárási szabályok vonatkoznak. Ezek a jogorvoslati lehetőségek azonban nem lehetnek kedvezőtlenebbek, mint a belső jog hasonló jogorvoslatokra vonatkozó szabályai, és nem tehetik gyakorlatilag lehetetlenné a közösségi jogrend által biztosított jogok gyakorlását. A Bíróság felhívta továbbá a figyelmet arra is, hogy a 76/207/EGK irányelvvel ellentétes az olyan tagállami szabályozás,

[19] Virginie Pontin-T-Comalux SA, C-63/08. sz. ügy.

amely megfosztja a várandóssága alatt elbocsátott munkavállalót a kártérítés iránti kereset benyújtásának lehetőségétől, miközben az minden más elbocsátott munkavállaló számára biztosított, amennyiben a jogorvoslatokra vonatkozó ilyen korlátozás úgy tekinthető, hogy egy nőt a várandóssággal kapcsolatban kevésbé kedvező bánásmódban részesítenek.

IV. JAVASLAT A 92/85/EGK TANÁCSI IRÁNYELV MÓDOSÍTÁSÁRÓL

Az Európai Bizottság 2008-ban javaslatot tett az Európai Parlament és a Tanács számára, a 92/85/EGK tanácsi irányelv módosítására.^[20] A szociális kérdésekkel foglalkozó munkacsoport 2008 végén és 2009 elején hét ülésén vizsgálta a javaslatot. Az Európai Parlament 2010 októberében fogadta el az első olvasatban kialakított véleményét, majd ezt követően folytatódott az irányelv javaslatról szóló megbeszélések.

A javaslat célja a várandós, a gyermekágyas és a szoptató munkavállalóknak nyújtott védelem javítása. A javaslat különösen a szülési szabadság minimális időtartamának tizennégy hétről tizennyolc hétre történő meghosszabbítását irányozza elő. Ez egyrészt segíti a munkavállalókat abban, hogy a szülés közvetlen hatásait kipihenjék, másrészt pedig megkönnyíti a munkaerőpiacra való visszatérésüket a szülési szabadág lejártát követően. Az irányelv a várandós, a gyermekágyas és a szoptató munkavállalók munkavállalói jogait is erősíti. A javaslat hozzájárul továbbá a munka, a magán- és a családi élet jobb összeegyeztettségéhez.

1. A javaslat háttere

A változtatások ösztönzésének hátterében egyrészt a Bizottság 2006 márciusában elfogadott, a nők és férfiak közötti egyenlőségére vonatkozó ütemterv állt, amelyben a Bizottság arra kötelezte el magát, hogy felülvizsgálja a nemek közötti egyenlőségről szóló hatályos uniós jogszabályokat, amelyek nem kerültek be a 2005-ben átdolgozott jogszabályok közé annak érdekében, hogy azokat adott esetben naprakésszé tegye, korszerűsítse és átdolgozza. A 92/85/EGK irányelv azonban nem került be az átdolgozott jogszabályok közé. A 2006 márciusi Európai Tanács hangsúlyozta a munka és a magánélet közötti nagyobb egyensúly szükségességét a gazdasági növekedés, a jólét és a versenyképesség biztosítása érdekében, és jóváhagyta a nemek közötti egyenlőségről szóló európai paktumot. 2008 márciusában az Európai Tanács megerősítette, hogy további erőfeszítéseket kell tenni a munka és a magánélet összeegyeztetése terén mind a férfiak, mind pedig a nők tekintetében.

[20] COM/2008/0637. számú javaslat. 2008.10.03. Brüsszel. 2008/0193/COD eljárás.

Az Európai Parlament folyamatosan sürgette a várandós munkavállalók védelmével és a számukra nyújtott szülői szabadsággal kapcsolatos meglévő jogszabályok javítását, valamint a munka, a magán- és a családi élet jobb összeegyeztethetőségét szolgáló intézkedések meghozatalát. Európa demográfiai jövőjéről szóló 2008. február 21-i állásfoglalásában az Európai Parlament például a legjobb gyakorlatok alkalmazására szólította fel a tagállamokat és rámutatott arra, hogy a születési arány pozitívan befolyásolható az összehangolt állami politikák révén, méghozzá úgy, hogy egy család- és gyermekbarát anyagi és pszichológiai közeget teremtenek.^[21]

2006 és 2007 folyamán a Bizottság egy kétlépcsős konzultációs eljárás keretében konzultációt folytatott a közösségi szociális partnerekkel a munka, a magán és a családi élet jobb összeegyeztethetőségéről, amellyel a 92/85/EGK és a 96/34/EK irányelv is foglalkozik. A Bizottság olyan megoldásokat keresett, amelyekkel javíthatók lennének az anyaság védelmére és a szülői szabadságra vonatkozó meglévő jogszabályok, és új szabadságtípusokat állapított meg a családok tekintetében (apasági szabadság, örökbefogadási szabadság, szabadság biztosítása az eltartottak gondozására). A szociális partnerek a tárgyalások során megerősítették, hogy nem áll szándékukban foglalkozni a szülési szabadsággal, csak a szülői szabadság rendszerével.

2007 decemberében a Bizottság konzultációt folytatott a tagállamokkal is. A szülési szabadság tekintetében néhány tagállam támogatta a szabadság hosszának (mérsékelt) növelését, bizonyos tagállamok a juttatások emelése mellett voltak, mások pedig mindenféle közösségi szintű változtatást elleneztek.

A kérdésben a nők és férfiak esélyegyenlőségével foglalkozó tanácsadó bizottság is véleményt nyilvánított, ahol a bizottság tagjainak többsége úgy vélte, hogy további közösségi szintű jogalkotásra van szükség a szülési szabadság hosszának huszonnégy hétre való kiterjesztésére, illetve az e szabadság alatt járó fizetésnek a teljes fizetés szintjére történő emelésére.

A kezdeményezés előkészületekor a Bizottság megbízást adott az összeegyeztethetőség javítását célzó intézkedések költségeit és hasznát felmérő hatástanulmány elkészítésére. A konzultációs folyamat és a Bizottság megbízásából elkészített tanulmány eredményeinek tükrében a szülési szabadság idejének meghosszabbítását és az ez idő alatt fizetett munkabér megemelését jó megoldásnak találták a nők egészségének és biztonságának javítása szempontjából, illetve annak érdekében, hogy a nők számára lehetővé tegyék a munka és a családi élet feladatainak minél jobb összeegyeztethetőségét, ami a férfiak és nők munkaerő-piaci egyenlőségét is javítaná. A Bizottság összegzett véleménye alapján a szülési szabadság meghosszabbítása kedvező hatással lenne az anyák egészségére. Segítené őket a szülés utáni felépülésben, illetve a gyermekkel való szoros kapcsolat kialakításában. Ha pedig a gyermek már valamivel idősebb,

[21] COM/2008/0637. számú javaslat.

a nők könnyebben térnek vissza munkahelyükre, és ez azt is eredményezhetné, hogy kevésbé vennék igénybe a szülői szabadságot. A szülési szabadság meghosszabbítása és a nők jogainak erősítése a szabadságról való visszatérésüket követően továbbá hozzájárulna a nők és férfiak egyenjogúságának biztosításához a munkaerő-piaci lehetőségek és a munkahelyi bánásmód terén. A szülési szabadság alatt járó fizetés összegének megemelése biztosítja azt, hogy az érintett nők ne kerüljenek pénzügyileg veszteséges helyzetbe. A munkaadó számára – az anya munkahelyi távollétének idejét illetően – mindez nagyobb biztonságot jelent, mivel a munkavállaló várhatóan ritkábban veszi majd igénybe a szülői szabadságot. Ennek különösen a kisebb szervezetek szempontjából van jelentősége, mivel ezekben a családdal kapcsolatos szabadságok hatása arányát tekintve jobban érzékelhető, mint a nagyobb szervezeteknél. Annak érdekében, hogy a vállalkozások számára – különösen, ami a kisebb vállalkozásokat illeti – ezek a költségek ne jelentsenek indokolatlan terhet, a Bizottság javaslata lehetővé teszi a tagállamok számára az anyasági ellátás maximális összegének megállapítását. A tagállamok továbbra is szabadon dönthetnek arról, hogy a juttatások mekkora részét fedezzék állami költségvetésből.

2. A módosítani kívánt cikkek

A javaslat a 92/85/EGK irányelv nyolcadik, tizedik és tizenegyedik cikkét kívánja módosítani.

A módosítás a szülési szabadság tekintetében tizennyolc hetes időtartamot írna elő, amelyből hat hetet a gyermek megszületése után kötelező lenne igénybe venni. Az időtartam meghosszabbítása lehetővé tenné, hogy a nők a várandósságot és a szülést követően felépüljenek, több időt tölthessenek együtt gyermekeikkel, és hosszabb ideig szoptathassanak. Az irányelv hatálya alá tartozó nők megválaszthatnák, hogy mikor veszik ki a szabadság nem kötelező részét (szülés előtt vagy után), ezért nem lehetne őket tovább arra kötelezni, hogy a szabadság meghatározott részét a szülés előtt vegyék ki. A javaslat szerint amennyiben a gyermek az előre kiszámított időpontot követően születik meg, akkor a szabadság szülés előtti része a szülés időpontjáig meghosszabbodik anélkül, hogy ezáltal a szabadság szülés után igénybe vett része csökkenne; így biztosítható, hogy a nők számára elegendő idő álljon rendelkezésre a szülés utáni felépülésre, illetve a szoptatásra.

Az irányelv tizedik cikke az elbocsátás tilalmával kapcsolatosan figyelembe venné az Európai Bíróság ítélkezési gyakorlatát és a szülési szabadság ideje alatt, a munkavállaló lehetséges elbocsátására irányuló minden előkészületet megtiltani javasol, kivéve az egészen rendkívüli eseteket. A jelenlegi irányelv értelmében, amennyiben egy nőt a szülési szabadság ideje alatt bocsátanak el, a munkáltató köteles az ilyen körülmények között történő elbocsátás megfelelően megalapozott indokait írásban megadni. A javasolt módosítás értelmében a munkáltató ezen kötelessége azokra az esetekre is kiterjed, amelyekben a nő

elbocsátására a szülési szabadság lejártát követő hat hónapon belül kerül sor, amennyiben az érintett munkavállaló írásbeli indoklást kér. E rendelkezés célja nem az egyéni vagy kollektív elbocsátásra vonatkozó szabályok módosítása, hanem az, hogy az érintett vállalkozások és munkavállalók érdekében rendelkezzen arról, hogy a szülési szabadságról való visszatérés után egy bizonyos ideig a munkáltató – a munkavállaló kérésére – köteles legyen írásban megadni az elbocsátás megfelelően megalapozott indokait.

A munkaviszonyhoz kapcsolódó jogokat szabályozó tizenegyedik cikk kiegészülne azzal, hogy a szülési szabadság után a nő jogosult arra, hogy visszatérjen munkahelyére vagy egy azzal azonos munkakörbe olyan feltételek mellett, amelyek számára nem kedvezőtlenebbek, valamint hogy a munkafeltételekben bekövetkezett minden javulás, amelyre távolléte alatt jogosult lett volna, rá is vonatkozzon.

Továbbá módosulna a szülési szabadság alatt fizetendő munkabérrre vonatkozó meglévő rendelkezés is. Alapelvként szerepelne, hogy a szülési szabadság ideje alatt a szabadságot megelőző teljes munkabér összege fizetendő. Ez azonban nem kötelező jellegű, mivel a tagállamok adott esetben meghatározhatják a fizetendő ellátás maximális összegét, feltéve, hogy ez az összeg nem alacsonyabb a betegszabadság ideje alatt járó munkabérnél. A tagállamok dönthetnek a szülési szabadság ideje alatt fizetett munkabér szintjéről, amely a szabadságot megelőző utolsó havi munkabérrel megegyező összegnek vagy egy bizonyos időszak alapján kiszámított átlagösszegnek felel meg.

A tizenegyedik cikk tartalmazna olyan rendelkezést is, amelynek értelmében a szülési szabadságon lévő vagy arról visszatérő munkavállalónak jogában áll kérni munkáltatójától munkaidő-beosztásának és munkaidejének az új családi helyzethez való igazítását, a munkáltatónak pedig kötelessége mérlegelni e kérést. A munkáltatónak azonban nem kötelessége e kérés teljesítése és további nyomon követése. A munkavállaló e jogának gyakorlására vonatkozó részletes szabályokat a tagállamok állapítják meg. A munkavállalók egészségének védelme szempontjából szükség van erre az új rendelkezésre, amely egyben lehetővé tenné azt is, hogy az érintettek – a munkáltató egyetértésével – rugalmasabb munkaidőben és munkaidő-beosztásban dolgozhassanak.

3. Az Európai Parlament 2010. október 20-i jogalkotási állásfoglalása

Az Európai Parlament az irányelv módosításával kapcsolatosan 2010. október 20-án fogalmazta meg első olvasatban az álláspontját. A Parlament a dokumentumban felhívja a figyelmet arra, hogy annak támogatása érdekében, hogy a munkavállalók a munkát és a családi életet összehangolhassák, fontos, hogy a munkavállalók hosszabb szülési és apasági szabadságot kapjanak, a tizenkét hónaposnál fiatalabb gyermek örökbefogadásának esetét is beleértve. A tizenkét hónaposnál fiatalabb gyermeket örökbe fogadó munkavállalónak ugyanolyan jogokat kell biztosítani, mint a biológiai szülőnek, valamint szülési és apasági

szabadságot is azonos feltételek mellett kell számára biztosítani. Ahhoz, hogy a munkavállalók a munkát és a családi életet összehangolhassák, valamint a férfiak és nők közötti tényleges esélyegyenlőség megvalósuljon, elengedhetetlen, hogy a férfiak jogosultak legyenek a fizetett apasági szabadságra a szülési szabadsáéhoz hasonló feltételek mellett – kivéve annak hossza tekintetében – oly módon, hogy a szükséges feltételeket fokozatosan lehessen megteremteni. Ezeket a jogokat az élettársaknak is meg kell adni. A tagállamok ösztönzést kapnak annak megfontolására, hogy jogrendszerük biztosítsanak a dolgozó férfiaknak egyéni és nem átruházható apasági szabadságot, a foglalkoztatottsághoz fűződő jogaik fenntartása mellett.^[22]

a) Húsz hetes szülési szabadság

A Parlament állásfoglalásában már húsz hetes folyamatos szülési szabadságot irányoz elő a tagállamoknak. A dokumentum szerint a szülési szabadságba beletartozik legalább hat hét kötelező, teljes fizetéssel járó szülési szabadság, amelyet a gyermek születése után kell kiadni, a szülés előtt kötelező szabadságot előíró, meglévő nemzeti jogszabályok sérelme nélkül. A hathetes kötelező szülési szabadság minden munkavállaló nőre érvényes, függetlenül attól, hogy a szülés előtt hány napot dolgozott. A tagállamoknak meg kell hozniuk a szükséges intézkedéseket annak biztosítása érdekében, hogy a védett munkavállalók szabadon dönthessenek arról, hogy a szülési szabadság nem kötelező részét a gyermekszülés előtt vagy után kívánják-e igénybe venni, a szülés előtt kiveendő szabadság időtartamát meghatározó meglévő nemzeti jogszabályok és/vagy gyakorlatok sérelme nélkül. Az érintett tagállam jogszabályaival összhangban ez az időszak a szülők megegyezése és kérése alapján megosztható lenne az apával.

A Parlament által javasolt szöveg szerint az anya és a gyermek egészségének védelme érdekében a tagállamok megteszik a szükséges intézkedéseket annak biztosítása érdekében, hogy a munkavállalók kényszer nélkül, szabadon dönthessenek arról, hogy a szülési szabadságnak a gyermek születését megelőző, nem kötelező részét igénybe kívánják-e venni vagy sem. Előírja továbbá, hogy a munkavállalónak jeleznie kell a szülési szabadság nem kötelező részének általa választott időtartamát legkésőbb az ilyen jellegű szabadság megkezdése előtt egy hónappal. Az ikrekkel kapcsolatos vitát eldöntve, szerepelne a módosított irányelvben az is, hogy ikrek születése esetén a szülési szabadság kötelező része minden további gyermek után a nemzeti jogszabályoknak megfelelően növekszik.

A szülési szabadságon lévő munkavállalónak teljes fizetést kellene folyósítani, és a juttatásnak az utolsó havi fizetés, vagy a havi átlagfizetés száz százalékanak kellene lennie. A tagállamok megállapíthatják, hogy a havi átlagfizetés mely időszak alapján kerüljön kiszámításra.

[22] Ld. az Európai Parlament (2012/C 70 E/26) sz. 2010. október 20-i jogalkotási állásfoglalását.

b) Különleges helyzetek figyelembevétele

A Parlament által elfogadott szövegváltozat jelentős figyelmet fordít a különös gondozást igénylő gyermekek szüleire, a különös elbánást igénylő helyzetekre. E szerint a tagállamok megteszik a szükséges intézkedéseket annak érdekében, hogy koraszülés, a gyermek születését követő kórházi kezelése, a fogyatékkal született gyermekek, a fogyatékkal élő anya vagy az ikerszülés esetén teljes fizetéssel járó kiegészítő szabadságot biztosítsanak. A kiegészítő szabadság időtartamának részarányosnak kell lennie és meg kell felelnie az anya és a gyermek/gyermekek különleges igényeinek. A szülési szabadság teljes idejét fogyatékos gyermek születése esetén a születés után legalább nyolchetes időtartamra meg lehet hosszabbítani, halvaszületés esetén pedig a tagállamok egy hathetes kiegészítő szabadságot is biztosítanak. A tagállamok biztosítják, hogy a várandóssághoz vagy a szüléshez kapcsolódó betegség, illetve komplikációk esetén a szülés előtt négy héttel vagy korábban igénybe vett betegszabadság által nem rövidül meg a szülési szabadság ideje. A tagállamok a fogyatékkal élő gyermekek szüleinek segítése érdekében speciális munkahelyi körülmények biztosítása révén védik az anyák és apák jogait.

c) Kötelező apasági szabadság bevezetése

Az irányelv kiegészülne az apasági szabadság igénybevételével kapcsolatos rendelkezésekkel, ami határozott előrelépést jelentene a családon belüli munkamegosztás, és a gyermekgondozási feladatokkal kapcsolatos sztereotípiák csökkentésében.

A tagállamoknak biztosítani kellene, hogy azok a munkavállalók, akiknek élettársa a közelmúltban szült, jogosultak legyenek fizetett és másra át nem ruházható, legalább kéthetes, egybefüggő, a szülési szabadsághoz – hosszától eltekintve – hasonló feltételek mellett kiadandó szabadságra, amelyet a házastárs vagy élettárs szülése után a szülési szabadság ideje alatt kötelezően ki kell venni. Ennek a fontossága azért hangsúlyozandó a Parlament szerint, hogy előmozdítsák a két szülő egyenlő arányú részvételét a családi élethez fűződő jogok és kötelezettségek kiegyensúlyozásában. Továbbá azt is tartalmazná az irányelv, hogy azok a munkavállalók, akiknek élettársa a közelmúltban szült, az anya halála vagy cselekvőképtelenné válása esetén különleges szabadságot kapjanak, beleértve a szülési szabadság fel nem használt részét is.

Az irányelv tervezete a szülési és apasági szabadságra vonatkozó rendelkezéseket a tizenkét hónaposnál fiatalabb gyermek örökbefogadása esetén is alkalmazni rendeli.

d) Elbocsátási tilalom

Az elbocsátási tilalommal kapcsolatosan a Parlament szigorúbb szabályozást fogadna el, amely szerint a szülési szabadság lejártát követő hat hónapig

elbocsátási tilalmat fogalmaz meg, amely alól csak a munkavállaló állapotával összefüggésbe nem hozott, a nemzeti jogszabályok, illetve gyakorlat által megengedett különleges esetek jelentenének kivételt, amennyiben adott esetben az illetékes hatóság ehhez hozzájárult. Ezen kívül az elbocsátási tilalom az apasági szabadság idejére is kiterjedne.

e) Esélyegyenlőség

A nők munkaerő-piaci esélyegyenlősége érdekében a tagállamoknak megfelelő intézkedéseket kellene hozniuk a várandós nők elleni megkülönböztetés munkaerő-piaci gyakorlatának megtiltása érdekében azáltal, hogy a munkaerő-toborzás terén egyenlő feltételeket teremtenek számukra az olyan esetekre, amikor az adott álláshely minden feltételének megfelelnek.

A parlamenti szöveg azt a bírósági joggyakorlat által kidolgozott elvet is rögzíti, hogy ha egy nőt a várandósságával vagy a szülési szabadsággal kapcsolatban kevésbé kedvező bánásmódban részesítenek, akkor az a férfiak és nők közötti esélyegyenlőség és egyenlő bánásmód elvének a foglalkoztatás és munkavégzés területén történő megvalósításáról szóló, 2006. július 5-i 2006/54/EK irányelv értelmében hátrányos megkülönböztetésnek minősül.

A nemek közötti egyenlőség előmozdítása érdekében az irányelv ösztönözné a tagállamokat arra, hogy összhangban nemzeti hagyományaikkal és gyakorlatukkal, megfelelő intézkedéseket hozzanak a szociális partnerek közötti, megfelelő szintű párbeszéd előmozdítására abból a célból, hogy hatékony intézkedésekkel lépjenek fel a várandós állapot, valamint a szülési vagy örökbefogadási szabadság miatti hátrányos megkülönböztetés ellen. Továbbá a munkáltatókat is mozgósítani kellene arra, hogy tegyenek hatékony intézkedéseket a várandós állapot, valamint a szülési vagy örökbefogadási szabadság miatti hátrányos megkülönböztetés ellen.

f) Jog a részmunkaidős munkavégzéshez

A részmunkaidős munkavégzéshez való jog biztosítása érdekében a Parlament javaslata szerint a tagállamokat ösztönözni kell, hogy hozzanak intézkedéseket annak biztosítására, hogy a munkavállalók az elbocsátással szembeni teljes védelem mellett és legfeljebb egyéves időtartamra választhassák a részmunkaidős munkarendet, és ennek elteltével teljes mértékben jogosultak legyenek visszatérni a teljes munkaidős munkarendhez és fizetéshez.

g) A munkaviszonyhoz kapcsolódó jogok

A módosított irányelv rögzítené a szülési szabadságon lévő munkavállalók arra vonatkozó jogát, hogy adott esetben automatikusan részesüljenek minden fizetésemelésből anélkül, hogy átmenetileg meg kellene szakítaniuk a szülési

szabadságukat annak érdekében, hogy a fizetésemelés rájuk is vonatkozzon. Ezen kívül a védett munkavállalóknak biztosítani kellene, hogy visszatérjenek munkahelyükre vagy annak megfelelő munkakörbe olyan feltételek mellett, amelyek számukra nem kedvezőtlenebbek a szülési szabadságot megelőző fizetéssel, szakmai kategóriával és feladatokkal. Lehetővé kell tenni továbbá, hogy a munkafeltételekben bekövetkezett minden javulás, amelyre távollétük alatt jogosultak lettek volna, rájuk is vonatkozzon. A termelési folyamat átalakításából vagy alapos átszervezéséből adódó kivételes helyzetekben mindig garantálni kell a munkavállaló nő számára azt a lehetőséget, hogy megvitassa a munkáltatóval, hogy milyen hatással lehetnek ezek a változtatások a saját szakmai, és közvetve a saját személyi helyzetére.

A szülési szabadság ideje nem érinthetné hátrányosan a munkavállaló nyugdíjellátáshoz való jogait, és bele kellene számítani a nyugdíjellátásra jogosító foglalkoztatási időbe.

A Parlament általi szövegváltozat tartalmazza a szoptatási munkaidő-kedvezményre vonatkozó szabályokat is. E szerint a gyermekét szoptató anya a munkájával kapcsolatos előjogok elvesztése nélkül jogosult erre a célra munkaidő-kedvezményt igénybe venni, amely két, egyenként egyórás időszakra oszlik, hacsak más megállapodás nem született a munkáltatóval. Ikerk születése esetén a munkaidő-kedvezmény minden egyes gyermek esetében további harminc perccel megnövekszik. Részmunkaidő esetén a munkaidő-kedvezmény a rendes munkaidőhöz képest arányosan csökken, ugyanakkor nem lehet rövidebb harminc percnél.

4. A Tanács álláspontja

Azt követően, hogy az Európai Parlament 2010. október 20-án első olvasatban elfogadta álláspontját, a Tanács 2010. december 6-án irányadó vitát tartott.

A vita során a delegációk túlnyomó többsége nem tudta elfogadni a Parlament azon módosítását, amely a szülési szabadság minimális időtartamának teljes fizetés melletti, húsz hétre történő meghosszabbítását javasolta. A delegációk többsége aggodalmának adott hangot ennek költségvonzatai miatt.

Tekintettel az Európai Parlament álláspontja és a tagállamok nézetei közötti jelentős eltérésre, számos delegáció egyetértett azzal, hogy a Tanácsnak alaposan meg kell vizsgálnia a kérdést. Több delegáció támogatta, hogy a Tanács végezzen további hatásvizsgálatot annak jobb megértése érdekében, hogy a javasolt rendelkezések milyen hatásokat gyakorolnának a tagállamokban. A delegációk általában véve úgy gondolták, hogy az irányelvnek csak a szülési szabadsággal kellene foglalkoznia. Számos delegáció hangsúlyozta, hogy a javaslatnak alapvetően meg kellene maradnia a munkahelyi biztonságról és egészségvédelemről szóló irányelv javaslatnak. Csak néhány delegáció mutatott rugalmasságot az örökbefogadási és az apasági szabadságot illetően. A vita még nem zárult le, több delegáció javasolta, hogy a Tanács végezzen kiegészítő hatásvizsgálatot, amely mind a huszonnégy tagállamra kiterjedne.

Ezt követően a Tanács még egyszer megvitatta a javaslatot (2011. június 17.) amelynek során véleménycserét folytatott a családpolitikákról, és következtetéseket fogadott el „a munka és a családi élet összeegyeztetése a demográfiai változások összefüggésében” címmel. A kiadott sajtóközlemény szerint „a felszólaló miniszterek hangsúlyozták, hogy a demográfiai változások a születési arányszámok javítására irányuló szakpolitikákat tesznek szükségessé, amelyek például az alábbiakat foglalhatják magukban: rugalmas munkaidő-beosztás (pl. részmunkaidős munkavégzés), gyermeknevelési és családi juttatások, minőségi és megfizethető gyermekellátás, valamint egyéb olyan segítségnyújtási szolgáltatások, amelyek lehetővé teszik a szülők számára a munka és a magánélet összeegyeztetését. A miniszterek hangsúlyozták továbbá, hogy különös figyelmet kell fordítani a veszélyeztetett családokra, például az egyszülős családokra. A következtetések célja olyan szakpolitikák előmozdítása, amelyek a családoknak kedveznek és javítják a munka és a családi élet közötti egyensúlyt, egyrészt az előttünk álló demográfiai kihívások kezelésének összefüggésében, másrészt az Európa 2020 stratégia támogatása érdekében. Hangsúlyozzák, hogy fontos erőteljesebben támogatni a munka és a családi élet összeegyeztetésére irányuló intézkedéseket, amelyek nemcsak lehetővé tennék a nők és a férfiak számára hogy jobb egyensúlyt alakítsanak ki a munka és a családi élet között, hanem hozzájárulnának az Európai Unió legfontosabb szakpolitikai céljainak eléréséhez is, különösen a növekedést és foglalkoztatást illetően.”^[23]

IRODALOM

- Caracciolo, Eugenia (2001): *The 'Family-Friendly workplace': The EC Position*. The International Journal Of Comparative Labour Law And Industrial Relations. 17/3. 325-344.
- Conaghan, Joanne: *Woman, Work, and Family: A British Revolution?* In: Conaghan, Joanne - Fischl, Richard Michael - Klare, Karl (2002): *Labour Law in an era of globalization*. Oxford University Press, New York.
- Conaghan, Joanne - Rittich, Kerry (2005): *Labour Law, Work, and Family*. Oxford University Press, New York.
- Deakin, Simon - Morris, Gillian (2005): *Labour Law*. Hart Publishing, Oxford and Portland, Oregon.
- Gyulavári Tamás et al (szerk.) (2003): *Válogatás az Európai Bíróság munkajogi ítéleteiből. Egyenlő bánásmód elve*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest.
- Lehoczkyné Kollonay Csilla (1997): *Az egyenlő bánásmód elve az Európai Unió elsődleges és másodlagos jogában*. In: Gyulavári Tamás (szerk.): *Egyenlő esélyek és jogharmonizáció*. MűM Egyenlő Esélyek Titkársága Integrációs Stratégiai Munkacsoport, Budapest.
- Lehoczkyné Kollonay Csilla (1998): *Amerikai sikertörténet - Európai változások. A női egyenjogúság a nemzetközi joggyakorlatban*. In: Halmai Gábor (szerk.): *A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig*. AduPrint Kiadó, Budapest.

[23] http://europa.eu/rapid/press-release_PRES-11-176_hu.htm.

- Lehoczkyné Kollonay Csilla (2005): *The Significance of Existing EU Sex Equality Law for Women in the New Member States. The Case of Hungary*. 12. Maastricht Journal. 4. 467-493.
- McGlynn, Clare: Work, Family, and Parenthood: The European Union Agenda. In: Conaghan, Joanne - Rittich, Kerry (2005): *Labour Law, Work, and Family*. Oxford University Press, New York.
- European Commission. Elérhető: http://europa.eu/rapid/press-release_PRES-11-176_hu.htm.

A hozzáadottérték-adó európai kihívásai és fejlődése

A hozzáadottérték-adó jövőjét illetően nem kívánok az adónem keletkezésének történelmi folyamataival és alakulásával foglalkozni, így dolgozatomnak nem képezi részét az adó kialakulásának és egységes szerkezetének megalkotása, megjegyezve azt, hogy ez egy igen hosszú, kihívásokkal és koordinációval teli időszak volt. Amit tárgyul tűztem ki, az a dolgozat címében is jelzett jelenkori kihívások és az arra adandó válaszok áttekintése, ehhez csak a közelmúltig kívánok visszanyúlni, és bemutatni az utóbbi évek európai gondolkodását az áfa vonatkozásában. Még a tanulmány elején egyértelművé kívánom tenni, hogy a héa és az áfa mondhatni azonos ívű fogalmak, azok használata során elsősorban az európai terminológiát igyekszem következetesen követni, mivel az európai jogi aktusokban használatos a hozzáadottérték-adó kifejezés, az általános forgalmi adó és annak rövidítése a továbbiakban a magyar Áfa törvény által szabályozott adó jelenti.

A héa jövőjét illetően szerény meglátásom szerint két fontos faktor határozza meg az európai gondolkodást. Egyrészt a rendszer hatékonyabbá tétele, hiszen a héa megalkotásakor is egyértelműen rögzítették a tagállamok, hogy a rendszer ideiglenes, nem az örökkévalóságának szól. Ez tehát egy permanens folyamat, amit az utóbbi években az egységes piacot ért kihívások egyre inkább felgyorsítottak, és a közös gondolkodás az európai döntési mechanizmus és jogalkotás jelentős időigénybevétele mellett is nagyobb súlyt kapott. A másik fontos tényező az adócsalások megelőzése és feltárása, valamint a rendszer alkalmassá tétele az adóelkerülés lehető legeredményesebb kiszűrésére.

Az általam áttekintendő út első állomását a Bizottság által megalkotott Zöld Könyv jelenti.

I. ZÖLD KÖNYV

A Zöld Könyv^[1] nevű dokumentum 2010-ben született meg, a célját leginkább az alcíme érzékelteti: „Egyszerűbb, szilárdabb és hatékonyabb

[1] COM(2010) 695,1.12.2010 Green Paper On the future of VAT.

héarendszer felé”. Ez tulajdonképpen egy vitaindító irat, azonban fontosnak tartom kiemelni néhány megállapítását, amely mindenképpen a változás irányába kívánja terelni a gondolkodást. Ehhez tartozik egy munkaanyag, amelyet az ezt előkészítő bizottság állított össze, és még részletesebben elemzi a lehetséges jövőképet.^[2]

A Zöld Könyv rövid áttekintést ad nem elsősorban az adónem múltjáról, hanem egyrészt az adónem kiemelkedő jelentőségéről, másrészt a szabályozási környezetéről a Közösségen belül. Végig szem előtt tartja azt a legfontosabb célt, hogy a hozzáadottérték-adó működése és alkalmazása minél inkább segítse az egységes piac hatékonyságát és ne okozzon versenyhátrányt más, teljesen konzisztens piaccal rendelkező partnerekkel szemben. Ennek ideális megvalósulása az „egy kódex-egy adóhivatal”^[3] lenne, de az európai folyamatokat ismerve ez még távoli cél.

A vitaindító anyag az adónem jövője szempontjából rendkívül hangsúlyos megállapításokat tartalmaz, amelyeket fontosnak tartok áttekinteni. Nyilvánvaló, hogy az adónem a rengeteg előnye mellett igen sok hátránnyal is rendelkezik, amelyek az integráció előrehaladásával egyre nagyobb súllyal rendelkeznek, nagyon fontos ezért, hogy az Unió jogalkotása megfelelő időben adjon kielégítő választ ezekre a kihívásokra.^[4] A megállapítások mellett ugyanolyan súllyal szerepelnek javaslatok is, amelyek átgondolást igényelnek a jogalkotó részéről.

A bevezető részben számos olyan gazdasági folyamatra hívja fel a figyelmet, amely a héarendszert még hangsúlyosabbá teszi az európai politikában. Ennek egyik tényezője a gazdasági válság okozta átalakulás, amely miatt a közvetlen adókból befolyt államháztartási bevételek Európa-szerte visszaestek, így sokkal inkább ráterelte a figyelmet a közvetett adók rendszerére. Sok ország emelte az adókulcsait – jelenleg Magyarország az éllovas –, mivel belátták, hogy a hozzáadottérték-adó rendszere sokkal szélesebb és stabilabb adóalapra épül, mint a nyereség és a jövedelem adóztatása.

Az adónem 40 éves működését követően azonban célszerű áttekinteni annak attribútumait, különösen annak egyszerűsítése céljából, ami az egységes és hatékony piac megteremtése szempontjából elodázhatatlan. Az Unió piaca csak akkor lehet versenyképes, ha elhárulnak azok az adminisztratív akadályok, amelyek a piaci szereplők szempontjából addicionális költséget okoznak egy olyan piaccal szemben, ahol minden eljárási lépés és a nyelv is homogén (például Egyesült Államok). Nem kell külön kiemelni, hogy a rendszer egyszerűsítése a termelés hatékonyabbá tételén keresztül kedvező hatást fejt ki a kincstárra is.

A Zöld Könyv a héarendszer egyik hátrányaként említi, hogy az külön kezeli a belföldi és a Közösségen belüli ügyleteket. Ehhez még hozzájárul a számos derogáció, amelyek az egyes tagállamok részére külön szabályok alkalmazását

[2] SEC(2010) 1455. (Elérhető: [http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/common/consultations/tax/future_vat/sec\(2010\)1455_en.pdf](http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/common/consultations/tax/future_vat/sec(2010)1455_en.pdf).)

[3] Jancsa-Pék, 2013, 46.

[4] Erdős – Földes – Óry, 2013, 101–103.

engedik, valamint maga az irányelv is eltéréseket enged a fő szabályoktól egyes esetekben. Noha ezen eltérések és derogációk egyes tagállamok érdekei védelmében, esetleg a nemzeti sajátosságok figyelembe vételével indokoltak, a rendszer egészét bonyolulttá és átláthatatlanná teszi.

Rendkívül érdekes összehasonlítással a Zöld Könyv rámutat arra a mutatószámra, miszerint az Unió tagállamai (amelyek az OECD-nek is tagjai) a kedvezményes adókulcsok bevezetése miatt csak az 55%-át szedik be annak az összegnek, ami a kincstárat akkor illetné meg, ha minden ügyletre az általános adókulcsot alkalmaznák. Ez az arányszám Svájc, Japán vagy Dél-Korea esetében 73%.

Emlékeztetnék arra, hogy az Irányelv értelmében a tagállamok a 15%-osnál nem alacsonyabb fő kulcs mellett legfeljebb két kedvezményes adókulcsot alkalmazhatnak, amelyek közül a legalacsonyabb nem lehet kisebb, mint 5%. (Ld. 1. számú melléklet.) Ehhez a hatékonyságbeli deficithez hozzájárul még az adóelkerülés tényezője, amely 2006-ban a teljes adónem bevételének 12%-át tette ki, egyes tagállamokban ez 20%.

A dokumentum megállapítja, hogy a fenti tényezők ellenére az adónem rendszere a bevezetés óta lényegében változatlan maradt. A határon átnyúló, Közösségen belüli ügyletek alapul vétele fontos fejezete a Zöld Könyvnek. A 2006-os Irányelv a szabályozást a bevezetéskor is átmenetinek tekintette, amelyet majd a származás helyén történő adóztatásnak kell felváltania.^[5] Az adóztatás módját azonban már korábbi javaslatok sem tudták megváltoztatni. Ennek három fontos okát említi a Zöld Könyv: a) az adókulcsok sokkal nagyobb harmonizációjára lenne szükség, hogy a különbségekből fakadó előnyök az üzleti döntésekre ne legyenek kihatással; b) elszámoló rendszert kellene létrehozni annak biztosítása érdekében, hogy az adóbevétel valóban a fogyasztás szerinti államhoz kerüljön; c) a tagállamok részéről nagyobb fokú bizalmat igényel egymás adóbevételeinek beszedése.

2007-ben a Tanács meghívására a Bizottság kidolgozott egy modellt, ami az ügyleteket a fogyasztás szerinti államban adóztatná meg, de különleges módon. A Közösségen belüli ügyletekre vonatkozóan egységesen a 15%-os adókulcsot alkalmazta volna, ami a fogyasztás (érkezés) szerinti tagállam adókulcsára kiegészült volna vagy a fogyasztó részére (alacsonyabb tagállami kulcs esetén) visszatérítést eredményezett volna.

Az ideális áfarendszer megalapozásakor nagyon fontos szempont az, hogy a belföldi és a Közösségen belüli ügyleteket lehetőleg egységesen, azonos módon kezeljük vagy ha nem azonos módon kerülnek szabályozásra, akkor a különbség olyan mélységű-e, ami már nem elfogadható. Könnyen megállapítható a jelenlegi szisztémáról, hogy a két releváns ügylettípust más-más mechanizmus jellemzi. A Közösségen belüli ügyleteken belül meg kell különböztetni az adóalanyok közötti (*business to business* 'B2B') és az adóalany által nem adóalanynak

[5] Ez azt jelentette volna, hogy az adóalapot képező ügyletek esetén a termékértékesítés vagy a szolgáltatásnyújtás teljesítési helye szerinti állam adóztatná az ügyletet, amely adó a fogyasztás szerinti államot illetné.

teljesített ügyleteket (*business to customer 'B2C'*). B2B ügyletek esetén a fogyasztás helye szerinti elv érvényesül, B2C ügyletek esetén a termékértékesítés helye vagy a szolgáltatásnyújtó letelepedése határozza meg a teljesítés helyét.

Ez a rendszer – a bonyolultságától eltekintve – előnyökkel is rendelkezik. A tagállamok szempontjából – különösen a fentiekben részletezett modellhez képest – nem eredményezi az adóztatás önállóságának elvesztését, nincs piactorzító hatása,^[6] az adózók részéről pedig nem jár áfafinanszírozással. Megjegyzem, hogy ez utóbbi kaput nyit az adócsalások részére.

Érdeemes szót ejteni arról a két másik elméleti modellről, amely a Zöld Könyvben mint a jelenlegi rendszer alternatívájaként került szóba. Az első elméleti modell (fordított adózás) a fordított adózást rendeli alkalmazni nemcsak a Közösségen belüli ügyletek, hanem a belföldi tranzakciók vonatkozásában is. Ennek egyik legfontosabb előnye, hogy ezzel véglegesen megszűnik a két ügylettípus közötti különbség, vagyis a rendszer teljesen konzisztens lenne és megfelelő választ jelentene az adócsalások kiszűrésére is. A rendszer rendkívül nagy hátránya az államháztartási bevételeken jelentkezne, hiszen a tényleges adófizetés az értékesítési láncolat utolsó tranzakciójára hárulna, így az adónevet jellemző, az egymást követő tranzakciónkénti hozzáadottérték-adója nem folyna be a költségvetésbe.

A másik elméleti modell (a fogyasztás helye szerinti adózás) szerint a Közösségen belüli ügyletek a fogyasztás (érkezés) szerinti tagállam adókulcsa szerint adóznának. Ez szintén megoldás lenne az adócsalások visszaszorítása irányába és egyenlőséget tenne a belföldi és a közösségi ügyletek közé. Egy nagy hátrányt viszont generálna a rendszer működését illetően, mégpedig azon kötelezettség által, hogy az adóalanyokra olyan államban is adókötelezettséget telepít, ahol letelepedettséggel ténylegesen nem rendelkeznek. Ez is működhet egy ún. egyablakos rendszer segítségével (*one-stop-shop mechanism*), egy ilyen rendszer részleteit a Bizottság még nem dolgozta ki.

II. SEMLEGESSÉG

Az adósemlegesség a hozzáadottérték-adózás egyik alapelve, ami azt jelenti, hogy az értékesítési lánc minden pontján alkalmazni kell az adót, a kivételeket és a kedvezményeket a lehetőség szerint minimálisra csökkentve. Az adó így szektorsemleges és nem torzítja a versenyt. A Zöld Könyv a semlegesség érvényesítésére több megállapítást tesz azzal, hogy jelenleg nem a leghatékonyabb módon működik az adó Európa-szerte.

[6] Ld. Erdős – Földes – Öry, 2013, 180. (4. j.)

1. Közhatalmi tevékenységek

Megállapításra került, hogy a közelmúltban számos új gazdasági formáció jött létre, amely a magánszektor és az állami szféra valamilyen együttműködésére épül. Ezen kooperációk célja olyan beruházások megvalósítása, amelyek létrehozása társadalmi érdek, de üzleti relevanciával is rendelkeznek. Ez héa szempontjából azért különösen érzékeny kérdés, mert a közhatalmi szervek által végzett tevékenységek jellemzően kívül esnek az adó alkalmazási köréből, éppen ezért ez a tény befolyással bír beruházási döntésekre. Megjegyzem, hogy az ebbe a körbe tartozó tevékenységek listája szinte kizárólag az állami tevékenységekre korlátozódik, ilyen értelemben az állami szervek gazdasági tevékenysége szintén az Irányelv hatálya alá tartozik.

2. Mentességek köre

A rendszer hatékonyságát az szolgálja leginkább, ha a tagállamok visszaszorítják az adható mentességek lehetőségét. A hazai Áfa törvény a valódi mentes tevékenységek két csoportját ismeri, a közérdekre tekintettel mentes tevékenységeket és a speciális tevékenységek adómentességét. Ezen belül van némi - nagyon szűk - mozgástere a tagállamoknak, hogy az Irányelv keretei között milyen mentességek mellett döntenek. Jelenleg az Irányelv rögzíti a fontosabb szabályokat, azonban a haladás iránya az lenne, ha az Irányelv az adó alapját minél inkább szélesítené. Éppen ezért fontos lenne átvilágítani a mentességek körét. Ezen belül szintén érdemes áttekinteni az egyes államok által igénybe vett derogációkat, mint például a személyszállítás mentességének indokoltságát.

3. Levonási jog

Az adósemlegesség elve alapján az értékesítő vagy szolgáltatást nyújtó fél által felszámított adót a vevő vagy igénybe vevő levonhatja, ennek láncolata eredményezi az adó érvényesülését. Ebben a körben kivételesen kell kezelni a levonási tilalmakat és ténylegesen csak azon termékeket és szolgáltatásokat szükséges ide sorolni, amelyek esetében a magáncélú használat is felmerülhet. Ez azért szükséges, mert az ügyletek jellegéből kifolyólag lehetetlen bizonyítani a magáncélú felhasználás tényét. Ehhez kapcsolódóan - és a későbbiekben taglalandó témakört érintve - a Zöld Könyv fontosnak tartja a közös gondolkodás során a jóhiszemű beszerző védelmét. Itt nyilvánvalóan az adócsalással érintett szerzerzési láncolatokra és a már e tárgyban született ítéletekre céloz, hangsúlyozva a „tudott vagy tudhatott róla” elvének érvényesítését. A szabályozás céljának az olyan típusú biztosítéki rendszert tekinti - szemben egyes tagállamokkal - amelyek kvázi védelembe veszik a jóhiszemű vevőt, és elkerülik az esetleges felelősség érvényesítését akkor, amikor a szándéka nem terjed ki az esetleges adóelkerülésre, amelyben partnerei részt vesznek. A szabályozás néhány tagállamban - a költségvetés

védelmében – lehetővé teszi, hogy a nem utolérhető csalárd beszállító helyett a vevőn érvényesítsék a felszámított adót.^[7] Erre megvan az irányelvi felhatalmazás, hiszen a tagállamok meghozhatják az általuk szükségesnek tartott intézkedéseket az adócsalások visszaszorítása érdekében. A vevők érdekeinek védelmében meg kell teremteni annak a rendszerét, hogy a vevőknek ne legyenek kitéve a partner adókötelezettségének nemteljesítése veszélyének. Ezt ki lehetne küszöbölni egy olyan rendszer bevezetésével, ami lehetővé teszi, hogy az ügylet áfa tartalmát a vevő közvetlenül az adóhatóságnak, a nettó összeget pedig partnerének fizesse meg.

4. Határon átnyúló szolgáltatások

A telekommunikáció és az ahhoz kapcsolódó technológiák fejlődése jelentős kihívás elé állítja a héarendszert is. Különösen harmadik országokból nem adóalanyoknak nyújtott elektronikus vagy telekommunikációs szolgáltatások esetén merül fel ez a kérdés. A szolgáltatások teljesítési helyét az igénybevevő nem adóalanyok letelepedettsége határozza meg. A tagállamok ilyen esetben jelentős mértékben ki vannak szolgáltatva a harmadik országbeli adóalany önkéntes jogkövetésének.

A Zöld Könyv két elméleti lehetőséget vet fel ilyen ügyletek esetén az adókötelezettség teljesítésének biztosítására: az egyik út az adóhatóságok együttműködésének szorosabbá tétele, a másik kevésbé vonzó út lehet a magánszemélyek harmadik országba történő kifizetéseinek a vizsgálata és a magánszemélyhez telepíteni az adókötelezettséget valamilyen módon.

5. Jogalkotás

Fontos sarokpontja a héarendszerének az a jogalkotási környezet, amelynek képesnek kell lennie választ adni az esetleges új kihívásokra. A hozzáadottértékadó rendszerét irányelv szabályozza. Említettem már, hogy az irányelv ugyan kötelező jogi aktus, de az implementáció már a tagállamokon múlik, és kiegészítve ezt a folyamatot az egyes opcionális szabályokkal oda juthatunk, hogy a rendszer inkább az inkonzisztencia irányába halad. A harmonizációt mindenképpen segítené, ha a rendszer szabályozása rendeleti úton történne, mert a közvetlen hatálya miatt nem engedne semmilyen rést vagy különbözőséget az egyes tagállamok jogrendszerében.

Előfordul, hogy egyes tagállamok nem az Irányelvnek megfelelően alkotják meg törvényüket, vagyis az Irányelv vagy annak módosításai nem megfelelően

[7] Az Áfa törvény 150. §-a részben ide sorolható. Ez a szakasz előírja, hogy a levonható előzetesen felszámított adó összegének erejéig az adóalany kezességként felel a rá áthárított adó megfizetéséért, ha az adó áthárítására jogalapot teremtő ügylet fejében járó ellenérték adót is tartalmazó összegét maradéktalanul nem térítette meg vagy egészben vagy túlnyomó részben nem pénzzel, nem készpénz-helyettesítő fizetési eszközzel vagy nem pénzhelyettesítő eszközzel térítette meg.

kerülnek implementálásra. Az uniós jog lehetővé teszi ilyen esetben kötelezettségességi eljárás indítását, de igazán hatékony az lenne, ha szorosan végig lehetne kísérni az egyes tagállamok implementálási folyamatát.

Nem hatékony a végrehajtási szabályok elfogadásának folyamata sem. Az eljárási szabályok szerint a tanácsi rendelet formájában elfogadandó végrehajtási szabályok csak a tagállamok egyhangú döntése alapján lehetséges. A végrehajtási szabályokat pedig még az Irányelv módosításainak életbe lépése előtt kellene kibocsátani, hogy az érintetteknek elegendő idejük legyen felkészülni a változásra. Ez a rendszer nem működőképes. A Zöld Könyv felveti annak a lehetőségét, hogy a végrehajtási szabályok elfogadásához elegendő legyen a tagállamok többségének egyetértése.

A harmonizáció ellen hat a tagállamoknak biztosított derogációk hosszú sora is. Természetesen az egy szükséges eszköz minden ország számára, hogy meg hozza az adócsalások leküzdésére szükségesnek tartott szabályokat, azonban megfontolandó annak a lehetősége is, hogy a Bizottság kapjon felhatalmazást gyors és hatékony intézkedések megtételére.

6. Az adófizetés módja

A héarendszere megalkotásától fogva az önadózás elvére épül, az adófizetés biztosítása és az adócsalások elleni hatékonyság növelése azonban új módozatok átgondolását is szükségessé tette. A Zöld Könyv négy modellel kínál megoldási javaslatot:

Az első modellel alapján az adóalany a partnerének szánt fizetésre megbízást ad a bankjának, aki teljesíti a nettó összeg kifizetését a másik adóalany részére, majd teljesíti a meghatározott áfa mértékkel számolt adóösszeget az adóhatóság részére. Ez teljesen megszüntetné például a hiányzó kereskedő típusú családi formációt, hiszen nem a számlakibocsátót terhelné az adófizetés. Ez természetesen teljesen más szemléletet követel meg az adóhatóságok és a gazdálkodók részéről, valamint kérdésként nem nyújt megoldást a készpénzes ügyletekre.

A második modell egy áfa monitoring rendszer felállításával számol. Ez a rendszer minden számlakapcsolatról gyors információt gyűjt be, ami az adókötelezettség megállapításához szükséges. Ez könnyen megoldható lenne, ha az összes B2B kapcsolatban kötelezővé válna az elektronikus számlázás.

Nem fékezne meg az adócsalást, de könnyebbé teszi a csalárd célra létrehozott társaságok felismerését az a javaslat, miszerint minden gazdálkodónak rendelkeznie kellene egy áfa adattárházzal, amihez az adóhatóságnak is joga lenne csatlakozni vagy közvetlenül vagy felhívást követően nagyon rövid időn belül.

A negyedik javaslat – amely felé néhány tagállam el is mozdult – az tulajdonképpen egy belső ellenőrzési rendszer, illetve az adójogi kötelezettségteljesítés egyfajta adóhatóság által jóváhagyott formában történő teljesítése. Ennek a célja a bizalom erősítése az adózó és az adóhatóság között. A folyamat azonban időigényes és jelentős humán erőforrást köt le.

7. Európai Parlament véleménye

Az Unió legfőbb szerve sem burkolódzott hallgatásba, hiszen véleménye a közös szándék egyértelművé tétele szempontjából vitathatatlan. A Zöld Könyvet követően 2011. október 13-án került elfogadásra határozati formában a hÉa jövőjéről^[8] kiadott aktus, amely összefoglalja és „szentesíti” a Bizottság megállapításait és egyben irányadóként bocsátja az európai és a tagállami jogalkotók részére.

Az Európai Parlament ezen dokumentumában visszhangzanak a Bizottság szavai, ezek közül a legfontosabb jövőbe mutató megállapításokat szeretném kiemelni. Emlékeztet arra, hogy az adónem egyik legfőbb jellemzője a semlegesség, amely alapelv biztosításának része az adóalap szélesítése és a levonási jog biztosítása.

A hÉa működési elvét illetően kijelenti, hogy „ígéretes és további elemzést igénylő vonalnak tűnik a vevő letelepedési helyén alapuló héarendszer, amelyet jól működő egyablakos rendszer bevezetésének kell kísérnie”. Az egyablakos rendszer bevezetését 2015. január 1-re teszi, megjegyzem, hogy ez a mechanizmus az elektronikus szolgáltatásokat kibővítve a telekommunikációs és audiovizuális szolgáltatásokra terjed ki ezen időponttól, ami az ún. mini Stop-Shop rendszerhez képest bővülés, de a szolgáltatások egészét illetően messze nem teljes. Erről később még ejtek szót.

Az Európai Parlament határozatában felhívja a tagállamok figyelmét, hogy – az Irányelv adta kereteken belül – szűkítsék az általános héamértéket 18-25%-ra. Ennek a sávnak a felső határát jelenleg csak Magyarország haladta meg a 27%-os általános kulccsal.

Álláspontom szerint nem az adóhatósági gyakorlat és az adócsalások elkerülését, mind inkább az ideális héarendszer formálását célozza az az instrukció, hogy a tagállamoknak csökkenteniük kellene a bevallási gyakoriságot, és egyszerűsíteni kell a héamentes kivitelhez szükséges bizonyítékokat. Ezen gondolatok első olvasásra támogatásra méltóak, azonban a későbbiekben részletezett jogesetek és azok kétes megítélésének tapasztalatával már nehéz szívvel lehet erre buzdítani a tagállamokat.

Fontos és régóta húzódo tartozása az európai jogalkotásnak a „nyelvileg semleges sablonon alapuló” európai számla megalkotásának igénye. Ez azért is fontos, mert az Irányelv ugyan tartalmazza a számla kötelező alaki kellékeit, formailag rendkívül nagy diverzifikációt mutat, és a tagállamoknak ezen belül is van mérlegelési joguk, hogy mit kell és mit nem kell feltüntetni a számlán. Elég csak a vevő adószámára, mint kötelező adatra gondolni, aminek egyes eseteit tartalmazza az Irányelv, de például a magyar Áfa törvény kibővíti azon

[8] European Parliament resolution of 13 October 2011 on the future of VAT (2011/2082(INI)). (Elérhető: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P7-TA-2011-0436+0+DOC+PDF+V0//EN>.)

kötelező esetekkel is, ha a számlakibocsátó adóalany pénzforgalmi elszámolást választott vagy az ügylet áfaértéke meghaladja a kétmillió forintot.

A Parlament állásfoglalása egyértelműbben fogalmaz a Zöld Könyvről a jogi eljárás tekintetében, figyelmezteti a tagállamokat, hogy irányelvek helyett lehetőség szerint rendeletet alkalmazzanak, „mivel ezek azonnali harmonizációt és jogbiztonságot teremtenek.” A végrehajtási szabályok elfogadása kapcsán pedig megismétli a Zöld Könyv intézményét a tagállamok többségének döntésével megalkotandó szabályok előtérbe helyezésével.

III. A VÁLTOZÁS MOTORJAI

1. A Zöld Könyv utószövege

A Bizottság 2011. december 6-án egy közleményt^[9] adott ki, amiben összefoglalja a Zöld Könyvre beérkezett reakciókat. Említésre méltó, hogy 1700 javaslat, észrevétel érkezett, amely élénk részvételnek számít ilyen típusú társadalmi vitában. A vitában résztvevők tulajdonképpen megerősítették a Zöld Könyvben megfogalmazott változtatási igényeket, hangsúlyozva a versenyképesség érvényesítését és azt a jelenlegi versenyhátrányt, amit az adózással együtt járó több-letkölségek okoznak.

A héa rendszerének megváltoztatása rendkívül kényes kérdés, hiszen a tagállamok nyilvánvalóan ragaszkodnak a jelenleg realizálható jelentős költségvetési bevételhez, éppen ezért bármilyen módosítás csak lépésről lépésre, hosszú távon képzelhető el.

Ugyancsak politikailag elérhetetlen cél az olyan szisztéma megvalósítása, amely mind a belföldi, mind a határon átnyúló ügyleteket azonos módon kezelné. Ez a korábban említettek miatt nem lehetséges, ezt az Európai Parlament is felismerte és ehelyett a származás elvének érvényesítésére hívta fel a döntéshozókat.

Az említett közlemény az egyszerűsítés elve mellett igen érdekes összefüggéseket említ. Nyilvánvalóan egy becslésről van szó, amikor kijelenti, hogy a jelenlegi rendszer az adózók részére rendkívül magas adminisztrációs költséggel jár, ami a beszédett áfa összegének 2-8%-a közé tehető. A kisvállalkozásoknak pedig nemcsak hogy költség, hanem sokszor áthidalhatatlan akadály is a héa kötelezettség teljesítése határon átnyúló ügyletek esetében. A becslések alapján a tagállamok szabályozásában rejlő eltérések 10%-os csökkentése az Unión belüli kereskedelem 2,6-3,7%-os növekedésével járna, ami 0,2-0,4%-os GDP növekedéssel párosulna.

[9] COM(2011) 851 6.12.2011. (Elérhető: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/vat/key_documents/communications/com_2011_851_en.pdf.)

Szintén fontos összefüggésre mutat rá a jelentés az adókulcsok diverzifikációját illetően. Az egységes piac szempontjából – mint ahogyan arra a Zöld Könyv is céloz – rendkívül kívánatos az adókulcsok harmonizációja. Ennek kimutatható hatása az európai gazdaságra jelentős lenne, becslések alapján az ebben rejlő eltérések 50%-os csökkentése, vagyis az adókulcsok ilyen arányú közelítése 9,8%-kal növelné a közösségi kereskedelmet, ami az előrejelzés szerint 1,1%-os GDP növekedéssel járna.

Még két érdekes adatot tartalmaz a jelentés a kedvezményes adókulcsokat illetően, amelyek használata szintén széleskörű palettán mozog a tagállamok között. Egy 9 tagállamban végzett felmérés szerint az az arány, hogy a kedvezményes kulcsok mekkora arányt képviselnek az adott tagállam hía bevételeihez képest meglepően nagy eltérést mutat. A legalacsonyabb arány 8,2%, vagy a kedvezményes kulcsnak köszönhetően ennyivel kevesebb bevétel folyik be ahhoz képest, mintha kizárólag az általános adókulcs használatával számolnánk ki a bevételt, a legnagyobb viszont 53,3%, vagyis a kedvezmény mértéke az adóból származó költségvetési bevétel fele egy tagállamban. A kedvezményes adókulcsok szűkítése éppen ezért azzal a pozitív hatással járna, hogy ugyanazon államháztartási bevételek biztosítása alacsonyabb standard adókulccsal is elérhető.

Fontosnak tartom kiemelni a jelentés adócsalások megelőzésére vonatkozó irányelveit. Először is eleget tesz a tagállamok azon igényének, miszerint az adócsalásokra adandó válasz sokszor sokkal gyorsabb reagálást követel meg az Unió részéről, mint amit a döntéshozatali rendszer garantálni tud. Az adóelkerülési gyakorlatok megállítására ezért napirendre tűzi egy gyorsreagálási mechanizmus létrehozását.

Az adócsalások elkerülésének egy másik tengelye az adóhatóságok hatékonyságának javítása. Ennek egyik sarokköve a többoldalú ellenőrzések (MLC) gyakoritása, mivel hatékonyak bizonyul a határon átnyúló csalások felderítésére. A másik célkitűzés ebben a körben az adóhatóságok teljesítményének összehasonlítása az adóbeszedés hatékonyságában. Természetesen a mérés bizonyosan nem összehasonlítható körülmények között történik, gondoljunk csak például a holland és a magyar adófizetési morálban rejlő alapvető különbségre.

Elérendő célként fogalmazza meg a dokumentum továbbá az együttműködés szorosabbá tételét harmadik országgal, hiszen a csalások nem érnek véget az Unió határainál. Ennek eredményessége azonban eltérő, sokszor inkább csak terv marad.

2. A hatékonyság kérdései

Az Unió jogrendszere ugyan egy egységes adónemet teremtett, azonban a sok kötelező elem és szűk mozgástér mellett a tagállamok adminisztrációjának és jogalkotásának hatékonysága és célszerűsége különböző lehet. Itt szükséges

megemlíteni az OECD által a fogyasztási adókat illetően kiadott összefoglalóját,^[10] amely alapvetően megfogalmazza az Unió szervei által is nyomon követett jelenségeket, hangsúlyozza az adónem semlegességét és határon átnyúló hatásainak fontosságát. Fontos célként tűzte ki ugyanakkor a hatékonyság növelését és az adócsalások elleni harcot. Az adóbeszedés hatékonyságának mérésére létrehoz egy mutatószámot (VRR – VAT revenue ratio). A mérés alapja a teljes nemzeti fogyasztás, amely – minthogy a héa a végső fogyasztót terheli – a háztartások, nonprofit szervezetek és a kormányzat kiadásaiban testesül meg. Ez lenne a tört nevezője, a tört számlálója pedig a befolyt héa bevétel. A befolyásoló faktorok természetesen a héa mentességek, a kedvezményes adókulcs és a tört számlálója kapcsán az adóbeszedés hatékonyságából eredő eredménytelenség, mivel a tényleges bevétel kerül a számításba, nem pedig az alkalmazott adóalap.

Az eredmény elemzéséhez annyi útmutatót érdemes adni, hogy minél közelebb van ez az arányszám az 1 értékhez, annál hatékonyabb a héarendszer az adott országban, minél közelebb van a zéróhoz, annál kevésbé semleges és hatékony az adó. A mérés 1976 és 2009 között mérte az OECD tagállamok adórendszerét. Magyarországon ez a mutató 1992-ben 0,3 volt – bár csak 1996-ban csatlakoztunk a szervezethez –, 2009-ben pedig 0,62, tehát ki lehet jelteni, hogy egyértelmű a fejlődés. Ezzel a középmezőnyben helyezkedünk el, az OECD átlag 2009-ben 0,55 volt. Megemlítendő Új-Zéland 0,99-es és Luxemburg 0,92-es mutatója vagy a másik póluson Spanyolország 0,34-es mutatója.

3. Egyablakos rendszer

Az egyablakos rendszer a héa életében egy már most is működő mechanizmus annak megoldására, ha egy vállalkozás más tagállamokban letelepedett nem adóalany személyeknek nyújt szolgáltatást. A teljesítési helyre vonatkozó szabályok szerint – amennyiben a teljesítés helye az igénybevevő tagállama – akkor a szolgáltatást nyújtónak több tagállamban is regisztrálnia kell és az adót ezen tagállamok szabályai szerint kell bevallania és befizetnie. Az eljárási szabályok heterogének, adott esetben más-más adókulcsot is kell alkalmaznia. Erre adhat elméleti választ az egyablakos mechanizmus, ami azt jelenti, hogy elegendő lenne egy tagállamban regisztrálni, ha nem közösségi adóalanyról van szó, majd a különböző tagállamokban teljesülő ügyletek utáni adókötelezettségnek a regisztráció tagállamában eleget tenni. Nézzük ennek megvalósulási formáit.

[10] Consumption Tax Trends 2012 VAT/GST and Excise Rates, Trends and Administration Issues OECD.

4. Elektronikus szolgáltatások

Az irányelv preambuluma 56. bekezdése kiemeli, hogy külön szabályozást kell megállapítani az elektronikus úton nyújtott szolgáltatásokat biztosító olyan gazdasági szereplők pénzügyi kötelezettségei teljesítésének megkönnyítése érdekében, amelyek nem telepedtek le a Közösségben és a HÉA céljából azonosítóval történő ellátásuk a Közösségen belül nem szükséges. E szabályozás alkalmazásában bármely olyan gazdasági szereplő, amely elektronikus úton nem adóalanyok számára ilyen szolgáltatásokat biztosít a Közösségben, választhatja azt, hogy egyetlen tagállamban igényel azonosító számot, amennyiben őt a Közösségben a HÉA szempontjából más módon nem tartják nyilván. Ez tehát egy már létező rendszer 2003 óta, azonban szűk körű, ezért is hívják 'super mini OSS' rendszernek. A szűkkörűségét az adja, hogy kizárólag elektronikus úton nyújtott szolgáltatásokra alkalmazható, kizárólag nem a Közösségben letelepedett adóalanyok által nyújtott szolgáltatások esetén alkalmazható akkor, ha azt a Közösségben letelepedett nem adóalanyoknak nyújtják.

Az egyszerűsítés lényege az, hogy a Közösségben nem letelepedett adóalanyok elegendő egy tagállamban adószámot kérnie, ezt követően a többi tagállamban keletkező adókötelezettségének is ebben a tagállamban fog eleget tenni, azaz nem kell minden olyan tagállamban bejelentkeznie, adószámot kérnie és vállalni az adminisztrációs nehézségeket, amely tagállamban a szolgáltatást igénybevevője letelepedett. Így annak a svájci szoftverfejlesztéssel és értékesítéssel foglalkozó társaságnak, aki – többek között – magánszemélyeknek nyújt számítógépes vírusirtó programfrissítést letölthető módon előfizetéssel Nyugat-Európa országaiban, nem kell külön Németországban, Franciaországban, Belgiumban stb. adószámot kérnie, és az ottani szabályoknak megfelelően eleget tenni az eljárási kötelezettségeknek, hanem választása szerint ezt megteheti csupán egyetlen országban.

Természetesen minden nyújtott szolgáltatásról bevallást kell tenni, így a kiválasztott egy tagállamban benyújtott héabevallás tartalmazza az azonosítószámot, az adó-megállapítási időszakban nyújtott elektronikus szolgáltatások héa nélküli teljes összegét fogyasztási tagállamonként, valamint az adó teljes összegét. A bevallásban szerepelnie kell az alkalmazandó adómértékeknek és a fizetendő adó teljes összegének is.

5. Mini OSS

Az Irányelv úgy rendelkezik, hogy 2015. január 1-jétől a nem adóalanyok részére nyújtott távközlési-, rádió- és televízióműsor-, valamint elektronikus úton nyújtott szolgáltatásokat abban a tagállamban kell adóztatni, ahol a szolgáltatás igénybevevője letelepedett, állandó lakóhelye vagy szokásos tartózkodási helye található, függetlenül az e szolgáltatásokat nyújtó adóalany letelepedésének helyétől. Ez az egyablakos rendszer tekintetében a korábbiakhoz képest két

irányban is bővülés látható, egyrészt a szolgáltatások körében, hiszen kibővül a távközlési-, rádió- és televízióműsor-szolgáltatásokkal, valamint kiterjed a Közösségen belül letelepedett adóalanyokra is, mint szolgáltatást nyújtókra. Ebben a rendszerben is igaz, hogy csak azon ügyletekre lehet alkalmazni, ahol a szolgáltatást igénybevevők a Közösség területén letelepedett nem adóalanyok.

A Bizottság 2013. október 23-i keltezéssel közzétett egy útmutatót^[11] ennek az új rendszernek a használatáról. A részletekbe nem teljesen elmerülve ez a szisztema tulajdonképpen két alkalmazási módot különböztet meg: egyrészt az uniós sémát, ami azt jelenti, hogy a szolgáltatást nyújtó a Közösség területén letelepedett adóalany, aki az egyablakos rendszert csak azon tagállamokra alkalmazhatja, ahol székhellyel, illetve telephellyel nem rendelkezik. Az ő esetükben azonosító kiadására nincs szükség, mert rendelkezik uniós adószámmal. Ha egy adóalany több tagállamban is rendelkezik letelepedéssel (telephellyel), akkor valamely telephelyét kell kiválasztani, amely tagállamban eleget fog tenni az ebből származó kötelezettségeinek. A nem uniós séma alapján, a Közösség területén letelepedéssel nem rendelkező adóalanyok a korábbi *super mini* OSS rendszerhez hasonlóan szabadon választhatnak, hogy mely tagállamban kérnek azonosítót.

Ez a változás megjelenik a hazai Áfa törvényben is 2015. január 1-től,^[12] a módosítás alapvetően a harmonizációt szolgálja, és a legális adóoptimalizáció lehetőségét zárja ki azzal, hogy ne a szolgáltatást nyújtó letelepedése határozza meg az alkalmazandó adó kulcsát.^[13] Eddig ugyanis a távolról nyújtható szolgáltatás után felszámítandó adó mértékét a szolgáltatást nyújtó letelepedése határozza meg, amelyet aszerint lehetett megválasztani, hogy mely tagállamban adózik a legkisebb adókulccsal.

6. A jövő lehetőségei

A fentiek alapján látjuk azt, hogy az egyablakos rendszer jelentős könnyebbséget jelent a szolgáltatásait az uniós több tagállamában is nyújtó vállalkozásoknak. Amennyiben ez valódi egyszerűsítés, úgy a jövőt az jelentheti, hogy minden, nem a letelepedés tagállamában teljesült ügylet adókötelezettségét ilyen módon teljesíthetnék a vállalkozások. Ez azt jelenti, hogy elegendő lesz egy adóhatósággal kapcsolatban állni, a formaságokat ott intézni. Ez a tagállam nyilvánvalóan a letelepedés tagállama, de legalábbis valamely telephely szerinti tagállam, így az nyelvi nehézséget nem okoz. Ez a rendszer működhethetne adóalany-adóalany (B2B) relációban, és fontos lenne a rendszert alkalmassá tenni a levonható adó érvényesítésére is.

[11] Guide to the VAT mini One Stop Shop. (Elérhető: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/vat/how_vat_works/telecom/one-stop-shop-guidelines_en.pdf.)

[12] 2014. évi LXXIV. törvény az egyes adótörvények és azokkal összefüggő más törvények, valamint a Nemzeti Adó- és Vámhivatalról szóló 2010. évi CXXII. törvény módosításáról.

[13] Kovács-Kozma, 2015.

Ez tulajdonképpen az eddig taglalt mini és super mini OSS rendszerhez képest teljes OSS rendszert jelentene, hiszen minden ügylet ez alapján kerülne beállításra és az adó megfizetésére. Fel lehet tenni a kérdést, hogy ha ez az egységes piac akadály- és versenyhátrány-mentes megvalósulását szolgálná, akkor miért nem vezetik be a tagállamok. Ez a tagállamok részéről rendkívül szoros együttműködést, és az eljárási szabályok területén szinte teljes harmonizáltságot követel meg, nem beszélve egy pontos elszámolási rendszer létrehozásáról. Érdekes kérdés, de most csak egy gondolati felütésig időznék el, hogy az adóeljárás és az adóellenőrzés milyen hatékonyan működne akkor, ha az adóhatóságok annak a tudatában folytatnák eljárásukat, hogy eredményesség esetén az adóbevétel más tagállam államháztartását gyarapítaná.

Ez azonban még igen távoli cél, a 2012-ben létrehozott Héta Szakértői Csoport (VAT Expert Group) 2014. június 12-én megjelent véleményében^[14] is csak a változások melletti elkötelezettséget sürgeti a tagállamok és az illetékes szervek részéről. Az út hosszúságát jelzik a Szakértői Csoport által megfogalmazott irányelvek konkrétumok nélkülsége, azaz a Bizottságnak tanulmányokkal és hatástanulmányokkal tovább kell vizsgálnia a változások hatását az üzleti szektorra és a tagállamokra, minden tagállamnak elkötelezettnek és nyitottnak kell lennie az új javaslatok és átalakítási szándékok kapcsán stb.

7. Egységes adóbevallás

Az Európai Bizottság 2013. október 23-án javaslatot tett egységes európai héabevallásra.^[15] Nyilvánvaló célja ennek a javaslatnak az adminisztratív terhek csökkentése a vállalkozások részére, másrészt a bevallások kezelésének közelítése a tagállamok között. Fontos lépés lenne ennek megalkotása, hiszen a Bizottság sajtóközleménye szerint, mely ugyanezen a napon jelent meg, az adóalanyok évente 150 millió héabevallást nyújtanak be, számítások szerint ezzel az Unióban működő gazdálkodók 15 milliárd eurót is megspórolhatnak.

Az egyes tagállamokban használt nyomtatványok, űrlapok teljesen heterogének, nem beszélve a nyelvi különbségekről, ami szintén költséget jelent az adózóknak. Az egyes országok között jelentős különbség van a tekintetben, hogy milyen adatokat kell a bevallásban feltüntetni és abban is, hogy milyen gyakorisággal.

A javaslat – röviden összefoglalva – a következőket tartalmazza: fő szabályként a bevallást havonta kell benyújtani, ez alól a mikrovállalkozások jelentenek

[14] Opinion Of The Vat Expert Group On The Definitive Vat Regime 12 June 2014. (Elérhető: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/vat/key_documents/expert_group/opinion_vat_2014.pdf.)

[15] COM(2013) 721 final 2013/0343 (CNS) Proposal for a Council Directive amending Directive 2006/112/EC on the common system of value added tax as regards a standard VAT return. (Elérhető: [http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/vat/key_documents/legislation_proposed/com\(2013\)721_en.pdf](http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/vat/key_documents/legislation_proposed/com(2013)721_en.pdf).)

kivételt, a bevallásban feltüntetett adót pedig a tárgyhót követő hónap végéig megfizethetik. A bevallási időszak maximum egy év lehet, de lehetőségük lesz a tagállamoknak a benyújtás és megfizetés határidejét a tárgyidőszakot követően még egy hónappal megnyújtani, ez azt jelenti, hogy a tárgyidőszakot követő második hónap végénél tágabb határidőt nem írhatnak elő a bevallás benyújtására és az adó megfizetésére. Az egyes tagállamokban jelenleg is kötelező éves össze-sítő bevallás benyújtási kötelezettsége megszűnik, valamint minden országban általános lesz a bevallások elektronikus úton történő benyújtásának lehetősége.

Formailag a bevallás öt adatcsoportot tartalmazna, és 26 adatmező kitöltésére adna lehetőséget, amelyből a mentességek legfeljebb 5 adatmezőt vehetnének igénybe. Ennyi adat talán már elférne egy soralátéten is. Van ugyan lehetőség a 26 adatmezőn kívül más adatot is bekérniük a tagállamoknak, erre azonban csak rendkívül alátámasztott indokok alapján, derogáció útján kerülhet sor.

8. Együttműködés a csalások megelőzése és leküzdése terén

Ugyan nem külön fejezetként kezelem, de álláspontom szerint a hatékonyság mellett, vagy azt kiegészítve az európai hozzáadottérték-adót illető adójogi gondolkodás másik fontos – még ha nem is minden tagállamban hasonló súlyú – területe az adócsalások kiküszöbölése. Közhelynek hangozhat az a kijelentés, hogy az egyes tagállamok adózói más-más adómorállal rendelkeznek, ezért az ilyen irányú jogalkotás igénye más és más, ami megjelenik az európai jogalkotási struktúrában is. Nemcsak az adóelkerülő magatartások által be nem folyt adóbevételek aránya különbözik nagy mértékben, hanem az erre irányuló adózói magatartás is heterogén. Egyes tagállamokban az adóztatás módszere miatt esetlegesen arányaiban nagyobb humán erőforrás koncentrálható erre az inkriminált területre, más tagállamok elsősorban jogi eszközöket tud hadba indítani. Az azonban közös pont, hogy a hozzáadottérték-adó az egyik adócsalással leginkább fertőzött terület és a közösségi mechanizmus miatt minden tagállamban jelen lévő csalási formációkat termel.^[16] Az adócsalás és a bizonyítás kérdéseiről később kívánok szót ejteni, most röviden az ezzel kapcsolatos európai intézkedéseket venném sorra.

Emellett meg kell azt is említeni, hogy az adócsalások elleni küzdelemnek csupán az egyik, a tárgyalt adónemet érintő vonatkozásait emelem ki, az európai, sőt világviszonylatú együttműködés folyamatosan halad előre a közvetlen adókat illetően, amely az államok együttműködésén, az adóhatóságok szoros kooperációján, az adatcsere automatizmussá tételében nyilvánul meg. Ez a terület abból a szempontból sokkal komplexebb, hogy a közvetlen adókat illetően nincs közös európai normarendszer, de előrelépés itt is tapasztalható.^[17]

[16] Solyom, 2013. (Elérhető: https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Solyom_Bori_PhD_dolgozat.pdf.)

[17] Siklósiné Antal, 2013, 35–42.

9. Engedélyhez kötött eltérések

Egyszerűsítő, valamint az adócsalást és az adókikerülést megelőző intézkedést az Irányelv két ponton tartalmaz. Ezek tulajdonképpen automatizmusok, részben flexibilitást kölcsönöz a rendszernek, túlzott hatékonyságot azonban nem mutatnak.

Egyrészt megengedő szabályt tartalmaz az Irányelv azon tagállamok vonatkozásában, amelyek 1977. január 1-jén különös intézkedéseket alkalmaztak az adóbeszedés egyszerűsítése, illetve a csalás vagy az adózás kikerülésének megelőzése érdekében, így ők a továbbiakban is fenntarhatták ezen szabályokat abban az esetben, ha ennek tényéről tájékoztatták a Bizottságot.

A másik – ennél fontosabb – szabály, hogy a Tanács a Bizottság javaslatára egyhangúlag felhatalmazhat valamely tagállamot arra, hogy különös intézkedéseket vezessen be az adóbeszedés egyszerűsítésére, vagy egyes adócsalások és -kikerülések megelőzésére. Ez tehát egy különleges felhatalmazást adhat a tagállamoknak, nyilvánvalóan az ezen intézkedéseket megalapozó körülmények alapján. Fontos kiemelni annak tényét, hogy a Tanács döntéséhez egyhangúság szükséges. Ez a különleges felhatalmazás azonban még mindig igen lassú eljáráson keresztül születhet csak meg. Az eljárást a Bizottság folytatja le, gyűjti be a szükséges információkat és terjeszti a kérelmet a Tanács elé. Az eljárás maximális időtartama a kérelem beérkezésétől számított 8 hónap. Ez azonban nem tesz lehetővé gyors reakciót egyik tagállam részéről sem és az uniós eljárást követően még a belső jogalkotás is időbe telik, mire hatékony válasz születik egy új adóelkerülő jelenségre, gyakorlatra.

10. Tagállamok együttműködése

A hozzáadottérték-adó területén történő közigazgatási együttműködésről és csalás elleni küzdelemről jelenleg a Tanács 2010. október 7-i 904/2010/EU rendelete tartalmazza a legalapvetőbb szabályokat. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ez a típusú együttműködés már rendeleti úton került szabályozásra, ami közvetlenül hatályos minden tagállam adminisztrációjára. Ez a rendelet már a preambulumban is érint olyan tárgyköröket, amelyek álláspontom szerint rendkívül fontosak nem kizárólag a tagállamok egymás közötti viszonyrendszerében, hanem az adóhatóságok és adózók közötti kapcsolatban is. Kezdeném ez utóbbival. A preambulum megállapítja, hogy a piaci szereplők egyre többet alkalmaznak a héaazonosító lekérdezésének lehetőségét, ezért az erre irányuló automatikus adatcserét meg kell valósítani. Ez egyébiránt meg is valósult, a magyar adózóknak is lehetőségük van erre.^[18] Ez azonban csak a probléma felszíne, hiszen számos bírósági ítélet foglalkozik azzal a kötelezettséggel, hogy

[18] VIES – Közösségi adószám-megerősítés. (Elérhető: http://ec.europa.eu/taxation_customs/vies.)

gazdasági partnerek közötti viszonylatban milyen kötelezettség telepíthető például a levonási jogát érvényesíteni kívánó, számlát befogadó adóalanyra. Ebben a kontextusban a héaazonosító lekérdezése csupán az első lépés.

A rendelet megteremti a jogi keretét a kölcsönös információcserének, ami azt jelenti, hogy egyrészt beszélhetünk automatikus információcseréről, másrészt megkeresés alapján közölt információátadásról és spontán tájékoztatásról. Az ún. VIES rendszerben tulajdonképpen a partnerekkel folytatott héa hatálya alá tartozó termékértékesítések és szolgáltatásnyújtások nettó értéke kerül rögzítésre, mint befogadói, mind kimenő oldalon. Ezen túlmenően rögzítésre kerülnek a partnerek nevei és azonosítói is. Ez azt jelenti, hogy egy magyar, Közösségen belüli kereskedelmet folytató adózó esetében megállapítható, hogy milyen szállító és milyen vevő partnerek vallottak felé input vagy output oldalon, és ezen gazdasági események az adott tárgyidőszakban összesen milyen összegűek voltak.

Az együttműködés másik oldala a megkeresésre történő információcsere. Ez gyakorlatilag az adóhatóságok közötti együttműködést mozdította el egy lassú, de eredményes közeledés irányába. Érdekes, ám helyigényes fejezet lehetne annak vizsgálata, hogy az ilyen típusú megkeresések (*SCAC-Standing Committee on Administrative Co-operation*) milyen eredményességgel végződnek egy olyan Közösségen belül, ahol minden tagállam maga szabályozza az ellenőrzési eljárás menetét, az adóhatóság jogi eszközeit, bizonyítás módját, a felhasználható bizonyítékok körét és a bizonyítékokból levonható adójogi következményeket.

Talán elhanyagolható eredmény, hogy a megkeresések ismétlődő jellegére és az Unióban uralkodó nyelvi sokféleségre tekintettel egy egységes formanyomtatványt is létre kellett hozni, ami ezen célnak megfelel.

A rendelet szerint a megkeresésre három hónapon belül választ kell adnia a megkeresett tagállamnak, ha az információ vizsgálat nélkül is a rendelkezésre áll, akkor ezt egy hónapon belül a megkereső rendelkezésére kell bocsátani. Amennyiben a határidőn belül válasz nem adható, erről a megkeresőt értesítenie kell, tulajdonképpen három hónapon belül mindenképpen sor kell kerülnie egy reakcióra. A gyakorlat természetesen nem igazán felel meg ennek az elméleti követelménynek. Álláspontom szerint ez a lehetőség vitathatatlanul fontos, de a hatékonyság fenntartására nincsenek meg a megfelelő ösztönzők. Sok esetben évekig kell várni egy más tagállambeli megkeresés eredményére, amelyek eredménye igen heterogén az eljárási különbözőségek miatt. A másik ellenható erő az alacsony összeghatár, vagyis külön meghatározásra kerülő összeghatár alatti ügyletek esetében nincs mód az információcserére. Ez akkor képezi akadályát egy csalás felderítésének, ha adózó több országban is bonyolít ügyleteket, amelyek külön-külön kis összegűek, összességében azonban jelentős bevételkiesést okozhatnak. Nem a rendszer ellen kívánok érvelni, hanem a hatékonyabbá tétele mellett.

Lehetőség van ún. spontán információátadásra is a rendeletben taxatív módon felsorolt esetekben, ezen esetek a következők: a) az adóztatásra a rendeltetési tagállamban kerül sor, és a rendeltetési tagállam ellenőrzési rendszerének

hatékony működéséhez szükség van a származási tagállam által szolgáltatott információra; b) valamely tagállam okkal feltételezi, hogy a másik tagállamban a héára vonatkozó szabályozást megsértették vagy feltehetőleg megsértették; c) a másik tagállamban az adóbevétel-kiesés veszélye áll fenn.

Ebből a felsorolásból is látszik, hogy a szabálytalanságot észlelő tagállamon múlik, hogy megteszi-e a szükséges jelzést, az adóbevételből származó motiváció hiányában sokszor elmaradhatnak ezek az információátadások.

Az adócsalások leküzdésének egyik eszköze lehet a többoldalú és egyidejű ellenőrzések lehetősége, jóllehet ez is időigényes, de a tapasztalat- és információcsere tekintetében hatékonyabb, mint az adminisztratív megkeresések.

Fontos célkitűzése és rendelkezése a rendeletnek, hogy a banki titoktartásra vonatkozó hatályos nemzeti szabályozások ne hátráltassák az információcserét, a múltban a tagállamok hivatkozhattak és hivatkozniuk is kellett banki titkok megtartására, ami sok esetben fontos tényektől fosztotta meg a másik tagállam vizsgálatot végző hatóságát. Különösen az adócsalások és a pénzmosás megelőzése érdekében szükséges, hogy a tranzakciók határon átnyúlóan is követhetők legyenek.

Végül nem elhanyagolható eleme az együttműködésnek a tagállamok által létrehozott információs hálózat (*Eurofisc*), amely mint egy disztribútorként működik közre az egyes adócsalásra utaló indikátorok megfelelő helyre történő eljuttatásában. Az Eurofisc a Bizottság támogatásával az egyes tagállamok kapcsolattartóin keresztül működik, célja a héacsalás elleni küzdelmet szolgáló, többoldalú korai riasztórendszer létrehozása, valamint a célzott információk gyors többoldalú cseréje.

11. Gyorsreagálású mechanizmus (QRM)

A leginkább fertőzött ágazatokban tapasztalt adócsalási sémák leküzdésének egy hatékony eszközévé vált az utóbbi időben a fordított adózás bevezetése. Fordított adózás alkalmazása esetén az eladó vagy szolgáltatást nyújtó nettó áron értékesít, az adót a vevő vagy a szolgáltatást igénybe vevő fizeti, és a jogszabályi feltételek fennállta esetén adólevonási joga is keletkezik. A fordított adózás szabályai a jelenleg hatályos Irányelvbe három hullámban kerültek szabályozásra. Egyrészt az Irányelv 199. cikke tartalmazza a kötelezően fordított adózás alá eső ügyleteket, amelyeket minden tagállamnak át kellett ültetnie a saját szabályozásába. Második körben a 199a cikk^[19] a termékeknek egy olyan felsorolását adja (pl. szén-dioxid kvóta kereskedelme, PC alkatrész, különböző gabonafélék kereskedelme), amelyek esetében nem kötelező a fordított adózás alkalmazása, de a tagállamok döntése alapján 2018. december 31-ig legalább kétéves időtartamra alkalmazhatják azt. Ezen döntésről a tagállamnak értesítenie kell

[19] A Tanács 2010/23/EU irányelve alapján, mely 2010.04.09-től hatályos.

a héabizottságot, a Bizottságnak jelentést kell benyújtani, de ennek alkalmazása semmilyen uniós szerv jóváhagyásától nem függ. Ezen termékek köre is kibővült a Tanács 2013/43/EU irányelvvel, amit a gyorsreagálású mechanizmust bevezető irányelvvel együtt fogadta el.

A harmadik hullám képezi tulajdonképpen az alcímbe is szereplő gyorsreagálású mechanizmust, mely alkalmazása előtt a Tanács 2013/42/EU irányelve nyitotta meg az utat 2013. augusztus 15-től. Ennek a rendszernek létrehozását már a Zöld Könyvet követő reakciók is körvonalazták, és a Bizottság tett javaslatot erre vonatkozóan 2012-ben.

Ez a speciális szabály csak és kizárólag rendkívüli sürgősségű esetekben, valamint „az adócsalás hirtelen és súlyos, potenciálisan számottevő és helyreálíthatatlan pénzügyi veszteségekhez vezető esetei elleni fellépés céljából” alkalmazható. A tagállam megfelelő ellenőrző intézkedéseket hoz a különös intézkedést alkalmazó, terméket értékesítő vagy szolgáltatást nyújtó adóalanyokat illetően, mely különös intézkedés időtartama a kilenc hónapot nem haladhatja meg. Az eljárást a Bizottság folytatja le, azonban sokkal rövidebb idő alatt kell meghozni a pozitív vagy negatív döntést, erre egy hónap áll rendelkezésére.

A fordított adózás módszere a magyar adórendszerben is egy bevett és a szolgáltatások és áruk egyre szélesebb körét érintő adózási mechanizmus. Az utóbbi évben szinte minden évben új elemekkel bővült az Áfa törvény erre vonatkozó felsorolása, szinte minden esetben az adócsalás elkerülése és az adott terület kifehérítésének szándéka vezette a jogalkotót. A fordított adózással azonban óvatosan kell bánni, hiszen az adózók likviditására negatív hatással van (pl. gyártók), a jogalkotónak tehát óvatosan kell mérlegelnie a bevezetése során.^[20]

IV. ÖSSZEGRZÉS

Talán egy szűk, de sok területet érintő képet kaphattunk a hozzáadottérték-adó európai vetületével kapcsolatosan. A jogterületre ható tényezők száma jelentős, ami folyamatosan mozgásban tartja mind az európai, mind a tagállami jogalkotást. Egy dolog azonban elkerülhetetlennek látszik: az adónemre vonatkozó szabályok lassú, de folyamatos egységesítése. Ez a közös szabályok kialakítására irányuló jogi gondolkodás és szándék – mint láthatjuk – nem kizárólag a hía adónemre vonatkozik, hanem az adóeljárás és az adóigazgatást illetően is számos ponton jelentkezik. Álláspontom szerint ez egy közös gazdasági térségben teljesen természetes, az előrehaladás rendkívül lassú, de folyamatos.

[20] Feketegazdaság elleni fellépés lehetséges adójogi eszközei gazdasági, illetve állami bevételt növelő alkalmazásának eredményességére irányuló hatásvizsgálat Infokommunikációért Felelős Államtitkárság Infokommunikációs Szervezési Főosztály 2013. 19–29. (Elérhető: http://magyarprogram.kormany.hu/download/b/41/70000/ARPO1119_Feketegazdasag_hatasvizsgalat.pdf.)

IRODALOM

- Erdős Gabriella – Földes Balázs – Óry Tamás (2013): *Az Európai Unió adójoga*. Wolters Kluwer, Budapest.
- European Parliament resolution of 13 October 2011 on the future of VAT (2011/2082(INI). Elérhető: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P7-TA-2011-0436+0+DOC+PDF+V0//EN>.
- Feketegazdaság elleni fellépés lehetséges adójogi eszközei gazdasági, illetve állami bevételt növelő alkalmazásának eredményességére irányuló hatásvizsgálat Infokommunikációért Felelős Államtitkárság Infokommunikációs Szervezési Főosztály 2013. Elérhető: http://magaryprogram.kormany.hu/download/b/41/70000/ARPO1119_Feketegazdasag_hatasvizsgalat.pdf.
- Guide to the VAT mini One Stop Shop. Elérhető: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/vat/how_vat_works/telecom/one-stop-shop-guidelines_en.pdf.
- Jancsa-Pék Judit (2013): Az általános forgalmi adóztatás nemzetközi irányai. I. Adó. 16.
- Kovács-Kozma Zsuzsanna (2015): Az általános forgalmi adó törvény 2015. évi változásai. Önadózó.
- Opinion Of The Vat Expert Group On The Definitive Vat Regime 12 June 2014. Elérhető: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/vat/key_documents/expert_group/opinion_vat_2014.pdf.
- Siklósiné Antal Gyöngyi (2013): *A nemzetközi adóelkerülés elleni küzdelem, az adóügyi információcsere*. Adó. 10.
- Sólyom Borbála (2013): *Az általános forgalmi adózás egyes kérdései az Európai Unióban, különös tekintettel az adóelkerülés és az adócsalás elleni harc témaköreire*. Doktori Értekezés. Budapest. Elérhető: https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Solyom_Bori_PhD_dolgozat.pdf.
- VIES – Közösségi adószám-megerősítés. Elérhető: http://ec.europa.eu/taxation_customs/vies.
- Zöld Könyv. COM(2010) 695,1.12.2010 Green Paper On the future of VAT.

Géntechnológia szociológiai megközelítésben

I. BEVEZETÉS

A biológiai és technikai tudományok fejlődésével új és nagyszerű lehetőségek nyílnak meg az emberiség számára. A géntechnológia segítségével sok minden elérhetővé válik, ami pár éve még lehetetlennek tűnt. A lehetőségek körvonalazódása azonban aggályokat is felvet. Magyarországon is okozott már jogi, közigazgatási problémát az új eljárások értékelése.^[1] Néhányan örülnek az új felfedezések nyújtotta lehetőségeknek, mások – köztük hozzáértő tudósok is – nagyobb megfontoltságra intenek, megint mások – köztük kevésbé hozzáértők is – hevesen tiltakoznak. Érdemes tehát a vallás és a szociológia szemszögéből is elgondolkodni a témán, illetve megvizsgálni a tudósok, a bioetikusok, az egyházak vagy a kevésbé hozzáértő, de érzései alapján véleményt formáló emberek érveit. Keressünk tehát választ néhány kérdésre: Helyes-e mindent elutasítani, ami biotechnológia vagy géntechnológia? Vagy inkább engedjünk teljesen szabad utat ezeknek a kísérleteknek és eljárásoknak? Érzésem szerint a megoldás valahol a kettő között van. Milyen lehetőségek és veszélyek láthatók? Hol vannak a határok, amiket nem szabadna átlépni? Milyen érvek és ellenérvek vannak egy-egy esetben? Mit ad a vallás a témához, és milyen érvei vannak, mire hivatkozhat? Igazolja-e felvetéseit a gyakorlat, az emberi tapasztalat? Miért idegenkedik vagy tiltakozik a társadalom nagy része? Tanulmányomban tehát azt vizsgálom, milyen hatással van és lehet a társadalomra a géntechnológia fejlődése.

II. LEHETŐSÉGEK

Mindenekelőtt említenék néhány olyan dolgot, melyek a géntechnológia fejlődésével váltak vagy válnak várhatóan lehetővé.

[1] Vö. Embriók szűrése: eljárás folyik egy budapesti klinika ellen. (Elérhető: http://hvg.hu/itthon/20130305_Embriok_szures_e_eljaras_folyik_egy_budape/. Letöltés ideje: 2013.03.07., helyreigazítással: 2013.10.28., 2014.12.01. – Úgy tűnik, a tudományos és etikai problémák mellett a leginnovatívabb cégeknek a sajtót is felhasználó konkurenciaruccal is meg kell küzdeniük.

A Watson és Crick utáni genetika intellektuális izgalmát nehéz lenne túlhangsúlyozni.^[2] Az általuk elindított fejlődés nyomán az állatgenetikában génkiütéssel vagy génbevitellel egy egész szervezet genetikai állományát képesek már bizonyos szempontból megváltoztatni. A pár éve kifejlesztett génlap technológiával (*chip-technologia*) egy négyzetcentiméter felszínen több tízezer gént lehet egyenként megvizsgálni a rendelkezésünkre álló bioinformatikai eljárásokkal.^[3]

A genetika az információtechnológia egyik ága lett.^[4] Ez leginkább a géntérképezés területén mutatkozott meg a közelmúltban. A biológiai mikrokozmosz minden sejtünkben hárommilliárd dezoxiribonukleinsav bázispárt épít fel. Ez a variációs lehetőség sokszorosan meghaladja a ma ismert világegyetem atomjainak számát. Óriási információmennyiségről van tehát szó, amit csak számítógépek segítségével tudunk kezelni. 1989-ben elhatározták ennek a hárommilliárd nukleotid bázispárnak a megszekvenálását. Érdekes, hogy ennek a hatalmas információtmegnek kevesebb, mint 5 százaléka úgynevezett „értelmes információ”. Persze az is kérdés, hogy mit tartunk értelmesnek, és mi az, ami valóban értelmes, illetve vajon mi lehet a nem kódoló rész funkciója.

Kiderült, hogy az egyes fajok génállománya között sok homológia van. A *Saccharomices*^[5] élesztőgomba genomjában az emberi emlőrák génjének homológ formái, míg a *Caenorabditis elegans* nevű 1031 sejtből álló féregben és az emberben a programozott sejthalál-gének gyakorlatilag azonosak (így a rákkutatás egyik modellje lehet). 2003-ra elkészült az emberi genom „telefonkönyve”, de a nyelvet, amin a 23-25000 génünk íródott, még csak részben tudjuk olvasni. Kiderült, hogy mi emberek 99,9 %-ban egyformák vagyunk genetikailag, de ez az 1 ezrelék különbség is óriási. De érdemes tudni, hogy a gorillákhoz viszonyítva 1% az emberi genom eltérése. A rizs genomjának megismerése pedig olyan rizs előállítását teszi lehetővé, mely bizonyos szempontból egészségesebb.^[6] Mivel a Földön minden élőlény „azonos gyártmányú” (azonos a genetikai kód) gének (DNS szakaszok) másolhatók át egyik fajból a másikba, és a gén új helyén úgy fog működni, mint eredeti helyén. Így egy sarkvidéki halfajban megtalált „fagyálló” gén paradicsomba ültetve megvédi a növényt és a növénytermesztőt a fagykároktól.^[7]

A géntérképek ma már interneten elérhető adatbázisokban megtalálhatóak. Gyógyszer mellékhatások, betegségek válnak előre megjósolhatóvá. Néhány gén együttes jelenlétéből következtetni lehet betegségek lefolyására és előre meghatározható a kezelés. Bizonyos eséllyel meg lehet jósolni, hogy valaki

[2] Dawkins, 2005, 42.

[3] Falus, 2005, 28.

[4] Dawkins, 2005, 42.

[5] A korai idők óta ez a legfontosabb élesztőfaj – a kenyérsütésnél és sörfőzésnél használják. Ez a legtöbbet tanulmányozott eukarióta modellszervezet a molekuláris- és a sejtbiológiában. (Forrás: Wikipédia.)

[6] Falus, 2005, 27-38.

[7] Dawkins, 2005, 42.

fizikai teljesítményekre hogyan fog reagálni. Rasz gének is léteznek, melyek felfedezése megteremti az etnikumokra eltérő optimális gyógyítás lehetőségét.^[8] Az emberi faj genotípusokra osztható majd, így például vérátömlesztés esetén több adat alapján megfelelőbb vér adható egy betegnek. A betegek kartotékai pedig számos genetikai teszt eredményeit is tartalmazzák majd. A törvényszéki orvostan már használja a genetikai ujjlenyomatot, mely minden ésszerű kételyt túlhaladó bizonyító erővel bír. DNS ujjlenyomat adatbankok jöhetnek létre.^[9]

Manapság a génebeszter eredményeit leginkább a mezőgazdaságban hasznosítják. Ilyen például a rovarkártevőkkel szemben ellenálló Bt kukorica, vagy a bizonyos gyomirtó szerek alkalmazását jól tűrő Roundup Ready szója. A következő lépés, hogy a már létező eljárást embereken is kipróbálják. Az emberi természet módosítása azért talán még messze van. Sokak szerint ez nem is lehetséges, illetve nem célja a modern biotechnológiának. Látható viszont az információtechnológia és a bioinformatika fejlődése, lehetővé válik a génkutatás hatalmas mennyiségű adathalmazának kezelése és folyamatok megbízható modellezése.^[10]

III. VESZÉLYEK ÉS KÉTSÉGEK

E néhány lehetőség felvázolása után feltehetjük a kérdést, hogy honnan ered mégis a „transzgénikus” import ellen irányuló idegenkedés, ami a teljes elutasításhoz vezethet? Hiszen például az a gondolat, hogy az említett paradicsom a halból származó „fagyálló” gén miatt hal ízű lenne, teljes mértékben téves, mivel a két tulajdonságot más-más gén alakítja ki. Viszont a gének interakcióba lépnek környezetükkel, így a többi gén által teremtett környezettel is. Lehet, hogy a fagyálló gén a hal többi génjével való interakcióban működik teljesen optimálisan. Így ebben az esetben a kutatóknak az is feladata, hogy ezt a gént a paradicsom többi génje közé megfelelően illesszék. Látjuk, hogy a tiltakozóknak racionális érvekkel kell fellépniük, de fontosak a mindenre kiterjedő biztonsági próbák is. A zöldmozgalmaknak azt is meg kellene gondolniuk, hogy a nagyhangú és lufiként pukkanó, génmanipuláció-ellenes figyelmeztetéseik miatt az emberek veszélyes mértékben közömbössé válnak más, sokkal jelentősebb problémák iránt. Valószínűbb, hogy a genetikai módosítás jó dolog, ha jó irányba történik és rossz dolog, ha rossz irányba. Hiszen az eljárás hasonló a nagyon régóta bevált fajtanemesítéshez, csak gyorsabb, több lehetőséget ad, de figyelni kell, hogy mindig a megfelelő „DNS szoftvert” alkalmazzuk. Fontos lenne, hogy próbáljunk nem az érzéseinkkel gondolkodni, hiszen a tudomány társadalmi megítélésében az érzelmeikkel való gondolkodás lehet a legfőbb probléma.

[8] Falus, 2005, 27–38.

[9] Dawkins, 2005, 46.

[10] Fukuyama, 2003, 103–105.

IV. A TERMÉSZETTUDÓSOK AGGÁLYAI

Miközben különböző genotípusú emberek megfelelő gyógyításában látszik a gyógyászati lehetőségek kitérülése; az emberi géntérképezést (*Human Genome Project - HGP*) és az Emberi Genom Diverzitás Projektet (HGDP) az eugenika vádja is érte. Egyesek a DNS ujjlenyomat adatbankok létrehozása ellen a személyes szabadságot látják veszélyben; míg mások szerint, akinek nincs rejtegetnivalója, annak nincs mitől tartania. Felvetődik viszont egy másik probléma: sokan vannak a társadalomban olyanok, akik genetikailag nem kapcsolódnak ahhoz az emberhez, akit apjuknak gondolnak. Itt nem feltétlenül biztos, hogy ez a tudás hozzájárulna az érintettek boldogságának fokozásához. Sőt valószínűbb következmények lennének a szabadon hozzáférhető apasági információk miatti családi háborúságok és szenvedés.

Lehet, hogy az orvosok képesek lesznek arra, hogy az ember fogantatása pillanatában megmondják, milyen betegséget fog kapni, így lehetőség lesz ennek megelőzésére, de az is lehetséges, hogy meg tudják majd mondani, ki mikor hal meg. Ebből aztán egy szorongás keletkezhet, hiszen most is tudjuk, hogy meg fogunk halni, de nem érezzük annyira úgy, hogy halálra vagyunk ítélve.^[11]

Természetesen a veszélyeket a tudósok is felismerik. 1974. július 26-án jelent meg az a memorandum, amely „A DNS-molekula rekombinációjának potenciális biológiai veszélyei” címet viseli. A dokumentumban a tudósok azt javasolják, hogy ameddig a rekombináció veszélyei nem ismertek, illetve nem áll megfelelő módszer elterjedésük megakadályozására, ne állítsanak elő új plazmidokat,^[12] amelyek antibiotikum kezeléssel szemben ellenálló, szaporodóképes baktériumok vagy új toxinokat termelő törzsek létrejöttét eredményezik. Ne állítsanak elő olyan DNS molekula-összekapcsolásokat, amelyek daganatot okozó, vagy más állati vírusokból származó DNS molekularészeket is tartalmaznak. Ne vigyenek be állati eredetű DNS molekularészeket baktériumok plazmidjába, mivel az állati DNS molekulák egyes részei megegyeznek a rákot okozó vírusok RNS molekulájának szerkezetével. Hozzanak létre egy tanácsadó testületet, amely az ilyen jellegű vizsgálatok esetén felméri a biológiai veszélyeket. Sürgősen hívjanak össze konferenciát egységes egyezmény kidolgozására és elfogadására.

Már akkor látták a hibás gének kicserélésének, vagy például az inzulin termelés lehetőségét baktériumokkal. De a veszélyek is körvonalazódtak, például az, hogy a gén más fajból származik vagy, hogy a beültetett DNS-részek épsége nem pontosan volt ellenőrizhető. Tartottak olyan baktériumok előállításától, amelyek

[11] Dawkins, 2005, 42-50.

[12] DNS-gyűrű, amely a baktériumokban, valamint egyes élesztőgombákban található. A plazmidok a kromozómaktól függetlenül másolódhatnak és egyik sejtből a másikba átadódhatnak. Gyakran olyan géneket tartalmaznak, amelyek a gazdasejtnek ellenállást kölcsönöznek például antibiotikumokkal szemben. Ezért a plazmidok a fő hordozók, amelyek a génszerkesztésben használatosak.

minden fajta gyógyszerrel szemben rezisztensek, vagy új korokozó, mérgező, illetve fertőző sajátosságokkal bírnak majd, valamint leginkább attól, hogy ezek kikerülhetnek a laboratóriumokból. Ismeretes volt már számos rák okozó vírus és az is, hogy a vírus tulajdonképpen egy DNS vagy RNS darab, azaz olyan természetű, mint amit géneként beültetni akarnak. Figyelemre méltó, hogy a kezdeményező tudósok elsősorban saját kutatásaikat korlátozták, kutatói becsvágyukon felülemelkedve. A javasolt konferencia 1975-ben létrejött. A kutatásokat hat csoportra osztották. Az első négy típust bármelyik jól felszerelt mikrobiológiai laboratóriumban, az ötödiket a biológiai fegyvereket előállító laboratóriumoknak megfelelő felszereltségű laboratóriumban, míg egy hatodik csoport esetén a teljes embargót javasolták.^[13]

Mindezek mellett általános alapelvek maradnak a tudományos tisztességesség, a reprodukálható eredmények, a szakbarbárság elkerülése. Fontos feladat lesz a bioszféra folyamatos vizsgálata. A tudósoknak nem szabad semmit elhallgatniuk. Eredményeiket tudományos fórumokon közölniük kell. Az új eredményeket pedig már az iskolai oktatásban is meg kell ismertetni.^[14]

V. A TÁRSADALOMTUDOMÁNY SZEMSZÖGÉBŐL

1. Veszélyben az emberi természet?

Láttuk, hogy a gének azonosítása még nem ad választ a gének konkrét szerepére. Egyes betegségekért felelős géneket sikerült már azonosítani, ezek háttérben viszont egyetlen gén hibás allélja áll. Vannak viszont nagyszámú gén bonyolult kölcsönhatása alapján kialakuló tulajdonságok. Olyan gének is léteznek, melyek más gének megnyilvánulását irányítják, vagy komplex kölcsönhatásban állnak a környezettel, illetve életünk egy későbbi szakaszában nyilvánulnak csak meg. A gének tehát egy bonyolult interakciós hálózatot alkotnak, ki-be kapcsolják egymást. A sejtszintű információáramlás is a genetikai szabályozórendszerrel áll összefüggésben. Ezeket a dolgokat a tudósok még éppen csak elkezdték megfejteni.^[15] Így annak lehetősége, hogy a szülők megtervezhetik gyermekeiket, talán még messze van. Rutinszerűvé válhat viszont, hogy megvizsgálják embrióikat és a hibátlannak tűnőt ültetnek csak be, mondjuk a készített 100 közül.^[16] Ez súlyos etikai kérdéseket vet fel.^[17]

[13] Czeizel, 1977, 171-177.

[14] Falus, 2005, 38.

[15] Kauffmann, 2000, 62-63., idézi: Fukuyama, 2003, 106.

[16] Lee M. Silver, 1998, 233-247., idézi: Fukuyama, 2003, 107.

[17] Vö. Ménesi, 2014, 38-43. (Elérhető: <http://www.fires.hu/bioetikaiutmutato.pdf>. Letöltés ideje: 2014.12.04.)

2. A gyermekek megtervezéséhez vezető út

A végső cél sokak szerint az utódok genetikai megtervezése, és a géneknek nem is kell feltétlenül emberből származnia, ami újabb etikai problémákat vet fel.^[18] A genetikusok majd azonosítják az intelligenciáért, hajszínért, testmagasságért felelős géneket, és akkor erre is lehetőség lesz. Ez kissé nehezen képzelhető el a gyermek vagy felnőtt sok milliárd sejtjének kezelésével. Reálisabb elképzelés az, hogy a még egyetlen sejtből álló embrióban megváltoztatva egy gént az összes sejt hordozni fogja ezt a genetikai információt. Barátságosabb elképzelés, hogy ezt az eljárást inkább csak örökletes betegségek esetében alkalmazzák, a beteg gént egészségesre cserélve (gensebészet) az illető nem betegedne meg abban a bizonyos betegségben. Még inkább elfogadhatónak tűnik a mesterséges minikromoszómák^[19] alkalmazása, melyek hordoznak géneket, de nem öröklődnek az utódokban.^[20] Az ember génmanipulációjának számos komoly akadálya van. A magasabb rendű viselkedésformák befolyásolása például lehetetlennek tűnik, hasonlóan sok betegséget rengeteg gén interakciója okoz. Egy-egy génnek több hatása is lehet, génjeink többfunkciósak, hiszen testünket 25000-nél (a legújabb kutatások szerint körülbelül ennyi génünk van) jóval többféle fehérje építi fel. Például a sarlósejtes vérszegénységet okozó gén megjavítása növelheti a maláriára való érzékenységet. Meg kell tehát gondolni, hogy, ha egy gént megjavítanak vagy kicserélnék, az kiszámíthatatlan mellékhatásokkal is járhat.^[21]

Másik fontos akadály az emberkísérletek etikai vonatkozása. Az „első”^[22] sikeres bárány-klónozásból Dolly 270 sikertelen próbálkozás után született meg. Ráadásul az azóta klónozott állatok 30%-a súlyos rendellenességekkel jött a világra. Dolly megrövidült telomerekkel^[23] született, ami valószínűvé teszi az állat rövidebb élettartamát. Nem várt problémák éveken később is jelentkezhetnek. A klónozás problémáihoz hasonlóan és figyelembe véve a rendkívül bonyolult és szerteágazó kapcsolatrendszert, amely a gének és a fenotípusra^[24] gyakorolt hatásuk között fennáll, veszélyekkel számolni kell.^[25] A nem szándékos következményekre vonatkozó előbbi megállapításunk itt még inkább fennáll, másodlagos, sőt harmadlagos hatásokkal is számolni kell, melyek esetleg csak az utódokban kerülnek felszínre.

[18] McGee, 1997., idézi: Fukuyama, 2003, 108.

[19] A minikromoszómák előállítására Hadlaczkó Gyula magyar kutató eredménye.

[20] Campbell - Stock, 2000, 9–16., idézi: Fukuyama, 2003, 109.

[21] Wilson, 1999, 35–37., idézi: Fukuyama, 2003, 110.

[22] Magyarországon már éveken előbb végrehajtottak hasonló sikeres klónozást Gergátz E. és mtsi., Mosonmagyaróvár (1993).

[23] A kromoszómát alkotó DNS-szál két végén található, többszörösen ismétlődő szakasz, mely a sejtosztódások során rövidül.

[24] Az élőlény konkrét, megjelenő tulajdonságai.

[25] Anderson, 2000, 43., idézi: Fukuyama, 2003, 111.

Harmadik akadályként jelentkezik a jobb ember előállítása irányában, hogy a módosításnak statisztikailag szignifikáns módon a népesség egészét érintenie kellene. Ezek a kísérletek viszont érinthetik az emberiség genetikai örökségét. Ezért is tett ajánlást az Európa Tanács csírávonal kísérletek tiltására. Csupán maroknyi tehetősen emberen, illetve utódain végbevitt genetikai módosítás viszont nem befolyásolja az egész emberi faj tulajdonságait. Ezt esetleg a népességnövekedés ki is küszöbölne.^[26] Az esetleges siker esetén mégis problémát okozhatna egy magasabb rendű és egy régebbi típusú ember együttes jelenléte (ember 1.0, ember 1.1).

Úgy gondoljuk, hogy mindez előreláthatóan a közeljövőben nem lesz lehetséges, bár mostanában gyakran tapasztalunk előre nem várt ütemű fejlődést. 1980-ból megemlíthetjük a genetikusok határozott egyetértését abban, hogy felnőtt emlős szomatikus sejtjéből nem lehet új egyedet előállítani, melyet Dolly megcáfolt.^[27] Az emberi géntérkép elkészültét az 1990-es évek elején 2010–2020 közé jósolták, de a munka tulajdonképpen 2000-ben befejeződött. Az új számítógépes eljárások, vagy egy komplex adaptív modell fejlesztése és használata a géntechnológiában is sokat segíthet. A génkölcsonhatások összetettségéből sem következik az, hogy csak akkor kerülhet sor génmanipulációra, ha már minden lényeges információnak birtokában vagyunk. Hiszen a gyógyszergyárak fejlesztésénél is derülnek ki olyan mellékhatások, melyek évekig ismeretlenek maradtak, mert más gyógyszerekkel együtt, vagy megváltozott körülmények között jönnek csak elő, de ettől még használunk gyógyszereket.

Ugyancsak a gyógyszerkísérletekhez hasonlóan eleinte állatok viselik majd a kockázatot. Ezt követi csak annak mérlegelése, hogy milyen kockázatok lesznek elfogadhatók emberek számára attól függően, hogy milyen előnyöket hordoznak. Más elbírálás alá esik például a kebelméret módosítása, mint egy halált okozó betegség esete. Pusztán a hosszú távú mellékhatások nem okoznak majd nagyobb ellenállást, mint az orvostudomány történetének korábbi szakaszaiban más terápiák. Nyitott kérdés marad, hogy a génszűrés pozitív vagy negatív következményei elég nagy létszámú populáción mutatkoznak-e majd ahhoz, hogy az emberi természet is megváltozzék. A gyermektervezés elterjedését az is meghatározhatja, hogy milyen olcsó lesz. Ha a lehetőség így elérhetővé válna, akkor már lehetnek jelentős következményei,^[28] ahhoz hasonlóan, ahogyan az olcsó ultrahangos vizsgálat és az abortusz lehetősége egyes országokban drámaian megváltoztatta a nemek arányát. Koreában az 1990-es évek elején 122 fiú jutott 100 leánygyermekre. A normális arány 105 a 100-hoz lenne. Kínában 100 leányra 117 fiú jut. Ázsiában a művi vetélések miatt 100 millióval kevesebb lány van annál, mint amennyi természetes módon lenne.^[29] Ebből az

[26] Iklé, 2000, 91–92., idézi: Fukuyama, 2003, 111.

[27] Kolata, 1998, 120–156., idézi: Fukuyama, 2003, 112.

[28] Vö. Andrew Niccol: *Gattaca*, 1997. (film)

[29] Chroll, 2001. és Coale –Banister, 1994, 459–479., idézi: Fukuyama, 2003, 114.

következik, hogy a férfi lakosság egyötöde nem lesz képes párt találni magának, ami fontos társadalmi következményekkel járhat. Az egyedülálló férfiak hajlamosabbak a kockázatvállalásra, lázadásra, bűnözésre.^[30]

A bioetikusok egyik félelme, hogy az utódok megtervezését csupán a gazdagok engedhetnék meg maguknak. Ha lehetővé válna a gyermekek intelligenciájának növelése, a fejlett demokratikus államok ismét az eugenika útjára léphetnének, most már nem az alacsonyabb intelligenciájú emberek szaporodásának megakadályozása érdekében, hanem a saját és utódaik IQ-jának emeléséért.^[31]

Persze ismerünk példákat olyan eljárásokra is, melyeket hosszú távon érvényre jutó hatásai miatt módosítottak, vagy már egyáltalán nem alkalmaznak. Itt említhetjük a vízi erőműveket, melyek manapság már nem férnek össze a társadalom környezettudatosságával.

Az emberi gének manipulálására a technika talán csak hosszú idő múlva lesz képes, két dolgot azonban tudomásul kell vennünk. Az egyik politikai jelleggel megkérdőjelezi az emberek egyenlőségével és szabad akaratával kapcsolatos féltve őrzött vélekedésünket. A másik, hogy a nagy horderejű technológia széles körű elterjedése az emberi természetet változtatná meg, mely alapvető fontosságú az igazsággal, erkölccsel és a jó étellel kapcsolatos fogalmainkat illetően.^[32]

3. Mi ad okot aggodalomra?

Számos környezetvédő a biotechnológia minden fajtát elvetendőnek minősíti. Viszont az előnyök láthatóak az orvostudományban vagy a mezőgazdaságban (kevesebb növényvédő szer felhasználás, nagyobb terméshozam). Így egy erkölcsi dilemmával szembesülünk, bármilyen komolyak legyenek is ellenérveink, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vitathatatlan előnyöket.

A genetikára komoly árnyékot vet az eugenika kísérlete. Az USA-ban és más nyugati országokban törvényt fogadtak el, mely lehetővé tette az imbecillis személyek sterilizálását,^[33] míg a kívánatos tulajdonságokkal rendelkezőket arra ösztönözték, hogy vállaljanak annyi gyermeket, amennyit csak tudnak. Ez az eugenikai mozgalom a náci fajelméleten alapuló törekvéseinek napvilágra kerülésekor összeomlott. A dologgal tudományos problémák is lettek volna, mivel a fogyatékosok nagy részét recesszív gének okozzák, illetve alacsony IQ oka lehet például a jódhányos táplálkozás is. Ám a gensebészet – ami már szelídebb, humánusabb formának tűnik – ismét ráirányította a figyelmet az eugenikára.

Az említett recesszív gének hordozóinak azonosítására néhány esetben az orvostudomány már képes. Előfordulhat, hogy egyes párok az orvosi információk

[30] Kavka, 1994, 160., idézi: Fukuyama, 2003, 114.

[31] Murray, 2000, 46–49., idézi: Fukuyama, 2003, 115.

[32] Fukuyama, 2003, 106–117.

[33] Vö. Harry H. Laughlin, Eugenical Sterilization in the United States, 1922. Chapter XV., idézi: http://hu.wikipedia.org/wiki/Racial_Integrity_Act#cite_note-2.

birtokában letesznek az egymással kötendő házasságról, vagy nem nemzenek közös gyermeket. Elképzelhető az is, hogy később a csíravonal manipulációjával ezek a gének eltűnnek majd.

A II. világháború után az emberi jogokat már nagyobb tiszteletben tartják, különösen azt, hogy az emberek maguk hozzanak döntést a reprodukcióval összefüggő kérdésekben. Az új eugenika elvileg valamennyi ember számára lehetővé teszi majd, hogy genetikai minőség tekintetében a lehető legmagasabb szintet érje el.^[34] Ez viszont még messze van, a jelenleg rendelkezésre álló eljárások ezért előbb inkább a művi vetélések számának növekedését idézik majd elő, mert a betegséget megállapítani már igen, de gyógyítani még nem tudják. Ez az egyik legjelentősebb érve az ellenzőknek. Az is elképzelhető viszont, hogy a tudomány fejlődésével egyetlen embriót sem fenyeget majd az abortusz vagy a genetikai okból származó betegség veszélye. De ez azt is jelentheti, hogy a jövőben képesek leszünk embert tenyészteni (nemesíteni). Ez érzékelteti a génebesztetben rejlő dehumanizáló potenciált. Az ellenzőknek viszont el kell tudniuk mondani, hogy milyen hátrányok származhatnak abból, ha a szülők tetszésük szerint hozhatnak döntéseket gyermekük genetikai felépítéséről.^[35]

4. Vallási ellenvetések

Az emberi génmanipuláció legvilágosabb ellenérveivel a vallás rendelkezik. A zsidó, keresztény és muszlim hagyomány szerint Isten a saját hasonlatosságára teremtette az embert. Ennek az emberi méltóságra nézve fontos következményei vannak. Éles különbség áll tehát fenn az ember és az összes többi teremtmény között. A szeretkezés útján történő gyermeknemzés, vagy a család intézményének megsértése Isten akarata elleni lázadásnak is minősül. A kereszténység alapvető tanítása, hogy minden ember egyenlő méltóság részese és ezért egyenlő tiszteletre jogosult. Ezért utasít el különféle születésszabályozási módszereket, a mesterséges megtermékenyítést, a klónozást, illetve az őssejtkutatás és a géntechnológia egyes útjait is. Főleg az olyan esetekben, mikor az emberre ruházódik az élet teremtésének vagy elpusztításának joga, mely egyedül Istent illetné. Az előbb említett technikák a gyermeknemzést kiragadják a családi élet kontextusából. Az emberre már nem úgy tekint, mint az isteni teremtés csodálatos részére. Az emberi méltóság ilyen figyelmen kívül hagyása szembehelyezkedés Isten akaratával. A legfőbb problémát az abortusz jelenti.

Egyesek reménykednek benne, hogy a tudományos műveltség színvonalának emelkedése megszünteti a vallási indíttatású elutasítást. A vallás viszont gyakran ráérez olyan morális igazságokra, melyeket a nem vallásos emberek is elfogadnak. A tapasztalati valóság tehát az, hogy a vallás nem szorul háttérbe a

[34] Sinsheimer, 1992, 145., idézi: Fukuyama, 2003, 123.

[35] Fukuyama, 2003, 118–124.

tudományos racionalizmus mögött. Nyugat-Európán kívül a tudomány fejlődése sehol nem eredményezte a vallásosság hanyatlását. Az embriók elvesztésével járó kísérletek erkölcsi elítélése mellett, attól sem árt tartanunk, hogy miféle lények, akár szörnyek teremtésére lehetünk hamarosan képesek.^[36]

A vallás szolgáltatja tehát a legvilágosabb érveket, de ezek az érvek nem fogják meggyőzni azokat, akik nem fogadják el a vallás kiinduló feltevéseit.^[37]

5. Haszonelvű szempontok

Itt elsősorban gazdaságossági megfontolásokról; piacgazdaságról – ahol szabály, hogy mindenki saját érdekeinek megfelelően cselekedhet, míg mások érdekeit nem sérti – illetve az előnyök és hátrányok utilitarista szemléletéről van szó. Az persze kérdéses, hogy az esetleges ártalmakat csak az egyének, vagy a társadalom egésze lesz kénytelen elszenvedni. Fontos tehát a szigorú szabályozás, az engedélyezés előtti alapos tesztelés. Ne feledjük a már említett összefüggéseket. Például az egér, melynek intelligenciáját génsebészeti úton növelték, sokkal érzékenyebb lett a fájdalomra.

De egy vállalat, miközben jól jár, nagy kárt okozhat a közösségnek, például egy GMO^[38] növényfajta esetén. Vagy a gyermekek, akiket nyilván beleegyezésük nélkül módosítanak genetikailag, egy potenciálisan veszélyeztetett harmadik félnek tekintendők. Elképzelhető, hogy a döntés előnyösnek tűnik a szülők számára, valójában azonban kárt okoz a gyermeknek. A szülők néha múltó divathóbortok által befolyásoltak. Ma ideálisnak tűnik, hogy a lány karcsú, a fiúgyermek szófogadó legyen, de a következő generációban ezek talán már nem is lesznek kedvező tulajdonságok. A rosszul nevelt gyermek fellázadhat szülei ellen, génjei módosításától viszont nem szabadulhat, sőt kénytelen örökíteni leszármazottaira.

A tudósok, orvosok tanácsaival is vigyázni kell, előfordulhat, hogy ők is csak saját szempontjaikat követik. Lehetséges, hogy tudományos hiúság, ambíció és egy ideológiai koncepció által motiválva a kutató nem vesz tudomást feltevéseinek ellentmondó bizonyítékokról, így direkt módon páciensei ellenében cselekszik.

Az is előfordulhat, hogy az a gyermek jár rosszul, akit szülei vallási vagy egyéb okból nem akartak génmanipulációnak alávetni. Nyomós okaink vannak arra, hogy a dolgok természetes rendjét tiszteletben tartsuk. Az ökoszisztémában minden mindennel összefügg, egy új elem (gát, növénykultúra) tönkretelheti a rendszer egyensúlyát.

A haszonelvűségnek persze korlátai is vannak. Az utilitaristák ritkán vannak tekintettel a nehezebben észlelhető és mérhető pozitívumokra és negatívumokra, valamint azokra a tényezőkre, melyek nem a testnek, hanem a lélek

[36] Krauthammer, 2001, 60., idézi: Fukuyama, 2003, 128.

[37] Fukuyama, 2003, 124-128.

[38] Genetikailag módosított organizmus.

számára fontosak. Szerencsére a legtöbb ember számára az erkölcsileg elfogadhatatlan dolgok nem mérhetők össze gazdasági értékekkel.

Megeshet, hogy az emberi és a poszthumán történelem közötti határvonal másik oldalán találjuk magunkat, mert szem elől tévesztettük azt, ami igazán fontos. Itt már azoknak a dolgoknak a léte forog kockán, amelyektől az emberek embernek mondhatók.

A biotechnológia és az utilitarista gondolkodás alapjaiban kezdheti ki az ember morális érzékét, ami pedig azóta változatlan, hogy egyáltalán ember él a földön. Ha szakítunk a jóról és rosszról alkotott természetes fogalmainkkal, olyan területre lépünk, ahova sokan közülünk nem akarnak lépni.^[39]

VI. TUDOMÁNY, TÁRSADALOM ÉS VILÁGNÉZET

A tudománynak nincs módszere annak megállapítására, mi etikus és mi nem, ez a társadalomra és az egyénre tartozik, de tisztázhatja a felteendő kérdést és a zavaró félreértéseket. Azoknak viszont, akik egy-egy eljárás betiltása mellett agítálnak, meg kell tudni magyarázni, miért ellenzik azt, és miért nem ellenzik, más hasonló, esetleg régebbi vagy veszélyesebb eljárások alkalmazását.

A megítéléskor azt is érdemes megemlíteni, hogy az objektív tudományos igazság ugyanúgy védelemre szorul, mint a személyiségi jog. Így például ha egy gyógyszergyár új fájdalomcsillapítót akar reklámozni, úgynevezett kettős vak kísérleti körülmények között kell bizonyítania, hogy készítménye tényleg csillapítja a fájdalmat; míg a nagy üzletet jelentő homeopátiás szerekről még sohasem bizonyították be, hogy ténylegesen bármilyen hatásuk is lenne. Sokkal rosszabb persze, ha valaki sci-fit valós tudományos tényként eladva, felelőtlen hazugságokat terjeszt a világegyetemről, így ejtve kárt a tudományos igazságon.^[40]

A genomika (gén alapú biológia) mint a modern biológia egyik legnagyobb teljesítménye sok kérdést, kételyt, bizakodást és kételkedést vet fel. A tudományból nem kell bálványt faragni, de bagatellizálni sem szabad. A tudomány és ideológia nagyon sajátos kapcsolatban van, mely nem mentes a kölcsönös határsértésektől. A hit és a tudomány között nincs igazi vita. Van viszont a tudomány és az áltudomány, a hit és a hitetlenség között. Tudomány és világnézet megkülönböztetendők, ugyanakkor elválaszthatatlanok is egymástól. Aki ma természettudományról és genetikáról beszél, annak világnézetének is lennie kell.^[41] Nem mindegy viszont, hogy milyen ez a világnézet.

[39] Fukuyama, 2003, 128-143.

[40] Dawkins, 2005, 50-54.

[41] Falus, 2005, 27-38.

1. Keresztény szemszögből

Nézzük meg most, hogy a Katolikus Egyház hogyan vélekedik a témáról! II. János Pál pápa szerint: „Az élet tisztelete követeli, hogy a tudomány és a technika mindig az emberre és teljes fejlődésére irányuljanak; az egész társadalomnak tisztelnie, oltalmaznia és gyarapítania kell minden emberi személy méltóságát, életének minden pillanatában és állapotában.”^[42]

A legnagyobb világvallás meglehetősen megfontolt támogatója a géntechnológiának. Ferenc pápa viszont, legkiválóbb tanácsadói segítségével mérlegelve a következményeket, már nyilatkozott pozitívan növényi géntechnológiai kérdésben. Főleg a szociális okok, a világban ma is tapasztalható éhezés és élelmiszer problémák megoldási lehetőségeként támogat újdonságokat.^[43] A Pápai Tudományos Akadémia pedig a túlzott óvatosság és a fanatikus ellenzés veszélyeire is felhívta a figyelmet.^[44]

Az utóbbi években lehetővé vált a genetikai ismeretek felhasználása az egészség megőrzése érdekében. Nem minden etikus azonban, ami technikailag lehetséges, nem minden beavatkozás válik javára az embernek. Az utóbbi évtizedekben a Watson-Crick spirál felfedezésétől eljutottunk a rekombináns technológiáig. A biotechnológia képes új vegyületek, hatóanyagok, gyógyszerek, genetikailag módosított élőlények (GMO) létrehozására. Nagy lehetőségek rejlenek a géndiagnosztikában. Fontossá vált tehát az emberek tájékoztatása, a biológiai tudományokra nevelés. Megjelent a terápiás génmanipuláció lehetősége, ez eddig még kevés, de azért egyre több eredményt hoz. Fontos etikai szabályként kell megemlíteni, hogy szabad ilyen módszerrel gyógyítani, de képességeket javítani nem. A lehetőségek tehát problémákat is felvetnek. Jó dolog a genetikai mérnökség ismereteinek bővítése az embriológia, élettan és patológia területén; ezek gazdasági kihasználása viszont problémákat is okozhat. Van értelme a betegség kimutatásának, ha a betegség így kezelhetővé, vagy megelőzhetővé válik; más a helyzet, ha ennek célja eugenetikus, illetve abortuszhoz vezet. Joga van az embernek a tájékoztatáshoz, de ha munkaadója vagy biztosítótársasága jut hozzá ezekhez az információkhoz, az hátrányosan érintheti. Az új eljárások közül a csírasejtvonal^[45] terápia (germ line therapy) a jövőben megengedhető, ha nem jelent aránytalanul nagy veszélyt az embrióra, nem változtat egyediségén, és nem sérti méltóságát. Ezt a módszert alkalmazva a módosítás megjelenik minden sejtben. A szomatikus génterápia (somatic cell gene therapy) viszont differenciálódott sejtek kezelését jelenti; de ennek is tiszteletben kell

[42] II. János Pál, 1995, 81.

[43] Langenbach: Papst-Segen zum „Golden Rice“: „Now it is blessed!“. (Elérhető: <http://diepresse.com/home/science/1482051/PapstSegen-zum-Golden-Rice-Now-it-is-blessed>. Letöltés ideje: 2015.01.21.)

[44] Potrykus: 2009. (Elérhető: <http://www.casinapiioiv.va/content/accademia/en/events/2009/transgenicplants.html>. Letöltés ideje: 2015.01.21.)

[45] Csírasejtvonal: eredő sejtvonal (az ivarsejtek fejlődési állapotainak összessége).

tartania a terápiás eljárások általános szabályait. Az eljárások kockázatokat is rejtnek magukban (például a vírusvektorok használata). Leginkább akkor alkalmazhatóak, ha a tulajdonság struktúrgénnel^[46] kódolt és recesszíven örökölődik. Mindenképpen szükséges, hogy az eljárásnak legyen protokollja, dokumentációja és az eredmény várhatóan pozitív legyen. Megengedhetetlen a „jobb ember” létrehozása, kötelező viszont a személy kibontakozásának elősegítése, a kedvező életfeltételek biztosítása. Az emberi génállomány megváltoztatásának célja csak megelőzés, kórismézés vagy gyógyítás lehet, de nem az utód génállományának megváltoztatása.^[47]

A kutatásoknak gazdasági, de egészségügyi, etikai és ökológiai szempontjai is vannak. Káros lehet a génmanipulált élelmiszerek démonizálása, ellenőrzés nélkül viszont hiba lenne őket forgalomba engedni. A génmanipulált növények veszélyt jelenthetnek a biodiverzitásra, ha párhuzamosan nem történik meg a régebbi fajták gondos fenntartása. Veszélyes lehet a horizontális génterjedés,^[48] vagy az a vírus-rekombináció, mikor a vírusvektor^[49] egy már a célszervezetben lévő vírussal rekombinálódik.^[50] Támogathatjuk tehát ezeket az eljárásokat, de előbb valamennyi elvileg lehetséges következményt mérlegelnünk kell. Nem szabad elfelejtenünk, hogy egyes problémák megoldására más módszerek is vannak. Az igenlők és ellenzők álláspontját minden konkrét kérdésben figyelembe kell venni.

Az ipari és mezőgazdasági célokra kifejlesztett génmanipulált baktériumok a külvilágba, vagy az emberi szervezetbe kerülve azonnal elpusztulnak; veszélyesebbek lehetnek a hadipari céllal manipulált baktériumok és vírusok. A transzgenikus állatok a vírusevolúció, illetve rekombináció szempontjából is veszélyt jelenthetnek.^[51]

VII. ÖSSZEGZÉS

Áttekintettük tehát a géntechnológia értékelését a társadalom különböző csoportjainak és néhány tudományág képviselőinek szempontjai alapján. A már rendelkezésre álló eredmények nyomán néhol megpróbáltunk kicsit a jövőbe is tekinteni, a megnyíló lehetőségek és az esetleges veszélyek tekintetében. Nem könnyű a jövőt találgatni, de azért leírhatunk pár tanulságot. Talán nem helyes mindent elutasítani, ami biotechnológia vagy géntechnológia. (Ebben az esetben például cukorbeteg embertársaink nem élhetnének tovább, hiszen a számukra

[46] Olyan gén, amely fehérjéket kódol.

[47] 2002. évi VI. törvény 13. cikkely.

[48] A gének nem utódokba, hanem más élőlényekbe jutnak át.

[49] Olyan módosított vírus, amivel DNS szekvenciát (DNS darabot) lehet a célsejtbe juttatni.

[50] Rekombináció: génátrendeződés. Ez a vírusevolúció gyors és előre nem látható is lehet.

[51] Magyar Katolikus Püspöki Kar, 2003, 138-146.

naponta többször szükséges inzulint ma már géntechnológiailag módosított baktériumok állítják elő, és ez biztosítja számukra az elfogadható életminőséget.) Szinte mindenki egyetért abban, hogy ezek a baktériumok és az őket előállító tudósok tevékenysége hasznos és jó. Az is egyértelmű, hogy hasonló technológiát alkalmazni biológiai fegyverek előállítására súlyos erkölcsi vétség, és joggal válthatja ki a társadalom tiltakozását. Tehát a teljes szabadság sem tűnik járható útnak. Vannak azonban kevésbé egyértelmű esetek is, főleg ha növények, állatok vagy az ember a kutatás, illetve beavatkozás tárgya. Ilyenkor szakértők bevonásával, több véleményt meghallgatva szabad csak dönteni egy új eljárás alkalmazásáról, vagy egy esetleg veszélyessé váló kutatás folytatásáról. A vallás figyelmeztetéseit a tudósoknak is komolyan kell venniük. Az Istenben való hit és az ehhez kapcsolódó erkölcs nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy kutatásaik egy biztonságosabb, jobb világ irányába vigyék az emberiséget.

IRODALOM

- II. János Pál pápa: *Evangelium Vitae*, 1995.
- Czeizel Endre (1977): *Genetika és társadalom*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Dawkins, Richard (2005): Tudomány, genetika és etika. Feljegyzés Tony Blair részére. In: Uő.: *Az ördög káplánja*. Vince Kiadó, Budapest.
- Falus András (2005): *Genomika: modern alkímia - bizakodás és kétkedés*. Biogenetika és etika. Vigilia Kiadó, Budapest.
- Fukuyama, Francis (2003): *Poszthumán jövődők: a biotechnológiai forradalom következményei*. Európa kiadó, Budapest.
- Langenbach, Jürgen (2013): *Papst-Segen zum „Golden Rice“: „Now it is blessed!“*. Die Presse. 11.20. 16:44. Elérhető: http://diepresse.com/home/science/1482051/PapstSegen-zum-Golden-Rice_Now-it-is-blessed. Letöltés ideje: 2015.01.21
- Laughlin, Harry H. (1992): *Eugenical Sterilization in the United States*. Chapter XV. Idézi: http://hu.wikipedia.org/wiki/Racial_Integrity_Act#cite_note-2.
- Magyar Katolikus Püspöki Kar (2003): *Az élet kultúrájáért*. Budapest.
- Ménesi Balázné (2014): *Bioetikai útmutató fiataloknak*. MÉCS Családközösségek. Elérhető: <http://www.fires.hu/bioetikaiutmutato.pdf>. Letöltés ideje: 2014.12.04.
- Potrykus, Ingo (2009): *Transgenic Plants for Food Security in the Context of Development*. Pontifical Academy of Sciences. Elérhető: <http://www.casinapioiv.va/content/accademia/en/events/2009/transgenicplants.html>. Letöltés ideje: 2015.01.21.

Fukuyama, 2003 idézi:

- Anderson, E. French (2000): A New Front in the Battle against Disease. In: Stock, G. - Campbell, J. (eds.): *Engineering the Human Germline*. 43.
- Campbell, J. - Stock, G. (2000): A Vision for Practical Human Germline Engineering. In: Stock, G. - Campbell, J. (eds.): *Engineering the Human Germline*. 9-16.
- Chroll, Elizabeth (2001): *Endangered Daughters: Discrimination and development in Asia*. Routledge, London. 2001

- Coale, Ansley J. – Banister, Judith (1994): *Five Decades of Missing Females*. China. Demography. 31. 459–479.
- Iklé, Fred Charles (2000): *The deconstruction of Death*. The National Interest. 62/1. Winter. 91–92.
- Kauffmann, Stuart A. (2000): *Forget in Vitro – Now It's 'In Silico'*. Scientific American. 283/1. July.
- Kavka, Gregory S. (1994): *Upside Risk*. In: Cranor, Carl F. (ed.): *Are Genes Us?: Social Consequences of the new Genetics*. Rutgers University Press, New Brunswick.
- Kolata, Gina (1998): *Clone: The Road to Dolly and the Path Ahead*. William Morrow, New York. 120–156.
- Krauthammer, Charles (2001): *Why Pro-Lifers Are Missing the Point: The Debate over Fetal-Tissue Research Overlooks the Big Issue*. Time. February 12.
- McGee, Glenn (1997): *The Perfect Baby: A Pragmatic Approach to Genetics*. Lanham, Md., Rowman and Littlefield. 1997.
- Murray, Charles (2000): *Deeper into the Brain*. National Review. 52. 46–49. Silver, Lee M. (1998): *Remaking Eden: Colonizing and Beyond in a Brave New World*. Avon, New York. 233–247.
- Sinsheimer, Robert L. (1992): *The Prospect of Designed Genetic Change*. In: Chadwick, Ruth F. (ed.): *Ethics, Reproduction, and Genetic Control*. Routledge, London – New York.
- Wilson, Edward O. (1999): *Reply to Fukuyama*. The National Interest. 56. Spring. 35–37.

A karintiai szlovének és a helységnévtáblák*

Az ausztriai nemzetiségek helyzete, nyugati szomszédunk, Ausztria kisebbségpolitikája sosem keltett túlságosan nagy figyelmet idehaza vagy bárhol Európában. Ami több okból sem meglepő. Egyrészt Ausztria az egyik leghomogénebb nemzetállam Európában (már ha a mintegy félmillió bevándorlótól eltekintünk), 8 millió lakosának töredéke tartozik valamelyik őshonos kisebbségi népcsoporthoz, mintegy 15-20 ezer szlovén él Karintiában (szlovén becslések szerint 40-50 ezer), 25 ezer horvát és 5 ezer magyar (e két népcsoport is ennél jóval magasabbra taksálja a valós létszámát) Burgenlandban. Másrészt Ausztriában többség és a kisebbségek együttélése többé-kevésbé nagyobb konfliktusoktól, hírértékű eseményektől mentes, e szempontból az ország a nyugalom szigetének tűnik, főként akkor, ha összevetjük az elmúlt 25 év régiókat érintő politikai földindulásaival, nem egyszer véres eseményekbe torkolló nemzeti-etnikai konfliktusaival.

Magyarország, a magyarországi közvélemény érthetően elsősorban a nagyobb lélekszámú határon túli magyar nemzetrészekkel kapcsolatos problémákra összpontosít. Ugyanakkor mégis érdekes lehet, vajon a legtöbb szomszédos ország ellentmondásokkal, vargabetűkkel, nacionalista törekvésekkel terhelt kisebbségpolitikájához képest az osztrák állam valami mást tud-e felmutatni. Hiszen az egyetlen olyan szomszédunkról van szó, amely sosem tartozott a szocialista berendezkedésű államok közé, demokratikus politikai rendszere konszolidált, több évtizedes múltra tekint vissza.

Ha az átlagosan tájékozott európai polgár előtt nem is ismeretesek kisebbségi villongások Ausztriában, ha többség-kisebbség viszonyát látványosan nem is zavarják erőszakos jellegű konfliktusok, ez nem azt jelenti, hogy ne lennének megoldatlan kérdések, ne lennének nemzetiségi karakterű feszültségek az országban. Eleve óvatosságra intő jel, hogy az osztrák államot a nemzetiségi kérdések kezelése terén nem szokták pozitív példaként emlegetni, nem sorolják az élenjáró kisebbségpolitikai gyakorlattal, modellel büszkélkedő országok közé (mint például Finnországot vagy Dél-Tirol révén Olaszországot).

[*] A tanulmány az Universitas-Győr Alapítvány támogatásával készült.

Az Ausztriában élő nemzetiségek (a német-osztrák terminológia szerint népcsoportok – *Volksgruppen*) közül a burgenlandi magyarok és horvátok többé-kevésbé elégedettek manapság a lehetőségeikkel (bár ez sem volt mindig így), a karintiai szlovén kisebbség azonban az elmúlt száz évben a közelmúltig sikertelenül próbálta elérni helyzetének méltányos rendezését, alapvető kisebbségi jogainak biztosítását vagy éppen a mindennapi gyakorlatba történő átültetését. Ez a kérdés olykor komoly (ha nem is véres) feszültségeket, vitákat generál a tartományban, illetve tágabb értelemben véve Ausztriában. Leginkább az anyanyelven is feltüntetendő helységnévtáblák témájában látszott sokáig feloldhatatlannak az ellentét az osztrák többség és a szlovén kisebbség között.

A következő tanulmányban a karintiai szlovén népcsoport helyzete, azon belül elsősorban a kétnyelvű helységnévtáblák sok évtizede megoldatlan ügye képezi a vizsgálat tárgyát.

I. AZ AUSZTRIAI KISEBBSÉGVÉDELEM JOGI ALAPJAI – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HELYSÉGNÉVHASZNÁLATRA

Az ausztriai kisebbségvédelem alapját az I. világháborút követő, máig hatályos 1920-as St. Germain-i békeszerződés, az osztrák Alkotmány 149. cikkének (1) bekezdése, az 1955-ös államszerződés és az 1976-os népcsoporttörvény képezi. Mindez kiegészül az 1990-es években elfogadott és hatályba lépett két nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentummal, az Európa Tanács által megalkotott kisebbségvédelmi Keretegyezménnyel és a nyelvi chartával, amelyekhez Ausztria is csatlakozott.^[1]

Az I. világháború után Ausztriával megkötött St-Germain-i békeszerződés 66-68. cikke a nemzeti kisebbségek védelméről szól, és a Nemzetek Szövetségének a két világháború között érvényes nemzetközi kisebbségvédelmi rendszerének a részét képezte. Alkotmányerejű rendelkezésekről van szó, amelynek nyomán a kormány mellé tanácsadó testület állt fel a kisebbségvédelem ügyében.

Az 1955. évi, az ország szuverenitását helyreállító osztrák államszerződés 7. cikkében a név szerint említett szlovénokra és horvátokra külön rendelkezések vonatkoztak, a két népcsoport erős jogvédelemben részesült, Ausztria kötelezte magát arra, hogy a szlovén és a horvát népcsoportnak különleges kisebbségi jogokat ad. A 7. cikk szerint Karintia, Burgenland és Stájerország szlovénok vagy horvátok által (is) lakott közigazgatási egységeiben a szlovént vagy a horvátot is hivatalos nyelvként kell használni a német mellett. Az ilyen településeken a topográfiai táblákat, jelzéseket németül és szlovénul/horvátul is ki kell tenni.^[2]

[1] Hivatalos nevük: Keretegyezmény a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Védelméről; Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája, előbbi 1995-ben, utóbbit 1992-ben írták alá, mindkettő 1998-ban lépett hatályba.

[2] Az osztrák államszerződés 7(3) cikke: „*In the administrative and judicial districts of Carinthia, Burgenland and Styria, where there are Slovene, Croat or mixed populations, the Slovene or Croat*”

A törvény tehát előírta a kétnyelvű helységnévtáblák használatának kötelezettségét a vegyes lakosságú, szlovénok (és horvátok) által (is) lakott településeken, de annak részleteire nem tért ki, feltételeit nem rögzítette pontosan, mivel nem írt elő nemzetiségi lakossági százalékarányt, mikortól kellene ilyen táblákat kötelezően kirakni. A helységnévtábla-vita voltaképpen ezzel vette kezdetét.

A kisebbségi jogok szabályozását a meghatározó pártok konszenzusával létrejött 1976-os népcsoporttörvény (*Volksgruppengesetz*, kisebbségi törvény) módosította és egységesítette, ekkor lett a magyar és a cseh is elismert kisebbség (a cigányokat 1992-ben, a szlovákokat 1993-ban ismerték el, vagyis Ausztriában ma hat, hivatalosan elismert kisebbség él). Az összes kisebbségre vonatkozó átfogó jogszabály a következő 35 évben (egészen e törvény 2011-es módosításáig) nem született Ausztriában.

A népcsoporttörvény létrehozta a Népcsoportok Konzultatív Tanácsát, amely a központi kormány mellett betöltött tanácsadói szerepkör mellett a kisebbségeknek juttatott állami pénzek elosztásában vesz részt. Tagsága fele részben a népcsoportok képviselőiből, fele részben azon parlamenti pártok küldötteiből, akik a kisebbségek lakta tartományok parlamentjeiben is jelen vannak, valamint a katolikus egyház delegáltjaiból tevődik össze. A szlovénok és a horvátok sokáig nem csatlakoztak a grémiumhoz, mivel kevesellték a tanácsadói státusát, és hiányolták a döntéshozói jogosítványokat. A karintiai szlovénok csak 1989-ben, a horvátok pedig 1993-ban éltek e jogukkal, ekkor küldtek először képviselőket a népcsoportok tanácsába.^[3]

Az oktatási, nyelvhasználati jogok, a kétnyelvű helységnévtáblák terén az 1976-os, inkább általános megfogalmazásokat tartalmazó kerettörvény végrehajtására vonatkozó 1977-es rendeletek konkretizálták a feltételeket, abban az esetben adva lehetőséget a nemzetiségek nyelvhasználatára, ha az adott településen a kisebbség arányszáma eléri az összlakosság 25%-át. Az ilyen településeken a helyi önkormányzat hatáskörébe tartozó közfeliratokat, utcatáblákat kétnyelvűekre kell cserélni. 1977-ben a kormány kibocsátotta a földrajzi elnevezésekről szóló rendeletét – sokáig ez volt a legutolsó jogszabályi rendelkezés ebben a kérdésben –, amely tételesen felsorolta azt a 91 települést, ahol előírta a szlovén-német kétnyelvű feliratok, helységnévtáblák kihelyezését.^[4]

A nemzetközi jog is előír e témában kötelezettségeket Ausztria, illetve jogokat a kisebbségei számára. Az Európa Tanács 1995-ös kisebbségvédelmi Keretegyezményéhez Ausztria is csatlakozott, a dokumentum 11.3. cikke kimondja, hogy azokon a területeken, ahol egy adott nemzeti kisebbséghez tartozó személyek jelentős számban (substantial numbers) élnek, és körükben igény van rá,

• *language shall be accepted as an official language in addition to German. In such districts topographical terminology and inscriptions shall be in the Slovene or Croat language as well in German.*"

[3] Szász, 2007, 5331.; Szoták, 2002.

[4] Veiter, 1979.; Feldner – Karner – Sadovnik – Stritzl – Sturm, 2011.

ott a településneveket, utcaneveket és egyéb topográfiai jelzéseket a kisebbség nyelvén is fel kell tüntetni.^[5]

A Keretegyezmény 1998-as hatályba lépése óta háromszor készült Ausztriáról országjelentés, legutoljára 2010-ben (ez alapján az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága 2012 júniusában bocsátotta ki ajánlásait az ország számára). Ausztria ekkor azt ígérte, hogy az Alkotmánybíróság döntése után legkésőbb 2013-ban rendezik a helységnevtáblák kérdését, ezt elvben idő előtt teljesítette. A negyedik országjelentésnek elvben 2014-ben kell elkészülnie, de novemberig még nem hozták nyilvánosságra.^[6]

Ami pedig az Európa Tanács másik nagy jelentőségű kodifikált multilaterális kisebbségvédelmi dokumentumát, a nemzetiségek által használt nyelveket védő európai chartát illeti, a helyi hivatalos nyelvhasználatot szabályozó rész (10.2. cikk) azokban a közigazgatási egységekben állapít meg nyelvi jogokat, ahol a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők aránya ezt indokolja. Ezen a téren a nyelvi charta sem állapít meg tehát lakossági számarányt.

Ebből a részből az osztrák állam a b) és d) pontot vállalta, ezek szerint a nyelvi kisebbséghez tartozók szóban és írásban használhatják anyanyelvüket a helyi ügyintézésben, valamint a helyi szervek a hivatalos dokumentumokat a helyi kisebbségi nyelveken is közzéteszik. Ausztria a helységnevtáblák kisebbségi nyelven való feltüntetésének jogát tartalmazó g) pontot nem vállalta a menüből. Ez a pont úgy szól, hogy az adott regionális vagy kisebbségi nyelve(ke)n is fel kell tüntetni a hagyományos és korrekt formáját a helységneveknek, ha szükséges, a hivatalos nyelvi változattal együtt.^[7]

A nyelvi charta ausztriai végrehajtásáról is háromszor készült országjelentés, a legutolsó 2011-ben született meg, és a szakértői bizottság értékelését követően 2012. november végén fogadta el az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága.^[8]

A nem kodifikált, ajánlás értékű kisebbségvédelmi joganyagban is fellelhetőek támpontok a helységnevhazsnálat kérdésében. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) kisebbségi főbiztosának oslói ajánlása a nemzeti

[5] A kisebbségvédelmi keretegyezmény 11(3) cikke: „*In areas traditionally inhabited by substantial numbers of persons belonging to a national minority, the Parties shall endeavour, in the framework of their legal system, including, where appropriate, agreements with other States, and taking into account their specific conditions, to display traditional local names, street names and other topographical indications intended for the public also in the minority language when there is a sufficient demand for such indications.*”

[6] Framework convention for the protection of national minorities. (Elérhető: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/Table_en.asp#Austria.)

[7] „*A nyelvi charta 10(2) g pontja:2. In respect of the local and regional authorities on whose territory the number of residents who are users of regional or minority languages is such as to justify the measures specified below, the Parties undertake to allow and/or encourage: g. the use or adoption, if necessary in conjunction with the name in the official language(s), of traditional and correct forms of place-names in regional or minority languages.*”

[8] European Charter for Regional or Minority Languages. (Elérhető: http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/default_en.asp#Austria.)

kisebbségek nyelvi jogairól szólva külön pontban rögzíti a helységnévhaszná-
lattal kapcsolatos jogokat. A 3. pont szerint a kisebbségekhez tartozó személyek
által szignifikáns számban lakott területeken, ha igényük is van rá, a kisebbség
nyelvén is fel kell tüntetni a település és az utcák nevét, és egyéb topográfiai
jelzéseket. A megfogalmazás hasonlít a Keretegyezményben foglaltakra, és ez
esetben sincs százalékos arányhoz kötve a jog.^[9]

Az, hogy a „releváns”, „szignifikáns”, „jelentős” szám mit is jelenthet a
gyakorlatban, nehéz megválaszolni. Kiindulópontot azonban az idézett nemzet-
közi jogi dokumentumok körében is találunk. A nyelvi charta megvalósulását
vizsgáló szakértői bizottság néhány éve Szlovákia kapcsán magasnak nevezte
a 20%-os kisebbségi lakossági arányszámot, amihez a szlovák állam a nyelvi
jogok gyakorlását köthette.^[10] A szakértői álláspont hatására Pozsony arra tett
ígéretet, hogy 15%-ra leviszi az arányt. Ez alapján elvben 20%-nál kisebb szük-
séges lakossági arányszámmal kalkulálhatunk a karintiai szlovének esetében is.

Az ebből a szempontból élenjárónak nevezhető kisebbségvédelmi gyakor-
latú országokban 10%-nál is kisebb arányszámokhoz kötik a nyelvhasználatot.
Finnországban a svédekre vonatkozóan a települések szintjén 8%-os küszöb van
érvényben, ezt az arányt elérve nem csak a kétnyelvű táblákat teszik ki, hanem
minden adminisztráció két nyelven zajlik az adott településen. Sőt, ugyanez
a százalékos előírás érvényes Szlovéniában is, mégpedig a Muraközben élő
magyarokra és az isztriai olaszokra vonatkozóan (a németekre viszont nem,
őket ugyanis az ország nem ismeri el őshonos kisebbségként).

A jogi kereten túl a gyakorlatban figyelmet érdemlő az osztrák kisebbségpoli-
tika túlbuzgónak semmiképpen sem nevezhető passzivitása: a többségi nemzet
és a politikai hatalom hangoztatott jóindulata konkrét lépésekben nem mani-
fesztálódott. Az osztrák állam 1955-től évtizedeken át messze nem volt olyan
kisebbségbarát, mint ahogy a hivatalos álláspont sugallta, a léghő nem kedve-
zett a kisebbségi önazonosság fenntartásához. A szlovén, a magyar, a horvát
nyelv ilyen feltételek és körülmények között a 80-as évek végéig fokozatosan
visszaszorult a társadalmi létből. Az osztrák kisebbségpolitika kettős célja 1989-
ig nagyjából változatlan maradt, s lényegében teljesítése sikeresnek mondható:
a három népcsoport úgy integrálódott a többségi társadalomba, hogy többsége
egyúttal asszimilálódott is.

A helységnévtáblák kérdésében is tetten érhető ez a passzív, halogató magatartás.
Burgenlandban például a helységneveket az ezredfordulóig nem írták ki
horvátul, mivel nem született meg az erre vonatkozó végrehajtási rendelkezés,

[9] Az EBESZ kisebbségi főbiztos oslói ajánlásának 3. pontja: „*In areas inhabited by significant numbers of persons belonging to a national minority and when there is sufficient demand, public authorities shall make provision for the display, also in the minority language, of local names, street names and other topographical indications intended for the public.*”

[10] Szlovákia kilenc kisebbségre vállalta a közigazgatási nyelvhasználatra vonatkozó részt, de csak három kisebbség érte el legalább egy közigazgatási egységben a 20%-ot.

és a településnevek kiírása állami kompetencia Ausztriában, ahol egyébiránt a kisebbségpolitika nem egységes, hanem országos, tartományi és önkormányzati szintre tagolódik. Karintiában a szlovén nyelvű településtáblák ügye a közel-múltig rendezetlen maradt, a tartomány és az osztrák állam csaknem hatvan évig nem volt képes tartós és legitím megoldást találni.

Hosszú passzivitás és csend után a 90-es években az osztrák kisebbségvédelem feltűnően tevékeny és valamivel kisebbségbarátibbá vált, a három viszonylag tömörszerűen élő nemzetiség (szlovén, horvát, magyar) számára biztosított kisebbségi jogok egységesedtek és egyben szélesebb körűek lettek, a kétezres években azonban a lendület elapadt.

II. A KARINTIAI SZLOVÉNOK - TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A történelem a karintiai osztrák-németek és szlovénok között súlyos félreértésekkel, sérelmekkel terhelt, ez máig igen érzékennyé teszi kapcsolatukat, a szlovén kérdés Ausztriában folyamatosan élő probléma, ami egyrészt a Karintiában élő szlovénok helyzetét, másrészt az első világháború vége óta kialakult határokra (nevezetesen a tartomány déli határaitól, a hajdani jugoszláv-osztrák, mai szlovén-osztrák határról) szóló vitát is magába foglalja.

A szlovén népcsoport a tartomány őslakójának is tekinthető, a 7. század óta élnek itt kimutathatóan, ekkor jött létre a délszláv törzsek által alapított Karantánia hercegség. A terület és lakói rövidesen bajor uralom alatt találtak magukat, áttértek a nyugati keresztény vallásra, a 9. század elején pedig a német-római császárság alattvalói lettek, de a mai Karintiához képest nagyobb területtel bíró hercegség bizonyos önállósága megmaradt.^[11]

Karintia a 13-15. sz. között került Habsburg kézre. A délszláv népesség a következő évszázadokban nyelvében, kultúrájában nem németesedett el. A 19. század közepén egész Karintia egyharmada szlovénül beszélt. Dél-Karintia homogén szlovén nyelvű terület volt, benne az inkább németajkúak által lakott enklávéval, Klagenfurttal (szlovénul Celovec).

A nemzetté válások, nemzeti ébredések folyamata a tartomány lakóit sem hagyta érintetlenül, elindult kulturális önszerveződésük. A tartomány fővárosa, Klagenfurt az 1850-es évekre valóságos szlovén kulturális központtá vált, szlovén kiadó működött, négy szlovén nyelvű újság jelent meg.

A szlovén népcsoport a dualizmus időszakában a többi ausztriai „néptörzshöz” hasonlóan széles jogvédelmet élvezett, az időszakot egyfajta aranykorként is emlegetik. 1872-ben megnyitotta kapuit Karintia első német-szlovén kétnyelvű

[11] Vége a tábla-játéknak?, 2011. (Elérhető: <http://www.szervusz ausztria.hu/ausztrapolitika/szervusz ausztria-politika-karintia-szloven-kisebbsseg-76929.html>. Letöltés ideje: 2014.09.06.); Szászi, 2007, 5331.; Die Kärntner Slowenen., 2003, 2. (Elérhető: <http://www.uni-klu.ac.at/his/downloads/broschuere.pdf>.); Ogris, 2011, 30-32.

iskolája, sokan innen datálják a helyi német nyelvű többség és a szlovén nyelvű kisebbség közti konfliktusokat, ekkor tört ki közöttük a máig dúló – némi túlzással – nyelvi háború, két nacionalizmus kezdett egymásnak feszülni.^[12] A 80-as években Karintia déli részén mintegy 85 ezer szlovén élt kompakt tömbben.

A vesztes világháború, a monarchia felbomlása után Ausztria és az új délszláv államalakulat is magának igényelte a szlovénok által is lakott alsó-karintiai területeket. Az első világháborút követően Karintia státusa, hovatarozása az egyik legtöbb vitát kiváltó téma volt a béketárgyalásokon. Párizsban nem tudtak megállapodni az új délszláv állam és Ausztria között húzódó határvonalról. Karintia nagy részét és fővárosát, Klagenfurtot 1919-ben délszláv csapatok foglalták el, a tartomány forrongott, számos mozgalom alakult. 1920 őszén végül népszavazást írtak ki a tartományban, ez a helyi referendum döntött a két ország között húzódó határról. Az itt élők, nem csak a németek, hanem a szlovénok is többségében az osztrák opciót választották (a voksolók 59%-a szavazott Ausztria mellett), így Karintia egésze Ausztriánál maradt, a tartomány területi egysége megőrződött. De a határprobléma, a területi probléma konfliktusforrásként fennmaradt, és tovább szaporította a történelmi sérelmeket.^[13]

A szlovénok a Monarchia idején élvezett jogaikat elveszítették, helyükbe az osztrák állammal kötött békeszerződés kisebbségvédelmi klauzulái léptek, amelyek a jogok egy alacsonyabb szintjét garantálták a Nemzetek Szövetsége kisebbségvédelmi rendszerének részeként.

Pontosabban garantálták volna, ugyanis a szlovénokkal szemben egy türelmetlenebb, germanizáló politikai kurzus vette kezdetét az identitásproblémákkal küzdő osztrák államban, a két világháború között a szlovénok a korábbi státusukhoz képest jóval hátrányosabb helyzetbe kerültek. A szlovénok kulturális autonómiára törekedtek, mindhiába. A kétnyelvű helységnévtáblákat német nyelvűek váltották fel, a szlovén nyelvű gyűléseket betiltották, azoknak, akik a népszavazáson a délszláv államhoz csatlakozást választották, igyekeztek megkeseríteni az életét, s kivándorlásra kényszeríteni. 1936-ban betiltották a szlovén tannyelvű oktatást, tilossá vált a szlovén politikai és gazdasági szervezetek létrehozása is. A szlovénok csupán bizonyos szűk kulturális jogokkal rendelkeztek, igyekeztek ezt önerőből, önszerveződéssel maximálisan ki is használni. Habár a pressziók hatására a népcsoport számban megfogyatkozott (legalábbis a hivatalos kimutatások szerint, ami nem veendő szentírásnak), a többség identitása és a közösség kohéziója, összetartása inkább megerősödött.^[14]

[12] Szászi, 2007, 5331.; Die Kärntner Slowenen, 2003, 3-4. (Elérhető: <http://www.uni-klu.ac.at/his/downloads/broschuere.pdf>.)

[13] Vége a tábla-játéknak?, 2011. (Elérhető: <http://www.szervusausztria.hu/ausztriapolitika/szervusausztria-politika-karintia-szloven-kisebbség-76929.html>. Letöltés ideje: 2014.09.06.); Szászi, 2007, 5331.; Szoták, 2002.; Die Kärntner Slowenen, 2003, 5. (Elérhető: <http://www.uni-klu.ac.at/his/downloads/broschuere.pdf>.)

[14] Slovene in Austria, 1998, 1. (Elérhető: <http://www.uoc.es/euromosaic/web/document/eslove/an/i2/i2.html> Research Centre of Multilingualism. Letöltés ideje: 2014.08.29.); Die Kärntner

A modernizáció, az iparosodás, valamint a szlovénellenes politikai kurzus megtették a magukét. A hivatalos adatok szerint 1910-ben 66 ezren, 1940-ben 43 ezren beszéltek a tartományban szlovénul, százalékosan kifejezve 1919-ben a tartomány népességének 18%-a, 1940-ben már kevesebb mint 10%-a volt szlovénajkú.^[15]

Az Anschluss után, 1938–45 között, a náci Németország állampolgáraiként a karintiai szlovénok legvészterheesebb éveiket élték át. Erőszakos németesítés, durva asszimilálás kezdődött. A szlovén nyelvet eltűntették az iskolákból, a közéletből, betiltottak minden szlovén szervezetet, kultúrházait lerombolták, sokukat kitelepítették, deportálták, kivégezték. A világháború éveiben Ausztria lakói közül egyedül a karintiai szlovénok szálltak szembe fegyverrel a nációk ellen, partizánakcióik az egész tartományra kiterjedtek.

A második világháború után Karintia brit megszállás alá került. A tartomány hovatarozásáról szóló vita ismét kiújult, ráadásul súlyos ideológia konfliktussal terhelt, hiszen a kommunista Jugoszlávia és a Nyugat került szembe egymással az olasz-jugoszláv és az osztrák-jugoszláv határon. A karintiai szlovénok a két ideológia tűzvonalaiba kerültek, egy részük az ellenállás idején a jugoszláv kommunista partizánok oldalán harcolt, őket a britek mellőzni próbálták, a szlovénok két részre szakadtak. 1945 után a tartomány vegyes lakosságú déli területein kétnyelvű iskolarendszer kezdett el működni, a szlovén Karintia második hivatalos nyelvvé vált, a szlovén nyelvű közéletet, sajtót, a kétnyelvű iskolákat a britek azonban saját, közvetlen befolyásuk, irányításuk alá vonták.^[16]

1. Helységnevtábla-ügy – az osztrák államszerződéstől a század végéig

1955 után a megszállás befejeződését, a brit csapatok tartományból való kivonulását, az osztrák állam teljes szuverenitásának elnyerését követően az osztrák államszerződés a szlovénokra is vonatkozó kisebbségbarát előírásai dacára szlovénellenesebb kurzus vette kezdetét. Pedig a dokumentum elvben különleges jogokat biztosított, beleértve a kétnyelvű földrajzi megnevezések és helységnevtáblák használatának jogát – a részletszabályok kidolgozása azonban hiányzott. Az ötvenes évek végén a szlovén nyelv elveszítette hivatalos státusát, majd 1959-ben eltörölték a tartomány általános iskoláiban kötelező kétnyelvű képzést, hiába

- Slowenen, 2003, 5-7. (Elérhető: <http://www.uni-klu.ac.at/his/downloads/broschuere.pdf>); Ogris, 2011, 42-44.; Die Geschichte des slowenischen Volkes in Kärnten. (Elérhető: http://www.slo.at/izseljenci/ge_main.htm)

[15] Slovene in Austria, 1998, 1. (Elérhető: <http://www.uoc.es/euromosaic/web/document/eslove/an/i2/i2.html> Research Centre of Multilingualism. Letöltés ideje: 2014.08.29.); Die Kärntner Slowenen, 2003, 6. (Elérhető: <http://www.uni-klu.ac.at/his/downloads/broschuere.pdf>); Ogris, 2011, 60-61.

[16] Die Kärntner Slowenen, 2003, 8-10. (Elérhető: <http://www.uni-klu.ac.at/his/downloads/broschuere.pdf>); Die Geschichte des slowenischen Volkes in Kärnten. (Elérhető: http://www.slo.at/izseljenci/ge_main.htm.)

sztrájkoltak emiatt a szlovénok. (Az ausztriai kisebbségek közül kétségtelenül a szlovénok harcoltak mindig is a legelszántabban és legerőteljesebben a jogaikért).^[17]

Tovább folytatódott a karintiai szlovénok létszámának csökkenése, 1961-ben már csak 25 ezer szlovén anyanyelvű élt Karintiában, a fogyatkozást mutató trend azután sem fordult meg.

Az 50-es évek második felétől a szlovén nyelvű helységnevtáblák ügye visszatérő konfliktusforrássá vált, a szlovénok nem tudtak érvényt szerezni erre vonatkozó jogaiknak, rendkívül kevés településen rakták ki a német mellé a szlovén nyelvű helységnevtáblákat.

A „táblaháború” tehát elkezdődött. Ennek szociálpszichológiai hátterét az képezheti, hogy ezek a táblák erősíthették volna a kisebbség identitástudatát, biztonságérzetét, a többségi társadalom tagjai azonban attól tartottak, hogy ez csak az első lépés, hosszabb távon a szlovénok az általuk lakott területet el akarják szakítani az országtól.

1970-ben, a Karintia déli részének hovatartozásáról döntő népszavazás ötvenedik évfordulóján ismét az érdeklődés homlokterébe és a viták kereszttűzébe került a tartományban élő szlovén kisebbség helyzete, a figyelem elsősorban a kétnyelvű helységnevtáblák ügyére terelődött. A vita elmérgesedett, valóságos „névtábla-vihar” tört ki a nemzeti érzelmű helyi osztrákok és szlovénok között. Utóbbiak mintegy nyolcszáz településen követeltek kétnyelvű feliratokat.

Ebben a légkörben a Bruno Kreisky által vezetett szociáldemokrata osztrák kormány, az állam történetében először 1972-ben kísérletet tett a kétnyelvű helységnevtáblák használatának részletes és pontos szabályozására. A kormány rendezési szándékát főként a dél-tiroli németiség területi autonómiájának kérdésében elért áttörés, az Ausztria és Olaszország között megszületett megállapodás váltotta ki, ami után ténylegesen megvalósult Dél-Tirol speciális státusa. A kétségtelen külpolitikai siker arra sarkallta az anyaállamként eredményt elérő Ausztriát, hogy „befogadó” államként gyakoroljon gesztust az egyik, a dél-tiroli németajkú közösség tizedét sem kitevő hazai kisebbsége irányába. A Kreisky-kormány olyan rendelkezést hozott (*Ortstafelsturm*), ami 20%-nál húzta meg a határt, vagyis a kétnyelvű helységnevtáblák felállításához szükséges szlovén lakossági arányszámot, ami 205 települést jelentett.^[18]

A kétnyelvű táblák felállítása még abban az évben megkezdődött, de félbe is maradt. Dél-Karintia német ajkú lakosai ugyanis felháborodva tiltakoztak, a táblák kihelyezését vehemensebb nacionalista társaik tettelesen, erőszakkal meggátolták, éjszakánként lefestették vagy éppen leszerelték, sőt, a régebb

[17] Vége a tábla-játéknak?, 2011. (Elérhető: <http://www.szervusausztria.hu/ausztriapolitika/szervusausztria-politika-karintia-szloven-kisebbsseg-76929.html>. Letöltés ideje: 2014.09.06.); Sztóák, 2002.

[18] A karintiai „helységnevtábla-vita” története. (Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/a-karintiai-helysegnevtabla-vita-tortenete>. Letöltés ideje: 2014.08.27.); Feldner – Karner – Sadovnik – Stritzl – Sturm, 2011.; Die Kärntner Slowenen, 2003, 12–13. (Elérhető: <http://www.uni-klu.ac.at/his/downloads/broschuere.pdf>.); Der Kärntner Ortstafelstreit. (Elérhető: <http://www.mein-oesterreich.info/geschichte/ortstafelstreit.htm>.)

óta kint lévőket is leszedték (szlovén szervezetek tagjai pedig éjjelente táblákat szereltek fel, illetve vissza), a kétnyelvű táblák felállításának „bűnében vétkes” SPÖ aktivistáit Karintiában tojjással és paradicsommal megdobálták.^[19] A határozatot végül nem hajtották végre.

Az 1976-os népcsoport-törvény alapján egy évvel később (még mindig Bruno Kreisky kormányfősége idején) megszületett az a rendelet, amely 25%-os lakossági arányhoz kötötte a kisebbségi nyelvhasználati jogokat, és tételesen felsorolta azokat a karintiai településeket, ahol német-szlovén kétnyelvű táblákat kell felállítani. A táblákat azonban a karintiai osztrák nacionalisták ellenállása miatt ezúttal sem sikerült minden helyen felállítani, a rendelet előírásai nem váltak gyakorlattá. A németajkú karintiaiak és szervezeteik, ahogyan az 1955-ös előírások bizonytalanságaira támaszkodva eddig is tették, 1976 után továbbra is elszabotálták az új rendelkezések végrehajtását.

2. A kétnyelvű zóna

A szlovénok jogait biztosító 1955-ös államszerződés 7. cikke a területi elvre épül, vagyis személyi kataszterek nem készülnek. Ez alapján akkoriban a tartományi parlament meghatározott egy 35 járásra kiterjedő kétnyelvű területet Karintiában, ahol a szlovén kisebbségre vonatkozóan speciális szabályok érvényesültek.

Azonban sem ebben, sem a következő évtizedek más jogszabályaiban – beleértve a népcsoporttörvényt is – nem lett pontosan meghatározva a kisebbségi nyelvhasználat, ez a helyzet a kérdést a pártpolitika kiszolgáltatottjává tette. A konkrét nyelvhasználati szabályokról a tartományi és a helyi önkormányzat döntött.^[20]

A 35 járás közül csupán 6-ban voltak a helységnevtáblák kétnyelvűek, 13 járásban elvi szinten (de a gyakorlatban többnyire nem) a szlovén is hivatalos nyelvvé vált az önkormányzat ügyeiben, 9-ben volt használható a szlovén nyelv a helyi rendőrséggel szemben, ugyanakkor a zóna mindegyik templomában a kisebbség nyelvén is elhangozhatott az istentisztelet.

A területi elvet az 1959-es kisebbségi oktatási törvény is tartalmazza, a kétnyelvű zóna a szlovén kisebbségi oktatási rendszer földrajzi övezetét jelenti egyben, az ide tartozó települések általános iskoláiban maradt jogi lehetőség az anyanyelvű oktatásra, a kisebbségi oktatással járó többletköltségeket elvben az osztrák állam állta (az euro bevezetéséig ez évente 100 millió schillinget tett ki). Valójában a szlovénok lakta településeken a 80-as évek vége óta működhetnek akadálytalanul a kétnyelvű iskolák, ám anyagi gondokkal küszködnek, támogatásuk mértéke nem elégséges.^[21]

[19] Nincs vége a helységnevtábla-vitának Ausztriában, 2011. (Elérhető: <http://www.hirek.sk/kulfold/20110406081906/>. Letöltés ideje: 2014.09.11.); Szászi, 2007, 5331.; Feldner – Karner – Sadovnik – Stritzl – Sturm, 2011.

[20] Busch, 1997.

[21] Wiegele, 1995, 198–201.

A zónán belül a kétnyelvűség aszimmetriája érvényesül. A szlovént nagyon kevés hivatalos helyen lehet használni az általános iskolákon kívül (a szlovének szocializációja az oktatás első éveiben az anyanyelvükön zajlik) a médiában, a társadalmi környezetben a német a domináns nyelv. A szlovén közösségek tagjai kivétel nélkül kétnyelvűek (egyre gyengülő szlovén nyelvtudással), míg a németek közül alig néhányan ismerik a szlovén nyelvet.

Az utóbbi évtizedek modernizációja a hagyományosan kistelepülési életmódot sem kerülte el, sokan beköltöztek a tartomány fővárosába, Klagenfurtba, ami azért is volt problematikus, mert a 90-es évek elejéig a város nem tartozott bele a tartomány által meghatározott kétnyelvű zónába. 1991-ben a Legfelsőbb Bíróság döntésére volt szükség, hogy lehetővé váljék az övezeten kívül is a kétnyelvű képzés, erre igény szerint (*nachhaltiger Bedarf*), legkevesebb 7 tanuló kérése esetén kerülhet sor.

3. A kétezres évek fejleményei

A szlovének száma az 2001-es népszámlálás alapján már csupán 13 ezer volt a tartomány félmillió lakosából (Ausztria más részein, főleg Stájerországban további 5 ezer állampolgár vallotta magát szlovén anyanyelvűnek), a népcsoport létszámának csökkenése trendszerű.

A különböző kutatások egy része, a helyi szlovén szervezetek és a katolikus egyház ennél jóval többre, a kétszeresére becsüli a valós számot, és 40-50 ezer szlovén nyelvűről beszélnek. A helyi katolikus egyház szerint 55 ezer karintiai ért szlovénul és 33 ezer beszél rendszeresen. A helyi szlovén pártra általában 5 ezren szavaznak, a helyi szlovén lapok 4 ezer példányban kelnek el, azaz mintegy 5-8 ezer közé tehető az aktív szlovén nyelvű közéletet élők száma.^[22] A rendelkezésre álló adatok alapján a szlovén nyelvű polgárok száma mintegy 15-20 ezer főre becsülhető, ami Karintia lakosságának 3%-át jelenti.

A szlovén népcsoport képviselői a fogyást az asszimilációs politika következményének tekintik, és hiányolják az osztrák állam kisebbségvédelmi intézkedéseit (például a kultúra és az oktatás területén, illetve a garantált parlamenti képviseletet a tartományi parlamentben). A többségi nemzet kisebbségbarátóságának hiányát szerintük legékeesebben a kétnyelvű helységnévtáblák körüli hercehurca, vonakodás igazolja.

A tartomány hagyományos etnikai dualizmusa ma is jellemző. A gazdasági és kulturális centrumok, a városok németajkúak által lakottak, a szlovén népcsoport legnagyobb része inkább a falvakban és szórványhelyzetben él, lokálisan is csaknem mindenhol kisebbségben vannak. Ma Karintia szlovének

[22] Vége a tábla-játéknak?, 2011. (Elérhető: <http://www.szervuszausztria.hu/ausztrapolitika/szervuszausztria-politika-karintia-szloven-kisebbsseg-76929.html>. Letöltés ideje: 2014.09.06.)

lakta, kétnyelvű része nagyjából déli három völgyet jelent (Jauntal, Rosental, Gaital), ahol néhány településen a lakosság többsége szlovén.^[23]

A kétnyelvű településeken kimutathatóan egyre inkább teret veszít a szlovén nyelv a némettel szemben, a szlovénok kétnyelvűségi hagyománya felbomlásban, a szlovén önazonosság, s legfőképp a nyelv nehezen tudja tartani magát. Annál is inkább, mivel az iskolákban, a nyilvános életben, a karintiai szlovén irodalomban, újságokban, médiában a standardizált szlovén használatos, míg a családokban, a helyi közösségekben a helyi szlovén dialektus.

A népcsoportnak van egy kis létszámú kemény magja, akik nem csak a magánéletben használják a nyelvet, hanem a közéletben is ezt próbálják tenni. A nagy többség azonban már a családban is ritkán beszél szlovénul, a migráció is folyamatos. A települések nem-szlovén nyelvű része egyre kevésbé érzi készletnek a szlovén nyelv megtanulását, a kétnyelvűség részükről egyre valószínűlenebb, míg a szlovénok kezdik elveszíteni anyanyelvüket.

A szlovén népcsoport kis létszámú, de erős intézményi bázissal rendelkező kisebbség. Számos kulturális és politikai szervezetük működik. A legnagyobb politikai jellegű formáció a Karintiai Szlovénok Tanácsa (NSKS, *Rat der Kärntner Slowenen*). A Szlovén Kulturális Szövetség (*Slowenischer Kulturverband - Slovenska Prosvetna Zveza*, SPZ) adja hagyományosan a kormány melletti kisebbségi tanácsadó szerv szlovén tagját. A másik fontos kulturális szerveződéjük a *Christlicher Kulturverband (Kršćanska Kulturna Zveza, KKZ)*. Közöttük a nézetkülönbségek a 90-es évek óta a korábbiakhoz képest nem túl jelentősek. A két kulturális szervezet helyi szinteken nagyon aktív, a család identitásőrző szerepének csökkenését felismerve a helyi közösségeket próbálják felrázni és a szlovén oktatás feltételein javítani.^[24]

A karintiai katolikus egyház szerepe nem elhanyagolható a szlovén kisebbség fennmaradásának szempontjából. Karintia egy püspökséget alkot, de az egyház sohasem vett részt semmiféle németesítésben, sőt, tannyelvű iskoláival, istentiszteleteivel védte a szlovénok identitását. Az idősebb szlovénok 95%-a ma is hetente jár templomba, nagy az egyház befolyása az életükre. A két nyelvi közösség integrálása érdekében a dél-karintiai papok 80%-a mindkét nyelven egyszerre tartja az egyházi szertartásokat, s csupán 20%-uk tart külön miséket.

A szlovén népcsoport a 90-es évektől különösen erős kulturális kapcsolatokat épített ki az anyaállammal, de az Arge-Alp együttműködés keretein belül az olaszországi szlovénokkal is. A határon átnyúló regionális együttműködések a jövő nagy ígérését hordozzák a népcsoportnak, hiszen Dél-Karintia a bipoláris világ nyugati periferiájának, illetve Ausztria periferiájának pozícióját cserélheti fel egy dinamikus térségre.

[23] Pl. Zell/Pfarre, Zell/Winkel, Ebriach, Leppen, Kömmelgupf, St. Margarethen bei Bleiburg. (Wiegele, 1995, 198.)

[24] Ogris, 2011, 62-63.

Mindezek ellenére a nyelv így is veszélyben van, mivel a családokban nem öröklődik a szlovén nyelv és identitás, és az intézményhálózat, főleg a szlovén oktatási rendszer ahhoz nem elegendő, hogy pótolni tudják ezt a hiányosságot.

A szlovén népcsoport asszimilálódásának jele az elöregedés, a nyelvet beszélők átlagéletkora egyre magasabb, a fiatalok nyelv-, és identitásváltása az önreprodukciót veszélyezteti. A szlovénok számát a gazdasági környezet is apasztja, Karintia gazdasági mutatói az osztrák átlaghoz képest kedvezőtlenek, a munkanélküliségi ráta magas, a szlovénok ráadásul főként a mezőgazdaságban tevékenykednek, a migrációs jelenségek ezek után nem meglepőek.

4. Helységnévtáblák: újabb próbálkozások (2001–2011)

Ausztriában a nemzetiségek helyzete a 90-es évek végétől bonyolultabbá, nehezebbé vált. Karintiában kezdődött, amikor 1999-ben a jobboldali populista Osztrák Szabadságpárt (FPÖ) vezetője, Jörg Haider került a tartományfőnöki pozícióba. Karintia történetének leghíresebb, leghírhedtebb vezetője először az ottani szlovén népcsoport helyzetét nehezítette meg, majd miután a párt kisebbségi koalíciós partnerként kormányra került, a jelenség kiterjedt egész Ausztriára.^[25] A Haider vezette FPÖ a szlovénelles karintiai nacionalizmusra építkezve formálódott a tartomány meghatározó politikai erejévé, majd országos jelentőségű parlamenti párttá, kormányerővé nőtte ki magát. 2000-ben egy rövid ideig úgy tűnt, hogy a szabadságpárti tartományfőnök hajlandó engedményeket tenni és nyitottabb lesz a szlovén népcsoport igényei iránt, de néhány gesztusa pusztán annak és addig szólt, amiért és amíg az Európai Unióban az FPÖ-vel kiegészült osztrák kormány szalonképtelennek bizonyult.

2000-ben az első burgenlandi német-horvát kétnyelvű táblák felállításával újult ki a vita Karintiában. (Burgenlandban ekkor született meg az a topográfia-rendelet, amely lehetővé tette, hogy a helységnévtáblákat a német mellett horvát és magyar nyelven is feltüntessék.^[26]) Az ottani szlovénok a népcsoporttörvény módosítását követelték, ám Karintia politikai vezetése erről hallani sem akart.^[27]

2001-ben az osztrák alkotmánybíróság népcsoport-törvényben előírtakat módosította, hiányos rendelkezéseit pontosította. Alkotmányellenesnek és túl magasnak nyilvánította a kisebbségi nyelvhasználatot (beleértve a kétnyelvű helységnévtáblákat) hosszú ideje 25%-os kisebbségi lakosságárányhoz kötő minimumfeltételt, hatálytalanította a kétnyelvű helységnévtáblákra vonatkozó, ilyen arányt rögzítő 1977-es rendeletet. Helyette 10%-ban rögzítette az irányadó

[25] Haider 1989-1991 között, majd 1999-től 2008-as haláláig állt Karintia élén.

[26] Topographieverordnung - Burgenland, BGB1.IINr. 170/2000. Négy településre (Felsőőr, Alsóőr, Őrsziget, Felsőpulya) kerültek ki magyar-német kétnyelvű táblák, és itt a magyar nyelv 2000. október 1-től a hivatalokban is használható. (Szoták, 2002.)

[27] A karintiai „helységnévtábla-vita” története. (Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/a-karintiai-helysegnevtabla-vita-tortenete>. Letöltés ideje: 2014.08.27.); Feldner - Karner - Sadovnik - Stritzl - Sturm, 2011.

küszöböt, vagyis legalább 10%-os szlovén népesség esetén kötelezően előírta a kétnyelvű helységnévtáblák kihelyezését, és egy évet adott az új, immár alkotmányos szabályok megalkotására.^[28]

Az alkotmánybíróság 2002 nyarán ismét megerősítette, hogy az 1955-ös államszerződés 7. cikke alapján a karintiai szlovének által (is) lakott területen a szlovént második hivatali nyelvvé kell tenni, kétnyelvű helységnévtáblákat kell elhelyezni, valamint biztosítani kell a kétnyelvű oktatáshoz való jogot.^[29]

Karintia nacionalista vezetése azonban kijátszotta, elszabotálta a helységnévtáblás előírást, Haider folyamatosan megakadályozott minden megoldási kísérletet, ami a fennálló viszonyoknál kedvezőbb helyzetbe hozta volna névtábla-ügyben a tartományban élő szlovénokat. Indokai változatosak voltak. A kétnyelvű táblák felállítása ellen hagyományosan azzal érvelt, hogy ezzel vérszemet kapna a szlovén népcsoport és anyaországa, Szlovénia, hiszen a déli szomszéd alsó-karintiai területekre tart igényt, meg akarja szerezni Karintia déli részét, és minden kisebbségvédő lépés ezt a szándékot segíti. Más részről arra az álláspontra helyezkedett, hogy az alkotmánybíróság túllépett a hatáskörén, amikor a 10%-os határozatát meghozta, és tartományi népszámlálást kívánt kiírni, amely igazolná, hogy jóval kevesebb településen éri el a szlovén lakosok aránya a helyi népesség tizedét.^[30] De azt is kitalálta, hogy az autóvezetők megzavarodnak a kétnyelvű táblák láttán, s erre hivatkozva leleményes módját választotta az alkotmánybírósági határozatok elszabotálásának, megkerülésének: két külön táblát rakatott ki, mégpedig úgy, hogy nagyméretű német nyelvű helységnévtáblák alá került a csöppnyi szlovén nyelvű, kiegészítő tábla, amit autóból menet közben elolvasni, érzékelni szinte képtelenség volt. A szellemes próbálkozást az alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősítette.^[31]

A karintiai szlovének is hasonlóan ötletdúsan próbálták újra és újra bevinni a közbeszédbe, a politikai napirendre a kérdést. 2002-ben például néhány olyan településen, amelyet elvben kétnyelvű helységnévtáblákkal kellett volna ellátni, ausztriai szlovén autósok szándékosan nagy sebességgel áthajtottak kifejezetten azért, hogy a hatóságok megbüntessék őket. A vétkes száguldozók csak erre vártak, azonnal fellebbeztek azzal érvelve, hogy az érintett települések határát az alaptörvény értelmében kétnyelvű helységnévtáblákkal kell jelezni, a törvénytisztelő állampolgár az egynyelvű táblák láttán nem tudhatta, hogy lakott területre ért. Érvelésüket a Legfelsőbb Bíróság és

[28] Nincs vége a helységnévtábla-vitának Ausztriában, 2011. (Elérhető: <http://www.hirek.sk/kulfold/20110406081906/>. Letöltés ideje: 2014.09.11.); Szászi, 2007, 5332. ; Das Ortstafelerkenntnis des Verfassungsgerichtshofes - Das Erkenntnis. (Elérhető: http://www.elnet.at/dossier/das_ortstafelerkenntnis_des_verfassungsgerichtshofes_das_erkennntis/56.)

[29] Szoták, 2002.

[30] Nincs vége a helységnévtábla-vitának Ausztriában, 2011. (Elérhető: <http://www.hirek.sk/kulfold/20110406081906/>. Letöltés ideje: 2014.09.11.)

[31] Szászi, 2007, 5331.; Feldner - Karner - Sadovnik - Stritzl - Sturm, 2011.

az alkotmánybíróság is elfogadta. Ám a felmentő ítéletek sora sem készítette Haidert meghátrálásra.^[32]

Ezek a figyelemfelkeltő akciók azonban nem azt jelentik, hogy a szlovén népcsoport tagjai egységet alkottak volna tábla-ügyben. Egy részük már feleslegesnek érezte az egész elhúzódó vitát, különböző egyesületeik, civil szervezeteik is többféle álláspontot foglaltak el.

Tisztázatlan kérdés maradt, hogy egyáltalán hány települést kellene kétnyelvű helységnevtáblákkal ellátni. A kétezres években a csaknem 3 ezer karintiai település közül még mindig csak 77-nek a nevét jelölte kétnyelvű tábla, pedig a „legszőrösszívűbb” 1977-es szabályozás is 91 településen írta elő azt. A szlovén szervezetek kiszámolták, hogy az AB határozat alapján minimum 293 település határában kellene kétnyelvű táblákat felállítani, a vérmesebbek csaknem 400 településnek igényelték, azt is hozzátéve, hogy az 50-es években a 10%-os küszöb alapján 800 kétnyelvű táblát kellett volna kihelyezni a tartományban.^[33]

Miután Karintia vezetése mereven visszautasította a 10%-os szabály alkalmazását, 2005 tavaszán Wolfgang Schüssel néppárti kormányfő kompromisszumként legalább az 1977-es rendeletnek próbált érvényt szerezni, ami húsznál is kevesebb további települést vont volna be a kétnyelvű táblakörbe. Ám a Szabadságpárt még ebben sem volt partner: az osztrák államszerződés ötvenedik évfordulóján, 2005 májusában kihelyezett táblák egy részét a helyi nacionalisták ugyanúgy eltávolították, ahogy korábban tették.^[34]

Az osztrák államszerződés elmúlt ötven éves, és még mindig nem sikerült a német-szlovén kétnyelvű helységnevtáblákra vonatkozó előírásokat a gyakorlatba is átültetni. Bő fél évszázada egyetlen osztrák kormány sem volt képes leküzdeni az ellenállást, amit a kétnyelvű táblák felállítása, s tágabb értelemben a szlovénok anyanyelvhasználata (illetőleg annak igénye) kiváltott Karintiában. Ha ilyen táblákat felállítottak, többnyire valakik hamarosan eltüntették azokat. A szlovénok is néhányszor már önkényesen kiraktak kétnyelvű táblákat, de azokat a hatóságok mindig eltávolították.

Schlüssel kancellár 2006-ban – az őszi parlamenti választások előtt – újra nekifutott a kérdés rendezésének. Kompromisszumos törvényjavaslattal állt elő: a helységnevtáblákról a szövetségi kormány döntsön (s ne a tartomány), 15%-ra mérsékeljék a kétnyelvű településnévtáblák kihelyezésének a küszöbét, és első körben 141 településnek adta volna meg e jogot, kiegészítve azzal, hogy a későbbiekben ez a szám még tovább nőhet.

[32] Szászi, 2007, 5332.

[33] Névtábla-mizéria Karintiában, 2006. (Elérhető: <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=58716>. Letöltés ideje: 2014.09.10.); Feldner – Karner – Sadovnik – Stritzl – Sturm, 2011.

[34] Nincs vége a helységnevtábla-vitának Ausztriában, 2011. (Elérhető: <http://www.hirek.sk/kulfold/20110406081906/>. Letöltés ideje: 2014.09.11.); Karner, 2007.

Jörg Haider – aki ekkor már a bécsi kormányban kisebbik koalíciós partner, a Szövetség Ausztria Jövőjéért (BZÖ) párt vezetője volt – azonban beleszólást, pontosabban vétőjogot igényelt Karintiának a helységnévtábla-kérdésben, és alacsonynak találta a százalékarányt, és különösen elfogadhatatlannak a jövőben nyitott opciót. Az ellenzékben lévő osztrák szociáldemokratákkal összejöhethetett volna így is a törvényjavaslat elfogadásához szükséges minősített többség, ám az SPÖ nem nyújtott támogatást. Politikailag nem állt érdekükben, hogy a néppárti kormányzat sikert érjen el egy ilyen régi vita megoldásában. Emiatt az osztrák parlament olyannyira megosztottá vált, hogy a javaslat ellehetetlenült, a kormányzó néppárt politikai akarata önmagában nem volt elegendő a probléma orvoslásához.^[35]

A kancellári kezdeményezésről 2006 nyarán Karintia kormányfője, Jörg Haider népszavazást indított a tartomány déli részén, hogy megtudakolja az érintett településeken élő mintegy 40 ezer polgár véleményét az újabb kétnyelvű helységnévtáblák kihelyezéséről. A szavazók három opció közül választhattak: elfogadják-e az osztrák miniszterelnök javaslatát, vagy ennél kevesebb helyen, vagy egyáltalán sehol se állítsanak újabb kétnyelvű helységnévtáblákat. A referendum nem dönthetett a kérdésről, ugyanis csak véleménynyilvánító, nem pedig kötelező érvényű, ügydöntő jelleggel lehetett kiírni, legfeljebb politikai üzenetet hordozhatott, jogi kényszerítő erővel nem bírt.^[36] Megjegyzendő, hogy a szlovén kisebbségi szervezetek más okból szintén elutasították a kancellári indítványt, ők kevesellték az érintett települések számát, illetve sokallták a 15%-os határt.

Miután 2006 őszén a szociáldemokraták győztek, és ők kerültek kormányra, a néppárt sem erőltette tovább a helységnévtábla-ügy napirenden tartását, a méltányos megoldás keresését. Amikor a következő évben a szociáldemokrata Gusenbauer kancellár próbálkozott a kérdés rendezésével, ezúttal az ÖVP mondott nemet a javaslatra.

Haider halála után 2009-ben Gerhard Dörfler lett Karintia kormányfője. Elődje politikáját folytatva azt követelte, hogy alkotmányos erejű törvényben rögzítve állítsák vissza a hatályon kívül helyezett 25%-os kisebbségi arányt.^[37]

Cinikus szakértők ekkortájt már lakonikusan azt jósolták, hogy a kétnyelvű helységnévtáblák fél évszázados vitája lassan magától megoldódik, mert a szlovén népcsoport folyamatos létszámcsökkenése elvezet oda, hogy a hagyományosan általuk lakott településeken is a helyi lakosság töredékét fogják csupán alkotni, nem lesz hol kitenni kétnyelvű táblákat.

[35] Feldner – Sturm, 2007.; Szászi, 2007, 5332.; Karner, 2007.; Feldner – Karner – Sadovnik – Stritzl – Sturm, 2011.

[36] Névtábla-mizéria Karintiában, 2006. (Elérhető: <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=58716>. Letöltés ideje: 2014.09.10.); Feldner – Karner – Sadovnik – Stritzl – Sturm, 2011.; Karner, 2007.

[37] A karintiai „helységnévtábla-vita” története. (Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/a-karintiai-helysegnevtabla-vita-tortenete>. Letöltés ideje: 2014.08.27.); Feldner – Karner – Sadovnik – Stritzl – Sturm, 2011.

5. Helységnévtáblák 2011 óta: útban a megoldás felé?

Az FPÖ 2010-től a karintiai politika kulcsszereplője lett ismét, miután a korábban belőle kivált BZÖ-t számos tartományi politikus otthagya (többek között a tartományfőnök, Dörfler is), és Karintiai Szabadságpárt (FPK) néven önálló politikai pártot alapítottak úgy, hogy választási szövetségre léptek az FPÖ-vel. (Az FPK a tartományban volt erős, a központi parlamentben nem tényező)^[38]

A politikai átrendeződés után rövidesen, a következő év elején Karintiában áttörés következett be az addig a kétnyelvű helységnévtáblák ügyében minden módosítást mereven elutasító tartományi vezetés álláspontjában. Ehhez az osztrák kormány határozott ráhatása is kellett, Werner Faymann kancellár ugyanis jelezte, hogy ragaszkodik az Alkotmánybíróság által a névtábla-kérdés végső rendezésére szabott 2011. őszi határidőhöz.

A szabadságpárti tartományfőnök, Dörfler hajlani kezdett a kompromisszumra és beleegyezett a fél évszázados vita többoldalú tárgyalásos feloldásába, amibe a szövetségi kormányzatot és a kisebbségi szervezeteket is hajlandó volt bevonni.

Az egyeztetések az osztrák kormány, a tartomány és a karintiai szlovénok képviselői között két hónapig tartottak a kétnyelvű helységnévtáblák ügyében, melyben a főszerepet a tartományi vezető mellett Josef Ostermayer, a kancellári hivatal kisebbségi kérdésekben illetékes szociáldemokrata államtitkára játszotta. Ketten együtt jegyezték a szövetségi és tartományi kormányzat 2011 tavaszán elkészült közös előterjesztését, kompromisszumos javaslatát, amit kétharmados többséget igénylő alkotmányos törvényben, a népcsoport-törvény módosításában kívántak rögzíteni.^[39]

Miután a tárgyalásokon az egyes érintett településekről név szerint, egyenként egyeztettek, végül mégis általános feltétel rögzítésében találták meg a megoldást. A tervezet a (legutóbbi, 2001-es népszámlálás adatai alapján) legalább 17,5%-nyi szlovén nyelvű lakossággal bíró településeken írta elő kötelezően a szlovén-német kétnyelvű helységnévtáblákat. Ez az érintett 24 járásban 164 vegyes lakosságú települést érintett, ami az eddigi szám (a kétnyelvű táblákat már használó települések számának) megduplázását jelentette.^[40]

Ez az arány klasszikusan középutas kompromisszumot jelent az alkotmánybíróság ítéleteiben irányadónak megjelölt (és ezt követően a kisebbségek szervezetei által igényelt) és a karintiai kormány által soha nem követett 10%-os és az 1976-os népcsoporttörvényben előírt 25%-os küszöb között (amit az AB már alkotmányellenesnek minősített, ám eddig a karintiai vezetés ehhez ragaszkodott). Vagyis a megállapodás kölcsönös engedményeket jelentett Karintia politikai vezetése és az ott élő szlovén népcsoport részéről.

[38] 2013 nyarán egyesültek, vagyis az FPK megszűnt, beolvadt az FPÖ-be.

[39] A karintiai „helységnévtábla-vita” története. (Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/tovabb-varatmagara-a-karintiai-helysegnevtabla-vita-megoldasa>. Letöltés ideje: 2014.09.01.); Hafner – Pandel, 2011.

[40] Steiner, 2011.; Der Kärntner Ortstafelstreit. (Elérhető: <http://www.mein-oesterreich.info/geschichte/ortstafelstreit.htm>.)

A törvényjavaslat kikötötte, hogy az új szabályozás nem vezethet már meglévő táblák eltávolításához. Kikötés az is, hogy a települések nevét mindkét nyelven azonos méretű betűkkel és egyformán jól olvashatóan kell feltüntetni. Ezt nyilvánvalóan Haider néhány évvel korábbi trükközésének tapasztalatai miatt külön is rögzítették, amikor tartományfőnökként a nagy és jól olvasható német helységnevtáblák alatt apróbetűs mini méretű szlovén táblákat rakatott ki.

A felek megegyeztek továbbá a szlovénok nyelvi jogainak egyéb szabályairól is, például hogy mely településeken kell a szlovént is hivatalos nyelvként használni. Az e körbe nem tartozó, de a szlovén népcsoport által is lakott többi településen a közhivatalok – önkormányzati hivatalok, rendőrség, bíróságok, stb. – ugyancsak kötelesek használni a szlovén nyelvet. Ez a szabály is kompromisszum eredménye, a szlovénok az összes általuk is lakott községben hivatalos nyelvvé tették volna az anyanyelvüket. A megállapodás továbbá nagyobb állami támogatást adott a karintiai szlovén nyelvoktatásnak és az ottani szlovén zeneiskolának.^[41]

A tervezet elfogadásához szükséges kétharmados parlamenti többség egy ideig még bizonytalan volt. A javaslat ugyanis vegyes fogadtatásra talált. Nem mindegyik parlamenti párt, illetve szlovén kisebbség szervezet támogatta. A tét nem volt csekély: Ausztria nemzetközi tekintélyének sem használt volna, ha az újabb megoldási kísérlet is kudarcot vall.

A javaslat ellen alkotmányjogi ellenvetések is megfogalmazódtak. Alkotmányjogászok fenntartásokkal fogadták a tervben szereplő arányt, szerintük ez figyelmen kívül hagyná az alkotmánybíróság ítélezési gyakorlatát, mivel az 1955-ös államszerződés előírásait értelmező, pontosító alkotmánybíró-sági határozatok 10%-os küszöbénél nem lehetne magasabb százalékarányt megszabni, az alkotmányosság és a nemzetközi jog ezt lehetetlenné teszi.^[42] A javaslat kidolgozói szerint szó sem volt erről: a 17,5%-os arány politikai megoldást képviselt a 10-25%-os sávon, azaz a „nemzetközi jogi mozgástéren” belül, így teljesen jogszerű.^[43]

A három releváns karintiai szlovén szervezetből kettő – ha nem is teljesen elégedettséggel – 2011 tavaszán elfogadta a tartomány és az osztrák kormány közös megoldási javaslatát, a Karintiai Szlovénok Tanácsa viszont elvetette. A legnagyobb és legbefolyásosabb karintiai szlovén szervezet ragaszkodott a tíz évvel korábbi alkotmánybíró-sági határozatban foglalt 10%-os küszöbhez – bár a 15%-ot már elfogadható kompromisszumnak nevezte, illetve legalább további tíz települést belevettek volna a körbe –, és minimálisan azt igényelte, hogy

[41] Steiner, 2011.; Vége a tábla-játéknak?, 2011. (Elérhető: <http://www.szervusausztria.hu/ausztrapolitika/szervusausztria-politika-karintia-szloven-kisebbsseg-76929.html>. Letöltés ideje: 2014.09.06.)

[42] Kudarcos egyeztetés a karintiai kétnyelvű, szlovén-osztrák helységnevtáblákról. (Elérhető: http://hvg.hu/hvgfriss/2011.15/201115_szlovenosztrak_vita_kitablazva.)

[43] A karintiai „helységnevtábla-vita” története. (Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/megoldodik-e-a-karintiai-ketnyelvu-helysegnevtablak-ugye>. Letöltés ideje: 2014.09.06.)

szerepeljen a törvénymódosításban az a kiegészítés, hogy további kétnyelvű táblák felállítására van lehetőség. (2006-ban részben éppen egy ugyanilyen kiegészítő nyitott opció követelése hiúsította meg a megegyezést.) A szervezet a kétnyelvű feliratokhoz szükséges arányszám, az e jogot elnyerő települések számának vitája mellett követelték azt is, hogy több dél-karintiai települések is legyen a szlovén is hivatalos nyelv, valamint a szlovén kultúra ápolására több anyagi támogatást igényeltek. A szlovén tanács szerint a bécsi és klagenfurti kormány a megállapodás elfogadását szinte kikényszerítette a másik kettő szlovén szervezettől, mert csak így kaphattak kiegészítő pénztámogatást a népcsoport kulturális és oktatási intézményei.^[44]

Ezen a ponton az Ostermayer-Dörfler javaslatot támogató Heinz Fischer, osztrák államfő is lépéseket tett a megoldás érdekében, személyesen tárgyalt a javaslatot elvető szlovén tanács elnökével, és igyekezett meggyőzni a megállapodás támogatásáról.^[45] Az osztrák köztársasági elnök a szlovén televízióknak úgy nyilatkozott a tervezett kompromisszumról, hogy az a fennálló helyzetnél sokkal jobb megoldás, amivel „mindkét népcsoport (a kisebbségi és a többségi lakosság is) együtt tud élni”.^[46]

A kormány és a tartomány képviselői is további tárgyalásokat kezdeményeztek a javaslatot elutasító szlovén kisebbségi szervezettel. Főként a szövetségi kormány ragaszkodott ahhoz, hogy csak az érintett nemzetiség és számottevő szervezetei egyetértésével elfogadott javaslat terjeszthető be parlament elé, míg Karintia tartományfőnöke szerint a kisebbségi szervezetek jóváhagyása nélkül is módosítható a népcsoporttörvény. Formálisan valóban nem volt szükség a kancellári hivatal mellett véleményező-tanácsadó szerepet betöltő, kisebbségi szervezetekből álló népcsoport-tanács bejegyzésére.

Szlovénia visszafogottan reagált, hiszen anyaországgént sincs egyetértési joga vagy védhatalmi státusa, első reakcióként üdvözölte a megállapodást, de a karintiai szlovén szervezetek megosztottságát látva később arra az álláspontra helyezkedett, hogy támogatását a karintiai szlovénok véleményétől teszi függővé, vagyis akkor adja áldását a megegyezésre, ha azt mind a három karintiai szlovén szervezet egyformán elfogadja.

A karintiai szlovénok ügyében született törvénytervezet a többi ausztriai népcsoportra is vonatkozott, és a burgenlandi horvátok és magyarok is bírálták

[44] Uo. Kudarcos egyeztetés a karintiai kétnyelvű, szlovén–osztrák helységnévtáblákról. (Elérhető: http://hvg.hu/hvgfriss/2011.15/201115_szlovenosztrak_vita_kitablazva.)

[45] A szervezet vezetője a komoly diplomata múlttal rendelkező Valentin Inzko (az ENSZ/EU bosznia-hercegovinai főmegbízottja, többször volt nagykövet). (A karintiai „helységnévtábla-vita” története. Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/tovabb-varat-magara-a-karintiai-helysegnevtablavita-megoldasa>. Letöltés ideje: 2014.09.01.); Kudarcos egyeztetés a karintiai kétnyelvű, szlovén–osztrák helységnévtáblákról. (Elérhető: http://hvg.hu/hvgfriss/2011.15/201115_szlovenosztrak_vita_kitablazva.)

[46] A karintiai „helységnévtábla-vita” története. (Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/megoldodik-e-a-karintiai-ketnyelvu-helysegnevtablak-ugye>. Letöltés ideje: 2014.09.06.)

a tervezetet (többek között a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület is).^[47] Magának a 17,5%-os küszöbnek a magyarok és a horvátok számára nem volt jelentősége, mert Burgenlandban ezzel nem került volna be újabb település a kétnyelvű tábla-körbe. Inkább főleg azt hiányolták, hogy velük nem is egyeztettek érdemben az őket is érintő módosításokról. Kifogásolták azt is, hogy a javaslat csak a helységnévtáblákra vonatkozik a földrajzi megjelölések kétnyelvű feltüntetésének a kötelezettsége, az utcák, középületek megnevezésére viszont nem, pedig a középületeken is kétnyelvű feliratoknak kellene lennie a vegyes lakosságú településeken. Továbbá a megállapodás szerintük a kisebbségi nyelvhasználat egyéb területein visszalépést jelentett az aktuális szabályozáshoz képest.^[48]

Miután a kormány nyáron benyújtotta a kisebbségi nyelvhasználatról szóló törvénymódosítási javaslatát, a Karintiai Szlovének Tanácsa azt ismételtelen elutasította. Mégpedig azért, mivel a beterjesztett törvénymódosítási tervezetből hiányzott a lehetőség, hogy a rögzített küszöbszámon túl a helyi önkormányzatok további kétnyelvű helységnévtáblák használatáról dönthetnek. Az osztrák kormány és a tartomány ezúttal már nem volt hajlandó a további egyeztetésekre, Karintia tartományfőnöke szerint a szlovén szervezet csupán „nyugtalanságot akar szítani”.^[49]

Ami az osztrák parlamenti pártok véleményét illeti, itt sem volt vitáktól mentes, magától értetődő és egyöntetűen pozitív a javaslat fogadtatása. A kormánypártok – a konzervatív Osztrák Néppárt (ÖVP) és az Osztrák Szociáldemokrata Párt (SPÖ) – akarata ugyanis nem volt önmagában elég, legalább egy ellenzéki párt támogatása is szükséges volt. A parlamenti párt közül a Szövetség Ausztria Jövőjéért (BZÖ) és az osztrák zöldek is bírálták a megállapodást.

A radikális Szabadságpárt (FPÖ) álláspontja ellentmondásosan alakult. Elnöke ugyanis megígérte, hogy amibe Karintia vezetése beleegyezik, azt a pártja is támogatja, de ugyanakkor azt is kijelentette, hogy szavazatát feltételekhez köti. Felvetette a szlovéniai németajkúak évtizedekkel korábban elkobzott vagyonának visszaadását, továbbá Ausztria anyaországgként való hathatós fellépését igényelte, hogy Szlovénia ismerje el kisebbségként a szlovéniai németeket. A párt ezen kívül tartományi népszavazást kívánt kiírni a helységnévtáblákról.^[50]

[47] Miközben azzal egyetértettek, hogy a népcsoport-törvény alapos módosításra szorul. Az Ausztriai Magyar Kutatóintézet 2010-es felmérése szerint a magyar kisebbség tagjainak mintegy tizede elégedetlen, kétharmada csak részben volt elégedett a törvénnyel. (Elérhető: http://kitekinto.hu/karpat-medence/2011/07/08/felemas_kompromisszum_modosult_a_kisebbségi_torveny_ausztriaban/#.VNKHwy6rH-s. Letöltés ideje: 2014.09.12.)

[48] Az Osztrák Népcsoportok Központja vezetőjének és a Burgenlandi Horvát Kultúregyesület vezetőjének véleménye. (A karintiai „helységnévtábla-vita” története. Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/kisebbségi-vezetok-biraljak-a-karintiai-kompromisszumot>. Letöltés ideje: 2014.08.22.)

[49] A karintiai „helységnévtábla-vita” története. (Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/elutasitja-egy-ausztriai-kisebbségi-szervezet-a-javasolt-torvenymodositast>. Letöltés ideje: 2014.08.28.)

[50] Uo.

Az FPÖ népszavazási ötletét a tartományi testvérpárt, a Karintiai Szabadságpárt átvette, és kezdeményezésére (a tartományi parlament döntése értelmében, ahol abszolút többségben volt az FPK) 2011 júniusában postai úton lebonyolított véleménynyilvánító népszavazást tartottak Karintiában a német-szlovén kétnyelvű helységnévtáblák új szabályairól. A tartományfőnök, Gerhard Dörfler szerint a karintiaiak véleményének megkérdezésével vált igazán legitimé az új szabályozást rögzítő megállapodás, és annak támogatását várta a többségtől.^[51]

A sajátos szabadságpárti népszavazási akció ellen az összes osztrák politikai erő tiltakozott, csakúgy, mint az osztrák kormány, illetve a szlovének tartományi szervezetei. Jogászok is vitatták a referendum jogszerűségét, sőt, azt kifejezetten károsnak tartották. Ugyanis Karintia törvényei nem szólnak levélben történő népszavazás lehetőségéről, az nem is volt ügydöntő, legfeljebb a karintiai német-ajkú többség körében végrehajtott valamiféle közvélemény-kutatásnak lehetett minősíteni. Más részről az alkotmányos előírások szerint a népcsoport-törvény átszabásához eleve nincs szükség népszavazásos megerősítésre, ezért az egész hercehcucát fölöslegesnek tartották. Ráadásul, ha a válaszadók többsége elutasította volna a megállapodást, az komoly zavart okozhatott volna, de ettől még a nemzetközi jogi kötelezettségek miatt a megegyezést nem odázhatták el.^[52]

Az osztrák kormány végül a népszavazás támogató eredményének birtokában annak másnapján elfogadta a törvényjavaslat beterjeszteni szánt végső szövegét. A Szabadságpárt ekkor már bejelentette, hogy megszavazza a döntést, így összejött a szükséges kétharmados többség. 2011 júliusában az osztrák parlament megtárgyalta és elfogadta a népcsoport-törvény módosítását, amelynek fő eleme a helységnévtábla-kompromisszum volt, de bekerült az alkotmányerejű törvénybe a szlovén, a horvát és a magyar népcsoportok hivatalos nyelvhasználatának szabályozása is.^[53]

A törvénymódosítással elért pozitív változtatások dacára az ausztriai kisebbségek részben elégedetlenek maradtak. Szerintük a helységnévtáblák kérdésében elért előrehaladás csak apró (bár jelképes és emiatt fontos) részsiker a kisebbségi jogok szerteágazó területén, és még a kisebbségi nyelvhasználati jogok témájában is számos igénye maradt a népcsoportoknak. Parlamenti elfogadása után a Karintiai Szlovének Tanácsa ismételten elutasította a törvénymódosítást, a burgenlandi kisebbségi szervezetek (köztük magyar is) továbbra is hiányérzetüket hangoztatták, és kifogásolták, hogy érintettségük dacára nem vonták be őket az egyeztetésekbe.

[51] Levélben szavazhatnak a kétnyelvű táblákról. (Elérhető: <http://www.bumm.sk/56297/levelben-szavazhatnak-a-ketnyelvu-tablakrol.html>. Letöltés ideje: 2014.09.06.)

[52] Vége a tábla-játéknak?, 2011 (Elérhető: <http://www.szervusausztria.hu/ausztriapolitika/szervusausztria-politika-karintia-szloven-kisebbsag-76929.html>. Letöltés ideje: 2014.09.06.)

[53] A jogszabály a burgenlandi horvát és magyar feliratokra is vonatkozik. Magyar-német kétnyelvű helységnévtáblákat továbbra is négy településen ír elő: Felsőpulya (Oberpullendorf), Órisziget (Siget in der Wart), Felsőőr (Oberwart), Alsóőr (Untervart). (Elérhető: <http://www.boon.hu/elfogadta-az-osztrak-parlament-a-helysegnevtabla-kompromisszumot/1730155>. Letöltés ideje: 2014.09.06.)

A köztársasági elnök, a kormány és a parlamenti politikai pártok – az ellenzéki zöldeket kivéve – kizárták a lehetőségét, hogy újrakezdjék a tárgyalásokat a kétnyelvű táblák ügyéről. A kormány a nemzetiségek felől érkező kritikákra reagálva hangsúlyozta, hogy a törvény főleg a szlovén népcsoport jogait illetően jelentős előrelépés, de visszalépés senkinek és semmi esetre sem lehet, hiszen világosan rögzítették benne, hogy a jogszabály változtatásai nem okozhatnak a kisebbségeknek az eddiginél hátrányosabb feltételeket. A burgenlandi származású, horvát nemzetiségű osztrák környezetvédelmi miniszter is igyekezett megnyugtatót a burgenlandi nemzetiségeket, hogy a szlovén táblaügy kompromisszumos rendezése nem érinti a többi őshonos ausztriai kisebbség jogait.^[54]

A kormány azt is nyilvánosságra hozta, hogy a kisebbségi jogok kodifikálási munkája ezzel nem állt meg, előkészítik a népcsoport-törvény másik módosítását is tekintettel a nemzetiségek hosszú idő óta hangoztatott változtatási igényeire. Ezzel egybecsengett Szlovénia miniszterelnökének, illetve nagykövetének a véleménye, akik szerint a politikai kompromisszumot tükröző módosítással Ausztria elindult az 1955-ös államszerződésbe foglalt nemzetközi jogi kötelezettségeinek teljesítése útján, de ez csak a „helyes irányba tett első lépés”, és nem a végállomás.^[55]

Hamarosan, 2011. augusztus közepén ünnepélyesen, az osztrák és a szlovén kormányfő jelenlétében kihelyezték az első új szlovén-német kétnyelvű helységnévtáblákat Karintiában, az összeset pedig fél év alatt állították fel.^[56]

III. AZ AZÓTA ELTELT IDŐ

A megállapodás törvénybe foglalása és életbe léptetése kétségtelenül valamifajta nyugvópont felé vitte el többség-kisebbség e régi konfliktusát Karintiában, azonban a viszály nem ért véget egy csapásra, a nézeteltérések azóta is olykor fellángolnak.

Egyik oldalról a karintiai szlovén szervezetek tovább küzdenek a nyelvhasználati jogok szélesítésért. Nem csak ők, hanem az ausztriai horvát és magyar kisebbség sem vált elégedetté az ország kisebbségvédelmi intézkedéseivel. 2012 februárjában a három népcsoport képviselői az Európai Parlament kisebbségi munkacsoportjánál jártak, és a kisebbségi jogok elégtelen biztosítása miatt

[54] Nikolaus Berlakovich. Kihelyezték a kétnyelvű utcanévtáblákat Ausztriában. (Elérhető: http://hvg.hu/vilag/20110816_ketnyelvu_utcanevtabla_ausztria.) <http://www.boon.hu/elfogadta-az-osztrak-parlament-a-helysegnevtbla-kompromisszumot/1730155>. Letöltés ideje: 2014.09.06.)

[55] Levélben szavazhatnak a kétnyelvű táblákról. (Elérhető: <http://www.bumm.sk/56297/levelben-szavazhatnak-a-ketnyelvu-tablakrol.html>. Letöltés ideje: 2014.09.06.)

[56] Bad Eisenkappelben (Zelezna Kapla) és Sittersdorfban (Zitara). (Kihelyezték a kétnyelvű utcanévtáblákat Ausztriában. (Elérhető: http://hvg.hu/vilag/20110816_ketnyelvu_utcanevtabla_ausztria.) Der Kärntner Ortstafelstreit. (Elérhető: <http://www.mein-oesterreich.info/geschichte/ortstafelstreit.htm>.)

panaszt emeltek Ausztria ellen. Véleményük szerint a karintiai helységnévtáblák ügye is világosan mutatja, hogy az osztrák állam mindig a kisebbségek beolvasztására törekedett és arra törekszik ma is. A delegáció megfogalmazta igényeit: a kétnyelvű táblák használatának további kiterjesztése, nyelvük hivatalossá tétele az általuk is lakott településeken, a kétnyelvű oktatáshoz való jogok bővítése.^[57] Ugyanebben a hónapban Szlovénia külügyminisztere is e szellemben nyilatkozott: szerinte a közeljövőben „külön törvények hiányában is” újabb kétnyelvű helységnévtáblák felállítására lenne szükség Karintiában.^[58]

Másik oldalról a megállapodást eleve nehezen megemésztő, erőteljesen nemzeti érzelmű karintiai németajkúakat és politikai vezetőit egyenesen felháborították a további szlovén igények. Karintia szabadságpárti tartományfőnöke, Gerhard Dörfler a szlovén külügyminiszter szavaira reagálva közleményben leszögezte, hogy a további kétnyelvű helységnévtáblák felállítása teljességgel kizárt, ugyanis 2011-ben „egyszer s mindenkorra teljesült” az államszerződés évtizedeken át figyelmen kívül hagyott 7. cikke. A karintiai vezető visszavágásként a Szlovéniában élő (mintegy 2 ezer fős) német ajkú népcsoport elégtelen jogi helyzetét bírálta.^[59]

2012 októberében egyenesen botrány tört ki, amiért a Karintiai Szabadságpárt (FPK) egyik vezető politikusa kijelentette, hogy a helyi szlovén népcsoport tagjai nem „igazi karintiaiak”. „Az embernek az az érzése, hogy több szlovén él már Karintiában, mint igazi karintiai” – mondta. A politikus élesen kritizálta a nyelvhasználat jogáért kifejtett szlovén érdekvédelmi tevékenységet, és az előző évi helységnévtábla-kompromisszumot „beetető drognak” nevezte.

A nyilatkozatot a szlovén népcsoport szervezetei, Szlovénia ausztriai nagykövete és a legtöbb mértékadó osztrák párt is elítélte. A szlovének képviselői szerint a politikus megsértette a kétnyelvű helységnévtáblák használatáról szóló megállapodás szellemét. Az előző évi megegyezés egyik kormányoldali főszereplője, a szociáldemokrata kormány államtitkára szerint ez a kijelentés „káros az együttélésre Karintiában és egész Ausztriában”.^[60]

Fél évvel később a karintiai szlovén népcsoport helyzetét vélhetően kedvezően érintő politikai fejlemény történt a tartományban: 2013 márciusában a radikális Szabadság Párttal (FPÖ) pártszövetségben álló Karintiai Szabadságpárt (FPK) 14 év hatalmi pozíciója után elvesztette „fellegvárát”, Haider „egykori birodalmát” és ellenzékbe szorult. A tartományi választásokat (33%-kal)

[57] A karintiai „helységnévtábla-vita” története. (Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/haborognak-az-ausztriai-kisebbségek>. Letöltés ideje: 2014.09.20.)

[58] Nem lesz több kétnyelvű helységnévtábla. (Elérhető: <http://mno.hu/kulfold/nem-lesz-tobb-ketnyelvu-helysegnevtabla-1062338>. Letöltés ideje: 2014.08.22.)

[59] Uo.

[60] Az FKP-s politikus Harald Dobernig, tartományi pénzügyminiszter, az államtitkár Josef Ostermayer. („Nem igazi karintiaiak.” Felháborodást keltett egy osztrák politikus a szlovén kisebbségről szólva. Elérhető: http://www.ma.hu/kulfold/146255/Felhaborodast_keltett_egy_osztrak_politikus_a_szloven_kisebbsegről_szolva. Letöltés ideje: 2014.09.08.)

megnyerve a tartományfőnöki pozíciót a szociáldemokraták szerezték meg, míg a Szabadságpárt a legutóbbi választásokon elért 45% helyett mindössze 20%-os eredményt ért el (és 17-ből csupán 7 képviselői helyet tartottak meg). Bukásának oka nem a szlovén kérdés elégtelen kezelése, hanem elsősorban a pártot kínos helyzetbe hozó korrupciós ügy volt, amiért eleve egy évvel előbb írták ki a választást.^[61]

Bár a helységnévtábla probléma máig megoldatlan, és a kisebbségek jogai körülményesen érvényesíthetők az osztrák nacionalista vezetők befolyása miatt, ez a fejlemény mégis reményt adhat a dél-ausztriai szlovénoknak, akik megkönnyebbüléssel is fogadták a választások eredményét. A Karintiai Szlovénok Tanácsa véleménye szerint ezzel új korszak kezdődött el a népcsoport életében, reményüket fejezték ki, hogy komoly kihívások és nehéz döntések árán megoldódnak majd a problémák, s az új vezetők nyitott hozzáállása segít fellélegezni a kisebbségeknek Ausztria büszke polgáiraivá téve őket.^[62]

IV. ÖSSZEGZÉS

A nemzetközi gyakorlatban nincs szabály arra, hogy a kisebbség hány százalékos jelenléte esetén kötelező a kétnyelvű tábla, az államok belső szabályozása pedig eltérő. Léteznek államok, amelyekben még a tíz százalékot sem kell elérni, de ezek inkább kivételek, mert az európai kultúrát kétszáz éve a nemzeti hovatartozás és hozzá tartozó nacionalizmus, a nemzetállam-építés vágya határozza meg. Ezen a törekvésen a többségi nemzetek sora máig nem tud túllépni. Meggyőződésük, hogy az állampolgárok akkor alkotnak összetartó politikai közösséget, ha nemzetiségileg homogének. Minél nagyobb egy kisebbségi csoport, annál gyanakvóbbak vele szemben.

A szlovén népcsoportnak az 1955-ös államszerződésben biztosított különleges jogai közé tartozott a kétnyelvű helységnévtáblák használatának joga, ám részletes és pontos szabályozását sokáig nem sikerült megnyugtatóan megoldani, a bizonytalanságot csak fokozta az 1976-os népcsoporttörvény. A pontatlan, homályos törvényi előírásoknak köszönhető, hogy Karintia nacionalista vezetői és szervezetei sikeresen el tudták szabotálni az osztrák kormány rendezési próbálkozásait, vonatkozó jogszabályainak végrehajtását. A táblakérdésben évtizedeken át nem közeledett a szlovén szervezetek, Karintia tartomány és a szövetségi kormány álláspontja.

[61] Bukott a Szabadságpárt Karintiában, 2013. (Elérhető: <http://www.szervuszausztria.hu/ausztrapolitika/szervuszausztria-karintia-also-ausztria-valasztas-111016.html>.) Az SPÖ feladata nem kicsi: Karintia anyagi gondjai súlyosak. A legeladósodottabb tartomány, 2,7 milliárd eurós adóssága 14 év alatt a háromszorosára ugrott, itt a legnagyobb Ausztriában a munkanélküliség és a legkisebb az egy főre jutó vásárlóerő.

[62] Rat der Kärntner Slowenen. (Elérhető: www.nsk.at.)

Az idő soha sem a szlovénokhoz hasonlóan kis létszámú nemzetiségeknek dolgozik, ahogy húzódik a kisebbségek igényeinek megoldása, úgy fogy a létszámuk, gyanítható, hogy a többségi nemzet vezetői, a kormányok a kivárára játszottak Ausztriában is. A karintiaiak jelentős része (osztrák többségi és szlovén kisebbségi részről is) ráadásul a sok terméketlen huzavona után lassacskán elunta és fölöslegesnek kezdte tartani a névtáblákról szóló vitát.

Az ún. helységnévtábla-kompromisszum kodifikálása sok évtizedes viták és egyeztetések után végül 2011 nyarán valósult meg. A kétnyelvű szlovén-német helységnévtáblák használatáról a többségi lakosság és a szlovén kisebbség közötti végeláthatatlan vitát rendezni kívánó egyezséget a megkötése óta máig sokan történelmi jelentőségűként értékelik, amely a sikertelenség évtizedei után végre megnyugtatóan lezárta az ügyet. Ám a helyzet ezzel teljesen mégsem oldódott meg, legfeljebb többé-kevésbé rendeződött.

A karintiai szlovénok helyzetének visszasságai, az évtizedek óta rendezetlen helységnévtábla-ügy megoldatlanságának, elhúzódásának háttérben történelmi-területi sérelmek, viták húzódnak meg. Ebben a kontextusban a kétnyelvű helységnévtáblák ügye szimbolikus jelentőségű mindkét fél számára. Az önmagában nem túl fajsúlyos kérdés ezért vált szakítópróbává a szemben álló felek számára mind az osztrák többség, mind a szlovén kisebbség pszichéje, identitása, komfortérzete szempontjából fontos jelképpé alakult. Az ügy újra és újra felmerül Ausztriában, mindig visszatérő, szinte örök(zöld) toposzává, megoldatlan problémájává vált az országnak, máig hiányzik az érdekelt felek kellő politikai akaratának az egyidejűsége. Ausztria homéroszi állandó jelzője lehetne kisebbségügyben a „helységnévtáblás”.

IRODALOM

- *Felemás kompromisszum* (2011). Elérhető: http://kitekinto.hu/karpat-medence/2011/07/08/felemas_kompromisszum_modosult_a_kisebbségi_torveny_ausztriaban/#.VNKHwy6rH-s. Letöltés ideje: 2014.09.12.
- Amt der Kärntner Landesregierung – Volksgruppenbüro (Hrsg.) (2006): Die Ortstafelfrage aus Expertensicht. Eine kritische Beleuchtung. In: *Kärnten Dokumentation*. Sonderband 1. Verlag Land Kärnten, Klagenfurt.
- *Bukott a Szabadságpárt Karintiában*. (2013). Elérhető: <http://www.szervuszausztria.hu/ausztrapolitika/szervuszausztria-karintia-also-ausztria-valasztas-111016.html>. Letöltés ideje: 2013.03.03.
- Busch, Brigitta (1997): *The Slovenian Language in Education in Austria*. Mercator, Leeuwarden.
- *A karintiai „helységnévtábla-vita” története* (2011). Elérhető: <http://www.boon.hu/elfogadta-az-osztrak-parlament-a-helysegnevtabla-kompromisszumot/> 1730155. Letöltés ideje: 2014.09.06.
- *Elutasítja egy ausztriai kisebbségi szervezet a javasolt törvénymódosítást* (2011). Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/elutasitja-egy-ausztriai-kisebbségi-szervezet-a-javasolt-torvenymodositast>. Letöltés ideje: 2014.08.28.

- Feldner, Josef – Karner, Stefan – Sadovnik, Bernard – Stritzl, Heinz – Sturm, Marjan (2011): *Der Ortstafelstreit. Dokumentation eines Grenzlandkonflikts*. Klagenfurt, Kärntner Konsensgruppe.
- Feldner, Josef – Sturm, Marjan (2007): *Kärnten neu denken. Zwei Kontrahenten im Dialog*. Drava Verlag und Verlag Johannes Heyn, Klagenfurt/Celovec.
- *Die Geschichte des slowenischen Volkes in Kärnten*. Elérhető: http://www.slo.at/izseljenci/ge_main.htm. Letöltés ideje: 2014.09.11.
- *Háborognak az ausztriai kisebbségek* (2012). Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/haborognak-az-ausztriai-kisebbségek>. Letöltés ideje: 2014.09.20.
- Hafner, Gerhard – Pandel, Martin (Hrsg.) (2011): *Volksgruppenfragen – Kooperation statt Konfrontation*. Vprašanja manjšin – Kooperacija namesto konfrontacije. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj.
- *Karintia honlapja*. Elérhető: http://www.ktn.gv.at/27987_DE-ktn.gv.at.
- *A karintiai „helységnévtábla-vita” története*. Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/a-karintiai-helysegnevtabla-vita-tortenete>. Letöltés ideje: 2014.08.27.
- *Karintia tartomány Népcsoportirodájának a honlapja*. Elérhető: <http://www.volksgruppenbuero.at/>.
- Karner, Stefan (2007): *Die Bemühungen zur Lösung der Kärntner Ortstafelfrage 2006*. Österreichische Jahrbuch für Politik 2006. Wien. 359–374.
- *Der Kärntner Ortstafelstreit*. Elérhető: <http://www.mein-oesterreich.info/geschichte/ortstafelstreit.htm>. Letöltés ideje: 2014. 08.28.
- *Die Kärntner Slowenen* (2003). Elérhető: <http://www.uni-klu.ac.at/his/downloads/broschuere.pdf>.
- *Kihelyezték a kétnyelvű utcanévtáblákat Ausztriában* (2011). Elérhető: http://hvg.hu/vilag/20110816_ketnyelvu_utcanevtabla_ausztria. Letöltés ideje: 2014.09.10.
- *Kisebbségi vezetők bírálják a karintiai kompromisszumot* (2011). Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/kisebbségi-vezetok-biraljak-a-karintiai-kompromisszumot>. Letöltés ideje: 2014.08.22.
- *Kudarcos egyeztetés a karintiai kétnyelvű, szlovén–osztrák helységnévtáblákról*. (2011). HVG. 15. sz. Elérhető: http://hvg.hu/hvgfriss/2011.15/201115_szlovenosztrak_vita_kitablazva. Letöltés ideje: 2014. 09.10.
- *Levélben szavazhatnak a kétnyelvű táblákról* (2011). Elérhető: <http://www.bumm.sk/56297/levelben-szavazhatnak-a-ketnyelvu-tablakrol.html>. Letöltés ideje: 2014.09.06.
- *Megoldódik-e a karintiai kétnyelvű helységnévtáblák ügye?* (2011) Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/megoldodik-e-a-karintiai-ketnyelvu-helysegnevtablak-ugye>. Letöltés ideje: 2014.09.06.
- *„Nem igazi karintiaiak.” Felhaborodást keltett egy osztrák politikus a szlovén kisebbségről szólva*. Elérhető: http://www.ma.hu/kulfold/146255/%20Felhaborodast_keltett_egy_osztrak_politikus_a_szloven_kisebbségreol_szolva. Letöltés ideje: 2014.09.08.
- *Nem lesz több kétnyelvű helységnévtábla* (2012). Elérhető: <http://mno.hu/kulfold/nem-lesz-tobb-ketnyelvu-helysegnevtabla-1062338>. Letöltés ideje: 2014.09.12.
- *Névtábla-mizéria Karintiában* (2006). Elérhető: <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=58716>. Letöltés ideje: 2014.08.29.
- *Nincs vége a helységnévtábla-vitának Ausztriában* (2011). Elérhető: <http://www.hirek.sk/kulfold/20110406081906/>. Letöltés ideje: 2014.09.11.
- Pandel, Martin (Hrsg.) (2004): *Ortstafelkonflikt in Kärnten – Krise oder Chance?* Braumüller, Wien.

- Ogris, Tomaz (2011): *Kärnten: zwei Sprache, eine Kultur*. 134. Elérhető: http://www.volksgruppenbuero.at/images/uploads/zbornik_ogris_finsc2.pdf.
- *Das Ortstafelerkenntnis des Verfassungsgerichtshofes – Das Erkenntnis*. Elérhető: http://www.elnet.at/dossier/das_ortstafelerkenntnis_des_verfassungsgerichtshofes_das_erkennntnis/56.
- *Slovene in Austria* (1998). 8. Elérhető: <http://www.uoc.es/euromosaic/web/document/eslove/an/i2/i2.html> Research Centre of Multilingualism. Letöltés ideje: 2014.08.29.
- Steiner, Elisabeth (2011): *Historischer pakt: im Land Kärnten werden 164 zweisprachige Ortstafeln stehen*. Elérhető: <http://derstandard.at/1303291430530/Ortstafel-Frage-geloest-Historischer-Pakt-Im-Land-Kaernten-werden-164-zweisprachige-Ortstafeln-stehen>.
- Szászi Júlia (2007): *Csiki-csuki. A karintiai szlovén helységnevtáblák fél évszázada*. Barátság. XIV, 2. 5331–5332. Elérhető: www.nemzetisegek.hu.
- Szoták Szilvia (2003): Az ausztriai kisebbségek nyelvi jogai – különös tekintettel a magyar kisebbségre. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 204–220. Már ez sem elérhető, a kisebbségkutató intézet honlapja átalakult
- *Tovább várat magára a karintiai helységnevtábla-vita megoldása* (2011). Elérhető: <http://www.nyest.hu/hirek/tovabb-varat-magara-a-karintiai-helysegnevtabla-vita-megoldasa>. Letöltés ideje: 2014. 09.01.
- *Vége a tábla-játéknak?* (2011). Elérhető: <http://www.szervuszausztria.hu/ausztriapolitika/szervuszausztria-politika-karintia-szloven-kisebbsseg-76929.html> Letöltés ideje: 2014.09.06.
- Weiter, Teodor (1979): *Das österreichische Volksgruppenrecht seit dem Volksgruppengesetz von 1976: Rechtsnormen und Rechtswirklichkeit*. Braumüller, Wien.
- Wiegele, Franz (1995): *Das Minderheitenschulwesen*. Erziehung und Unterricht. 2-3. 198–201.

A család és Uitz Béla művészetének korai szakasza (1916-1922)

Uitz Béla művészetére, különösen a rendszerváltást megelőző időszakban számos egyszerűsítő címke tapadt. Eszerint Uitz munkásmozgalmi, igazi szocialista művész, a Tanácsköztársaság hőse, majd üldözöttje, aki mindig agitációra, vitára kész, sőt, egyes szerzők kiemelik, hogy a Komintern egyik kongresszusán személyesen láthatta Lenint. A rendszerváltást követően, a korábbi kép tompulása mellett, jobban előtérbe került az avantgarde mozgalmakban betöltött szerepe, illetve ezen keresztül a nemzetközi művészvilágba történő bekapcsolódása a húszas években.

Mindkét egyszerűsítő megközelítés tulajdonképpen valós alapokon nyugszik, mint ahogyan az is tényként kezelhető, hogy konszenzus van abban, hogy Uitz a Szovjetunióba költözését követően a magyar művészet számára kissé „elveszett”, marginalizálódott, és művészi értelemben a harmincas évektől kezdődően sosem sikerült nemhogy meghaladni, de elérni sem a korábbi oeuvre színvonalát, holott ekkor még csaknem négy évtizedes aktív alkotópálya állt előtte.

A munkásmozgalmi forradalmár, az avantgarde-aktivista művész szerepe mellett azonban – a leegyszerűsítő osztályozások tükrében érthetően – mindeddig kevesebb figyelem jutott Uitz munkásságának azon részére, amely a fenti skatulyák egyikébe sem vág egyértelműen. Hiszen nem nyilvánvalóan osztályharcos vagy -tudatos (bár bizonyos értelemben mégis), mint ahogy a szó szoros értelmében nem is tekinthetjük a nagy avantgarde korszak részének sem (noha világos kapcsolatban áll azzal). Azokról a munkákról van szó, amelyek sajátos, meghitt, bensőséges világot képeznek az uitz-i életműben, amelyek a művész családjáról, vagy családjából eredve születtek.

Uitz Béla házasságkötése két szempontból is meghatározó élmény volt. Felesége, Kassák Teréz mellett ugyanis sógorként az európai avantgarde egyik legnagyobb alakját, Kassák Lajost kapta. Uitz és Kassák hosszú éveken keresztül szoros együttműködésben dolgoztak, tulajdonképpen az avantgarde úttörői voltak úgy, hogy egyébként sosem volt teljesen harmonikus a viszonyuk. Kassák Teréz és a művész házassága rendkívül szoros, intim viszony volt, amelyet a korai munkák tagadhatatlanul igazolnak is. Uitz és Kassák Lajos viszonya

ennek ellentéte, amelyet a kölcsönös inspirációk, a közös célok mellett folyamatos ellentétek, sértődések, tüskék jellemeztek.

Uitz Béla és Kassák Teréz a házasságkötést követően a „lányos házhoz” költöztek, így egy háztartásban éltek a Kassák család többi tagjával, akik csodabogárnak kezelték őket. Talán rá is szolgáltak, mindenestre életmódjuk a többiekétől jelentősen eltért, amely garantálta a folyamatos súrlódásokat és feszültséget. Ahogy a feszültség nőtt kifelé, érthető módon a házaspár egyre jobban összeforrt és összekovácsolódott, amely kiteljesedése gyermekeik születése volt. 1915-ben aztán az Uitz család el is költözött Kassákéktól.

Ebben az időszakban a művész már alkalmazta az egész pályafutását jellemző technikákat, és a később védjegyszerűen sajátjává vált, egyedi stílusa is már szinte teljes egészében kibontakozott. A papír hordozón készült szén-, grafit- és tusrajzok, illetve a rézkarcok (ideértve a hidegtűt és a cinkkarcot is) már ebben az időszakban is a művészi termés nagyobb részét tették ki. Az avantgarde irányzatokhoz alapvetően a fenti hordozók és technikák passzoltak. Ennek egyik oka művészet-technikai, másik oka a praktikum. A kísérletező, újító törekvések, amelyek az avantgarde-ot jellemezték, a grafikai művek elterjedésében csúcsonyultak ki, az újfajta mondanivalók újfajta technikákat követeltek meg. Nem csoda, hogy a fentiek mellett a fa- és linómetszet megújulása, illetve elterjedése erre az időszakra tehető.

A másik, nem elhanyagolható szempont azonban az, hogy a papíralapú grafikák előállítására olcsó, az avantgarde művészek pedig, ahogy Uitzék is, jellemzően szegények, akiknek nem csak az alkotás, hanem a napi megélhetés is sokszor gondot okoz. A papír/szén vagy papír/tus alkotások gyorsan elkészíthetők, a hordozó is és a felvitt anyag is rendkívül olcsó, ezáltal az értékesíthetőség szempontjából a művész sok művet tud adott idő alatt elkészíteni és nem túl drágán (az olaj/vászon képekhez képest jelentősen olcsóbban) eladni. Ami pedig a sokszorosított grafikai formákat illeti, a művész egy erőfeszítéssel több tucat vagy akár száz példányt képes elkészíteni, ami az adott befektetett munkáért elérhető bevételt is megsokszorozza. Nem is beszélve arról, hogy az avantgarde törte át azt a klasszikus felfogást, amely a képzőművészi alkotások értékelését kizárólag esztétikai alapon képzelte el. Eszerint a művészi alkotásoknak művészi céljai vannak, a művészet nyelvén kell értékelni, és tulajdonképpen az esztétikum világán kívül a képzőművészetnek nincsen tere. Ehhez képest az avantgarde sokszor agitatív, politikailag vagy világnézetileg motivált, azaz a kifejezés esztétikai szintje mellett megjelenik egy (vagy több) másik szint – a sokszorosított grafika pedig annak az eszköze is lehet, hogy a művész „üzenete” könnyebben és többekhez juthasson el. Ezt a tényezőt az emigráció csak erősítette: kiemelten fontos volt, hogy a sokszorosított grafikák révén „többszöröződő” bevételi lehetőségekkel sikerüljön fennmaradni. A korszak legjelentősebb anyaga az 50 példányban megjelent, nyolc cinkkarcot tartalmazó Versuche mappa. (Megjegyezzük, hogy Magyarországon a húszas évek „rézkarcoló nemzedékének” sikerei és előretörése

szintén ezekre az anyagi okokra vezethetők vissza. A válság, a háború, a pénzromlás erodálta a műtárgyak iránti keresletet, amely úgy-ahogy a kisebb, olcsóbb művek vonatkozásában maradt fenn.^[1])

Uitz Béla esetében tehát tulajdonképpen törvényszerű volt, hogy grafikai munkákban teljesebben ki a munkássága, hiszen nem csak avantgarde művész volt, de anyagi lehetőségei is szűkösek voltak. Ez annak ellenére is valós megállapítása, hogy egyébként Uitz Béla dokumentáltan sikeres művész volt az eladásokat illetően. Komoly áron értékesített már kezdőként is, és később pedig kifejezetten komoly műgyűjtők vásároltak tőle. Ezt ő maga egyfelől talán természetesen vette (hiszen minden művész kellő öntudattal van felvértezve), másfelől az életmű korábbi tálalásában nem kapott kellő hangsúlyt, talán azért, mert ellentmond a meg nem értett munkásmozgalmi forradalmár művész idoljának, hogy anyagi megbecsülést kap és milliomosok vásárolnak tőle. Uitz egyébként 1913-ban, amikor a Képzőművészeti Akadémia legtöbb ösztöndíjasa 500 koronás ösztöndíjat kapott, 1600 koronás ösztöndíjban részesült.^[2] 1914-ben a Nemzeti Szalon kiállításán a bemutatkozó anyagát teljes egészében Nemes Marcell, a kor nagy műgyűjtője – és mágnása – vette meg, aki akkoriban éppen újjáépítette a korábbi klasszikus kollekció eladását követően a gyűjteményét. Az anyag színvonalát jelzi, hogy 1916-ban a San Franciscó-i világhiállításon, ahová Nemes Marcell „benevezte” a nemzeti szalonbeli anyag egy részét, Uitz grafikai aranyérmét nyert egy női portréval. Más kérdés, hogy az első találkozás Nemes Marcellel a Nemzeti Szalonban nem éppen ideálisan zajlott, de kétségtelenül remek illusztrációját adja a forradalmár öntudatának és ellenérzéseinek a „pénzes” mágnással szemben. Ahogy Bajkay Éva idézi Uitzot: „Mikor Nemes Marcell eljött a kiállítást megtekinteni, a festők körülrajzolták. Műveim előtt is több ízben elrángatták, amikor újra visszatérve, az egyik rajzon a nyak vonalát kifogásolta. Mi Nemes Lampérthtel nem tudtuk, hogy ki a látogató, közelébe mentünk, és mintha véletlen lenne, én jól meglöktem, és hangosan azt mondtam: – Aki nem ért a képekhez, ne is szóljon hozzá! – Ezt követően megtudtam, hogy kivel álltam szemben, és szégyenemben majd a föld alá süllyedtem. Nemes Marcell megkért, hogy látogassam meg egyszer. Nem mentem el.”^[3] A találkozásból aztán vásárlás lett. Érdekes megjegyezni, hogy Uitz távolmaradásának az oka egy Ernst Lajossal megesett incidens volt, amikor a híres gyűjtő nem akarta kifizetni a megbeszélte honoráriumot, csak a felét.^[4] Talán nem véletlen és talán célszerű itt megjegyezni, hogy a két háború közötti évek emblematikus, „meg nem értett munkásmozgalmi művész” ikonjai, Derkovits Gyula és Dési Huber István hasonló ambivalens, de alapvetően a keserűségben gyökerező

[1] Zsákovics, 2001, 19.

[2] Bajkay, 1974, 24.

[3] Uo. 31–33.

[4] Uo. 33.

viszonyt ápoltak a kor nagy gyűjtőivel és mecénásaival, mintha a rájuk sütött bélyeget maguk sem akarnák levetni.^[5]

Az azonban vitathatatlan, hogy a munkásmozgalmi, forradalmár avantgarde művészek munkáit nem a munkásság vásárolta, hanem a középosztály, ad absurdum a nagypolgárság. Nem véletlen, hogy a fentebb említett családi ihletésű munkák nem „dühögő” avantgarde művek, hanem csak annyira, hogy egy polgár szobájának a falán is megférhessen. Az pedig, hogy baloldali forradalmár művésztől a kor milliomos mecénásai vásároljanak, nem volt példa nélküli sem a vizsgált időszakban, sem később.

A tízes évektől kezdve a húszas évek elejéig Uitz számos munkája ábrázolja a közvetlen családját. A leggyakoribb modell maga Kassák Teréz, illetve sokszor, az apaság élményét is tükrözve felesége mellett a kisgyermek is. A feleségét ábrázoló munkák a mindennapok egyszerűségét mutatják be, olyan apró, egyáltalán nem magasztos pillanatok ragadnak meg, mint a manikűrözés, a varrás, a vasalás vagy éppen a szoptatás. Talán nem túlzás megállapítani, hogy a fenti okok mellett az intim témákhoz Uitz azért választotta gyakran a rézkarcolást, mert „egy kis tüvel fémbe karcolni olyan intimitás, amit az ábrázoló művészetben más anyag nem nyújthat. (...) Összesűrítheti egy élet munkáját és mondani-alóját egy tenyérnyi rézlemezen.”^[6]

A témák, talán az anya gyermekével kompozíciót leszámítva, egyáltalán nem tekinthetők klasszikus témának. Újszerűségét fokozza az expresszionisztikus megformálás, ugyanakkor ezek a művek legalább annyira merítkeznek a klasszikus elődökből, mint amennyire illeszkednek az avantgarde-hoz. Uitz ebben az időszakban tulajdonképpen csak figurális munkákat készített, és pályája egy szakaszának kivételével alapvetően mindvégig hű maradt a figurális művészethez. Ahogy a felesége és gyermekei művészete intim világának kibontakozásához segítették, sógorával, Kassák Lajossal egészen más kapcsolatban állt, amely azonban nem kevésbé volt meghatározó a művészetére. Rokonság ide vagy oda, a közös elvek, közös célok, a közös munkálkodás ellenére viszonyuk sosem volt

[5] Álljon itt egy-egy kiragadott példa. Derkovits Gyula rengeteg nélkülözése tény, de az is, hogy a kor nagy gyűjtője, akinek a gyűjteménye végül Győrben lelt állandó otthonra, Radnai Béla 1930-ban három képet vett 1100 pengőért tőle, amely egy évi megélhetést biztosított, és felajánlotta, hogy rendszeresen támogatja a festőt, hogy rendezni tudja a banki tartozásait. Derkovits azonban „nem akar a műpártoló és a bankár együttműködésének játékszere lenni”, így visszautasítja az ajánlatot. 1932-ben, amikor gróf Andrássy Géza bemutatja neki a szintén festegető keresztfiát, egy Hohenlohe herceget, Derkovits azzal felelt, hogy „Aztán nem kár azért a festékért?”. Érthető módon a kapcsolat sem lett tartós és gyümölcsöző. Mindeközben Derkovits a rézkarcoláshoz használt rézlemezeit ócskavasként kénytelen eladni mintegy tizennégy pengőért. (Derkovits, 1977, 66., 78., 80. A szöveg nem nevezi meg Radnai Bélát.) Dési Huber Istvánné visszaemlékezésében külön kiemeli, hogy Dési Huber 1928-as kiállításán „Földes, a Hitelbank igazgatója, egy jómódú agglégény” is vásárolni akart, de nagyon alacsony áron szeretett volna, így a kiválasztott képeket mások vették meg. Erre megsértődött és kijelentette, hogy „ezektől” nem vesz többet, sőt, Désinét a későbbi munkakeresése során próbálta el lehetetleníteni. Megjegyezzük, hogy Dési Huber István és sógora, Sugár Andor munkásságára óriási hatást gyakorolt az uitz-i életmű. (Dési, 1966, 41-42.)

[6] Az idézet Kmetty Jánostól származik. (Idézi: Zsákovics, 2001, 12.)

harmonikus és kiegyensúlyozott. Uitz mint festő- vagy grafikusművész nyilvánvalóan képzetesebb volt, mint Kassák, ugyanakkor Kassák mint igazi reneszánsz ember, polihisztor, ösztönös és elemi erejű munkáival kitörölhetetlen nyomot hagyott a festészetben, a grafikában és az irodalomban is. A két – nem csekély mértékben öntudatos – művészóriás talán nem is kerülhetett soha valódi harmóniába a másikkal. Kassák Lajos Egy ember élete című művében így idézi fel az Uitzcal folytatott első párbeszédet, amely talán mint cseppben a tenger, megmutatja későbbi viszonyuk esszenciáját is:

„- Bocsásson meg, hogy feltolakodtam, de lenne egy és más megbeszélhivalóm magával. Maga is művész, én is az vagyok, remélhetőleg meg fogjuk érteni egymást.

- Hát persze. Ha az emberek úgy akarják, akkor megértik egymást.

- Hogyan kezdjem, félre ne értsen. Nem ezért jöttem, mintha jóvá akarnék valamit tenni. Biztosan tudja már, hogy a Tercsi másállapotban van.

- Hogyne tudnám. Anyám állandóan sír miatta.”^[7]

Mindezzel együtt – csak néhány példát említve – Uitz tervezte Kassák első novelláskötetének^[8] borítóját, rendszeresen publikált a Tett című Kassák-lapban,^[9] együtt szerkesztették a magyar avantgarde legjelentősebb folyóiratát, a Mát, együtt éltek az emigrációban, de mégis, az ellentétek legalább annyira jellemezték a kapcsolatukat, mint a közös célok és munkák. E komplex viszony részletes elemzése helyett egyetlen példát érdemes megemlíteni: a konstruktivizmus születése körül kialakult szenvedélytől átfűtött vitát. A konstruktivizmus programadó, mára kultikussá vált kiadványát^[10] Kassák Lajos azzal a Moholy-Nagy Lászlóval együtt szerkesztette, aki mára a nemzetközi avantgarde egyik legnagyobb alakjának tekinthető. Ebben a könyvben a konstruktivizmus és szélesebb körben, az avantgarde európai élvonalát összegzik a szerkesztők, akik már nem akarnak a régiből újat komponálni, illetve egyáltalában nem akarnak komponálni^[11] – a „romboljatok, hogy építhessetek” jegyében. A kötet egyetlen szóval sem említi Uitz Bélát, egyetlen művét sem közli, és még csak utalást sem tesz rá.^[12] Ezzel szemben Uitz személyes levelezése és visszaemlékezései alapján egyértelmű, hogy a konstruktivizmus valódi elterjesztőjének, atyjának, legalábbis a Ma-körben és Berlinben, saját magát tartja. „Én voltam, aki életét kockáztatva átmentem Oroszországba, összeszedtem egy csomó fényképet és leküldtem Kassáknak 1920-21-ben. Ott kezdődött a legpimaszabb expropriálás – Kassák egyszerűen ezen fényképek elhallgatásával saját képarchitektúráját kezdte ezen

[7] Idézi: Bajkay, 1974, 18.

[8] Kassák, 1912.

[9] Bajkay, 1987, 30–31.

[10] Kassák – Moholy-Nagy, 1922. A kiadvány eredetileg 500 példányban jelent meg, reprint kiadására 1977-ben került sor.

[11] Kassák – Moholy-Nagy, 1977, 6.

[12] Ez a fajta „agyonhallgatás” a fentieken túl szembetűnő Passuth Krisztina könyvében, ahol Uitzről szintén egyetlen szó sem esik. (Passuth, 1975.)

fényképekből csinálni. (...) A konstruktivistákat én hoztam. Én kényszerítettem így a Má-t is, hogy foglalkozzanak velük. (...) Tehát összefoglalva: itt egy pimasz lopás történt. Aki közvetve Magyarországon, Bécsben, Berlinben a magyarok között megindította a konstruktivizmust, az én voltam – ez van ellopva.”^[13] A vélt vagy valós sérelmek nyilván fájdalmasabbak akkor, ha egy „harcostárs”, hovatovább rokon részéről történik a vélt árulás. Ezen az sem változtat, hogy az újabb munkák^[14] Uitz szerepét a magyar konstruktivizmusban már sokkal inkább a valós helyén kezelik.

A fentiek alapján leszögezhető, hogy Uitz Béla abban a furcsa (talán szerencsés, talán szerencsétlen) helyzetben alkothatott pályája első szakaszában, hogy az ehhez szükséges harmóniát is és feszültséget is a saját családja garantálta számára. Kétségtelen azonban, hogy az utókor tekinthető a legszerencsésebbnek, hogy ezek a kiemelkedő művek ekként megszülethettek.

IRODALOM

- Bajkay Éva (1974): *Uitz Béla*. Gondolat, Budapest.
- Bajkay Éva (1987): *Uitz Béla*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest.
- Derkovits Gyuláné (1977): *Mi ketten*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest.
- Dési Huber Istvánné (1964): *Dési Huber István*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest.
- Kassák Lajós (1912): *Életsiratás*. Benkő László, Budapest.
- Kassák Lajos – Moholy Nagy László (1922): *Új művészek könyve*. Bécs.
- Kassák Lajos – Moholy Nagy László (1977): *Új művészek könyve*. Helikon, Budapest.
- Passuth Krisztina (1975): *Magyar művészek az európai avantgarde-ban 1919–1925*. Corvina, Budapest.
- Vadas József (2007): *A magyar konstruktivizmus*. Corvina, Budapest.
- Zsákovics Ferenc (2001): *A rézkarcoló nemzedék 1921–1929*. Miskolci Galéria, Miskolc.

[13] Idézi: Bajkay, 1974, 118.

[14] Vadas, 2007.

Lenkovics Barnabás az Alkotmánybíróság új elnöke

Lenkovics Barnabás 1950-ben született, jogi végzettséget az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi karán 1974-ben summa cum laude minősítéssel szerzett. Oktatói pályáját ugyanebben az évben kezdte az ELTE jogi karán gyakornoki beosztásban, majd 1976-ban tanársegédi kinevezést kapott. 1992-ben elnyerte a kandidátusi fokozatot, majd 1999-es habilitációs eljárása után 2000-ben egyetemi tanári címet szerzett. Kiemelkedő munkáját a színvonalas oktatásért 1994-ben Trefort Ágoston Díjjal ismerték el.

Lenkovics Barnabás kimagasló szerepet töltött be a győri jogász-képzés újraindításakor. A több mint 100 év után Győrben ismét elinduló jogoktatás kezdetétől, 1996-tól a Polgári Jogi és Polgári Eljárásjogi Tanszék vezetője, a győri polgári jogi oktatás megszervezője.

Kutatási területei közé tartozik a személyi jog, a dologi jog, a tulajdoni rendszer és az emberi jogok szegmentuma. Szerteágazó szakmai érdeklődése a polgári jog iránt már korai publikációiban is megmutatkozott. A környezetszennyező magatartások polgári jogi szankcióiról 1980-ban született cikke ma is jelentős problémák magánjogi kérdéseit vizsgálja, míg egy 1982-es tanulmányában az „enyhülő” szocialista polgári jogban megjelenő új vállalkozási formáira hívja fel figyelmünket. A több mint 100 tudományos közlemény közül ki kell emelnünk a szerző kitűnő monográfiáit, melyek közül a Dialóg-Campus kiadásában 2013-ban megjelent Ember és tulajdon névódjában is részesült. Ebben a szigorúan, szűken vett polgári jog problémái mellé beemeli a politológia, a szociológia és a jogbölcselet több kérdését is. Számos szakkönyve közül meg kell említenünk a – 2014-ben az Eötvös Kiadó gondozásában kiadott – Székely Lászlóval írt A személyi jog vázlatára című művének átdolgozott kiadását, illetve az új Polgári Törvénykönyv mélyebb megértését segítő több kézikönyvét, tankönyvét.

2001-ben az állampolgári jogok országgyűlési biztosának választották. Feladatait egészen 2007-ig, alkotmánybírói kinevezéséig látta el. Különvéleményeiből és párhuzamos véleményeiből ugyanaz a rendíthetetlen elhivatottság tükröződik, amely egyébiránt egész életpályáját jellemzi: *sine ira et studio*.

Lenkovics Barnabást az Alkotmánybíróság elnökévé választották 2014. december 1-jén, hivatalát 2015. február 25-én vette át.

Ganczer Mónika Herczegh Géza Nemzetközi Jogi Emlékéremben részesült

Ganczer Mónika az Állampolgárság és államutódlás címmel megjelent könyvének elismeréseként vehette át a Herczegh Géza Nemzetközi Jogi Emlékérmét és Ösztöndíjat. A Herczegh Géza hozzátartozói által létrehozott alapítvány az emlékérem és az ösztöndíj adományozásával azokat a fiatal kutatókat kívánja elismerni és támogatni, akik a nemzetközi jog témakörében elmélyült munkát végeznek. Az ünnepségen részt vett a hágai Nemzetközi Bíróság egykori bírāja, Herczegh Géza jogtudós több családtagja, köztük magánemberként Áder János köztársasági elnök, akinek házastársa, Herczegh Anita a díj névadójának leánya.

A díjazott kötet áttekinti az állampolgárság történeti előképeit, kialakulását, fogalmát, sajátos természetét, amely kérdések napjainkban is komoly viták tárgyát képezik a tudományos és a gyakorlati életben egyaránt. Az elemzés emellett feltárja az államutódlás állampolgárságra gyakorolt hatásának elméleti alapjait, értékeli a nemzetközi dokumentumokat, rámutat azok hiányosságaira, és szabályozási javaslatokat kínál a felmerülő nehézségek megoldására. A kötetet esettanulmányok teszik teljessé, melyek az államutódlás számos példáján – köztük hazai vonatkozású eseményeken – keresztül világítják meg a téma gyakorlati jelentőségét. A hazai szakirodalomban hiánypótló munka széles körben számot tarthat a szakemberek és az érdeklődő olvasók figyelmére.

Ganczer Mónika a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi Köz- és Magánjogi Tanszékének oktatója és a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének kutatója. Az Állam- és Jogtudomány című folyóirat felelős szerkesztője, több hazai és nemzetközi tudományos társaság tagja. Kutatási területe az állampolgárság nemzetközi jogi aspektusaira, a kettős állampolgárságra és hontalanságra, az államutódlás és állampolgárság kapcsolatára, és a magyar állampolgársági szabályozásra terjed ki.

Deli Gergely Publikációs Nívódíjban részesült

Deli Gergely A jó erkölcsökről című könyve, mely a Medium kiadónál jelent meg 2013-ban, a Széchenyi István Egyetem publikációs nívódíjában részesült. A 2014 szeptemberében meghirdetett pályázat célja az Egyetemen oktató, kutató szakemberek kiemelkedő publikációs tevékenységének díjazása volt. A beérkezett 20 érvényes pályamű közül tudományos monográfia kategóriában az Egyetemi Tudományos Tanács a szerző munkáját találta a legmagasabb színvonalúnak. Földesi Péter, az Egyetem rektora elismerése jeléül 2014. november 12-én adta át a díjat.

A könyvet 2013. november 21-én mutatták be a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Római Jogi Tanszékén. A mű az összehasonlító magánjog módszerével nemcsak szinkrón vizsgálja a jó erkölcsöt, mint generálklauzulát, hanem annak időbeli, diakrón változásait is kiemeli. A társadalom és gazdaság változásával új értelmet nyerhet, mi a jó, mi az erkölcsös, illetve központi helyre kerül a kérdés: miként értékelhetjük a jog normatív szövedékében a tőle látszólag független tartalmi módosulást. A szerző több mint 35 tudományos közleménye között számos hasonlóan szinoptikus munkát olvashatunk. Ki kell emelnünk közülük Herbert Hart jogelméleti téziseit római jogi nézőpontból vizsgáló, a Jog-Állam-Politika 2012. évi 1. számában Mi a jog? – Hart jogelméletének kritikai aspektusai a római jog nézőpontjából címmel megjelent cikkét, illetve doktori disszertációjának esszenciájaként felfogható összehasonlító magánjogi tanulmányát (A jó erkölcsökre vonatkozó generális klauzula a francia, a német és a magyar magánjogi kódexekben. In: Sulyok Gábor (szerk.): Opus magistrale 2009. Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft. 2010.) is.

Deli Gergely a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszékének docense, 2014 decemberétől az Alkotmánybíróságon tanácsadói feladatkört lát el. Több neves külföldi intézményben hallgatott jogot, 2010-ben a New York Egyetemen LL.M. fokozatot szerzett, számos hazai és nemzetközi tudományos társaság tagja. Kutatási területe nem korlátozódik a római jog vizsgálatára, érdeklődése lefedi az összehasonlító polgári jogot, a jogelméletet és a magánjog gazdasági elemzésének problémakörét is.

- CSERNY ÁKOS egyetemi docens
NKE Közigazgatás-tudományi Kar
- GÖNDÖR ÉVA egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- GYŐRI SZABÓ RÓBERT egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- SIKLÓSI IVÁN egyetemi adjunktus
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- SZLIFKA GÁBOR PhD hallgató
PPKE Jog- és Államtudományi Kar
- SZÁR GYULA GERGELY Premontrei szerzetes
- SZEGEDI ANDRÁS egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- TÉGLÁSI ANDRÁS egyetemi adjunktus
NKE Közigazgatás-tudományi Kar

Helyreigazítás

A Jog-Állam-Politika VI. évfolyam 4. számának 128. oldalán helytelenül közöltük, hogy Zsupos Zoltán 2014. évi Herczegh Géza Nemzetközi Jogi Emlékéremben és Ösztöndíjban részesült. A díjat Ganczer Mónika nemzetközi jogász nyerte el. A szerzőktől elnézésünket kérjük!

Laudatio, Szalay Gyula prodékán úr születésnapjára

A születésnapok általában alkalmat adnak arra, hogy az ünnepelt számot vessen arról, hogy az eltelt egy év alatt mi történt, mit tett, mit ért el. A kerek évfordulók pedig további okot adnak az ünneplésre és az értékelésre. Ha azonban olyan személy ünnepli kerek évfordulóját, aki már jó ideje nemcsak személy, hanem megkérdőjelezhetetlen személyiség, akkor nem csak ő, hanem környezete, barátai, tisztelői és kollégái is akarva-akaratlanul számot vetnek a jeles nap kapcsán az ünnepelt, sőt talán saját maguk tetteivel egyaránt.

Egy olyan igazi személyiség rendkívül gazdag életútja esetén, mint Szalay Gyula, nem könnyű a számvetés, de még a köszöntés sem.

Mai füllel talán furcsán hangzik, de 1945-ben Balatonfüreden, Zala vármegyében született. Hiszen tudjuk, ahogy azt Eötvös Károly is említi, hogy Veszprém és Zala vármegyék határát az almádi csárda gémeskútja jelentette, így Balatonfüred sokáig Zalához tartozott. Az Eötvös Loránd Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán szerzett jogász diplomát 1968-ban. Már a diploma megszerzése előtt, 1967-ben elkezdett dolgozni, 1971-ig különböző vállalatoknál töltött be gyakornoki, jogi előadói, illetve jogtanácsosi állást.

1972-ben lett a Győr-Sopron Megyei Gazdasági Döntőbizottság döntőbírója, majd 1976-ban a Győr-Moson-Sopron Megyei Bíróság bírójára, ahol 1978-ig tevékenykedett. Ekkor pályája válaszút elé érkezett, sokunk szerencséjére nem élt a kínálkozó lehetőséggel, és nem fogadta el a Legfelsőbb Bíróságra szóló bírói felkérést, hanem megkezdte felsőoktatási karrierjét a Széchenyi István Egyetem jogelőd intézményében, a Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskolán. Utólag kimondható, hogy ebben a sorsfordító döntésben (értve a döntés jelzőjén a saját és sok jelenlegi kolléga sorsát is) megmutatkozik az a perspektivikus gondolkodás, bölcs mérlegelés, amely Szalay Gyulát mindig is jellemezte. Azt természetesen senki sem láthatta előre, sőt, talán még a legbátrabbak sem remélték, hogy 1978-tól intézményünk azt a fejlődési ívet futja be, amelyet a szemünk előtt megvalósított, de éppen ezek az eredmények igazolják prodékán úr 1978-as döntésének súlyát és helyességét. A jogtudományok kandidátusaként főiskolai docens, majd főiskolai tanár lett.

Elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy 1995-ben Győrött újrakezdődött a jogászképzés az ELTE égisze alatt, tulajdonképpen természetes, hogy az ELTE ÁJTK-SZIF Oktatási Intézet igazgatóhelyettese,

majd később igazgatója lett. 2001-től a Kereskedelmi, Agrár- és Munkajogi Tanszék tanszékvezetője. 2002-ben a frissen megalakult Széchenyi István Egyetem oktatási rektorhelyettese lett, amely tisztséget 2005-ig viselt. Ahogy intézigazgatói posztja sem volt megkérdőjelezhető, szinte magától értetődően lett az önállóvá vált Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar első dékánja öt éves ciklusra 2007-ben.

Nevével összeforrt a fuvarjogi tárgyak gondozása és oktatása, amely Karunk unikális jellegzetessége, de oktatóként társasági joggal és kereskedelmi joggal is foglalkozott. Önálló kurzust gondoz a Kar Doktori Iskolájában, illetve téma-vezetői teendőket is ellát. Oktatói-kutatói pályáját számos jegyzet, tankönyv, tudományos közlemény is fémmjelzi. Mindezek mellett pedig aktív ügyvédi praxist is folytat.

Az MTA Veszprémi Területi Bizottság Gazdasági és Polgári Jogi Munkabizottságának az elnöke, de aktív szerepet vállalt a Magyar Jogász Egylet Győr-Moson-Sopron megyei szervezetében is, nem is beszélve a lovassportban évtizedeken át betöltött szerepéről mint versenyző, illetve mint bíró. Szakmai munkájáért 1987-ben „Kiváló munkáért” kitüntetést kapott, birtokosa a Magyar Köztársaság arany érdemkeresztjének és a Pro Universitate díjnak. Az évtizedek alatt lokálpatriótává vált Szalay Gyula kiérdemelte Győr Megyei Jogú Város Bisinger József-emlékermét, illetve Pro Urbe díjat is kapott.

A fentiek tömör áttekintést adnak egy rendkívül gazdag életpályáról, azonban éppen a lényegét nem tartalmazzák. Arra ugyanis nincsen adat, az nem mérhető és nem díjazható, hogy Szalay Gyula hogyan mutatott példát a fiatalabb generációknak, elsősorban azoknak, akik már a győri jogászképzés öregdiákjaként kerültek Karunkra. A példamutatás mellett pedig legalább annyira fontos, hogy kialakított egy máig ható koncepciót arra vonatkozóan, hogy ahogyan kell és lehet a Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar személyi állományát fejleszteni és kialakítani, hogyan lehet a tapasztaltabb és elismert szaktekintélyek és a fiatal, rutintalan, ám tehetséges pályakezdők helyes arányát megteremteni úgy, hogy a Kar egyaránt nyújtson perspektívát mindenkinek. Kollégaként mondhatom, hogy ez a kísérlet sikerült, de ha elfogulatlanok akarunk lenni, és bármelyik felsőoktatási rangsor oktatói kiválósági adatait megnézzük, akkor nem vitás, hogy büszkéek lehetünk Karunkra, amelyet nem kis mértékben Szalay Gyulának köszönhetünk.

Egy ilyen művet megítélésem szerint csak sportszerető ember tud megalkotni. Dékán Úr híve a labdajátékoknak, bérlete volt az ETO női kézilabda és a felnőtt férfi futballcsapat mérkőzéseire is (utóbbi esetben évekig nem járt meccsre, de amikor ki kellett állni a bajba jutott csapat mellett, akkor ő is ott volt). Talán emiatt (is) tudja, hogy egy sikeres csapat nem állhat csak labdazsonglőrökből, öncélú cselkirályokból, de az is kevés, ha a csapat tagjai csak vízholdonak jók. Nem elég, ha zseniálisak a támadók, de gyenge a védelem. Szükség van minden karakterre, értékre, mert csak együtt lehet sikeresnek lenni csapatként. Én a magam részéről ezt vizontlátom a kari csapatunkban.

Prodékán úr lovassportbeli múltja szintén elengedhetetlen volt a „nagy mű” megalkotásához. A lovasnak meg kell birkóznia a lóval, el kell fogadtatnia magát, a saját akaratát vele, akkor is, ha az éppen egy gorombább, nehezebben betörhető háta (mint a sokat emlegetett, köztünk legendává vált Jázmin). Életre szóló példaként áll előttem Szalay Gyula, aki túlzás nélkül a tárgyalások mestere. Sosem fogom elfelejteni az egyik alkalmat, amikor tanársegédként behívott magához (azt már elfelejtettem, hogy miért). Éppen telefonon beszélt valakivel, én türelmesen várok. A beszélgetésben nyilvánvaló volt, hogy olyasvalamiről esik szó, amely a Karnak nem kedvező, sőt, az érdekeivel ellentétes. Az is világossá vált, hogy az ismeretlen telefonáló olyasvalaki, akivel fontos a jó viszony. Ekként a kérdéses ajánlat elfogadása a kari érdekek miatt nem volt járható út, a nyílt elutasítás pedig szintén kari érdeket sérthetett volna: ez bizony a szorult helyzet! Hosszas, az elköteleződés árnyékától is mentes megbeszélés után tanár úr végül ezzel zárta le a párbeszédet: „Nem mondom nemet.” Azaz igent semmi esetre sem, de nyilvánvaló nemet sem. Pályakezdőként szinte lenyűgözött ez a tárgyalás, aminek a felét nem is hallottam. Mondhatni, hogy ez egy olyan lecke volt számomra, amit egy életre megtanultam, de valójában ezt az adottságot nem lehet tanulni. Az ügyvédi praxis mellett ez az a kvalitás, amely a már említett Eötvös Károly képét idézi fel bennem Tanár Úr.

Ahogy Arany János írja egyik versében: „Nyolcvan év / Ritka szép / Hetven év / Jó, ha ép / Hatvannégy esztendő: / Untig elegendő.” E sorokkal azt kívánom Tanár Úrnak, hogy ne csak a nyolcvan év ritka szépségét tapasztalja meg, hanem annál sokkal többet, jó egészségben és erőben. Ne feledje, hogy bár a gép jobbra forog, de az alkotó semmi esetre sem pihenhet, így kérjük, hogy vigyázó tekintetét ne vegye le róla!

Győr, 2015. április 30.

Szegedi András

A személyes adatok védelme a választási kampány során

I. A POLITIKAI MARKETINGRŐL ÁLTALÁBAN

A kampánycélú adatkezelés nagyon érzékeny terület. A választási kampánynak minden országban megvan a hagyománya. Számos lehetőség kínálkozik a választópolgárok tájékoztatására, meggyőzésére: az internet, az írott média, a plakátok stb. Van olyan ország azonban, ahol a választópolgárok a közvetlen megkeresés módszerét nem támogatják, vagy legalábbis, aki ilyen módszert akarna alkalmazni, biztosan nem kerülne be a parlamentbe.

Az elsősorban politikai kultúra kérdése, hogy a törvények milyen mértékű beavatkozást engednek a választópolgárok életébe.^[1] Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy a választási kampány számos alkotmányos rendelkezést, illetve alapjogot érint: kezdve a személyes adatok védelméhez való jogtól a véleménynyilvánítás szabadságán^[2] át a választásra vonatkozó Alaptörvényben foglalt rendelkezésekig. Jelen tanulmány kizárólag adatvédelmi szempontból közelíti meg a választási kampány témakörét.

A jelöltek és jelölő szervezetek kétféle módon juttatják el választási kampányüzeneteiket a választópolgárok felé: személyes adatokat nem igénylő módon (pl. szórólapok, internetes és televíziós hirdetések, közterületi rendezvények) vagy személyes adatokat igénylő, célzott módon (pl. sms, telefon, e-mail).^[3] A személyes adatok kezelése akkor jogszerű, ha az törvény felhatalmazásán vagy az érintett beleegyezésén alapul.^[4] Törvényen alapul az adatkezelés, ha a jelöltek, illetve jelölő szervezetek a választási irodától kérelemre megkapják a névjegyzéki adatokat. Hozzájárulással történik az adatkezelés, amikor a jelölő szervezetek – a választópolgárok beleegyezésével – szimpatizánsi adatbázisokat^[5] hoznak

[1] Péterfalvi, 2013, 105–106.

[2] Ld. bővebben Kóczyán, 2014, 7–14.

[3] Bodnár, 2005, 100.; Tájékoztató az országgyűlési képviselők választásával összefüggő adatkezelések egyes kérdéseiről. (Elérhető: <http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/archivum/allasfoglalasok&dok=10698>. Letöltés ideje: 2015.01.28.)

[4] 2011. évi CXII. tv. (röviden: Infotv.) 5. § (1) bek.

[5] Ezeknek a felhasználása – amennyiben a beleegyezés időbeli korlátozás nélkül történik – felhasználható kampánytevékenységre.

létre. Személyes adatokhoz azonban nyilvános forrásból is hozzá lehet jutni (pl. telefonkönyv),^[6] ami számos adatvédelmi kérdést vet fel.

II. ADATVÉDELMI ALAPELVEK ÉS A SZEMÉLYES ADATOK KEZELÉSE A VÁLASZTÁSI KAMPÁNY SORÁN

A személyes adatok kezelése során nagyon fontos feladata van az Infotv.-ben deklarált alapelveknek, és így van ez a választási kampányban is.

A célhoz kötöttség követelményének a választási kampánnyal összefüggésben kezelt adatok tekintetében is érvényesülnie kell. Az adatkezelés céljának az adatkezelés minden szakaszában érvényesülnie kell.^[7] Így csak azon személyes adatokat lehet a választási kampány során felhasználni, melyek felvétele, kezelése ilyen céllal történt. Ezzel függ össze az adatminimalizálás elve is, ami szerint „személyes adatokat csak akkor szabad kezelni, ha az szükséges a törvényes cél eléréséhez”. Csak a választási kampányban a kapcsolatfelvételhez szükséges adatok kezelhetők, egyéb adat tárolása tilos, mert az kimeríti a készletre történő adatkezelés fogalmát, és a személyiségprofil kialakításának a veszélyét is magában rejt.

A törvényes és tisztességes adatgyűjtésnek is különös jelentősége van. A személyes adatokat csak törvényesen elismert források felhasználásával szabad gyűjteni, és tisztességes módon kell kezelni. Itt fontos arra is utalni, hogy a nyilvánosan hozzáférhető forrásban fellelhető adatokat csak az eredetileg meghatározott cél(ok)ra és időtartamra lehet felhasználni. A tisztességes adatkezelés elve sérül például a választási eljárás során, ha a jelölő szervezet, mint adatkezelő az érintettekkel erőszakosan próbál kapcsolatot teremteni.^[8]

Az adatminőség elve tehát megköveteli, hogy az adatkezelés tisztességes és törvényes legyen.^[9] Nemcsak azt jelenti, hogy az adatkezelésnek meg kell felelnie a törvényi rendelkezéseknek, hanem annál sokkal többet: etikai töltete van. A személyes adatoknak a célhoz viszonyítva pontosaknak, relevánsaknak és időszerűeknek kell lenniük.^[10]

Így az adatminőség elvének sérelmét valósítja meg az a jelölő szervezet, amely a régi telefonkönyvből vett lakcímadatok szerint küld címzett küldeményt

[6] Tájékoztató az országgyűlési képviselők választásával összefüggő adatkezelések egyes kérdéseiről. (Elérhető: <http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/archivum/allasfoglalasok&dok=10698>. Letöltés ideje: 2015.01.28.)

[7] Infotv. 4. § (1) bek.; Tájékoztató az Európai Parlament tagjainak választásával összefüggő adatkezelések egyes kérdéseiről. (Elérhető: <http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=valasztas&dok=9228>. Letöltés ideje: 2015.01.28.)

[8] Az adatvédelmi biztos közleménye a politikai kampány adatvédelmi kérdéseiről. (Elérhető: <http://www.jogiforum.hu/hirek/13902>. Letöltés ideje: 2015.01.26.)

[9] Infotv. 4. § (5) bek.

[10] Péterfalvi, 2013, 103-104.

a választópolgároknak. Ezek az adatok nyilvánvalóan nem lehetnek pontosak. Másrészről sérül a célhoz kötöttség követelménye is, hiszen a telefonkönyv adatainak nem ez a funkciója (csak a telefonszámok szolgálják a kapcsolatfelvételt). Általánosságban megállapíthatjuk, hogy azon adatbázisok nem használhatók fel politikai marketing céljára, amelyeknek nem ez a funkciója (pl. szakértői adatbázisok).

A számgenerálás elvén működő automatizált hívásrendszerek esetében is a dilemmát az alapelvek oldják meg. Ebben az esetben még az is felmerül, hogy egyáltalán adatkezelésről van-e szó, hiszen maga a rendszer generálja a számot. Ha adatkezelésnek minősül, akkor ki az adatkezelő?^[11] A későbbiekben erre is megadom a választ.

Az adatkezelőt és az adatfeldolgozót egyaránt terheli azon kötelezettség, hogy az adatok biztonságáról gondoskodjanak, így különösen az adatokat védeni kell a jogosulatlan hozzáférés, megváltoztatás, nyilvánosságra hozatal ellen.^[12]

Fontos arra is utalni, hogy a választópolgárokat mint az adatkezelés érintettjeit számos jogosultság megilleti, úgymint az információs önrendelkezési jog, a tájékoztatáshoz való jog, a helyesbítéshez való jog, a törléshez való jog.^[13] A választási kampány során alkalmazott kommunikációs eszköznek megfelelően az adatkezelés megkezdése előtt az érintetteket tájékoztatni kell az adatkezelés lényeges körülményeiről, beleértve az adatkezelő és adatfeldolgozó személyét (jelölt szervezet, jelölt; támogató személyek és szervezetek stb.), az adatkezelés célját, jogalapját, idejét stb.^[14]

A fenti adatvédelmi elveknek a választási eljárás és így a választási kampány során is érvényesülniük kell. A következőkben a választási kampánytevékenységnek azon részeit tekintem át, amely a személyes adatok védelme szempontjából relevanciával bír.

A személyesadat-kezeléssel járó választási kampánytevékenység történhet postai úton, telefonszolgáltató (telefon vagy sms) vagy más elektronikus hírközlési szolgáltató (e-mail) útján. A megkeresés címzettje lehet közvetlenül a választópolgár, de az is előfordulhat, hogy egy közvetítő szervezetten keresztül jut el a címzethez a küldemény.

Az adatkezelés kapcsán külön problémaként jelentkezik a nyilvános forrásból megszerezhető adatok „továbbhasznosításának” lehetősége, melyre részleteiben szintén kitérek.

A választópolgárok személyes felkeresése is számos dilemmát vet fel.

Fontos arra is utalni, hogy az adatkezelés alapulhat törvényen vagy az érintett (írásbeli) beleegyezésén. Ez utóbbi különös jelentőségre tesz szert a

[11] Uo. 106.

[12] Infotv. 7. § (1)-(2) bek.

[13] Infotv. 14. §.; Tájékoztató az Európai Parlament tagjainak választásával összefüggő adatkezelések egyes kérdéseiről. Elérhető: <http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=valasztas&dok=9228>. Letöltés ideje: 2015.01.28.)

[14] Infotv. 20. § (2) bek.; Az adatvédelmi biztos közleménye a politikai kampány adatvédelmi kérdéseiről. (Elérhető: <http://www.jogiforum.hu/hirek/13902>. Letöltés ideje: 2015.01.16.)

szimpatizánsi adatbázisok kialakításánál. Ebben az esetben is az adatkezelés elveinek, úgymint a célhoz kötöttség követelményének, illetve azon szabálynak, hogy a személyes adatokat csak a szükséges mértékig és ideig lehet kezelni stb., érvényesülniük kell. Lényeges lehet itt utalni arra, hogy amennyiben a választópolgár személyes adatait csak egy meghatározott politikai kezdeményezéshez adta meg, akkor azon adatai más célra – esetünkben választási kampány céljára – nem használható fel. Viszont amennyiben ezen alkalommal kapcsolat céljából megadta elérhetőségeit, akkor az a választási kampány során is felhasználható.^[15]

Jóllehet a jogszabályi környezet az elmúlt években megváltozott és az intézményi háttér is jelentősen átalakult, mégis szükségesnek tartom a téma feldolgozásánál áttekinteni az adatvédelmi biztos gyakorlatot. Ezért nem tévedés, ha a későbbiekben adatvédelmi biztosra és nem a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság (röviden: NAIH) elnökére utalok.

1. Címzett postai üzenetek megítélése és a névjegyzéki adatok kiadása

Az érintett választópolgárok személyes adatait – akik az adataik kiadását nem tiltották meg – a jelölt, illetve a jelölő szervezet kérelmére^[16] a választási iroda kiadja, tehát azokat törvény alapján kezelik. A választópolgár nem kell, hogy külön beleegyezését adja az adatkezeléshez, viszont az információs önrendelkezési joga akként érvényesül, hogy megtilthatja adatainak kiadását.

Az információs önrendelkezési jog biztosítása érdekében úgy rendelkezik a Ve., hogy a választópolgár jogosult megtiltani, hogy személyes adatait a választási szervek kampány céljára a jelölő szervezetek számára rendelkezésére bocsássák.^[17] Ilyen nyilatkozat hiányában, a szavazóköri névjegyzékben szereplő választópolgárok nevét és lakcímét a jelölt kérésére az érintett választókerületre kiterjedően, a listát állító jelölő szervezet kérésére a jelölő szervezet által megjelölt választókerületekre kiterjedően a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező választási iroda öt napon belül, de legkorábban a jelölt, illetve a jelölő szervezet nyilvántartásba vételét követően átadja.^[18] Az adatkiadásért a jelöltnek, illetve a jelölő szervezetnek (vagy másnak az ő érdekében) adatszolgáltatási díjat kell

[15] Az adatvédelmi biztos ajánlása a választási kampánnyal összefüggő adatkezelésekről, 2010. január 21. (Elérhető: http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/ajanlasok&dok=20100121_ABI_1. Letöltés ideje: 2015.03.21.)

[16] A nemzetiségi jelölő szervezet, illetve jelölt esetén az ajánlóívvlel egyidejűleg át kell adni a névjegyzéki adatokat. (A választási eljárásról szóló 2013. évi XXXVI. törvény (röviden: Ve.) 317. § (2) bek. a) pont.) Ezen adatkezelés célja azonban kizárólag az ajánlasyűjtés lehet. (Ve. 317. § (3) bek.) Míg a másik adatkiadás a nemzetiségi jelöltnek, illetve jelölő szervezetnek csak lehetőség, ezt külön kell kérniük. Ennek célja a választási kampány folytatása lehet. (Ve. 317. § (2) bek. b) pont.)

[17] Ve. 89. §.

[18] Ve. 153. §.

fizetniük a Nemzeti Választási Iroda számlájára, amit választókerületenként kell megtenni. Az erről szóló fizetési bizonylat birtokában adhatók ki az adatok.

Az adatkiadás megtiltásának azért van jelentősége, mert a Ve. megteremtette az információs önrendelkezési jog alapját. A korábbi választási eljárási szabályok alapján erre nem volt lehetőség.^[19] Jóllehet a közvetlen üzletszerzés céljára történő adatszolgáltatást a polgár megtilthatta, a választási eljárásban nem érvényesült ezen joga.^[20] Az alkotmányossági szűrőn azonban ezen szabályozás nem ment át.^[21]

Az Alkotmánybíróság kifejtette, hogy adatvédelmi szempontból nem kifogásolható, ha az érintett személyek kifejezett hozzájárulása alapján kezelik a személyes adataikat (*opt-in*). Ez történik akkor, amikor a jelölő szervezetek a választópolgárok beleegyezésével szimpatizánsi adatbázisokat^[22] hoznak létre, vagy ez valósulna meg akkor is, ha a névjegyzékből akkor igényelhetnék a személyes adatokat a jelöltek, illetve a jelölő szervezetek, ha az ilyen célú adatkezeléshez az érintett választópolgárok kifejezett hozzájárulásukat adják. „Ezzel szemben az információs önrendelkezési jognak feltételes korlátozását jelentené az olyan szabályozás, amely szerint a választópolgár jogosult lenne megtiltani a személyes adatainak kampánycélú kiadását, de ameddig ezt nem teszi meg, addig azokat a jelöltek, jelölő szervezetek a nyilvántartótól igényelhetik, és a választási kampány keretében kapcsolatfelvétel és kapcsolattartás céljára kezelhetik (*opt-out* szabályozás).” Az *opt-out* szabályozás tulajdonképpen azt vélelmezi, hogy a személyesadat-kezelés lehetséges, amelyet az érintett személy nyilatkozatával „megdönthet”. Ily módon az AB az előbbi megoldás mellett tette le a voksát.^[23]

Az új Ve. azonban az *opt-out* szabályozás elvi alapjain áll: a választópolgár a személyes adatainak kiadását megtilthatja e tény központi névjegyzékbe való bejegyzésével.^[24] A NAIH ezt is jelentős előrelépésnek tekinti.^[25] Jóllehet a NAIH elnöke is az *opt-in* szabályozást támogatná.^[26]

[19] Ld. 1997. évi C. törvény 45. §.

[20] 1992. évi LXVI. tv. 2. §. Ezen szabályozás mellett az szöveg azt is tartalmazta, hogy a polgároknak részt kell vennie a politika alakításában, és fontos volna, hogy ne szoruljon ki senki sem abból a lehetőségéből, hogy politikai véleményét elmondhassa, kifejezhesse.

[21] Az AB kimondta, hogy az 1997. évi C. törvény 45. §-a alkotmányellenes. (175/2011. (XII. 29.) AB határozat.)

[22] Ezeknek a felhasználása – amennyiben a beleegyezés időbeli korlátozás nélkül történt – felhasználható kampánytevékenységre.

[23] 175/2011. (XII. 29.) AB határozat. Korábban is volt arra nézve szándék, hogy a régi Ve. szerinti szabályok módosításra kerüljenek, de ez a bizottsági megtárgyalás követően nem került az Országgyűlés napirendjére. (A pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló 1989. évi XXXIII. törvény és a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény, valamint ezzel összefüggésben az egyes más törvények módosításáról szóló T/237. számú törvényjavaslat, benyújtva: 2006.06.22.)

[24] Révész, 2013, 78–79.

[25] A Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság ajánlása a választási eljárással kapcsolatos adatkezelésekről, 2014. február 4., 4. (Elérhető: <http://www.naih.hu/files/Valasztas-2014-Ajanlas-2014-02-04.pdf>. Letöltés ideje: 2015.03.30.)

[26] Péterfalvi, 2013,106.

Érdekes megállapítani, hogy ilyen adatkiadás iránti kérelemmel Győr Megyei Jogú Város országgyűlési egyéni választókerületi és helyi választási irodája felé egy jelölő szervezet élt a 2014. évi választások alkalmával. Ez a polgármesterek és az önkormányzati képviselők választása alkalmával történt. Ennek oka az lehet, hogy a jelölő szervezetek saját adatbázissal rendelkeznek,^[27] és nem hajlandók azért adatszolgáltatási díjat fizetni, illetve amennyiben nincsen ilyen adatbázisuk, azt a Nemzeti Választási Irodától egyszerűbb az egész ország területére megszerezni, mint jelöltenként az egyes választókerületekre.

A névjegyzéki adatok szolgáltatásának módja tekintetében a törvény nem túl bőbeszédű: a választópolgárok nevét és lakcímét^[28] kell kiadni, ide nem értve azon választópolgárok adatait, akik annak kiadásának megtiltását kérték.^[29] A névjegyzéki adatok kiadása során azonban mégis felmerült olyan igény – amely egyébként a korábbi választások idején működött –, hogy az adatokat életkor szerinti időintervallumok, valamint férfi/nő szerinti bontásban kérik. Erről azonban a jogszabály nem rendelkezett. A Nemzeti Választási Rendszer pedig kezdetben nem volt képes e fajta lekérdezésre, így az igény ilyen teljesítésére sem. Későbbiekben azonban a Nemzeti Választási Iroda is észlelte ezt, így intézkedett ezen akadály elhárításáról.^[30]

A korábbi Ve. szerint lehetőség volt ilyen bontásban az adatokat megkérni, a jelenleg hatályos rendelkezések azonban nem tartalmazzak erre vonatkozó szabályozást. Az Alkotmánybíróság kifejtette, hogy a választott testületek legitimitációját erősíti a választásban való aktív részvétel, melyre való buzdítást szolgálja a választási kampánytevékenység. Ennek során azonban tekintettel kell lenni a magánszférához fűződő jogra és a személyes adatok védelméhez való jogra is.^[31] A jelölteknek és jelölő szervezeteknek pedig méltányolható érdeke fűződik a személyes adatok kezeléséhez. A NAIH álláspontja szerint – jóllehet törvényben ez nincs rögzítve – de támogatja a választópolgárok névjegyzéki adatainak nem és életkor szerinti bontásban történő teljesítését, mert az a célzott kampányüzenetek küldését teszi lehetővé. Ezen megállapításnak két

[27] Az országgyűlési választások kapcsán felmerült, hogy egyes jelölő szervezetek a szükséges számú ajánlás összegyűjtése érdekében egymás között kicserélték a választópolgárok adatait. Ennek kapcsán fontos leszögezni, hogy a központi névjegyzékből szolgáltatott adatok kizárólag kampány céljára használhatók fel (ajánlásgyűjtésre nem, kivéve a nemzetiségeket), valamint a névjegyzéki adatok másolása, harmadik személy részére történő átadása egyébként is tilos. (Ve. 155. § (1) bek.)

[28] A névjegyzéki adatok kiadása kizárólag a névre és lakcímre irányul. Ha egyébként más forrásból megszerzik a jelöltek, illetve a jelölő szervezetek a választópolgárok további adatait (mobiltelefonszám, e-mail cím), azt választási célra a választópolgár kifejezett hozzájárulása esetén kezelheti. (Ve. 149. §.)

[29] Ve. 153. §.

[30] Ha ezt megelőzően sor került a névjegyzéki adatok kiadására, akkor azt az életkor és nem szerinti bontásban meg kellett ismételni, anélkül, hogy ismételten megfizette volna a jelölt, illetve a jelölő szervezet az igénylés díját. Feltétel volt azonban, hogy az eredeti adatszolgáltatást visszajuttassa a választási iroda részére.

[31] 175/2011. (XII. 29.) AB határozat.

oldala is van. Egyrészt a választási kampányanyagok célzottan csak azokhoz jutnak el, akiket az adott kampánytéma érint, így feleslegesen a jelöltek és jelölő szervezetek nem avatkoznak be az emberek magánszférájába. Másrészt pedig az aktív politikai részvételre is csak azok az üzenetek tudnak sarkallni, amelyek a választópolgár szempontjából relevánsak.^[32]

A Ve. és más jogszabály sem határozza meg az adatszolgáltatás módját, viszont a NVI elnöke egy levelében a választási irodáknak azt a tájékoztatást adta, hogy azt elektronikus adathordozón (CD-n vagy pendrive-on) kell teljesíteni, kivéve, ha a jelölt vagy a jelölő szervezet mást (pl. papír) kér.^[33]

A Ve. akként rendelkezik, hogy ezen adatkezelés célja kizárólag a választási kampánytevékenység folytatása lehet.^[34] Ez összhangban van az Infotv.-nyel, mely kimondja, hogy személyes adatot kezelni csak meghatározott célból lehet.^[35] Más kérdés, hogy ennek ellenőrzése nagyon nehéz.

Minden adatkezelést – törvényben meghatározott kivétellel – be kell jelenteni az adatvédelmi nyilvántartásba,^[36] mely az adatkezelő felelőssége.^[37] Az ily módon „megszerzett” adatok vonatkozásában is tehát választási kampánytevékenység csak ezt követően indítható.^[38] Azaz már az adatkezelés megkezdésének időpontjában rendelkezni kell ilyen bejegyzéssel. Ilyen bejelentés hiányában jogszerű adatkezelés nem folytatható. A választási irodák azonban azt nem ellenőrizhetik, hogy a jelöltek, illetve jelölő szervezetek ezen kötelezettségüknek eleget tettek. Arra csak a NAIH-nak van hatásköre.

Törvény alapján a névjegyzéki adatokról másolatot nem lehet készíteni.^[39] Ennek megfelelően nem lehet pl. kinyomtatni, lemásolni (papíron vagy CD-re), így gyakorlatilag másoknak történő átadása – a Ve. alapján – lehetetlen. Jóllehet nyilvánvaló, hogy a kampánytevékenységet nem egy személy folytatja.

Így érdekes kérdés, hogy ha a jelölt vagy a jelölő szervezet igényelte ezen adatokat, hogyan adhatja át azokat jogszerűen – jelölő szervezet esetén – a jelöltnek vagy egyébként a kampányban közreműködő személynek. A fentiek alapján csak úgy, hogy a választási irodától kapott adatot továbbadja. Ha ez elektronikus

[32] NAIH-539-2/2014/V. (Elérhető: http://www.naih.hu/files/539_2014_adatvedelmi_ajanlas.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.30.)

[33] Az NVI elnökének NVI/1307-2/2014. számú levele, 2014. augusztus 21., 16. pont.

[34] Ve. 155. § (1) bek.

[35] Infotv. 4. § (1) bek.

[36] Ld. bővebben: 750/H/2006 állásfoglalás. (Elérhető: http://abi.atlatszo.hu/index.php?menu=aktualis/allasfoglalasok/2006&dok=750_H_2006. Letöltés ideje: 2015.03.26.); A NAIH közleménye a közvetlen politikai kampány céljából folytatott adatkezelés nyilvántartásba vételének módjairól. (Elérhető: <http://www.naih.hu/files/A-NAIH-koezlemenye-OKV-2014--3-.pdf>. Letöltés ideje: 2015.03.26.)

[37] Infotv. 65. § (1) bek.

[38] Tájékoztató az országgyűlési képviselők választásával összefüggő adatkezelések egyes kérdéseiről, 2002. január 24. (Elérhető: <http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/archivum/allasfoglalasok&dok=10698>. Letöltés ideje: 2015.03.24.); Az NVI elnökének NVI/1307-2/2014. számú levele, 2014. augusztus 21., 17. pont.

[39] Ve. 155. § (1) bek.

adathordozón történt (ez a főszabály), akkor annak a továbbadását jelenti. Így az igénylő birtokában nem maradhat adat. Ha maradna, többszörözés lenne. A CD-n lévő adatokat megbontani sem tudja anélkül, hogy arról másolat ne készülne. Ha papír alapon kapta, akkor az egyszerűbben megbontható, megosztható anélkül, hogy arról másolat készülne (pl. az 1–20. oldalt magánál tartja, a 21–40. oldalt átadja). De ez igaz lehet a pendrive-ra mentett adatokra is. Ha azonban az adatigénylő (aki adatkezelőnek minősül) birtokában nem marad adat, hogyan tud tájékoztatást adni az érintett kérelmére?

Fontos továbbá arra is utalni, hogy az adattovábbításról, az adattovábbítás címzetti köréről az Infotv. alapján az adatkezelőnek nyilvántartást kell vezetnie.^[40] Tekintettel arra, hogy ez a fajta adatkezelés is rövid ideig^[41] tart, a NAIH általi esetleges vizsgálati eljárás lefolytatása nem feltétlenül vezet eredményre.

Akinek a részére az adattovábbítás történik adatfeldolgozó^[42] minősül, így vele adatfeldolgozásra vonatkozó szerződést kell kötni, mely csak írásban történhet.^[43] Ebben az esetben az ő feladata is gondoskodni az adatok biztonságáról.^[44] Az adatfeldolgozásra irányuló szerződés tartalmát jogszabály nem határozza meg, de célszerű, hogy tartalmazza az adatkezelő (jelölt/jelölő szervezet) adatait, az adatkezelés célját (kampánytevékenység), a személyes adatok körét (azaz a választópolgárok nevét és címét). A felelősségi kérdések rögzítése is elengedhetetlen, így fontos arra utalni, hogy az adatbiztonsági előírások betartása az adatfeldolgozót is terheli,^[45] és ki kell térni a további adatfeldolgozók igénybevételének lehetőségére is. Amennyiben ilyen szerződés születik, arról az érintetteket az adatkezelőnek tájékoztatnia kell, és ezt be kell jelentenie az adatvédelmi nyilvántartásba.

Mint a fentiekben utaltam már rá, a névjegyzéki adatok kezelése korlátozott ideig tart, hiszen azokat a választás napján meg kell semmisíteni.^[46] A névjegyzéki adatok megsemmisítéséről készült jegyzőkönyvet az adatkezelőnek (jelöltnek, illetve jelölő szervezetnek) legkésőbb három napon belül át kell adnia a választási irodának.^[47] De hogyan ellenőrizhető? A törvény ennek nem teremt meg a megfelelő keretét.^[48] Lennének már olyan informatikai megoldások,

[40] Infotv. 15. § (2) bek.

[41] A névjegyzéki adatok kiadása legkorábban a jelölt nyilvántartásba vételét követően történhet meg. A névjegyzéki adatokat legkésőbb a szavazás napján meg kell semmisíteni. (Ve. 155. § (2) bek.) Ez azon az általános előírás alapján, hogy személyes adat csak a cél megvalósulásáig kezelhető, a választási kampányidőszak pedig a szavazás napján a szavazás befejezésével lezárul. (Infotv. 4. § (2) bek., Ve. 139. §.)

[42] Az adatfeldolgozó a személyes adatok tekintetében érdemi döntést nem hozhat, kizárólag technikai műveletet végez (pl. az érintetteknek postai úton levelet továbbít).

[43] Infotv. 10. § (4) bek.

[44] Infotv. 7. § (2) bek.

[45] Infotv. 7. § (1)-(2) bek.

[46] Ve. 155. § (2) bek.

[47] Uo.

[48] Az ajánlóívek visszaszolgáltatásának kötelezettsége éppen azt próbálja kiküszöbölni, hogy az adatokkal való visszaélés megvalósuljon. Jóllehet az is csak részmegoldás.

amelyek az átadott névjegyzéki adatokat a törvényben meghatározott határidő leteltét követően hozzáférhetetlenné tennék.

Felmerül az is kérdésként, hogy mit lehet tenni, ha nem történik meg a megsemmisítés igazolása. A választási bizottság hivatalból alkalmazhat-e jogkövetkezményt? A Ve. úgy rendelkezik, ha ezen kötelezettségét a jelölt vagy a jelölő szervezet megszegi, akkor – kifogásnak történt helyt adás esetén – megállapítja a jogszabálysértés tényét, a jogsértőt eltiltja a további jogszabálysértéstől, illetve bírságot is kiszabhat.^[49] A bírságkiszabás indokoltságának, illetve mértékének^[50] megállapítása során a választási bizottság az eset összes körülményét értékeli. Köteles figyelembe venni „különösen a jogsértéssel érintettek körének nagyságát, a jogsértés súlyát és területi kiterjedtségét, a jogsértés ismétlődő jellegét”, valamint a jogsértés szándékos voltát.^[51] Kérdés azonban, hogy a választási bizottság eljárása mellett vagy a nélkül a NAIH indíthat-e vizsgálati eljárást az ügyben.^[52] Az is előfordulhat, hogy megsemmisítési jegyzőkönyv benyújtásra kerül, de ténylegesen az nem történt meg.^[53]

Érdekes kérdést vet fel, ha megismételt választásra kerül sor. A(z eredeti) választás napján a névjegyzéki adatokat meg kell semmisíteni. Így az adatokat a jelöltnek, illetve a jelölő szervezetnek ismételten meg kell igényelnie, ha jogszerűen kíván effajta választási kampánytevékenységet folytatni. A probléma ezzel az, hogy az adatkezelés ebben az esetben rendkívül rövid időre korlátozódik, így a jelöltek, illetve jelölő szervezetek nem szívesen fizetik ki még egy alkalommal az adatszolgáltatási díjat. A rövid idő azt jelenti, hogy a megismételt választás időpontját a megismételt szavazás napját követő harminc napon belül kell kitűzni.^[54] A jogorvoslati eljárás pedig tizennyolc napot is igénybe vehet, hiszen három napos a fellebbezési határidő, – a szavazatok újraszámllása esetén – hat napon belül dönt a választási bizottság, majd a bírósági felülvizsgálat benyújtására is három nap van, amelyet az ítéletábra – a szavazatok újraszámllása esetén – hat napon belül bírálhat el. Így választási kampányra körülbelül tizenkét nap^[55] marad.^[56] A választási irodának pedig öt napja van a névjegyzéki adatokat kiadni.^[57]

[49] Ve. 218. § (2) bek. a)-b) pont, d) pont.

[50] A bírság legmagasabb összege ebben az esetben a jelölt bírságolása esetén a kötelező legkisebb munkabér havi összegének ötszöröse (azaz 2014-ben 507.500 Ft), míg a jelölő szervezet esetében a kötelező legkisebb munkabér havi összegének tizenötszöröse (azaz 1.522.500 Ft). (Ve. 219. § (2) bek., 483/2013. (XII. 17.) Korm. rendelet 2. § (1) bek.)

[51] Ve. 219. § (1) bek.

[52] Ld. bővebben 4.3. fejezet.

[53] Ez már nemcsak adatvédelmi szabályok megsértését veti fel, hanem a büntetőjogi felelősséget is.

[54] Ve. 7. §.

[55] Az is elképzelhető, hogy a választási eredmény megállapítására nem kerül sor a választás napján, hanem az áthúzódik a következő napra. Akkor ez a határidő még rövidül.

[56] Ve. 224. § (2) bek., 228. §, 241. § (3) bek.

[57] Ve. 153. §.

Másrészről a Ve. akként rendelkezik, hogy a választókerületre kiterjedően lehet kérni az adatkiadást, szavazókörre nézve nem, és az adatszolgáltatási díjat is választókerületenként kell megfizetni.^[58] Jóllehet a 2014. évben tartottak megismételt választást egy szavazókörre nézve is.^[59]

A nemzetiségi önkormányzati képviselők választása tekintetében a névjegyzéki adatok kiadása kicsit másként alakul. A nemzetiségi jelöltek (jelöltként indulni szándékozó választópolgárok), két alkalommal – kétfajta célból – kaphatják meg a személyes adatokat. Egyrésztől törvény alapján kötelező az ajánlóívekkel együtt átadni.^[60] Ezen adatkezelés célja kizárólag az ajánlásgyűjtés lehet.^[61] Míg a másik adatkiadás csak lehetőség, annak a jelöltnek, illetve jelölő szervezetnek, aki vagy amely ezt kéri. Ez az adatszolgáltatás is ingyenes.^[62] Az ilyen adatokat átadni kizárólag 2014. szeptember 7-én és szeptember 29-én lehetett.^[63] Ez utóbbi adatszolgáltatás esetén a választópolgárok között nem szerepelnek azok, akik az adataik kiadását megtiltották, míg az ajánlásgyűjtésre irányuló adatszolgáltatás valamennyi nemzetiségi választópolgár adatait tartalmazza.^[64]

Egyébként pedig a nemzetiségi névjegyzéki adatok kezelésére is a korábban elmondottak irányadók.

A fentiek alapján megszerzett laccím adatok birtokában – törvény alapján – a jelölő szervezetek és a jelöltek címzett postai küldeményeket küldhetnek a választópolgároknak. Mindehhez tehát nem kell a választópolgár kifejezett hozzájárulása, hanem csak az, hogy ne tiltsa meg adatainak kiadását. Ebben az esetben az adatkezelés törvényen alapul. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az adatkezelésre vonatkozó szabályokat ne kellene betartani.

Közvetett kapcsolatfelvételtől akkor beszélünk, ha a jelöltek, jelölő szervezetek a postai küldeményüket nem közvetlenül a választópolgárnak küldik meg, hanem valamilyen köztes szervezetnek. Tipikus, hogy civil szervezeteket keresnek meg kampányüzenetükkel, azért, hogy a szervezetek azt a tagjaik irányába továbbítsák.^[65]

[58] Ve. 153. §.

[59] A Győri Ítéltábla a győri 024. számú szavazókörben semmisítette meg a választás eredményét, és tűzte ki a megismételt választás időpontját. (Pk.I.25.894/2014/5. számú végzés, Pk.I.25.894/2014/5. számú végzés.) Jóllehet álláspontom szerint megismételt választást egy választókerületre nézve lehet tartani, hiszen a Ve. azt mondja, hogy a választási bizottságnak a választás eredményét megállapító döntése ellen lehet fellebbezéssel élni a szavazatszámoló bizottság szavazóköri eredményt megállapító döntésének törvénysértő voltára, vagy a szavazóköri eredmények összesítésére és a választási eredmény megállapítására vonatkozó szabályok megsértésére hivatkozással. (Ve. 241. § (2) bek.)

[60] Ve. 317. § (2) bek. a) pont.

[61] Ve. 317. § (3) bek.

[62] Ve. 317. § (2) bek. b) pont.

[63] 5/2014. (VII. 30.) IM rendelet 16. §.

[64] Ve. 317. § (2) bek. b) pont.; Az NVI elnökének NVI/1307-2/2014. számú levele, 2014. augusztus 21.

[65] Az adatvédelmi biztos ajánlása a választási kampánnyal összefüggő adatkezelésekről, 2010. január 21. (Elérhető: http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/ajanlasok&dok=20100121_ABI_1. Letöltés ideje: 2015.03.21.)

Kérdés azonban, hogy a szervezetet is megilleti-e a személyes adatok védelméhez való jog, hiszen az Alaptörvény szerint „a törvény alapján létrehozott jogalanyok számára is biztosítottak azok az alapvető jogok, valamint őket is terhelik azok a kötelezettségek, amelyek természetüknél fogva nem csak az emberre vonatkoznak”.^[66] Ha igen, akkor csak az a megkeresés jogszerű, ami olyan civil szervezethez érkezik, aminek célja valamilyen módon kapcsolódik a választásokhoz (pl. politikai szervezet, politológusok szerveződése stb.). Személy szerint viszont azzal az állásponttal értek egyet, hogy a civil szervezetek adatai közérdekből nyilvános adatok, így a közérdekű adatokra vonatkozó szabályokat kell alkalmazni. Ennek megfelelően nem sért jogszabályt az a jelölt, illetve jelölő szervezet, aki/amely civil szervezetet keres meg kampányanyagával.

Egyébként pedig a civil szervezet általi kampányanyag továbbadásának a jogszerűsége attól függ, hogy a civil szervezet tagjai és a civil szervezet között milyen megállapodás van. Ez az adattovábbítás azonban már a civil szervezet felelőssége, és nem a jelölteké vagy a jelölő szervezeteké.

2. Címzett postai küldemények megítélése nyilvános forrásból származó adatok tekintetében

a) A magánszemélyek személyes adatainak jogi sorsa

A nyilvános adatbázisból származó adatok nyilvánossága nem tesz jogszerűvé valamennyi olyan adatkezelést, ami ilyen forrásból származó adatokat használ fel. Kérdésként vetődik fel, hogy a nyilvános adatokat fel lehet-e használni az eredetitől eltérő célra. Az egyik álláspont szerint a nyilvánosságra hozott adatok esetében nem ellenőrizhető, hogy a személyes adatok milyen felhasználása történik meg. Más nézet szerint – melyet a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság^[67] jelenleg követ – a célhoz kötött adatkezelés elvének mindenkor teljesülnie kell, amely igaz a későbbi hasznosításra is. Ebből kifolyólag mindenkor azt kell vizsgálni, hogy a személyes adatokat milyen célból hozták nyilvánosságra.

Az eredeti kérdés elbírálásához fontos azon körülmény vizsgálata is, hogy a felhasználni kívánt nyilvános adatbázis törvényen alapuló, kötelező adatkezelés-e, vagy az érintettek önkéntes hozzájárulásán alapul-e.

A telefonkönyvben feltüntetett adatok az előfizetők önkéntes hozzájárulásából jelennek meg nyilvánosan. Az adatkezelés célja a kapcsolatfelvétel lehetőségének biztosítása. A hívók személye és annak tartama nem szűrhető, azaz bárki felhívhat mást a telefonkönyvben rögzített adatok alapján.

[66] Alaptörvény I. cikk (4) bek.

[67] Uo.

A kutatás és a közvetlen üzletszerzés célját szolgáló név- és lakcímadatok kezeléséről szóló 1995. évi CXIX. törvény (röviden: direktmarketing-törvény) „a jogszerűen nyilvánosságra hozatal céljából készített és nyilvánosságra hozott adatállományban, név- és címjegyzékben, valamint kiadványban – így különösen telefonkönyv, szaknévsor, statisztikai névjegyzék – szereplő” adat felhasználását csak abban az esetben teszi lehetővé, „ha az adatgyűjtéskor vagy az adategyeztetéskor az érintettet tájékoztatták az eredetitől eltérő célra történő adatfelhasználás lehetőségéről, illetőleg a letiltás jogáról”.^[68] További figyelembe veendő tényező, hogy a törvényen alapuló adatkezeléseknél a jogalkotó meghatározza a lehetséges jogszerű adatforrásokat, ezzel biztosítva azt, hogy a polgárok magánszférájának tiszteletben tartása a lehető legteljesebb körben érvényesülhessen. Azzal pedig, hogy meghatározza az adatkezelés forrásait, egyben korlátozza, hogy az adatkezelő más forrásból szerezzon adatot. A választási kampányban is tehát a fentiek iránymutatásul szolgálnak.

A Ve. kifejezetten rögzíti is, hogy a választópolgár – névjegyzékből juttatott adaton kívüli személyes adatának – mint a mobiltelefonszámának és az e-mail címének – a felhasználásához az adatalany kifejezett hozzájárulására van szükség.^[69]

b) Az egyéni vállalkozók adatai és a szakértői regiszterek

Az egyéni vállalkozók adatai is védelmet élveznek. Az egyéni vállalkozók adatainak nyilvánosságra hozatala azt a célt szolgálja, hogy a szolgáltató szektorban a forgalom biztonságosabb legyen, illetve, hogy az egyéni vállalkozóval a kapcsolatot bárki felvehesse. Lényeges azonban, hogy ez a kapcsolatfelvétel a vállalkozó tevékenységével lehet kapcsolatos. További fontos tényező, hogy sok esetben az egyéni vállalkozó munkavégzésének helye nem válik el a lakóhelyétől, így a magánszférája fokozottabb védelmet kell, hogy élvezzen.

Az egyes szakértői névjegyzékek esetében is megállapítható, hogy speciális céllal hozzák létre azokat. Ennek megfelelően a célhoz kötöttség követelményének megsértése miatt az adatvédelmi biztosi (ma: NAIH) gyakorlat jogszerűtlen adatkezelésnek minősíti, amikor a könyvviteli szolgáltatást végzők nyilvánosan elérhető névjegyzékének adatai választási kampánycélokra kerülnek felhasználásra.^[70]

A fentiekből tehát következik, hogy ezen nyilvántartásokban szereplő adatok kampánycélra nem használhatók fel, hiszen az sértené a célhoz kötöttség elvét.^[71] Jóllehet kérdésként felmerül, hogy azok nem közérdekből nyilvános adatok?

[68] Direkt-marketing törvény 3. § (1) bek. b) pont.

[69] Ve. 149. §.; Révész, 2013, 81-82.

[70] 898/A/2004.

[71] Az adatvédelmi biztosi ajánlása a választási kampánnyal összefüggő adatkezelésekről, 2010. január 21. (Elérhető: http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/ajanlasok&dok=20100121_ABI_1. Letöltés ideje: 2015.03.21.)

c) A közfeladatot ellátó szervek^[72] vezetői és dolgozói

A közfeladatot ellátó szervek vezetőinek neve és munkahelyi elérhetősége közérdekből nyilvános adat, hiszen az Infotv. kimondja, hogy közérdekből nyilvános adatnak minősül a közfeladatot ellátó szerv feladat- és hatáskörében eljáró személy neve, feladatköre, munkaköre, vezetői megbízása, a közfeladat ellátásával összefüggő egyéb személyes adata (ide tartozik a munkahelyi telefonszám is), valamint azok a személyes adatai, amelyek megismerhetőségét törvény előírja.^[73] A közszolgálati törvény azt is elrendeli, hogy – többek között – a kormánytisztviselő és a köztisztviselő neve közérdekből nyilvános adat.^[74] A közérdekből nyilvános adatokra pedig a közérdeklő adatokra vonatkozó szabályokat kell alkalmazni. Azaz azok nem élvezik a személyes adatok védelméhez való jog garanciáit, hanem a közérdeklő adatok jogi sorsát osztják.

Az adatvédelmi biztos álláspontja szerint „a különböző közfeladatot ellátó szervek vezetőinek, közfeladatot ellátó személyeknek elküldött, tevékenységükkel kapcsolatos postai megkeresés tehát, noha kampánycélja van, nem ütközik az adatvédelmi jog szabályaiba”. Ebben a körben azonban visszautalnék a szakértői névjegyzékekre, ahol szintén jogszabály alapján ismerhetők meg a személyes adatok. Ebben az esetben azonban az adatvédelmi biztos azzal érvelt, hogy ezen adatok nyilvánosságra hozatala meghatározott céllal történik, és erre a célra az adatok felhasználása során tekintettel kell lenni. Nyilvánvaló, hogy a név, illetve a munkahelyi elérhetőség nyilvánossága is az adott közfeladat-ellátással kapcsolatos kapcsolatfelvételt célozza, illetve a közfeladat-ellátás átláthatóságát biztosítja.^[75]

A választási eljárásról szóló törvény a munkahelyen történő kampányolásra nem tartalmaz általános tilalmat. Az ajánlásgyűjtésnél megteszi ezt, de a választási kampány szabályainál nem.^[76] Egyes kampánytevékenységnél (pl.

[72] A személyes adatok védelme az AB álláspontja szerint mindenkit megillet, amely alatt a természetes személyeken túl a szervezeteket is érteni kell. (34/1994. (VI. 24.) AB határozat.) Ha ez így van, érdemes azon elgondolkozni, hogy a szervezet milyen formában és teljes mértékben tudja-e gyakorolni az információs önrendelkezési jogát. Ezen általános meghatározás alól azonban a közfeladatot ellátó szervezeteket ki kell emelni, hiszen az ő kezelésükben lévő adatok közérdeklő adatoknak minősülnek. A szervezeteket megillető személyes adatok védelméhez fűződő jog teljessége ellen szól az is, hogy ezen alapjog szorosan kötődik az emberi méltósághoz való joghoz. Az Alaptörvény I. cikk (4) bekezdése mégis azt az álláspontot erősíti, hogy a jogi személy jogai is védelmet élveznek: „a törvény alapján létrehozott jogalanyok számára is biztosítottak azok az alapvető jogok, valamint őket is terhelik azok a kötelezettségek, amelyek természetüknél fogva nem csak az emberre vonatkoznak”.

[73] Infotv. 3. § 6. pont, 26. § (2) bek.

[74] 2011. évi CXCV. tv. 179. § a) pont.

[75] Az adatvédelmi biztos ajánlása a választási kampánnyal összefüggő adatkezelésekről, 2010.01.21. (Elérhető: http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/ajanlasok&dok=20100121_ABI_1. Letöltés ideje: 2015.03.21.)

[76] Ve. 123. § (2) bek.

választási plakát) van korlátozó szabály, de ez nem jelent általános szabályt.^[77] Mégsem szerencsés azonban, ha például egy polgármesteri hivatal jegyzőjét keresik meg ilyennel, hiszen ő felel a választások tisztaságáért. Fontos elv a választási eljárás során a jelöltek és jelölő szervezetek esélyegyenlőségének biztosítása is. A köztisztviselőkkel szemben egyébként is elvárás a pártsemleges magatartás. A választási iroda így olyan magatartást köteles tanúsítani. A választási irodák kötelezettsége választási információk szolgálat működtetése és a választási eljárás törvényességének biztosítása.^[78]

3. Telefonos kapcsolat és automatizált hívórendszerek alkalmazása a választási kampány során

Az elektronikus hírközlési szolgáltató „valamennyi előfizetőjéről évente nyomtatott (telefonkönyv) vagy elektronikus formában előfizetői névjegyzéket köteles készíteni”, mely az előfizető önkéntes és egyértelmű hozzájárulása nélkül csak annyi adatot tartalmazhat róla, amennyi azonosításához feltétlenül szükséges. Ugyanakkor biztosítani kell az előfizető számára azt a jogot, hogy „a) kimaradjon a nyomtatott vagy elektronikus névjegyzékből; b) az előfizetői névjegyzékben feltüntessék, hogy személyes adatai nem használhatóak fel közvetlen üzletszerzés, tájékoztatás, közvélemény- vagy piackutatás céljára; c) lakcímét csak részben tüntessék fel az előfizetői névjegyzékben”.^[79]

A telefonkönyvbe tehát az adatok az érintett önkéntes hozzájárulása alapján kerülnek be. Ezen adatkezelésnek a célja a kapcsolatfelvétel. Ha valamely előfizető nem járul hozzá közvetlen üzletszerzés, tájékoztatás, közvélemény- vagy piackutatás céljából történő megkereséshez, akkor a telefonkönyvben § jellel az előfizető neve mellett az jelzésre kerül. Mindebből tehát az következik, hogy a kampány során kizárólag azon személyek telefonszámai kezelhetők a jelöltek és jelölő szervezetek által, akik a közvetlen üzletszerzés, tájékoztatás, közvélemény- vagy piackutatás célját szolgáló megkeresés fogadását sem zárták ki. Fontos – tekintettel az adatminőség elvére –, hogy a legfrissebb telefonkönyvet használja fel a jelölő szervezet.

Lényeges azonban azon körülményre utalni, hogy a személyes adatok felhasználásának lehetősége kizárólag a telefonszámra vonatkozik, és a telefonkönyvben szereplő lakcímadatokat nem használhatja fel a jelölt, illetve a jelölő szervezet, hiszen az nem a kapcsolatfelvételt szolgálja. Lakcímadatokat a jelöltek és a jelölő szervezetek a névjegyzékből szerezhetnek, illetve számukra rendelkezésre állhatnak a szimpatizánsi adatbázisok is. A telefonkönyvben

[77] Ve. 144. §.

[78] Ve. 75. § (1) bek. b) pont.

[79] 2003. évi C. törvény (röviden: Eht.) 160. § (2)-(4) bek.

szereplő telefonszámok azonban a választási kampányban kezelhetők, kivéve, ha az előfizető ettől eltérően rendelkezett.

A mobiltelefonszám és az e-mail cím felhasználásához azonban a választópolgár előzetes beleegyezése kell, hiszen ezen adatok kezelésére nincsen törvényi felhatalmazása a jelölő szervezeteknek és a jelölteknek.^[80]

Az automatizált hívórendszerek használata elterjedt módszer lett a választók megszólítására. Ennek technikai szempontból két típusa van: a véletlenszerűen generált számok hívásával végzett telefonhívás és a valamely telefonszám-adattárból választott telefonszámok segítségével bonyolított hívások.

Az automatizált hívórendszert csak akkor lehet használni, ha az előfizető előzetesen ahhoz hozzájárult.^[81] „Minden automatikus, az emberi beavatkozást mellőző hívórendszer alkalmazása személyes adatkezeléssel jár”, ennélfogva alkalmazni kell rá az adatvédelmi szabályokat. „Egy számtartomány alapulvételel, a számgenerálás elvén működő módszer azért tekinthető személyes adatkezelésnek, mert a képzett szám egy magántelefonszámmal lehet azonosítható, az adattár alapulvételel funkcionáló rendszerek működése pedig azért, mert eredendően magántelefonszámokat használ fel.” A magántelefonszám pedig személyes adat.

A véletlenszerűen generált számok hívásával végzett, számképzés elvén működő telefonhívási módszer adatvédelmi szempontból azért sem támogatható, mert előfordulhat, hogy olyan személyt hív fel a gép, aki nem járult hozzá telefonszámának nyilvánosságra hozatalához és így a kapcsolatfelvételhez. A nyilvános telefonkönyvön alapuló automatikus hívásrendszer azonban nem ütközik az Infotv.-be, hiszen ebben az esetben a hívórendszer csak olyan személyeket keres, akik az előfizetői szerződésükben hozzájárultak telefonszámuk közzétételéhez, valamint az említett megkeresések fogadását sem zárták ki.

A telefonhívásokkal összefüggésben felmerül azon körülmény is, hogy a választópolgárok politikai véleményét is megkérdezik. Fontos, hogy az erre adott válasz nem rögzíthető, hiszen ahhoz a jelölő szervezetnek az érintett részéről írásbeli hozzájárulása kell, tekintettel arra, hogy különleges adatról van szó.

Az automatizált hívórendszer alkalmazása esetén még egy lényeges tényező: minden esetben biztosítani kell, hogy a hívott fél a hívást bármikor megszakíthassa.^[82]

[80] Péterfalvi, 2013, 108.

[81] Eht. 162. § (1) bek.

[82] Az adatvédelmi biztos ajánlása a választási kampánnyal összefüggő adatkezelésekről, 2010.01.21. (Elérhető: http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/ajanlasok&dok=20100121_ABI_1. Letöltés ideje: 2015.03.21.)

4. E-mailben, sms-ben és közösségi hálókön végzett kampánytevékenység

E-mail vagy sms útján a választópolgárt csak akkor lehet megkeresni, ha ahhoz kifejezetten hozzájárult.^[83] Azaz a jelölő szervezetek csak azoknak küldhetnek e-mailt és sms-t, akik azt a jelölő szervezet részére bocsátották. Az adatvédelmi szabályok ellenőrzése miatt a jelölő szervezet köteles nyilvántartást vezetni azokról a személyekről és adataikról, akik hozzájáruló nyilatkozatot tettek. Erre azért is van szükség, mert az érintettek tájékoztatást kérhetnek az adatkezelésről, kérhetik adataik módosítását, törlését stb.

A nyilvános forrásból (*open source*) származó – így a közösségi oldalakon megtalálható – adatokat (beleértve az e-mailt is) kampány céljára felhasználni tilos.

Az nem sért adatvédelmi szabályt, ha a jelölt a közösségi portálon meghívót küld a baráti körhöz való csatlakozás kezdeményezése érdekében, hiszen a portál felhasználási feltételeiben mindez rögzítve van.^[84] A meghívott személy pedig jogosult a meghívást visszautasítani.^[85]

5. A választópolgárok otthonukban történő felkeresése

A választási kampányok alkalmával a jelölő szervezetek képviselői gyakran a lakóhelyükön vagy tartózkodási helyükön keresik fel a választópolgárokat, és kérdőíveken különböző információkat rögzítenek. Péterfalvi Attila többször is hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a pártok tartózkodjanak ezen magatartástól. „Gondosan ügyelni kell arra, hogy már a válaszadás idején se álljon elő olyan helyzet, amely a későbbiekben a felvett adatok és az érintettek közötti kapcsolat helyreállítását lehetővé tenné. Az adatvédelmi előírásoknak megfelel, ha az információgyűjtést közterületen, lakossági fórumokon végzik, hiszen a válaszadók személyének titkossága biztosítható. Egy olyan eljárás azonban, melynek során a kérdőívek kitöltése a választópolgárok otthonában történik, adatvédelmi szempontból kifogásolható, hiszen magában rejtik annak kockázatát, hogy a lakcímadatok feljegyzésével a vélemények személyhez társíthatóvá válnak.”^[86]

Ezen állásfoglaláshoz képest azonban a jogszabályi környezet megváltozott. Az Infotv. szerint „a személyes adatok kezelését tisztességesnek és törvényesnek kell tekinteni, ha az érintett véleménynyilvánítási szabadságának biztosítása

[83] 2008. évi XLVIII. törvény 6. § (1) bek.

[84] Uo.

[85] Ld. pl. Facebook Adatfelhasználási szabályzata. (Elérhető: https://www.facebook.com/full_data_use_policy. Letöltés ideje: 2015.01.29.)

[86] Az adatvédelmi biztos ajánlása a választási kampánnyal összefüggő adatkezelésekről, 2010. január 21. (Elérhető: http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/ajanlasok&dok=20100121_ABI_1. Letöltés ideje: 2015.03.21.)

érdekében az érintett véleményét megismerni kívánó személy az érintett lakóhelyén vagy tartózkodási helyén felkeresi, feltéve, hogy az érintett személyes adatait e törvény rendelkezéseinek megfelelően kezelik és a személyes megkeresés nem üzleti célra irányul. A személyes megkeresésre a munka törvénykönyve szerinti munkaszüneti napon nem kerülhet sor.”^[87] Ezen szabályozásra tekintettel így törvényes azon választási kampánycélú megkeresés, melyet a választópolgárok otthonában tesznek meg.

Az adatvédelmi elveknek azonban ebben az esetben is érvényesülniük kell. Így a választópolgár politikai véleményére, pártállására nézve adat csak akkor gyűjthető, ha ehhez az érintett írásban hozzájárulását adta.

6. A külföldön élő, magyar állampolgárok kampánycélú megkeresésének speciális szabályai

A külföldön élő, magyar állampolgárok kampánycélú megkeresése kapcsán a magyar adatvédelmi szabályok alkalmazhatóságának, azaz az Infotv. területi hatályának kérdésére térnek ki. Az Infotv. alapján az adatkezeléssel érintett személy állampolgársága irreleváns az adatkezelés szempontjából. Ami viszont lényegesebb, hogy hol kerül sor a személyes adatok felvételére. Amennyiben ez Magyarországon történik, akkor a magyar adatvédelmi rendelkezések az irányadók, míg a más országokban kezelt személyes adatok esetében az ottani rendelkezéseket kell alkalmazni. Ez azt is jelenti, hogy ha a személyes adatok magyarországi adatkezelőhöz vagy adatfeldolgozóhoz kerülnek, úgy az Infotv. rendelkezéseit alkalmazni kell. Így a Magyarországról kiinduló kampánycélú megkeresésekre is irányadók az Infotv. és a Ve. előírásai.

A megkeresésnek esetükben szintén van közvetett módja is: például, ha olyan civil szervezetnek küldenek a jelölő szervezetek tájékoztató anyagokat, amelyek a választópolgárokkal kapcsolatban állnak. Ha a civil szervezetnek a székhelye nem Magyarországon van, akkor erre az adatkezelésre már a külföldi szabályok az irányadók.^[88]

7. Választási kampányra vonatkozó szabályok megsértése elleni jogorvoslat

A 2014. évi választások kapcsán a kampánycsend^[89] gyakorlatilag megszűnt, így a választási bizottságokhoz lényegesen kevesebb kifogást nyújtottak be ezzel

[87] Infotv. 4. § (5) bek.; Révész, 2013, 82–83.

[88] Uo. 82.

[89] Relatív kampánytilalom érvényesül: „A szavazóhelyiséget magában foglaló épületnek a szavazóhelyiség megközelítését szolgáló bejáratától számított 150 méteres távolságon belül – közterületen – választási kampánytevékenység a szavazás napján nem folytatható.” (Ve. 143. §.)

összefüggésben. Az ilyen kifogások érdemi kivizsgálásához a kifogástevőnek csatolnia kell a tényállás tisztázásához szükséges bizonyítékokat (mi a tartalma, ki küldte, milyen körben az sms-t stb.). A bizottság főszabályként hivatalból bizonyítékot nem szerezhet be.^[90] A kifogástevőnek a kifogás benyújtására a jogsértés bekövetkezésétől számított három napja van, amely időponton belül meg is kell érkeznie a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező választási bizottsághoz.^[91]

A médiaszolgáltatók és a sajtó, illetve a filmszínházak választási kampányban való részvételével kapcsolatos jogorvoslatra speciális szabályok vonatkoznak a Ve.-ben.^[92] Tekintettel arra, hogy a jelölt és a jelölő szervezet nem esik a médiaszolgáltató, a sajtó és a filmszínház fogalma alá, ezért az általuk elkövetett jogsértő kampánytevékenységet az általános szabályok szerint kell elbírálni.

Az elektronikus hírközlésről szóló törvény szerint azonban a hírközlési szolgáltató az érintettnek és a választási bizottságnak sem adhatja ki a szolgáltatással összefüggő előfizetői személyes adatokat és forgalmi adatokat.^[93] A büntető hatóságok is csak akkor kapnak adatot, ha közzéadás büncselekmény megvalósult. Ha a választási kampányszabályok megsértése nem merít ki büntetőjogi tényállást, akkor a büntetőeljárást sem fogja a nyomozó hatóság megindítani, és így a jogsértő cselekmények jogkövetkezmény nélkül maradnak.

Az adatvédelmi biztos álláspontja szerint segítené a jogsértések kiküszöbölését egy olyan törvényi szabályozás, amely kimondaná – hogy személyes adatok továbbadása nélkül – a terjesztett üzenetek tartalmát és számát, az üzenetek elterjedésének helyét a szolgáltató megadná a választási bizottságnak.^[94] Mindez azonban még nem bizonyítja a jogsértő személyét, ezért a jogsértés megállapításához és a jogkövetkezmény alkalmazásához feltétlenül szükség lenne személyes adatra is. Így ez az út csak akkor lenne járható, ha ez törvényben kerülne rögzítésre. Azt is mérlegelni kell, hogy ezen jogsértés mennyiben sért választási, illetve adatvédelmi szabályt. Amennyiben ez utóbbi jut hangsúlyosabb szerephez, akkor a NAIH rendelkezhet hatáskörrel. A NAIH eljárásához még csak a jogsértő személyének ismerete sem szükséges, hiszen egyes jogkövetkezményeket a nélkül is tud alkalmazni.

III. ÖSSZEĞZÉS

A politikai véleménynyilvánítás szükséges egy demokratikus társadalomban. Ehhez azonban kell az is, hogy a választópolgárok a megfelelő tájékoztatást

[90] A sérelmesnek vélt műsorszámot az illetékes választási bizottság hivatalból szerzi be, ha szükséges és a kérelmező azt nem csatolta. (Ve. 151. § (2) bek.)

[91] Ve. 209. § (1) bek.

[92] Ve. 151-152. §.

[93] Eht. 156. § (16) bek.

[94] 750/H/2006 állásfoglalás. (Elérhető: http://abi.atlatszo.hu/index.php?menu=aktualis/allasfoglalasok/2006&dok=750_H_2006. Letöltés ideje: 2015.03.26.)

megkapják. Így a választási kampánytevékenység nem egy szükséges rossz a társadalomban, csak annak szabályozott keretek között, megfelelő garanciákkal kell történnie.

A politikai marketing tekintetében meg kell találni az egyensúlyt a választópolgárok magánszférája és a politikai aktivizmus, a választói akarat befolyásolása között. Ennek egyik módja az lehetne, hogy a választási szabályok még inkább a választópolgárok aktivitására épüljenek (pl. *opt-out* szabályozás a névjegyzéki adatok tekintetében). Ez a legitimáció irányába hatna.^[95]

A választási eljárásról szóló törvény a választási kampánytevékenység adatvédelmi kérdéseire nem feltétlenül ad választ, jóllehet a választási eljárás során számos speciális, kizárólag erre jellemző probléma merül fel. A választási kampányok adatvédelme nincsen speciálisan leszabályozva, jóllehet új kommunikációs csatornák nyílnak meg a jelölő szervezetek előtt. Kiszámíthatóbb lenne, ha a felmerült kérdésekre törvény explicit választ adna. Erre az elkövetkező időszak alkalmas lenne, hiszen a választási tapasztalatok összegzésekképpen körvonalazódik egy szabályozási irány is.

IRODALOM

- Bodnár Eszter (2003): A választási csalás és ellenszerei. In: *Invia Virtutis nulla est via*. Tudományos diákköri dolgozatok. ELTE ÁJK, Budapest. 2005 93-111.
- Kóczyán Sándor (2014): *A politikai reklámok megítélése az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában*. Infokommunikáció és Jog. 1. sz. 7-14.
- Péterfalvi Attila (2013): A választással összefüggő adatvédelmi kérdések. In: Cserny Ákos – Téglási András (szerk.): *Tanulmányok a választási eljárás aktuális kérdéseiről*. Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Budapest. 103-108.
- Révész Balázs (2013): *Adatvédelmi kérdések a választási eljárás során*. Pro publico bono – Magyar közigazgatás: a Nemzeti Közszerológiai Egyetem közigazgatás-tudományi szakmai folyóirata. 4. sz. 75-83.
- Facebook Adatfelhasználási szabályzata. Elérhető: https://www.facebook.com/full_data_use_policy. Letöltés ideje: 2015.01.29.

Felhasznált jogforrások

- Magyarország Alaptörvénye
- 1992. évi LXVI. törvény a polgárok személyi adatainak és lakcímének nyilvántartásáról
- 1995. évi CXIX. törvény a kutatás és a közvetlen üzletszerzés célját szolgáló név- és lakcímadatok kezeléséről
- 1997. évi C. törvény a választási eljárásról
- 2003. évi C. törvény az elektronikus hírközlésről

[95] Péterfalvi, 2013, 108.

- 2008. évi XLVIII. törvény a gazdasági reklámtevékenység alapvető feltételeiről és egyes korlátairól
- 2011. évi CXII. törvény az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról
- 2011. évi CXCIX. törvény a közszolgálati tisztviselőkről
- 2013. évi XXXVI. törvény a választási eljárásról
- T/237. számú törvényjavaslat a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló 1989. évi XXXIII. törvény és a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény, valamint ezzel összefüggésben az egyes más törvények módosításáról (benyújtva: 2006. 06. 22.)
- 483/2013. (XII. 17.) Korm. rendelet a kötelező legkisebb munkabér (minimálbér) és a garantált bérminimum megállapításáról
- 5/2014. (VII. 30.) IM rendelet a nemzetiségi önkormányzati képviselők választása eljárási határidőinek és határnapjainak megállapításáról
- 34/1994. (VI. 24.) AB határozat
- 175/2011. (XII. 29.) AB határozat
- Az adatvédelmi biztos ajánlása a választási kampánnyal összefüggő adatkezelésekről, 2010. január 21. Elérhető: http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/ajanlasok&dok=20100121_ABI_1. Letöltés ideje: 2015.03.21.
- Az adatvédelmi biztos közleménye a politikai kampány adatvédelmi kérdéseiről. Elérhető: <http://www.jogiforum.hu/hirek/13902>. Letöltés ideje: 2015.01.16.
- A NAIH közleménye a közvetlen politikai kampány céljából folytatott adatkezelés nyilvántartásba vételének módjairól. Elérhető: <http://www.naih.hu/files/A-NAIH-koezlemeny-OKV-2014--3-.pdf>. Letöltés ideje: 2015.03.26.
- A Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság ajánlása a választási eljárással kapcsolatos adatkezelésekről, 2014. február 4., 4. Elérhető: <http://www.naih.hu/files/Valasztas-2014-Ajanlas-2014-02-04.pdf>. Letöltés ideje: 2015.03.30.
- Az NVI elnökének NVI/1307-2/2014. számú levele (kelt: 2014. augusztus 21.)
- NAIH-539-2/2014/V. (Elérhető: http://www.naih.hu/files/539_2014_adatvedelmi_ajanlas.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.30.
- Tájékoztató az Európai Parlament tagjainak választásával összefüggő adatkezelések egyes kérdéseiről. Elérhető: <http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=valasztas&dok=9228>. Letöltés ideje: 2015.01.28.
- Tájékoztató az országgyűlési képviselők választásával összefüggő adatkezelések egyes kérdéseiről. Elérhető: <http://81.183.229.204:51111/abi/index.php?menu=aktualis/archivum/allasfoglalasok&dok=10698>. Letöltés ideje: 2015.01.28.
- 164/K/2004. állásfoglalás
- 898/A/2004. állásfoglalás
- 750/H/2006 állásfoglalás. Elérhető: http://abi.atlatszo.hu/index.php?menu=aktualis/allasfoglalasok/2006&dok=750_H_2006. Letöltés ideje: 2015.03.26.
- Pk.I.25.894/2014/5. számú végzés
- Pk.I.25.894/2014/5. számú végzés

A makroprudenciális politika fogalmi keretei és helye a gazdaságpolitika rendszerében*

A pénzügyi piac szabályozását az utóbbi évtizedekben átható liberalizáció és dereguláció az állam beavatkozási lehetőségeinek jelentős leépítésével járt együtt. A szabályozási hiányosságoknak köszönhetően a felügyeleti hatóságok alkalmatlanok voltak a közelgő válság észlelésére, de alkalmatlanok voltak a már felismerhető válságjegyek kezelésére is. 2008-tól folyamatosan napirenden van – a G20-ak által létrehozott Pénzügyi Stabilitási Tanács (*Financial Stability Forum*) keretében globális szinten, az Európai Unió keretében regionális szinten, valamint az államok szintjén – a pénzügyi piac szabályozásának új alapokra helyezése és ezzel párhuzamosan a felügyeleti jogosítványok megerősítése. A szabályozási és felügyeleti politika alakítói és az akadémiai szféra képviselői között közmegegyezés alakult abban a tekintetben, hogy az intézményi kockázatokra fókuszáló mikroprudenciális szabályozás és felügyelet önmagában alkalmatlan a pénzügyi rendszer stabilitásának biztosítására, ezért kiemelt figyelmet kell fordítani a rendszerszintű kockázatok kezelését célzó makroprudenciális szabályozásra és felügyeletre. E terület lényegében 2008 előtt nem is létezett, a fogalmi megalapozása, eszközrendszerének és más gazdaságpolitikai területekkel való kapcsolatrendszerének kialakítása jelenleg is folyamatban van. A tanulmányom célja, hogy a makroprudenciális szabályozás és felügyelet – mint a gazdaságpolitika új területe – történeti és elméleti alapjait áttekintse, ennek megfelelően vizsgálom egyrészt a térhódításának okait, másrészt az alapvető fogalmi rendszerét, valamint harmadrészt a helyét a gazdaságpolitika rendszerében.^[1]

* A kutatás a TÁMOP-4.2.2.B-15/1/KONV-2015-0002 számú projekt keretében valósult meg.

[1] A tanulmánynak nem képezi részét sem a makroprudenciális szabályozás és felügyelet szervezeti kereteinek bemutatása, sem eszközrendszerének vizsgálata, valamint értékelése.

I. A MAKROPRUDENCIÁLIS MEGKÖZELÍTÉS TÉRHÓDÍTÁSÁNAK OKAI

A 2008-ban kitört gazdasági világválság – amely kifejezetten egy eszközár buborékként indult^[2] – nem az első komoly visszaesés az emberiség történetében. A gazdaság alapvető jellemzője, hogy folyamatos mozgásban van, egyszer növekedik, majd hanyatlani kezd,^[3] ez a ciklikusság pedig különösen igaz a pénzügyi piac működésére. Laeven és Valencia széleskörű empirikus kutatásokra alapozott tanulmányában kimutatta, hogy az – általuk vizsgált – 1970 és 2007 közötti időszakban kialakult 42 bankválságot 55 százalékban követte egy valutáris válság is; a szuverén adósságválságok száma relatíve jóval kisebb volt; a bankválságok több mint felénél számolni lehetett egy ikerválsággal is (valuta- és bankválsággal). De az esetek közel 11 százalékánál a hármas válság (tehát valuta-, bank- és szuverén adósságválság) egy időben jellemző volt.^[4] Az egyes gazdasági szektorokban felmerülő egyedi kockázatok tehát képesek arra, hogy a szektor egészének stabilitására hatást gyakoroljanak, amely pedig – a gazdaság szereplőinek összekapcsoltsága miatt – megfertőzheti a többi szektort, így a gazdaság egészét is. Érdemes ezért röviden áttekinteni, hogy milyen okok vezettek a pénzügyi piac makroprudenciális szabályozásának és felügyeletének térhódításához.

1. A Glass-Steagall törvény

Az 1929-32-es „Nagy Gazdasági Világválságnak” szabályozói és felügyeleti oldalról számos tanulsága és következménye volt, amelyek kiváltó oka a pénzügyi piacok rugalmasságában, önszabályozó és stabilizáló képességében – Adam Smith-i értelemben véve a piac „láthatatlan kezébe” – vetett hit erodálásában keresendők. Az 1933-ban elfogadott Glass-Steagall törvény^[5] ugyanis kísérletet

[2] Érdekes megjegyezni, hogy az első buborékválság 1637-ben Hollandiában tört ki. Lényegében ugyanaz történt, mint a 2001-es internet-, vagy a 2007-es ingatlan-buborék kialakulásakor. Szpekuláció miatt néhány év alatt hihetetlen mértékben növekedett a tulipánhagymák ára, míg egyszer csak kipukkadt a lufi és ami tegnap még egy hajó árát is kitette, az másnapra visszanyerte az eredeti értékét. Ld. bővebben: Day, 2006, 283–322.

[3] A növekvő és a hanyatló periódusokat nevezzük ciklusoknak. A négy legfontosabb ciklus a Kitchin-, a Juglar-, a Kondratyev- és a Braudel-ciklus. A Kitchin-ciklus a legrövidebb, amelyet készletezési ciklusnak is neveznek, a gazdasági teljesítménynek körülbelül 3-4 éves hullámzását írja le. A Juglar-ciklus, amit kereskedelmi ciklusnak is neveznek, 7-13 éves. A Kondratyev-ciklus 50-60 éves távlatot fog át. Egy felívelő és egy hanyatló periódusra bontható. A leghosszabb időszakot a Braudel-ciklus fogja át, 100-200 évet. Ez alatt az idő alatt már a szinte mozdulatlan struktúrák is változnak. Megjegyzendő, hogy a világ felgyorsulása miatt a hullámhegyek és a hullámvölgyek közelebb kerültek egymáshoz, vagyis a korábban 200 évig tartó ciklus hossza lerövidült, akár a felére is. A ciklusok okairól ld. bővebben: Bródy, 2007, 903–914.

[4] Laeven – Valencia, 2008.

[5] Banking Act of 1933. (Elérhető: https://ia802702.us.archive.org/7/items/FullTextTheGlass-steagallActA.k.a.TheBankingActOf1933/1933_01248.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.16.)

tett arra – annak érdekében, hogy a bankrendszerbe vetett bizalmat helyreállítsa^[6] –, hogy a pénzügyi piacok alapjellemezőjének is tekinthető spekulációs hajlamot korlátok közé szorítsa. Ennek érdekében – mintegy tűzfalat emelve a pénzügyi szervezetek tevékenységei közé –, a Glass-Steagall törvény – többek között – elválasztotta egymástól a kereskedelmi banki és a befektetési banki tevékenységet. Ez lényegében azt jelentette, hogy ha egy bank betéteket fogadott be, akkor azokat csak hitelek nyújtására használhatta fel, azonban a tőzsdén nem kereskedhettek. Emellett a törvény korlátozásokat vezetett be a tőke spekulációs célú használatával kapcsolatban, megtiltotta a látra szóló betétek utáni kamatfizetést, betétbiztosítási rendszert, valamint minimum tőkekövetelményeket vezetett be.^[7] A törvény szabályozásának az alapvető célja az volt, hogy megakadályozza, de legalább komoly korlátok közé szorítsa, hogy a bankok meggondolatlan módon kockáztassák a betétesek pénzét. Ebből következően azt is el akarta kerülni a szabályozás, hogy csőd közeli állapotba kerülésükkor az államnak – az adófizetőknek – kelljen anyagilag megsegítenie a bajba jutott pénzügyi szervezeteket.

A Glass-Steagall törvény a hangsúlyt a biztonságra, stabilitásra, a visszaélések elkerülésére helyezte mérsékelt növekedés mellett, szemben a gyors, azonban kockázatos növekedéssel, vagyis az újabb pénzügyi krízisek elleni védelmet nyújtó biztonsági rendszer létrehozását célozta meg. A Glass-Steagall törvény szabályozását – kihasználva annak hiányosságait – azonban számos esetben a piaci szereplők kikerülték és a hatálya alatt folyamatosan erodáltak.^[8] Egyrészt a tevékenységi területek elválasztásának kikerülését jelentette a pénzügyi intézmények külföldi leányvállalatainak létrehozása, ugyanis számos joghatóság – pl. Nagy-Britannia – alatt a pénzügyi piac lényegesen dereguláltabb volt, mint az Egyesült Államok szabályozása. Másrészt a kereskedelmi bankok olyan új befektetési formákat, eszközöket dolgoztak ki, amelyek az értékpapírokra emlékeztetnek, míg a befektetési bankok olyan eszközöket fejlesztettek, amelyek a kölcsönök és betétek jellemzőivel bírtak,^[9] amelynek eredményeként lényegében egymás versenytársaivá váltak. A Glass-Steagall törvény „megkerülését” szolgáló alapvető, új technika a ’70-es évektől vált lehetővé, amikor a bankok a – kezdetben még jó minőségű – hiteleiket „újracsomagolva”, vagy másképpen „értékpapírosítva” tőkepiaci befektetőknek kezdték értékesíteni.^[10] Ezt nevezzük keletkeztető-szétosztó (*originate-to-securitize*) modellnek. E folyamat lényege, hogy illikvid eszközöket alakítottak a bankok likvid, mély piaccal rendelkező

[6] Ld. Carosso, 1970.

[7] Ld. bővebben Preston, 1933, 585–607.

[8] Ligeti – Sulyok-Pap, 1998, 26.

[9] Ld. Jackson, 1987.

[10] Az „értékpapírosítás” egy megfelelő hitelminőség-javítással (*credit enhancement*) rendelkező hitelportfólió leválasztásának, újrastrukturálásának és befektetőknek való továbbításának a folyamatként definiálható. Az „értékpapírosítás” kifejezést a Salomon Brothers használta elsőként a Bank of America nyilvános kibocsátása során 1977-ben. (Kendall – Fishman, 1996, 31.)

eszközökké, amely során az eredetileg hitelt nyújtó intézmény a kockázatot szétterítette a befektetők között.^[11]

Fontos kiemelni, hogy Glass-Steagall törvény stabilitást ösztönző rendelkezéseinek leépítésében – a piaci szereplők mellett – maga az amerikai központi bank szerepét betöltő Federal Reserve System (a továbbiakban: Fed) is jelentős szerepet játszott. A Glass-Steagall törvény 20. cikke ugyanis generálisan megtiltotta, hogy a bankok olyan céggel létesítsenek kapcsolatot, amely főtevékenysége az értékpapír-jegyzés. A Fed azonban úgy értelmezte át a fenti tilalmat, hogy a kereskedelmi bankok összevételének először 5%-a, majd 10%-a, végül 1997-től 25%-a befektetési banki tevékenységből származhat,^[12] továbbá 1990-ban kifejezetten engedélyezte a J. P. Morgan & Co. részére, hogy értékpapírokat jegyezzen.^[13] A Fed tehát, Wolfgang Reinicke szavaival élve, de facto határon kívül helyezte a Glass-Steagall törvényt.^[14] Ez a folyamat vezetett el addig, hogy magának az amerikai törvényhozásnak sem maradt más választása, mint – számos sikertelen törvényjavaslat után^[15] – 1999-ben, a Gramm-Leach-Bliley törvénnyel, formálisan is lebontották a határokat a kereskedelmi és befektetési banki tevékenység között.

2. A Gramm-Leach-Bliley törvény következményei

A 2008-as gazdasági világválság okainak feltárása nem célja a tanulmánynak,^[16] azonban szükséges arra rámutatni, hogy a Gramm-Leach-Bliley törvény által – a „ciklikus eufória”^[17] jegyében – lebontott korlátozások az alapjául szolgáltak azoknak a makrogazdasági szintű kockázatoknak a felépüléséhez, amelyek kezelése a gazdaságpolitikának ma is még az elsődleges feladata.

Először is a kereskedelmi és a befektetési bankok közötti határvonal feloldása tette lehetővé a pénzügyi konglomerátumok, vagyis olyan óriásvállalatok létrejöttét, amelyek kombinálják a korábban elkülönített pénzügyi tevékenységeket (pl. a betétgyűjtést a biztosítási és értékpapír-kereskedési tevékenységgel). A tevékenységi körök összemosódásának kockázati hatásai a gazdaság

[11] Király – Nagy – Szabó, 2008, 584.

[12] Barth – Brumbaugh – Wilcox, 2000, 196.

[13] Ld. erről Biedermann, 2012.

[14] Reinicke, 1995, 114.

[15] Ld. részletesebben: Hendrickson, 2001, 849-879.

[16] A témában részletesen ld. a magyar szakirodalomban: Asztalos, 2009; Móczár, 2010; Losoncz, 2010. Ld. továbbá a külföldi szakirodalomban: Stiglitz, 2009; Jickling, 2010; Lipchaw, 2011.

[17] A kifejezés Raghuram G. Rajan-tól származik, amellyel azt írja le, hogy a szigorú szabályozásba vetett hit a recesszió mélypontján a legerősebb, pont, amikor a piaci szereplők szigorú szabályozására nincs szükség. A növekedés, bővülés csúcspontján, amikor a legnagyobb az esély arra, hogy a piaci szereplők túlzott kockázatokat vállaljanak, mindenki bízik a piac önszabályozó mechanizmusainak működésében. Ld. Rajan, 2009, 397.

egésze számára lényeges pénzügyi stabilitással is összefüggnek.^[18] Egyrészt amiatt, hogy a Gramm-Leach-Bliley törvény következményeként olyan intézmények jöttek nagyobb számban létre, amelyeket méretük, a pénzügyi közvetítésben betöltött szerepük, a nemzetgazdasághoz való hozzájárulásuk miatt válság esetén az államoknak tőkeinjekcióval meg kellett menteniük. Ez az ún. „túl nagy, hogy csődbe menjen” vagy „*too big to fail*” probléma.^[19] A „*too big to fail*” kategória elérése ugyanis kiemelkedő versenyelőnnyel jár a pénzügyi intézményeknek a többi szolgáltatóval szemben, ugyanis abban a biztos tudatban folytathatják a tevékenységüket, építhetnek piaci pozíciókat, vállalhatnak túlzott kockázatokat is a jövedelmezőség növelése érdekében, hogy a kockázatos üzletmenet esetleges költségeit, a veszteségeiket az államok az adófizetők pénzéből majd úgyis kifizetik. Ez az ún. morális kockázat (*moral hazard*) problémája, amely jelentős makrogazdasági kockázatokat idéz elő. Másrészt az eltérő érdekeket megjelenítő tevékenységi körök egy intézmény keretein belül szükségszerűen érdekonfliktusokhoz vezetnek. Marján Attila szavaival élve, „ha a részvényelemzők egy hajóban eveznek a befektetési bankárokkal, akkor túl nagy a kísértés, hogy – miként az bizonyítottan megesett – a már rég problémás cégeket különösebb szívfájdalom nélkül ajánlják melegen a befektetőknek. A bankárok pedig könnyen cinkosává válnak a gondok elől előre menekülő cégvezetőknek.”^[20] Így a mikroszintű problémák megoldása helyett, azok elfedésével felgyülemelő kockázatok makroszintű kockázatokká adódtak össze.

Másodszor: a kereskedelmi és a befektetési bankok közötti határvonal feloldásával szoros összefüggésben – az értékpapírosítás révén létrejövő keletkeztető-szétosztó modell komolyan sérült azáltal, hogy a keletkeztető (*originator*) a megfelelő körültekintést elmulasztva, nem csak a jó minőségű jelzáloghiteleket csomagolta be és terítette szét a befektetők között. A hitelezési feltételek lazulásával ugyanis egyre nagyobb volumenben kaptak hitelt az ún. másodrendű (*subprime*) adósok, akik jelzáloghiteleit szintén értékpapírosították, bonyolult, származtatott értékpapírokat létrehozva – amelyek tényleges kockázatait adott esetben a kibocsátók sem tudták ténylegesen felmérni – pedig a befektetőknek értékesítették, ezáltal a kockázatokat a mérlegen kívülre helyezték. A folyamat eredményeként kezdetben mindenki jól járt: az adósok hitelt kaptak, a bankok egyre több hitelt bocsátottak ki, ami által növelték a profitjukat, az értékpapírokat csomagolókat megkapták a jutalékukat, a megtakarítók pedig a kockázatok

[18] Szüle, 2006, 662.

[19] A legtöbb forrás szerint a kifejezést használta McKinney szenátorhoz köthető, aki egy 1984-es kongresszusi meghallgatáson használta először. Ld. Hearings before the Subcommittee on Financial Institutions Supervision, Regulation and Insurance of the Committee on Banking, Finance and Urban Affairs House of Representatives, Ninety-Eight Congress, Second Session, 1984, 89. (Elérhető: https://fraser.stlouisfed.org/docs/historical/house/house_cinb1984.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.20.) A terminológia első szakirodalmi megjelenése Walter Adams és James W. Brock munkásságához köthető. (Adams – Brock, 1987, 61–85.)

[20] Marján, 2003, 55.

érzékelése nélkül jelentős hozamot realizáltak.^[21] A hitelezés felfutása egyúttal eszközár buborékokat hozott létre, amelyekkel együtt az értékpapírosítás már – a „kritikus tömeg” elérését követően – nem a kockázatok szétterítését jelentette, hanem a teljes pénzügyi rendszer megfertőzését.

A fent vázolt folyamatok eredményeként felépülő makrogazdasági kockázatok rávilágítottak arra, hogy a modern pénzügyi rendszer szabályozásának és felügyeletének mikroszintű megközelítése, vagyis az egyedi intézményi prudencia biztosítása nem elégséges. A pénzügyi rendszer mikroszintű stabilitása a gazdasági válság előtt elfedte a rendszerben felgyülemelő rendszerszintű kockázatokat, amelyek előre jelzésére és kezelésére a szabályozási és felügyeleti rendszert alkalmassá kell tenni. Ennek következtében globálisan is jelentős erőfeszítéseket tesznek az államok, az integrációs szervezetek és a különböző nemzetközi intézmények annak érdekében, hogy rendszerkockázatok megelőzésére, feltárására és kezelésére megfelelő intézményi kereteket és eszközöket alakítsanak ki.^[22]

II. A makroprudenciális politika alapfogalmai

A makroprudenciális szabályozás és felügyelet (összefoglalóan a továbbiakban használok a makroprudenciális politika kifejezést is) térhódítását kiváltó okok vázlatos áttekintése után kísérletet teszek a makroprudenciális politika alapvető fogalmainak és céljainak meghatározására. Mielőtt azonban ezt megtenném, röviden szükséges kitérni a „makroprudencia” terminusának eredetére, ugyanis annak ellenére, hogy a gazdasági világválság hozta felszínre kifejezetten az igényt a makroprudenciális politikai megközelítésre, annak megjelenése lényegesen korábbra tehető.

1. A makroprudencia fogalmának eredete

Nem könnyű pontosan feltárni a makroprudencia fogalmának pontos eredetét, azonban a szakirodalom annak megalkotását a Nemzetközi Fizetések Bankjában (Bank of International Settlements, a továbbiakban: BIS) folyó szakértői

[21] Biedermann, 2012, 343.

[22] Ld. a Financial Stability Forum részéről: Report of the Financial Stability Forum on Addressing Procyclicality in the Financial System (2009). (Elérhető: http://www.financialstabilityboard.org/wp-content/uploads/r_0904a.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.20.) Az Európai Unió részéről: The High Level Group on Financial Supervision is the EU: De Larosiere Report, 2009. (Elérhető: http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/de_larosiere_report_en.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.20.) A G20-ak részéről: G20 Working Group 1 Enhancing Sound Regulation and Strengthening Transparency, 2009. (Elérhető: http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/PublicationReport/Pdfs/20_010409.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.20.)

munkához vezeti vissza. Piet Clement kimutatta – a BIS archívuma alapján –, hogy a makroprudencia fogalmának első megjelenése nemzetközi környezetben 1979-re, a Cooke Bizottság egyik ülésére datálható, amelyen a szakértők a nemzetközi bankközi hitelek lejáratí idejében rejlő kockázatokat vitatták meg.^[23] Ez a dokumentum azonban még egy belső szakmai anyag volt, így a nyilvánosság előtt nem jelent meg a fogalom. Az első nyilvános dokumentum, amely kifejezetten figyelmet szentelt a makroprudenciális politikának, a BIS egyik bizottságának (Committee on the Global Financial System) 1986-os jelentése volt.^[24] Nem véletlenül a makroprudenciális politika szükségességének kérdése a derivatívák piacával és az értékpapírosítás folyamatában rejlő kockázatokkal kapcsolatban került előtérbe. A „ciklikus eufória” azonban a szakértői felvételeket – párhuzamosan a pénzügyi piac liberalizációjával és deregulációjával^[25] – elhalványította és egészen a 2000-es évek elejéig a „makroprudencia” fogalma csak elvétve került elő.^[26] A fogalom „újraéledése” a BIS vezérigazgatójának és egyben a Pénzügyi Stabilitási Fórum (Financial Stability Forum) elnökének, Andrew Crockettnek a 2000 szeptemberében tartott beszédéhez köthető.^[27] Crockett összefoglalta a különbségeket a szabályozás és felügyelet makroprudenciális és mikroprudenciális megközelítési módja között, valamint kifejezte abbéli meggyőződését, hogy a pénzügyi stabilitás eléréséhez szükséges erősíteni a makroprudenciális megközelítést. A fentiek ellenére az akadémiai folyóiratok 2009-ig – néhány kivételtől eltekintve^[28] – szinte – ahogy az 1. ábra mutatja – teljesen közömbösek maradtak a makroprudenciális politikával kapcsolatban.

[23] Clement, 2010, 59–60.

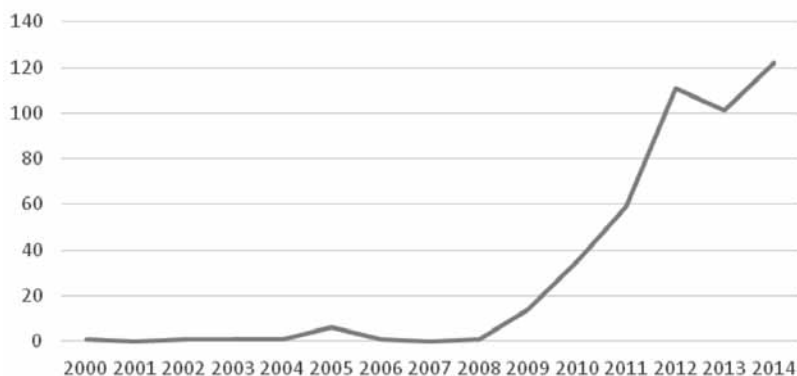
[24] Recent innovations in international banking (Cross Report), CGFS Publications No 1., 1986, 233–244. (Elérhető: <http://www.bis.org/publ/ecsc01c.pdf>. Letöltés ideje: 2015.03.21.)

[25] A liberalizáció alapvetően a piacgazdaság viszonyainak helyreállítását jelenti olyan területeken, ahol az állami beavatkozás jelentős méretet ért el. A dereguláció pedig a különböző pénzügyi szektorok, pénzügyi szolgáltatások eltérő szabályozásának, a szektorok egymás közötti átjárhatósága tilalmának megszüntetését, általánosságban a korlátozó jogszabályok leépítését jelenti.

[26] Annyit azonban fontos kiemelni ebből az időszakból, hogy maga a fogalom elhagyta a „jegybankárok” berkeit és az IMF is használni kezdte azt, először a dél-kelet ázsiai válsággal összefüggésben. Ld. Key Aspects of a Framework for a Sound Financial System, 1998, 13. (Elérhető: http://www.imf.org/external/pubs/ft/wefs/toward/pdf/file_03.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.21.) Ennek a policy jellegű következménye az lett, hogy az IMF elkezdett jobb statisztikai módszereket kifejleszteni a pénzügyi rendszer sérülékenységének vizsgálatára, ezek voltak az ún. makroprudenciális indikátorok, amelyek később beolvadtak az IMF Financial Sector Assessment Program-jába. Ld. Owen (et al.), 2000.

[27] Crockett, 2000.

[28] Ld. Lublőy, 2003, 70–90.; Rochet, 2005, 6–16.; Borio, 2005, 84–101.

1. ábra: A „makroprudencia” fogalmának megjelenése az akadémiai folyóiratokban az EBSCO EconLit adatbázisának adatai alapján (saját szerkesztés)

2. A makroprudenciális politika fogalma és céljai

A makroprudenciális politikát úgy definiálhatjuk, mint elsődlegesen prudenciális eszközök használatát a rendszerkockázatok kezelése és a pénzügyi rendszer stabilitásának biztosítása érdekében. A makroprudenciális politika fogalmának központi eleme maga a rendszerkockázat fogalma, amely a pénzügyi rendszer egészének vagy egy részének gyengülése következtében, a pénzügyi szolgáltatások ellátásának visszaesését ragadja meg, mégpedig úgy, hogy ennek a visszaesésnek komoly negatív hatásai lehetnek a reálgazdaságra.^[29] Másként fogalmazva a rendszerszintű kockázatok a pénzügyi szervezetek kockázatvállalási és kockázatkezelési gyakorlatán keresztül a pénzügyi rendszer egészére és ezen keresztül a gazdaságra is hatással van, a gazdasági feltételek megváltozásán keresztül ugyanis az egyes piaci szereplők belső kockázatává válik.^[30]

A szakirodalom szerint a makroprudenciális beavatkozás ésszerűsége alapvetően a pénzügyi rendszer – rendszerkockázatokból eredő – külső hatásainak – externáliáinak – előfordulásában keresendő.

Egyrészt externáliák merülhetnek fel a pénzügyi rendszer egyes intézményei között. Ahogyan ugyanis a hitelállomány növekszik, egyre jobban rá van utalva a rendszer a bankok és más pénzügyi intézmények által nyújtott forrásokra, amely likviditási kockázatokat okoz. A finanszírozásnak és a derivatív piacoknak való kitettség kiépülése azzal a kockázattal is jár, hogy a közvetítő intézmények között létrejönnek olyanok, amelyek „túl összekapcsolódtak ahhoz, hogy

[29] A rendszerkockázat fogalmának szakirodalmi megközelítéseiről ld. bővebben Lubóy, 2003, 77–81.

[30] Mérő, 2012, 133.

bukjanak” (*too interconnected to fail*). Ezek az intézmények ugyanis nagyobb kockázatokat vállalnak – bízva probléma esetén az állami mentőöbven –, amellyel versenyelőnybe kerülnek, azonban egyúttal „mérgezik” a többi piaci szereplőt, gyengítik a piaci fegyelmet és a kockázatok megfelelő kezelését.^[31] Amellett, hogy nem veszik figyelembe saját kitétségeik hatását a közvetítőrendszer egészére.^[32]

Másrészt externália keletkezik a pénzügyi rendszer sokkokkal szembeni ellenállókéességének legyöngítéséből. Bizonyított korreláció van ugyanis a hitel és az eszközárak között, amely széleskörű tőkeáttételhez vezet, így növeli a rendszer sebezhetőségét, a piaci fordulatokkal, az eszközárak csökkenésével szemben. A versenyképességi nyomás és a tőkeáramlás által okozott hitelbővülés (ún. *credit boom*) a hitelezési sztenderdek lazulásához vezet, amely egyúttal növeli a pénzügyi rendszer makrosokkokkal szembeni kitétségét. Ezzel egyidejűleg a források megszerzése során a bankközi piacra való túlzott támaszkodás sérülékennyé teszi a rendszert a bizalmi válságokkal szemben is.^[33]

Harmadrészt externáliák merülhetnek fel amiatt, hogy a pénzügyi rendszer kiterjeszti a kedvezőtlen (pénzügyi, tehát nem reálgazdasági) sokkokat a gazdaság egészére.^[34] Ezt a jellemzőt nevezzük prociklikus viselkedésnek is. A prociklikus viselkedés legismertebb formája az ún. *credit crunch* jelensége, amikor a romló jövedelmezőség, a külső források megdrágulása és az árfolyam-leértékelődés tőkemegfelelési és likviditási problémákhoz vezet, amelyre reagálva a bankok visszavetik, szélsőséges esetben leállítják a hitelezést. A hitelezés visszavágásával csökkennek a beruházások és a foglalkoztatás, amely a reálgazdaságnak (is) súlyos károkat okoz.^[35] A *credit crunch* jelensége mellett fontos megemlíteni az ún. *fire sale* effektust, amikor számos pénzügyi intézmény elkezd eladni az illikvid értékpapírjait, amely lenyomja a piaci árakat, tovább gyengítve a mérlegeket és növelve a hitel költségeit, ezáltal negatív hatást gyakorol a reálgazdaságra.^[36]

A vázolt externáliákban megjelenő rendszerkockázatokból adódik a makroprudenciális politika hármas célrendszerének meghatározása. A makroprudenciális politikának – mint pénzügyi stabilitási politikának – a) kezelnie kell a strukturális kockázatokat, b) növelnie kell a pénzügyi rendszer sokkokkal szembeni ellenállókéességét és rugalmasságát, valamint c) csökkentenie kell a pénzügyi rendszer prociklikusságát, vagyis a kockázatok időbeli dimenzióját. Egyrészt tehát a makroprudenciális politika célja a strukturális, vagy szektorok közötti kockázatok kezelése, azáltal, hogy kontrollálja a pénzügyi rendszernek a pénzügyi közvetítőintézmények összekapcsolódásából eredő sebezhetőségét. Másrészt célja,

[31] Ld. Acharya – Richardson, 2009.

[32] Szombati, 2013, 132.

[33] Ld. De Nicolò – Favara – Ratnovski, 2012.

[34] Hanson – Kashyap – Stein, 2011, 3–28.

[35] Balog – Matolcsy – Nagy – Vonnák, 2014, 11.

[36] Ld. Diamond – Rajan, 2009.

a pénzügyi rendszer egészének sokkokkal szembeni ellenállóképességének növelése azáltal, hogy olyan puffereket épít fel, amelyek el tudják nyelni a sokkok hatásait és biztosítani tudják, hogy pénzügyi rendszer hitelezni tudja a reálgazdaságot. Harmadrészt pedig célja a pénzügyi rendszer - eredendő - prociklikusságának csökkentése azáltal, hogy különböző tőkekövetelményeket, céltartalék- és likviditási előírásokat, tőkeáttételi mutatókat, vagyis adminisztratív korlátokat vezet be.

A makroprudenciális politika célkitűzései alapvetően a makroprudenciális szabályozáson és felügyeleten keresztül valósíthatók meg. A makroprudenciális szabályozás olyan pénzügyi szabályozást jelent, amely kontrollálja a rendszerkockázatokból eredő mérlegproblémák társadalmi költségeit.^[37] A makroprudenciális felügyelet fogalma pedig egy teljes folyamatra utal, amely magában foglalja: a) a pénzügyi rendszer egészének folyamatos monitoringát és elemzését a sebezhetőségek feltárása érdekében; b) a feltárt potenciálisan a pénzügyi stabilitást érintő veszélyek értékelését és a beavatkozási lehetőségekről, kockázatokat enyhítő intézkedésekről való döntéseket; c) az intézkedések végrehajtását a sebezhetőség tényleges enyhítése érdekében; valamint d) a végrehajtott intézkedések utókövetését, értékelését annak érdekében, hogy a sebezhetőség valódi csökkenése megállapítható legyen.^[38]

A pénzügyi rendszer stabilitásának biztosításához nem kizárólagosan makroprudenciális eszközök vehetők igénybe, ezért a makroprudenciális politikának szorosan együtt kell működnie a többi gazdaságpolitikai területtel, ugyanis a gazdasági rendszer stabilitásának fenntartását csak összehangolt koordinációval lehet megvalósítani.

III. A MAKROPRUDENCIÁLIS POLITIKA HELYE A GAZDASÁGPOLITIKA RENDSZERÉBEN

A makroprudenciális politikának tehát számos más gazdaságpolitikai területtel együtt kell működnie a céljai elérése érdekében. A makroprudenciális és más politikák közötti kapcsolatot szemlélteti a 2. ábra.

[37] Hanson - Kashyap - Stein, 2011, 5.

[38] Towards a more stable financial system: Macroprudential supervision at DNB, 2010, De Nederlandsche Bank, 12. (Elérhető: http://www.dnb.nl/en/binaries/Towards%20a%20more%20stable%20financial%20system_tcm47-2365_22.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.22.)

2. ábra: A makroprudenciális és más politikák közötti kapcsolat (saját szerkesztés)

1. A makroprudenciális és a monetáris politika kapcsolata

A legutóbbi pénzügyi válság teljesen aláásta a korábbi konszenzust és megmutatta, hogy az árstabilitás nem garantálja a pénzügyi, vagy makrogazdasági stabilitást.^[39] Számos országban alakultak ki veszélyes pénzügyi egyensúlytalanságok kifejezetten alacsony inflációs szint mellett. A makrogazdasági stabilitás biztosítására, a monetáris politikának – többek között – a pénzügyi stabilitási célkitűzéseket is figyelembe kell vennie, és éppen a két politikaterület szoros összefüggései miatt a központi bankok vezető szerepet kell, hogy játszanak a makroprudenciális politika megvalósításában is.

A makroprudenciális politika és a monetáris politika rugalmasan kiegészítik egymást, amelynek akkor van igazán jelentősége, ha maga a monetáris politika – ahogy ezt a 2008-as gazdasági válság óta látható – mozgásterének határához ért.

Egyik oldalról – *ex ante* – a jól kalibrált és világosan kommunikált makroprudenciális politika fékezni tudja ugyanis a kockázatok felépülését, ezzel tehermentesíteni tudja a monetáris politikát. A makroprudenciális politika segíthet kontrollálni a hitelállományt és ezen keresztül az eszközárakat – csökkentve az eszközár buborékok kialakulásából eredő kockázatokat – és enyhíteni

[39] Antipa – Matheron, 2014, 226.

tudja prociklikus viselkedésből fakadó eszközár változásokat. Ezen túlmenően, amikor a makroprudenciális politika – *ex ante* – korlátozza a kockázatvállalást, egyúttal csökkenti a pénzügyi zavarok kialakulásának kockázatát is.^[40]

Másik oldalról a makroprudenciális politika a váratlan sokkokkal szemben különböző puffereket épít fel, enyhítve annak a kockázatát, hogy a monetáris politika belefut a mozgásterének határába, a 0%-os kamatládba. A visszaesések idején ezeket a puffereket felszabadítva – *ex post* – a makroprudenciális politika tompíthatja a sokkok hatását a hitelkínálatra és a gazdaság finanszírozására nézve, ezáltal kiegészítheti a monetáris politikai eszköztárat.^[41]

2. A makroprudenciális és a fiskális politika kapcsolata

A megfelelő fiskális politika jelentős szerepet játszik a makrogazdasági sokkok elkerülésében és a kialakult sokkok kezelésében.

Egyrészt az adórendszer bizonyos adónemei hozzájárulhatnak a rendszerkockázatok felépüléséhez. A társasági adó – ahogy erre számos elemzés is rámutat^[42] – általánosságban növeli a hajlandóságot a hitelből történő fejlesztésre, szemben a tőke jellegű finanszírozással. Általában az államok nem támogatják adókedvezményekkel azokat, akik bérelt ingatlanban laknak, ellenben a lakásvásárlásokat, lakásépítéseket kedvezményes kamatozású hitelekkel támogatják. Ezek a fiskális politikai döntések a pénzügyi rendszer olyan torzításait idézheti elő, amelyek elkerülhetők koordinációs mechanizmusok kiépítésével.

Másrészt a fiskális politika különböző adók, illetékek, díjak meghatározásával közvetlenül is hatást tud gyakorolni a pénzügyi rendszerben felépülő kockázatokra. Az ún. Pigou-adókkal^[43] – pl. bankadókkal – és az ún. pénzügyi stabilitási hozzájárulásokkal^[44] – pl. a szanálási alapokba fizetendő hozzájárulások – az államok hatást tudnak gyakorolni a pénzügyi piac szereplőinek magatartására, és egyúttal különböző alapokat tudnak létrehozni – a piaci szereplők jövedelméből – a pénzügyi stabilitás biztosítása érdekében.

Harmadrészt az adók hatással vannak az eszközárakra is azáltal, hogy egy potenciális bevezetendő adó csökkenti az eszközárakat, hiszen csökkenti az eszköz jövedelmezőségét. Így a fellendülés időszakában az eszközár buborékok kialakulása ellen a célzott fiskális politikával fel lehet lépni.

[40] Claessens (et al.), 2013, 10–11.

[41] Uo. 11.

[42] Mooij, 2011.

[43] Olyan adók, amelyekkel az állam egy tevékenység negatív társadalmi hatásait igyekszik ellensúlyozni azzal, hogy adót vet ki a tevékenységet végzőre.

[44] Ld. A Fair and Substantial Contribution by the Financial Sector, Final Report to the G20, 2010, IMF. (Elérhető: <https://www.imf.org/external/np/g20/pdf/062710b.pdf>. Letöltés ideje: 2015.03.23.)

3. A makroprudenciális és a mikroprudenciális politika kapcsolata

A gazdasági válságnak az egyik tanulsága, hogy a mikroprudenciális szabályozás szükséges, de nem elégséges feltétel a pénzügyi rendszer stabil működéséhez, a pénzügyi rendszer ugyanis több, mint az egyes pénzügyi intézmények összessége. A rendszerkockázatból eredő veszteségek kivédéséhez az intézményi szintű megközelítés önmagában nem elegendő, ezért a két különböző nézőpontot képviselő politikaterületnek szorosan együtt kell működnie. A makroprudenciális és a mikroprudenciális politika összevetését ld. az 1. táblázatban.

A makro- és a mikroprudenciális nézőpontok összevetése		
	Makroprudenciális politika	Mikroprudenciális politika
Közvetlen cél	A teljes pénzügyi rendszert érintő veszély és a rendszerkockázatok csökkentése	Az egyedi intézményeket érintő veszély csökkentése, az egyedi kockázatok minimalizálása
Végső cél	Kibocsátási költségek csökkentése	Fogyasztóvédelem
Kockázat típusa	(részben) Endogén: az egyedi intézmények együttes magatartásának az eredménye	Exogén: az egyedi intézmények vonatkozásában adottak tekinthetők
Intézmények közötti kapcsolatok	Fontosak	Lényegtelenek
A prudenciális ellenőrzés kalibrálása	A teljes rendszert érintő kockázatokkal kapcsolatban: ún. „top-down”	Az egyedi intézményeket érintő kockázatokkal kapcsolatban: ún. „bottom-up”

1. táblázat: A makroprudenciális és mikroprudenciális politika összevetése^[45]

Az összevetésből látható, hogy a mikroprudenciális politika az intézményi kockázatok, a makroprudenciális politika pedig a rendszerkockázatok megakadályozásával, felderítésével és kezelésével járul hozzá a pénzügyi rendszer stabilitásához, ezért az információk megosztása, a kockázatok közös elemzése és szoros párbeszéd szükséges az egymást kiegészítő hatásaik kiaknázásához. A szoros együttműködés mellett szükséges biztosítani az eltérő nézőpontokból és célokból adódó – alapvetően a gazdasági sokkok

[45] Forrás: Borio, 2003, 2.

idején fellépő - konfliktusok feloldására alkalmas mechanizmusokat is. A makroprudenciális és mikroprudenciális politikák ugyanis - eltérő nézőpontjuk ellenére - ugyanazon a transzmissziós mechanizmuson keresztül fejtik ki a hatásukat. A fellendülés időszakában a mikroprudenciális hatóság valószínűleg egyetért azzal, hogy a pufferek képzése prudens magatartás, még akkor is, ha alacsony a nemteljesítő hitelek és magas a jövedelmezőség aránya. A visszaesés időszakában azonban a feszültség növekedhet a két politikaterület között, mivel a makroprudenciális hatóság - a prociklikusság megtörése érdekében - a szabályozási követelményeket enyhítené a *credit crunch* és a *fire sale* elkerülése érdekében, míg a mikroprudenciális hatóság szorítana a követelményeken a betétesek és a befektetők védelme érdekében.^[46] A konfliktusok feloldása érdekében pontosan tisztázni kell, hogy mikor melyik nézőpont érvényesülésének van elsőbbsége.

4. A makroprudenciális, valamint a válságkezelési és szanalási politika kapcsolata

A válságkezelési és szanalási politika szintén kiegészíti a makroprudenciális politikát. A makroprudenciális politika „első védvonalként” elhárítja a pénzügyi stabilitást fenyegető veszélyeket azáltal, hogy azonosítja és kezeli őket. A gyakorlatban azonban nem hárítható el minden fenyegetés, ezért a makroprudenciális hatóság „második védvonalként” növeli a pénzügyi rendszer ellenállóképességét. Egy válság kialakulásakor, amikor a rendszer nem képes arra, hogy semlegesítse a sokkokat, a válságkezelés és a szanalás az utolsó, a „harmadik védvonal” a pénzügyi stabilitás fenntartása érdekében.^[47] A válságkezelési és a szanalási rendszer kialakítása, az állami mentőakciók politikájának fenntarthatatlanságát felismerve,^[48] a pénzügyi intézmény szabályozott kivezetését célozza a piacról a pénzügyi stabilitás fenntartása érdekében. A hatékony és hiteles válságkezelési és szanalási rendszer támogathatja a makroprudenciális politika céljainak megvalósítását azáltal, hogy erősíti a piaci fegyelmet.^[49]

5. A makroprudenciális- és a versenypolitika kapcsolata

A gazdasági verseny szabadsága abból az elvi szintű közmegegyezésből táplálkozik, hogy a verseny biztosítja a költséghatékonyságot, az áruk és szolgáltatások

[46] Osiński - Seal - Hoogduin, 2013, 9-10.

[47] Ld. bővebben: Towards a more stable financial system: Macroprudential supervision at DNB, 12-14.

[48] A pénzügyi mentőakciók ösztönzik a kockázatvállalást, gyengítik az államháztartás helyzetét és torzítják a versenyt. Ld. Huertas, 2014, 88-89.

[49] Claessens, 2013, 14-15.

színvonalának, minőségének folyamatos növekedését, összességében a nagyobb hatékonyságot. A pénzügyi tevékenység folytatása során az intenzív verseny sok esetben túlzott kockázatvállalásra, növekedésre ösztönzi a pénzügyi szervezeteket, a vállalat-összeolvadások eredményeként túl nagy intézmények jöhetnek létre, amelyek már rendszerszintű kockázatokhoz is vezethetnek.^[50] Emiatt a versenypolitika és a pénzügyi stabilitás hatóságainak célkitűzései között feszültség támadhat, a verseny szabadságának biztosítása ellentétbe kerülhet a pénzügyi stabilitással. A feszültség elkerülése érdekében rögzíteni szükséges, hogy a pénzügyi szektor vonatkozásában a gazdasági verseny vizsgálatát ki kell egészíteni a makroprudenciális nézőponttal. Ennek a biztosítása érdekében számos országban a klasszikus versenyjogi eszköztár bizonyos elemeit (pl. engedélyezés, befolyásszerzés vizsgálata, fúziókontroll) a makroprudenciális felügyeleti hatóságok hatáskörébe utalják. Más országok pedig szigorú koordinációs és konzultációs mechanizmusokat építenek ki a két politikaterület között, továbbá másodlagos célként a pénzügyi stabilitást beépítik a versenyhatóságok célrendszerébe.

IV. ÖSSZEGZÉS

A gazdasági világválság élesen rámutatott arra, hogy a pénzügyi globalizáció – amely alapvetően a pénzügyi szféra liberalizációjában és a deregulációjában öltött testet – hatására a pénzügyi rendszer egyes intézményei ezer szálon keresztül kapcsolódnak egymáshoz, amelynek következménye a pénzügyi rendszer instabilitásának – ún. fertőző hatásának – globális szinten való megjelenése. Raján már a válság szimbolikus kezdőidőpontja, a Lehman Brothers csődje előtt rámutatott arra, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer, a tőke- és pénzpiacok olyan új kockázatokat termeltek ki, amelyeket senki nem látott, nem tudott felmérni, de attól még léteztek.^[51] A makroprudenciális politika éppen ezeknek a pénzügyi rendszerben felgyülemelő rendszerkockázatok előrejelzését, azonosítását és kezelését célozza. A makroprudenciális politikának kezelnie kell a strukturális kockázatokat, növelnie kell a pénzügyi rendszer sokkokkal szembeni ellenállóképességét és rugalmasságát, valamint csökkentenie kell a pénzügyi rendszer prociklikusságát, vagyis a kockázatok időbeli dimenzióját. A pénzügyi stabilitás – és egyúttal a gazdasági stabilitás – biztosítására önmagában a makroprudenciális politika nem alkalmas, ezért elengedhetetlen, hogy a többi gazdaságpolitikai területtel szorosan együttműködve, kooperálva fejtsse ki a tevékenységét.

[50] Ld. Vives, 2011, 479–497., Ratnovski, 2013, 8.

[51] Ld. Rajan, 2005.

IRODALOM

- Acharya, Viral – Richardson, Matthew (szerk.) (2009): *Restoring Financial Stability: How to Repair a Failed System*. New York University Stern School of Business, New York.
- Adams, Walter – Brock, James W. (1987): *Corporate Size and the Bailout Factor*. Journal of Economic Issues. Vol. 21. No. 1. 61–85.
- Antipa, Pamfili – Matheron, Julien (2014): *Interactions between monetary and macroprudential policies*. Financial Stability Review. No. 18. 225–239.
- Asztalos László Gyula: *A pénzügyi és a pénzintézeti válság kapcsolata*. Pénzügyi Szemle. Vol. 54. No. 2-3. 360–394.
- Balog Ádám – Matolcsy György – Nagy Márton – Vonnák Balázs (2014): *Credit crunch Magyarországon 2009-2013 között: egy hiteltelen korszak vége?* Hitelintézeti Szemle. Vol. 12. No. 4. 11–34.
- Barth, James R. – Brumbaugh, R. Dan Jr. – Wilcox, James A. (2000): *Source Policy Watch: The Repeal of Glass-Steagall and the Advent of Broad Banking*. The Journal of Economic Perspectives. Vol. 14. No. 2. 191–204.
- Biedermann Zsuzsána (2012): *Az amerikai pénzügyi szabályozás története*. Pénzügyi Szemle. Vol. 57. No. 3. 337–354.
- Borio, Claudio (2005): *Monetary and Financial Stability: So Close and Yet So Far?* National Institute Economic Review. Vol. 192. Issue 1. 84–101.
- Borio, Claudio (2003): *Towards a macroprudential framework for financial supervision and regulation?* BIS Working Paper. No. 128.
- Bródy András (2007): *A ciklus oka és hatása*. Közgazdasági Szemle. Vol. 52. No. 10. 903–914.
- Carosso, Vincent P. (1970): *Investment Banking in America: A History*. Harvard University Press, Cambridge.
- Claessens, Stijn et al. (2013): *The Interaction of Monetary and Macroprudential Policies*. IMF, Washington.
- Clement, Piet (2010): *The term „macroprudential”: origins and evolution*. BIS Quarterly Review. Elérhető: http://www.bis.org/publ/qrtrpdf/r_qt1003h.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.30.
- Crockett, Andrew D. (2000): *Marrying the micro- and macro-prudential dimensions of financial stability*. Basel. Elérhető: <http://www.bis.org/speeches/sp000921.htm>. Letöltés ideje: 2015.03.21.
- Day, Christian C. (2006): *Paper Conspiracies and the End of all Good Order: Perceptions and Speculation in Early Capital Markets*. Entrepreneurial Business Law Journal. Vol. 1. No. 2. 283–322.
- Mooij, de Ruud A. (2011): *Tax Biases to Debt Finance: Assessing the Problem, Finding Solutions*. IMF Staff Discussion Note. SDN/11/11.
- De Nicolò, Gianni – Favara, Giovanni – Ratnovski Lev (2012): *Externalities and Macroprudential Policy*. IMF Staff Discussion Note. No. 12/05.
- Diamond, Douglas W. – Rajan, Raghuram G. (2009): *Fear of Fire Sales and the Credit Freeze*. NBER Working Paper. No. 14925.
- Hanson, Samuel G. – Kashyap, Anil K. – Stein, Jeremy C. (2011): *A Macroprudential Approach to Financial Regulation*. Journal of Economic Perspectives. Vol. 25. No. 1. 3–28.

- Hendrickson, Jill M. (2001): *The Long and Bumpy Road to Glass-Steagall Reform: A Historical and Evolutionary Analysis of Banking Legislation*. American Journal of Economics and Sociology. Vol. 60. No. 4. 849–879.
- Huertas, Thomas F. (2014): *A szanálás reformja*. Hitelintézeti Szemle. Vol. 12. No. 4. 86–101.
- Jackson, William D. (1987): *Glass-Steagall Act: Commercial vs. Investment Banking*. Congressional Research Service, Washington.
- Jickling, Mark (2010): *Causes of the financial crisis*. Congressional Research Service, Washington.
- Kendall, Leon T. – Fishman, Michael J. (eds.) (1996): *A Primer on Securitization*. MIT Press, Massachusetts.
- Király Júlia – Nagy Márton – Szabó E. Viktor (2008): *Egy különleges eseménysorozat elemzése – a másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és (hazai) következményei*. Közgazdasági Szemle. Vol. 55. No. 7-8. 573–621.
- Laeven, Luc – Valencia, Fabian (2008): *Systemic Banking Crises: A New Database*. IMF Working Paper, WP/08/224.
- Ligeti Sándor – Sulyok-Pap Márta (szerk.) (1998): *Banküzemtan*. Tanszék Pénzügyi Tanácsadó és Szolgáltató Kft., Budapest.
- Lipchaw, Jeffrey M. (2011): *The Financial Crisis of 2008–2009: Capitalism Didn't Fail, but the Metaphors Got a "C"*. Minnesota Law Review. Vol. 95. Issue 5. 1532–1567.
- Losoncz Miklós (2010): *A globális pénzügyi válság és az Európai Unió*. Pénzügyi Szemle. Vol. 55. No. 4. 765–780.
- Lublósy Ágnes (2003): *Rendszerkockázat a bankszektorban*. Hitelintézeti Szemle. Vol. 2. No. 4. 70–90.
- Marján Attila (2003): *Az európai pénzügyi szolgáltatási szektor és a gazdasági és monetáris unió*. PhD értekezés. Budapest. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/126/1/marjan_attila.pdf. Letöltés ideje: 2015.03.20.
- Mérő Katalin (2012): *A bankszabályozás kihívásai és változásai a pénzügyi-gazdasági válság hatására*. In: Valetiny Pál – Kiss Ferenc László – Nagy Csongor István (szerk.): *Verseny és szabályozás 2011*. MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.
- Móczár József (2010): *A globális pénzügyi válság anatómiája és tanulságai*. Pénzügyi Szemle. Vol. 55. No. 4. 727–749.
- Osiński, Jacek – Seal, Katharine – Hoogduin, Lex (2013): *Macroprudential and Microprudential Policies: Toward Cohabitation*. IMF Staff Discussion Note. No. 5.
- Owen, Evans et al. (2000): *Macroprudential Indicators of Financial System Soundness*. IMF, Washington. Elérhető: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/op/192/op192.pdf>. Letöltés ideje: 2015.03.21.
- Preston, Howard H. (1933): *The Banking Act of 1933*. The American Economic Review. Vol. 23. No. 4. 585–607.
- Rajan, Raghuram G. (2005): *Has Financial Globalization. Made the World Riskier?* NBER Working Paper. No. 11728.
- Rajan, Raghuram G. (2009): *The Credit Crisis and Cycle-Proof Regulation*. Federal Reserve Bank of St. Louis Review. Vol. 91. No. 5. Part 2. 397–402.
- Ratnovski, Lev (2013): *Competition Policy for Modern Banks*. IMF Working Paper. WP/13/126.

- Reinicke, Wolfgang H. (1995): *Banking, Politics, and Global Finance: American Commercial Banks and Regulatory Change, 1980–1990*. Edward Elgar.
- Rochet, Jean-Charles (2005): *A Framework for Macroprudential Banking Regulation*. *Revista de Economia*. Vol. 12. Issue 1. 6–16.
- Stiglitz, Joseph E. (2009): *The current economic crisis and lessons for economic theory*. *Eastern Economic Journal*. Vol. 35. No. 3. 281–296.
- Szombati Anikó (2013): A makroprudenciális felügyeleti hatáskör Magyarországon. In: Lentner Csaba (szerk.): *Bank menedzsment. Bankszabályozás – pénzügyi fogyasztóvédelem*. Nemzeti Közszerológálati és Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szüle Borbála (2006): *A pénzügyi konglomerátumok létrejöttének kockázati hatásai*. *Közgazdasági Szemle*. Vol. 53. No. 7-8. 661–680.
- Vives, Xavier (2011): *Competition policy in banking*. *Oxford Review of Economic Policy*. Vol. 27. No. 3. 479–497.

A Bulgária és Macedónia közötti honosítási konfliktus háttere és kihatása a két ország viszonyára

I. BEVEZETÉS

Bulgária és Macedónia kapcsolatai aligha nevezhetők jószomszédi viszonyoknak az utolsó 25 év viszonylatában, ugyanakkor lényegesen kevesebb figyelmet kap a bolgár–macedón konfliktus, mint a Görögország és Macedónia között fennálló ún. „névvita”. Függetlenül attól, hogy a bolgár–macedón kapcsolatokat elmérgesítő okok kevésbé közismertek, mint Görögország esetében Macedónia alkotmányos államnevének a kérdése, a Bulgáriával fennálló konfliktusok ugyanolyan mértékben akadályozzák Macedónia euró-atlanti integrációját. Bulgária az elmúlt néhány esztendőben több alkalommal megakadályozta nyugati szomszédja csatlakozási tárgyalásainak megkezdését az Európai Unióhoz való csatlakozást illetően. A rendszerváltás utáni bolgár kormányok többnyire hasonló külpolitikát folytattak a macedón relációval kapcsolatban, a macedóniai bolgár kisebbség jogainak a be nem tartása, valamint a bolgár és a macedón nyelv és kultúra jogilag nem definiált kapcsolata egyaránt elmérgesíti a két szomszédos állam kapcsolatát. A tanulmány részletesen elemzi jogi és diplomáciai aspektusokból a Bulgária és Macedónia közötti honosítási konfliktus hátterét, valamint kihatását a két ország viszonyára.

Az utóbbi két évtizedben a macedón lakosság közel 6-7 százaléka vette fel a bolgár állampolgárságot, és vált ezáltal európai uniós állampolgárrá. A macedón állam természetesen rossz szemmel nézi a bolgár állam politikáját, amelyet még az 1990-es évek elején honosítottak meg a bolgár döntéshozók, nevezetesen, hogy nagyobb politikai és gazdasági nyomásgyakorlással rendelkezzen Macedóniában. Ezen politika részeként a macedón állampolgárok lényegesen könnyebben juthatnak bolgár állampolgársághoz (és útlevelhez), függetlenül attól, hogy ez a kedvezmény jogilag nincsen lefektetve a bolgár jogrendszerben. Az egyszerűsített honosítás a macedón állampolgárok esetében számos aggályt vet fel, például, hogy mennyire betarthatóak az EU bevándorlásra, letelepedésre, utazásra vagy munkavállalásra vonatkozó szabályai, vagy mennyire köthető az adott államhoz egy olyan személy, aki az uniós szabályok megkerülése érdekében vette fel az állampolgárságot.

II. A BOLGÁR ÁLLAMPOLGÁRSÁG MEGSZERZÉSÉRŐL RENDELKEZŐ JOGSZABÁLYI HÁTTER

A Bolgár Köztársaság Alkotmány^[1] II. fejezetének 25. cikke rendelkezik az állampolgárok kötelezettségeiről és alapjogairól, azon belül is kifejezetten a bolgár állampolgársággal való rendelkezésnek a körülményeiről. Az Alkotmány 25. cikkének 6. bekezdésében foglaltak alapján a bolgár állampolgárság megszerzéséről, elvesztéséről, visszaállításáról és a hivatalos eljárásrendről külön törvény, az 1999. február 20. óta hatályban lévő Bolgár Állampolgárságról Szóló Törvény^[2] (a továbbiakban: Zbg.) rendelkezik. A Zbg. II. fejezete alapján származás, születési hely és honosítás alapján válhat egy személy bolgár állampolgárrá. Származás alapján az a személy bolgár állampolgár, akinek az egyik szülője bolgár állampolgár, vagy akit jogerős bírói döntéssel annak ismernek el. Az a Bulgária területén született, és származással más ország állampolgárságát meg nem szerző személy is bolgár állampolgárságot szerez, továbbá ez a rendelkezés vonatkozik azon Bulgária területén talált gyerekekre is, akik szüleinek kilétére nem derül fény.^[3] Az Alkotmány 25. cikkének 1-2. bekezdésében foglaltak szerint a bolgár származású külföldi állampolgárok egyszerűsített eljárás során juthatnak hozzá a bolgár állampolgársághoz.

A honosítási eljárásról szóló rendelkezések alapján azon 18. életévüket betöltött, büntetlen előéletű, keresőképes személy, aki a honosítási kérelem benyújtását megelőzően legalább 5 éve rendelkezik állandó vagy hosszú távú tartózkodási engedéllyel, továbbá beszéli a bolgár nyelvet és korábbi állampolgárságáról már lemondott (vagy a bolgár állampolgárság megszerzésének időpontjáig lemond arról) kaphatnak bolgár állampolgárságot. Egyes esetekben ezen személyek mentesülnek a meglévő állampolgárságuktól való megváltástól, például, ha bolgár állampolgársággal rendelkező házastársa van, az EU (továbbá az EGT vagy Svájc) valamely tagországának az állampolgára, vagy olyan államnak az állampolgára, amellyel kétoldalú viszonyossági szerződése van Bulgáriának.^[4]

A Zbg. 12. cikkében szereplő 5 éves kitétel egyes feltételek megléte esetén csökkenhet. A honosítási kérelem benyújtását megelőzően legalább 3 évvel tartózkodási engedéllyel rendelkező személyek esetében akkor kaphatnak bolgár állampolgárságot, ha legalább 3 éve törvényes házasságban élnek bolgár állampolgárral, vagy Bulgária területén született személyről van szó és rendelkezik másik állam állampolgárságával, vagy a tartózkodási engedélynek a kiadása a személy 18. életévének a betöltése előtt történt.^[5] Menedékkérők vagy menekültek esetében

[1] Bolgár Köztársaság Alkotmánya (Konsztitutzija na RepublikaBalgarija). Darzsaven vesztnik, 56. sz., 1991.07.13.

[2] Bolgár Állampolgárságról Szóló Törvény (Zakon za balgarszko grazdsansztvo). Darzsaven vesztnik, 136. sz., 1998.11.08.

[3] Zbg. 8-11. cikk.

[4] Zbg. 12. cikk.

[5] Zbg. 13. cikk.

a honosítási folyamatra csak három évet, humanitárius státusszal rendelkező személyek esetében öt évet követően kerülhet sor (amennyiben, természetesen a Zgb. 12. cikkében foglalt egyéb rendelkezéseknek is megfelel). Szintén három éves periódus vonatkozik az állampolgárság nélküli személyekre is.

Kedvezményes körülmények vonatkoznak azon személyekre, akik pénzügyi tőkével, befektetésekkel fejlesztik a bolgár gazdaságot. Egy évre csökken a tartózkodási időkorlát azon személyek esetében, akik bulgáriai befektetéseik összegét legalább 2 millió levára növelik, avagy 1 millió levás összegben befektetnek olyan bolgár vállalatba, amely prioritásos befektetési projektet valósít meg. Az egy éves időkorlát vonatkozik azon befektetőkre is, akik „A” befektetési osztályú befektetést valósítanak meg az ország valamely erősen elmaradott, avagy magas munkanélküliségi adatokkal rendelkező területén.^[6]

A 12. cikkben foglalt feltételek alól mentesülnek azon személyek, akik bolgár származásúak, vagy akiket bolgár állampolgár fogadott örökbe, vagy egy szülője bolgár állampolgár (vagy akként hunyt el). A Külföldön Élő Bolgárokért Felelős Állami Ügynökség (a továbbiakban: DABC)^[7] állítja ki a bolgár származást igazoló, a honosítási kérelemmel kötelezően benyújtandó igazolást a kérelmező személy részére. Ezen igazolás tartalmazza azokat az információkat, amelyek alapján meghatározható a kérelmező személynek a bolgár származása. Ezt az igazolást a DABC egy hónapos határidőn belül köteles kiállítani.^[8] A DABC saját körében, kikérve a bolgár Belügyminisztérium, valamint a Bolgár Tudományos Akadémia javaslatait, a Külföldön Élő Bolgárokról Szóló Törvény^[9] (a továbbiakban: Zbzs.) alapján határozza meg, kit lehet bolgár származású személynek minősíteni.

Amennyiben a Bolgár Állam érdekében áll egy személynek a honosítása, bizonyos speciális területen (sport, gazdaság, technológia stb.) elért eredményei alapján engedélyezheti a 12. cikkben foglaltaktól való eltekintést az eljárás során. Minden 14 éves korát be nem töltő gyerek is megkapja a bolgár állampolgárságot, amennyiben mindkét szülője elnyeri a bolgár állampolgárságot, a 14 és 18 év közötti személyek saját maguk kérhetik a bolgár állampolgárság felvételét. Amennyiben csak az egyik szülője szerzi meg a bolgár állampolgárságot, akkor írásos beleegyezés szükség mindkét szülő részéről.

Az Zgb. ötödik fejezetének alkalmazásáról szóló 1999/1. sz. határozat^[10] külön részletességgel értelmezi az állampolgárságért való folyamodás folyamatát a dokumentumok pontos benyújtásától az elbírálásig.

[6] Zgb. 14a. cikk.

[7] Külföldön Élő Bolgárokért Felelős Állami Ügynökség Szervezeti és Működési Szabályzata [Usztrojsztven pravilnik na Darzsavnata Agencija za Balgarita v Csuzsbina.], Darzsaven vesztnik, 2006.09.19.

[8] Zgb. 15. cikk.

[9] Külföldön Élő Bolgárokról Szóló Törvény (Zakon za bulgarite zsiveesti izvan Republika Balgarija). Darzsaven vesztnik, 30. sz., 2000.04.11.

[10] 1999/1. sz. határozat a Zgb. ötödik fejezetének alkalmazásáról [Naredba № 1ot 1999 godina za prilagane na glava peta ot zakona za balgarszki grazsdani]. (Elérhető: <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/-549705728>. Letöltés ideje: 2015.02.15.)

III. A BOLGÁR SZÁRMAZÁSRÓL RENDELKEZŐ JOGSZABÁLYI HÁTTÉR, VALAMINT ALKALMAZÁSA A GYAKORLATBAN

A Zbzs. rendelkezik a bolgár állam és a Bulgária területén kívül élő bolgár származású személyek közötti kapcsolatokról. Megállapítja, hogy az a személy minősül külföldön élő bolgár származásúnak, akinek legalább egy bolgár származású felmenője van, bolgár nemzeti öntudattal rendelkezik, valamint ideiglenesen vagy tartósan más állam területén él.^[11] A törvény ezt követően megállapítja, hogy milyen származást igazoló okirattal lehet bizonyítani a bolgár származást. Az igazoló okiratot bolgár vagy külföldi állami szakosított intézet, vagy a bolgár állam által elismert külföldön élő bolgárokat képviselő szervezet, vagy a Bolgár Pravoszlav Egyház állíthatja ki.^[12]

A törvény továbbá meghatározza, hogy milyen jellegű állami szolgáltatásokat (pl. általános és középiskolai oktatás, egyetemi hozzájárulások, diplomáciai jogsegély stb.) vehetnek igénybe azon bolgár származású személyek, akik nem az ország területén élnek, továbbá nem rendelkeznek bolgár állampolgársággal. A Zbzs. 15. cikke alapján a külföldön élő bolgár származású személyekre, amennyiben kérvényezik a letelepedést az ország területén, egyszerűsített eljárásrend vonatkozik. Ugyanígy egyszerűsített körülmények között vállalhatnak munkát vagy vehetnek igénybe adókedvezményeket Bulgária területén.^[13]

A Zbg. két esetben teszi lehetővé a honosított személy állampolgárságának a visszavonását – amennyiben hamis adatokkal tévesztette meg a hatóságokat, avagy bizonyos negatív jellegű információkat elhallgatott azok elől. A visszavonásra a honosítástól számított 10 éven belül van lehetőség.

A bolgár származás megállapításához szükséges igazoláshoz a kérvényező személyeknek többek között hivatalos irattal igazolniuk kell felmenőjük bolgár származását. Ez az egyetlen lényeges követelmény, amely alapján a DABC elbírálja a pályázókat. A szervezet hivatalos honlapján^[14] ugyanakkor nincsen feltüntetve, hogy a kért dokumentumnak milyen követelményeknek (pl. útlevel típus, anyakönyvi kivonat, egyházi regiszter stb.) kell megfelelnie – kizárólag formai szempontoknak kell eleget tennie (bolgár nyelven írt, papíron). A DABC csak utólagos vizsgálat során, amennyiben az Igazságügyi Minisztériumtól írásban utasítást kap erre, kérhet pontosítást a benyújtott dokumentumokat illetően, a pontosítás esetén már bekérhető a kérvényező vagy szülőjének, felmenőjének a születési anyakönyvi kivonata, vagy kereszteleési kivonat a bolgár ekzarchátustól, vagy pedig egyéb (ismételten meg nem határozott) okirat.^[15]

[11] Zbzs. 2. cikk.

[12] Zbzs. 3. cikk.

[13] Zbzs. 6-8. cikk.

[14] Darzsavna Agentzija za Balgari v Csuzsbina (DABC). (Elérhető: <http://www.aba.government.bg/?legal=3>. Letöltés ideje: 2015.02.12.)

[15] Uo.

A gyakorlatban ugyanakkor sokkal átláthatatlanabb a honosítási folyamat, az utóbbi 8 évben (amióta Bulgária 2007-ben belépett az Európai Unióba) drasztikusan megnőtt a bolgár állampolgárságot kérvényezők száma. A legerőteljesebb növekedés a nyugat-balkáni országokból, leginkább Macedónia és Szerbia irányából érkezik, egyes újonnan készült felmérések^[16] szerint a Bulgáriával szomszédos két országban külön szolgáltatói iparágga nőtte ki magát a külföldi állampolgárok komplex felkészítése, utaztatása, elszállásolása és megfelelő iratokkal való ellátása ahhoz, hogy a DABC kiállíthassa számukra a bolgár állampolgárságot.

Annak érdekében, hogy pontos képet kapjunk arról, hogy éves szinten hány macedón állampolgár igényel és kap bolgár állampolgárságot, a Köztársasági Elnöki Hivatal szervezeti egységéhez tartozó Bolgár állampolgárságért és külföldön élő bolgárokért felelős bizottság (a továbbiakban: Bizottság)^[17] éves jelentéseiben szereplő számokat kell megvizsgálnunk. A Bizottságot 2012-ben hozták létre köztársasági elnöki határozattal^[18] annak érdekében, hogy segítse a köztársasági elnököt az alkotmány 98. cikkének 9. pontjában rögzített feladataiban. Az alkotmány értelmében a köztársasági elnök feladata a bolgár állampolgárság odaítélése és visszaállítása, továbbá az állampolgárság alóli felmentés és megvonás.^[19] A köztársasági elnök e feladatait elnöki határozat^[20] révén az alelnöknek delegálta át. A Bizottság feladatai közé tartozik, hogy folyamatosan konzultáljon a bolgár állami szervekkel (például DABC, minisztériumok, ügyészségek, bíróságok) azon személyekről, akiket az állam honosítani szeretne valamilyen fentebb említett érdek miatt, vagy konkrét esetekben kikérje az adott szerv véleményét a honosítási eljárások előtt. Minden egyes állampolgárságot érintő változtatást előirányzó rendelet kiadása vagy elutasítása előtt az alelnök kikéri a Bizottság álláspontját és figyelembe veszi az igazságügyi miniszter írásbeli javaslatát.

A kiadott alelnöki rendeletek alapján pontos számokat tár elénk a Bizottság éves tevékenységi jelentése. A Bizottság 2014. évi jelentésében^[21] megállapította, hogy 7396 személy esetében az alelnök 123 rendeletet adott ki, közülük 6943 személy esetében honosítás, származás vagy bolgár szülő révén a bolgár állampolgárságnak az odaítélése, 217 személy esetében a bolgár állampolgárságnak

[16] Georgiev, 2014, 8–9.

[17] Bolgár állampolgárságért és külföldön élő bolgárokért felelős bizottság. [Komiszija po balgarszko grazhdanstvo i balgari v csuzsbina.] (Elérhető: <http://president.bg/cat22/Balgarskogrhdanstvo-i-balgari-v-chujbina/>. Letöltés ideje: 2015.02.15.)

[18] Bolgár Köztársaság Államfőjének 212. számú határozata, 2012. június 1. (Elérhető: <http://president.bg/docs/1351453280.pdf>. Letöltés ideje: 2015.02.16.)

[19] Bolgár Köztársaság Alkotmánya, 98. cikk 9. pont.

[20] Bolgár Köztársaság Államfőjének 13. számú határozata, 2012.01.23. (Elérhető: <http://president.bg/docs/1351453248.pdf>. Letöltés ideje: 2015.02.11.)

[21] Bolgár állampolgárságért és külföldön élő bolgárokért felelős bizottság 2013.01.23. és 2014.01.22. közötti tevékenységéről szóló jelentés. [Doklad za dejnosztta na Komiszijata po balgarszko grazhdanstvo i balgari v csuzsbina.] (Elérhető: <http://president.bg/docs/1391177868.doc>. Letöltés ideje: 2015.02.21.)

a visszaállítása, 231 fő esetében a bolgár állampolgárság alól való felmentése, valamint 5 fő esetében honosításnak a visszavonása történt. Érdekes folyamatot indikál a 2014. évi jelentés, hiszen 2013-ig folyamatosan emelkedett a rendeletek számával párhuzamosan az állampolgárság megváltoztatását célzó kérvények száma. Összehasonlításképpen 2012. január 23. és 2013. január 22. között 18833, azaz több mint kétszer több személy esetében adott ki rendeletet az alelnök, mint egy évvel ezt követően.^[22]

A jelentés alapján jól indikálható, hogy mely állam állampolgárai folyomadtak legnagyobb számban a bolgár állampolgárság megszerzéséért. A vizsgált évben, a korábbi évekhez hasonlóan, a legtöbb külföldi állampolgár, akinek megadták a bolgár állampolgárságot, az alábbi országoknak az állampolgáráként nyújtotta be honosítási kérvényét: Macedónia (4388 fő), Moldova (1172 fő), Ukrajna (373 fő) és Izrael (222 fő). Az odaítélt bolgár állampolgárságok közül 5281 személy esetében állapította meg a bolgár származást az alelnök az öt segítő intézmények jelentése alapján.

Már pusztán az a tény, hogy a kérvényező macedón állampolgárok száma jóval több, mint az összes többi ország állampolgára együttvéve, több érdekes adatra hívja fel a figyelmet. Egyes becslések szerint 1991 óta közel 120 ezer macedón személynek ítélték oda a bolgár állampolgárságot, ami Macedónia teljes lakosságának nagyjából 6 százalékát teszi ki. Ez a szám 2012-ben volt a legmagasabb, akkor 8185 személy vált bolgár állampolgárrá.^[23] A példátlanul magas számok első tekintetre akár nagyon furcsának is bizonyulhatnak, különös tekintettel arra, hogy a legutóbbi, 2002. évi népszámláláson Macedóniában alig 1417 fő vallotta magát bolgár nemzetiségűnek.^[24] Ezt az adatot ugyanakkor jelentős mértékben árnyalja a tény, hogy Macedónia és Bulgária lakosai hosszú évszázadokon át közös történelmi kapcsolatokkal rendelkeztek és szoros kulturális és nyelvi rokonságban állnak egymással. Mindenképpen fontos szempont az, hogy Bulgária ugyan 1999 óta *de facto* elismeri a macedón állam hivatalos nyelvét, mint önálló nyelvet, ám a mai napig nem ismeri el hivatalosan az önálló macedón nemzetnek és identitásnak a létezését. Nincs konszenzus a két állam között a kisebbségi kapcsolatok rendezésének mikéntjéről, mindkét állam vezetősége a másik állam területén élő több tízezres nagyságú kisebbség jelenlétének helyzetét kéri számon a másik féltől. Bulgária többek között a Macedóniában élő bolgár kisebbséget ért atrocitások miatt blokkolta 2012-ben és 2013-ban (Görögországgal együtt) nyugati szomszédja EU-s csatlakozási tárgyalásainak megkezdését.

[22] Uo.

[23] Bolgár állampolgárságért és külföldön élő bolgárokért felelős bizottság 2012.01.23. és 2013.01.22. közötti tevékenységéről szóló jelentés. [Doklad za dejnosztta na Komisizijata po balgarszko grazsdansztvo i balgari v csuszsbina.] (Elérhető: <http://www.president.bg/docs/1358936464.doc>. Letöltés ideje: 2015.02.21.)

[24] A 2002. évi népszámlálás Macedóniában. [Popisz na naszelenieto, domakinsztvata i sztanovite vo Republika Makedonija, 2002.]. (Elérhető: <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/knigaXIII.pdf>. Letöltés ideje: 2015.02.22.)

Az egyre nagyobb méreteket öltő honosítási hullám a macedónok körében egy valódi indokkal magyarázható, mégpedig azzal, hogy a bolgár állampolgársággal egyszerre uniós polgárságot is szereznek a kérvényezők. Macedónia (és más volt jugoszláv államok) állampolgárai tekintetében az Európai Unió sokáig szigorú vízumpolitikát folytatott, ugyanakkor a bolgár állampolgársággal és ez által az uniós polgárság megszerzésével számos joggal, köztük talán a legfontosabbal, a tagállamokban való szabad mozgás és a tartózkodás jogával ruházták fel a macedón állampolgárokat.

A Bulgárián keresztül a nyugat-európai államok felé történő kivándorlás jelentős riadalmat keltett a macedón pártokban, leginkább a 2006 óta kormányon lévő Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Demokrata Párt a Macedón Nemzeti Egységért (VMRO-DPMNE-ben) köreiben. A „Macedón manifesztum” nevet viselő, a kormánypárt holdudvarához tartozó értelmiségiekből álló NGO 2013 óta jelentős mértékben bírálja a bolgár kormányt állampolgársági politikája miatt, azt állítva, hogy tendenciózusan rosszindulatú és inkorrekt politikát folytat Macedónia és polgárai vonatkozásában. A szervezet szerint Bulgária erőszakos úton kívánja megváltoztatni a macedón identitást és a bolgár nemzeti identitást kívánja meghonosítani Macedóniában.^[25]

A honosítási hullám mögött, ahogy azt a macedón szervezetek is kiemelik, a rendkívül alacsony életszínvonal és a térségben is kimagaslóan magas munkanélküliségi szint áll. A bolgár állampolgársággal a macedónok nagyobb eséllyel helyezkedhetnek el az Európai Unió munkaerőpiacán. A bolgár állampolgárságot szerző macedón állampolgárok száma 2013-ban olyan magas volt, hogy több alapos oknyomozó riport hatására Brüsszel figyelme is Bulgáriára szegeződött. Az egyre több rendellenességet és visszaélést nagy nyilvánosság elé táró sajtóanyagok és az informális brüsszeli nyomás egyaránt hatott a bolgár szervekre, 2014-ben látványosan megugrott a visszautasított kérelmek száma és ennek nyomán a beadott kérvények száma is csökkent. A 2014. évi háromhavi jelentések^[26] alapján sokkal alaposabb értékeléseket figyelhetünk meg, az elnöki hivatal alá tartozó Bizottság nagy hangsúlyt fektetett a 2014. évben a bolgár nyelv valódi ismeretének a tanúbizonyására, valamint a bolgár származást bizonyító dokumentumok eredetének megvizsgálására. A Bizottság 2014. évi éves jelentésében^[27] a számok is sokkal inkább a megszigorított intézkedéseket tükrözik. A bolgár állampolgárságot bolgár származás alapján szerzők száma a

[25] Macedón manifesztum (2013): Nyílt levél az Európai Unióhoz, az Egyesült Államokhoz és az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez. (Elérhető: <http://www.mkd.mk/makedonija/politika/brisel-da-pochne-istraga-za-izdavanjeto-na-bugarski-za-makedonci>. Letöltés ideje: 2015.02.25.)

[26] 2014. évi háromhavi jelentések. (Elérhető: <http://president.bg/cat106/Mesechni-otcheti-grajdanstvo/>. Letöltés ideje: 2015.02.26.)

[27] Bolgár állampolgárságért és külföldön élő bolgárokért felelős bizottság 2014.01.01. és 2014.12.31. közötti tevékenységéről szóló jelentés. [Doklad za dejnosztta na Komiszijata po balgarszko grazdsanstvo i balgari v csuzsbina.] (Elérhető: <http://president.bg/docs/1422886816.doc>. Letöltés ideje: 2015.02.26.)

felére csökkent az előző, 2013-as esztendőhöz képest – 3015 fő. Ezen személyek közül 1874 fő volt macedón állampolgár, ez a szám összehasonlítva az egy évvel megelőző adatokhoz képest azt jelenti, hogy harmadára csökkent az érdeklődés a bolgár állampolgárság iránt a macedónok körében. A korábbi évek során közölt éves jelentésektől eltérően a 2014. évi jelentésben a Bizottság nem nevezi meg a kérvényezők pontos számát. Ezt leginkább az elbírálási folyamat meghosszabbodásával lehetne magyarázni, erre utal többek között az is, hogy egyes kérvényezők esetében a folyamat időtartama a korábbi néhány heteshez képest több hónaposra változott, lényegesen megnövekedett a várakozási idő.

Ahogy azt a fenn említett számok is jelzik a változások leginkább a macedón állampolgárok kérelmeit érintették, az egyik látványos változás, hogy szinte teljes mértékben visszaesett az albán, gorán vagy koszovói nemzetiségű macedón állampolgárokra a pozitív elbírálása. A 2014. évet megelőzően több száz albán származású macedón állampolgár igényelt sikeresen bolgár állampolgárságot, függetlenül attól, hogy az általuk benyújtott dokumentumok valódiságáról komoly aggályok merültek fel. Macedóniai források szerint a szigorúbb ellenőrzések következtében több ezer macedón állampolgár honosítási folyamatát lelassították, és a korábbi eljárásoktól eltérően a legtöbbször elutasító választ küldtek meg az eljáró hatóságok. A „honosítási üzletben” tevékenyen résztvevő közvetítők ugyan beszedik a néha 1000 eurót is elérő közvetítői díjat, ugyanakkor nem tudják már garantálni a problémamentes állampolgárságot, mint korábban gyakran a kérvényezők más családtagjai esetében – és ennek következtében gyakran az a paradox helyzet áll elő, hogy egy családon belül papíron vannak bolgár származású családtagok és vannak, akikről bebizonyították, hogy nem azok.

IV. A PROBLÉMA LEHETSÉGES MEGOLDÁSI MÓDJAI

Az Európai Unióban tapasztalható egyre szigorúbb munkavállalási feltételek és a gazdasági bevándorlással szembeni ellenséges hangulat komoly nyomást gyakoroltak a bolgár hatóságokra abban az irányban, hogy világítsák át a honosítási folyamatot. Függetlenül attól, hogy nem született jogszabályi módosítás, több szignifikáns változás történt, amelynek hatására csökkent az állampolgársággal történő visszaélések száma. Bulgária Igazságügyi Minisztériuma mélyreható vizsgálatot rendelt el a DABC-nál és a Bizottságnál, megállapította, hogy egészen 2014-ig rendkívül felszínesen vizsgálták a kérelmekhez csatolt dokumentumokat, többek között például a felmenők bolgár származását igazoló anyakönyvi kivonatok sok esetben nem voltak ellátva pontos születési dátummal, vagy nem volt feltüntetve a nemzetiségi hovatartozás. A vizsgálat ugyanakkor nem volt zökkenőmentes, a két állami intézmény a több ezer macedón, koszovói és albán állampolgártól 2012-ben begyűjtött adatot nem kívánta megosztani az Igazságügyi Minisztériummal, ugyanakkor az ő esetükben merülhetett fel leginkább a visszaélés gyanúja.

A változásokhoz hozzájárult az is, hogy 2015-ben új igazgatót neveztek ki a Bizottság élére és az ellenőrző testületekbe is új személyek kerültek. Az új vezetés több alkalommal kifejezte szándékát, hogy átláthatóbbá alakítsa át a Bizottság működését, nagyobb rálátást hagyva az Igazságügyi Minisztériumnak, valamint a külföldön működő nemzetiségi szervezeteknek.

Megoldást jelenthetne egyrészt a szigorúbb átvizsgálás és az egyértelmű visszaéléseknek a kiszűrése, ugyanakkor ennek eléréséhez mindenképpen jelentős mértékben csökkennie kellene az állampolgársági eljárást behálózó korrupciónak is. Brüsszel több alkalommal felajánlotta Szófiának, hogy uniós kereteket szabadít fel a bolgár közigazgatási rendszer átláthatóbbá tételére, valamint a szakértők és köztisztviselők szakszerű felkészítése érdekében. Hasonló megoldást jelenthetne, ha jogszabályban rögzítenék a bolgár döntéshozók a jogkörök megosztását a DABC és a Bizottság között. A jelenlegi jogszabályok értelmében például mindkét szerv feladatkörébe tartozik, hogy a bolgár állampolgárság megszerzéséért folyamodó személyek kérvényében szereplő adatainak (pl. nemzeti hovatartozás bizonyítása) a kivizsgálása, annyi különbséggel, hogy a DABC még az igazságügyi miniszter javaslattételével, ^[28] míg a Bizottság csak azt követően ^[29] végzi ezt a feladatát. A párhuzamos feladatvégzés nincsen kellően optimalizálva, a szervek szervezeti és működési szabályzataiban nincsen lefektetve a kommunikáció áramlásának mikéntje, ennek következtében az elmúlt években több alkalommal ellentétes döntéseket hoztak a szervek azt illetően, hogy elfogadhatónak minősülnek-e az egyes bolgár származást igazoló dokumentumok. Leginkább az 1912 és 1945 között kiadott okmányokkal volt gondja a két intézménynek, mert hivatalosan a mai Macedónia területén kiadott okmányokban nem tüntették fel a személyek nemzeti hovatartozását, csak az állampolgárságát.

Egy másik procedurális problémát jelenti az a gyakorlat, hogy a kérelem benyújtásától számított két hétre csökkent azon időszak, amikor a kérvényező benyújthatják az Igazságügyi Minisztériumnak a bolgár származást igazoló iratokat. A fent említett időszakban kiadott állampolgársági okmányokat ugyan a DABC befogadta és kiállította azok alapján a bolgár származást igazoló igazolást, ám az Igazságügyi Minisztérium azokat rendre elutasította a bolgár nemzeti hovatartozás fel nem tüntetése következtében. Az elutasított igazolással rendelkező kérvényezők többsége a két hét alatt már nem rendelkezik annyi idővel, hogy újabb dokumentumot nyújtson be a DABC-hoz annak érdekében, hogy új igazolást állítson ki számukra. ^[30] A probléma eredete 2010-re datálódik vissza, amikor Bozsidar Dimitrov határon túli bolgárok ügyeiért felelős akkori

[28] Külföldön Élő Bolgárokért Felelős Állami Ügynökség Szervezeti és Működési Szabályzata [Ustrojstven pravilnik na Darzavnata Agencija za Balgarita v Cuszubina.], 5. cikk, 6., 8., 13. bek.

[29] 212. sz. elnöki határozat, 5. cikk.

[30] Miroszlav Ljubovszki sztrumicai lakos, munkanélküli kérvényező. Személyes interjú. Szófia, 2014.12.28.

tárca nélküli miniszter kezdeményezésére a bolgár törvényhozók módosították a Bolgár Állampolgárságról Szóló Törvényt. A törvénymódosítás következtében egyedül a DABC által kiadott igazolással lehetett benyújtani az Igazságügyi Minisztériumnál a kérvényt, függetlenül attól, hogy ezt megelőzően a kérvényezők az eredeti dokumentumot, igazolás nélkül nyújthatták be a tárcánál. A törvényt úgy módosították akkor, hogy ezzel párhuzamosan felgyorsították az állampolgársági folyamat egészét, legfeljebb egy év telhet el a kérvény benyújtásától az állampolgárság megítéléséig, vagy a kérvény elutasításáig, korábban ez az időhatár két év volt.^[31] A törvényben rögzített módosítások hatályba lépését követően rövidesen évenként megduplázódott a kérvényezők, és ezzel párhuzamosan a DABC által kiállított igazolások száma.

A valódi probléma nem az, hogy a DABC egyedüli szervként jogosult az igazolás kiállítására, hanem az, hogy a folyamatban résztvevő többi szerv ezt követően nem vizsgálja kellően a DABC által végzett munkát. A Nemzetbiztonsági Állami Ügynökség (DANSz) megvizsgálja a kérvényezőket arra vonatkozóan, hogy jelentenek-e nemzetbiztonsági kockázatot, míg az Igazságügyi Minisztérium felel a folyamat összes fázisának hiánytalanságára. A Bizottság tölthetné be a legvégső felügyelőszervezet szerepét a bolgár hovatartozás kivizsgálásánál, ugyanakkor a gyakorlatban csak a legkürvőbb esetekben (például albán állampolgárok származás alapján történő honosítása során) vizsgálta meg tüzetesebben a kérvényező adatait. A Bizottság kis létszáma miatt, valamint a törvényben előírt 1 éves határidő miatt sem lehetséges az összes kérvényező (és a DABC által kiadott igazolások) tüzetesebb átvilágítása. 2014 végéig alapvetően még azon esetekben is nehéz lett volna az alapos mérlegelés, amikor nyomos indoka lett volna a Bizottságnak, hiszen a kommunikáció áramlása a folyamatban résztvevő három szerv között (DABC, Igazságügyi Minisztérium, Bizottság) lassú vagy egyáltalán nem valósul meg. A meg nem valósulás főbb okai között kiemelkedő helyen van a már korábban említett kiterjedt korrupció.

Jelentős problémát okoz a DABC azon feladatának elvégzése, amely szerint az Ügynökségnek kötelessége kapcsolatot tartani a határon túli bolgár szervezetekkel annak érdekében, hogy amennyiben kérdéses dokumentumok adnak be a kérvényezők, akkor személyes konzultációkat folytathassanak az ottani tisztségviselőkkel. A legszembetűnőbb hiányosságok e téren az albán és a koszovói szervezetekkel való kapcsolattartásnál merültek fel, több albániai bolgár szervezet kifogásolta, hogy az albán és koszovói kérvényezők megnövekedett száma ellenére a DABC nem vette fel velük a kapcsolatot annak érdekében, hogy megerősítsék a kérvényező személyek kilétét. A bolgár származás bizonyításának problémája gyakran akkor is felmerül, ha a DABC és a külföldi bolgár szervezet között szoros az együttműködés, különösképpen Macedóniában gyakoriak az olyan esetek, amikor a szervezet képviselői anyagi haszonszerzés

[31] Zbg. 39. cikk, 2. bek.; Átmeneti és záró rendelkezések a Zbg. módosításairól.

fejében hajlandóak a DABC irányában hamis dokumentumokkal alátámasztani a kérvényező személyét. A bolgár jogszabályok nem rendelkeznek a DABC és a külföldi szervezetek közötti kapcsolatok formáiról, továbbá arról, hogy kinek a jogkörébe tartozna az információáramlás ellenőrzése, auditálása.

V. BEFEJEZÉS

A bolgár-macedón kapcsolatok rendezése szempontjából elengedhetetlen lesz a jövőben a bolgár állampolgárság elnyerése folyamatának átláthatóbbá tétele. A jogszabályi környezet jelen pillanatban nem hatékony és sok visszaélési lehetőségnek tart fenn kiskaput. A folyamatban szereplő intézmények közötti koordinációs zavar egyértelműen arra utal, hogy a jogszabályi környezet nem egységesen kezeli a rendszert, hanem szervekre lebontva irányozza elő a feladatköröket. A bolgár hatóságok számos korrupciós problémával küzdenek, a schengeni övezethez való csatlakozáshoz elengedhetetlen lesz a közigazgatás intenzív fejlesztése. Annak a jelenségnek a hátterében, hogy Macedónia (és más balkáni államok) állampolgárai fokozott érdeklődést tanúsítanak a bolgár állampolgárság iránt, egyértelműen a térség rendkívül alacsony életszínvonala áll, valamint a térség egyre lassuló európai integrációja. A „tranzit állampolgárság” kifejezéssel jellemezhető jelenség felszámolásának felelőssége egyaránt terheli Bulgária és az Európai Unió döntéshozóit.

IRODALOM

- Bolgár Köztársaság Államfőjének 13. számú határozata, 2012.01.23. Elérhető: <http://president.bg/docs/1351453248.pdf>. Letöltés ideje: 2015.02.11.
- Bolgár Köztársaság Államfőjének 212. sz. határozata, 2012. június 1. Elérhető: <http://president.bg/docs/1351453280.pdf> Letöltés ideje: 2015.02.16.
- Darzsavna Agentzija za Balgari v Csuzsbina (DABC). (Külföldön Élő Bolgárokért Felelős Állami Ügynökség.) Elérhető: <http://www.aba.government.bg/?legal=3>. Letöltés ideje: 2015.02.12.
- *Doklad za dejnosztta na Komiszijata po balgarszko grazsdansztvo i balgari v csuzsbina.* (Bolgár állampolgárságért és külföldön élő bolgárokért felelős bizottság 2012.01.23. és 2013.01.22. közötti tevékenységéről szóló jelentés.) Elérhető: <http://www.president.bg/docs/1358936464.doc>. Letöltés ideje: 2015. február 21.
- *Doklad za dejnosztta na Komiszijata po balgarszko grazsdansztvo i balgari v csuzsbina.* (Bolgár állampolgárságért és külföldön élő bolgárokért felelős bizottság 2013.01.23. és 2014.01.22. közötti tevékenységéről szóló jelentés.) Elérhető: <http://president.bg/docs/1391177868.doc>. Letöltés ideje: 2015.02.21.
- *Doklad za dejnosztta na Komiszijata po balgarszko grazsdansztvo i balgari v csuzsbina.* (Bolgár állampolgárságért és külföldön élő bolgárokért felelős bizottság 2014.01.01. és 2014.12.31. közötti tevékenységéről szóló jelentése.) Elérhető: <http://president.bg/docs/1422886816.doc>. Letöltés ideje: 2015. február 26.

- Georgiev, Ognjan – Boszev, Roszen – Manolova, Marija (2014): *Grazsdansztvo: balgarszko*. [Állampolgárság: bolgár.] Kapital, Szófia.
- *Komisziya po balgarszko grazsdansztvo i balgari v csuszubina*. (Bolgár állampolgárságért és külföldön élő bolgárokért felelős bizottság.) Elérhető: <http://president.bg/cat22/Balgarsko-grajdanstvo-i-balgari-v-chujubina/>. Letöltés ideje: 2015.02.15.
- *Konsztitutzija na Republika Balgarija*. [A Bolgár Köztársaság Alkotmánya.] Darzsaven vesztnik, 56. sz., 1991.07.13.
- Krasteva, Ana (2007): Post-Communist Discovery of Immigration: The Case of Bulgaria. In: Berggren, Erik et al. (eds.): *Irregular Labor and Community: A Challenge for Europe*. Shaker Publishing, Maastricht.
- Ljubovszki, Miroszlav sztrumicai lakos, munkanélküli kérvényező. Személyes interjú. Szófia, 2014.12.28.
- Macedón manifesztum (2013): *Nyílt levél az Európai Unióhoz, az Egyesült Államokhoz és az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez*. Elérhető: <http://www.mkd.mk/makedonija/politika/brisel-da-pochne-istraga-za-izdavanjeto-na-bugarski-za-makedonci>. Letöltés ideje: 2015.02.25.
- *Naredba № 107 1999 godina za prilagane na glava peta ot zakona za balgarszki grazsdani*. (1999/1. sz. határozat a Zbg. ötödik fejezetének alkalmazásáról.) Elérhető: <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/-549705728>. Letöltés ideje: 2015.02.15.
- *Popisz na naszelenieto, domakinsztvata i sztanovite vo Republika Makedonija, 2002*. (A 2002. évi népszámlálás Macedóniában.) Elérhető: <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/knigaXIII.pdf>. Letöltés ideje: 2015.02.22.
- Szmilov, Daniel – Zsileva, Elena (2009): The politics of Bulgarian citizenship: National identity, democracy, and other uses. In: Baubock, Rainer – Perchinig, Bernhard – Sievers, Wiebke (eds.): *Citizenship Policies in the New Europe*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Sztajkova, Evelina (2013): *Migracijata i novite granici na grazsdansztvoto: Balgarija v szavremennija evropejszki kontekszt*. (A migráció és az állampolgárság új határai: Bulgária a mai európai kontextusban.) New Bulgarian University, Szófia.
- Sztajkova, Evelina – Trifonova, Teodora (2010): Immigrantite v Balgarija. (A bevándorlók Bulgáriában.) In: *Tendencii v transzgrancsnata migarcija na rabotna szila i szvobodno dvizsenie na hora – efekti za Balgarija*. (A munkaerő határon átvélő migrációjának és a személyek szabad áramlásának tendenciáinak bulgáriai hatásai.) IOO Kiadó, Szófia.
- Taszev, Szpasz (2014): *Immigracionna politika i demografszki perszpektivi na Balgarija*. (Bulgária bevándorláspolitikája és demográfiai perspektívái.) Bolgár Tudományos Akadémia Népeségkutató Intézet, Szófia.
- *Trimeszecen doklad za dejnosztta na Komiszijata po balgarszko grazsdansztvo i balgari v csuszubina*. (Bolgár állampolgárságért és külföldön élő bolgárokért felelős bizottság 2014. évi háromhavi jelentése.) Elérhető: <http://president.bg/cat106/Mesechni-otcheti-grajdanstvo/>. Letöltés ideje: 2015.02.26.
- *Usztrojsztven pravilnik na Darzsavnata Agencija za Balgarita v Csuszubina*. (Külföldön Élő Bolgárokért Felelős Állami Ügynökség Szervezeti és Működési Szabályzata.) Darzsaven vesztnik, 2006.09.19.
- *Zakon za bulgarite zsviesti izvan Republika Balgarija*. (Külföldön Élő Bolgárokról Szóló Törvény.) Darzsaven vesztnik, 30. sz., 2000.04.11.
- *Zakon za balgarszko grazsdansztvo*. (Bolgár Állampolgárságról Szóló Törvény.) Darzsaven vesztnik, 136. sz., 1998.11.08.

A tengeri fuvarjog egységesülésének első szakasza

A Brüsszeli Egyezmény

Napjainkban teljesen természetes, hogy a világkereskedelem legnagyobb része – közvetlenül vagy közvetve – tengeri áru fuvarozás útján bonyolódik; ezért rendkívül intenzív nemzetközi magánjogi joganyag rendezi a különböző nemzeti gazdaságok közötti áruáramlási folyamatokat is.

Magyarország a téma – fokozódó jelentőségével szemben – azonban nem áll a szakmai érdeklődés centrumában, ezért különösen indokolt a tengeri kereskedelem és fuvarozás szabályozási környezetében végbemenő változásokat áttekinteni.

Különösen jelentős a 2009-ben elfogadott Rotterdami Egyezmény,^[1] ami sok tekintetben változásokat hozhat a tengeri fuvarjog olyan kérdéseiben is, melyek alkalmazása – az említett gazdasági körülmények okán – Magyarország számára is elkerülhetetlenek lehetnek. A folyamat megértéséhez azonban indokolt azoknak a gazdaság-, jog- és intézménytörténeti folyamatoknak az áttekintése, melyek az új szabályozás megszületéséhez vezettek. A téma jellegére tekintettel a feldolgozás módszere szükségszerűen leíró jellegű, s széles történeti áttekintésen alapul.

A modern tengeri fuvarjog évszázados folyamata három szakaszra bontható: 1. az ipari forradalom és az azt követő gazdasági, műszaki fejlődés révén életre hívott Brüsszeli Egyezmény; 2. a „konténerforradalom” és az ENSZ szakosított szervének^[2] égisze alatt született ENSZ konvenciók, különös tekintettel a Hamburgi Egyezményre, valamint 3. az ezredfordulót követő „informatikai és technológiai forradalom” és a globalizáció által életre hívott egységes szabályok rendszerét jelentő Rotterdami Egyezmény.

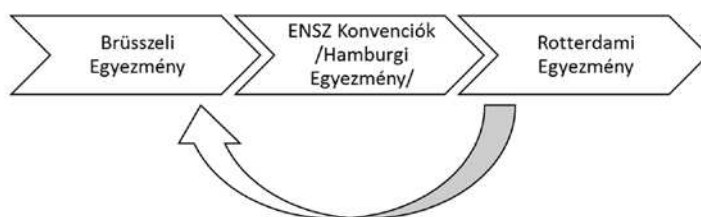
A három különböző korszak jogalkotási termékét jelentő egyezményeket, és azok egymáshoz való viszonyát azért is érdemes megvizsgálni, mert a konténerforradalom révén elterjedt „újszerű” kereskedelem,

[1] United Nations Convention on Contracts for the International Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea. The Rotterdam Rules (2008).

[2] ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága (UNCITRAL).

és az ahhoz kapcsolódó szabályozási környezet – szakítva az angolszász alapokon nyugvó Brüsszeli Egyezmény tradíciójával – új alapokra kívánta helyezni a tengeri árutovábbítás szabályozási rendszerét, különös tekintettel a fuvarozó felelősségére. A konvenciók csekély ratifikációs számából azonban arra a következtetésre juthatunk, hogy az új alapokra helyezett szabályozási struktúra nem biztosított minden fél számára elfogadható, egységes és kiszámítható körülményeket.

A 2009-ben – ugyancsak az UNCITRAL égisze alatt megalkotott és elfogadott – Rotterdami Egyezmény éppen ezt az ellentmondásos helyzetet kívánja orvosolni^[3] azzal, hogy – reagálva a globalizáció kihívásaira, és felhasználva a technológia, elsősorban az informatika fejlődését – lényegében visszatér a Brüsszeli Egyezmény „bevált” struktúrájához, ami elsősorban a fuvarozó felelősségének és főkötelezettségeinek szabályozásában tükröződik.

1. diagram: A tengeri fuvarozás jogszabályi fejlődésének elemei és iránya

Jelen tanulmány a fejlődési ív első szakaszát, vagyis az ipari forradalomnak a tengeri árutovábbításra kifejtett hatását, és az annak eredményeként megszületett – a hajóselismervény formulák egyes szabályainak egységesítését célul kitűző – mai szóval – „jogharmonizációs eszközt”, a Brüsszeli Egyezményt kívánja vizsgálat tárgyává tenni.

I. AZ IPARI FORRADALOM ÉS A TENGERHAJÓZÁS

Az ipari forradalom az addigi világ minden elemét gyökeresen megváltoztatta: a 18-19. század fordulóján kezdődő fejlődés a gyáripar – elsőként a textilipar – megszületéséhez, az iparvárosok kialakulásához, a gazdaság fokozatos bővüléséhez és a polgárosodáshoz vezetett. A folyamat az Egyesült Királyságban^[4] indult,^[5] majd terjedt át a kontinens és Észak-Amerika egyes régióira. Az ipari

[3] Berlingieri, 2011, 2.

[4] 1707. Anglia és Skócia egyesülése.

[5] Angliában voltak meg az ipari forradalom kibontakozásához szükséges feltételek: szabad munkaerő, a korszerű mezőgazdasági eszközök, módszerek növelték a termésátlagot, ami lehetővé tette a megnövekedett ipari munkásság eltartását, valamint a jól működő angol hitelszervezet (Angol Bank 1694) megléte is hozzájárult az ipari forradalom kirobbanásához.

forradalom fokozatosan fejtette ki hatását: a nemzetközi kereskedelem bővülésével kialakultak a pénzpiacok, és beindult a tőkefelhalmozás is.

Ez a folyamat a gazdasági és műszaki feltételek átformálása révén a közlekedési-szállítási ipart is új alapokra helyezte. A gyáripar megszületése, különösen a szénbányászat, a vas- és acélipar elterjedése a szállítás tömegesedését váltották ki, így egyre kevésbé voltak kielégítőek a korábbi, kezdetleges közlekedési és árutovábbítási feltételek. Az ipari forradalom révén viszont olyan technikai és műszaki előrelépés valósult meg ezen a területen – beleértve a tengerhajózást is –, ami a gépi meghajtású vasúti és vízi járművek megszületéséhez és elterjedéséhez vezetett; ugyanis ezek voltak alkalmasak nagy tömegű áruk gyors, rendszeres és biztonságos továbbítására.

A postakocsi szolgáltatások és a postahálózat^[6] továbbfejlesztése az első lépcsőfok volt, ami már ebben az időszakban lehetővé tette a menetrend szerinti, zárt kocsikkal történő postaküldemények továbbítását is, hozzájárulva a közúti közlekedési alrendszer és árutovábbítás fejlődéséhez.

A közlekedés forradalmát azonban egyértelműen a vasutakon elsőként használt géperezű vontatójármű (gőzmozdony) jelentette; majd az első vasútvonalak^[7] kiépítése révén lehetővé vált újabb területek bekapcsolása a kereskedelem vérkeringésébe. Ezen túl a vasúti hálózat sűrűsödése sokkal könnyebbé tette a tengeri kikötők megközelítését is, ami hozzájárult az áru tömeges, rendszeres és szervezett továbbításának technikai-műszaki feltételeinek megteremtéséhez.

A vasúti hálózat terjedésével párhuzamosan fokozatosan bővültek ki a kereskedelem földrajzi határai, ami megszüntette az árutovábbítás korábbi időszakát jellemző klimatikus és földrajzi korlátokat; valamint ezáltal fokozatos növekedésnek indulhatott a nemzetközi kereskedelem is.

1. A vonaljáratok kialakulása és a vonalkonferenciák megszületése

A korszak egyik – a közlekedési-szállítási ipar vonatkozásában is – meghatározó újítása az első rendszeresen közlekedő gőzhajó üzembe helyezése volt,^[8] melynek révén lehetővé vált az ipari tömegcikkék és alapanyagok interkontinentális szállítási rendszerben történő továbbítása.

Ez a külkereskedelmi pezsgés hívta életre a fuvarozókat monopol szervezetekbe tömörítő – új kereskedelmi szereplőként megjelenő – *liner service*-t (a vonalhajózást, illetve a vonalkonferenciákat),^[9] amivel egyidejűleg a tengeri

[6] Angliában, Franciaországban és a Habsburg Birodalomban állami monopóliumban állt ez a tevékenység.

[7] A világ első közforgalmú gőzüzemű vasútvonalát Stockton és Darlington között indították 1825-ben.

[8] 1808-ban helyezték üzembe a Hudson folyón.

[9] A vonalhajózás menetrendszerű, meghatározott kikötőérintési sorrendben közlekedő tengeri hajózási forma.

árutovábbításhoz nélkülözhetetlen feladatokat ellátó szárazföldi letelepült raktározó-„kezelő” üzemek – a későbbi „terminálok” – is megjelentek. A külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok befolyásos helyzetének kialakulása mellett elősegítették a biztosító társaságok fellépését is.^[10]

A tengeri kereskedelmi hajózás modernizált formája tehát a tőkeigényes vonalhajózás lett, aminek elődjét a Hamburg-Amsterdam, London-Hamburg, Hamburg-Rouen vonalakon rendszeresen közlekedő járatok jelentették a 17. században. Az első igazi vonaljárat azonban 1816-ban indult New-York-Liverpool^[11] közötti viszonylatban.

A tengeri kereskedelmi hajózást folytató hajóstársaságok konferencia alapú szerveződése következett tehát, amely jelentős pozícióelőnyhöz juttatta a fuvarozókat, hiszen – gazdasági és kereskedelmi igényeket is kielégítve – szinte kizárólagosan ez biztosította a rendszeres, a kirakandó áru mennyiségétől független menetrendszerinti indulást, valamint a piaci igényeknek megfelelő, kiváló minőségű hajótípust.^[12]

A vonalhajózás meghonosodásával, azzal párhuzamosan – a 19. század első felében – jelentek meg az első gőzhajók; a járművek megbízhatóbbak, gyorsabbak és nagyobbak lettek, sőt a technika fejlődése révén a rakomány természetéhez igazodva speciális rendeltetésű és felszerelésű hajókat tudtak üzembe állítani.^[13] A vonalhajózás jelentőségét és fokozódó intenzitását mutatják azok az adott korszakból származó adatok is, melyek szerint a 1850-es években az Egyesült Királyságban 3.397 vitorlás és 168 gőzhajó összesen 4.069 vitorlás fuvarkapacitásának felelt meg. 1890-ben – ötven évvel később – már a nemzetközileg 6.500 vitorlás és 22.400 gőzhajó 96.100 vitorlás teljesítményét tette ki, 1913-ra pedig már 1000 alá csökkent a kereskedelmi tevékenységre használt vitorlás járatok száma. Ezzel párhuzamosan a gőzhajók üzemeltetésének növekvő tendenciája az I. világháború kitérésig megmaradt.^[14]

A hajók fuvar teljesítményéből következtethetünk tehát arra, hogy elterjedésük – és ezzel együtt a vonalhajózás meghonosodása – viszonylag rövid időn belül lezajlott,^[15] globális térhódításuk azonban a Szuezi-csatorna 1869-es megnyitásához köthető, ugyanis ekkortól vették át egyértelműen a gőzhajók a vitorlások árutovábbító szerepét.^[16]

A Csatorna megnyitása azért is különös figyelmet érdemel, mert az első hajózási monopóliumot, az Európa-Kalkutta Konferenciát 1875-ben – hat évvel a megnyitás után – hozták létre. A gőzhajók megépítése ugyanis rendkívül tőkeigényes vállalkozás volt, ezért csak a leghitelképesebb vállalkozások tudták

[10] Sweeney, 1991, 511-538.

[11] „Black Ball Line”.

[12] Szalay, 2008, 110.

[13] Tank, szén, érc, hűtőhajók.

[14] Maddison, 2006, 97.

[15] Kreskay, 1996, 20.

[16] Kirkaldy, 1914, 316.

az ezzel járó költségeket fedezni. Azok a társaságok tehát, melyek az említett feltételekkel gőzhajókat üzemeltettek, kedvezőbb fuvardíjak révén – monopol helyzet^[17] kialakítására törekedve – kiszorították versenytársaikat (*outsider*) a piacról, vagy felvásárolták őket.^[18]

A kereskedelmi hajózás minőségi javulásával párhuzamosan a „közlekedési-szállítási iparhoz” kapcsolódó raktározási, rakománykezelési tevékenységek modernizálása iránti igény is felerősödik; tökéletesedik a rakodás technikája, javul a kikötők és a szárazföldi kisegítő üzemek színvonala, valamint nő a személyzet szakértelme is, ami szükségképpen növeli ezen intézmények teljesítményét és az áruforgalom lebonyolításában betöltött szerepét. Ez a tendencia azzal jár, hogy az ügynökségeken, vámhivatalokon és szállítmányozókon keresztül „sok kéz nyúl az áruhoz”, mire a jogosult átveszi a rendeltetési helyen. Éppen ezért, a kereskedelmi hajózás biztonságosabbá válása, a hajók jobb műszaki felszereltsége, a navigációs feltételek tökéletesedése és a képzett személyzet a veszélyforrások csökkenését eredményezi, másfelől azonban kiszélesednek a felelősségi határok: a személyzet gondatlan magatartásának és a hajók összeütközésének lehetősége nő a nagyobb kikötőkben, egyre komplikáltabb hajógépeket üzemeltetnek, amivel újfajta – a korábbihoz képest többszörös gazdasági kihatású – rongálódási lehetőségek születnek.^[19]

2. Felelősségkizárás vs. fuvaroztatói érdekvédelem, a *bill of lading*

A monopolhelyzetet eredményező gazdasági viszonyok révén a nagy és tőkeerős vonalhajózási társaságok kezében összpontosult a tengeri árutovábbítási alrendszer, mellyel egyúttal a fuvarozási feltételek egyoldalú meghatározására is lehetőségük kínálkozott.^[20] Ennek első megjelenési formája az „*Eastern Trade Bill of Lading*” volt, ami az angol fuvarozók érdekeit védő hajóselismervény formula-ként került rögzítésre 1871-ben.^[21]

A *bill of lading*^[22] (már az ipari forradalom időszakában is) a vonalkonferenciák legszélesebb körben használt fuvarokmánya volt, melynek jelentőségét a fuvarozás feltételeinek rögzítése adja. Kezdetben szokásjogi úton fejlődött, a 18-19. században végbemenő technikai-műszaki fejlesztések révén azonban

[17] Gazdasági vagy hatalmi szempontból kizárólagos jogokat és lehetőségeket biztosító helyzet.

[18] Majtényi, 1986.

[19] Kreskay, 1996, 20.

[20] Szalay, 2008, 116–117.

[21] A legelső, fennmaradt hajóselismervény (*bill of lading*) 1538-ból származik, ami nem több egyszerű átvételi elismervénynél; az 1700-as évekre azonban már értékpapír funkciót is betöltött, de a felelősségkizáró záradékok még hiányoztak belőle. (Kreskay, 1996.)

[22] A magyar jogi és kereskedelmi nyelvben az *bill of lading* megjelölésére többek között a hajóraklevél, a tengeri fuvarlevél, a fuvarkötvény és a tengeri rakjegy kifejezéseket is használják. Német nyelvterületen a *Konossement*, francia nyelvterületen pedig a *connaissance* elnevezést használják.

a kereskedelmi visszaélések, és az egyoldalúan érvényesülő szerződési „szabadság” megfékezése céljából szükségessé vált a fuvarozási szerződés tartalmi elemeinek egységes szabályokkal való rendezése.

A gazdaságilag domináns helyzet révén ugyanis olyan hierarchikus pozícióba kerültek a fuvarozók az árutulajdonosokkal szemben, melyben egyoldalúan, korlátozás nélkül szabhatták meg árait; de a fuvarozás egyéb feltételeit is a fuvaroztatók kockázatára és kárára állapíthatták meg. A legtöbb társaság természetesen ki is használta ezt a – számukra igen kedvező – lehetőséget, és igyekeztek olyan szerződéses feltételeket alkalmazni, melyekkel kizárták, vagy legalábbis csökkentették a fuvaroztató sikeres kártérítési igényérvényesítésének lehetőségét. Ez az anomália tendenciaszerűen növekedett, amely egyúttal – a fuvaroztatói érdekek figyelmen kívül hagyása okán – a konferencia alapú szerződés kritikáját is magával vonta.^[23]

Ez a jelenség a konkrét árutovábbítási szerződés viszonylatában úgy realizálódott, hogy a fuvarozó nem garantálta előre meghatározott hajóval a fuvarteljesítményt, hanem különböző helyettesítési, eltérési, átrakási záradékokkal kívánta kizárni vagy csökkenteni a felelősséget, sőt a közlekedés fejlődése következtében előállt veszélylehetőségeket is igyekeztek a rakománytulajdonosokra (fuvaroztató) hárítani. Ennek eredményeként a gyakorlatban elterjedtek az olyan felelősségkizáró klauzulák, melyek a hajó személyzetének károkozása, a géphibák és a hanyag rakománykezelés következtében előálló károk vonatkozásában is kizárták a felelősséget, sőt a fuvarozók sok esetben már az általuk végzett be- és kirakodásért sem vállaltak felelősséget. Ez a folyamat sablonszerű, uniformizált tömegszerződéssé változtatta^[24] a tengeri fuvarozási szerződést, ami egyértelműen a fuvarozó vonaltársaságok érdekeinek kedvezett.

Természetes tehát, hogy a sokkal szervezetlenebb keretek között tevékenykedő fuvaroztatók ellenállását váltotta ki ez a fajta, a fuvarozók részére erős gazdasági pozíciót biztosító konferencia alapú szerveződés, hiszen az egyoldalú kikötések révén az ő kockázatukra és kárukra történt a feltételek meghatározása. Ezzel szinte odáig jutottak, hogy a „*Steamer not responsible for anything*”^[25] klauzulát is kiköthették volna.

A rakománytulajdonosokat érintő kedvezőtlen helyzet ezért oda vezetett, hogy a bankokon és a biztosító társaságokon keresztül próbálták megfékezni a kockázatosztás így kialakuló – számukra igen kedvezőtlen – tendenciáját.

Ez a mozgalom a nemzetközi kereskedelmi környezet fejlődésének is újabb lendületet adott, hiszen a biztosítás elterjedése révén új kereskedő típusok, bizonymányosok, szállítmányozók, és az áru teljes körű védelmét célzó modern biztosító társaságok jelentek meg. Ennek szervezeti alapjait elsőként az 1855-ben felállított Shipowners’ Mutual Society, majd a fokozottabb védelmet biztosító vállalat,

[23] Majtényi, 1986, 45–46.

[24] Kreskay, 1996, 22.

[25] A fuvarozó nem felelős semmiért.

a Steamship Owners' Mutual Protection and Indemnity Association (1874) megalapításával teremtették meg.^[26] Ez a folyamat szükség szerint intenzívebbé, de komplikáltabbá is tette a klasszikus fuvarjogi jogviszonyt; a biztosítók szerepének fontosságát jól illusztrálja az első – korábban már hivatkozott – állandó hajóselismervény formula kimunkálásában betöltött jelentős szerepük is.

3. Az Amerikai Egyesült Államok és a kereskedelmi hajózás fejlődése

A tengeri kereskedelmi hajózás történetében jelentős szerepet játszott az Amerikai Egyesült Államok, mely az 1800-as évek gazdasági fejlődése révén komoly nemzetközi szereplővé kezdett válni, majd a 19-20. század fordulójára már az első helyet foglalta el a világ ipari termelésében.^[27]

Az Egyesült Államok tengerhajózásban betöltött – és a brit érdekeltségű vonalkonferenciákra is hatást gyakorló – szerepe a nagyméretű vállalatok megszervezésének politikájával kezdődött. Ennek első lépcsőfokát az International Mercantile Co. óriásvállalat megalapítása jelentette, melynek célja a tengeri kereskedelem egyfajta kisajátítása,^[28] valamint külkereskedelmi politikája révén a kevésbé fejlett államok feletti befolyás megszerzése volt. A nagyvállalat természetesen komoly konkurenciát jelentett az angol hajóstársaságok számára, ami – a szabad verseny kialakulása és a brit monopólium enyhülése helyett – azzal az eredménnyel járt, hogy az új, közös nagyvállalatok révén a 20. század elejére gyakorlatilag nem létezett olyan angol érdekszférában működő vonalkonferencia, mely nem korábbi kisebb társaságok egybeolvadásával jött volna létre;^[29] sőt a verseny fokozása céljából további kereskedelmi forgalmú hajókat kezdtek építeni és üzembe állítani.^[30]

Az említettekén túl a gazdasági verseny éleződését jelentette az egyre népszerűbb tramphajózási forma (szabadhajózás)^[31] újbóli megerősödése is, ami – kihasználva a konferenciarendszer kötöttségeit és nehézkességét – sokkal kedvezőbb és rugalmasabb fuvarozási feltételeket kínált a fuvaroztatók számára, és a kevésbé jelentős tengeri útvonalakon, s a kevésbé forgalmas kikötők között is fuvaroztak.^[32]

[26] Sweeney, 1991, 511–538.

[27] Cameron, 1994, 277.

[28] A vállalat megalapításában az America Line, Red Star Line, Atlantic Transport Line, White Star Line, Leyland Line vett részt, majd később a Dominion Line is beolvadt.

[29] Kirkaldy, 1914.

[30] A brit kormány jelentős állami hitelt és támogatást nyújtott a Cunard Line hajóstársaság részére óceánjáró hajók (Luisitania, Mauritania) megépítésére.

[31] A tramp hajók nem előre meghatározott útvonalon közlekednek, hanem ott vesznek fel árut, ahol a legkedvezőbb fuvardíj mellett megfelelő rakományt kapnak. Általában hajóbérleti szerződéssel (*charter party*) történik a fuvarozás.

[32] Sturley – Fujita – Ziel, 2010, 24.

Ennek természetesen kedvezőtlen hatása volt a *liner* járatok üzemeltetőire, hiszen a fuvarozandó áru mennyisége nem emelkedett olyan mértékben, amivel gazdaságosan ki tudták volna tölteni a gőzhajók raktereit, a szabadhajózási forma azonban sokkal könnyebben tudott alkalmazkodni az akkori fuvarpiaci helyzethez.^[33]

Az említett jelenségek oda vezettek, hogy a szereplők belátták – most már mindkét oldalon – a piaci magatartás valamilyen szintű szabályozásának szükségességét, s amelynek megteremtésére érdekvédelmi és szabályozási funkciójú szervezeteket hoztak létre.

II. A TENGERI FUVARJOG EGYSÉGESÍTÉSÉNEK ELSŐ SZAKASZA

1. Az egységesítés szervezeti alapjai

A fuvarozói és fuvaroztatói érdekvédelem kiegyensúlyozásában jelentős szerepet töltött be a Nemzetközi Jogi Egyesület (ILA) Tengerjogi Bizottsága (CMI) elődjeként ismert *Association for the Reform and Codification of the Law of Nations* jogegységesítő tevékenysége. A szervezet megfogalmazott célja ugyanis – a kereskedelem zökkenőmentességének biztosítása céljából – a hajóselismervény feltételek állandó kereteinek kialakítása volt, s amely eredményeként megalkották a – korábban már említett – „*Eastern Trade Bill of Lading*”-et, ami a fuvarozó és az export-import vállalatok fuvarozási feltételekben való megállapodását tartalmazta.

A formula 1871-es megszületése azonban nem oldott meg minden, a fuvarozók és fuvaroztatók között fennálló feszültséget, már csak azért sem, mert a fokozatosan globálissá váló piac – a versenyhelyzet intenzitása és az óriásvállalatok megalapítása révén – újabb kihívások elé állította a külkereskedelmi célú hajózást. Ez mozgalmat indított el a nemzetközi fuvarjog, ezen belül is a tengeri fuvarjog egységesítése iránt, melynek szervezeti alapjait az 1873-ban megalapított Nemzetközi Jogi Egyesület (ILA) Tengerjogi Bizottsága (CMI) és a 1920-ban felállított Birodalmi Hajózási Bizottság (ISC) jelentette.^[34]

Az ILA elsőként 1882-ben Liverpoolban foglalkozott a hajóselismervényekre vonatkozó egységes szabályok kialakításának kérdésével. A konferencia célja egy olyan modell felállítása volt, amely a kiköthető felelősségek korlátozása – 100 pound/csomag – révén a fuvaroztatói érdekeknek is kedvez. Sőt, a fuvarozó felelősségének kizárására egy hosszú listát is felállított azokkal a körülményekkel, amelyért a hajós nem tartozik felelősséggel az áru elvesztése/megsérülése esetén.^[35]

[33] Majtényi, 1986, 45.

[34] Sturley, 1991.

[35] Sweeney, 1991, 511–538.

Három évvel később, 1885-ben az antwerpeni, majd az 1888. évi brüsszeli tengerjogi kongresszus tette vizsgálat tárgyává az egységesítés iránti igény kérdését; valamint a harmonizált szabályok nemzetközi egyezmény keretében történő szabályozásának gondolata is felmerült.^[36]

Az egységes szabályok megszületéséhez lendületet adott az ISC azon munkája is, ami a Nagy-Britannia és a gyarmatainak alkalmazott fuvarozási gyakorlat vizsgálatára és elemzésére fókuszált.^[37] A Bizottság az 1900-as évekre kialakult kereskedelmi gyakorlat alapján – az akadálymentes kereskedelmi forgalom biztosítása érdekében – szükségesnek ítélte az egységes szabályozás kialakítását, ami a fuvarozók és fuvaroztatók között fennálló érdekellentétek – jogi és egyéb viták, nézeteltérések – elkerülését is szolgálja. A jogalkotási kísérletek azonban egy ideig még eredménytelenek maradtak Európában.

2. A Harter Act

A kontinentális jogfejlesztésre vonatkozó tárgyalások ideje alatt viszont lényeges előrelépés történt az Amerikai Egyesült Államok (USA) tengeri kereskedelmi joggyakorlatában és szabályrendszerében is. Az árutulajdonosoknak a fuvarozókkal szemben kialakult alárendeltségi helyzete ugyanis a Kongresszus véleménye szerint tarthatatlanná vált, ezért – a New York-i Kereskedelmi Kamara kezdeményezésére (1884) – felmerült a tengeri árutovábbításra, ezen belül a hajóselismervényekre vonatkozó kereskedelmi gyakorlat egységes, törvényi szintű rendezésének igénye. A kezdeményezést az is segítette, hogy az amerikai bíróságok esetjogában érvénytelennek – jó erkölcsbe ütközőnek – ítélték a hajóselismervények felelősségkorlátozó- és kizáró záradékait.^[38]

A „jogalkotási forradalom” eredményeként 1893-ban fogadták el az első olyan jogforrást (Harter Act), ami törvényi szinten rendezte az áru elveszéséért/károsodásáért fennálló kockázatosztásra vonatkozó jogi relevanciájú kérdések egy részét.^[39]

A törvény az amerikai és a külföldi tulajdonban – de az USA-ba vagy az USA-ból szállító – kereskedelmi forgalmú hajókra egyaránt vonatkozott azzal, hogy tilos olyan felelősségkizáró klauzulát alkalmazni a hajóselismervényben, melynek révén lehetőség kínálkozik a fuvarozó (hajótulajdonos), ügynöke, képviselője, illetve a hajóparancsnok hanyagságából (gondatlanságából), hibájából vagy mulasztásából eredő kockázatvállalás alóli mentességre.^[40] Ugyanakkor

[36] Sturley – Fujita – Ziel, 2010, 9.

[37] Angelo – Faria, 2009, 288–289. (Elérhető: <http://www.tilj.org/content/journal/44/num3/Faria277.pdf>.)

[38] Kreskay, 1996, 26.

[39] Angelo – Faria, 2009, 288–289.

[40] The United States Harter Act, 1. §.

- kompromisszumot teremtve - mentesülhetett a felelősség alól, ha megfelelő gondossággal járt el a hajó hajózásra alkalmas állapotba helyezésével kapcsolatban (*seaworthy*), vagy a károk navigációs hibából („*nautical fault*”),^[41] tengeri veszélyekből, esetleg *vis maior*ból származtak.^[42] E feltételek mellett a Harter Act kötelezte a hajótulajdonost *bill of lading* vagy más hajózási dokumentum kiállítására^[43] is.

Az amerikai törvény hatására Kanadában, Ausztráliában és Új-Zélandon is a Harter Acthez hasonló törvényeket fogadtak el; így a nyugat- és észak-európai államok (Franciaország, Hollandia, Norvégia és Svédország) is e tekintetben az angolszász (brit) jogi kultúrához és bírói gyakorlathoz közelítettek.^[44] Az Egyesült Királyságban például 1884-ben fogadták el azt a tengeri árutovábbításra vonatkozó törvényt,^[45] amely 8 L/úrtonna egységben korlátozta a fuvarozó felelősségét, azaz lehetővé tette a felelősségkorlátozó klauzula kikötését a hajóselismervényben.^[46]

Az amerikai törvény jelentőségét hangsúlyozza az is, hogy a német joggyakorlat - a tengeri fuvarozási szerződések vonatkozásában korábban alkalmazott vétkességi felelősséget^[47] felváltva - 1912-ben áttért a Harter Act alapelveit tükröző egységes hajóselismervény formula alkalmazására, amit az I. világháború kitörését megelőzően a franciák is átvettek (1914-ben).^[48]

3. A Brüsszeli Egyezményhez vezető út

Az I. világháború és az azt követő válság természetesen hátrányosan érintette a közlekedési-szállítási ipart és a nemzetközi áruforgalmat is, ami azzal az eredménnyel járt, hogy - a fokozódó érdekellentétek miatt - egyre sürgetőbb politikai kérdés lett a tengeri fuvarozás jogi kereteinek megteremtése, majd egységesítése.

Ez a tendencia is az amerikai törvény megoldási elterjedésének kedvezett, ugyanis egyre több államban fogalmazták meg a fuvarozó felelősségének - a Harter Act mintáján alapuló^[49] - egységes szabályokkal való rendezésének igényét.

Ennek hatására az ISC foglalkozott elsőként a szabályozás mikéntjével, megfogalmazva azt, hogy a fuvarozók és fuvaroztatók között fennálló feszültségek megszüntetése, és a kereskedelem folyamatosságának biztosítása érdekében

[41] Sieveking, 1906, 25-39.

[42] The United States Harter Act, 3. §.

[43] The United States Harter Act, 2. §.

[44] Sturley, 1991.

[45] Merchant Shipping Act.

[46] Ezt a gyakorlatot a 20. század elejétől előszeretettel alkalmazták a fuvarozók, amellyel gyakorlatilag teljesen mentesítették magukat a törvényben foglalt navigációs hibákból eredő károk alól, valamint saját hanyagságukért sem vállaltak felelősséget.

[47] Az 1897. évi HGB 606. §-a vétkes felelősséget vezet be a tengeri fuvarozási szerződésnél.

[48] Frederick, 1991, 81-117.

[49] Sturley, 2009, 5.

egységes, „globális” törvényi szintű szabályozásra van szükség. A kezdeményezéssel a CMI is egyetértett, s hangsúlyozta a Harter Act alapjain álló, nemzetközi szintű reguláció igényét, majd a tervezet kidolgozására albizottságokat állítottak fel; 1921-ben pedig már az érdekegyeztető tárgyalások is megkezdődtek Hágában.^[50]

A Hágai Konferencia sorra vette azokat a fuvarozói és fuvaroztatói érdekeket, melyeket egy egységes nemzetközi szabályozás kidolgozása során szükséges egymáshoz közelíteni. Bár az egyezség csak nehezen született meg, az ülés végül mégis azzal zárult, hogy a hajótulajdonosok elfogadták a – fuvaroztatói érdekeknek kedvező – felelősségkorlátozásra vonatkozó egységes szabályok kidolgozását. 1921-ben a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara elé került a tervezet, majd a CMI antwerpeni konferenciája és a londoni nemzetközi hajózási konferencia is tárgyalta a javaslatot, ahol végülis megfogalmazták a törvényi szabályozás szükségességének konkrét igényét.^[51]

1922-ben véglegesítették a tervezetet, melyet Hágai Egyezmény^[52] néven – az első konferencia helyszíne után – egy sokoldalú diplomáciai tárgyaláson fogadtak el, majd 1924. augusztus 25-én írták alá Brüsszelben. A több évszázados gazdasági, történelmi és politikai vonásokat is tükröző, elsősorban az angolszász jogi kultúrára és bírói gyakorlatra épülő egyezmény 1931. július 2-án lépett hatályba.

A jogszabály nemcsak az első törvényi szintű nemzetközi jogforrási léte miatt érdemel különös figyelmet, hanem annak okán is, hogy egységes szabályokat fektet le a hajóselismervény kibocsátására, valamint meghatározza a hajótulajdonos kötelezettségeit a hajó tengerképességével és az áru gondos kezelésével, azaz rakományképességével kapcsolatban, valamint a küldemény elveszése/megsérülése miatt keletkezett károkat illető felelősségét.

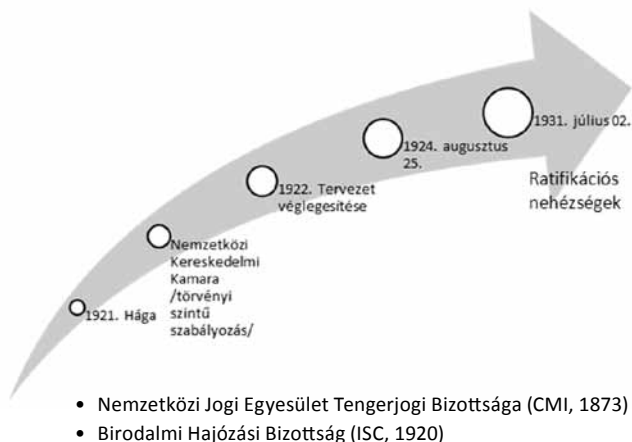
A Brüsszeli Egyezmény sikerét mutatja, hogy az elfogadásától számított 10 év leforgása alatt a külkereskedelem tengeri szakaszában közvetlenül érintett államok zöme valamilyen módon ratifikálta vagy alkalmazta az egyezményt.^[53] Magyarország szintén aláíró (alapító tagja) volt a konvenciónak, melyet „A hajóselismervényekre vonatkozó egyes szabályok egységesítéséről szóló 1931. évi IV. törvény (Brüsszeli Egyezmény)” vezetett be a magyar jogrendszerbe.

[50] Angelo – Faria, 2009), 288–289.

[51] Sweeney, 1991, 511–538.

[52] Hague Rules (International Convention for the Unification of Certain Rules of Law Relating to Bills of Lading).

[53] Angelo – Faria, 2009, 288–289.

2. diagram: A Brüsszeli Egyezmény megszületéséhez vezető út

4. A Brüsszeli Egyezmény ratifikációs nehézségei

A Brüsszeli Egyezmény megszületése óriási előrelépést jelentett a tengeri árutovábbítási alrendszer szabályozásában: az első olyan szabályozási eszköz volt ugyanis, mely a fuvaroztatók érdekeit is szem előtt tartva egyensúlyi állapotot kívánt megvalósítani a hajóselismervényre vonatkozó joggyakorlatban.

A rendelkezésekkel kapcsolatos első nehézségek és nézeteltérések azonban már a ratifikáció során felmerültek, mert a különböző államok különböző formákban, illetve fenntartásokkal emelték át jogrendszerükbe az Egyezmény szövegét, ami így soha nem vált általánosan elfogadottá.

Az Egyezményt ratifikáló tagállamok döntő többsége szó szerint^[54] vagy csak kisebb, lényegtelen eltérésekkel^[55] vette át a szöveget.^[56] Más országok^[57] viszont csupán a szabályzat tartalmát, lényegi mondanivalóját emelték át jogrendszerükbe, amivel távol kerültek a Brüsszeli Egyezmény eredeti szövegétől. Ezen túl a dél-amerikai államokban egyáltalán nem vált általánosan elfogadottá az egyezmény, de a fejlődő országok nagy része sem fogadta el.^[58]

[54] Nagy-Britannia, Ausztrália, Burma, Ceylon, Ciprus, Ghana, Hongkong, India, Írország, Izrael, Kanada, Pakisztán, Újzéland. (Kreskay, 1996.)

[55] Belgium, Dánia, Egyiptom, Finnország, Magyarország, Norvégia, Portugália, Svédország, USA.(Uo.)

[56] Azonban ezen országok törvényei is eltérnek az Egyezménytől a fuvarozó felelősségének öszszegszerű meghatározása tekintetében.

[57] Pl. Franciaország, Hollandia, Indonézia, Japán, Lengyelország, Németország, Görögország, Olaszország, Szovjetunió, Svájc, Törökország.

[58] Általában azért nem vált közzöttük elfogadottá, mert külkereskedelmi forgalmukat nagyrészt idegen fuvarozókkal bonyolító államok elégedetlenek az egyezménnyel.

Az alkalmazás sokszínűségének döntő oka – a diplomáciai konferencián való elfogadás ellenére – egyrészt a befolyást gyakorló angolszász jogi kultúra és a kontinentálistól eltérő joggyakorlat lehet, a másik oka pedig az egyes szabályok szövegének államonként eltérő értelmezéséből fakadhat, melynek révén inkább egy többé-kevésbé egységes hajóselismervény formuláról beszélhetünk, mintsem valóban érvényesülő nemzetközi egyezményről.^[59]

Ennek kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy milyen viszony áll fenn az Egyezményhez való csatlakozást megelőző időben született belső jog és a ratifikáció után „kialakult” jog között. Ebből a szempontból is több csoportba sorolhatók az államok: meg kell különböztetni azokat az államokat, melyek jogrendszerében a szabályzat átvétele *ius specialist* (külön jogot) hozott létre; valamint azokat, ahol a Brüsszeli Egyezmény a tengeri fuvarozás általános szabálya.

Azokban az államokban,^[60] ahol a már létező, azonos, vagy hasonló tárgyú jogi szabályozás is hatályban maradt, kettős rendszer jött létre a jogalkalmazásban. Ez az ún. duális rendszer nem szerencsés megoldás, mert gyakorlatilag két egymástól függetlenül létező jogszabály lényegében azonos életviszonyokat regulál, ami amellet, hogy megnehezíti a Brüsszeli Egyezménynek az adott jogrendszerbe való beépülését, elősegíti – a „másik” jog alkalmazása révén – a fuvarozó felelőségének kollíziós úton való kijátszását.^[61]

Jogalkalmazás szempontból tehát – a fuvarozatói érdekekre is figyelemmel – kedvezőbb helyzetben azok az államok vannak, ahol a Brüsszeli Egyezmény a tengeri fuvarozás általános szabálya. Ezekben a jogrendszerekben ugyanis – egy esetleges jogvita kapcsán – nem merülhetnek fel kollíziós viták sem a hajó tengerképességével és a rakományképességgel kapcsolatosan, sem a fuvarozó egyéb kötelezettségei, de a felelőségkorlátozás kérdésében sem.

Magyarország jogrendszerébe – a már említett – 1931. évi VI. törvény emelte be a Brüsszeli Egyezményt.

5. A Paramount záradék

A Brüsszeli Egyezmény alkalmazása és a Paramount záradék^[62] között szoros kapcsolat áll fenn annak okán, hogy az Egyezmény alkalmazása, értelmezése, valamint legjelentősebb szabályainak egységesítése vonatkozásában nem alakult ki egységes álláspont és jogalkalmazás a Hágai Szabályzatot elfogadó államok között, így sok esetben csak a záradék segítségével tudták biztosítani annak alkalmazását.

[59] Kreskay, 1996, 49.

[60] Anglia, Franciaország, USA.

[61] Kreskay, 1996, 52.

[62] „Legfőbb” = elsőbbségi záradék.

Az Egyesült Királyság állított fel elsőként törvényi követelményt arra vonatkozóan, hogy kötelező a paramount kikötés felvétele a szerződésbe. Ez a rendelkezés az Egyezmény alkalmazási körének bővítése mellett a 10. cikk hiányosságait kívánta pótolni. E szerint ugyanis csak a részes államokban (a törvényhozó szuverenitása alatt álló területen) kiállított hajóselismervényre lehet alkalmazni az Egyezményt, ha viszont a fuvarozó és a fuvaroztató közötti jogvita a kiállítási hely országán kívül folyik – ahová az Egyezmény területi hatálya már nem terjed ki –, nem alkalmazható. Az angolok úgy próbáltak javítani ezen a helyzeten, hogy más államok számára is észrevehető módon rátették az Egyezmény pecsétjét a kimenő hajóselismervényekre abban bízva, hogy így alkalmazni fogják a Hágai Szabályzatot.^[63] A helyzet addig fokozódott – természetesen a bírói gyakorlat megerősítése révén –, hogy jogellenesnek és érvénytelennek tekintették azt a hajóselismervényt, amely nem tartalmazta a záradékot.^[64]

A Paramount záradék más megközelítését adja az a szerződési szabadság elvéből fakadó nézet, ami szerint a tengeri fuvarozási szerződés résztvevői megegyezhetnek abban, hogy meghatározott állam hágai törvényét tekintik irányadónak a hajóselismervényre, de annak sincs akadálya, hogy szerződésükre kötelező jelleggel írják elő az Egyezményt.

A záradékról elmondható tehát, hogy „segédeszközként”, utalásként szolgál a 10. cikk alkalmazása következtében előállt vitás helyzetekre, amely az ún. „aranyzáradék egyezmény”^[65] 1950. augusztus 1-jei hatályba lépésével el is veszítette jelentőségét. Az „aranyzáradék” egyezmény aláírói ugyanis arra kötelezték magukat, hogy nem alkalmaznak olyan kikötéseket a *bill of ladingre* vonatkozóan, amely kizárja az angol joghatóságot, vagy külföldi választott bíróság elé utalja a fuvarozási szerződésből eredő jogvitát, és akkor is érvényesítik az egyezményben megállapított felelősségkorlátozási összeghatárokat, ha egy más, különben irányadó hágai törvény szerint kisebb terjedelmű lenne a felelősség.^[66]

6. A Hague Rules-től a Hague-Visby-Rules-ig

A Hágai Szabályok hatálybalépését követően hamarosan jelentkező – ratifikációs nehézségekből is eredő – problémák rávilágítottak arra, hogy felülvizsgálatra lesz szükség.

[63] Kreskay, 1996, 366.

[64] A gyakorlatot Belgiumban is átvették, de kötelező ereje nem volt (Angliában sem).

[65] Az egyezmény lényegében a fuvarozók és fuvaroztatók között létesített speciális kartell-megállapodás.

[66] Kreskay, 1996, 373.

Az első problémák a fuvarozó felelőssége tartamának^[67] meghatározásából fakadtak, melyet nem szabályozott elég körültekintően az Egyezmény, mert csak a berakodás és a kirakodás között fennálló fuvarozói felelősségre vonatkozik,^[68] ami felveti az átvétel (ami megelőzi a berakást) és a berakodás, valamint a kirakodás és a kiszolgáltatás közötti időtartamra vonatkozó kérdések problémáját.

Az Egyezményt bírálták azért is, mert nem vonatkozott az élőállatok és a fedélzeti rakomány szállítására, sőt az Egyezmény alkalmazásával kapcsolatos problémákat tovább fokozta az a tény is, hogy a megszülető angolszász bírói ítéletek jelentős részben módosították az egyes rendelkezések jelentését.^[69]

Az alkalmazásbeli és ratifikációs nehézségekből adódóan, mivel a kívánt nemzetközi egyensúlyt nem sikerült megteremteni, sőt további jogvitákra került sor, elkerülhetetlenné vált az Egyezmény fokozatos revíziója. Erre több lépcsőben került sor, mely végülis Visby Protocol-ban (Visby Protokoll)^[70] (1968) és az azt követő Brussels Protocol-ban (Brüsszeli Protokoll)^[71] (1979) realizálódott.

7. A korrekció gazdasági alapjai

A kiegészítő jegyzőkönyvek megszületésének – az említett okok mellett – természetesen a világgazdasági változások is mozgatórugói voltak. A II. világháborút követő ipari, technikai és műszaki fejlődés ugyanis újabb lendületet adott a tengeri kereskedelmi hajózásnak.^[72] A folyamat egyik legnagyobb eredménye – az ipari forradalom meghatározó termékét, a gőzhajót felváltó – dízelmotorral felszerelt hajók üzembe állítása volt.^[73] A másik jelentős fordulópont pedig az 1960-as években lezajlott – a tengeri kereskedelmi hajózás vonatkozásában is paradigmaváltást hozó – „konténerforradalom” volt.^[74]

A 20. század első felében jelentek meg a dízelmotorral működtetett hajók, melyek gazdaságosabb üzemeltetésük, nagyobb rakodóterük és gyorsaságuk révén fokozatosan váltották fel a kisebb teljesítményű gőzhajókat.^[75] A hajók nagyobb teljesítménye és gyorsasága révén a nyíltvízi szállítás ideje jelentősen lerövidült, amihez képest a szárazföldi tevékenységek ellátására létrejött rakodóüzemek technikai-műszaki felszereltsége már nem volt elég fejlett, ezért a kereskedelmi hajók ki- és berakodása rendkívül időigényesnek bizonyult.

[67] „*Period of responsibility*”.

[68] Szalay, 1991, 36.

[69] Majtényi, 1986, 68.

[70] Visby Rules-nak is nevezik.

[71] SDR Protokollnak is nevezik.

[72] Berlingieri, 2011, 4.

[73] Angelo – Faria, 2009, 288–289.

[74] Uo.

[75] Az OECD adatai szerint, míg a század közepén még gőzhajókat alkalmaztak többségben, két évtizeddel később már a kereskedelmi flottákat is belső égésű motorokkal üzemeltették.

Ezt tovább fokozta az a tény is, hogy az egyre változatosabb áruféleséget más és más csomagolási „egységekben” szállították.^[76]

A tengeri árutovábbítás technikai-műszaki fejlődésében az 1960-as évek tehát mérföldkőnek számítanak,^[77] a konténerek által nyújtott gazdaságossági-kereskedelmi előnyök révén ugyanis az áruszállítás e formája rohamos gyorsasággal hódította meg a tengeri kereskedelmi világot („konténerforradalom”), majd az egyik leggyorsabban előretörő üzletággá nőtte ki magát, melynek révén a 20. század külkereskedelmének egyik húzóerejévé vált.^[78]

A Brüsszeli Egyezményt is érintő fő gazdasági probléma pedig az volt, hogy a 100 font sterlingben megállapított kártérítési határérték nem követte az árfolyamváltozásokat, sőt azok az országok, amelyek a Konvenció eredeti limitértékét saját valutájukban határozták meg, nem igazították ezen értékeket a valutaárfolyam ingadozásához.^[79]

8. Visby Protokoll (Visby Protocol)

A fent kifejtett – jogvitákra okot adó – problémák elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy a CMI ismét napirendjére tűzze a Brüsszeli Egyezményt, és elkezdjen dolgozni a Szabályok modernizálásán, szükség szerinti ésszerűsítésén. A CMI javaslata szerint néhány ponton alapvető változtatásokat kellett volna véghezvinni, amit azonban nagy ellenállás övezett. A Hágai Szabályt kiegészítő Protokoll ezért alapjaiban mégsem változtatott az Egyezményen, csupán 3.,^[80] 4.,^[81] 9.^[82] és 10.^[83] cikkét revideálta.^[84]

A Visby Szabályok néven elfogadott^[85] Protokoll egyik jelentős – egyben jövőbeni változtatásokra is alapot adó – eredménye a felelősségkorlátozó klauzula új megállapítása volt: a fuvarozó csomagonkénti/egységenkénti felelősségét 10 000

[76] Papír-, fém- és fadobozokban, bálákban, rekeszekben.

[77] A kereskedelem intenzitását mutatja az 1950 és 1956 közötti kereskedelmi növekedés is, ami szerint 550 millió tonnáról 910 millió tonnára emelkedett az áruforgalom. Ez azzal az eredménnyel is járt, hogy az árumennyiség hirtelen növekedése és a lassú szállítás révén torlódások keletkeztek a kikötőkben. Ezt a problémát az 1956-ban üzembe helyezett első konténerszállító hajóval próbálták megoldani, mellyel egy időben – a korábbihoz képes sokkal nagyobb mennyiségű áru (védett) szállítását lehetővé tevő – konténerek (egységes méretű fém tartályok) is megjelentek, sőt az újszerű megoldással a ki- és berakodás technikája is felgyorsult. (Cudahy, 2006.)

[78] Bernhofen – El-Sahli – Kneller, 2013.

[79] Cameron, 1994, 340.

[80] A fuvarozó főkötelezettségei.

[81] Felelősségkorlátozás, kimentés.

[82] Pénzegység meghatározása.

[83] A szerződő államok bármelyikében kiállított minden hajóselismervényre alkalmazást nyerne az Egyezmény rendelkezései.

[84] Angelo – Faria, 2009, 288–289.

[85] 1963 júniusában ugyanis Stockholm Visby nevű külvárosában tartották a nemzetközi konferenciát, amely a Hágai Szabályokat több helyen is módosította.

arany frankban határozta meg, ha a feladó nem tett értékevallást^[86] a hajóselismervényen. Ezen túl lényegi változást eredményezett a szabályzat alkalmazási^[87] körét illetően, valamint a felelősségkorlátozásra való jogosultság elvesztésének esetkörét^[88] is beemelte a szabályok közé.

9. A Brüsszeli Protokoll (Brussels Protocol)

A kereskedelmi tengerészeti jog tárgyában megtartott diplomáciai konferencián elfogadott módosító jegyzőkönyv – szakítva a Brüsszeli Egyezmény és az első kiegészítő Protokoll kártérítési limitérték frankban történő meghatározásával – a fuvarozó felelősségének határértékét SDR-ben (2 SDR) határozta meg.^[89]

A Visby Rules-val és a Brüsszeli Protokollal módosított Hágai Szabályokat egységes szerkezetbe foglalva Hague-Visby Szabályok^[90] elnevezéssel illetik.

III. A BRÜSSZELI EGYEZMÉNY SZERKEZETE

Az Egyezmény első szerkezeti egysége^[91] azokat az értelmező rendelkezéseket tartalmazza, melyek a gyakorlati alkalmazás során és jogértelmezési viták közben is gyakran felmerülnek.

A szabályzat pontos definíciót ad a fuvarozó, a fuvarozási szerződés, az áru és az áruszállítás (fuvarozás) meghatározására.

Az egyezmény elfogadásának idején^[92] fennállt tengeri kereskedelmi gyakorlat szerint a hajóba berakodott árut csak a rendeltetési kikötőben rakodták ki,^[93] ezért az egyezmény értelmében az a hajótulajdonos és az a hajóbérlő minősül fuvarozónak (*carrier*), aki a feladóval (*shipper*) megkötö a fuvarozási szerződést (*contract of carriage*).

A konvenció a *bill of ladinget* tekinti a szerződés alapjának, ezért csak a hajóselismervénnyel vagy más hasonló^[94] okmánnyal kötött szerződés minősül fuvarozási szerződésnek. A „hajóbérlési szerződés” (*charter party*) alapján kiállított *bill of ladinggel* végzett fuvarozási szerződésekre pedig attól az időponttól

[86] Ha a feladó a berakás előtt meghatározza az áru értékét (értékevallást tesz), és ezt rávezetik a *bill of ladingra*, akkor ennek mértékéig terjed a hajós felelőssége.

[87] Hague-Visby Rules Article, 10.

[88] Hague-Visby Rules Article, 4.

[89] Hoekes, 2010, 24.

[90] Hague-Visby Rules.

[91] 1. cikk.

[92] Az 1900-as évek első felében.

[93] Az áruszállítás jelzi az árunak a hajó fedélzetére rakástól a kirakásukig eltelt időt. (1. cikk, e) pont.)

[94] Árunak tengeren való szállítására jogcímmel szolgáló okmány.

vonatkozik a Brüsszeli Egyezmény, amelytől a *bill of lading* és nem a hajóbérelti szerződés szabályozza a fuvarozó és a hajóselismervény birtokosa közötti jogviszonyt.

Az Egyezmény árunak, pontosabban „javaknak” (*goods*) nevez minden, a hajón szállított tárgyat, melyet fuvarozási szerződéssel szállítanak a felhasználás helyére. A szabályok hatálya azonban nem terjed ki az élőállat szállításra, valamint az olyan rakományra sem, melyet – a fuvarozási szerződés rendelkezései szerint – a hajó fedélzetén kell szállítani.

1. A fuvarozó főkötelezettségei

A Brüsszeli Egyezmény legjelentősebb újítást tartalmazó – és talán legösszetettebb (legfontosabb) – szerkezeti egysége a fuvarozó főkötelezettségeire és felelősségére vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza. A jogszabály itt határozza meg a fuvarozónak a – hajó tengerképességgel és a rakományképességgel kapcsolatos – kötelezettségeit; rögzíti a fuvarozó felelősségének mértékét, valamint a felelősség alóli mentességet biztosító klauzulákat.^[95]

a) Tengerképesség

A fuvarozó alapvető kötelezettsége, hogy a tengeri út megkezdése előtt rendes gondossággal^[96] járjon el, azaz biztosítsa a hajó tengerképességét már a fuvarozás megkezdése előtt. Ennek körében köteles a hajót hajózásra alkalmas állapotba helyezni (hajózási képesség^[97]); a hajót kellően felszerelni (utazási képesség), személyzettel és élelemmel ellátni,^[98] az áru tárolására használt hajótereket^[99] pedig a rakomány befogadása, szállítása és megóvása céljából tiszta és jó állapotba helyezni (rakományképesség).^[100] (Sőt – a tengerképesség biztosításán túl – a fuvarozó az áru berakása, raktározása, megőrzése, kezelése és kirakása során is megfelelő gondossággal köteles eljárni.)

A tengerképesség tehát annyit jelent, hogy a hajó teste, gépezete jó állapotban van, rendelkezik a szükséges híradástechnikai felszereléssel és biztonsági berendezésekkel, személyzettel, élelmiszerkészlettel, valamint a hajó raktárai

[95] A 6. cikk rendelkezéseinek fenntartásával a fuvarozót áruknak tengeren való szállítására vonatkozó minden szerződésben említett áruk berakása, kezelése, elhelyezése, szállítása, őrzése, gondozása és kirakása tekintetében az alább részletezett felelősségek és kötelezettségek terhelik, viszont az ugyanott felsorolt jogokban és mentességekben is részesül.

[96] „*Due diligence*”.

[97] 3 cikk, 1.) a.

[98] 3. cikk, 1.) b.

[99] Pl. hajófenék, hűtőhelyiségek, fagyasztók.

[100] 3. cikk, 1.) c.

az áru biztonságos tárolására alkalmas állapotban vannak, azaz a hajó alkalmas az előtte álló – akár hosszabb – tengeri útra is.^[101]

b) Rakományképesség

A fuvarozónak megfelelő gondossággal kell eljárnia minden, a rakománnyal kapcsolatos tevékenysége során is. A szükséges gondosságot kell tehát tanúsítania az áru berakása, kezelése, elhelyezése, szállítása, megőrzése, gondozása és a szállított áru kirakása közben is (rakományképesség^[102]).

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a fuvarozó – az Egyezmény szerint – a küldemény sértetlenül történő kiszolgáltatására köteles. Az Egyezmény nem tartalmaz olyan rendelkezést sem, amely arra kötelezné a fuvarozót, hogy az átvételkori állapotban köteles az árut kiszolgáltatni. Ennek egyik oka lehet, hogy a szöveget eredetileg hajóselismervény formulának szánták, és a kiszolgáltatás mikéntjére az irányadó jogrendszer, illetve annak általános szabályai voltak alkalmazandók, melyből ez természetszerűleg következett.

Különös fontosságúak ezek a rendelkezések a fuvarozói felelősség (melyről a későbbiekben esik szó) szempontjából, de amiatt is, hogy kristálytisztán tükrözik a fuvarozás szerkezetének első, gyakran elfeledett mozzanatát, a „*locatio*”-t (a jármű kiállításának kötelezettségét).

2. A hajóselismervény a Brüsszeli Egyezményben

A Hágai Szabályok jelentős részét teszik ki a hajóselismervény tartalmára és funkcióira vonatkozó rendelkezések. Az egyezmény itt rendelkezik a hajóselismervény formai követelményeiről, valamint a kötelező kibocsátás eseteiről is.

A *bill of lading a liner service* szolgáltatáshoz kapcsolódó okmány, amely – az angolszász pragmatizmus gyümölcseként – képes két, szinte egymást kizáró szempontot, a nagyszámú, sőt tömeges (akár többezres) rakományt fuvaroztatóként, egyenként is egyediesíteni.

Az Egyezmény a hajóselismervény alkalmazási körét és funkcióit – ezáltal a kereskedelmi hajózásban betöltött szerepét – is új alapokra helyezte.

A Konvenció szerint a fuvarozó – vagy megbízottjaként a hajóparancsnok vagy ügynöke – köteles hajóselismervényt kiállítani, melyben fel kell tüntetni az áru azonosságának megállapításához szükséges – és a feladó által még az áru berakodása előtt írásban közölt – főbb jeleket,^[103] a csomagok, árudarabok

[101] Kreskay, 1996, 74.

[102] 3. cikk, 2. §.

[103] Feltéve, hogy ezek a jelek a csomagolatlan árukra vagy azokra a tartályokra és csomagolásokra, amelyek az árut tartalmazzák, rá vannak nyomtatva, vagy bármely más módon feltűnően rá vannak illesztve oly módon, hogy azok rendesen olvashatók maradjanak az út végéig.

számát vagy mennyiségét, súlyát annak megfelelően, ahogy a fuvarozó azt írásban megadta, valamint az áru látható minőségét és állapotát.^[104]

Az Egyezmény rendelkezései szerint az ellenkező bizonyításáig vélemezni^[105] kell, hogy a fuvarozó által átvett áru megfelel a hajóselismervényben megjelölt tulajdonságoknak,^[106] a feladót ugyanis felelősség terheli a tekintetben, hogy az általa megadott jelek, mennyiség és a súly meghatározása megfelel a valóságnak, sőt a fuvarozónak az esetleges pontatlanságból származó károkat és költségeket – egyfajta „kezességet” vállalva a fuvarozóval szemben – köteles megtéríteni.

A fuvarozó ugyanakkor nem köteles rögzíteni a hajóselismervényen azokat a jeleket, súlyt és darabszámot sem, melyről alappal feltételezi, hogy nem felelnek meg a bevallott értékeknek, illetve amit nem állt módjában ellenőrizni.^[107]

A fuvarozó, a hajóparancsnok vagy a fuvarozó ügynöke az áru berakása után köteles olyan hajóselismervényt kiállítani, amelyen megjelölték, hogy az árut berakták („*shipped bill of lading*”), aminek az eladó, a vevő és a vételárat kiegyenlítő bank jogviszonya szempontjából egyaránt nagy jelentősége van.^[108]

A *bill of lading* által – a fent kifejtett módon – igazolt jogok és tények megfelelő rögzítése (és ezáltal ismerete) azért is fontos, mert kitöltése, aláírása vagy az okmány alapján az áru kiszolgáltatása során elkövetett hiba nagyon súlyos jogi és vagyoni következményekkel járhat.^[109]

Erre figyelemmel is érdemes megvizsgálni a hajóselismervény különböző funkcióit.

a) A szerződés létrejöttét igazoló okmány

A *bill of lading* – ha a fuvarozó átadja a feladónak a megfelelően kitöltött és aláírt őrleple – igazolja, hogy a felek között létrejött a fuvarozási szerződés, s a Paramount klauzula révén erre a Hágai Szabályok vonatkoznak.^[110]

b) A fuvarozási szerződés feltételeit tartalmazó okmány

A hajóselismervény nemcsak a szerződéskötés tényét bizonyítja, hanem azt is, hogy a szerződést a felek azokkal a feltételekkel kötötték meg, melyek a *bill of lading*ben szerepelnek.

[104] 3. cikk, 3.) a)-c). pont.

[105] Megdönthető vélelem.

[106] 3. cikk, 4).

[107] 3. cikk, 3).

[108] Kovács – Majtényi – Szalay, 1991, 32–33.

[109] Majtényi, 1986, 57.

[110] Uo.

A *bill of lading* tartalmazza tehát a felek szerződésben szabályozott jogait és kötelezettségeit is azzal, hogy a fuvarozó felelősségének szintjét nem határozhatja meg alacsonyabb szinten annál, mint amit az Egyezmény lehetővé tesz.^[111]

Figyelemre méltó újítása az Egyezménynek, hogy a fuvarozó felelősségi szintjétől nem enged eltérést, azonban a megállapodás többi részét – a szerződési szabadság elve alapján – szabadon állapíthatják meg a felek, melyben eltérhetnek a konvenció rendelkezéseitől.

c) A hajóselismervény mint áruátvételi elismervény

A *bill of lading* bizonyítja azt is, hogy a fuvarozó átvette az árut. Az ellenkező bizonyításáig vélelmezni kell tehát, hogy a fuvarozó az árut a fuvarkötvényben meghatározott mennyiségben és minőségben vette át. Ez a funkció magyarázza azt, hogy a fuvarozó a *bill of ladinget* nem a fuvarozási szerződésre vonatkozó megállapodást követően adja ki a feladónak, hanem akkor, amikor az áru a birtokába kerül.

A *bill of ladinget* aláírhatja maga a fuvarozó vagy az általa megbízott személy is, mely kapcsán rendkívül gondosan kell eljárni, ugyanis nemcsak az áruátvételt tényét, hanem a pontos idejét, valamint az áru mennyiségét és minőségét is bizonyítja – abban a mértékben, amelyben a fuvarozó azt ellenőrizhette.^[112]

d) A hajóselismervény mint értékpapír

A *bill of lading* értékpapír, méghozzá – az értékpapírok közötti megkülönböztetéssel – dologi értékpapír,^[113] ami azt jelenti, hogy megtestesíti az áru feletti rendelkezési jogot. Így tehát, aki jogosan birtokban tartja a *bill of ladinget*, olyan helyzetben van, mintha azt az árut tartaná magánál, amelyre a hajóselismervény vonatkozik.

A hajóselismervény e funkciója a kereskedelmi forgalmat rendkívül megkönnyíti és egyszerűsíti, ugyanis, míg az áru – adott esetben egy hosszabb tengeri úton utazik – ennek révén lehetőség kínálkozik arra, hogy az áru többször cseréljen tulajdonost; majd az új tulajdonos a *bill of lading* birtokában újból rendelkezhet az áruval.

3. A fuvarozó felelőssége a Brüsszeli Egyezmény szerint

Az Egyezmény felelősségi struktúrája egy sajátos, vegyes rendszer: vannak tisztán vétkességi (szubjektív), s objektív szerkezetű elemei.

[111] Szalay, 2008, 116.

[112] Uo. 117.

[113] Majtényi, 1986, 57.

a) A tengeri fuvarozó szubjektív felelősségének terrénuma

A Brüsszeli Egyezmény szerint a fuvarozói felelősség egyik ága a megelőzés (prevenció) elsődlegességét hangsúlyozó vétkességi struktúrát követi, s ezért a károkozó (fuvarozó) jogellenes magatartásából indul ki, mely – mint arról említés történt – a hajó tengerképességének és rakományképességének szempontjából vizsgálendő.

Vétkességi elemnek számít az a rendelkezés^[114] is, amely kiköti, hogy a fuvarozó nem mentesül, azaz semmis, érvénytelen és hatálytalan bármely fuvarozási szerződésbe foglalt minden olyan záradék, megegyezés vagy megállapodás, amely gondatlanság, hiba vagy meghatározott feladat/kötelezettség elmulasztása folytán az árukban beállt hiányért/kárért a fuvarozót – vagy hajót – mentesítené, vagy korlátozná annak mértékét.

b) Felelősség a tengerképességért

Ahogy fentebb már kifejtettük, a fuvarozó a fuvarozás megkezdése előtt köteles a hajót hajózásra alkalmas állapotba helyezni, annak elmulasztásából – azaz ha nem teljesíti (a hajó tenger- és rakományképességével kapcsolatos) kötelezettségeit – eredő károkért felelősséggel tartozik.

A fuvarozó felelőssége tehát a tengerképességgel (és a rakományképességgel) kapcsolatos kötelezettségek elmulasztásán alapul: ha a hajó tengerképtelenségéből kár keletkezik, a fuvarozó felel, feltéve, hogy vétkes a tengerképtelenség fennállásában. A kár és a hajó tengerképtelensége közötti összefüggést ebben az esetben a károsultnak kell bizonyítania, de a fuvarozó is bizonyíthatja a vétlenségét – vagyis azt, hogy szükséges gondosságot tanúsított a tengeri út megkezdése előtt.^[115]

Abban az esetben pedig, ha a kár a hajózásra alkalmatlan állapotból keletkezett ugyan, de a fuvarozó bizonyítja, hogy ő maga vagy alkalmazottja megfelelő gondossággal járt el – a hajózásra alkalmasság biztosítása során – a tengeri út megkezdése előtt, nem felel a bekövetkezett károkért. A bizonyítási teher ez esetben a fuvarozót terheli („*exculpato*”). A gyakorlatban a hajós csak akkor mentheti ki magát a felelősség alól, ha a hajózásra alkalmatlan állapot nem az induláskor, hanem a hajóút során következett be.

c) A felelősség objektív elemei

A Brüsszeli Egyezmény megalkotásának megfogalmazott célja a hajóselismervények szokásos kimentő klauzuláinak rendszerbe foglalása, és ezzel párhuzamosan a felelősségkorlátozás és kizárás határok közé szorítása volt. Ebből adódóan

[114] 3. cikk, 8. pont.

[115] A tengerképesség időpontja tekintetében az út elkezdésének az ideje mérvadó.

nem határozza meg a Konvenció pozitív szabállyal, hogy mely esetekben tartozik felelősséggel a fuvarozó, hanem egy nagyon részletes – három csoportra osztható – listát ad arra vonatkozóan, hogy mikor nem áll fenn a fuvarozó felelőssége.^[116] A *contrario* azonban a fuvarozó felelősségét kizáró tényállások felsorolásából logikusan következik az, hogy a fuvarozó felel, ha az árut hiányosan/sérülten szolgáltatja ki, kivéve, ha valamely – alábbi – különleges mentesítő körülmény fennáll. Ezek a következők: a hajó parancsnokának, személyzetének, a révkalauznak vagy a fuvarozó alkalmazottjainak a navigációval vagy a hajó kezelésével kapcsolatos cselekedetével, hanyagságával vagy hibájával okozott károk;^[117] a tűz által okozott károk, ha az nem a fuvarozó hibájából következett; a tengeren vagy más hajózható vizeken a veszélyek és balesetek következtében keletkezett károk;^[118] természeti erők által okozott károk (*vis maior*);^[119] háborús események; a társadalom ellenségeinek cselekményei; uralkodók, hatóságok cselekményei, elkobzás; vesztégzár; az áru feladójának, tulajdonosának, ügynökének, képviselőjének cselekedete, mulasztása; sztrájkok, munkabeszüntetések vagy a munka bármely okból történő részleges vagy általános megszüntetése; zendülések, zavargások; élet- vagy vagyonmentés, illetve ennek kísérlete a tengeren; az áru belső tulajdonságából eredő mennyiségi, súly vagy egyéb veszteség; a csomagolás hibája;^[120] jelek elégtelensége vagy hibája; rendes gondossággal fel nem fedezhető hibák; nem a fuvarozó vagy ügynöke vagy alkalmazottjai cselekedetéből vagy mulasztásából eredő kár, de ebben az esetben az érdekeltnak bizonyítania kell, hogy a kár nincs okozati összefüggésben a fuvarozó, illetve a közreműködő cselekedeteivel. Jól látható, hogy a számos kimentő ok több csoportba sorolható. Legtöbbjük a „*vis maior*” kategóriájába esik, szövegében megtartva azokat a felelősség kizáró, korlátozó klauzulákat, amelyeket a kodifikátor (a konferencia) a korábbi időszakból, akár évszázados tapasztalatok alapján is, fenntartani kívánt. A fuvaroztató (*shipper*) közrehatása oldaláról az i), az n) és az o) pontba foglaltak lényegében megegyeznek az általános fuvarozói mentesítő okokkal. Ugyanez vonatkozik az áru belső tulajdonságára is, míg az élet- vagy vagyonmentés vagy ennek kísérlete a nyílt tengeren az egyik sajátos, a tengeri veszélyekre a kockázat megosztásával reagáló hagyományos tengerjogi klauzula.

[116] 4. cikk, 2.

[117] A hajó kezelése körüli „*management*”-nek minősülő mulasztásról van szó, és a fuvarozó nem felelős, ha a vihar következtében a szegecses meglazulása miatt betört vizet nem szivattyúzzák. (British King ügy, angol bíróság 1898. évi ítélet.)

[118] Ha a hajó viharba kerül, és ez alatt a ventilátorokat ki kell kapcsolni, aminek következtében a rakomány megromlik, hajózási hibáról van szó, melynek következményéért a fuvarozó nem felelős. (Pennsylvaniai kerületi bíróság, 1961. évi ítélete.)

[119] A hajón véletlenül keletkezett robbanás erőhatalomnak minősül, ezért a hajófuvarozó az emiatt előállt kérésért nem felelős. (Aix-en-Provence, 1961. VI. 27.)

[120] Az a körülmény, hogy a hajóselismervényen fel van tüntetve a csomagolás hiánya, csak akkor mentesíti a hajófuvarozót a felelősség alól, ha bebizonyítja, hogy a kár ebből az okból keletkezett. (Fb. Párizs, 1961. XII. 19.)

A felelősséget kizáró klauzulák sorából az ún. *management* hiba^[121] azért érdemel különös figyelmet, mert a polgári jognak azt az alapelvét sérti, mely szerint a szerződésalkotó felek felelősséggel tartoznak alkalmazottaik és az általuk választott közreműködők cselekedeteiért. E szabály eredete a Rhodos-i szabályokig nyúlik vissza; a tengeri fuvarozás egyik fő sajátossága volt ugyanis az, hogy a fuvarozó (hajós) a hajó felszerelése, személyzettel való ellátása, hajózásra alkalmas állapotba helyezése után – a korlátozott technikai lehetőségek okán – elvesztette személyes ellenőrzését a vállalkozás felett. A 20. században végbement technológiai fejlődés ugyan megváltoztatta ezt a helyzetet,^[122] azonban a fuvarozó ellenőrzése és irányítási lehetősége még ma sem lehet annyira közvetlen, mint a szárazföldi fuvarozás során.^[123]

Az Egyezmény a mentesítő okok között sorolja fel az ún. „deviációs záradékot” is. A kikötés jogszerű/jogszerűtlen voltának különleges jelentősége van a nemzetközi kereskedelmi hajózás joggyakorlatában, ugyanis akkor, ha a kijelölt útvonalról való letérés életmentés/vagyonmentés (áru megmentése), illetve azok megkísérlése céljából történik vagy egyébként ésszerű^[124] – a fuvarozó és az árutulajdonos szempontjából egyaránt indokolt^[125] –, akkor az eltérés miatt keletkezett kárért a fuvarozó nem felel.^[126] Abban az esetben viszont, ha az eltérés nem ésszerű, a fuvarozó csak akkor mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy nem a deviáció okozta a kárt, és az anélkül is bekövetkezett volna, vagy az olyan ok következtében keletkezett, amelyért a fuvarozó az egyezmény alapján amúgy sem felel.

d) A kártérítés mértéke

A fuvarozó felelősségének – a fent ismertetett mentesítő klauzulákon túl – további korlátozását jelenti az áru elveszéséért/megsérüléséért való felelősségének

[121] A hibát a hajóparancsnok, a tengerész, a révkalauz vagy más olyan személy követi el, akit a hajó irányításával a fuvarozó bízott meg.

[122] A szabály alkalmazása tekintetében a bíróságok egyre szigorúbbak: a személyzet cselekményeinek megítélése során szigorúan vizsgálják, hogy az elkövetett hiba nincs-e összefüggésben a fuvarozó személyes vétkességével. Pl. a hajóparancsnok sűrű ködben a radar szakszerűtlen használata és a közlekedési szabályok megsértése miatt havariát okozott. Az eljárás során bebizonyosodott, hogy a parancsnok hibája összefüggött azzal, hogy a fuvarozót a parancsnokok képzése és ellenőrzése tekintetében mulasztás és hanyagság terheli (pl. elnézte a közlekedési szabályokkal ellentétes navigációt). A bíróság ezért vétkesnek minősítette a hajótulajdonost, és az okozott kár megtérítésére kötelezte.

[123] Kovács – Majtényi – Szalay, 1991, 32.

[124] „Reasonable”.

[125] A deviáció jogosságát/jogtalanságát tette vizsgálat tárgyává a Lordok Háza a Stog Line Ltd. – Foscolo, Mango Ltd. ügyben, melyben –a Swanseából Isztambulba tartó hajóút során a felek közötti jogviszonyra a Hágai Szabályok vonatkoztak – a hajó eltért a szerződéses útvonaltól azért, hogy St. Ives-ben partra tegyen néhány mérnököt, akik a hajó üzemanyag-takarékossági berendezését ellenőrizték. St. Ives elhagyása után pedig a hajó zátonyra futott. A bíróság úgy döntött, hogy a deviáció a Szabályok értelmezése szempontjából nem volt ésszerű, mert ahhoz az árutulajdonosnak nem fűződött érdeke.

[126] 4. cikk, 4.

összegszerű korlátozása is. Az összegszerűen meghatározott felelősség azért is méltányos a fuvarozó felelősségének megállapítása körében, mert a fuvarozó a fuvardíjért nem csupán teljesítményt végez, hanem jelentős kockázatot is vállal, figyelemmel a mennyiségileg is jelentős értéket képviselő rakományra.

A Brüsszeli Egyezmény ezért eredetileg csomagonként/egységenként 100 font sterling vagy más pénznemben,^[127] ezzel egyenlő értékű összegben határozta meg a fuvarozó kártérítési kötelezettségét.^[128] A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a meghatározott érték felett a fuvarozó nem tartozik kártérítési kötelezettséggel.

Abban az esetben viszont, ha a feladó meghatározta az áru természetét és értékét is megjelölte a berakodás előtt, és azt rávezették a hajóselismervényre (értékbevallás), akkor ennek megfelelően alakul a fuvarozó felelőssége is. A bejegyzett nyilatkozat szerinti érték valódiságát az Egyezmény rendelkezései szerint vélelmezni kell, de a fuvarozónak joga van az ellenkezőjét bizonyítani. A fuvarozó nem tartozik azonban felelősséggel az árut ért veszteségért/kárért, ha a hajóselismervényben a feladó szándékosan téves bejegyzést tett természetük vagy értékük vonatkozásában.^[129]

Az Egyezmény a veszélyes árukért^[130] fennálló felelősségre is speciális előírásokat tartalmaz. A rendelkezések szerint ugyanis, amennyiben a fuvarozó az áru természete és jellege ismeretében nem járult volna hozzá felvételéhez, a kirakodás előtt bárhol kirakhatók, megsemmisíthetők vagy ártalmatlanná tehetők kártérítés nélkül. Ebben az esetben ugyanis a feladó tartozik felelősséggel azért a kárért/veszteségért, ami a veszélyes áru felvételéből származik. Ha azonban a fuvarozó beleegyezésével történik az ilyen természetű áru felvétele, akkor a közös hajókár szabályait kell alkalmazni.^[131]

A fuvarozó kártérítési felelősségének összegszerű meghatározása kapcsán különös figyelmet érdemelnek a Visby és a Brüsszeli Protokoll már említett rendelkezései is.

Az 1968-ban elfogadott kiegészítő jegyzőkönyv ugyanis – a fent kifejtett okokat alapul véve – módosításokat és kiegészítéseket tartalmaz a fuvarozó felelősségének összegszerű korlátozására vonatkozóan. A fuvarozó csomagonkénti/egységenkénti maximális felelősségét – a konferencia skandináv delegációjának ellenzésére^[132] – 10 000 arany frankban^[133] határozta meg. A Visby Protokoll szerint, ha az áru értékét nem tüntetik fel a hajóselismervényen, sem a

[127] A pénzegység alatt aranyértéket kell érteni. Azok a szerződő államok, amelyekben a font sterling mint pénzegység nincs használatban, fenntartják a jogot, hogy pénzrendszerük szerint kerekszámokban állapítsák meg a font sterlingben kifejezett összegeket. A nemzeti törvények fenntarthatják az adós részére azt a jogot, hogy tartozását hazai pénzben teljesítse az illető áruk kirakásának kikötőjébe való érkezés napján jegyzett árfolyam szerint. (9. cikk.)

[128] 4. cikk, 5.

[129] Uo.

[130] Pl. gyúlékony vagy robbanó anyagok.

[131] 4. cikk, 5.

[132] A frankkal kapcsolatos problémákra figyelmeztetett.

[133] 1 frank aranyértékét 65,5 milligrammban határozta meg.

fuvarozó, sem a hajó nem felelős a károkért csomagonként/egységenként 10 000 frankot, vagy a sérült/elvesztett áru bruttó súlyának kilogrammonként 30 frankot^[134] meghaladó összegben. Az alkalmazandó érték attól függ, hogy melyik számítási mód szerint magasabb az érték akkor, ha a feladó nem tesz - ennél magasabb összegben - értékevallást.

1977-re - a Visby Szabályok hatályba lépésének idejére - a frank aranydeviza-rendszerhez való kötődése, és az árfolyam reálértékével kapcsolatban felmerülő nehézségek^[135] okán ismét változtatásra volt szükség. Az árfolyamproblémákból adódó konfliktusok miatt a frank elszámolási egységét SDR-re^[136] változtatták.^[137]

Az ennek eredményeként 1979-ben elfogadott Brüsszeli Protokoll úgy rendezte a fuvarozó felelősségét, hogy sem a fuvarozó, sem a hajó nem felelős a károkért csomagonként/egységenként 666,67 elszámolási egységet, vagy a sérült/elvesztett áru bruttó súlyának kilogrammonként 2 elszámolási egységet (SDR!) meghaladó összegben. Az alkalmazandó érték ebben az esetben is attól függ, hogy melyik számítási mód szerint jön ki magasabb érték akkor, ha a feladó nem vall be ennél magasabb összeget.^[138]

A fentiekből jól látható tehát, hogy a font sterlingben, a frankban, valamint az SDR-ben megállapított - az aktuális világgazdasági feltételekhez igazított - kártérítési határértékek egy meglehetősen szerteágazó kártérítési struktúra képét mutatják, melyet tovább fokoznak a nemzeti kodifikációval életbe lépett „hazai” valuták alkalmazása is.

A Brüsszeli Egyezménynek és az azt kiegészítő jegyzőkönyveknek tehát - a hajóselismervény feltételek bizonyos egységesítésén túl nem sikerült valódi nemzetközi egyensúlyt teremtenie. Ezért az 1970/80-as években, valamint az ezredforduló tájékán ismét előtérbe került az újabb korszerűsítés, egységesítés igénye.^[139]

IV. ÖSSZEGRZÉS

A tengeri árutovábbításra vonatkozó joganyag továbbfejlesztésére és bizonyos szempontú egységesítésére elsőként tehát - a sok tekintetben új időszámítást hozó - 18-19. század fordulóján került sor. Egy következő világgazdasági robbanás következtében azonban újra és újra szükségessé vált a joganyag folyamatos modernizálása és ésszerűsítése, ezért az 1924-ben útnak indult

[134] „Pointcaré”.

[135] Gondolva az aranydeviza-rendszer összeomlására.

[136] *Special Drawing Rights*: „Különleges Lehívási Jogok”, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) tagjainak szabadon használható pénzneme, ami legjelentősebb nemzeti valuták valutakosárban történő egyesítését jelenti.

[137] Berlingieri, 2011, 2.

[138] Szalay, 2008, 128.

[139] ENSZ Konvenciók, Rotterdami Egyezmény.

egységesítési folyamat nem fejeződött be a Hágai Szabályok utolsó fázisával (a Brüsszeli Protokoll elfogadásával) sem.

A Hague-Visby Rules a tengeri fuvarozási jogviszonyt továbbra is meglehetősen egyoldalúan szabályozza, sokszor tarthatatlanul előnyös helyzetet biztosít a fuvarozóknak, miközben figyelmen kívül hagyja a kereskedők (árutulajdonosok) jogos érdekeit. Ez különösen a felelősségi szabályok egyoldalúságában ölt testet.^[140]

A revízió problémája – az egységes szabályozás létrehozásának nehézsége – oda vezethető vissza, hogy a szabályok kidolgozásában részt vevő szervezetek^[141] zömmel a hagyományosan is tengeri kereskedelmet folytató nagyhatalmakat tömörítik, ezért nem meglepő, hogy elsősorban az ő érdekük jelenik meg hangsúlyosabban. Az ENSZ szerepének előtérbe kerülésének, különösen pedig a kereskedelmi jog egységesítésével foglalkozó szervezetek belépésével viszont az egyensúly az érdekeltek között megteremthetővé vált.

Az egység megteremtésének egy másik nagyon jelentős, a korszakot is meghatározó fordulata az 1960-70-es években – a II. világháború negatív társadalmi és gazdasági hatásaira reflektáló – új gazdasági környezet kirajzolódása volt, melyben az újonnan megszülető államok (fejlődő államok) megpróbálták bekapcsolódni a kereskedelem vérkeringésébe.^[142] Jellemzően az ő hátrányukra szólt azonban a rendszeres és kiszámítható áruáramlást biztosító *liner service* újbóli megerősödése. Az ekkor kialakuló kereskedelmi gyakorlatban ugyanis – visszaélve a II. világháború negatív gazdasági következményeivel – tendenciaszerűen terjedt el a nagyobb mennyiségű rakományt szállító, elsősorban fejlett államokat tömörítő fuvaroztatói csoportok érdekeinek kedvező fuvarozási feltételek alkalmazása; ami az iparosodó (tehát gazdaságilag fejletlen) államok diszkriminációját is megalapozta.^[143]

A felerősödő kritika hatására és természetesen a fejlődő államok indítványára kezdett el az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága (UNCITRAL) foglalkozni a tengeri árutovábbítási alrendszer jogi kereteinek rendezésével. A Szervezet jogalkotási tevékenységének első eredménye a Vonalkonferenciák Magatartási Kódexe (1974); majd a Brüsszeli Egyezmény és kiegészítő protokolljainak struktúrájával szakító nemzetközi konvenció, a konferencia^[144] helyszínéről elnevezett Hamburgi Egyezmény (1978). A Szervezet jogalkotási tevékenységének „áttörő” fordulatát hozta a Terminálok felelősségéről szóló ENSZ Konvenció elfogadása is, hiszen – a korábbi (UNIDROIT) kezdeményezések ellenére – ez az első olyan jogforrás, ami globális szinten kívánta rendezni a tengeri fuvarozáshoz kapcsolódó, az árutovábbítással

[140] Majtényi, 1986, 68.

[141] CMI, ISC.

[142] Frederick, 1991, 81-117.

[143] Angelo – Faria, 2009, 288-289.

[144] A Hamburgi Egyezményt kidolgozó konferencia sorozatot Hamburgban tartották.

összefüggő tevékenységekre szakosodott raktározó-„kezelő” üzemek (terminálok) felelősségi struktúráját.

Az UNCITRAL égisze alatt született konvenciók csekély ratifikációs számából azonban az következik, hogy a joganyag továbbra sem egységes, nem kiszámítható, és nem teremt a felek számára esélyegyenlőséget. (Az egyezményt első sorban tranzit államok ratifikálták.)

Ahogy már a bevezetésben is utaltunk rá, ezen a helyzeten a Rotterdami Egyezmény kíván változtatni, melynek megalkotásában – a korábbi, csak részben sikeres kodifikáció tanulságait levonva – szerepet kaptak az érdekelt gazdasági szereplők, illetve azok érdekképviselői is. Így a CMI és az UNCITRAL kellő mennyiségű gyakorlati tapasztalat birtokában szabályozta azokat az életviszonyokat, melyekre a korábban elfogadott jogszabályok^[145] egyáltalán nem nyújtottak megoldást; vagy éppen ellenkezőleg, feltételeikkel nem teremtettek elfogadható körülményeket.

Ez alapján a Rotterdam Rules visszanyúlik a szokásjogi természetű Brüsszeli Egyezmény felelősségi struktúrájához, megszüntetve annak értelmezési problémáit, s emellett – a globális kereskedelem modern igényeihez igazodva – számos új elemet is bevezet.^[146]

Az Egyezmény az ENSZ eddigi legutolsó nemzetközi fuvarjogi tárgyú jogszabálya, de talán alappal bízhatunk abban, hogy a korábbi, angolszász alapokon nyugvó tradicionális struktúra újraélesztése elfogadható és kiszámítható körülményeket fog biztosítani a globalizálódó nemzetközi kereskedelem meglehetősen szerteágazó érdekköreinek is. Nemzetközi szakmai vélemények szerint a Rotterdami Egyezmény ugyanis az egyetlen reális lehetőség a nemzetközi fuvarjog egységesítésére,^[147] ezért ha a Rules nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, feltehető az a kérdés is, hogy szükség van-e egyáltalán olyan globális szintű uniformizált szabályok kidolgozására, melyek a legkülönbözőbb nemzeti-regionális igényeknek és elvárásoknak is megfelelnek. A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy a minden fél számára fenntartások nélkül elfogadható egység megalkotása egyáltalán lehetséges-e.

A válasz valószínűleg igen, melynek fő okait a tengeri fuvarjog egységesülését bemutató fejlődési ív következő – részleteiben már felvázolt – szakaszainak tervezett vizsgálata, elemzése támaszthatja alá.

[145] Vonalkonferenciák Magatartási Kódexe, Multimodális ENSZ Konvenció, Hamburgi Egyezmény, A terminálok felelőségéről szóló ENSZ Konvenció.

[146] Pl. elektronikus dokumentáció.

[147] Sturley, 2011, 63.

- Angelo, Jose – Faria, Estrella (2009): *Uniform Law for International Transport at UNCITRAL: New Times, New Players, and New Rules*. 288–289. Texas International Law Journal. Vol. 44. Spring. Elérhető: <http://www.tilj.org/content/journal/44/num3/Faria277.pdf>.
- Berlingieri, Francesco (2011): *The history of the Rotterdam Rules, The United Nations Convention on Contract for the International Carriage of Goods Wholly or Party by Sea, An appraisal of the Rotterdam Rules*. Heidelberg Dordrecht, London–New York.
- Bernhofen, D. M. – El-Sahli, Z. – Kneller, R. (2013): *Estimating the effects of the container revolution on the world trade*. CESino Working Paper Series 4136. CESifo, Center for Economic Studies and Ifo Institute. Munich.
- Cameron, Rondo (1998): *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Maecenas könyvek – Talentum Kft., Budapest.
- Frederick, David C. (1991): *Political participation and legal reform in the international maritime lawmaking process: from Hague Rules to the Hamburg Rules*. Journal of Maritime Law and Commerce. Vol. 22. No. 1. January. 81–117.
- Hoekes, Marian (2010): The contemporary situation and its pitfalls. In: *Multimodal Transport Law*. Kluwer Law International BV, The Netherlands.
- Kirkaldy, Adam Wills (1914): *British Shipping, its history, organizations and importance*. Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd., London.
- Kreskay Ferenc (1996): *A fuvarozó felelőssége a Brüsszeli Egyezmény alapján*. Kandidátusi értekezés.
- Kovács – Majtényi – Szalay (1991): *Tengeri fuvarjog*. Universitas Győr Nonprofit Kft., Győr.
- Majtényi László (1986): *Tengeri fuvarjog*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Maddison, Angus (2006): *The world Economy A millennial perspectiv: Historical statistics*. OECD, Paris.
- Sieveking, F. (1906): *The Harter Act and the Bills of Lading Legislation*. The Jale Law Journal. Vol. 16. 25–39.
- Sturley (1991): *The history of COGSA and the Hague Rules*. 22 Journal Maritime Law & Com. 1. 18.
- Sturley (2009): Transport Law for the twenty-first century: an introduction to the preparation, philosophy, and potential impact of Rotterdam Rules. In.: *A new convention for the carriage of goods by sea – The Rotterdam Rules*. Lawtext Publishing Limited.
- Sturley, Michael F. (2011): *General Principles of Transport Law and the Rotterdam Rules, The United Nations Convention on Contracts for the International Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea, An appraisal of Rotterdam Rules*. Springer Heidelberg Dordrecht, London–New York.
- Sturley – Fujita – Ziel (2010): Introduction and historical background to the Rotterdam Rules. In: *The Rotterdam Rules*. Sweet & Maxwell.
- Sturley – Fujita – Ziel (2010): Scope of application. In: *The Rotterdam Rules*. Sweet & Maxwell.
- Sweeney, Joseph C. (1991): *UNCITRAL and the Hamburg Rules – The risk allocation problem in maritime transport of goods*. Journal of Maritime Law and Commerce. Vol. 22. No. 3. July–October. 511–538.
- Szalay Gyula (2008): *A fuvarjog alapjai*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.
- *The United States Harter Act*.

- *International Convention for the Unification of Certain Rules of Law Relating to Bills of Lading (Hague Rules).*
- *United Nations Convention on Contracts for the International Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea. The Rotterdam Rules. (2008) New York.*

Hogyan (ne) tovább a válságból, Európa?

A közgazdászok és a politikusok is egyetértenek abban, hogy Európa előtt két nagy kihívás áll: sikeresen helytállni a világgazdasági versenyben, és megőrizni az európai társadalmi modell vívmányait. Vannak optimista és pesszimista scenáriókat vizionáló vélemények. Az előbbieket szerint Európa a világ legfejlettebb régiójává válhat, az utóbbi szerint határozott visszaesésre kell számítani, sőt Európát még a feltörekvő országok is meg fogják előzni. Ebben a cikkben ezeket a kihívásokat fogom alaposabban megvizsgálni a 2008-as világgazdasági válságra adott lépések fényében. Habár az uniós intézkedések és szabályozás néhány torz vonására rá fogok mutatni, nem célom egzakt választ adni a kihívásokra. Szerintem erről a témáról tudományos jellegű tanulmány keretében ez nem is lehetséges, mivel a jövőről van szó, a vizsgált folyamatok pedig komplexek és korántsem determinisztikusak. Amiben biztos vagyok, hogy Európa válasza kényszerű, ami kihatással lesz az integráció további folyamataira is. A világgazdasági válság után megnyílhatnak új utak az egymástól homlokegyenest eltérő víziók sorozata előtt.

I. A 2008-AS GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁG HÁTTERE

A kétezres évek biztatóan kezdődtek a világgazdaság szempontjából. A feltörekvő országok növekedése kiegyensúlyozottá vált, és fokozatosan gyorsult, India és Kína új növekedési és modernizációs pályára állt. Mindennek következtében 2006-ban már közel 5 százalékos volt a világméretű reál-GDP növekedés. A világkereskedelem liberalizált bővülése miatt növekedett az olcsó – elsősorban ázsiai és kínai eredetű – import és az alacsony költségű – a fejlődő piacokról a fejlett piacokra áramló – munkaerő, ami a fejlett országokban is hozzájárult a viszonylag stabil, alacsony inflációs környezet kialakulásához. Az alacsony inflációs környezetre számos jegybank – így az amerikai szövetségi központi bank, a FED is – alkalmazkodó monetáris politikával, a kamatlábak csökkentésével reagált, amely miatt likviditásbőség lépett fel a piacon. A kereskedelmi bankok – fő feladataikat ellátva – igyekeztek a befektetésre váró rengeteg pénz számára ügyfelet találni, például vonzó lakásvásárlási hitelek ajánlataival.

Az elsődleges, príme ügyfelek fogyatkozó száma miatt azonban kezdték elfogadni a kevésbé biztos (ún. *subprime*) klienseket is, akik hitelképessége vitatható volt, ám a pénzbőség idején egymással versengő pénzintézetek engedtek szigorúságukból; úgy számoltak, elvben racionálisan, de óvatlanul, hogy ha az ügyfél fizetéképtelenné válik, akkor az ingatlan ügyis visszaszáll a pénzintézetre. Amikor azután a jegybank kamatot emelt a gazdasági fejlemények miatt, ezek a gazdasági tényezők együttesen a *subprime* ügyfelek törlesztési képességét is erősen meggyengítették, és a pénzintézeteket kellemetlen meglepetés érte. A nem fizető adóstól ugyan visszavették a ki nem fizetett ingatlanokat, de ezt a rengeteg ingatlant nem voltak képesek időben és eredeti áron eladni a romló klímájú és túlkínálatot mutató ingatlanpiacon. Az a fedezet, ami szokásos üzleti időben kellő biztosítéknak számított, a tömeges eladások miatt a folyósított hitel töredékét hozta csak vissza.

De nem csak a bankokat érte komoly veszteség. A hosszú lejáratú jelzáloghiteleket szokásossá vált forgatható értékpapírrá alakítani, és a hosszabb lejáratú pénzügyi ügyletek iránt érdeklődő pénzintézeteknek eladni.^[1] Mivel a tapasztalat alapján, a jelzálogügyleteket kis kockázatú, jól fedezett pénzügyi terméknek ismerte el a szakma, ezek a pénzintézetek örömmel vásároltak ilyen értékpapírokat. Amikor azonban tömegesen váltak fizetéképtelenné a gyenge pénzügyi helyzetű ügyfelek, az értékpapírok birtokosai – köztük európai, ázsiai és közel-keleti bankok – hirtelen azzal szembesültek, hogy követeléseik piaci értéke az eredeti vételár töredékét érik, hiszen ki akarna tőlük fedezetét vett értékpapírt vásárolni. Így vált az amerikai lakáshitelezési krízisből 2008-ra súlyos világgazdaságot megrengető válság. A 2007-ben kezdődött krízis tehát két szakaszra osztható: i) a 2007 augusztusától 2008 szeptemberéig tartó, „másodrendű jelzálogpiaci” („*subprime*”) válságra és ii) a 2008 szeptemberében, a Lehman Brothers csődbe menetelével indult szakaszra, amit már globális pénzügyi és gazdasági válságnak tekinthetünk, és amely során bizalmi válság alakult ki, a piacokon pedig megszűnt a likviditás.

A válságot előidéző legfontosabb jelenség a globális egyensúlytalanság volt. Kína az 1990-es, majd a 2000-es években egyre hatalmasabb külkereskedelmi többletet produkált. Mivel az EU és Japán külkereskedelme nagyjából tartotta magát Kínával szemben, ennek a többletnek az ellenértéke hiány formájában döntően az USA gazdaságában gyűlt össze, amely ráadásul a két másik világgazdasági centrummal, Japánnal és az Európai Unióval szemben is negatív külkereskedelmet produkált. Ezt a hatalmas folyó fizetési mérleg hiányt csak a tökemérlegben keletkező óriási többlet ellensúlyozhatta. Ez a többlet három részből tevődhet össze: i) közvetlen külföldi beruházásokból, azaz külföldi vállalatok amerikai beruházásaiból vagy vállalatfelvesárlásaiból; ii) portfólió-beruházásokból, azaz külföldi gazdasági szereplők amerikai értékpapír (részvény,

[1] Ennek közgazdasági háttéréről részletesebben ld. Hess – Smith, 1996, 237–253.

kötvény) vásárlásaiból; illetve iii) külföldről érkező hitelekéből. Ugyanakkor a három folyamat közül egyikben sem fenntartható a végtelenségig akkora mértékű többlet, mint amekkora hiány a külkereskedelem révén a folyó fizetési mérlegben keletkezett.

Bár az Európai Uniónak összességében nézve ugyan rendben voltak a mutatói, hiszen többletet produkált a világkereskedelemben, de amennyiben tagországokra bontva vizsgáljuk meg az értékeket, komoly problémákat lehet e térségben is felfedezni. Az Európai Unió szerény többlete alapvetően egy ország, Németország gigatöbbletéből, valamint néhány magország és északi ország kis többleteiből, és a többi - jellemzően déli perifériásnak nevezett - ország jelentős hiányából tevődött össze. Azaz, a világgazdaság jelentős államai, térségei erősen kétféle szakadtak: olyan államokká, amelyek jelentős külkereskedelmi többletet voltak képesek felmutatni, mint például Németország, Kína, Japán, a skandináv országok, és az EU egyes magországai; illetve olyan államokká, amelyek jelentős külkereskedelmi passzívummal rendelkeztek, mint például USA, európai és észak-afrikai mediterrán országok, balkáni országok, egykori szocialista EU tagok. A 2008 őszén kitört pénzügyi-gazdasági világválság pillanatok alatt világossá tette, hogy ilyen egyensúlytalanság huzamosabb ideig nem állhat fenn. A negatív külkereskedelmi mérleggel rendelkező országok nagyon gyors alkalmazkodási kényszeren mentek keresztül. Elég megnézni a visegrádi országok külkereskedelmi mérlegét, ami negatívumból szinte azonnal - a fogyasztás jelentősebb visszaesésével - pozitívummá alakult át. De az USA külkereskedelmi passzívuma is közel egy hónap alatt megfeleződött 2008 őszén.

Az amerikai belpolitikában sokáig a kauzalitás kérdésén folyt heves vita (a politikai felelősség megállapítása végett), nevezetesen, hogy a két esemény közül melyik volt hamarabb: vajon a FED alacsony kamatpolitikája okozta-e a pénzbővséget, az pedig a felelőtlen és túlzott hitelezést (ez az ún. *money glut* álláspont), vagy pedig a FED alacsony kamatait lehetővé tevő ázsiai megtakarítási hajlam okolható-e a buborékért (az ún. *savings glut* teória).^[2] Az utóbbi álláspontot képviselte nyilván az amerikai szövetségi jegybank.^[3] Az amerikai FED hivatalos álláspontja szerint tehát ekkora megtakarítási roham megkövetelte a végső hitelfelvevő szerepét, elkerülendő a globális deflációs nyomást, azon keresztül pedig a globális recessziót. Ezt a szerepet pedig a FED töltötte be. Ráadásul a FED azzal, hogy külföldre adta el az adósságát, elkerülte, hogy a saját, belső piacán érvényesüljön az ún. kiszorító hatás (*crowding out effect*), amikor is az állami hitelfelvétel kiszorítja a hitelpiacról az egyéni hitelfelvevőket, mert az államnak hitelezni mindig biztonságosabbnak minősül. Más szavakkal, éppen a szövetségi deficit olcsó finanszírozása tette lehetővé, hogy a belső hitelpiacon alacsonyan tarthassák a hitelek költségeit. A *money glut*

[2] Thoma, 2007.

[3] Bernanke, 2007.

elmélet fordítva magyarázza a jelenségeket, és éppen azt nehezményezi, hogy az alacsony kamatszint csökkentette az amerikai gazdaság befektetési hajlandóságát és a hitelezés felé fordította a figyelmet – különös tekintettel a jelzálog-hitelezésre és M&A (*Mergers and Acquisitions* – vállalati felvásárlások) aktivitásra.

II. AZ EURÓÖVEZET PROBLÉMÁI

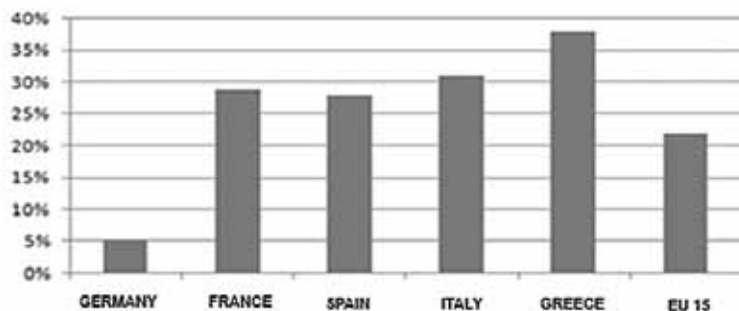
A közös valuta és monetáris unió korai és megalapozatlan bevezetésével valójában mind a globális egyensúlytalanság, mind a válság kialakulásában Európának is nagy szerepe volt.^[4] Már a kezdetektől léteztek azok az aggodalmak, amelyek szerint a közös fiskális politika, illetve az amerikai mintájú, nagyfokú munkaerő-mobilitás elengedhetetlen feltételei az „európai projekt” sikerének, az integráció ennek ellenére haladt tovább a maga útján. Ha Amerikában a felelőtlen lakáshitelezés, akkor Európában a felelőtlen szuverén hitelezés volt az eredendő bűn. A régió periféria-országai (de még a balti államok is) az indokoltnál olcsóbb hiteleket kaptak. Így amikor a finanszírozás kezdett elapadni, Európa egy egészen sajátos, regionális jellegű problémával találta szembe magát: Európában az euróövezet egyben tartása bizonyult az igazán komoly feladatnak.

Az európai országok már eleve alacsonyabb növekedési potenciállal bírtak mielőtt beléptek volna a válságba, mint az USA. Ezen felül az euróövezet sokkal nehezebben tud fiskális eszközökhöz nyúlni a válság enyhítésére, tekintettel arra, hogy ezek az országok már 2008 előtt is nagy fiskális deficiteket halmoztak fel és nem pusztán átmeneti okokból. Az alacsonyabb produktivitás és az egyre romló demográfiai mutatók várhatóan nem változnak meg. A szociális kohézió mindeközben a szükséges reformok állandó elnapolásának legjobb kifogásává lépett elő. Az államadósság pedig ritkán vezet innovációhoz vagy megtérülő beruházásokhoz: a pénz szinte minden esetben a jóléti államok fenntartására és a hitelen alapuló fogyasztás fellendítésére ment el. A rendszerbe kerülő nagy hitelmennyiség egyben a bérek emelkedéséhez, ezáltal pedig a versenyképesség csökkenéséhez is vezetett. Eközben a túlméretes bürokrácia és a rendszerszintű problémák javítás nélkül tovább döcögtek, és a magasan képzett szakmákban visszavetették a beruházást. Az eredmény az lett, hogy az EU országai nemhogy növelték volna a produktivitásukat, de veszítettek versenyképességükből.

Jól demonstrálja ezt a problémát az európai országok jelenlegi helyzete. Hogyan tudta Németország sikerrel felvenni a harcot a világgazdaságban, és miért jutottak szinte a csőd szélére a mediterrán országok? Hogyan alakulhattott ki az a korábban elképzelhetetlen helyzet, hogy a francia államfőjelöltek a gazdaság „németizálásának” ígéretével kampányoltak? Németország a válság kitörése előtt a világ legnagyobb exportőre volt, megelőzve a nála sokkal nagyobb

[4] Krugman, 2008, 106–107.

gazdaságú Kínát, Japánt és USA-t. Jelenleg is GDP arányosan a világ legnagyobb külkereskedelmi többletével rendelkezik. Hogyan érte mindezt el? Általában a német gazdasági innovációra és munkakultúrára szokás hivatkozni, s persze ez nem is minden alap nélküli. Ugyanakkor a teljes válasz másik fele egy kevésbé kihangsúlyozott tényben, a német béredeflációban található. Németországban 2000 és 2010 között a bérköltségek 5%-kal nőttek, ami messze elmaradt az európai tagállamokhoz képest. Csak az összehasonlítás és tájékozódás érdekében, íme, néhány további adat.^[5]

1. ábra: Bérköltségek alakulása 2000–2010^[6]

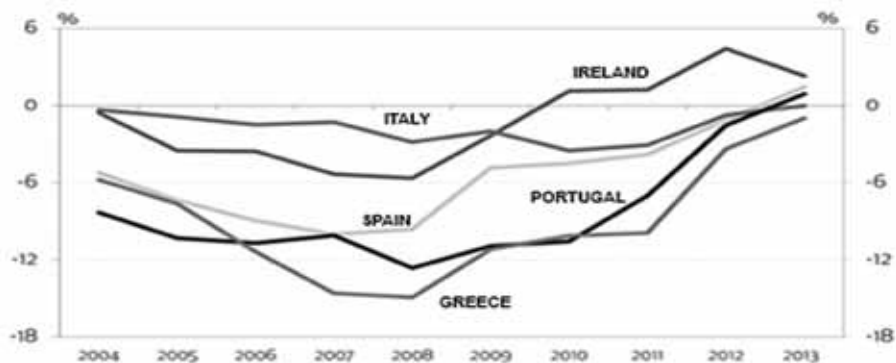
Mármost a német bérek növekedésénél sokkal nagyobb volt ezen időszak alatt a német infláció értéke, azaz a német reálbérek folyamatosan – és már 1998 óta – csökkentek. Ugyanakkor a német bérek vásárló-értékének csökkenése felfogható ellentételezésként, hogy cserébe a német termékek folyamatosan relatíve egyre olcsóbbá váltak, azaz egyre eladhatóbbak lettek. A német vállalatok tehát növelhették termelésüket, s ehhez nem kellett azt külföldre vagy Európán kívülre (a Távol-Keletre) vinni. Látható is lett ennek az eredménye, a német munkanélküliség történelmi mélypontra esett vissza, ami csaknem fele a franciának, és töredéke a perifériás gazdaságokban jelentkezőnek.

Mivel a nála kevésbé termelékeny EU tagországok nem lépték meg ugyanezt, egyértelmű volt, hogy felborul Európán belül az egyensúly. A folyó fizetési mérleg és a fiskális deficit tovább romlott, és ezek az országok végletesen eladósodtak. Az euró drámai erősödésével ezek az országok egyre jobban veszítettek relatív versenyképességükből. Ráadásul az euró az a valuta, amely a legnehezebben tud reagálni egy valuta-leértékelési versenyre, és szakmailag

[5] Megjegyezhetjük, hogy egyébként a mi országunk sem maradt ki ebből a sorból, emlékeztetnék itt a 2000-es évek elején erőltetett minimálbér-emelésére (első Orbán-kormány), valamint a 2002-ben meghirdetett 100 napos programra (Medgyessy-kormány).

[6] Forrás: EUROSTAT, saját szerkesztés.

nagyon úgy tűnik, hogy a monetáris unió nem maradhat fenn fiskális és politikai unió nélkül.^[7] Az államcsőd és a leértékelés kettős kockázata súlyos következményekkel járhat, és egyben rámutat az Egyesült Államok és az Európai Unió közötti különbségekre. Az eurózóna nem rendelkezik az amerikai föderalizmussal járó vészhelyzeti mechanizmusokkal, amelyek például lehetővé teszik, hogy Nebraska csődje esetén a szövetségi szint közbeavatkozzon. A közös valuta kialakulása óta persze voltak hangok, amelyek a fiskális unió hiányára hívták fel a figyelmet. Ugyanakkor a válság előtt a mediterrán európai országok komoly haszonélvezői voltak annak, hogy a németekkel azonos kamatok mellett adósodhattak el. Ez is hozzájárult az eurózóna buborékainak kialakulásához. A válság kitörésekor azonban a monetáris unió következtében ezek a hatalmas adósságban úszó országok nem tudtak az egyedi valuta-leértékelés bevett eszközéhez folyamodni az adósságuk „elinfálásához”, hiszen a kamatszintet nem ők mozgatják, és a valutapiaci beavatkozás is ki van zárva.^[8] De nem elég csak arra figyelni, hogy az államháztartás folytasson felelős gazdálkodást. A magánszektor (vállalatok és háztartások) is képes túlköltekezni, és ha egy országban nincsenek belföldi megtakarítások, akkor ezeket mind külföldről kell behozni. Ez az, amit kifejez a folyó fizetési mérleg egyenlege, ami bizony elég súlyos képet mutat az európai országokról.

2. ábra: Folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP százalékában, 2004–2013^[9]

Itt érdemes megemlíteni, hogy az aktuális válság kezelése mellett arra is szükség lenne, hogy az eurózónában a szabályozó hatóságok nagyobb hangsúlyt fektessenek a jelenlegihez hasonló aszimmetrikus gazdasági válságok megelőzésére. A legfőbb probléma, hogy még a legmagasabb döntéshozói és

[7] Ferraro, 2005.

[8] Krugman, 2008, 108.

[9] Forrás: IMF, saját szerkesztés.

szabályozói szinteken is (pl. EU, IMF, Világbank, maastrichti konvergencia-kritériumok) elsősorban csak egyetlen gazdasági szereplőnek, az államnak az adósságát szokták korlátozni és nem a teljes nemzetgazdaságét. Pedig makro-gazdaságilag sokkal relevánsabb adósságmutató az ország (tehát az állam és magánszektor) külföld felé fennálló nettó adóssága (a GDP arányában).

Valójában a túlzottdeficit-eljárás az Európai Unió egyetlen eszköze a renegát költelezők megfékezésére, de ennek két hátulütője is van. A szankciók olyan automatizmusok, amelyek lassan módosulnak, és egyáltalán nem tudnak mérlegelni. A nemzeti politikus felelőtlenségét tehát a nemzetek feletti automatizmus rugalmatlansága korlátozta csak – és egyik sem tekinthető ideális megoldásnak. Másrészt a kritériumok nem veszik figyelembe a számok mögött rejlő strukturális különbségeket, és mint a görög példa is mutatta, komoly teret engedtek a könyvelési kreativitásnak. A legnagyobb probléma azonban az effektív retorziók hiánya a deficit-limitet túllépő tagállamokkal szemben.

A szuverén adósságok ugyanakkor csak egy részét képezik a problémának, bár igen szembeötlő részét. Az Unió heterogenitása és többsebességessé válása azonban már olyan strukturális probléma, amely még geopolitikai szempontból is súlyosnak minősül. Az európai gazdaságok kettéváltak a német egyesítés után. Míg Németország hatalmas erőfeszítéssel és módszeresen végrehajtotta saját belső konszolidációját, és export-vezérelt szufficit-országgá alakult, Európa többi része a fiskális felelőtlenség különböző formáit mutatja. Mindazonáltal – bármennyire is döbbenetesen hangzik – Kína és az USA mellett a német gazdaság játszott még hatalmas szerepet a nemzetközi gazdasági egyensúlytalanságok, és így tulajdonképpen a világgazdasági válság kialakulásában. S ma végső soron Németországnak kellene fedeznie a teljes eurózóna kimentését, és állni a számlát mások költelezéséért. Osztom azt az elemzői véleményt, hogy az eurózóna kétféleképpen bomolhat fel: kizárják a rosszul teljesítőket, vagy kilép Németország. Mindkét eshetőség súlyos és kaotikus következménnyel járhat. A német kancellár, Angela Merkel sokáig az euroövezet melletti elkötelezettségét hangoztatta. Mostanra azonban – és különösen a januári görög választások fejleményeként – engedni látszik.

III. A FISKÁLIS SZIGOR POLITIKÁJA

Az európai gazdaságpolitikát 2010 óta a fiskális szigor jellemzi. Ebben az évben került megrendezésre a torontói G20 csúcstalálkozó, amelyben a résztvevők (a világ legnagyobb gazdaságainak vezető politikusai) deklarálták, hogy megváltoztak a gazdasági kihívások. A gazdaságok felépülőben vannak, a növekedés újra megindult, és a munkanélküliség is csökkenő pályára került, és ez 2010-ben így is volt. Ebből vonták le azt a konklúziót, hogy nincs szükség további fiskális élénkítésre, és az új ellenség az államok eladósodása lett. A gazdasági fellendüléshez a befektetők és a pénzügyi piacok bizalmának helyreállításán

keresztül vezet az út. Az európai központi bank, az ECB akkori elnöke, Jean-Claude Trichet ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Az a nézet, hogy a szigorítások stagnálást idéznek elő, helytelen [...] Szilárd meggyőződésem, hogy a jelenlegi körülmények között a bizalmat eredményező politika segíti, nem pedig hátráltatja a gazdasági fellendülést, mert ma a bizalom a kulcstényező.”^[10]

Mindenki tudja azt, hogy mit jelent, ha a háztartásnak adóssága van – azt törleszteni kell, nemfizetés esetén pedig vagyontárgyainkkal felelünk a tartozásért. Hasonlóan gondolhatunk az államadósságra is: úgy, mint egy folyószámlahitelre, amit vissza kell fizetni. Ez a fiskális szigor szemlélete nyilvánult meg a 2010 után felálló második Orbán-kormány gazdasági prioritásában is. „Az államadósság nem egy közgazdasági probléma, hanem egy ellenség” – mondta Orbán Viktor magyar miniszterelnök 2011. júniusi sajtónyilatkozatában, amelyben bejelentette, hogy a magyar államadósságot 81%-ról 77%-ra csökkentette a kormány, az államhoz kerülő magánnyugdíj-vagyonnak köszönhetően. „Magyarország forduloponthoz érkezett. A mai kormányülésen született döntéssel jelentősen csökkentettük Magyarország államadósságát. Kilenc év után először történt ilyen” – mondta a magyar kormányfő.^[11] De nemcsak Orbán, hanem a német kancellár vagy a brit miniszterelnök is megfogalmazott hasonló mondatokat az államadósság elleni harcra felszólítva a nemzetüket. S lássuk be: az adósság elleni küzdelem kommunikálása nem volt túlságosan nehéz feladat, különösen a válság és a bankmentő akciók után, vagy Magyarországon a társadalomra nehezedő devizahitelek nyomasztó terhének súlya alatt. Az emberek olyan célkitűzéssel találkoztak, amelyek igazságtartalmáról maguk is meggyőződhetnek, személyes vagy akár ismerőseik tapasztalatain keresztül. Mi, magyarok, valójában évtizedek óta küszködünk az államadóssággal, s habár a 80%-os adósságráta nemzetközi összehasonlításban nem is annyira magas érték, de tény, hogy az ország fejlettségéhez képest meglehetősen magasnak tekinthető. Az állami eladósodás megfékezése és az adósságteher mérséklése nélkül nem fog tartósan csökkenni a fejlettségi rés Magyarország és Európa fejlett országai között. A kérdés csak az, hogy mikor és hogyan vívjuk meg a harcot az államadóssággal.

Annak felismerése, hogy valami nincs rendben az általános fiskális szigor politikájával, csak évekkel később derült ki, az elhúzódó recesszió és az Európa szerte fellángoló utcai demonstrációk nyomán. Egy biztos: a közgazdasági elmélet nem tud arra vonatkozóan támpontot adni, hogy egy ország számára mi az elfogadható eladósodás, illetve, hogy mi tekinthető optimális adósságrátának. Tény, hogy általában (a gazdaság normál működése esetén, amikor egyensúlyi

[10] Forrás: Interview with La Repubblica, 24.06.2010. (Elérhető: <http://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2010/html/sp100624.en.html>. Letöltés ideje: 2015.01.18.)

[11] Forrás: Orbán Viktor bejelentette az adócsökkentést, 2011.06.21. (Elérhető: http://www.portfolio.hu/gazdasag/orban_viktor_bejelentette_az_adossagcsokkentest.151286.html. Letöltés ideje: 2015.01.18.)

pályára kerül) kedvező, ha alacsony az állami adósságráta, mert ez nagyobb teret enged a magánszektor forrásbevonásának és növeli a kritikus helyzetekben a költségvetési politika mozgásterét, ami akkor is jól jöhet, amikor valamilyen költséges reformra van szükség. Ugyanakkor, a fejlődés különböző szakaszában más és más adósságráta tekinthető elfogadhatónak, a hatások és kilátások értékelésén sok múlik. Ha gyorsabb a fejlődés, mint az adósságnövekedés, akkor az adósság súlya egyre kisebbé válik.

Makrogazdasági szinten, és különösen a likviditási csapda világában, az államadósság és a költségvetési deficit kérdése másképpen fest, mint ahogy a köznapi gondolkodás arról vélekedik. Arról van szó, hogy mikrogazdasági szinten a magánszférában megjelenő racionalitás és az abból táplálkozó kollektív bölcsesség jó része a gazdaság egészét tekintve egész egyszerűen nem igaz. Amikor az adósságról nem egyéni szinten, tehát például egy háztartás szemszögéből gondolkodunk, az első összefüggés, amit említeni érdemes az, hogy globális szinten a nettó adósság zéró: valamely gazdasági szereplő adóssága ugyanis mindig más gazdasági szereplő pénzügyi vagyona. Ami az államoknak állampapír formájában megtettesülő adósság, az más gazdasági szereplőknek pénzügyi vagyon. Ugyanez a helyzet a pénz formájában meglévő vagyon esetében is, hiszen a pénz keletkezését tekintve hitelpénz. Amennyi pénz van a gazdasági szereplők birtokában, más valakiknek fillérre pontosan akkora a tartozása. Ebből következően, amikor valamely gazdasági szereplő leépíti adósságát, az mindig más gazdasági szereplő pénzügyi vagyonának csökkenésével és/vagy eladósodásának növekedésével jár együtt.

Az adósság leépítése normál konjunkturális viszonyok közepette nem jelent problémát. A kamatláb csökkenése és/vagy a valuta leértékelődése biztosítja azt, hogy a költekezését visszafogó és az adósságát lefaragó szereplők helyébe más – a múltban kevésbé eladósodott – szereplők költekezése, illetve adóssága lépjen. A gond akkor jelentkezik, amikor a kamatláb elérte a zéró alsó korlátot (*Zero Lower Bound*, rövidítve: ZLB): ez a likviditási csapda jelensége. Már John Maynard Keynes értekezik arról klasszikus könyvében, hogy a jövővel kapcsolatos bizonytalanságból, valamint a likviditáspreferencia spekulációs motívumból adódóan a hosszú távú kamatlábnak létezik egy pozitív alsó határa, amely mellett a gazdaság szereplőinek pénztartási hajlandósága végtelenné válhat.^[12] Beáll a likviditási csapda, amikor a jegybank hiába csökkenti rendkívül alacsony szintre a kamatlábat, nem tudja ezzel élénkíteni a gazdaságot, mivel a befektetők inkább készpénzt tartanak, mintsem hogy tőkeveszteségeket

[12] „[...] lehetséges, hogy miután a kamatláb egy bizonyos szintre süllyedt, a likviditási igény csaknem abszolúttá válik abban az értelemben, hogy majdnem mindenki a készpénzt részesíti előnyben [...] Ebben az esetben a pénzügyi hatóság elveszítené azt a lehetőséget, hogy hatékonyan irányítsa a kamatlábat.” (Keynes, 1965, 230.) A likviditási csapda fogalma ugyanakkor expliciten nem szerepel Keynes 1936-os munkájában, az elnevezés négy évvel később munkatársától, Dennis Robertsontól származik. (Robertson, 1966, 34–35.)

kelljen elszenvedniük a kihelyezésekből.^[13] Ehhez járul még hozzá, ha a válság globális, vagyis nincs mód a problémáknak a fizetési mérleg többletén keresztül történő orvoslására. Európa, az USA és Kína nem rendelkezhet egyidejűleg fizetési mérleg aktívummal, mert ami az egyik országban szufficit, az a másikban deficit.

A magánadósság analógiája az államadósság tekintetében több ok miatt sem működik. Először is, mert az állami adósság törlesztésének időhorizontja tulajdonképpen végtelen. Ez azt jelenti, hogy az államok, szemben a háztartásokkal, elméletileg végtelen hosszú ideig „élnek”, így bár a lejáró állampapírokat visszafizetik, de úgy, hogy helyette új papírokat bocsátanak ki, s azzal a lejáró adósságot refinanszírozzák. Vagyis az adósság görgetésével megtehetik azt, amit a háztartások nem. Másodszer, mert az állam adóssága más gazdasági szereplőknek a pénzügyi vagyona. Meglehet, nagyobb adósságot hagyunk gyermekeinkre, ám annyiival nagyobb vagyont is. Ezért az államadósság valódi gazdasági terhét nem az adósság visszafizetése körül kell keresni. A világ legfejlettebb államai, legnagyobb gazdaságai vannak általában a leginkább eladósodva. Ez igaz történetileg, például egy olyan nem jelentéktelen gazdasági szereplő, mint Nagy Britannia adóssága az elmúlt 300 év folyamán átlagosan 110% felett volt. De igaz napjainkban is. Nézzük csak meg az alábbi világtérképet, amely a világ országainak eladósodottságát mutatja 2014-ben.

3. ábra: A világ országainak eladósodottsága (2014)^[14]

Egy dolog világosan látszik: csak az tud eladósodni makrogazdasági szinten, akinek van reputációja, akinek egyáltalán adnak hitelt. Ettől persze nem vitatható

[13] Williamson, 2009, 559. A csapdahelyzet jól ismert a hazai közgazdasági tankönyvekből is, ld. pl. Pete, 1996, 67.; Solt, 2001, 170., 197.

[14] Forrás: ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT, saját szerkesztés.

az, hogy az adósságnak létezik terhe. Ugyanakkor, amikor erről gondolkodunk, határozottan különbséget kell tenni aközött, hogy az államadósság, illetve annak növekedése, milyen konjunkturális viszonyok közepette jött létre: gazdasági prosperitás vagy pedig recesszió idején.^[15] Amikor az állami költségvetés normál konjunkturális viszonyok között folytat deficitet, azaz államadósságot növelő fiskális politikát, a standard közgazdasági összefüggés, hogy a deficit a növekvő kamatlábakon keresztül kiszorítja a vállalati beruházásokat, elszívja a finanszírozási forrásokat, ezáltal csökkenti a gazdaság növekedési potenciálját. A gazdaság kisebb GDP-t és kisebb társadalmi jólétet produkál ahhoz képest, mint ami a deficit, illetve az államadósság hiányában lehetséges volna. Az államadósságnak igazán ez a valódi terhe, és nem pedig az, hogy valamikor a távoli jövőben élő generációnak majd vissza kell fizetni. Az államadósság terhének kérdése azonban globális ZLB esetén, krónikus munkaerő és kapacitásfelesleg mellett, a fentiekől egészen eltérő képet mutat. Globális ZLB esetén ugyanis a deficit és államadósság lefaragására törekvő gazdaságpolitika eredményeként nem több beruházás és több munkahely, hanem több munkanélküli és alacsonyabb GDP lesz.

Az államadósságnak recessziós helyzetben nem terhe, hanem haszna van. Ha ugyanis lecsökkenne az államadósság, és eközben a már korábban zéróra csökkent kamatláb és likviditási csapda miatt nem lenne mód arra, hogy az államadósság helyébe más gazdasági szereplő adóssága lépjen, akkor ezzel lecsökkenne minden ebből származó pénzügyi vagyont is, és emiatt a gazdasági szereplők elkezdenének újra pénzügyi vagyont gyűjteni (ha nem államkötvényben, akkor más értékpapírokban), viszont ezzel visszafognák a jelenlegi vásárlásaikat és lecsökkentenék a makrogazdasági keresletet. Így pedig a gazdasági kapacitások egy része kihasználatlanná válna, nőne a munkanélküliség, a termelőkapacitások kihasználtsága csökkenne, vagyis visszaesne a gazdasági teljesítmény. Ez tehát egy rendkívül negatív, öngerjesztő spirál, amelynek a vége általános likviditáshiány és elnyúló krízis.

A válság kitörésével masszív tőkemenekülés következett be a perifériás országokból, ami a kockázati prémiumok emelkedéséhez, államadósságok refinanszírozási nehézségeihez, olykor ellehetetlenüléséhez (Spanyolország, Görögország) vezetett. A „piacok” ítéletét lehetett úgy is olvasni, ahogyan azt az európai politikusok tették, hogy a kockázati prémiumok csökkentéséhez, a befektetői bizalom helyreállításához javulást kell elérni az államadósságot meghatározó pályák fundamentumaiban. Európa „hellenizálódásának” megakadályozása érdekében a deficitek lefaragására és fiskális szigorra van szükség. Ám lehet gondolkodni úgy is, hogy ZLB esetén a befektetői pánik nem jó iránytű a gazdaságpolitika

[15] Az alábbi gondolatmenet Dedák István közgazdász A válságkezelés válsága. Miért tartunk itt? című előadásán alapul, amely 2013 novemberében hangzott el a PPKE Fejlesztési stratégiák, finanszírozási alternatívák címmel megrendezett konferencián.

formálásához.^[16] Ugyanis a befektetői félelem által vezérelt racionalitás és a társadalom egészének jólétét szem előtt tartó makrogazdasági racionalitás nem esik egybe egymással. A „piacok” által követelt általános megszorítás az egész kontinensre kiterjedő recessziót, a perifériás országokban mérhetetlen szenvedést, s mindennek a tetejébe a gazdaságok lassulása következtében az eredeti célkitűzés (az állami eladósodás csökkentése) megghiúsulását hozza majd magával, ezért az államadóság finanszírozási problémáira más megoldást célszerű találni. A 2010-ben éppen csak meginduló gazdasági növekedést átmenetileg tovább támogató, a magánszektor adósságának leépítését segítő fiskális politikára lett volna szükség. Annak gondos mérlegelésére, hogy mely országokban van lehetőség és szükség a fiskális stimulus időbeni elhúzására, illetve melyek azok, amelyekben – a versenyképességi és a fizetési mérleg problémák miatt (periféria-országok, köztük hazánk is) – valóban elkerülhetetlen a körültekintő fiskális konszolidáció.

Mindazon tényezőkről van szó, amelyek egyébként az adósságráta kialakulásába is beleszólnak, és ezek az egyik oldalon az államadóság növekedését táplálják, a másik oldalon viszont az ország fejlődését, növekedését befolyásolják. Íme, néhány tényező, aminek hatásaként – a közgazdasági elmélet szerint – az adósságráta explozív pályára kerülhet:

- mindenekelőtt, a gazdasági krízis következtében kialakuló GDP volumen- zuhanás miatt, és a költségvetés ebből adódó kieső bevételei és növekvő hiánya miatt;
- ha a gazdasági növekedés túlságosan lelassul, és fenyeget az ún. hólabdahatás, azaz a reálkamat nagyobb, mint a növekedés, és ezt nem ellensúlyozza kellően nagy elsődleges többlet;
- ha a kormányzati gazdaságpolitika felelőtlenül költekező, azaz az államháztartási hiány egyre nő a GDP-hez viszonyítva, és azon belül az elsődleges egyenleg is deficitessé válik;
- ha az államháztartási hiány szerkezeti torzulása (nem növekedésbarát, eseti és átmeneti intézkedésekkel operáló, stb.) fenntarthatósági problémát vetít előre.
- ha a hiányfinanszírozáson kívül nagy mértékűt ölt az egyéb kötelezettségvállalás;
- ha nő az országkockázat, azaz romlik az ország megítélése, és így az adósságpiacokon egyre nő a befektetők által elvárt kamatprémium;
- esetlegesen bekövetkező nagymértékű valuta-leértékelődés, ami több csatornán keresztül is növelheti az adósságrátát.

[16] Grauwe - Yuemei: Panic-driven Austerity in the Eurozone and its Implications, 21.02.2013. (Elérhető: <http://www.voxeu.org/article/panic-driven-austerity-eurozone-and-its-implications>. Letöltés ideje: 2015.01.18.)

A fiskális stimulusnak tehát nagyon precíznek, átgondoltnak és ország-specifikusnak kell lennie.^[17]

Ugyanakkor, megítélésem szerint, ez a szemléleti váltás elkerülhetetlen, mert a válság kitörését követő hatodik évet lezárva, úgy tűnik, hogy az általános fiskális szigoron alapuló politika szinte minden fronton kudarcot vallott, és a recesszió véget nem érőnek tűnik. Talán erre az EU korifeusai is lassanként ráeszmélnek. Az eurózónában az eddig alkalmazott válságkezelésen enyhítve, az ECB meghirdetett egy – az amerikai, brit és a japán jegybankok monetáris expanziójához hasonló – pénzteremtési, államkötvény-vásárlási programot. Mario Draghi, az ECB elnöke bejelentette, hogy elindítják az európai QE-t („*Quantitative Easing*”), vagyis az eddigi eszközvásárlást kiegészítve az ECB ezentúl államkötvényeket is vásárol, mindent összevetve havi 60 milliárd euró keretében. A program deklaráltan másfél évig tart majd, de a végét az inflációs cél teljesülése határozza meg. A kötvényvásárlási programot az ECB koordinálja majd, a kockázatmegosztás a tagállamok között pedig 20 százalékos lesz. A fennmaradó kockázatot az egyes tagállamok viselik.^[18]

IV. EURÓPA STRATÉGIAI CÉLKITŰZÉSEI ÉS AZ EURÓPAI KIHÍVÁS

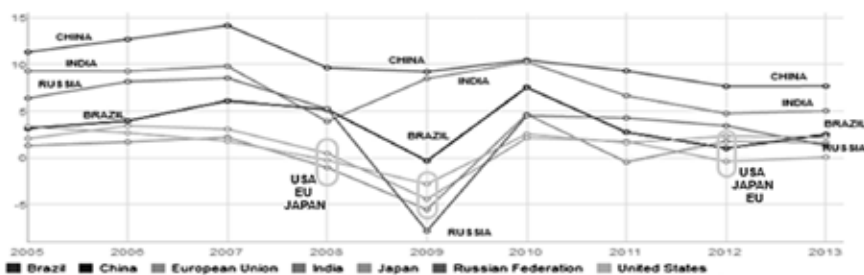
Nem lehet pontosan megjósolni, hogy milyen változásokat hoz a jövő Európa számára. E bizonytalanság ellenére mégis megfogalmazhatók azok a stratégiai célok, hogy a kontinens tartsa meg komparatív előnyét a kulcsiparágakban, mindezt azonban úgy, hogy közben társadalmi modellje a lehető legkevesebbet sérüljön. Az elmúlt 50 évben jellemzően három centrumterület uralta a világ-gazdaságot: az USA, Nyugat-Európa és Távol-Kelet (elsősorban Japán). A világ-gazdasági teljesítmény több mint 50%-át e régiók adják, a világkereskedelem több mint 2/3-a köztük zajlott, a világ legnagyobb transznacionális vállalatai szinte mind e területről indultak hódító útjukra. A világ többi része félperiféria vagy periféria területnek számított, esetleg elzárkózott a világ-gazdaságtól (pl. KGST). Bár sokan úgy vélik, hogy ma már nem országok versenyeznek, hanem nemzetek felett átnyúló transznacionális vállalatok, de ezek a vállalatok mindig termelnek valahol (erőforrásokat használnak fel, terhelik a környezetet), foglalkoztatnak, adót fizetnek és jólétet biztosítanak. Valójában ma az országok, régiók (regionális integrációk) között a verseny e vállalatok megnyeréséért folyik: kinél telepednek meg a legsikeresebb, legtöbbet adózó, legtöbbet foglalkoztató, „legzöldebb” transznacionális vállalatok? Természetesen a verseny nem csak a „multikról” szól. Az Európai Unióban a kis- és középvállalatok (KKV)

[17] Hazai vonatkozások, különös tekintettel az új Alaptörvény vonatkozó rendelkezéseire: Neményi – Oblath, 2011.

[18] Forrás: Bartha Ádám: Kilötte a rakétát az EKB! Vagy mégsem? (Elérhető: <http://www.tozsdeforum.hu/uzlet-2/gazdasag/kilotte-a-raketat-az-ekb-vagy-megsem/>. Letöltés ideje: 2015.02.02.)

foglalkoztatják a munkavállalók közel 2/3-át.^[19] Ugyanakkor a technológiai diffúzió révén az országba betelepült transznacionális vállalatok technológiai színvonala, vezetési-szervezési kultúrája, menedzsment elvei, minőségbiztosítási eljárásai jelentősen erősítik és fejlesztik a KKV szektort is. És fordítva is igaz: fejlett, jól működő KKV szektorral rendelkező országot szívesen választanak telephelyül a transznacionális vállalatok is.

A verseny tehát továbbra is országok és regionális integrációk között zajlik. Az 1980-as években Kelet-Ázsia kistigrisei (Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr) félperiféria területből fejlett országokká törtek elő, az 1990-es évektől pedig az újonnan iparosodott országok (Brazília, India, Oroszország és Kína) hasítanak, akiket angol nevük kezdőbetűivel szokásos BRIC országokként azonosítani. Nyugaton sokan rettegnek a BRIC-ek gazdasági sikerétől, és attól, hogy leelőzik a hagyományos élvonalakat.

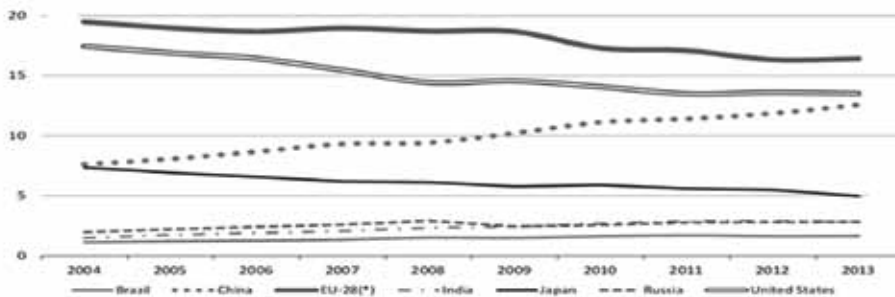
4. ábra: A gazdasági növekedés összehasonlítása, a BRIC országok bevonásával^[20]

A növekedési trendek (vö. 4. és 5. ábra) és az a tény, hogy több mint ötven év után 2008 volt az első év, amikor az EU, az USA és Japán világgazdasági súlya 50% alá esett, ezt a félelmet igazolni látszanak. Ugyanakkor, ha a három centrumterülethez hozzáadjuk a többi fejlett országot is (pl. Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Norvégia, Izland, Svájc, Dél-Korea), akkor még bőven 50% felett volt az élvonalak súlya. Továbbá, a növekedés százalékos nagyságát alapvetően meghatározza a kiinduló bázis nagysága is. Abszolút értékben ugyanakkora növekedés százalékban kifejezve kisebb lesz, magasabb kiinduló bázis esetén. Így miközben az USA gazdasága 2013-ban csupán 2,2%-kal nőtt, de ez abszolút értékben (milliárd dollárban kifejezve) nagyobb volt, mint Kína 7,7%-os növekedése. Ugyanígy a francia gazdaság elenyésző, 0,3%-os „bővülése” (lényegében stagnálása) még mindig jóval nagyobb, mint India 5%-os növekedése 2013-ban.

[19] Horváth, 2007, 429.

[20] Forrás: THE WORLD BANK, saját szerkesztés.

5. ábra: A világkereskedelemből való részesedés (%) összehasonlítása, a BRIC országok bevonásával^[21]

David Ricardo óta régi közgazdasági alaptétel, hogy a komparatív előnyök elmélete alapján minden terület olyan ágazat exporttermelésére szakosodik, amiben komparatív előnye van, azaz a többi ágazathoz képest vagy nagyobb a termelékenységi előnye, vagy kisebb a termelékenységi hátránya a világ más területeivel szemben. A világtermelés ezen komparatív előnyökön alapuló szakosodását azonban felborították a transznacionális vállalatok, akik képesek mikroszinten olyan környezetet teremteni, amely az adott gazdaságot általános jellemzőitől eltérően, jelentősen magasabb termelékenységre képes megemelni. Így olyan termék termelését képes az adott országban hatékonyan megszervezni, amire az adott gazdaság saját szintjén (komparatív előnnyel) biztosan nem lett volna képes. Ráadásul a világkereskedelem 1/3-át ma már a multik belső, azaz leányvállalataik közötti kereskedelme teszi ki. Mindezek ellenére az Észak-Dél és a fejlett-fejlődő országok kereskedelmi viszonylatában még mindig megfigyelhető a komparatív előnyökön alapuló szakosodás.^[22]

Mármost a kérdés ezek után az, hogy milyen ágazatokban rendelkezik komparatív előnnyel Európa. Centrumrégióként egyértelmű, hogy a komparatív előny a nagyobb termelékenységet és nem a kisebb hátrányt fogja jelenteni. Európa gazdaságának, mint a fejlett országok döntő többségének, a *high-tech*, azaz a csúcstechnológiai iparágakra kell szakosodnia, mivel ezen termékei lehetnek sikeresek a világgazdasági versenyben. Ezeket az iparágakat nevezük kulcsiparágaknak. Itt a munkaerő áránál fontosabb a képzettsége, a hatékonysága és a kreativitása. Napjainkban ilyen ágazatnak számít a szolgáltatási szektor jelentős része, az infótechnológia, a nanotechnológia, az elektronikai- és vegyipar, a gépgyártás leginnovatívabb ágai. Gondoljunk csak bele: Európa és Argentína között búzatermelésben, vagy Európa és Vietnám között a cipőgyártásban nincs nagy hatékonyságbeli különbség. Ellenben a telekommunikáció,

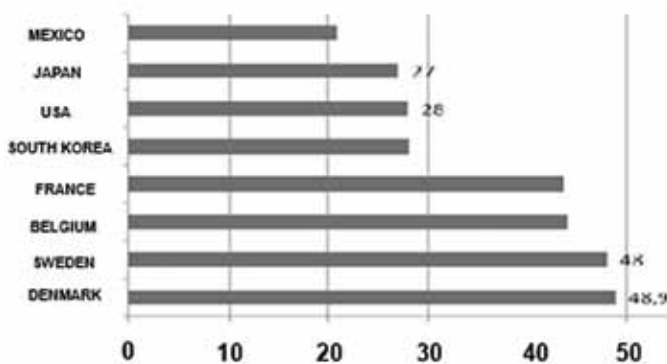
[21] Forrás: EUROSTAT, saját szerkesztés.

[22] Krugman – Obstfeld, 2003, 93–95.

gépjárműgyártás vagy a pénzügyi szolgáltatás terén már jelentős az öreg kontinens előnye, amit az EU-28 kereskedelmi mérlegeeredményei vissza is igazolnak. Ahhoz azonban, hogy Európa a kulcsiparágákban sikeres maradjon, az előnyt őrizni kell. Ehhez élen kell járni a kutatás-fejlesztésben, azaz hogy az innovációban az európai vállalatok versenyképesek legyenek, valamint a sikeres innovációhoz szükséges a képzett munkaerő, azaz megteremteni és fejleszteni a tudásalapú társadalmat. Ráadásul a tudásalapú társadalom tagjai általában nemcsak innovatívabb munkaerőnek számítanak, hanem tudatosabb, minőség- és környezetorientáltabb fogyasztónak is, ami szintén az európai ipar sikerét szolgálja.

Európa előtt a másik célkitűzés a társadalmi szolidaritáson alapuló európai társadalmi modell fenntartása, ami a jövedelmek jelentős állami redisztribúcióján alapul, és ennek mértéke a GDP 45-55%-át is kiteszi. Ugyanez az érték az USA-ban jelentősen alacsonyabb. Az európaiak az amerikaiakkal szemben kevésbé tolerálják a társadalmi egyenlőtlenségeket,^[23] ezért Európa országában kísérletet tesznek csökkenteni a társadalmi különbségeket. Európában jelentősebbek a szociális transzferek szerepe, sokat fordítanak a tagállamok az oktatásra és az egészségbiztosításra, de jóval magasabbak az állami kiadások a munkaerőpiaci támogatásra és beavatkozásra is, mint Amerikában. Ezek segítségével a társadalmi mobilizáció sokkal inkább biztosított, mint a világ bármely más részén. Európában valóban a legkisebbek a társadalmi, illetve a városi és a vidéki életszínvonal közötti különbségek.

Az európai modell céljainak megvalósulását tekintve valójában tehát sikeresnek mondható, azonban a rendszer fenntartása jelentős adóterhelésen alapul. Íme, egy összehasonlító diagram még a válság előtt, 2007-ből.

6. ábra: Adóbefizetések GDP aránya néhány országban (2007)^[24]

[23] Alesina - Tella - MacCulloch, 2001.

[24] Forrás: ALTERNATIVES ECONOMIQUES, saját szerkesztés.

A magánszemélyek részéről általában ez az elvonási mérték tolerált a fentebb említett európai gondolkodásmód miatt. Azonban a vállalatok a magasabb adóterheket versenyhátrányként élik meg, emiatt tudnak például az európai cégek amerikai és japán versenytársaiknál kevesebbet fordítani kutatás-fejlesztésre. Ez az ellentét az oka annak a kihívásnak, ami a világgazdasági versenyben történő helytállás és a magas adóterheken alapuló társadalmi modell fenntartása között feszül. Az ellentét feloldására nincsen bevált recept. A termelékenység növelése mindenképpen fontos mind a világgazdasági siker, mind a társadalmi szolidaritás fenntartása szempontjából. A termelékenység növekedésével Európa előnye a felzárkózó országokkal szemben fenntartható, és így megtarthatók az európai társadalmi modell értékei, vívmányai. A termelékenység növeléséhez azonban elengedhetetlen a megfelelő kutatási-fejlesztési tevékenység. Mindazonáltal a K+F-re fordított összegek nagyságát csökkenti az európai redisztribúciós rendszer magas elvonása. S így újra kilyukadunk a kiindulási problémához.

Európának mindenképp rugalmasabb közpolitikára kellene áttérni, ami jobban képes alkalmazkodni a gazdasági-társadalmi kihívásokhoz. Ehhez azonban át kellene gondolni a fennálló egyezményeket és az alkalmazandó felügyeleti (monitoring) rendszert is. Hadd említsek itt egy példát.^[25] A demográfiai viszonyok miatt Európa számos országában gondolkodtak azon, hogy a felosztó-kirovó társadalombiztosítási rendszerről áttérnek egy részleges tőkefedezeti rendszerbe.^[26] Kimutatható, hogy a felosztó-kirovó rendszer mindaddig fenntartható, amíg a népesség növekedési üteme meghaladja a piaci reálkamatlábát.^[27] Amikor azonban – egy romló demográfiai viszonyokat mutató országban, amilyen Európa legtöbb tagállama – a mai idősök fiatalokhoz viszonyított aránya nagyon magas, akkor a jelenbeli fiatalok jobban járnának, ha átválnának egy tőkefedezeti társadalombiztosítási rendszerre. Ehhez azonban a kormánzatnak hitelből kellene a mai idősök társadalombiztosítási juttatásait finanszírozni. Ezzel csak az a baj, hogy az Európai Monetáris Unió (EMU) tagországai elkötelezték magukat egy stabilitási és növekedési egyezmény mellett (ezek az ún. maastrichti konvergencia-kritériumok), amelynek egyik kritériuma, hogy a tagállamok költségvetési hiánya nem haladhatja meg GDP-jük 3 százalékát. A maastrichti kritériumok célja közgazdaságilag méltányolható a gazdaság normálműködése és statikus társadalmi viszonyok között, amely biztosítja azt, hogy az uniós országok gazdasága stabil legyen és konvergáljanak egymás felé. A kritériumokhoz való rigorózus ragaszkodás révén azonban a stabilitási és növekedési egyezmény megakadályozhat egy a társadalom és gazdaság

[25] Razin – Sadka, 2002.

[26] Egyes országokban, így Magyarországon be is vezették, igaz később – a második Orbán-kormány idején – tulajdonképpen felszámolták, éppen (ahogy e cikkben a magyar miniszterelnöktől ezt fentebb idéztük) a fiskális szigor nevében.

[27] Williamson, 2009, 287.

számára Pareto-javulást eredményező gazdaságpolitikai lépést, vagyis a szabályozás érzéketlen a társadalom megváltozó viszonyainak kezelésére.

V. ÖSSZEGRZÉS

Nyugat-Európa vezető szerepet játszott a 19–20. század fordulója körül kibontakozott „első globalizációban”, de akkori monopolpozíciói már régen elvesztek. Az 1960-as évekre a gyarmatrendszer is véglegesen összeomlott, ugyanakkor az amerikai és japán versenytársak egyre nagyobb szeleteket hasítottak le a világgazdaságból. Nyugat-Európának, ha versenyben akart maradni, választ kellett adni a kihívásra, s a volt világhatalmak nem is késlekedtek ezzel. Válaszuk az európai integráció volt, s annak az 1970-es évektől bekövetkező elmélyítése. Az európai közös piac, Maastricht, a schengeni megállapodás, a Lisszaboni Szerződés és mindenekfelett a közös valuta és központi bank szupranacionális intézményei szolgálták a kihívásra adott választ. Az intézményi és szabályozási rendszer azonban korántsem tekinthető tökéletesnek és lezártnak. Azt bizvást állíthatjuk, hogy Európa sohasem lesz Amerika. Évszázadok alatt az emberek gondolkodásmódja másként gyökerezett meg a két kontinensen. Az európai gondolkodásmódra, kreativitásra, csapatszellemeire és szolidaritásra azonban biztosan nagy szükség lesz a jövőben, talán nagyobb, mint a múltban valaha is volt.

IRODALOM

- Alesina, Alberto – Tella, Rafael di – MacCulloch, Robert (2001): *Inequality and Happiness: Are Europeans and Americans Different?* NBER Working Paper. No. 8198. Ápril. Elérhető: <http://www.nber.org/papers/w8198>. Letöltés ideje: 2015.01.18.
- Bartha Ádám (2015.01.22): *Kilőtte a rakétát az EKB! Vagy mégsem?* Elérhető: <http://www.tozsdeforum.hu/uzlet-2/gazdasag/kilotte-a-raketat-az-ekb-vagy-megsem/>. Letöltés ideje: 2015.02.02.
- Bernanke, Ben (2007): *Global Imbalances: Recent Developments and Prospects. Bundesbank Lecture. Sept. 11.* Berlin. Elérhető: <http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20070911a.htm>. Letöltés ideje: 2015.01.18.
- Ferraro, Andrea (2005): *Fiscal and Monetary Rules for a Currency Union.* Working Paper Series. No. 502. ECB, Frankfurt am Main. Elérhető: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp502.pdf>. Letöltés ideje: 2015.01.18.
- *Interview with La Repubblica*, 24.06.2010. Elérhető: <http://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2010/html/sp100624.en.html>. Letöltés ideje: 2015. 01.18.
- Grauwe, de – Ji, Yuemei: *Panic-driven Austerity in the Eurozone and its Implications*, 21.02.2013. Elérhető: <http://www.voxeu.org/article/panic-driven-austerity-eurozone-and-its-implications>. Letöltés ideje: 2015.01.18.
- Horváth Zoltán (2007): *Kézikönyv az Európai Unióról.* HVG-Orac Kiadó, Budapest.

- James, Ch. – Smith, C. Jr. (1996): *Kereskedelmi bankok*. Panem-McGraw-Hill, Budapest. 237–253.
- Keynes, John Maynard (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Krugman, Paul – Obstfeld, Maurice (2003): *Nemzetközi gazdaságtan*. Panem Kiadó, Budapest.
- Krugman, Paul (2008): *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*. W.W. Norton, New York. 106–107.
- Neményi Judit – Oblath Gábor (2011): *Az alkotmánytervezet államadósság-szabályairól*. MTA KTI Blog 2011. április 11. Elérhető: [http://blog.mtakti.hu/blog_cikk/?cikk\[cikk\]\[keyvalue\]=82](http://blog.mtakti.hu/blog_cikk/?cikk[cikk][keyvalue]=82).
- Orbán Viktor bejelentette az adósságcsökkentést, 2011.06.21. Elérhető: http://www.portfolio.hu/gazdasag/orban_viktor_bejelentette_az_adossagcsokkentest.151286.html. Letöltés ideje: 2015.01.18.
- Pete Péter (1996): *Bevezetés a monetáris makroökonómiába*. Osiris, Budapest.
- Razin, Assaf – Sadka, Efraim (2002): *The Stability of Growth Pact as an Impediment to Privatizing Social Security*. NBER Working Paper. No. 9278. October. Elérhető: <http://www.nber.org/papers/w9278.pdf>. Letöltés ideje: 2015.01.18.
- Robertson, Dennis H. (1966): Mr. Keynes and The Rate of Interest. In: Robertson, D. H.: *Essays in Monetary Theory*. Staples Press, London.
- Solt Katalin (2001): *Makroökonómia*. Tri-mester, Tatabánya.
- Thoma, Mark (2007): *Savings Glut or Money Glut? The Fiscal Times*. Economist's View. June 13. Elérhető: http://economistsview.typepad.com/economistsview/2007/06/savings_glut_or.html. Letöltés ideje: 2015.01.18.
- Williamson, Stephen D. (2009): *Makroökonómia*. Osiris, Budapest.

Csiga a sörben, avagy egy joghallgatói attitűd-kutatás tapasztalatai a mediációs eljárásban

I. BEVEZETŐ GONDOLATOK

A Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán 2014-től az igazságügyi igazgatási szak keretében mediációs szakemberek képzése folyik. A mediációs, közvetítői eljárás hazánkban már számottevő gyakorlati tapasztalatokkal rendelkezik, elsősorban büntetőjogi és részben munkajogi vonatkozásban. A mediáció azonban nem közismert vitarendezési mód, amely szomorú ténynek háttérben a jogintézmény relatív ismeretlensége állhat. Ugyanakkor számos külföldi országban, azon belül is az Egyesült Államokban sikerrel terelik közvetítői eljárás felé a peres feleket, amely nem kis könnyebbséget jelent az igazságszolgáltatás egyébiránt leterhelt résztvevői számára.

Magyarországon a közvetítői eljárásokkal kapcsolatban már számos tanulmány született,^[1] ugyanakkor a joghallgatók ezzel kapcsolatos tapasztalatait – tudomásunk szerint – még nem vizsgálták, sőt, a joghallgatók részvételével végzett kutatások száma is igen alacsony.^[2]

II. A KUTATÁS TÁRGYA, CÉLJA

A 2013 decemberében lezajlott kutatás tárgya annak felmérése volt, hogy a joggyakorlatba kikerülő kezdő szakemberek, a végzős joghallgatók tanulmányaik során, illetve attól függetlenül miként viszonyulnak a mediációs eljáráshoz. A kutatás célja az volt, hogy mérhető adatokat szolgáltatasson a hallgatók mint leendő jogi képviselők preferenciáiról a peres és az alternatív vitarendezési módok kapcsán.

[1] Csak a 2009-es évben több doktori disszertáció is megjelent a témában, így pl.: Gyengéné Nagy, 2009.; Lovász, 2009. ill. Varga, 2009. Ezen kívül mindenképpen kiemelkedő jelentőségű szakirodalomnak számít a Sáriné Simkó, 2012.

[2] Feith – Badó, 2000. (Elérhető: <http://jesz.ajk.elte.hu/bado4.html>.) Erre egyfajta „reakcióként” a szerző publikált egy tanulmányt a joghallgatói attitűd változásáról: Glavanits, 2014, 20–29. (Elérhető: http://jesz.ajk.elte.hu/2014_4.html.)

A kutatás előzményeként szükséges megemlíteni azt a szintén joghallgatók körében végzett kutatást a Széchenyi István Egyetem jogi karán 2009-ben, amelynek eredményei nem kerültek publikálásra. 2009-ben azt modelleztük, hogy egy meglehetősen összetett, nemzetközi magánjogi probléma kapcsán két ellenérdekű fél egyrészt peres eljárás keretében keresetlevelet, illetve ellenkérelmet készít, illetve ugyanazon ügylet kapcsán egy kijelölt bíró formájában egyfordulós mediációs eljárást szimulálnak. A mediációs eljáráson megfigyelők vettek részt, és az eredményeket így „külső” szemlélők dokumentálták. A kutatás egyik tapasztalata (és a részletes publikálás elmaradásának egyik oka) az volt, hogy a hallgatók oly mértékben mélyedtek el a jogi tények elemzésében, hogy a mediációs eljárás célja és módszere kapcsán kiadott egyéb feladatot és utasításokat mintegy 60%-ban teljesen figyelmen kívül hagyták. Ugyanakkor ennek a kevésbé sikeres kutatásnak egyetlen, de igen figyelemre méltó tapasztalata mégis volt: a megfigyelők 83%-a dokumentálta, hogy annak ellenére, hogy az ellenérdekű felek a mediáció szimulálása során közös eredmény létrehozására kellett volna, hogy törekedjenek, egyértelműen megfigyelhető volt a másik fél „megsemmisítésének” szándéka. A peres eljárások során ezen az eredményen kevésbé lepődhetünk meg, hiszen dokumentált irodalma van a peres eljárás „háborús” felfogásának, a nem várt tapasztalat inkább a mediáció során felfedezett kompromisszumképtelenség volt.

Így a most bemutatott szimuláció során kifejezetten arra törekedtünk, hogy felmérjük az ellenérdekű felek jogi képviselőinek peres eljáráshoz, illetve az ugyanabban az ügyben lefolytatott egyezségi tárgyaláshoz kapcsolódó attitűdjét.

III. A KUTATÁSI ALANYOK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

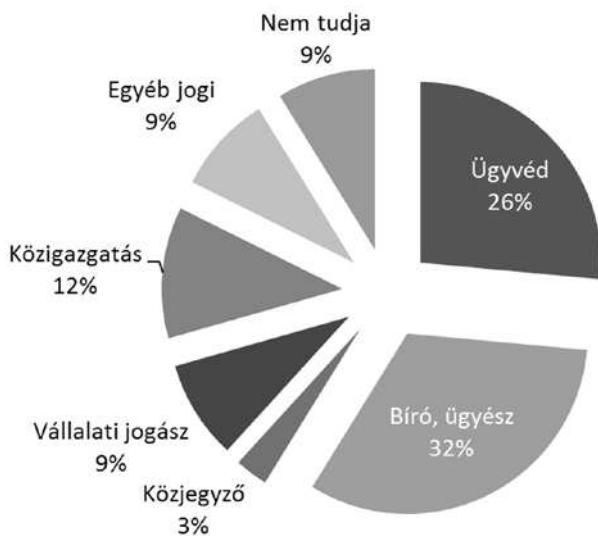
A vizsgálat során a Széchenyi István Egyetem 2013/2014-es tanévében ötödéves, tanulmányaik kilencedik félévét végző, gyakorlatilag az államvizsgák előtt álló joghallgatókkal végeztük az esetgyakorlatot. Azért ezt a csoportot választottuk, mert jogi tanulmányaik során már elsajátították azokat az ismereteket (eljárásjog, polgári anyagi jog), amelyek a peres eljárás megindításához szükségesek. Mint végzős hallgatók – a jogi oktatás reményei szerint – felvértezettek tehát a szükséges elméleti tudással. A hallgatók a szimuláció időpontjában már rendelkeztek a félévre megajánlott jeggyel, így a kutatásban való részvétel önkéntes és tét nélküli lehetett. A 35 jelentkezett hallgató mindegyike teljes értékű választ adott a kérdésekre, és egyidejűleg, megszakítás nélkül vett részt a teljes szimulációs eljárásban.

A kutatás kiterjesztése és a további kutatások megalapozásaként általános jellegű kérdéseket is feltettünk a hallgatóknak. Ezen kérdések a tanulmányaikhoz, további pályaterveikhez, valamint általában a kockázatvállalási hajlandóságukhoz kapcsolódtak.

Elsőként a következő megválaszolendő kérdéssel szembesültek a felperesi szerepet kapók: „Egy ismerőse tartozik Önnek 50.000 forinttal. Az ismerőse azt mondja Önnek, hogy vagy azonnal kifizet Önnek 50.000 forintot, vagy dobjanak fel egy érmét: ha fej, akkor kap 100.000 forintot, ha írás, akkor nem kapja meg soha az 50.000 forintját. Mit választ? Dob, vagy kéri a pénzt?” Ezen egyszerű játék a kockázatvállalási hajlandóságot vizsgálja: aki dob, kockázatkereső, aki kéri a pénzt, kockázatkerülő. Az alperesi pozíciókban lévők a fenti játékot más szempontból megközelítve kapták: „Ön tartozik egy ismerősének 50.000 forinttal. Ismerőse azt mondja Önnek, hogy vagy azonnal kifizeti neki az 50.000 forintot, vagy dobjanak fel egy érmét: ha fej, akkor 100.000 forintot kell fizetnie, ha írás, akkor nem kell semmit sem fizetnie. Melyiket választja? Dob vagy fizet?” Láthatjuk, hogy az előző pozíciónak éppen az ellenkezőjét fogalmaztuk meg, az első esetben a válaszadónak tartoznak, a második esetben a válaszadó az adós. A 35 válaszból csupán 5 vállalta a dobás kockázatát, azon belül is 4-en alperesi, vagyis adósi pozícióban, a többi 30 válaszadó egyértelműen kockázatkerülőnek mutatkozott, vagyis az azonnali fizetést választotta. Lehetőség volt a döntés indoklására is, amely során néhányan konkrétan megfogalmazták a jól ismert elvet, mely szerint „jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök”, illetve a „nem kockáztatom a pénzemet feleslegesen”, de megfogalmazásra került a felperesi részről az is, hogy „az a pénz jár nekem”, amely már előre vetíti a peres eljárás attitűd-vizsgálatának eredményeit is.

Az alanyok felmérése során szintén figyelembe vettük, hogy milyen jövőre vonatkozó elképzeléseik vannak, így a „Milyen pályán szeretne elhelyezkedni a jogi végzettsége birtokában?” kérdésre is kerestük a választ. Az alábbi ábra mutatja az elvárásoknak egyébként megfelelő eredményeket, így a legtöbben az igazságszolgáltatásban vagy ügyvédként, vállalati jogászként képzelik el a jövőjüket, a hagyományos jogi szakmák felülreprezentáltak. A kutatóhely számára igen öröndetes hír, hogy a felmért csoportban senki nem válaszolt úgy, hogy pályaelhagyóként képzel el a jövőjét, és szintén pozitív, hogy a felmérésben csak három hallgató nyilatkozott úgy, hogy még nem tudja, miként szeretné folytatni pályafutását.

1. ábra: A válaszadók pályatervei

A mediációnak, mint az alternatív vitarendezés eszközének ismerete az oktatási anyag alapján elvárt, hiszen elsősorban büntetőjogból, de részben a magánjogi oktatás keretén belül is előkerül a szabályozás. A válaszok ennek megfelelően alakultak, csupán egy hallgató nem emlékezett ilyen irányú ismeretekre az oktatásban. Mindenképpen fontos visszajelzés mind a kar, mind általában a jogi oktatás számára, hogy 7 hallgató (a kutatásban részt vettek 20%-a!) olyan helyen volt szakmai gyakorlaton, ahol közvetlenül is találkozott a mediáció intézményével. Ezen információ azért is fontos, mert eszerint minden ötödik hallgatókat érinti a mediáció, így annak nagyobb óraszámú oktatása, különösen a terjedő munkajogi és polgári jogi felhasználás miatt indokolt lehet.

A hallgatók körében a jogi képvisellel összefüggésben kíváncsiak voltunk egy, az attitűd-vizsgálatot érintő fontos kérdésre. A kérdés pontosan így hangzott: „Amennyiben jogi ismeretei alapján és a tényállás ismeretében az ügyfélnek kevés esélye van a per megnyerésére, de ennek ellenére az ügyfél ragaszkodik hozzá, hogy az eljárás megindításra kerüljön, hogyan reagál erre a helyzetre?” A kérdés nyitott volt, ennek ellenére kategorizálni lehetett a válaszokat: a legtöbben (14 válasz) fenntartások nélkül vállalnák a pert (40%), a tízen tájékoztatnák a felet a várható nehézségekről, de vállalnák az ügyet (28,5%), a válaszadók közül nyolcan rábeszélnék a peres felet a megegyezésre (22%), és mindössze hárman fogalmaztak meg nemleges választ: egyikük szerint „csorbulna az igazságérzete” az ügy vállalása esetén, egy kategorikusan nem vállalná, egy pedig egyszerűen „lebeszélné az ügyfelet a perről”.

A fenti kérdéssel párhuzamba állíthatjuk az általános kérdések között feltett, kockázatvállalásra és kockázatkerülésre adott válaszokat, ahol egyértelműen a hallgatók kockázatkerülő magatartása rajzolódott ki. Az esélytelen pert ezzel

szemben mindössze három hallgató nem vállalta kifejezetten, összességében pedig 31% beszélné le a felet az eljárás megindításáról. Fentiek egyik – és kevésbé pozitív – olvasata az lehet, hogy míg a kutatásban részt vett hallgatók saját pénzüket egyáltalán nem kockáztatnák, másokét annál inkább. Ennél mindenképpen előnyösebb képet fest a hallgatók ügyvédi tevékenységről alkotott elképzelése kapcsán az az indoklás, mely szerint az ügyvédi hivatás gyakorlása során a tevékenység jellegéből adódóan keletkezik pervesztes fél. A válaszadók közül 22% úgy indokolta az ügy feltétel nélküli vállalását, hogy a látszólag átlagosnál nehezebb helyzet motiválná, és több erőfeszítést tenne a siker érdekében. Az ügyvédi tevékenységet általános jelleggel szabályozó Ügyvédi Etikai Kódex nem tartalmaz konkrét iránymutatást arra nézve, hogy egy kevés eséllyel kecsegtető per esetében az ügyvédnek milyen, az általános tevékenységen túlmutató teendői lennének. Az Etikai Kódex 12/2. pontja az alábbiakat tartalmazza: „Az ügyvédnek(...) a megbízás alkalmával fel kell tárnia az ügy összes lényeges körülményeit, tájékoztatnia kell az ügyfelet az ügy kimenetelének lehetséges változatairól, az alkalmazandó eljárásokról és a bizonyítékok beszerzésének szükségességéről.”^[3]

IV. A FELDOLGOZOTT JOGESETEK

A kutatás két jogeset köré épült. A hallgatók először egy rosszul sikerült szénbánya-építkezés esetével ismerkedtek meg, feladatuk az volt, hogy peres iratot készítsenek elő felperesi vagy alperesi jogi képviselőként. Ezt követően egy ételmérgezéses ügyben kellett egyeztető tárgyalást szimulálniuk, majd ugyanebben az ügyben peres iratot készíteniük, végül ismét a szénbánya ügyében egyeztetést lefolytatniuk. A jogesetek kiválasztása célzatos volt: a mediációs oktatásban használt, Strasser-Randolph könyv két minta-jogesetét dolgozták fel a hallgatók.^[4]

Az első jogeset tényállása: „A Vörös hegyi szénbányaként ismert terület a Felföldi Bányászati Zrt. tulajdonában áll, az ügyvezető bányagazgató a bánya korábbi tulajdonosa Vörös Árpád (felperes). A szomszédos terület Advy Zoltán (alperes) nagybirtokos tulajdona, aki a közelmúltban hatalmas víztározót építtetett a saját területén. Miközben a víztározó medrét kiásták, Advy mérnökei 5 használaton kívüli bányaknára bukkantak, amelyek legalább 100 méterre nyúltak függőlegesen lefelé. Ezek a járatok agyag- és kavicstörmelékekkel teltek meg. Amit a mérnökök tudtak, hogy mindegyik aknához vízszintes járat kapcsolódik, amelyek végül a szomszédos szénbányához vezetnek. Nem sokkal azután, hogy

[3] A Magyar Ügyvédi Kamara által elfogadott, hatályos Etikai Kódex: az ügyvédi hivatás etikai szabályairól és elvárásairól szóló 5/2008. (XI. 27.) MÜK Szabályzattal módosított 8/1999. (III. 22.) MÜK Szabályzatáról. (Elérhető: http://www.magyarugyvedikamara.hu/upload/pdf/5_2008_muk.pdf. Letöltés ideje: 2014.09.10.)

[4] Strasser – Randolph, 2008.

a tározót feltöltötték vízzel, a függőleges aknákon befolyt a víz, elárasztotta a szénbánya vízszintes bejáratait, és ezzel óriási kárt okozott a bányának. A szénbányát 4 hétre be kellett zárni, és ez alatt 34 dolgozót kényszerű szabadságra kellett küldeni. Advy viszont úgy gondolja, hogy a víztározó az ő birtoka alatt a korábbi években kialakított bányaaknák miatt omlott be, amelyről a bányatársaságnak tudnia kellett volna, ezért ő is anyagi követeléssel áll elő.

Advy követelései: újjáépítési költségek: 340.000 EUR, vízellátási bevétel elmaradása: 48.000 EUR, jóhírnév sérelme miatti kártérítési igény: 100.000 EUR. A bánya a következő tételeket kéri: a bányaaknák helyreállítási munkálatai: 170.000 EUR, elvesztett nyereség: 250.000 EUR, bérfizetés: 68.000 EUR, összesen 488.000 EUR.

Advy Zoltán a környék jó hírű vállalkozója, aki többféle üzletágban is sikeres. A víztározó ügye azonban a média érdeklődésére is számot tart.”

Az eset hátteréhez a felperesi szerepkörben lévők a következő kiegészítő információt kapták: „A bányaigazgató igen kínos helyzetben van, mert tudott a használaton kívüli aknákról, amelyek a szomszéd birtokon még akkor épültek, amikor még ő volt a bányatulajdonos. De Vörös elmulasztotta ezt közölni Advy mérnökeivel, mivel azokra az aknákra nem volt építési engedély, és ezért nem is használták sokáig. Emellett az építési tervek sem voltak meg, ezért nem tudta volna megmutatni az aknák pontos elhelyezkedését.” Az alperesek a következő kiegészítő információkat kapták: „Amikor a víztározó építése során fény derült a használaton kívüli aknák léteire, a mérnökök teljes feltárást javasoltak, de annak rendkívüli költségessége miatt Advy arra nem adott engedélyt: szerette volna csökkenteni a költségeit és felgyorsítani az építkezést, mivel a nyári vízhiányos időszakra már voltak megrendeléseik. Emellett abban sem volt biztos, hogy az aknákat nem az ő elődei építették-e, és mivel a korábbi tulajdoni okmányok elvesztek, ezt sem igazolni, sem cáfolni nem tudta volna.”

A második eset tényállása: „Forró nyári este Győr városában. Szomjas Aranka, negyvennégy éves asszony bement egy kávézóba, és kért egy üveg gyömbérsört. A kávézó tulajdonosa öntött az italból egy nagyméretű pohárba. Miután Szomjas Aranka kiitta a pohár tartalmát, kiöntötte a maradék gyömbérsört is az üvegből a poharába. Ekkor egy oszlasban lévő csiga teste ömlött ki az itallal. Aranka az undorító látványtól sokkos állapotba került. A későbbiekben az általa már elfogyasztott gyömbérsör szennyezettsége miatt súlyos bélfertőzést kapott. A jogi tényállás alapján a kávézó tulajdonosa ellen nem lehet peres eljárást indítani, mivel a gyömbérsör szabályos zárral érkezett az üzletbe, az üveg sötét színű tartalmát nem lehet megvizsgálni. A sört gyártó manufaktúra, a Hordósné és Társa Kézműves Sörgyár Kft. az üvegeket üresen, kupak nélkül kapja, és tárolja, mielőtt megtöltik. A bírósági esetjogban egy hasonló esetben a bíró a következő érveléssel utasította el a kárigényt: »Olyan esetben, amikor az alperesek által gyártott terméket széles körben terjesztik, nehéz lenne a nyilvánosság előtt minden legyártott darab tartalmáért, ami elhagyja az üzemet, a gyártót tenni felelőssé. Nyilvánvaló, ha ezt a felelősséget a gyártónak tulajdonítanánk, olyasmint

várnánk el tőle, amit nem tud sem feltárni, sem jól megválaszolni.« Aranka nem nyugszik bele ebbe az érvelésbe, és abba a ténybe, hogy az őt ért sérelem megtorlás nélkül marad. A bélfertőzése miatt őt 150.000 forintnyi bizonyítható anyagi kár érte, emellett ragaszkodik hozzá, hogy a gyártó bocsánatot kérjen tőle, és ismerje el a felelősségét.”

Az alperesi pozícióban lévők a további kiegészítő információt kapták: „A sörgyártó tulajdonosa és egyben ügyvezetője aggódik amiatt, hogy az ügy elhúzódása és nyilvánosságra kerülése esetén a cég jó híre csorbát szenved, különösen akkor, ha felelősségét megállapítják.”

V. KUTATÁSI MÓDSZERTAN ÉS HIPOTÉZISEK

Mindkét ügy jellegzetessége, hogy a jogvita tényei nem mutatnak egyértelműen kizárólag az egyik fél felróható magatartására, így peres eljárás esetén is felmerülhet az a lehetőség, hogy a felek részben elismerik a felelősségüket, illetve a másik fél vétlenségét. Az ételmérgezéses eset kapcsán a bizonytalansági elemet az jelenti, hogy a bírói gyakorlatban már utasítottak el igényt hasonló tényállás alapján.

Az egyes szimulációk megvalósítási sorrendje a következő logikára épül: 1. Az első feladat során a hallgatók alapvető peres hozzáállását vizsgáljuk, amikor még nem befolyásolja a résztvevőket a másik fél álláspontja. Ezen szimuláció eredményeként láthatjuk „vegytisztán” a peres eljáráshoz kapcsolódó attitűdöt. 2. A második feladat során egy olyan jogesetet választottunk, amelyben könnyűnek látszik kompromisszumos megoldás kialakítása. Ezen esetben hipotézisünk az volt, hogy a felek nem a peres eljárásban megszokott „háborús logikát” követik, hanem egyfajta kölcsönösen előnyös kompromisszumra törekzenek. Aki az előző feladatban felperesi szerepkört kapott, az ebben az esetben alperesit, illetve fordítva. 3. Harmadik feladatként ismét az ételmérgezéses esettel kellett foglalkozniuk, de most a peres eljárás kereteit szem előtt tartva. A kutatási kérdés ebben az esetben az volt, hogy visszatér-e az alapvető peres attitűd, vagy megváltoznak az igények a korábban lefolytatott egyeztetés hatására. Az alperesi és felperesi szerepkör ebben az esetben változatlan, hiszen így derül ki, hogy az egyes szerepfelfogásokban változik-e a célkitűzése a félnek az eljárási típus függvényében. 4. Utolsó feladatként a szénbánya esetét kellett egyeztetniük a feleknek. A tényállás alapján már írtak peres beadványt, így ebben az esetben arra kerestük a választ, hogy (ugyanazon szerepkörben) az egyeztetésen módosítják-e eredeti célkitűzéseiket, prioritásaikat, illetve az eljáráshoz kapcsolódó hozzáállásukat.

A fentiek alapján a következő hipotézisek kerültek felállításra: H1. A peres eljárás során a felek célja a másik fél teljes pereszteségének elérése, beadványaikat, stratégiájukat ennek megfelelően alakítják ki. H2. A peres eljárásban a felekre kevésbé jellemző a kompromisszumkészség, mint az egyeztetési tárgyalás során.

VI. A KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A szénbánya-ügy peres feldolgozása kapcsán elmondható, hogy a felperesi oldalt képviselők közül a keresetlevelek 88%-ban a teljes felmerült kárt és elmaradt hasznot kívánták a képviselők érvényesíteni, egy esetben a felperesi képviselő a kár 150%-át igényelte, szintén egy esetben pedig csak részleges kárigényt kívánt érvényesíteni a hallgató. Alperesi oldalról igen hasonló eredmény született: az érdemi nyilatkozatok 83%-a a kereset teljes elutasítását kérte a bíróságtól, illetve ellenkérelem formájában 88% kérte a saját kárának megtérítését a másik féltől. Egy esetben az alperes elismerte a felelősségét, egy esetben pedig az ellenkérelem beszámítást kért a bíróságtól.

A jogeset kapcsán megkérdeztük a hallgatóktól, hogy milyen célkitűzésük volt a per kapcsán, amelyet 100%-os eredménynek tekintenek.^[5] Annak ellenére, hogy az első jogesetben (nem véletlenül) mindkét fél pontosan ugyanakora veszteséget szenvedett el az eset kapcsán, a peres eljárásban mindössze 3 válaszban (8,5%) szerepelt, hogy a részleges kártérítés a fél elsődleges igénye, és mindössze 2 válasz (5,7%) fogalmazta meg a beszámítást mint jogi lehetőséget egyáltalán. A többi válasz tekintetében elmondható volt az első eset kapcsán, hogy megfogalmazták a teljes kártérítési igényt, vagyis az eljárás célja az volt, hogy teljes pernyertességet eredményezzen a bírói ítélet.

Az ételmérgezéses ügy sokkal jobban megosztotta a hallgatókat, mint a szénbánya ügye, főleg az alperesi pozíciót képviselők tekintetében láthatunk lényeges attitűd-változást. A kereset teljes elutasítását mindössze 8 válaszadó tűzte ki célul (alperesi pozícióban lévők 47%-a), egy alperes ellenkérelemként jó hírnév megsértéséért a felperest kérte marasztalni, a többi esetben az alperesek hajlandóak lettek volna kártérítést fizetni, vagy legalább bocsánatot kérni a felperestől. A felperesi pozícióban lévők mindegyike a teljes kártérítést jelölte meg elérendő célként, ezen belül négyen nagyobb anyagi igényt támasztottak, mint a jogesetben ismertetett felmerült károk.

Meghatároztak a hallgatók egy ún. minimális célt is, amelyet mindenképpen el kívántak érni az eljárásban, ezt jelöltük 50%-os eredménynek.^[6] A minimális eredmények tekintetében általánosan elmondható, hogy célként jelölték meg a veszteségméréséklést, illetve kármegosztást 54%-ban, kisebb összegű kárigényt pedig 40%-ban jelölték meg minimális célként. Egyetlen alperesi válaszban jelent csak meg, hogy mind a maximális, mind a minimális cél a peren kívüli megegyezés.

[5] A pontos kérdés: „Milyen maximális /lehető legjobb/ célt tűzött ki a peres eljárást megelőzően / miben állapodott meg az ügyféllel, mi az eljárás célja? (A továbbiakban ezt tekintjük 100%-os győzelemnek.)”

[6] A feltett kérdés: „...A peres eljárás megkezdése előtt meghatározta-e, hogy milyen minimális célja van, amelyet mindenképpen el akar érni? (A továbbiakban ezt tekintjük 50%-os győzelemnek.)”

Ugyanakkor ha ezen válaszokat összevetjük a résztvevők által reálisan elvárt eredménnyel, jóval árnyaltabb képet kapunk. Megkérdeztük, hogy milyen ítéleti tartalommal lennének elégedettek az általuk kitűzött célok tekintetében, ahol a fentiek értelmében a maximális eredményt az elsődleges kereseti kérelem jelenti, és a minimális célt 50%-os eredménynek tekintjük. A kereseti kérelmek tartalmához képest érdekes az az eredmény, amely szerint mindössze 2 olyan válasz született, hogy képviselőként csak a 100%-os eredménnyel lenne elégedett. A válaszok átlaga 68% volt az elégedettség tekintetében, egyetlen válasz volt, amelyik az általa minimális célként kitűzött eredménynél kevesebbel is elégedett lenne, igaz, ez egyben az a válaszadó hallgató volt, aki alperesként elismerte felelősségét, és peren kívüli megegyezést javasolt. A minimális célként kitűzött 50%-os eredménnyel 9 hallgató lett volna elégedett, 13 hallgató pedig 70-80%-os eredmény mellett lenne elégedett saját teljesítményével.

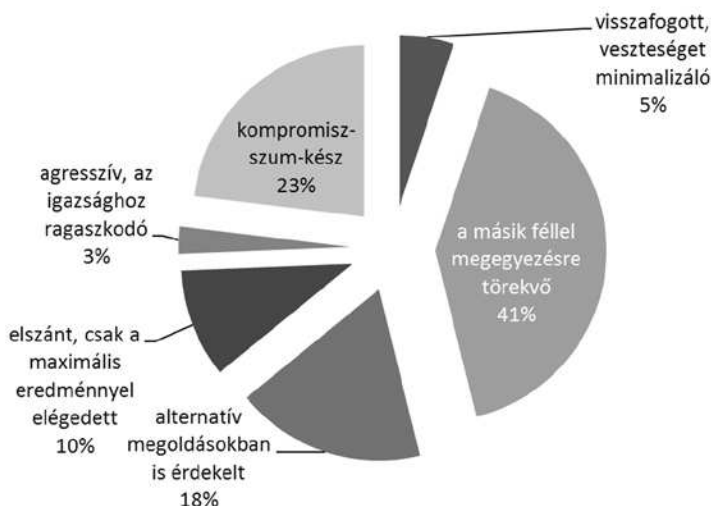
A második peres ügy kapcsán igen hasonló eredmények születtek: az átlagos elégedettségi mutató 69,6%-ra emelkedett, három olyan hallgató volt, aki csak a 100%-kal lenne elégedett, és legalább a maga által kitűzött minimális célját minden hallgató el akarta érni, de emelkedett azok száma, akik már a minimális cél elérésével is elégedettek lettek volna (12 fő).

Az egyeztető tárgyalások szimulációja során az első esetben (ami az étel-mérgezéses ügy volt, amellyel a hallgatók itt találkoztak először) 17 egyeztető eljárás zajlott el, amelyek mindegyikében született a felek között megállapodás. Az alperesek 14 esetben bocsánatot kértek (82%), és 15 esetben valamilyen összegű fizetést is vállaltak. A legmagasabb pénzbeli ellenérték 200.000 forint volt, a legalacsonyabb 32.000 forint, a vállalt kártérítések átlagos összege 92.800 forint volt. A hallgatói kreativitás eredményeként született megállapodás olyan tartalommal, hogy az alperes 10 rekesz sört ad a felperesnek, illetve egy esetben az volt a megállapodás tárgya, hogy az alperes egy havi fogyasztását fizeti a felperes. Olyan megállapodás nem született, amelyben az alperes valamilyen módon ne ismerte volna el a felelősségét. Ha ezt összevetjük a peres célkitűzésekkel, láthatjuk, hogy a sikeres egyeztetési tárgyalást követően néhány perccel a peres célkitűzés megváltozik: ugyanaz az alperes, aki az egyezségben elismerte felelősségét, és anyagi kártérítést is vállalt, 8 esetben már a kereset elutasítását kéri a bíróságtól, sőt, egy esetben még a felperessel fizettetne kártérítést jóhírnév-sérelem miatt. Az alperesi peres célkitűzések között csak 8 esetben szerepelt, hogy hajlandó kártérítést fizetni átlagosan 67.857 forintot. Ez az eredmény alátámasztja azt a hipotézisünket, hogy a peres tárgyalást a felek „háborús” szituációként élik meg, ahol a cél elsősorban a másik fél pereszertességének elérése.

A szénbánya ügyének egyeztetése során két esetben nem született megállapodás, a többi tárgyaláson azonban igen, jellemzően a felperes vállalt fizetést, átlagosan 213.600 eurót, két esetben a felperesnek fizetett az alperes, átlagosan 220.000 eurót, 6 esetben pedig mindkét fél viselte a saját kárát. Az összes ügy átlagos eredménye így azt mutatja, hogy a 17 egyeztetésen a felperesnek átlagosan 40.225 eurót kell kártérítésként fizetnie az alperesnek. Ha ezzel az

eredménnyel szembe állítjuk azt a tényt, hogy a felperesek az eset első megítélésakor 88%-ban a teljes káruk megtérítését követelték az alperestől, és jogi képviselőként átlagosan 68,8%-os eredménnyel lettek volna elégedettek, akkor megállapíthatjuk, hogy az egyeztető eljárást követően sok elégedetlen felperesi képviselő hagyhatta el a termet.

A peres eljárás lefolytatása során a kezdeti stratégiájukat vizsgálva a következő kérdést tettük fel: „A peres eljárás során mit javasol az ügyfelének, milyen elsődleges stratégiát alkalmazzanak a tárgyaláson: (1) visszafogott, veszteséget minimalizáló (2) a másik féllel megegyezésre törekvő (3) alternatív megoldásokban is érdekelt (4) elszánt, csak a maximális eredménnyel elégedett (5) agresszív, az igazsághoz ragaszkodó (6) kompromisszumkész”. Az első peres eljárásban adott válaszokat az alábbi ábra mutatja.

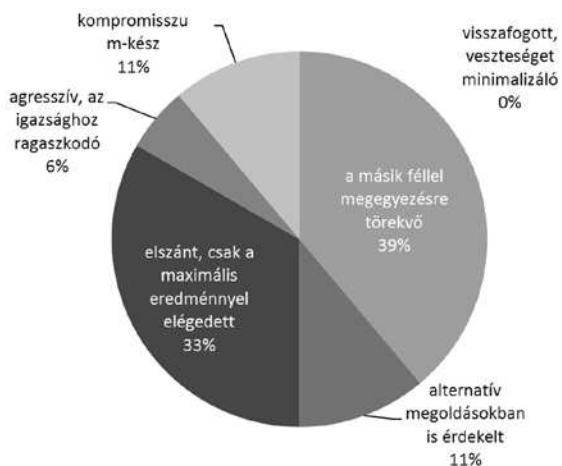

2. ábra: A peres eljárás elsődleges stratégiája, 1. jogeset

Látható, hogy míg a peres irataikban egyértelműen a teljes kárigény érvényesítése dominál, addig a peres stratégiájukban a megegyezésre törekvés, kompromisszumkészség figyelhető meg, a válaszadó hallgatóknak mindössze 13%-a ragaszkodna a keresetlevélben, illetve ellenkérelemben foglaltakhoz.

Nem várt eredményt hozott ugyanakkor a második peres iratok feldolgozása. Ebben az esetben a résztvevők már túljutottak az első egyeztetési szimuláción, majd ugyanazon ügyben kellett peres iratot készíteniük, és stratégiát választaniuk. A 3. ábrán láthatjuk, hogy lényegesen megváltozott a peres attitűd, mégpedig ellenkező irányban, mint azt vártuk: Míg korábban egyértelműen a kompromisszumkész irányultság dominált (87% a saját álláspontjához ragaszkodó 13%-hoz képest), a második esetben megfigyelhető az agresszív, elszánt

hozzaállás egyértelmű előretörése. A második peres szimulációnál már csak 61%-ban törekedtek a felek elsődlegesen a másik féllel való megállapodásra, míg 39%-uk elszánt, agresszív stratégiával vágott neki a pernek.

3. ábra: A peres eljárás elsődleges stratégiája, 2. jogeset

Szintén jelentős változást hozott a peres eljárásban a stratégia változtatására irányuló kérdésekre adott válaszok eloszlása a két peres fordulót követően. A kérdés: „Az eljárás során hajlandó-e változtatni a korábban meghatározott stratégián? igen, ezen belül (1) elfogadóbb, megadóbb (2) agresszívebb (3) elszántabb (4) megállapodásra törekvőbb, vagy (5) nem változtat a stratégián.

Stratégiamódosítás	Válaszok, első eset	Válaszok, második eset
Elfogadóbb, megadóbb	1	3
Agresszívebb	6	3
Elszántabb	8	3
Megállapodásra törekvőbb	15	15
Nem változtat	5	11

4. ábra: A peres eljárás stratégiájának módosítási szándéka

Ha összevetjük az elsődleges stratégiára adott válaszokat, illetve annak módosítására irányuló szándékot, láthatjuk, hogy az első esetben már kezdetben is megállapodásra törekedtek a felek, kifejezték kompromisszumkészségüket, ehhez képest nem meglepő, hogy a változtatás iránya az elszántabb, agresszívebb

tárgyalási stílus felé fordul – hiszen a kezdetinél barátságosabbak aligha lehetnének. A második esetben ugyanakkor a kezdeti „hevesebb”, elszántabb stratégián a hallgatók 31%-a nem változtatna, viszont egyforma arányban jelenik meg a megállapodásra törekvőbb stratégiaváltás mindkét szituációban. A perbeli pozíció a vizsgálat során az agresszív stratégia alkalmazásának választása esetében mutatott szignifikáns eltérést: az összesen 9 agresszív stratégiát választóból 7 felperesi pozícióban volt.

Az egyeztető tárgyalásnál a fentieket annyiban módosítottuk, hogy a résztvevőknek a másik fél magatartását kellett értékelni, illetve megítélni, hogy az egyeztetési tárgyalásra milyen stratégiával érkezett, illetve ott milyen magatartást tanúsított. A sörben úszó csiga esete kapcsán az alperesek szerint 7 felperes a tárgyalás kezdetén a teljes kárt követelte, de 5 közülük engedett a követelésből, vagy változtatta annak tárgyát, míg ketten kitartottak kezdeti stratégiájuk mellett. A felperesi megfigyelések viszont azt mutatták, hogy az alperesek közül csak 1 érkezett úgy, hogy teljes mértékben tagadta a követelést, a többiek mindannyian vagy elismerték a teljes követelést, vagy már kezdetben is hajlottak a megegyezésre. A szénbánya konfliktusa kapcsán már 5 alperes vitatta teljes egészében a követelést, míg 8 rész követelést támasztott, négyen viszont elismerték a felperes követelését. Az alperesi megfigyelések szerint a szénbánya-ügy felperesei 7 esetben a teljes kár követelésével érkeztek, de közülük öten később engedtek követelésükből, míg 11 felperes úgy indította az egyeztetési tárgyalást, hogy megegyezésre törekedett az alperessel, vagy engedett a teljes kárösszeg követeléséhez képest.

A két mediációs eset között annyiban figyelhető meg eltérés, hogy míg az első esetben a tárgyalási helyzetnek 26-an úgy vágtak neki, hogy alapján véve megegyezésre törekvő attitűdjük volt, a második esetben már csak 22-en indultak kompromisszumkész kezdeti stratégiával.

A peres és egyeztetési tárgyalási fordulók eredményeinek együttes értékelése során megállapíthatjuk, hogy bár a kereseti kérelmekben nem ez jelenik meg, valójában döntően kompromisszumkész felek ülnek egymással szemben mind a tárgyalóasztalnál, mind a bírósági tárgyalóteremben, már ami a jogi képviselői hozzáállást illeti. Az egyeztető tárgyaláson a megegyezésre törekvő attitűd egyértelműen dominált mind alperesi, mind felperesi pozíciókban.

A hallgatóktól megkérdeztük azt is, hogy szerintük a peres eljárásban van-e szerepe a felek érzelmi reakciónak.^[7] Ennek a kérdésnek a közvetítői vagy egyeztető eljárások szempontjából van jelentősége, amellyel kapcsolatban a szakirodalom egyértelmű álláspontja, hogy az eljárásnak legalább olyan fontos része a felek érzelmi viszonyainak feltárása, mint a jogi kérdések megoldása.^[8] Feltételezünk-e a joghallgatók hasonló érzelmi többletet a peres

[7] A pontos kérdés: „Van-e szerepe az eljárás során az ügyfele vagy az ellenérdekű fél érzelmi reakciónak? Ha van, kinek vagy kiknek a szemszögéből van jelentősége? (Több válasz is jelölhető.)”

[8] Pl. Strasser – Randolph, 2008, 45.: „A mediációs folyamat egyik legfontosabb része a vita rejtett

eljárásban? A felvetés, illetve a kapcsolódó megállapítások egyfajta kiindulópontként tekintenek Fekete Balázs témakörben megjelent munkájára. Ebben kifejti – elsősorban amerikai jogtudományi forrásokat idézve –, hogy néhány évtizedes múlttal rendelkezik az a kutatási irányzat, amely az érzelmek szerepét vizsgálja a jogi realitásban. A bírói döntések kapcsán megállapítja, hogy az érzelmek tudatos kizárása valójában felszínes, rutinszerű és felelőtlen bírói döntésekhez vezethet, megfordítva a viszonyt az is igaz, hogy az érzelmek figyelembevétele a bírói munkában segíthet a megfelelőbb döntések meghozatalában.^[9] Ezen újszerű felvetésnek is igyekszik utána járni tehát a kérdés.

Van-e jelentősége a résztvevők érzelmi reakcióinak, és ha igen, mely szereplőknek?	Válaszok száma, 1. per		Válaszok száma, 2. per		Válaszok száma, 1. egyeztetés	Válaszok száma, 2. egyeztetés
Nincs jelentősége	17	17	15	15	10	12
Ügyfél	6	20	11	21	25	23
Jogi képviselők	3		1			
Ítélező bíró	11		9			

5. ábra: A résztvevők érzelmi reakcióinak hatása a peres és közvetítői eljárásra

A bemutatásra kerülő kutatás eredményei között nem látszik igazolódni az a hagyományos elképzelés, mely szerint a peres eljárásban nincsen jelentősége a felek érzelmi reakcióinak. Összességében többen gondolták azt, hogy a feleknek, és azon belül is az ítélező bíró érzelmi reakcióinak van jelentősége a peres eljárásban, mint ahányan kizárták az érzelmek jelentőségét. A válaszadó hallgatók legkevésbé fontosnak a jogi képviselők érzelmi reakcióit tartották. Az egyes esetek közötti különbség vizsgálatakor megállapítható, hogy az egyeztetési tárgyalást követően többen gondolták azt, hogy az ügyfél reakcióinak jelentősége van, illetve kevesebb jelentőséget tulajdonítottak a bírói érzelmeknek.

- és látható okainak felderítése.” ill. Kertész, 2001, 9.: „... a mediáció magántermészetű, nem ítélező karaktere a vitában álló felek számára fenyegetésmentes alkalmat kínál az álláspontok kifejtésére és emberi kapcsolat építésére.”
- [9] Fekete, 2013, 92-93. A szerző részletesen elemzi a „jog és érzelmek”, mint fiatal kutatási terület jellegzetességeit, megállapítva azt a legalapvetőbb vonást, mely szerint a „*law and emotions scholarship*” megpróbálja vitatni és feloldani a jog és a racionalitás között fennállónak vélt szoros kapcsolatot. (Uo. 104.)

Nagy Márta a mediációs eljárások előfeltételeivel kapcsolatban kifejti, hogy „a bíróságon kívüli út feltételezi, nem tartjuk jónak, ha érdekeink mások érdekei rovására érvényesülnek, nem hisszük, hogy saját érdekeink előbbre valók, mint másoké, képesek vagyunk kételkedni a magunk igazában, s abban, hogy nem tudunk mindent, ami a partner álláspontját igazolja. Hiszünk az együttműködésben, s abban, hogy nyerhetünk úgy, hogy a másik ne veszítsen. S végül tisztában kell lennünk azzal, hogy a győzedelmeskedés előbb-utóbb előre nem látható veszteségekkel jár”.^[10] Ezen gondolatok fényében kell értelmeznünk az egyeztető tárgyalás során feltett kérdésre adott válaszokat. A kérdés a következő volt: „A megoldás során figyelembe vették-e a jogi tényeken kívül a másik fél érvelését, esetleges érzelmi reakcióit?” Az első esetben 25 hallgató választott igennel, és 10 nem válasz érkezett, a második egyeztető tárgyalást követően 23 igen és 12 nem volt az összesített eredmény. Elmondható tehát, hogy a peres eljáráshoz képest az egyeztető tárgyaláson a hallgatók inkább feltételezték, hogy van szerepe az eljárásban az érzelmeknek.

VII. A SZÉNBÁNYA ESETÉNEK JÁTÉKELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSE

A játékelmélet gyökerei a matematikában találhatók, ugyanakkor az 1970-es évek óta egyre gyakrabban alkalmazzák gazdasági, politikai, társadalomtudományi folyamatok és jelenségek leírására, elemzésére. A jogtudomány eddig kevés figyelmet szentelt a játékelméleti eredményeknek, noha a mediáció, az egyes közvetítő eljárások fokozatos térnyerése ezt indokolják. A tanulmány szerzője korábban is vetett már fel összefüggéseket a jog és a játékelmélet kapcsán,^[11] a most ismertetett kutatás pedig kifejezetten arra irányul, hogy a mediációs eljárások egyfajta matematikai-játékelméleti modellezéséhez adalékként szolgáljon.

A játékelmélet fogalomkészletét felhasználva jelen esetben játékosoknak^[12] tekintjük a jogi képviselőket, kifizetésnek^[13] az eljárások potenciális eredményét, stratégiák^[14] alatt értjük a jogi képviselők által javasolható magatartásokat

[10] Nagy, 2011, 32.

[11] Glavanits, 2011, 135–142.

[12] Játékelméleti értelemben játékos: egy tetszőleges (megszámlálható számosságú) egyének vagy csoportok halmaza.

[13] Játékelméleti értelemben kifizetés (vagy *pay-off*) egy adott stratégiakombináció melletti eredmény, amely lehet egy egyszerű numerikus érték. A kifizetésekkel érzékeltethető az, hogy az egyes bekövetkező eredmények hogyan viszonyulnak egymáshoz, vagyis nem feltétlenül jelent valós kifizetést, hanem jelenthet egyfajta preferencia-sorrendet is.

[14] Játékelméleti értelemben stratégiák a játékosok előtt álló döntési alternatívák. A stratégiák függenek a játék szerkezetétől: egyszeri, szimultán játék esetén (ha a játékosok egyszerre hoznak döntést) akkor a stratégia csak a döntési alternatívákat jelenti, szekvenciális (a játékosok egymás után lépnek) játék esetén az egymás után következő lépéssorozatok jelentik az egyes stratégiákat.

az eljárás során. Minthogy a peres eljárások szempontjából a felperes van „lépéselőnyben”, az egyes preferenciák és a hozzájuk kapcsolódó kifizetések számítása során ezt figyelembe kell vennünk.

Feltételezzük, hogy mindkét fél alapvetően háromféle módon állhat a felmerült vitás kérdéshez: vagy ragaszkodik az „igazához” és teljes kárigényét érvényesíteni kívánja, vagy lemond a kárigénye egy részéről, illetve teljes mértékben elismeri felelősségét. Az egyes kifizetési értékeknél figyelembe vettük, hogy az alperes számára fontos szempont volt a jó hírnevének megőrzése. Az egyes kifizetési értékeknél a 9 jelenti a legjobb eredményt, az 1 pedig a legrosszabbat. Ezek alapján feltételezzük, hogy a bányagazgató képviselője számára a legjobb kimenetel az lenne, ha Advy peres eljárás keretében megtéríti a bányának okozott teljes kárt. Így erkölcsi és anyagi értelemben is a legjobban járna, míg számára a legrosszabb megoldást az jelentené, ha egy peren kívüli egyezségben – kvázi „harc” nélkül – teljes kártérítést kellene fizetnie a bányának Advy számára. A többi kifizetési értéknél a veszteségméréséklést tartottuk szem előtt. Advy képviselője esetében a nyilvános megszégyenülés a legrosszabb kimenetel, tehát ha peres eljárásban, a nyilvánosság tudomásával kellene teljes kártérítést fizetnie ügyfelének, a legjobb kimenetel pedig ha a bánya egy egyezség keretében, a nyilvánosság kizárásával megfizeti az ő érdekkörében felmerült károkat. A többi kifizetési érték számításánál a veszteségméréséklést és a jó hírnév megőrzésének szempontjait vettük figyelembe.

A szénbánya ügye kapcsán a tényállási elemek és a bizalmas információk ismeretében tehát az alábbi kifizetési mátrixot határozhatjuk meg. A kifizetési érték első számjegye a bányagazgatóhoz, mint felpereshez, a második számjegye a víztározó tulajdonosához, mint alpereshez kapcsolódik.

Ragaszkodik a teljes kártérítéshez, nem enged		Advy (alp.)			Kifizetések összege (felperes)
		Enged a saját követeléséből, egyezségre törekszik a gyors befejezésért	Elismeri a tartozást, fizet a mielőbbi befejezésért	Elismeri a tartozást, fizet a mielőbbi befejezésért	
Vörös bányaiig. (felp.)	Ragaszkodik a per indításához és a teljes kártérítéshez	A per kimenetele bizonytalan, elhúzódhat, mindkét fél jó híre sérülhet 2;3	Advy részben elismeri a felelősségét, de a kimenetel bizonytalan 5;4	Advy mindent veszít és a nyilvánosságot sem lehet kizárni 9;1	16
	Egyezségi tárgyalás, de ragaszkodik a teljes kártérítéshez	Advy megőrizhetné a jó hírét, de a megegyezésnek csekély az esélye, a per veszélye fenyeget 6;2	A bánya közel teljes kártérítést kap, Advy sokat veszít, de csendben 7;6	Advy sokat veszít pénzügyileg, de a jó hírneve megmarad 8;5	21
	Egyezségi tárgyalás, ahol a bánya hajlandó engedni a követelésből	Advy számára a legjobb megoldás, de a bányai igazgató elveszítheti az állását	Mindenki elkönnyvel valamennyi veszteséget, de az arányokban meg kell egyezniük 3;8	Ezzel gyakorlatilag mindenki viseli a saját költségét, amely tetemes, de Advy jó híre megmarad 4;7	6
Kifizetések összege (alperes)		14	18	13	

6. ábra: A szénbánya-ügy kifizetési mátrixa

A kifizetési értékek összege mutatja meg, hogy melyik stratégia esetén figyelhető meg az adott játékos szempontjából a legjobb eredmény, azaz az összes potenciálisan előforduló eset közül a legmagasabb kifizetési érték. Az ábra alapján látható, hogy a bányaigazgató számára az lenne a legkedvezőbb stratégia, ha mindenképpen ragaszkodna a teljes kártérítési összeghez egy egyeztetési eljárás keretében, a víztározó tulajdonosa pedig akkor tudja a legjobb eredményt elérni, ha kis mértékben enged a követeléséből az eljárás gyors befejezése érdekében. (A szimulált esetekben fenti megállapításoknak éppen az ellenkezőjét tapasztaltuk: több esetben volt hajlandó a felperes fizetni, mint ahány esetben a felek végül is az alperes viszonylatában állapítottak meg fizetési kötelezettséget.) A legmagasabb közös kifizetési értéket az jelentené, ha a felperes egyezségi tárgyaláson kapná meg az általa kért összeget, ezen stratégia mentén figyelhető meg ugyanis a legnagyobb együttes kifizetési értékek (13). Az esetnek nincsen ún. Nash-egyensúlya,^[15] vagyis olyan helyzet, amely mindkét fél számára egyszerre nyújtaná a legelőnyösebb megoldást.

A döntés meghozatalakor a játékosok többféle elven is hozhatnak döntést. Egyik ilyen az ún. maximin-stratégia. A maximin szabály annak az alternatívának a választását írja elő, amelynek a legrosszabb értéke jobb, mint bármely más alternatíva legrosszabb értéke (latinul *maximum minimorum*). A bányaigazgató esetében ez ismét az egyezségi tárgyalást és a teljes kárigény követelését, mint döntést eredményezi, a víztározó esetében is a követelések részbeni mérséklése, mint megfelelő döntés az eredmény.

Ezen elv fordítottja az ún. minimax-stratégia, vagyis amikor a játékos arra törekszik, hogy az ellenfél kifizetési értéke a lehető legkisebb legyen (*minimum maximorum*). A mi példánkban ez a stratégia azt eredményezné, hogy a bányaigazgató ragaszkodna a perhez, míg Advy ragaszkodna saját kára teljes megtérítési igényéhez. Megjegyzendő azonban, hogy peres eljárások keretében, főleg olyan esetben ahol az egyik fél vesztesége nem feltétlenül egyenlő a másik fél nyereségével (vagyis nem ún. zéróösszegű játékoknál) a minimax-stratégia alkalmazásának kevés esetben van gyakorlati haszna, kivéve azt az esetet, ha a peres fél célja kifejezetten a másik fél veszteségének maximalizálása.

Fentieket összevetve a kutatás tapasztalataival megállapíthatjuk, hogy a résztvevő, felperesi pozícióban lévő felek számára hasznos lett volna, ha végiggondolják a másik fél prioritásait, így megelőzhető lett volna az anyagi veszteséggel járó eredmény. Ugyanakkor az is tény, hogy a szénbánya ügyét egyeztető tárgyaláson a résztvevő 17 felperesi jogi képviselőből 11 szerint az eseményeket a felperes, vagyis ő irányította, de ugyanezen esemény kapcsán az alperesi képviselők közül is pontosan 11-en érezték úgy, hogy dominálták az egyeztetés

[15] Játékelméleti értelemben a Nash-egyensúly a játék azon nyeregpontja, amelytől való egyoldalú eltéréssel bármelyik fél rosszabbul járna. Bizonyos játékok sajátossága, hogy van olyan stratégia-pár, amelynek választása mindkét fél érdekében áll.

folyamatát.^[16] Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a formális logikával szemben a határozottabb fellépés nyerheti az ügyet? A kutatási tapasztalatok alapján ez teljes mértékben elképzelhető.

Gyakorló jogászokban felmerülhet a kérdés, hogy mire lehet jó a jogviták matematikai, játékelméleti modellezése. Véleményünk szerint egyes jogviták kimenetele kapcsán könnyebben kizárható a rossz döntés lehetősége a modellek alkalmazásával. Előnyös lehet a jogvita tényeit nem csupán a megbízó fél, hanem az ellenérdekű fél szempontjából is végiggondolni, mérlegelni az előtte nyitva álló döntési alternatívákat, adott esetben figyelembe venni a jogi érvelésen túl más motivációs szempontokat is.

VIII. A HIPOTÉZISEK ÉRTÉKELÉSE AZ EREDMÉNYEK ALAPJÁN

ad H1) Feltételeztük, hogy a peres eljárásban a jogi képviselők célja a másik fél teljes pereszteségének elérése, és peres irataikat ennek megfelelően készítik el. Mindkét peres szituációban a beadványok vázlatainak elemzése ezt a feltételezést alátámasztotta. A felperesi pozícióban készült beadványok 94%-a a teljes pernyertességet tűzte ki célként, és érvényesíteni kívántak minden elképzelhető felmerült kárt, elmaradt hasznot, sőt, 14%-ban a bizonyítható károkon is túlterjeszkedtek a felperesi igények. Alperesi pozícióban mindkét esetben 1-1 alperesként eljáró képviselő elismerte a másik fél igényét. Az összes alperesi válasz 71%-a tartalmazta a felperesi igények teljes elutasítására vonatkozó indítványt, a részleges pernyertességet csak a második esetben figyelhettük meg elsődleges célként, az összes válasz arányában ez 25%-ot jelent. Az összes válasz együttes értékelése alapján megállapítottuk, hogy a peres beadványok 82,8%-ának célja a másik fél teljes pereszteségének elérése volt.

Szintén a feltevést támasztja alá az a megfigyelés is, hogy ugyanazon ügyben a sikeres egyeztető tárgyalást követően a peres iratokban a felek „visszatérnek a harcállásokba”, nem befolyásolja őket a korábbi sikeres megegyezés tartalma, peres félként egyértelmű céljuk a másik fél teljes peresztesége.

ad H2) A peres eljáráshoz kapcsolódó attitűd kapcsán a stratégiák elemzése a várttól eltérő eredményt hoztak. A három évvel korábban lefolytatott kutatás tapasztalatai éppen az ellenkező előjellel jelentek meg, mint vártuk: míg az alapvető peres attitűd az első keresetlevelek alapján megállapodásra törekvő, és elsősorban kompromisszumkész stratégiát mutatott, addig az egyeztetést követően a peres eljáráshoz fűződő attitűd alapvetően megváltozott: a határozottabb érdekérvényesítés, a maximális eredmény elérésének szándéka szignifikánsan nőtt a hallgatók körében.

[16] A feltett kérdés: „Volt-e olyan fél, aki Ön szerint irányította az eseményeket?”

Érdekes ellentmondás volt ugyanakkor megfigyelhető a peres iratokban megfogalmazott igények és a tárgyalási stratégia között. Míg a felek az iratokban egyértelmű célként tűzték ki a – lehetőség szerint teljes körű – pernyertességet, az elégedettségük tekintetében már kisebb célokat tűztek ki, a tárgyalási stratégiájuk pedig mindehhez képest kifejezetten „barátságos”, kompromisszumra törekvő volt – legalábbis kezdetben. Levonhatjuk-e mindebből azt a következtetést, hogy az ellenséges peres iratok mögött valójában megegyezésre képes, együttműködő jogi képviselők rejlenek? Véleményünk szerint nem. Jelen kutatásban ugyanis olyan joghallgatók vettek részt, akiknek nincsenek peres tapasztalataik, vagy legfeljebb a gyakorlati idejük alatt szereztek (korlátozott) tapasztalatokat. A kutatás ezen eredménye feltétlenül indokolja a vizsgálati alanyok kiterjesztését a gyakorló jogászokra, jogi képviselőkre, ítélező bírókra egyaránt.

A kutatás folytatásaként 2014 őszén egy részletesebb, a fenti eredményeket figyelembe vevő, és már közvetítői pozíciót is tartalmazó szimulációs kutatás folyt szintén ötödéves joghallgatók részvételével. Ezen kutatás eredményeinek publikálása a közeljövőben várható.

IRODALOM

- Feith Helga – Badó Attila (2000): *A magyar joghallgatók motivációs vizsgálata*. Jogelméleti Szemle. 4. sz. Elérhető: <http://jesz.ajk.elte.hu/bado4.html>.
- Fekete Balázs (2013): *Érzelmek és jogtudomány*. Iustum Aequum Salutare. 3. sz. 84–109.
- Glavanits Judit (2014): *Joghallgatói attitűdkutatás a győri Széchenyi István Egyetemen*. Jogelméleti Szemle. 4. sz. 20–29. Elérhető: http://jesz.ajk.elte.hu/2014_4.html.
- Glavanits Judit (2011): Az állami cselekvés játékelméleti megközelítése. In: Svéhlik Csaba (szerk.): *Paradigma- és stratégiaváltási kényszer a gazdaságban*. VI. KEOPS Tudományos konferencia, előadaskötet. Mór. 135–142.
- Gyengéné Nagy Márta (2009): *Mediáció az igazságszolgáltatásban*. Családjogi specialitások. Doktori értekezés. Szeged.
- Kertész Tibor (szerk.) (2001): *Mediációs szöveggyűjtemény. Szemelvények a mediáció irodalmából*. Partners Hungary Alapítvány, Budapest.
- Lovász Gabriella (2009): *A munkaügyi mediáció eredményessége és fogadtatása a szociális partnerek szemszögéből*. Doktori értekezés. Budapest.
- A Magyar Ügyvédi Kamara által elfogadott, hatályos Etikai Kódex: az ügyvédi hivatás etikai szabályairól és elvárásairól szóló 5/2008. (XI. 27.) MÜK Szabályzattal módosított 8/1999. (III. 22.) MÜK Szabályzatáról. (Elérhető: http://www.magyarugyvedikamara.hu/upload/pdf/5_2008_muk.pdf. Letöltve: 2014.09.10.)
- Nagy Márta (2011): *Bírósági mediáció*. Bába Kiadó, Szeged.
- Sáriné Simkó Ágnes (szerk.) (2012): *Mediáció – Közvetítői eljárások*. HVGORAC, Budapest.
- Strasser, Freddie – Randolph, Paul (2008): *Mediáció – A konfliktusmegoldás lélektana*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Varga Szabolcs (2009): *Alternatív konfliktus-megoldási lehetőségek a szervezetek gyakorlatában*. Doktori értekezés. Sopron.

Tomista kalandozások Téglási András monográfiája* kapcsán

I. RÖVIDEN A MŰRŐL

A szép kiállítású, keménynyomtatású könyv Téglási András doktori értekezésének továbbfejlesztett változata, a Pólay Elemér Alapítvány Sorozatának negyvennyolcadik darabjaként jelent meg Szegeden, 2014-ben. A PhD-dolgozat nyomai a kötetben látványosak, makroszerkezeti szinten is fellelhetőek, hisz például – szokatlan módon – a disszertáció tézisei és a jogi szaktudományos munkákban általában javallott *de lege ferende* javaslatok is megtalálhatóak a műben, az összefoglalás után. Nem gondolom azonban úgy, hogy ez a meglepő szerkezeti-tartalmi megoldás a mű értékét csökkentené, sőt, inkább a használhatóság javára válik. A tézisek az egész mű rövid summáját adják azoknak, akik csak az okfejtés érdemi részére kíváncsiak, vagy nincs idejük az egész kötet elolvasására. A jogalkotási javaslatoknak is meg volt korábban a maga külön célja és célközönsége, hiszen az értekezés lezárásakor még javában folytak az új Alaptörvény előkészítő munkálatai, és a szerző valóban konkrét javaslatokat tett a tulajdonhoz való jog alkotmányos szintű szabályozásának tartalmára.

A munka nyelvezete kifejezetten szabatos, törekszik az igényességre és a szakszerűsége, mégis jól érthető. Mondatainak íve van, a szöveg koherenciáját azt sem rontja, hogy számos esetben találkozzunk – nyilván egyfajta didaktikai célú sulykolásként – egyes gondolatok, mondatfüzerek szinte szó szerinti megismétlésével. Különösen megható és a kötelező jelleg ellenére igencsak személyes hangvételű az előszó azon része, amelyben a szerző számos mesterének és kollégájának mond köszönetet szakmai segítségükért. Az előszót a szerző a „*Gloria in excelsis Deo!*” felkiáltással zárja, és bár a műben egyáltalán nem kerül kibontásra, a szerző egyes megállapításai valóban tükröznek természetjogias jelleget, mint például az a kedves, de nem feltétlenül teljes mértékben igaz gondolat, hogy a kompromisszumok nélkül csak a tudást és a szeretetet lehet birtokolni.^[1]

* Téglási András: A tulajdonhoz való jog alkotmányos védelme, Szeged: Pólay Elemér Alapítvány 2013 [2014], 284. p.

[1] Uo. 15.

A tulajdonképpeni téma, a tulajdonhoz való jog érdemi tárgyalására öt nagy gondolati egységben kerül sor. Ezek közül az első a problémakör mélyebb vizsgálatához elengedhetetlen fogalmi tisztázásokat teszi meg. Világosan elhatárolja egymástól a tulajdon, a tulajdonjog és a tulajdonhoz való jog fogalmait. Már ebből a bevezető jellegű fejezetből kiolvashatóak a szerző felfogásának legfontosabb alapelemei. Három részjogosítványra bontja a tulajdonhoz való jogot: megkülönbözteti a tulajdonosi jogállás garantálását, a polgári tulajdonjog elvonásával szembeni abszolút és feltétlen védelmet, valamint a polgári jogi tulajdon korlátozásával szembeni feltételes és relatív védelmet. A tulajdonhoz való jogot alanyi alapvető jognak tartja, annak ellenére, hogy a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában „csak” alkotmányos alapvető jogként kezelik. A különbség jelentős, hiszen míg az alapjogok első csoportjára a szükségesség és arányosság tesztjét kell alkalmazni, addig a másodikra elegendő a közérdekűség. A közérdek fogalmát a szerző egyébként is nehezen meghatározhatónak tartja, és óvatosságra int használatával kapcsolatban. Mindezzel összefügg, hogy a tulajdonhoz való jog – elvonásnak nem minősülő – korlátozását a szerző meglátása szerint szintén az első alapjogi teszt (szükségesség-arányosság) alapján kellene megítélni. Az értékgarancia jelenleg jellemző alkalmazását sem tartja megfelelőnek, és úgy véli, hogy az AB jogbizonytalanságot okoz azáltal, hogy nem előre kiszámítható módon nyújt hol érték-, hol pedig állaggaranciát.

A szerző a második, tárgyhöz képest rövidke részben hétmérföldes csizmával, mindössze tizennégy oldalban siet végig a tulajdon jogi szabályozásának főbb fejlődési csomópontjain az ókortól kezdve, a feudális tulajdonviszonyokon át, egészen a kisajátítás előzményéiig.

A harmadik rész is eléggé vázlatos, a tárgyalat problémához azonban az előbbi, történeti résznél már jóval szervezesebben csatlakozik. A tulajdonra vonatkozó alapvető elméletek (Locke, Hobbes) rövid bemutatása után a tulajdonvédelem egyetemes fejlődéstörténetéből villant itt fel Téglassi egyes meghatározó pillanatokat.

A könyv gerincét, érdemi és egyben legkidolgozottabb részét a negyedik rész alkotja. Itt a szerző a tulajdonhoz való jogra vonatkozó magyar alkotmánybíróági gyakorlatot mutatja be és elemzi. Noha elsősorban a magyar praxisra koncentrálnál, kitekintésszerűen foglalkozik a német Alkotmánybíróság és az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának joggyakorlatával is. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy a témával foglalkozó magyar szakirodalmat átfogó jelleggel és a teljesség igényével használta, és emellett kisebb számban találunk angol, német, illetve elvéve francia nyelvű hivatkozásokat is.

Ez a rész kitűnő áttekintést ad a tulajdonhoz való jog hazai kidolgozásának folyamatáról, másrészt a tulajdonjogot a többi alapjoghoz való viszonyában is tárgyalja, a magyar szakirodalomban hiánypótló módon. Téglassi művének ez a legértékesebb része, az ezt megelőző különféle bevezető egységek innen visszatekintve csupán függelékeknek tűnnek.

A könyv értékeinek és eredményeinek pusztá megisméltése vagy összegzése helyett e rövid recenzió keretében arra teszek kísérletet, hogy a szerző által

felvetett, de más irányú célkitűzés miatt elvarratlanul hagyott elméleti szálak közül néhányat röviden átgondoljak.

II. TERMÉSZETJOGI ÁTHALLÁSOK TÉGLÁSI MŰVÉBEN

Téglási a tulajdont a természet elsajátításának folyamataként definiálja.^[2] Érdekes lett volna bővebben kifejtenie, hogy pontosan kitől vagy mitől történő elsajátításra kell itt gondolnunk, és további részletezést érdemelt volna az, hogy milyen alapon ruházza fel processzuális jelleggel a tulajdont. Mindenesetre a szerző e gondolatai akár tomista módon is értelmezhetőek. Az elsajátítás egy ilyen interpretáció szerint az embernek a Teremtőtől adott, a természeti javakra vonatkozó potenciális hatalmára utalna, a folyamatjelleg pedig azt sugallhatná, hogy az elsajátítás, azaz a tulajdonná válás, illetve a tulajdonban tartás folyamatos felülvizsgálatnak van alávetve a közjó aktuális állapotának megfelelően. További, akár természetjogi alapon is értelmezhető gondolata a szerzőnek, hogy a jog véleménye szerint nem a tulajdon tárgyára koncentrál, hanem arra, hogy annak immanens közegét megteremtse.^[3] A szerző nem ad ehhez különösebb magyarázatot, így nem is igazán érthető, mit takar itt az immanens jelző. Ha megint Szent Tamáshoz fordulunk segítségért, akkor ezt, a tulajdont körülölelő immanens közeget akként érthetjük, hogy a természeti adottságokra épülő, és ezért belső, objektív törvényszerűségekkel bíró társadalmi közösségekben a tulajdoni rendnek is ezeket a maguktól adott erővonalakat kell követniük. Hogy feltevésünkkel nem járunk teljesen rossz nyomon a szerző felfogásának dekódolásában, erősíti az a később megfogalmazott állítás, hogy a tulajdont magán- és közjogi korlátai nem kívülről korlátozzák, hanem annak részét képezik.^[4]

Kapcsolódik ehhez a gondolathoz az a szerző által idézett John Locke-i gondolat, hogy egy állam pusztá létrejöttével alkotmányos,^[5] azaz egyfajta konkrét rendet mutat fel. Bár ez önmagában még semmit nem árul el az adott alkotmányos rendről, csupán azt, hogy a hatalom egy konkrét, de bármilyen (önkényes vagy demokratikus) formában intézményesült, mindenesetre azt sugallja, hogy a spontán államképződés követi az objektív (természeti) adottságok erővonalait.

Az olvasó szívesen többet megtudna az elsőre paradoxnak tűnő, Irving Fishertől származó gondolatról is, amely szerint a tulajdon a vagyon élvezetének szabadsága, absztrakt társadalmi viszony.^[6] Hogy fér meg egymással az élvezet szabadsága mint abszolút jelenség a társadalmi viszony szükségyszerű relativizmusával?

[2] Uo. 15

[3] Uo. 17.

[4] Uo. 41.

[5] Uo. 21–22.

[6] Idézi Uo. 17.

Mit jelent itt az absztrakt kifejezés? Mitől került elvonatkoztatásra, absztrahálásra a tulajdon?

Egy futó pillanatra Kant is megjelenik a könyvben, mint aki szerint a jogok forrása erkölcsi igazolhatóságukban rejlik. Hasonló villanást képez Aquinói Szent Tamás is, akinek a szerző – valószínűleg valamely szekundér irodalom alapján – az alábbi véleményt tulajdonítja: „minden gazdag vagyonára minden szegény javára haszonélvezeti jogot kell biztosítani”.^[7] Tulajdonképpen ez a rövid mondat adta az apropót arra, hogy a jelen recenziót megírjam. Mivel a szerzőnek nem volt célja a tulajdon, illetve a tulajdonhoz való jog eszmetörténetének részletező bemutatása, hiszen őt elsősorban a magyar Alkotmánybírósági gyakorlat érdekelte, megelégedhettem azzal, hogy csak egy nagyon vázlatos elméleti háttérrel vázol fel, ahol az egyes gondolkodók nézetei csupán tömör bemutatást nyernek. A fenti összegzést azonban kissé félrevezetőnek tartom. Egyrésztől azért, mert Aquinói Szent Tamás nem haszonélvezeti jogról, hanem használati jogról, pontosabban a használat hatalmáról (*potestas utendi*)^[8] beszélt, és ezt a fogalmat mind a római jogtól, mind a hatályos polgári jogoktól kissé eltérő módon használta. Másrészt nem arról van szó, hogy ezt a jogot biztosítani kellene, hanem arról, hogy az természettől fogva fennáll. Harmadrészt szerény lehetőségeimmel szeretném megsejtenni, milyen hatalmas intellektuális és gyakorlati gazdagságra bukkanhatunk az aquinói szent munkáiban a tulajdonnal és a tulajdoni renddel kapcsolatban, amelyek természetesen nem férhettek bele ebbe az alapvetően más irányultságú, és a maga célját tökéletesen megvalósító Téglási-munkába.

III. A TOMISTA TULAJDONFELFOGÁS VÁZLATA

E helyen Horváth Sándor domonkos rendi szerzetesnek Aquinói Szent Tamás tulajdontonára vonatkozó gondolatai^[9] alapján kívánom röviden bemutatni a tomista tulajdonfelfogást, párbeszédben néhány kortárs szellemi irányzattal, a neoklasszikus és a viselkedési közgazdaságtannal, illetve Rawls, Weingast és Hadfield munkásságával.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért bontsuk most a társadalmat három szereplőre: a gazdagok és a szegények csoportjára, valamint az államra. E társadalomban ideális módon a szociális igazságosságnak kell(ene) uralkodnia, amelyet Szent Tamás *iustitia legalis*nak nevez.^[10] A szociális igazságosság megvalósulása primitív társadalmi modellünkben az anyagi javak olyan

[7] Uo. 24.

[8] Summa II^a-IIae q. 66 a. 1 ad 1.

[9] Horváth, 1929.

[10] Summa II-II, Qu. 58. a. 6.

újrafelosztásán alapszik, amely a gazdagoktól bizonyos jóságokat elvon és azt a szegényeknek juttatja. A redistribúciót az állam végzi el.

Azonnal világossá válik a rendszer működtetésének legalapvetőbb kérdése: mit és mennyit szabad elvonni a gazdagoktól? Központi kérdés ez, hiszen nyilvánvalóan ez az elvonás fogja képezni a szegényeknek járó juttatás anyagi alapját, illetve fedezi az állam önfenntartásával járó költségeket. Az elvonás mértékének meghatározásakor abból kell kiindulnunk, hogy arra a gazdagok feleslegéből kerülhet sor. E felesleget az államnak az osztó igazságosság, a *iustitia distributiva* (azaz kinek-kinek a magáét biztosítva) alapján úgy kell szétosztania a szegények között, hogy az erkölcsi tökéletesedésüket szolgálja.

Első lépésben meg kell tehát határozni, hogy mi a felesleg. A gazdagok, azaz a teljesítés alanyai (*Leistungssubjekt*)^[11] szempontjából a felesleg meghatározásában a lelkiismeret jelenti a legbiztosabb mércét. Mielőtt elhamarkodva érzélgőssége miatt elítélnénk e megközelítést, gondoljunk bele, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan a maga sarokkövéül egy sokkal gyengébb, mert nem is létező emberképet választott, a *homo economicus*-ét,^[12] a racionális, haszonmaximalizáló individuumét. Empirikus tény, hogy tökéletesen racionális személy nem létezik, lelkiismerete viszont – tapasztalataink szerint – mindenkinek van. A viselkedési közgazdaságtan már józanabban közelebb jár a valósághoz, amikor a kognitíve korlátozott egyént, a *homo myopicus*^[13] választotta gondolati rendszere bázisául. Látnunk kell azonban, hogy ezen rövidlátó emberke nem konkrét egyedi személy, hanem egy, a statisztikai sokaságból konstruált fikció. Így, a neoklasszikus közgazdaságtanhoz hasonlóan, a *behavioral economics* is önellentmondásba keveredik, amikor a közjót az egyéni jólétek szimpla összegében határozza meg. Hiszen saját közjó felfogásuk építőköveit nem az egyes konkrét személyek, hanem fikciók vagy a statisztikai alapon redukált műkreációk képezik, olyan egyedek tehát, amelyeket bevallottan nem kezelnek a maguk teljességében. Már a Mill-féle politikai gazdaságtan sem a teljes emberi egyént és annak társadalomban elfoglalt valós helyzetét, csupán egyetlen jellemzőjét, a bírvágyát vette figyelembe.^[14] A fentiekből következően a neoklasszikus közgazdászok a közjóról is csak meglehetősen durva megközelítéssel bírhatnak,

[11] Horváth, 1929, 17.

[12] A kifejezést a 19. század végén már használták John Stuart Mill kritikusai. (Persky, 1995, 221-231., 222.) A fogalom eredete azonban meglehetősen bizonytalan. (O'Boyle, 2007, 321-337., 321-322.)

[13] A fogalomról ld. bővebben Bar-Gill, 2012, 21-22. A szisztematikus kognitív gyengeségeket Epstein is elismeri, azonban úgy véli, a piac önmagában képes e hibák moderálására. Ld. Epstein, 2006, 111-132., 120.

[14] „*Political Economy*« [...] *does not treat of the whole of man's nature as modified by the social state, nor of the whole conduct of man in society. It is concerned with him solely as a being who desires to possess wealth, and who is capable of judging of the comparative efficacy of means for obtaining that end. It predicts only such of the phenomena of the social state as take place in consequence of the pursuit of wealth. It makes entire abstraction of every other human passion or motive.*” (Mill, 1874, 5., 38.)

a viselkedési közgazdaságtan művelői pedig egy jókora lépéssel ugyan közelebb állnak a valósághoz, de azt mégsem érik el.

A tomista modell elkerüli ezt az alapvető bizonytalanságot, amikor az előző, neoklasszikus és viselkedési közgazdaságtani próbálkozásoktól eltérően következetesen, a konkrét egyén konkrét lelkiismeretére építi rendszerét. Nyitott kérdés maradt azonban mindmáig a pozitív tudomány számára, hogy az egyéni lelkiismeretek mennyire homogének (intuíciónk azt súgja, hogy nem azok), illetve, hogy egy esetlegesen rájuk épülő gazdasági modellben a belső erkölcsi értékítéletek heterogenitása mekkora hátránnyal járna, és maguk a lelkiismeretek mennyire torzulnának az önérdékek nyomása alatt. Ez az ellenvetés azonban exogén, hiszen Szent Tamás arra a mai ismereteink szerint nem falszifikálható és ezért tudományos szempontból kevésbé értelmezhető^[15] felvetésre épít, hogy a lelkiismerete mindenkit a helyes irányba vezet. A másik kettő, a neoklasszikus és a viselkedési közgazdaságtani modell hibái azonban endogének, magában a rendszerben gyökereznek. Ugyanakkor ezen utóbbiak nagy előnye, hogy jól számszerűsíthető és mérhető egységekkel dolgoznak. Fontos látnunk azonban, hogy ez semmiképpen sem egy intrinzikus előny, amely e rendszerek intellektuális fölényéből származik, csupán időleges, technikai részeredmény. A neoklasszikus gondolkodásmód válságtüneteit tapasztalva nem is biztos, hogy ez az előny képes kompenzálni a rendszerben immanensen rejlő paradoxont, nevezetesen, hogy nem képes ellentmondásmentesen meghatározni a gazdasági folyamatokba történő beavatkozás legitim alapját, hiszen azok az egyedek, amelyekből kiindul, és amelyek preferenciáinak kielégítése alapján a közjót aggregálja, és akikre tekintettel a húsbavágó redisztribúciót elvégzi, nem léteznek.

A felesleg leadása a gazdag részéről Szent Tamásnál nem jótékonykodás, hanem természetjogi és pozitív jogi kötelezettség. Ez az obligáció egyrészt az ember istenképiségéből,^[16] azaz az értelemmel való felruházottságából ered, az ember ezen tulajdonsága képezi a földi jószágok feletti uralom alapvető jogcímét. Ez az uralom azonban még nem a strikt értelemben vett tulajdonjog, csupán célhoz kötött használati jogosultság (*dominium radicale* vagy másképp *ius utendi*), amely alapján csak egy alacsonyabb szinten képződhet a jogi értelemben felfogott tulajdon (*dominium actuale*). A használati jogosultság három oldalról szenved korlátozást. Felülről, mivel Isteni adomány, oldalról, mivel gyakorlása során tekintetbe kell venni az embertársakat, végül alulról, mivel a többi élőlény érdekeivel is számolni kell a saját javak használatakor.^[17] Ezen keretek között a *ius utendi* azonban általános, minden embert megillető és egyenlő jogosultság, amely azonban csak potencialitás és instrumentalitás. Egyrészt csupán lehetőség, amint arra Deborah Rook is utalt, amikor helyesen

[15] Más kérdés, hogy saját egyéni tapasztalataink alapján mit gondolunk erről.

[16] Cahill az ember istenképiségét egyenesen az emberi méltóság vallásos szinonimájának tartja. (Cahill, 1980, 277-301., 279.)

[17] Horváth, 1929, 55.

észlelte, hogy élete, testi integritása mindenkinek van, tulajdonnal azonban már nem mindenki rendelkezik, és ezen az alapon különbséget tett a tulajdonhoz való jog és a többi emberi jog között.^[18] Másrészt pedig csupán eszköz, a lét értelme megvalósításának instrumentumaként a személy erkölcsi nemesedésében játszik nélkülözhetetlen szerepet. A tulajdon ebben a megközelítésben tehát több mint pusztán társadalmi funkció, amivé Duguit szűkítette le,^[19] mivel a tulajdon létfunkció. Még akkor is elválaszthatatlan az emberi létezésétől, ha valaki nem rendelkezik vele, hiszen az egyes személy a földi javak helyes használata, az azokról történő (részleges) lemondás, vagy hiányuk elfogadása révén, azaz végeredményben mindenképp a tulajdon kihívására adott egzisztenciális válaszával alkothatja meg önmagát értelmes létezőként.

A felesleg leadásának kötelezettsége másrészt abból ered, hogy az a gazdagnál részben olyan körülmények következtében képződik, amelyek tőle függetlenek. Senki nem kérkedhet azzal, hogy saját erőfeszítése révén született éppen egy módos családba, hogy ötöse volt a lottón, vagy, hogy kiemelkedő képességeivel (még ha azokat maga is fejlesztette tőkélyre) kizárólag saját erőfeszítéseinek köszönhetően rendelkezik. Nem csupán a feleslegre nem rendelkezők kifogástalan morális jogcímével, de a létezésbe történő, tőlünk teljesen független belépésünknek köszönhetően tagadhatatlan és szükségszerű adósság terhel bennünket életünk és javaink vonatkozásában. Végeredményben ez az, amit Rawls születési lottónak nevezett,^[20] és ebből következően állította, hogy a születéssel adott természeti és társadalmi egyenlőtlenségek következtében tarthatatlanok azon újraelosztási modellek,^[21] amelyekben a redisztribúció eltér attól, amelyet az általa *different principle*-nek nevezett elv előír. Ez lényegében csak Pareto-optimális tranzakciókat engedélyez, azok közül is olyanokat, amelyekkel a társadalom legrosszabb helyzetben lévő tagjai is jól járnak.

A rawls-i felfogás és a tomista rendszer hasonló annyiban, hogy bizonyos kiemelkedően fontos jogokat, amelyeket Rawls alapvető szabadságoknak (*basic liberties*)^[22] nevezett, mindenkire számára biztosít, és mindkét felfogás elismeri a legalapvetőbb személyes tulajdonhoz (*personal property*) való jogot.^[23] További fontos hasonlóság a tomista felfogással, hogy Rawls az állami beavatkozást azon az alapon tartja legitimnek az egyének jogaival szemben, hogy ezek a jogok csak annyiban léteznek, amennyiben egy igazságos elosztási rendszer termékei.^[24] Azaz, ha a javak „szétterülésére” nem az osztó igazságosságnak megfelelően került sor, az állami intervenció megengedett. Lényegesen különböznek téziseik azonban abban, hogy a tomista világnézet elfogadja a világban adott,

[18] Idézi Téglási, 2013, 34.

[19] Idézi Uo. 29.

[20] Ld. erről Rawls, 2001, 74–75.

[21] Ld. pl. Nozick, 1974, 216.; Arneson, 2001, 73–90., 76.

[22] Rawls, 2001, 42.

[23] Rawls vonatkozásában ld. Freeman, 2007, 50.

[24] Rawls, 2001, 72., 3.

Isten által kreált különbözőségeket. Ennek oka, hogy csak a fennálló rend elfogadása („Adjátok hát meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek ami az Istené!”)^[25] ösztönöz az erények (különösen a felebaráti szolidaritás és a mértékletesség) gyakorlására, míg a Rawls-i modell, amely a javak egyenlőtlen elosztását akkor tartja megengedhetőnek, ha az javít a társadalom legkevésbé tehető csoportjainak helyzetén, a konkrét érintettek szubjektív viszonyulásától független, lényegében önkényes állami redisztribúciót valósítana meg, és szűkítené a társadalom felső, potenciálisan agilis rétegeinek mozgásterét. A Rawls-i rendszer nem motiválja sem a szegényeket, sem a gazdagokat, figyelme középpontjában az állami beavatkozás áll. A tomista rendszerben mindenki a természet céljaihoz való hozzájárulásának mértéke szerint részesülhet a javakból. A természet céljai pedig örökkévaló célok, a faj fenntartása és fejlődése.^[26] Az emberek közti természetes különbségekről Szent Tamás (mint később Rawls is) elismeri, hogy nem teljes egészében az érintett egyéni érdemeinek tudhatók be, mégsem fojtja le a kiemelkedők aktivitását oly mértékben mint Rawls, aki pusztán az önérdekkel számol mint fő stimulánssal. Szent Tamás olyan fontos erények gyakorlására buzdítja a gazdagokat, mint az együttérzés, így téve őket a szociális igazságosság fontos munkásaivá, míg az állam végeredményben csak közvetítő szerepet játszik nála. További fontos eltérés, hogy Rawls egy fiktív alaphelyzetből (*original position*)^[27] indul ki, amelyet az emberek a tudatlanság fátyla (*veil of ignorance*)^[28] mögül alkotnak meg. Kizárólag innen kiindulva képes értelmezni, minősíteni és befolyásolni a javak újraelosztásának folyamatát. Szent Tamás ezzel szemben az empirikus, a bennünket körülvevő, konkrét és létező természeti-társadalmi valóságból indul ki, ennyiben fontos szerepet játszhat a fennálló állami rend stabilizálásában.

Amikor a tomista rendszer az egyéni lelkiismeretre alapoz, elhamarkodott lenne naivitással vádolnunk azon az alapon, hogy hiába a lelkiismeret belső hangja, emberközi kapcsolatainkban gyakran felülkerekednek önző, egyéni érdekeink, így kifelé, embertársaink felé sokszor csak ezek lesznek észlelhetőek. E nyilvánvaló gyengeséget Szent Tamás azzal kompenzálja, hogy az elvonás mértékét a másik oldalról objektíven is meghatározza, olyképpen, hogy arra csak a közjó, a *bonum commune omnium* érdekében kerülhet sor. Azaz az elvonás mértékét az azt végrehajtó állam mint a követelés alanya (*Forderungssubjekt*)^[29] nézőpontjából a közjó korlátozza. Ez határozza meg az államra jutó költségrészt is: csak azon költségelemek legitimek, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az állam a közjó érdekében végzett redisztribúciót igazságosan elvégezhesse. További fontos szempont, hogy az állam csupán észleli és védelmezi, de

[25] Mk 12, 17.

[26] Horváth, 1929, 49.

[27] Rawls, 2001, 14–15.

[28] Uo. 15., 18.

[29] Horváth, 1929, 17.

nem alkotja a jogot,^[30] azaz a jog létezése megelőzi az állam létezését. Hiszen az egyének a természettől objektíve adott képességeik alapján jogosultak részesülni az anyagi javakból, azok meghatározásában az állam semmilyen szerepet nem játszik. Egyetlen funkciója az, hogy ezen különbözőségeket felismerve folyamatosan azon igyekezzenek, hogy mindenki megkapja a maga jussát (*suum cuique tribuere*)^[31] a központi újrafelosztó rendszer keretében, a *iustitia distributiva* alapján. Az államnak végeredményben olyan *equilibriumot* kell létrehoznia a társadalmi közösségben, ahol minden egyes személy érdekelt a létező társadalmi rend, a közjó fenntartásában, hiszen egyéni érdekei kielégítésének is ez a rend felel meg a legjobban.^[32]

Érdekes és váratlan megerősítést kap ez a megközelítés Gillian Hadfield és Barry R. Weingast érveinek köszönhetően. Az amerikai szerzőpáros szintén úgy véli, hogy a jog létrejövetele megelőzheti az állam kialakulását, vagy másképp megfogalmazva, a jog az állami kereteken kívül is képes létezni akkor, ha a közösség tagjainak a „jog” fenntartásával járó költsége elmarad a rendszer fenntartásából származó előnyöktől. A jog ezen, ésszerű döntések elméletén alapuló modelljében voltaképpen egy egyensúlyi közösségi büntetési rendszer, ahol a közösség tagjai egy viszonylag egyszerű és mindenki számára könnyen hozzáférhető normatív alapon (*common logic*), egy intézményesített szereplő segítségével (*authoritative stewardship*), azonban központi (állami) elnyomás nélkül, decentralizált módon büntetik a büntetendő cselekményeket.^[33] Amíg azonban ezen központi erőszakszervezet nélküli jogrendszer csak addig áll fenn, amíg a közösség tagjainak érdekében áll a számukra költséggel járó büntetés foganatosítása, azaz amíg a jog fenntartásából származó előnyök kalkulációjukban meghaladják a fenntartással járó költségeket, addig Szent Tamás szerint a jogok és kötelezettségek a természettől fogva adottak, azokat nem az emberi önérdek, hanem egyszerűen az emberi létezés hozza őket létre. A Hadfield-Weingast-féle modell gyengéje, hogy működése csak kellőképpen homogén közösségekben és meglehetősen egyszerű magatartási szabályok esetén képzelhető el, olyan történelmi helyzetekben, amilyeneket például a középkori Izlandon vagy a kaliforniai aranyláz közepette találhatunk meg.^[34] Továbbá, mivel racionális döntéshozókra épít, rendszerükbe nehezen illeszthetőek be a gyermekek, az öregek vagy a betegek, tehát azok a személyek, akik az önálló és teljes értékű érdekartikulálás kora előtt vagy után állnak, vagy arra képtelenek. Lazítható a modell természetesen azáltal, hogy a jogrendszer úgyis az aktív szereplők hozzák létre és tartják fent, valamint hogy az említett „függő” személyek érdekeit a hozzájuk

[30] Uo. 43.

[31] D. 1, 1, 10; Inst. 1, 1, 3, 4; Platón: Az állam, 4, 433a és 433e; Cicero: De Natura Deorum, III, 38; Cicero: De Finibus Bonorum et Malorum, 5, 67.

[32] Vö. Horváth, 1929, 39.

[33] Hadfield - Weingast: What is law? A Coordination Model of the Characteristics of Legal Order. (Elérhető: <http://ssrn.com/abstract=1707083>, 4-6. Letöltés ideje: 2015.03.28.)

[34] Hadfield - Weingast, 2013, 3-34, 4.

legközelebb álló aktív személy artikulálja.^[35] Ezzel azonban rögtön két olyan erős rendszeridegen elemet vonunk be a modellbe, amely annak feszes matematikai zártságát valószínűleg szétrobbantja. Egyrészt ezzel elismerést nyerne az aktív személy szocializációs szakasza (azaz a tanulmányok, a felnövekvés időszaka), azaz egy olyan életperiódus, amely erősen meghatározó a későbbi aktív érdekképződés szempontjából, és nem feltétlenül értelmezhető pusztán érdekalapon. Másrészt olyan viszonyokat (a saját gyermek iránt érzett szeretet, a szülő iránt érzett tisztelet) is tartalmazna, amelyeket objektív, természeti adottságok (születés) miatt Szent Tamás szerint nem csupán az igazságosság, hanem a szeretet is irányít,^[36] mint ahogy azt mi is megtapasztalhattuk már személyes életünkben. Azaz a Hadfield-Weingesti-modellbe elvileg beleérthető, hogy az aktor választásában és a büntetés foganatosításában nem csupán anyagi érdeke jelenik meg, hanem szocializációja és egyéb affekciói is. Maga a szerzőpáros is teret ad ennek a lehetőségnek azáltal, hogy a felek (példájukban konkrétan a vevők) esetében a szubjektív értékválasztásokat az egyéni körülményektől függőnek és ésszerű költségáfordítással mások számára hozzáférhetetlennek tartják. Sőt, mi több, úgy vélik, hogy ez a magánrendszer (*idiosyncratic logic*) a gazdaságban az értéktelítő diverzitás forrása lehet.^[37] Ezzel azonban véleményem szerint az „önérdek” fogalmát olyan mértékben kitérítik, hogy abba már az emberi természet csaknem egész valósága belefér, és egyszerű, egoista narratívájuk a társadalmi konszenzus és ezáltal a jogrend fenntartására már nem lesz tartható.

A Szent Tamás-i államkép meglepő módon egy *laissez-faire* állam^[38] képét tárja elénk, amely a gazdasági folyamatokba történő beavatkozást a minimálisra szűkíti le. Az állam egyrészt csupán a felesleg felett diszponálhat, és ezt is csak célhoz kötötten, az emberiség közjára érdekében teheti. Az állam nem írhatja az emberi cselekvések irányát, csupán észleli a társadalomban a természettől adott jogosultságokat és azok pandantjaként a kötelezettségeket.

Érdekes további hasonlóság a kapitalizmus és a tomizmus között, hogy mindkét eszmerendszer az államközi határok fellazításán dolgozik. A közjó alatt Szent Tamás nem egy adott ország jólétét érti, hanem az egész emberiség jólétét. A *bonum commune omnium* nem azonos a rómaiak *salus rei publicae-jával*,^[39] amelyet Horváth Sándor pogány és önző mércének titulál.^[40] Szent Tamás ezáltal igen magasra emeli az állam számára a léceket, hiszen annak nem

[35] Hasonlóan a római jog azon megoldásához, hogy a család tagjait kifelé a családfő, a *pater familias* „képviseleti”.

[36] Vö. Summa, II-II, Qu. 57, a. 4.

[37] Hadfield - Weingast: What is law? A Coordination Model of the Characteristics of Legal Order. 7-8. (Elérhető: <http://ssrn.com/abstract=1707083>, 4-6. Letöltés ideje: 2015.03.28.)

[38] Ha a *laissez-faire* állam alatt az Adam Smith által (aki ugyanezt a kifejezést nem használta) elképzelt államot értjük, amely csak fokozott óvatossággal, a közjót szem előtt tartva avatkozik be a gazdasági folyamatokba. Vö. Smith, 1904, 4., 2., 44.

[39] Cicero: De legibus, 3, 8.

[40] Horváth, 1929, 31.

az állampolgárok, hanem az emberiség javának emelésén kell fáradoznia. A kapitalizmus pedig az országhatárokból felesleges tranzakciós költséget lát, amelyeket eliminálni szükséges.^[41]

Képzletbeli rendszerünk másik végpontján a szegények állnak. Ők egyéni jogokkal nem rendelkeznek a feleslegre, azt csak mint a közösség tagjai követhetik, és csak olyan célokra fordíthatják, amely elősegíti erkölcsi tökéletességüket. Azaz a teljes rendszert, a *iustitia legalist*, a szociális igazságosságot két oldalról, a gazdagok és a szegények oldalról is egy-egy fontos erény keretezi. A gazdagok oldaláról az embertársunk iránti figyelem erénye, a szegények részéről pedig az igényekben való mértékletesség. Ki-ki a maga társadalmi helyzetében ezen (és egyéb) erények gyakorlásával válik erényes és boldog emberré, *Überindividuum*má. Hogy az egyes konkrét körülmények közepette pontosan miben is áll ezen erények gyakorlása, esetről esetre határozandó meg. Az azonban változatlanul igaz, hogy a társadalmi szereplők, azaz lényegében minden ember cselekvési szabadságát a szociális igazságosság korlátozza. Ezen korlátok írják körbe az emberi méltóságot!

Szent Tamás szerint az emberi méltóságot, azaz tulajdonképpen – a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában^[42] is – az általános emberi szabadság forrását nem az egyén önkényes és efemer akaratkielégítésének biztosítása képezi, hanem az erények gyakorlása, különösen is az együttérzés és a mértékletesség realizálása. Az erények helyes gyakorlásának felismerésére, illetve a természetben mint empirikus tényszerűségben (objektív és mérhető adottságokban) gyökerező társadalmi igazságosság megvalósítására az értelem vezeti el mind az egyént, mint az államot: *lex naturalis est aliquid per rationem constitutum*.^[43]

Belátható, hogy az értelem erejét nem gyengítik a viselkedési közgazdaságtan belátásai az ember kognitív gyengeségeiről és irracionális viselkedéséről. Hiszen ezek felismerése és korrigálása is csak az értelem lévén lehetséges. A *ratio* megkerülhetetlen eleme mindhárom modellnek.

A neoklasszikus megközelítés számára az egyén célja a boldogság, amelyet az egyén preferenciái kielégítésében találhat meg. Szent Tamás is hasonlóképp gondolkozott: az ember célja a boldogság, amelyet (és itt egy lényeges eltérés) bizonyos preferenciák kielégítésében találhat meg: az ember ön(ző) érdeke, hogy ne legyen önző.^[44] A viselkedési közgazdaságtan egyre robusztusabb empirikus háttérrel kívánja bebizonyítani, hogy a preferenciák múlandóak, és hogy az ember, aki e preferenciák követésében igen esendőnek mutatkozik, bizonyos körülmények között állami segítségre szorul. Innen már csak egy lépésnyi távolságra tűnik annak (újra)felismerése, hogy a valódi emberi méltóság

[41] Akadnak már olyan vélemények, amely szerint az üzleti közösségeknek újra nagyobb figyelmet kellene szentelniük az erényeknek, ld. Melé, 2009, 227–244, 235.

[42] 23/1990. (X. 31.) AB határozat. ABH 1990, 88, 105.

[43] Summa I-II, 94, 1, 3. Ld. ehhez Richards, 2008, 95–113., 95.

[44] Summa I-II 91, 2. Ld. továbbá Arjoon, 2000, 159–178., 160.

az örökkévalóságnak szóló preferenciák kielégítésében áll. Nem felfedezésről, csupán újrafelfedezésről lenne itt szó csupán, hiszen minden nagy történelmi vallás bölcsessége ez: az emberi boldogság nem a múlt dolog hajszolásában, hanem az örökkévaló értékek követésében rejlik. Előbb-utóbb megszülethetnek azok a modellek és mérési módszerek, amelyek – legalábbis statisztikai léptékekben – lehetővé teszik azon preferenciák mérését, amelyek a valódi, „örökkévaló”, közgazdaságtani szóhasználatban hosszú távú boldogsághoz szükséges. Még eléggé kritizálható formában, de hasonló irányba mozdultak már el azok a felmérések, amelyek a házasságon kívüli utódvállalást, illetve a válást azon az alapon kritizálják, hogy a csonka családokban felnövekvő gyermekek későbbi iskolai teljesítménye, és karrierkilátásai alacsonyabbak az ép családokban felnövekvő társaiknál. Véleményem szerint azonban ez az érv nem eléggé megalapozott, hiszen nyilvánvaló, hogy a jelenlegi, még egyértelműen házassági kapcsolatokra szocializálódott társadalmainkban hátrányban vannak a nem ilyen háttérű gyermekek. E számításoknak azt is vizsgálniuk kellene, hogy a házassági kapcsolatok fellazulása, illetve a válások számának növekedése miatt megváltozott, és egyre inkább a régi természetes családmódot egy új „természetes” (a természetes itt most az elterjedtségre utal) töredékességgel felváltó társadalmi környezetben is várható lesz-e a kompetenciák és az életkilátások közötti eltérés.

A közgazdaságtani gondolkodás fejlődése, és kiterjedése az emberi erények világára ahhoz a fejlődéshez lehet majd hasonló, amelyet a *behavioral economics* az utóbbi évtizedekben felmutatott, amint a racionális emberképből kiindulva egyre inkább képessé vált az ember szisztematikus gyöngeségeinek feltérképezésére. Valószínűleg nincs elméleti akadály egy további fejlődési fázisban az emberi affekciók rendszerszintű mérése és kezelése előtt sem. Így az eddigi korlátozott és egyoldalú, racionális emberképet (amely ráadásul végeredményben az emberi önzésen alapult), nem csupán az emberi gyengeségek befogadása tenné létezőbbé (a fejlődés nagyjából ezen a ponton áll jelenleg), hanem az emberi erényesség elfogadásával végre egy valós, teljesebb emberképhez juthatna. Mindenesetre általános emberi intuíciónk, hogy nem csupán önzők vagyunk (amint azt a neoklasszikus modell feltételezi), nem csupán rövidlátóak és optimisták vagyunk (amint azt a viselkedési közgazdaságtan véli), hanem egy kissé és korlátozott módon talán a jóra is hajlamosak vagyunk (amint azt a keresztény emberkép hirdeti),^[45] de mindenesetre sokszor elvárjuk és díjazni is hajlamosak vagyunk mások önzetlen cselekedeteit.^[46]

Mindez éppen manapság válik egyre nyilvánvalóbbá, amikor a forradalmian új kommunikációs csatornák, közösségi hálózatok egyre érzékenyebbé és

[45] Vö. Summa, I-II 91, 2.

[46] Ld. pl. az amerikai szerződési jog *antecedent benefit* doktrínáját, amely a kéretlen előnyre tekintettel adott ígéretet elegendő *consideration*-nak tartja. Vö. Restatement (Second) of Contracts, § 86.

figyelmesebbé teszik az embereket embertársaikra, arra az egyszerű tényre, hogy egy közösség tagjaiként léteznek.^[47] A manapság egyre nagyobb gazdasági jelentőségre szert tevő *sharing economy*, legalábbis annak eredeti formája, úgy tűnik, már egy ilyen, teljesebb emberképre épül. Hangsúlyozza a jószágok másokkal történő megosztására való hajlandóságot, az egymással szemben fennálló kölcsönös bizalmat, azonban nyilván az önérdeket is.^[48] Nem véletlen, hogy a *sharing economy*-ban a jószágokhoz való hozzáférés (*access*) és nem a tulajdon (*propriety*) a javakkal szemben fennálló legjellemzőbb viszony, hasonlóan a tomista modellhez, amely első szinten a természet kincsei felett fennálló egyetemes használati jogot (*ius utendi*) tételezi.

A jogot ilyen teljesebb, az emberi önzést, az emberi gyengeséget és az ember jó utáni vágyát egyszerre figyelembe vevő rendszernek tartotta, legalábbis alapelvi szinten, már Ulpianus is. Híres definíciója szerint a jogászok az igazságot ápolják, meghatározzák mi a jó és a méltányos, és a jót nem csak büntetés, de jutalmazás révén is előmozdítják: „*Cuius merito quis nos sacerdotes appellet: iustitiam namque colimus et boni et aequi notitiam profitemur, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes, veram nisi fallor philosophiam, non simulatam affectantes.*”^[49]

Ha az igazság ápolása a jogászok különös feladata, ebből *a contrario* arra következtethetünk, hogy az emberek általában hajlamosak igazságtalanul avagy helytelenül cselekedni. Továbbá, ha az igazságot ápolni szükséges, illetve, ha a jó és méltányos meghatározza különös szakértelmet (*notitia*) igényel, akkor az emberek hajlamosak annak félreismerésére, azaz kognitív gyengeségekkel rendelkeznek. Végül, ha a jutalmazás is lehet megfelelő eszköz a helyes magatartásra történő buzdításhoz, akkor az emberek vágnak a jóra (*cupientes*), vagy arra, hogy jónak tartsák őket, de legalábbis arra, hogy jó cselekedeteik révén jutalomhoz jussanak. Végeredményben már Ulpianus sokat idézett, de ebből a szempontból még nem reflektált idézetéből is a jognak egy teljesebb emberképét olvashatjuk ki.

Lényegében ezen teljesség alapján áll a kortárs alkotmányjogi felfogás és a magyar Alkotmánybíróság gyakorlata is, amikor a tulajdonjogot az egyéni cselekvési autonómia hagyományos anyagi alapjának és az emberi méltóság mint általános személyiségi jog lényeges aspektusának tartja.^[50] Így lesz a tulajdon Téglási szép megfogalmazásában közös neve az életnek, szabadságnak és

[47] Ld. ehhez O'Boyle, 2007, 333.

[48] Ld. Hamari – Sjöklint – Ukkonen: The sharing economy: Why people participate in collaborative consumption. (Elérhető: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2271971. Letöltés ideje: 2015.03.28.)

[49] Ulpianus I inst. Dig.1.1.1.1.

[50] Téglási, 2013, 33.

a vagyonnak,^[51] még akkor is, ha ehhez a valósághoz a mindennapi realitás még nem minden tekintetben zárkózott fel: az alkotmányjog itt (még) megelőzi a polgári jogot.

Az alkotmányjog elméletének ez irányú fejlődése is igazolja, hogy egy tomista alapokon nyugvó tulajdonhoz való alapjogi felfogásnak manapság is van helye és gyakorlati haszna. Ennek kidolgozása azonban nem jelen recenzio feladata. Míg elkészül, olvassák el Téglási András remek könyvét!

IRODALOM

- Arjoon, Surendra (2000): *Virtue Theory as a Dynamic Theory of Business*. Journal of Business Ethics. Vol. 28. No. 2. 159–178.
- Arneson, Richard J. (2001): *Luck and Equality*. Proceedings of Aristotelian Society. Vol. 75. 73–90.
- Bar-Gill, Oren (2012): *Seduction by Contract: Law, Economics, and Psychology in Consumer Markets*. University Press, Oxford.
- Cahill, Lisa Sowle (1980): *Toward a Christian Theory of Human Rights*. Journal of Religious Ethics. Vol. 8. No. 2. 277–301.
- Epstein, Richard A. (2006): *Behavioral Economics: Human Errors and Market Corrections*. University of Chicago Law Review. 73. 111–132.
- Freeman, Samuel (2007): *Rawls*. Routledge, Abingdon.
- Hadfield, Gillian K. – Weingast, Barry R. (2013): *Law without the State. Legal Attributes and the Coordination of Decentralized Collective Punishment*. Journal of Law and Courts. Vol. 1. No. 1. 3–34.
- Hadfield, Gillian K. – Weingast, Barry R. (2010): *What is law? A Coordination Model of the Characteristics of Legal Order*. Elérhető: <http://ssrn.com/abstract=1707083>, 4–6. Letöltés ideje: 2015.03.28.
- Hamari, Juho – Sjöklint, Mimmi – Ukkonen, Antti: *The sharing economy: Why people participate in collaborative consumption*. Elérhető: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2271971. Letöltés ideje: 2015.03.28.
- Horváth, Alexander (1929): *Eigentumsrecht nach dem hl. Thomas von Aquin*. Ulr. Moser's Verlag, Graz.
- Melé, Domènec (2009): *Integrating Personalism Into Virtue-Based Business Ethics: the Personalist and the Common Good Principles*. Journal of Business Ethics. Vol. 88. 227–244.
- Mill, John Stuart (1874): *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*. 2nd ed. Longmans, Green, Reader, and Dyer, London.
- Nozick, Robert (1974): *State, Anarchy, and Utopia*. Basil Blackwell, Oxford.
- O'Boyle, Edward J. (2007): *Requiem for Homo Economicus*. Journal of Markets and Morality. Vol. 10. 2. 321–337.
- Persky, Joseph (1995): *Retrospectives*. The Ethology of Homo Economicus. The Journal of Economic Perspectives. Vol. 9. No. 2. 221–231.
- Rawls, John (2001): *Justice as Fairness. A Restatement*. Belknap, Cambridge.

[51] Uo. 26.

- Richards, Earl Jeffrey (2008): Justice in the Summa of St. Thomas Aquinas in Late Medieval Marian Devotional Writings and in the Works of Christine de Pizan. In: Dor, Juliette -Henneau, Marie-Élisabeth (eds.): *Christine de Pisan. Une femme de science, une femme de lettres*. Honoré Champion Éditeur, Paris. 95-113.
- Smith, Adam (1904): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 5th ed. Methuen, London.
- Téglási, András (2013 [2014]): *A tulajdonhoz való jog alkotmányos védelme*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.

- DELI GERGELY egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- GLAVANITS JUDIT egyetemi adjunktus
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- KÁLMÁN JÁNOS PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- KOVÁCS VIKTÓRIA PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- NAGY KLÁRA egyetemi tanársegéd
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- MÁLIK JÓZSEF ZOLTÁN PhD hallgató
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- MILANOV VIKTOR PhD hallgató
DE Állam- és Jogtudományi Kar

Internetadó és szerzői jog

I. BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az internet olvasztótégely szerepe a világháló több mint húsz éves története során különösen éles vitákat generált a szerzői jog területén. A szélessávú internet és az adattömörítési technológiák elterjedése ugyanis a szerzői jogi „ipar” valamennyi érintett szereplőjét komoly kihívások elé állította.

Általánosságban elmondható, hogy az internet és a digitális technológiák a szerzői jog által védett művek és egyéb teljesítmények nyilvánosságához közvetítése és egyéb módon történő megosztása révén valamennyi érdekoldal életét megváltoztatta. A jogosultak joggyakorlását megnehezítette, a végfelhasználók szerzői jogi szabályozáshoz fűződő attitűdjeit leamortizálta, a jogalkotókat és a jogalkalmazókat pedig lépéskényszerbe hozta. Az első évek (különösen 1995 és 2001 között) kilátástalannak tűnő hadakozását az elmúlt egy évtizedben szerzői jogi szempontból is prosperálóbb időszak váltotta fel. Ma már nem csupán a fájlcsere perektől hangos a sajtó, de a fent említett szereplők lehetőségei is kiszélesedtek.

A szerzői jogosultak – különösen a fizetőképes társadalmakban – a közép- és hosszú távú megtérülés reményében nem ódzkodnak az alternatív üzleti modellek kipróbálásától (engedélyezésétől). Mindezt kiválóan igazolja az *iTunes* (médiatartalmak letöltés alapú szolgáltatása), a *Spotify* (hangfelvételek *streamelése*^[1]) vagy a *Netflix* sikere (audiovizuális művek *streamelése*). Valamennyi, utóbbiakhoz hasonló

[1] A *streaming* egy átfogó kifejezés, amely valamennyi olyan technológiai megoldást felöleli, amelyek online felületeken keresztül – tartós másolat készítése nélkül – teszik lehetővé a médiatartalmak (hagyományosan audio, illetve audiovizuális anyagok) vételét és lejátszását. A *streaming* technológiának hagyományosan két fajtája ismert: egyrészt ismert az élő, ún. „*live streaming*”, ami a hozzáférést biztosító oldalán szerzői jogilag nyilvánosságához közvetítésként értelmezhető (pl. az online rádiók élő közvetítése, az ún. *webcasting*). Másrészt létezik az előre rögzített, rendszerint központi szerveren tárolt tartalmakhoz a felhasználó saját belátása szerint megválasztott helyen és időben, vagyis „*on-demand*” történő hozzáférés. Ilyenkor a szolgáltató a hívásra történő nyilvánosság számára hozzáférhetővé tétel vagyoni jogát érinti magatartásával. A hozzáférő személy oldaláról nézve a *streaming* mindkét fenti esetben hagyományosan a kizárólagos vagyoni jogok kivételeként kezelt ideiglenes többszörözésnek tekinthető. Ez utóbbi szisztematikus bemutatását ld. Wandtke – von Gerlach, 2013, 676–683. A *streaming* fogalmát illetően ld. továbbá: Büscher – Müller, 2009, 558.

alkalmazás a jogosultak és a közvetítő szolgáltatók (ide értve a tartalmak tényleges továbbítását végző hozzáférés- és infrastruktúra-szolgáltatókat is) szoros együttműködésére épül. Ebben a rendszerben a „sávszélességre” már nem a végfelhasználó gyakran jogellenes magatartásainak terjedelmét meghatározó kifejezésként, hanem a jogtisztá tartalmak hatékony és gyors továbbítását lehetővé tevő eszközként tekintünk. Minél nagyobb sávszélesség, minél több hangfelvétel és filmalkotás, minél több előfizetés, minél több üzleti modell – annál több bevétel és siker. Az internet a szerzői jogosultak egyik legjobb barátja lett.

Az analóg világban megfigyelhető moderált technológiai fejlődés korszakában, ahol például az 1964 óta terjesztett audio/kompakt zenei kazettákat csupán két évtized alatt váltották fel az 1982-től piacra dobott CD lemezek,^[2] viszonylag könnyedén igazodtak ki a végfelhasználók a számukra lehetővé tett magatartások sűrűjében. Ez messze nem azt jelenti, hogy ne léteztek volna olyan szürke zónába tartozó magatartások, mint a hanglemezek, számítógépes programok vagy videokazetták kölcsönzése,^[3] vagy épp a sajátosan magyar jelenség, a gyenge minőségű „házi” szinkronnal ellátott videofilmek „lengyelpiaci” értékesítése. A kiskapukra nyitott emberek teljesen új lehetőségként élték meg a digitális technológiák rohamos elterjedését. A CD és az mp3 tömörítés megjelenése (1995) között már csupán 13 év telt el. Az mp3 szabványosítását követően még tíz év kellett a zenehallgatást forradalmasító *YouTube* beindításáig (2005). Ezt követően azonban már csak egy évre volt szükség a fizetős zenei szolgáltatást nyújtó *Spotify*, és három évre a kifejezetten nagyméretű audiovizuális tartalmak *streamelését* végző *Netflix* online piacra lépéséig. Az internet a végfelhasználók egyik legjobb barátja lett. Sőt, napjainkban egyenesen korlátozó tényezőként tekintenek minden olyan szabályozásra a netpolgárok, amelyek az általuk egyre inkább emberi jogként azonosított^[4] internetes adatforgalomhoz való hozzáférést korlátozzák, illetve feltételekhez kötik.

Valamennyi fenti tendencia exponenciális ütemben állította kihívások elé a jogalkotó és jogalkalmazó szerveket mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. Egymás után születtek a különböző törvények az internetes ökoszisztéma részterületeinek a szabályozására.^[5] A szerzői jog szempontjából különös figyelmet érdemel a tény, hogy a jogszabályok rendre technológiasemleges módon – egyúttal a lehető legszélesebb rugalmasságot biztosítva a szerzői jogosultaknak

[2] Vö. Mezei, 2014(a), 395–406.

[3] Mezei, 2014(b), 28–33.

[4] Mezei, 2012(a), 229–235.

[5] Ld. különösen: Digital Millennium Copyright Act, Pub. L. No. 105-304, 112 Stat. 2860.; Az Európai Parlament és a Tanács 2000/31/EK irányelve (2000. jún. 8.) a belső piacon az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások, különösen az elektronikus kereskedelem, egyes jogi vonatkozásairól; 2001. évi CVIII. tv. az elektronikus kereskedelmi szolgáltatások, valamint az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások egyes kérdéseiről. A nemzetközi szerzői jog területén a WIPO Szerzői Jogi Egyezménye érdemel különös figyelmet. Hazánkban kihirdette: 2004. évi XLIX. tv.

kedvező értelmezés számára - igyekeztek választ adni a kihívásokra. A puding próbája mégis az evés. A szerzői jogi törvényekben és más jogszabályokban elhelyezett új normák híres perek során keresztül stabilizálódtak, illetve - ahol az indokoltnak tűnt - módosultak. Hogy legitimitást nyertek-e, az teljesen más kérdés. Ahogy a svéd jogszociológus, Stefan Larsson is hangsúlyozta, a jogi és a társadalmi normák nem szükségképpen esnek egybe, és minél távolabb esik egymástól a kijelölt „helyes” út a végfelhasználók által helyesnek ítélt úttól, annál diszfunkcionálisabban működik a rendszer.^[6] A digitális technológiák és az internet nyújtotta lehetőségek addig sosem látott mértékű kreativitást eredményeznek a végfelhasználók oldalán. Újabb és újabb alternatív (jobbára nem engedélyezett) üzleti modellek jelentek meg a piacon. Újabb és újabb morális (az internetes kalózkodás a kapzsi zene-, film- és szoftveripari óriásokkal szembeni hadjárat), jogi (az internethez való hozzáférés emberi jog), vagy üzleti érvek (az internetes felhasználások ellentételezéseként az internet-előfizetés árába kell beépíteni egy meghatározott átalánydíjat) kerültek be a köztudatba. Valamennyi ilyen kérdésre reagálni kellett. A jogalkotókra és a jogalkalmazókra háruló folyamatos ellenőrzési és korrekciós kényszer tükrében világos, hogy az internet nem lett a politikusok és a bírák legjobb barátja.

A jelen tanulmány kiindulópontját, egyúttal a katalizátor szerepét a 2014 őszen nyilvánosságra hozott „internetadó” ötlete adja.^[7] Több esetben is szerephez jut majd ez a koncepció a lenti gondolatmenetben, ám a témakör messze túlmutat egy elvetélt jogalkotói ötleten. Egy olyan összetett - társadalmi, gazdasági és jogi vonatkozásokat is ötvöző - kérdéskör az internet és a szerzői jog szimbiotikus együttélése, amelyre nem lehet csak egy-egy lencsén keresztül tekinteni. Az alábbi három fő fejezet a fenti bevezetéshez hasonló logika mentén követi egymást, egy-egy ilyen „lencsét” előtérbe helyezve. A szerzői jogosultak, a végfelhasználók és a jogalkotók/jogalkalmazók internethez és szerzői joghoz fűződő viszonya mind külön vizsgálatot igényel. A záró fejezet összefoglalja, hogy miért elvetélt ötlet az internetadó, s szemügyre veszi, hogy a 2015 első felében útjára indított „internetkonzultáció”^[8] keretében milyen kérdések mentén igyekezett a kormány megérteni a társadalom álláspontját a témakört illetően. A tanulmány összességében egy olyan nézőpont mellett száll síkra, amely egyszerre biztosítja a szerzői jogosultak érdekeit, inspirálja az üzleti élet szereplőit a változatos, felhasználóbarát modellek indítására, valamint teremt kiegyensúlyozott kapcsolatot a kínálat és a kereslet között. Egy ilyen rendszerben az állam beavatkozási lehetősége minimális, az általános köz- és magánjogi keretek megteremtésén és a verseny lehetőségének biztosításán felül csak a jogérvényesítésben segédkezik. Nem dominál, csak támogat.

[6] Larsson, 2011.

[7] A koncepció részletei a IV. fejezetben kerülnek bemutatásra.

[8] Ld. Internetkon20. (Elérhető: <https://www.internetkon.hu/>)

II. AZ INTERNETES ÜZLETI MODELLEK ÉS A SZERZŐI JOG VISZONYA

Az internetes környezetben elkövethető szerzői jogsértések miéretté mindmáig számtalan válasszal rukkoltak elő a kutatók. Több releváns körülmény egyidejű jelenléte mellett a rendszerszintű problémák origója a társadalmi és technikai realitások/igények és a jogosultak által kínált üzleti modellek közötti szakadékban keresendő.^[9]

Ha nem is szükségképpen a fájlcsereléssel kezdődött, ám elsőként az 1999-ben, Shawn Fanning egyetemista által kidolgozott *Napster* fájlcsereelő kliens esete^[10] mutatott rá világosan, hogy a technológiai változások a fiatal felhasználók gondolkodásmódját jelentősen módosították. Fanning felismerte, hogy az egyetemisták nyitottak egymás zenei tartalmainak a megosztására, amire a korszak legjobb internetes sávzélességét biztosító egyetemi hálózatok kiváló lehetőséget teremtettek. A hozzáférés igénye és lehetősége (a kereslet és a kínálat) az egyszerű, felhasználóbarát, gyors és mindenekelőtt ingyenes P2P („*peer-to-peer*”) – vagyis felhasználók számítógépei közötti közvetlen kapcsolatot teremtő – fájlcsere-szolgáltatások megjelenésekor és a csekély mértékű minőségromlással járó mp3 tömörítési eljárás szabványosításakor szerencsésen egymásra talált.^[11] Ezeket a fájlcsere-alkalmazásokat azonban nem a tartalmak eredeti előállítói és jogosultjai indították útjára, hanem egyetemisták és egyéb technikailag képzett vállalkozók. A P2P fájlcserelés ezért világosan szemben állt a jogtulajdonosok gazdasági érdekeivel.

Sokak szerint valami ekkor – legalábbis egy időre – elromlott. A tartalomipar szereplői ugyanis nem innovatív alternatívák kidolgozásával, kreatív üzleti koncepciók alkalmazásával és némi kockázatvállalással reagáltak az új kihívásra, hanem egészpályás letámadást indítottak. Kiválóan igazolja ezt, hogy 2004-ben a tartalomipar lobbistái kész törvényjavaslattal („*Induce Act*”) az aktatáskájukban ülték végig a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság tárgyalótermében megtartott ítélethirdetést a *Grokster* P2P szolgáltatóval szemben indított perben.^[12] Arra az esetre, ha a főbírák a cégnek adtak volna igazat, a lobbisták azonnal a Kongresszusi képviselők irodái felé vették volna az irányt.^[13]

E stratégia 10 évvel korábban még egyértelműen sikerre vezetett volna. Az egyre inkább decentralizálódó internet világában azonban nem várt következményekkel járt. A vehemens támadás kontraproduktív módon a fájlcserelés elhalása helyett annak elburjánzásához vezetett. A 2000-es évek közepére a szolgáltatók és a felhasználók számának elszaporodása okán az internetes

[9] Mezei, 2012(a), 29–34.

[10] A&M Technology, Inc., et al., v. Napster, Inc., et al., 239 F.3d 1004 (2001).

[11] Mezei, 2012(a), 29–30.

[12] Metro-Goldwyn-Mayer Studios, Inc., et al., v. Grokster, Ltd., et al., 545 U.S. 913 (2005).

[13] Mezei, 2012(a), 235.

adatforgalom több mint felét a P2P fájlcsere adta.^[14] Néhány évre rá a java részt illegális célokra használt online tárhely-szolgáltatások is komoly népszerűségre tettek szert.^[15]

A szerzői jogosultak gyakorlatilag másfél évtizedig (valójában napjainkig) „impotens” harcot vívtak a különböző jogellenes modellek visszaszorítása érdekében. Közvetlen vagy közvetett felelősségen alapuló, szerzői jogi, büntetőjogi és elektronikus kereskedelmi jogszabályokat segítségül hívó, törvényes előírásokra vagy épp szerződéses klauzulákra alapozott perek seregében kellett a bírának dönteniük világszerte. E törekvések országonként eltérő sikerre vezettek, az átütő győzelem ugyanakkor egyértelműen elmaradt.^[16] Legújában több ország jogosultjai is a weboldalak bírósági határozat alapján történő blokkolására esküsznek,^[17] mely módszer ugyanakkor csak tüneti kezelése az alapul fekvő, sokrétű problémának.

Ami egyszer elromlott, az talán egyszer meg is javul. Úgy tűnik legalábbis, hogy miután a szerzői jogi ipar – komoly vérveszteségek árán – túlélte az első, s egyben legnehezebb időszakot, bizonyos szempontból megerősödve jött ki a csatákból. Komoly technikai és üzleti potenciállal rendelkező vállalatokkal kötött megállapodások révén a tartalomipar ma már számtalan olyan üzleti modellt kínál, amelyek versenyképes alternatívaként szólítják meg, s hódítják vissza a fogyasztókat, miközben a korábban jogellenesnek kikiáltott alkalmazások valamennyi pozitív tulajdonságát átveszik.

Ezekre a szolgáltatásokra általában igaz, hogy nyugatról keleti irányba terjeszkednek (más megfogalmazás szerint a fizetőképes társadalmaktól a csekélyebb fizetési hajlandósággal rendelkezők felé). A piacnyitás tempója nem túl gyors, megfontoltság jellemző a cégekre. A repertoár folyamatosan szélesedik (különösen igaz ez a zeneiparra). Az alkalmazott technológiai megoldásokra jellemző a felhasználóbarát egyszerűség, az azonnali hozzáférhetőség és az eszközfüggetlen alkalmazhatóság (a mobiltelefonos applikációk elterjedése különösen nagy sikernek örvend). Egyes *brandek* népszerűsége óriásira nőtt (ennek legkiválóbb példája az *Apple iTunes* zeneboltja és valamennyi kapcsolódó hardware). Ahhoz képest, ami néhány évvel ezelőtt jellemezte ezt a területet, mára bátran állítható: sok országban a legális tartalomfogyasztás a „trendi”, és az illegális a „ciki”. Jól példázzák ezt az internetes adatforgalomban bekövetkezett változások, mivel a fájlcsere-letét gyakorlatilag mindenhol háttérbe szorították a *streaming* szolgáltatások.^[18] A fogyasztók szempontjából nézve az illegális tartalomfogyasztás egyetlen előnye napjainkban már csupán annak ingyenessége.

[14] Buford - Yu - Lua, 2009, 10-11.

[15] Mezei - Németh, 2009.

[16] Mezei, 2012(a), 109-247.

[17] A weboldalak blokkolásával kapcsolatos európai joggyakorlatról a legrészletesebben ld. Savola, 2014.

[18] Legújában ld. Sandvine Global Internet Phenomena Report, 2H 2014. (Elérhető: <http://tinyurl.com/opjacos>.)

A fenti jellegzetességek mellett egy további vonással rendelkeznek a legális alternatívák, ez pedig a tartalomgazdagság. És itt nem csupán az abszolút számokra kell gondolni (több tízmilliós audio repertoárok, százezres audiovizuális listák, milliós e-könyves adatbázisok), hanem – és sokkal inkább – a formátumok gazdagságára és a csúcsmínőségű felbontásra. A *Netflix* például ma már nem csupán „egyszerű” DVD-minőségben teszi lehetővé a filmek megtekintését, és a *YouTube*-on is egyre nagyobb teret hódítanak a nagy felbontású tartalmak (a professzionális csatornákon ez a „beugró”). A felhasználók és egyre bővülő körben az előfizetők a hozzáférési csatornák (a használt eszközök és felületek), s összességében az egyedi hozzáférési alkalmak számának növekedésével az adatforgalom exponenciális megugrásának lehetünk tanúi.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy egy rendkívül rossz évtizedet követően a tartalomipar magára talált és ráértett arra, hogy miként nyerheti meg magának a fizetőképes közönséget. (A tartalmakért elvből fizetni nem hajlandó személyekkel nehéz „egymásra hangolódni”). Ugyanakkor a mostanra kikristályosodó rendszerben a savszélesség fontos szövetségese a tartalomiparnak, a siker pedig a lehívások számában is mérhető.

Ebből egy fontos kérdés fakad: indokolt-e, hogy az állam beleavatkozzon a fentiekben vázolt fejlődésbe? Sok éve, hogy a fájlcsere által okozott károk orvoslására a szakemberek egy része – tengeren innen és túl – felvetette az internet-előfizetési díjba foglalt, letöltésekben megnyilvánuló felhasználásokra tekintettel megállapított jogdíj bevezetését. Eredetileg is sokan vetették el az elképzelés működképességét, gyakorlati alkalmazására pedig sehol sem került sor.^[19] Napjainkra a diskurzus célkeresztjébe a netes semlegesség, vagyis az alkalmazások közötti különbségtétel nélküli akadálytalan hozzáférés biztosításának a kötelezése kerül.^[20] És persze olyan ötletek is felmerülhetnek, mint az adatforgalom alapú adófizetési kötelezettség.

A hazánkban rövid karriert befutó „internetadó” ötlete kiváló példa erre. Valójában bármi ehhez hasonló állami kezdeményezés a törékeny internetes gazdaság további fejlődésének gátjává válhat, és világosan akadályozhatja a jogtisztta felhasználási modelleken alapuló profittermelést, és ezen keresztül a tiszta adóbevételek generálását. A szerzői jog szempontjából nézve az említett állami beavatkozások nagyobb valószínűséggel eredményezhetik a jogszerű szolgáltatási modellek visszaszorulását, semmint az illegális alkalmazások felszámolását.

[19] Mezei, 2012(a), 259–269. Legújabb Oroszországban merült fel ennek a díjizetési kötelezettségnek az ötlete. Ld. Spinella, Peter: Russian Culture Ministry Keen to Tax Internet Users. *The Moscow Times*. 24 February 2015. (<http://tinyurl.com/pletsh8>). (Elérhető: <http://tinyurl.com/pletsh8>)

[20] A kifejezést elsőként Tim Wu használta. Ld. Wu, 2003.

III. KALÓZOKTÓL GUY FAWKES-IG: A FELHASZNÁLÓI ATTITŰDÖK VÁLTOZÁSAI

Jogszociológusok és közgazdászok kiválóan rávilágítottak arra, hogy az internet nyújtotta határtalan lehetőségek folytán a végfelhasználók attitűdjei és az addigi szerzői jogi paradigma alkalmazása eltérő irányba fejlődtek az online környezetben. A jogi és a társadalmi normák („*legal and social norms*”),^[21] valamint a kereslet és a kínálat^[22] közötti elvi és gyakorlati eltérések addig nem tapasztalt feszültséget indukáltak a szerzői jogosultak és az internethasználók között.

Az előző fejezetben utaltunk arra, hogy a szerzői jogi ipar megkésve bár, de jelentős (és egyébként pozitív) változások mellett igyekezett a tartalomfogyasztással kapcsolatos társadalmi igényekre reagálni. A korai évek alatt a felhasználók sem tétlenkedtek, mondhatnánk úgy is, hogy öntudatra ébredtek. Egy holland kutatócsoport megállapítása szerint: „az információs és kommunikációs technológiákban jártas képzett fogyasztók a hálózati lehetőségek fejlődésével kombinálva egyre inkább falhoz szorították a szórakoztató ipar hagyományos üzleti modelljeit. A technológiai lehetőségeket és a digitális aréna új alkalmazásait jól ismerő digitális fogyasztók termékekre és szolgáltatásokra vágynak. Olyan igényeket támasztanak, melyeket a hagyományos modelljeinél leragadó szórakoztatóipar nem tudott kielégíteni az elmúlt években”.^[23]

Ennél is látványosabb fejleményként tekinthetünk a szerzői jogi túlszabályozás – hosszú védelmi idő, széles vagyoni jogok, szűk korlátozások és kivételek, a közkincs („*public domain*”) figyelmen kívül hagyása, hatásos műszaki intézkedések védelmének indokolatlansága – vádjával kampányoló kalózmozgalomra. Az első kalózpárt 2006 januárjában alakult meg Svédországban,^[24] 2006 októberében pedig a kalózpártok nemzetközi gyűjtőszervezetét is életre hívták.^[25] Napjainkban hatvannál több országban létezik ilyen szervezet. A svéd *Piratpartiet* – az épp akkoriban zajló *The Pirate Bay* per^[26] keltette „negatív hullámokat” meglovagolva – két képviselőt juttatott be az Európai Parlamentbe a 2009-es választások alkalmával. 2014-ben a német *Piratenpartei* szerzett egy mandátumot az európai parlamenti választásokon.^[27] A *Piratenpartei* berlini egysége a 2011-es tartományi választások során ért el 8,9%-os eredményt, s ezzel ötödik erőként került be a berlini parlamentbe.^[28] Közel hasonló sikert

[21] Larsson, 2011, 49–137.

[22] Ld. különösen: Bodó – Lakatos, 2010.; Bodó – Lakatos 2011.

[23] Huygen et al., 2009, 19.

[24] Ld. *Piratpartiet*. (Elérhető: <http://piratpartiet.se/>)

[25] Ld. PP International. (Elérhető: <http://www.pp-international.net/>)

[26] Mezei, 2012(a), 123–124.; Szabó, 2010.

[27] EP választások és szerzői jog, Szerzői jog a XXI. században. 2014. május 23. (Elérhető: <http://tinyurl.com/ncckua3>.)

[28] Berlin – Zweitstimmen bei der Wahl zum Abgeordnetenhaus von Berlin am 18. September 2011. Endgültiges Ergebnis. (Elérhető: <http://tinyurl.com/3cdj4tb>.)

(7,4%-os eredményt) könyvelhetett el a 2012-es tartományi választások alkalmával a német kalózkodók Saar-vidéki csoportja.^[29]

A parlamenti mandátumok legnagyobb előnye az lehet a kalózpártok számára, hogy a fennálló szerzői jogi paradigmától eltérő véleményüket formális és hiteles keretek között oszthatják meg másokkal. 2012-ben úgy fogalmaztam: „a törvényhozásba való bekerülés ugyanakkor önmagában nem lehet elég a kalózmozgalom sikeréhez. Ha a kalózpártok felszínen akarnak maradni, akkor követeléseiknek szükségképpen a realitások talaján kell maradniuk. Ha ugyanis a szerzői jog teljes felszámolása mellett szállnának síkra, próbálkozásuk szükségképpen bukásra lenne ítélve. Végső soron tehát céljuk nem a rombolás, a szerzői jog szétzúzása, hanem a tartalmakhoz való hozzáférés hatékonyabbá tétele révén a fogyasztás leegyszerűsítése kell, hogy legyen. A fogyasztóknak ugyanis ez az igazi érdeke, s nem az alkotómunka ösztönzését biztosító szerzői jogi szabályok megsemmisítése. Ehhez természetesen a szerzői jog kereteinek pontos ismerete számukra is elengedhetetlen, illetve az, hogy a forradalmi azonban nem kellőképp megalapozott érveket kiszűrjék retorikai eszköztárukból”.^[30]

Úgy tűnik, hogy ennek az igénynek mintegy „megfelelve” épp a 2014-ben EP mandátumot szerzett német kalózpárti Julia Reda kapta feladatul, hogy jelentést készítsen az uniós szerzői jogi szabályozás állapotáról. A 2015. január 14-én nyilvánosságra hozott anyag^[31] helyesen elhatárolódik a szerzői jog abolicionista gondolkodóitól,^[32] és a rendszer hatékonyságának növelése mellett szállt síkra.^[33]

A nemzetközi kalózmozgalom azonban nem az egyedüli formája a rendszerrel szembeni kritika kifejezésének. Ahogy arra Peter K. Yu utalt: „régebben a nyilvánosság általában nem érdeklődött a kereskedelmi vagy szellemi tulajdonvédelmi szerződések tárgyalásai iránt, amelyek unalmasak, jogiasak, komplexek és túlzottan technikai jellegűek. Amint ugyanakkor a tárgyalások mindinkább beavatkoztak az emberek magánéletébe, és amint a megállapodások elkezdtek rendelkezéseket tartalmazni az internet és a digitális környezet vonatkozásában, a civil szervezetek és általánosságban a nyilvánosság elkezdtek nagyobb figyelmet szentelni a megállapodásokban foglalt elemeknek”.^[34]

E figyelem skálája a tudományos igényességű elemzésektől a szervezett tömegtüntetésekig mindent tartalmaz. Ez utóbbi vonulat külön hangsúlyt érdemel e helyütt. A multilaterális Hamisítás Elleni Kereskedelmi Megállapodás (*Anti*

[29] Piraten erobern nach Berlin nun auch den Westen. Welt Online, 25 März 2012. (Elérhető: <http://tinyurl.com/neu2k2j>.)

[30] Mezei, 2012, 238.

[31] Draft Report on the implementation of Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society (2014/2256(INI)), 2015. január 14. (Elérhető: https://pub.juliareda.eu/copyright_evaluation_report.pdf.)

[32] Az abolicionista gondolkodók kritikáját ld. részletesen: Mezei, 2012(b.); Mezei, 2014(c).

[33] Breaking News: Reda-jelentés az InfoSoc-irányelv reformjáról. Szerzői jog a XXI. században. 2015. január 20. (Elérhető: <http://tinyurl.com/p5j4elm>.)

[34] Yu, 2014, 1170–1171.

Counterfeiting Trade Agreement, ACTA), vagy az Egyesült Államokból ismert PIPA és SOPA törvénytervezetek mind tartalmaztak több-kevesebb olyan rendelkezést, amely a korábbiaknál jelentősebb mértékben avatkozott volna bele a végfelhasználók magánéletébe a szerzői jogok érvényesítése céljából.^[35] Annak ellenére, hogy a kritika sok esetben légből kapottnak bizonyult, a társadalom ezekre a tervekre minden korábbinál hevesebben reagált. A 2006-ban bemutatott „V, mint Vércsozó” című film központi figurájának arcát eltakaró, a négyszáz évvel korábban élt anarchista Guy Fawkes-ről elnevezett maszk is ekkortól kapott új jelentést, és vált az internetes szabadságjogokért küzdő – ugyancsak anarchista felhanggal működő – Anonymus csoport és minden aktivista közös ismertetőjelévé.

Mindezekon felül – jóval békésebb körülmények között – a szerzői jogi szabályokat a digitális korszakra hangolni kívánó tervezetekkel szemben érvelő aktivisták retorikai fegyvertára is jelentős változásokon ment keresztül. Bombaként robbant a hír 2009 nyarán, hogy a francia Alkotmánytanács a HADOPI I. törvényvel kapcsolatos határozatában a véleménynyilvánítás szabadságát kiterjesztette az internet-hozzáférés jogára, alapjogi védelmet biztosítva az utóbbinak.^[36] Sokan ebből a határozatból eredeztetik annak az érvek a megszületését, amely az internet-hozzáférést alapjogként jelöli meg.

Irányadó hazai kommentár szerint „az egyes államok alkotmányjaiban és a különböző nemzetközi emberi jogi egyezményekben felsorolt és ezáltal a tételes jog részévé tett emberi jogokat hívjuk alapvető jogoknak (*fundamental rights*) vagy más néven alapjogoknak (*Grundrechte*)”.^[37] Amennyiben elfogadjuk e meghatározást, akkor viszonylagos biztonsággal kijelenthető, hogy az internet-hozzáférés önmagában nem tekinthető emberi jognak, vagyis egy olyan jogosultságnak, amely az embereket emberi mivoltuknál fogva illetné meg. Mindez mégsem jelenti azt, hogy teljességgel ki volna zárva, hogy az internet-hozzáférést alapvető jogként kezeljük. Ha ugyanis a kérdést az internet szerepe és célkitűzései irányából vizsgáljuk, más eredményre juthatunk. Az internet megjelenése domináns változást hozott az információhoz való hozzáférés terén. Az internet „információs szupersztráda” helyett napjainkban már „kommunikációs szupersztráda” funkcionál, amely a szólásszabadság, a véleménynyilvánítás és az információhoz jutás eszköze. Ezek az alapjogok kivétel nélkül megjelennek a legfontosabb nemzetközi emberi jogi dokumentumokban,^[38] illetve a nemzeti alkotmányokban. Sőt, ahogy azt az ENSZ véleménynyilvánítás és szólásszabadság védelméért felelős különleges jelentéstevője, Frank La Rue egy 2011-es jelentésében rögzítette: „a magánszemélyek véleménynyilvánítási és szólásszabadságának gyakorlásában

[35] Mezei, 2012(a), 220–229.; Kőhidi, 2012.; Németh 2012.

[36] Décision n. 2009-580 DC du 10 juin 2009.

[37] Halmi – Tóth, 2008, 29.

[38] Ld. különösen: Emberi Jogok Európai Egyezménye, 10. cikk.; Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, 19. cikk.; Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, 19. cikk 2. bek.; Az Európai Unió Alapjogi Chartája, 11. cikk.

játszott katalizátor szerepe révén az internet más emberi jogok megvalósítását ugyancsak előmozdítja”.^[39] Arra, hogy a véleménynyilvánítás szabadsága sem tekinthető határtalannak, s e jog gyakorlása elé is akadályt gördíthet a többi emberi vagy alapvető jog gyakorlása, még szólunk a következő fejezetben.

A társadalmi gondolkodás és a jogszabályi előírások vészes eltávolodásának talán legfontosabb oka, hogy hiányzik a megfelelő tájékoztatás, a különböző érdekek közötti egyensúlyi rendszer iránti érzékenyítés. A konfliktus feloldásának az első lépése ezért – egy médiajogi kifejezés parafrázisával élve – a „szerzői jogi tudatosság” („*copyright literacy*”) megteremtése kellene, hogy legyen. Ezért is tűnt örvendetesnek, mikor a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala által kimunkált Jedlik-tervet^[40] a magyar Kormány határozati formában jogforrási szintre emelte.^[41] Ez ugyanis számottevő teret szentelt a szerzői jogi tudatosság növelése szükségességének.^[42] Mégis indokolt kritikával élni e téren: a 2013 és 2016 közötti időszak középtávú szellemi tulajdonvédelmi stratégiájaként elfogadott Jedlik-terv érdemi megvalósítása napjainkig elmaradt. Előrelépés e téren nem tapasztalható. Mindezek tükrében semmi meglepő nincs abban, hogy az internetadó elleni tüntetéssorozat oly népszerűsége tette szert a „digitálisan szenzitív” fiatalok körében.

IV. A SZERZŐI JOG ÉS AZ ALAPJOGOK EGYENSÚLYA ONLINE KÖRNYEZETBEN

Az internetnek köszönhetően a végfelhasználók információk multikulturális, folyton változó tárházához férhetnek hozzá – szinte korlátok nélkül. E többszereplős környezet résztvevői valamennyien alapjogi védelemben részesülnek bizonyos magatartásaik, tevékenységeik tekintetében. Nehezen megválaszolható kérdés, hogy az alapjogok ütközése esetén létezik-e *primus inter pares*, kiemelhető-e egy alapjog a többi terhére, illetve hogy a szerzők/alkotók jogai miként érvényesülhetnek egy ilyen helyzetben.

Vegyünk kiindulópontként egy metaforát: az internet egy digitális piacter. Vannak itt mindenféle személyek: piaci ellenőrök (az állam), vásári mutatványosok (szerzői jogosultak), kofák (tartalmak értékesítői), beszállítók (közvetítő szolgáltatók), vásárlók (felhasználók) és lézengő, fizetni/vásárolni nem tudó vagy nem akaró emberek (*free-riderek*). A hasonlat természetesen nem tökéletes, hiszen az internet és egy fizikai térhez kötött vásár működése, erőforrásai, biztonsága és sok

[39] La Rue, 2011, 7.

[40] Ld. Jedlik-terv. Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala. (Elérhető: <http://www.sztnh.gov.hu/jedlik-terv/>)

[41] A Kormány 1666/2013. (IX. 23.) Korm. határozata a szellemi tulajdon védelmére irányuló nemzeti stratégia elfogadásáról és a végrehajtásával összefüggő feladatokról. Ld. Magyar Közlöny, 2013/154. sz. 67186–67429.

[42] Uo. 67350–67352.

egyéb körülmény másként alakul. Mégis hasonló a logika: a sok portékát valaki előállítja, beszerzi, elosztja, előadja, megvásárolja, elfogyasztja. Ezzel a modellel semmi gond nincs. A bajok akkor kezdődnek, ha valaki úgy gondolja, hogy a saját szerepét újraértelmezve többet/mást szeretne: az eladó túlértékeli a terméket, a beszállító kartellezik, a vásárló nem fizet a termékért, a piaci ellenőr túlreagál.

Az internet világában a felhasználások egy része engedély nélkül megvalósított magatartás. Ezeket világszerte rendre magánjogi, büntetőjogi vagy más eszközökkel tiltják. Ilyennek tekinthetjük az előzőekben említett fájlcserelést (és az egyéb hasonló magatartásokat). Félrevezető lenne, ha ezeket általánosságban összemossnánk a legális úton nyújtott szolgáltatások élvezetével, és mindet egyszerre tennénk az alábbi elemzés tárgyává. A jelen tanulmány kifejezetten amellet érvel tehát hogy a szerzői jogsértéssel megvalósított magatartások nem részesíthetők előnyben más alapjogok kárára.^[43]

Az internet digitális piacterén egyszerre megjelenő szereplők érdekei jelentős eltérést mutatnak. Sőt, a legtöbb esetben még az egyes típusok, így például eladók/beszállítók/vevők érdekei is jelentősen eltérhetnek a csoporton belül. Rövid példákkal élve: a könyvkiadó mindig a kötet megtérülésében érdekelt, jó esetben egy szépirodalmi mű szerzője is. Ezzel szemben egy kutató sokszor jobban örül az idézettségnek, semmint egy kicsit több honoráriumnak. A fogyasztó mindezekről függetlenül az információra éhes, mely nem csak szórakozáshoz, de akár tanuláshoz is segítséget nyújthat. E személyek magatartásait – a piaci ellenőr szerepét betöltő állam által felismerten – jogszabályi szinten deklarált alapjogok írják körül és védik, melyek ugyanakkor sokszor ellentétben állhatnak egymással.

A szerzők érdekeit például az Európai Unió Alapjogi Chartája többféleképpen oltalmazza: elismeri a szellemi tulajdonjogok védelmét,^[44] valamint a művészet és a tudományos kutatás szabadságát,^[45] mely szorosan kötődik a véleménynyilvánítás és a tájékozódás szabadságához.^[46] Ezen felül az Alapjogi Charta rögzíti, hogy „mindenkinek, akinek az Unió joga által biztosított jogait és szabadságait

[43] Figyelmet érdemel Pedro Cruz Villalón főtanácsnoknak a rendkívül friss Coty Germany ügyben közzétett indítványa. Eszerint „a 2004/48/EK irányelv 8. cikke (3) bek. e) pontját úgy kell értelmezni, hogy azzal ellentétes az olyan nemzeti szabályozás, amelynek feltétlen hatálya valamely hitelintézet számára az ezen irányelv 8. cikke (1) bek. c) pontja alapján lehetővé teszi a valamely bankszámla-tulajdonos nevére és címére vonatkozóan tőle kért tájékoztatás banktitokra hivatkozva történő megtagadását. Ez a hatály csak abban az esetben egyeztethető össze az említett irányelv hivatkozott rendelkezésével, ha az olyan előzetes értékelés eredménye, amelynek elvégzése a nemzeti bíróság feladata, és amelynek során megerősítésre kerül a vitatott nemzeti szabályozással érintett alapjogok korlátozásának jogszerűsége az Európai Unió Alapjogi Chartája 52. cikkének (1) bek. foglaltak alapján”. Ld. Coty Germany GmbH kontra Stadtsparkasse Magdeburg, C-580/13. sz. ügy, ECLI:EU:C:2015:243, 44. pont. Bár a konkrét jogvita a védjegyjogok érvényesítésével függött össze, a fenti megállapítás a szerzői jog világában is alkalmazhatónak tűnik.

[44] Az Európai Unió Alapjogi Chartája, 17. cikk (2) bek.

[45] Uo. 13. cikk.

[46] Uo. 11. cikk.

megsértették, az e cikkben megállapított feltételek mellett joga van a bíróság előtti hatékony jogorvoslathoz”.^[47] A felhasználók oldalán a véleménynyilvánítás szabadságán és a tájékozódáshoz fűződő jogon túl például olyan releváns alapjogról lehet említést tenni, mint az oktatáshoz való jog.^[48] A közvetítő szolgáltatók pedig, amelyek a szerzői jogi iparban szerepet vállalnak, építhetnek a vállalkozás szabadságának alapjogára.^[49] E jogok az online világban is érvényesülnek: a szerzők digitális csatornákon keresztül publikálhatják alkotásaikat; a felhasználók a műveket az interneten keresztül is elérhetik, amely egyre inkább az oktatás és a tanulás színhelyévé válik.^[50] A feltörekvő online vállalkozások pedig új fogalomként váltak, melyre egyszerűen és nagyszerűen a *start-up* kifejezést használjuk.

Az internetről függetlenül is világos, hogy a fentiekben röviden említett alapjogok között egyensúlyt kell teremteni.^[51] Különös figyelmet érdemel ebből a szempontból a véleménynyilvánítás szabadsága, mely – mint arra fentebb utaltunk – felöleli az interneten keresztül folytatott magatartások egy jelentős részét. E jog érvényesülése elé akadályt gördíthet a többi emberi vagy alapvető jog gyakorlása. A polgári jogok egyik legalapvetőbbiként azonban a véleménynyilvánítás szabadságának korlátozhatóságát egyes nemzetközi dokumentumok speciális feltételekhez kötik. Az Emberi Jogok Európai Egyezménye alapján „e kötelezettségekkel és felelősséggel együttjáró szabadságok gyakorlása a törvényben meghatározott, olyan alakszerűségeknek, feltételeknek, korlátozásoknak vagy szankcióknak vethető alá, amelyek szükséges intézkedéseknek minősülnek egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a területi sértetlenség, a közbiztonság, a zavargás vagy bűnözés megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, mások jó hírneve vagy jogai védelme, a bizalmas értesülés közlésének megakadályozása, vagy a bíróságok tekintélyének és pártatlanságának fenntartása céljából”.^[52] Az ENSZ Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya alapján pedig e jog „gyakorlása különleges kötelezettségekkel és felelősséggel jár. Ennélfogva az bizonyos korlátozásoknak vethető alá, ezek azonban csak olyanok lehetnek, amelyeket a törvény kifejezetten megállapít, és amelyek a) mások jogainak vagy jó hírnevének tiszteltetésben tartása, illetőleg b) az állambiztonság vagy a közrend, a közegészség vagy a közérkölcsek védelme érdekében szükségesek”.^[53]

[47] Uo. 47. cikk 1. mondat.

[48] Uo. 14. cikk.

[49] Uo. 16. cikk.

[50] A MOOC („*Massive open online course*”), illetve SPOC („*Small private online course*”) képzési modellek kapcsán ld. Technology and Universities – The Log-on Degree, The Economist, March 14th-20th 2015, 36-37.

[51] Mylly, 2015.

[52] Emberi Jogok Európai Egyezménye, 10. cikk 2. bek. Ezzel összefüggésben ld. Faludi, 2008, 190-191.; Mazziotti, 2010, 238.

[53] Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, 19. cikk 3. bek.

Az alapjogok közötti egyensúly megteremtésének szükségessége a szerzői jog világából hozható példákon keresztül is igazolható. Bár az Emberi Jogok Európai Bírósága elé még nem került olyan ügy, mely a véleménynyilvánítás szabadságának és a szerzői jogok védelmének ütközését tárgyalta volna, az Emberi Jogok Európai Bizottsága^[54] egy 1997-es döntésében rögzítette, hogy a szerzői jogok védelme érdekében elviekben lehetőség nyílik a másik alapjog korlátozására is, amennyiben a fenti feltételek maradéktalanul kielégítést nyernek. Az Európai Unió Bíróságának ugyanakkor számtalan ügyben kellett a különböző alapjogok ütközésével kapcsolatban véleményt formálnia. A *Promusicae*,^[55] az *LSG*^[56] és a *Bonnier*^[57] ügyekben az adatvédelmi jogok és a szerzői jog ütközése kapcsán fejtették ki véleményüket az uniós bírák. A végeredmény vegyes, e jogok ütközése esetén a fenti joggyakorlat fényében nem lehet „győztest” hirdetni.

Ennél is jelentősebbek a *SABAM* ítéletek. A *Scarlet*,^[58] illetve a *Netlog*^[59] ellen vívott eljárások tükrében kijelenthető, hogy a szerzői jog nem élvez elsőbbséget a véleménynyilvánítás és a vállalkozás szabadságával szemben. Hasonlóképp, Robert Danay szerint a szerzői jogosultak honorálását és az újabb alkotások megszületését célzó szerzői jog védelmére hivatkozással nem indokolt korlátozni a véleménynyilvánítás szabadságát.^[60] Az ENSZ különleges jelentéstevője pedig az Egyezségokmányba ütköző, aránytalan szankciónak tartja például az internet-hozzáférés felfüggesztését (az internetről való lekapcsolást) a szerzői jogsértések miatt.^[61] Ezzel ellentétes példa is hozható ugyanakkor. Az internet-hozzáférés szolgáltatókkal szemben jogsértő tartalmakat közvetítő weboldalak blokkolása tárgyában fejlődő angol bírósági gyakorlat számos esetben megerősítette a szerzői jogok prioritását a véleménynyilvánítás jogával szemben.^[62]

[54] A Bizottságot az Egyezmény 11. számú protokollja 1998-ban megszüntette.

[55] *Productores de Música de España (Promusicae) kontra Telefónica de España SAU*, C-275/06. sz. ügy, ECLI:EU:C:2008:54.

[56] *LSG-Gesellschaft zur Wahrnehmung von Leistungsschutzrechten GmbH kontra Tele2 Telecommunication GmbH*, C-557/07. sz. ügy, ECLI:EU:C:2009:107.

[57] *Bonnier Audio AB és társai kontra Perfect Communication Sweden AB*, C-461/10. sz. ügy, ECLI:EU:C:2012:219.

[58] *Scarlet Extended SA kontra Sociétés belges des auteurs, compositeurs et éditeurs SCRL (SABAM)*, C-70/10. sz. ügy, ECLI:EU:C:2011:771.

[59] *Belgische Vereniging van Auteurs, Componisten en Uitgevers CVBA (SABAM) kontra Netlog NV*, C-360/10. sz. ügy, ECLI:EU:C:2012:85.

[60] Danay, 2005, 48.

[61] La Rue, 2011, 14. Érdekes, hogy miközben La Rue az internet-hozzáférés felfüggesztése kapcsán a „három csapás” modelleket kritizálja, erre példaként a francia és a brit törvényeket említi, miközben a Digital Economy Act jelenleg nem is tartalmaz az internetkapcsolat felfüggesztésére vonatkozó szankciót. La Rue véleményével azonos érvelést ld. Yu, 2012, 1080–1082.

[62] Savola, 2014, 122–123.

Az érdekek közötti ütközés nem tekinthető általánosnak vagy szükségszerűnek. A korábbiakban használt „piac” metafora épp arra kívánt rávilágítani, hogy az értékes tartalmak cseréjéhez mindig sikerült jól működő, fenntartható tereket létesíteni. Ebben a modellben mindenkinek a szerepére szükség van, és épp ezért mindenki megérdemli az érdekei és alapjogai vonatkozásában a védelmet. Igaz ez akkor is, ha a piac a fizikaiból az online térbe költözik. Az ilyen online piacterek ráadásul a gazdaságban az elmúlt húsz év leginkább prosperáló területévé, gyakorlatilag húzóágazatokká váltak, mely fejlődés az elkövetkezendő években is meghatározó marad.^[63] Igaz ez természetesen – és leginkább – azokban az országokban, ahol megfelelő ösztönzők segítségével támogatják a különböző vállalkozásokat a fejlesztések és beruházások erősítésében. Nem véletlen az sem, hogy a kulturálisan és gazdaságilag is vibráló Berlin a digitális *startup*ok mennyországa.^[64]

A fentiekben vázolt egyensúlyozás a piaci ellenőr egyik legfontosabb feladata. Bármilyen, az online piacterek működésével ellentétes logikára épülő intézkedés azonban, amely az érintettek érdekei érvényesülése ellen hat, nem csupán diszfunkciót eredményez, de a különböző szereplők alapjogainak külön-külön és párhuzamos módon történő sérelmét is eredményezheti. Semmi meglepő nincs abban, hogy például az Európai Unió Bírósága az uniós jogba ütközőnek találta azt a holland gyakorlatot, amely szerint a magáncélú többszörözés akkor is elfogadható, ha a másolat jogellenes forrásról készül.^[65]

Ugyanígy kontraproduktív ötletként tekinthetünk az „internetadóra”. Az eredeti koncepció ugyanis megnehezítette volna az oktatási csatornákhöz való hozzáférést (az online kurzusok szélesedése rövidtávon megvalósul), az információhoz jutást (amelyet az egyre tartalomgazdagabb weboldalak elérésének „megdrágulása” eredményezett volna), a véleménynyilvánítást (például a kommentek elhelyezéséhez is be kell tölteni az adott weboldalt), a digitális szakadék, illetve a digitális írástudatlanság felszámolását. Hasonlóképp könnyen visszaüthetett volna az új rendszer a hangfelvételeket vagy nagy felbontású audiovizuális tartalmakat *streamelő* szolgáltatók modelljeire. A jelenlegi tartalomgazdagság mellett a letöltött adatmennyiség megadóztatása a gazdasági realitásokkal gyökeresen ellentétben álló rendszert szült volna, amely közvetlenül is alkalmas lett volna a szerzői jogosultak, a felhasználók és a közreműködő szolgáltatók alapjogainak a megsértésére.

[63] „During the next five years global digital spending on entertainment and media is expected to increase at a rate of 12.1%.” Ld. Commission Staff Working Document: A Digital Single Market Strategy for Europe - Analysis and Evidence, Brussels, 6.5.2015 SWD(2015) 100 final, p. 25.

[64] Corinna Visser: Ein Paradies für junge Kreative. Deutschland.de. 17 Dezember 2014. (Elérhető: <http://tinyurl.com/qc42szk>.)

[65] ACI Adam BV és társai kontra Stichting de ThuisKopie és Stichting Onderhandeligen ThuisKopie vergoeding, C-435/12. sz. ügy, ECLI:EU:C:2014:254.

V. MONDD, TE MIT VÁLASZTANÁL? – ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK AZ INTERNETADÓRÓL, AZ INTERNETKONZULTÁCIÓRÓL, A DIGITÁLIS BIOSZFÉRÁRÓL ÉS A SZERZŐI JOGRÓL

Az Országgyűlés Hivatala által 2014. október 21-i nappal keltezett „T/1705. számú törvényjavaslat az egyes adótörvények és azokkal összefüggő más törvények, valamint a Nemzeti Adó- és Vámhivatalról szóló 2010. évi CXXII. törvény módosításáról” a magyar történelemben egyedülálló módon kívánta módosítani az adójogszabályokat. A tervezet 149. §-a a távközlési adóról szóló 2012. évi LVI. törvény (Tktv.) 4. §-át – egy új (2) bekezdés beiktatásával – az alábbiak szerint írta volna felül: „a [távközlési] adó alapja internetszolgáltatás esetén az előfizető vagy az elektronikus hírközlésről szóló törvény szerinti felhasználó által lebonyolított, gigabyte-ban kifejezett adatforgalom”. A tervezet 150. §-a a Tktv. 5. § (3) bekezdésében kívánta rögzíteni, hogy „az adó mértéke a 4. § (2) bekezdése szerinti adóalap esetén 150 Ft/megkezdett gigabyte”. A magyar internetes adatforgalom számait nézve bátran kijelenthető, hogy az új telekommunikációs adó („népszerűbb” néven az „internetadó”), melynek fizetésére az internet-hozzáférés szolgáltatók lettek volna kötelesek, az eredeti tervek alapján rendkívül komoly összegre rúgott volna.^[66] Utólag a parlamenti képviselők körében is realizálódott ez a probléma, melynek a tervezet módosításával igyekeztek gátat szabni, meghúzva az adófizetési kötelezettség havi összegének felső határát.^[67]

Az „internetadó” ötlete alig néhány nap leforgása alatt mindent felülmúló erejű elutasításra talált gyakorlatilag a teljes társadalom körében. A Hamisítás Elleni Kereskedelmi Megállapodással szembeni ellenállásnál is komolyabb megmozdulásoknak lehettünk szemtanúi, melyek híre a nemzetközi sajtót is elérte.^[68] S bár a törvényjavaslatot az azt benyújtó Nemzetgazdasági Minisztérium máig nem vonta vissza, a Kormány a társadalmi ellenállást látva más irányba terelte a diskurzust, és internetkonzultációt kezdeményezett. Ennek keretében 2015. április 14-én hozta nyilvánosságra a konzultáció felelőse, Deutsch Tamás azt a húsz kérdést,^[69] amelyek mentén az előre megadott lehetőségek közül kiválasztható opciók segítségével lehet véleményt formálni a „jövő magyar internetéről”.^[70]

[66] Az Index számításai szerint – a 150Ft/gigabyte összeggel számolva – az éves bevétel elvileg elérhette volna a 95 milliárd forintot. Ld. Szalai Bálint – Tóth Balázs – Hanula Zsolt: Elképesztően durva lesz az internetadó. Index.hu. 2014. október 21. (Elérhető: <http://tinyurl.com/n2z2t3d>.)

[67] Internetadó: megijedt a kormány, de ez még mindig abszurd. hvg.hu. 2014. október 22. (Elérhető: <http://tinyurl.com/ovhnafm>.)

[68] A tüntetések, rendezvények, Facebook-csoportok stb. politikai vonatkozásai a tanulmány szempontjából irrelevánsak.

[69] Ld. Javaslat az Internetkon kérdéseire. (Elérhető: <https://www.internetkon.hu/hirek/2015-04-14/javaslat-az-internetkon-kerdesekre/>)

[70] A válaszokat az internetkonzultáció felelősei 2015. május 18-tól várták. Ld. Az internet világnapján rajtol az Internetkon20. (Elérhető: <https://www.internetkon.hu/hirek/2015-05-06/az-internet-vilagnapjan-rajtol-az-internetkon20/>)

Ezek a kérdések több lényeges témakört – néha egyszerre többet is – érintenek. Egyes kérdések a gazdasági,^[71] mások alapjogi relevanciával bírnak.^[72] Külön csoportba sorolhatók az oktatással összefüggésben álló témák.^[73] A kérdőív számos esetben szentel figyelmet a jogérvényesítésnek.^[74] Végül a „digitális bioszféra”, vagyis a jövő internetének a működése szempontjából tartalmaz a kérdőív további kérdéseket.^[75] Vessünk ezekre közelebből is pillantást.

Az internetkonzultáció az e-gazdaság helyzetére vonatkozóan több olyan témát érint, amelyek – szerencsés módon – az internetadó ötletével ellentétes irányba mutatnak. Az internet-előfizetési díjak csökkentése, a hálózatépítés felgyorsítása, a hátrányos régiókban történő hálózatépítés, a *start-up* cégek, illetve a kis és közepes vállalkozások (kkv-k) támogatása, a szoftverfejlesztési és licencvásárlási gyakorlat felülvizsgálata, avagy az internetes vállalkozások hozzájárulása az infrastruktúra fejlesztéséhez és fenntartásához, illetve a minőségi tartalmak és szolgáltatások fejlesztéséhez mind fontos pillérei lehetnek egy megújuló gazdaságnak. Szakmai szempontból mégsem lehet ezen ötletek egy részét komolyan venni. Az internet-előfizetési díjak csökkentése legfeljebb az irányadó ÁFA kulcs csökkentésével érhető el, a szabad verseny világában azonban más állami beavatkozással nem kényszeríthető ki. Vagyis mindegy, hogy milyen válasz születik erre a kérdésre, a cégeket megillető alkotmányos védelem nem korlátozható. A *start-up* cégek avagy kkv-k támogatásáról, mint stratégiai jelentőségű nemzetgazdasági kérdéstről hasonlóképp központilag kell döntenet, még akkor is, ha a támogatás adóforintokból történne, s ezért azt egyesek elleneznék.

Az alapjogi vonatkozással rendelkező kérdések (szociálisan rászorulóknak és nagycsaládosoknak biztosított „internet-alapcsomag”; e jogosultak képzése; ingyen wifi hozzáférési pont létesítése minden településen), valamint az oktatással összefüggő elemek (az oktatási rendszer fejlesztése a digitális környezetben; a szülők és gyerekek megfelelő tájékoztatása és felkészítése a felelős internethasználatra) ugyancsak támogatandó jövőképet vázolnak fel. Ebben a vízióban az internet-hozzáférés a lehető legszabadabb, nem függ a rendelkezésre álló gazdasági erőforrásoktól, lehetőséget teremt a felzárkózásra, a digitális írástudatlanság^[76] leküzdésére, egyúttal érvényesülni hagyja a különböző alapjogokat, például a véleménynyilvánítás vagy az információhoz jutás szabadságát, illetve az oktatáshoz fűződő jogot. Ehhez hasonlóan támogatandó az erőteljesebb állami szerepvállalás meghatározott jogok és érdekek érvényesítésében. A konzultáció a gyermekeknek az interneten elkövethető visszaélésekkel

[71] Ld. a kérdőív 1., 7., 8., 14., 15., 16. és 19. kérdését.

[72] Ld. a kérdőív 2., 3. és 4. kérdését.

[73] Ld. a kérdőív 5., 6. és 10. kérdését.

[74] Ld. a kérdőív 9., 10., 11., 12. és 13. kérdését.

[75] Ld. a kérdőív 16., 17., 18., 19. és 20. kérdését.

[76] Vö. Dojcsák Dániel: Tovább mélyül az európai digitális szakadék. hsws.hu. 2013. január 30. (Elérhető: <http://tinyurl.com/oft24r9>.)

szembeni védelméről, az internetes zaklatás (*cyber-bullying*) visszaszorításáról, az interneten elkövetett személyiségi jogi visszaélésekkel szembeni szigorúbb fellépésről, illetve az internetes kereskedelem biztonságának és a fogyasztók védelmének a fokozásáról tesz említést. E ponton fájó, hogy a szellemi tulajdonvédelmi jogokkal rendelkezők érdekeinek az állami oltalmazásának szükségességét – a fentebb említett Jedlik-terv által meghatározott stratégiát is szem előtt tartva – nem érinti a kérdőív.

A „digitális bioszférához” a konzultáció több irányból közelít. A szoftverfejlesztés és licencvásárlás gyakorlatának esetleges felülvizsgálatára vonatkozó kérdés racionálisan felvetheti a szabad szoftverek szélesebb körű alkalmazásának lehetőségét, amely elvben – elsősorban gazdaságilag – helyes útnak tekinthető. Hasonlóan támogatásra méltó az e-közigazgatási szolgáltatások színvonala javításának, illetve az elektronikus ügyintézés lehetőségei bővítésének felvillantása. Hogy ezek gyakorlatba való átültetése mennyiben valósul meg, már komoly szakmai – több minisztériumot is érintő – kérdés, melyek kapcsán egy „kérdőívezés” alapján komoly előrelépés nem várható. Hogy a társadalom mit gondol (mit tud) a netes semlegességről, avagy mi a véleménye az internetes vállalkozások infrastruktúra fejlesztéséhez és fenntartásához, illetve a minőségi tartalmak és szolgáltatások fejlesztéséhez való hozzájárulásának lehetőségéről, nehezen ítéltethető meg. Az utóbbi kérdésbe szerencsére a kérdéssor összeállítói nem illesztették bele közvetlenül a Google nevét, holott ez a – 19. sorszámú – kérdés egyértelműen az Európa több államában komoly díjfizetési kötelezettség elé állított óriáscéggel szembeni esetleges magyar lépések előkészítésével állítható párhuzamba.^[77]

A fentiekhez képest kifejezetten szerencsétlennek tekinthető a konzultáció egyetlen, a szerzői joggal közvetlenül kapcsolatba hozható kérdése. Ez ugyanis arra keresi a választ, hogy a védett tartalmakhoz az interneten keresztül történő hozzáférésnek vajon ingyenesnek kell-e lennie, illetve indokolt-e az alkotóknak történő jogdíjfizetés. Nem csupán arról van szó, hogy erre a válaszadók jelentős része nagy valószínűség szerint úgy felel majd, hogy az a saját pénztárcájának kedvezen. Azért sem túl szerencsés ez a megközelítés, mert burkoltan is olyan elmélkedést tesz lehetővé az internetes hozzáférés esetére fizetendő díjazásra vonatkozó jogszabályi (nemzeti, uniós és nemzetközi) előírásokról, amelyeket egy konzultációval nem lehet felülrni. Vagyis itt értelme sincs belemenni abba, hogy valóban megilleti-e az alkotót a díjazás a kreatív tevékenységéért. Az internetes felhasználások vonatkozásában az irányadó globális és nemzeti normák ugyanis világosan meghatározzák a díjfizetési kötelezettség kereteit és határait (vagyis az alkotók jogait és a társadalomnak biztosított szabad felhasználási lehetőségeket).

[77] Spanyolországban 2014. végével beszüntette működését a Google News, megelőzve ezzel szerzői jogilag védett művek részleteinek a kivetítése miatt fizetendő szerzői jogdíj megfizetésének a kötelezettségét. Ld. Berta Sándor: Leáll Spanyolországban a Google News. Sg.hu. 2014. december 12. (Elérhető: <http://tinyurl.com/nc5oykp>.)

Az internetkonzultáció kapcsán összefoglalóan elmondható egyrészt, hogy a kérdőívben található irányított válaszok nem alkalmasak a társadalmi vélemény egészének a tükrözésére. Másrészt egy-egy kérdés, illetve sok esetben maguk a válaszok is a minimálisnál szélesebb körű ismereteket feltételeznek az internethasználók részéről. Különösen igaz ez például a digitális gazdaságot és bioszférát érintő esetekben, melyekre nem lehet zsigerből választ adni, ehhez komplexebb tudáson alapuló érdekek egyensúlyozására van szükség. Ugyanígy gyakorlatilag előre borítékolható, hogy a szociális érzékenység jegyében az alapjogi vonatkozással bíró kérdésekre támogató válasznak kellene születnie. Mindezek mellett kérdésként merül fel, hogy az ily módon megszülető eredmények mennyiben képezhetik alapját bármely jövőbeli kormányzati programnak/cselekvésnek. Harmadrészt a kérdőív belső koherenciája is tökéletes. Például a hátrányos helyzetben lévő személyek internettel kapcsolatos képzésére vonatkozó harmadik kérdéssel azt feltételezik a kérdőív készítői, hogy a válaszadók egyetértenek a hátrányos helyzetben lévőknek biztosítandó „internet-alapcsomag” ötletével.

A legjobb talán az lenne, ha fejünket a mértékadó külföldi példák felé fordítanánk. Az Egyesült Államokban általánosan elfogadott tétel, hogy a gyors és szabad internet a gazdasági fejlődés motorja, a hatékony működés biztosítója.^[78] Az Európai Bizottság „digitális egységes piacra” vonatkozó elképzelései^[79] pedig megerősítik: az internet világában csakis előrefelé szabad tekinteni. A piaci szereplők és a kreativitás támogatásában, a fejlesztések és az online hozzáférés biztosításában van a jövő. Ha Magyarország jól akar cselekedni, akkor ezt az utat kell választania. Én ezt választanám.

IRODALOM

- *Az internet világnapján rajtol az Internetkon20.* Elérhető: <https://www.internetkon.hu/hirek/2015-05-06/az-internet-vilagnapjan-rajtol-az-internetkon20/>.
- Berlin - Zweitstimmen bei der Wahl zum Abgeordnetenhaus von Berlin am 18. September 2011, Endgültiges Ergebnis. Elérhető: <http://tinyurl.com/3cdj4tb>.
- Berta Sándor: Leáll Spanyolországban a Google News. Sg.hu. 2014. december 12. Elérhető: <http://tinyurl.com/nc5oykp>.
- Bodó Balázs - Lakatos Zoltán (2010): *A filmek online feketepiacra és a moziforgalmazás.* 1. Szociológiai Szemle. 20. évf. 3. sz. 34-75.
- Bodó Balázs - Lakatos Zoltán (2011): *A filmek online feketepiacra és a moziforgalmazás.* 2. Szociológiai Szemle. 21. évf. 2. sz. 111-140.

[78] Vindu Goel: American Workers Say Internet Makes Them More Productive, New York Times Online, 30 December 2014 (<http://tinyurl.com/qzr2ja8>).

[79] Mezei Péter: A digitális egységes piac és szerzői jog, Szerzői jog a XXI. században, 2015. május 7. (<http://tinyurl.com/q4nwsja>).

- Breaking News: *Reda-jelentés az InfoSoc-irányelv reformjáról*. Szerzői jog a XXI. században. 2015. január 20. Elérhető: <http://tinyurl.com/p5j4elm>.
- Buford, John F. – Yu, Heather – Lua, Eng Keong (2009): *P2P Networking and Applications*. Morgan Kaufmann Publishers, Burlington.
- Büscher, Mareile – Müller, Judith (2009): *Urheberrechtliche Fragestellungen des Audio-Video-Streamings*. Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht. Vol. 109. No. 6. 558–560.
- Danay, Robert (2005): *Copyright vs. Free Expression. The Case of Peer-to-Peer File-Sharing of Music in the United Kingdom*. Yale Journal of Law & Technology. Vol. 8. No. 1. 32–62.
- Dojcsák Dániel: *Tovább mélyül az európai digitális szakadék*. hws.wu.hu. 2013. január 30. Elérhető: <http://tinyurl.com/oft24r9>.
- *EP választások és szerzői jog*. Szerzői jog a XXI. században. 2014. május 23. Elérhető: <http://tinyurl.com/ncckua3>.
- Faludi Gábor (2008): A szerzői jog alapjogi szemlélete az Európai Unióban. In: Faludi, Gábor (szerk.): *Liber Amicorum, Studia P. Gyertyánfy dedicata*. Bibliotheca Iuridica. Liber Amicorum 31. Budapest. 185–209.
- Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.) (2008): *Emberi jogok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Huygen, Annelies – Rutten, Paul – Huveneers, Sanne – Limonard, Sander – Poort, Joost – Leenher, Jorria – Janssen, Kieja – van Eijk, Nico – Helberger, Natali (2009): *Ups and Downs. Economic and cultural effects of file sharing on music, film and games*. TNO-rapport, TNO Information and Communication Technology, Delft.
- *Internetadó: megijedt a kormány, de ez még mindig abszurd*. hvg.hu. 2014. október 22. Elérhető: <http://tinyurl.com/ovhnafm>.
- Internetkon20. Elérhető: <https://www.internetkon.hu/>.
- Javaslat az Internetkon kérdéseire. Elérhető: <https://www.internetkon.hu/hirek/2015-04-14/javaslat-az-internetkon-kerdeseire/>.
- Jedlik-terv. Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala. Elérhető: <http://www.szttnh.gov.hu/jedlik-terv/>.
- Kóhidi Ákos (2012): *A Hamisítás Elleni Kereskedelmi Megállapodás egyes polgári jogi kérdései*. Jogi Iránytű. No. 1. 1–3.
- Larsson, Stefan (2011): *Metaphors and Norms - Understanding Copyright Law in a Digital Society*. Lund Studies in Sociology of Law 36. Lund University, Lund.
- La Rue, Frank (2011): *Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression*. Elérhető: <http://tinyurl.com/3czyazo>.
- Mazziotti, Giuseppe (2010): *EU Digital Copyright Law and the End-User*. Springer, Berlin.
- Mezei Péter – Németh László (2009): *A Direct Download Link (DDL) szolgáltatás szerzői jogi megítélése*. Infokommunikáció és Jog. 34. sz. 179–186.
- Mezei Péter (2012a): *A fájlcsere dilemma - a perek lassúak, az internet gyors*. HVG-Orac, Budapest.
- Mezei Péter (2012b): A digitális szocializmus és a telekommunizmus kritikája a szerzői jog szemszögéből. In: Katona Tamás (szerk.): *Ünnepi eKönyv Herczeg János professzor 70. születésnapjára*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. 469–482.
- Mezei Péter (2014a): Technológiai mérőföldkövek és szerzői jog. In: Blutman László (szerk.): *Ünnepi Kötet Dr. Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Acta Juridica et Politica Szeged, Tomus LXXVII. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged. 395–406.
- Mezei Péter (2014b): *A jogkimerülés intézményének kialakulása és fejlődése az Egyesült Államokban*. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle. 9. évf. 2. sz. 5–77.

- Mezei Péter (2014c): Elképzelttem: nem lenne jó. Kritikai észrevételek egy szerzői jogi abolitionista tanulmány kapcsán. In: Pogácsás Anett (szerk.): *Quaerendo et Creando – Ünnepi kötet Tattay Levente 70. születésnapjára*. Szent István Társulat, Budapest. 407–423.
- Mylly, Tuomas (2015): The Constitutionalization of the European Legal Order: Impact of Human Rights on Intellectual Property in the EU. In: Christophe Geiger (ed.): *Research Handbook on Human Rights and Intellectual Property*. Edward Elgar, Cheltenham. 103–131.
- Németh, László (2012): PIPA, SOPA, OPEN – The End of Piracy or Privacy? In: Martínez, Cerrillo – Peguera, A. – Peña-López, M. – Pifarré de Moner, I. M. J. – Vilasau Solana, M. (eds.): *Challenges and Opportunities of Online Entertainment*. Proceedings of the 8th International Conference on Internet, Law & Politics. Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona 9-10 July, UOC-Huygens, Barcelona. 147–163.
- PP International. Elérhető: <http://www.pp-international.net/>.
- *Piraten erobern nach Berlin nun auch den Westen*. Welt Online. 25 März 2012. Elérhető: <http://tinyurl.com/neu2k2j>.
- Piratpartiet. Elérhető: <http://piratpartiet.se/>.
- Sandvine Global Internet Phenomena Report, 2H 2014. Elérhető: <http://tinyurl.com/opjacos>.
- Savola, Pekka (2014): *Proportionality of Website Blocking: Internet Connectivity Providers as Copyright Enforcers*. JIPITEC. Vol. 4. No. 2. 116–138.
- Spinella, Peter: *Russian Culture Ministry Keen to Tax Internet Users*. The Moscow Times. 24 February 2015. Elérhető: <http://tinyurl.com/pletsh8>.
- Szabó Imre (2010): A „The Pirate Bay” ügy elsőfokú ítélete a magyar büntetőjog tükrében. Infokommunikáció és Jog. 39. sz. 141–146.
- Szalai Bálint – Tóth Balázs – Hanula Zsolt: *Elképesztően durva lesz az internetadó*. Index.hu. 2014. október 21. Elérhető: <http://tinyurl.com/n2z2t3d>.
- Wandtke, Artur-Axel – von Gerlach, Felix-Tessen (2013): *Die urheberrechtliche Rechtsmäßigkeit der Nutzung von Audio-Video Streaminginhalten im Internet*. Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht. Vol. 113. No 2. 676–683.
- Yu, Peter K. (2012): *Intellectual Property and Human Rights in the Nonmultilateral Era*. Florida Law Review. Vol. 64. No. 4. 1045–1100.
- Yu, Peter K. (2014): *TPP and Trans-Pacific Perplexities*. Fordham International Law Journal. Vol. 37. No. 2. 1129–1181.
- Visser, Corinna: *Ein Paradies für junge Kreative*. Deutschland.de. 17 Dezember 2014. Elérhető: <http://tinyurl.com/qc42szk>.
- Wu, Tim (2003): *Network Neutrality, Broadband Discrimination*. Journal of Telecommunications and High Technology Law. Vol. 2. 141–178.

A külföldiek szerepe a válságkezelő állam-építésben – A délszláv békeépítés és az ukrán válság tapasztalatai*

A nemzetközi jog általában úgy határozza meg az idegenek vagy a külföldiek fogalmát, mint azokat a személyeket, akik nem rendelkeznek az adott ország állampolgárságával. Ilyen személy lehet egy másik állam polgára vagy hontalan is, akit egyetlen egy állam sem tekint saját állampolgárának.^[1] A modern állampolgárság fogalma döntően a francia forradalom után alakult ki, és a 19-20. század folyamán jutott meghatározó szerephez az egyes ember életében.^[2] Az állampolgársághoz különböző jogok és kötelezettségek kezdtek fűződni, egyebek mellett a politikai részvételi (azaz választási), illetve hivatalviselési lehetőségek is.^[3] Bizonyos tisztségek viselésének az állampolgársághoz kötése egyre szigorúbban érvényesült a polgárosuló európai és általában véve a civilizáltak tekintett államokban.^[4] A honosságnak ugyan korábban is volt némi szerepe a közéletben és a politikában,^[5] de kevésbé kizárólagos formában, mint az utóbbi bő kétszáz évben.

A felvilágosodás előtti „arisztokratikus” Európában még teljesen megszokott volt, hogy egy-egy személy egy másik uralkodó – azaz állam – szolgálatába szegődött. De még az „állampolgárosodó” 19. században sem volt szokatlan az, hogy egy-egy államban külföldi állampolgárságú szolgált magas közigazgatási pozíciókban.^[6] Jelen tanulmány célja azonban nem ennek az izgalmas kérdésnek a komplex vizsgálata. Itt csupán a legutóbbi másfél-kétszáz év államépítési folyamatainak egyes idetartozó kérdéseiről, illetve válságkezelő akcióiról lesz szó.

* Az írás a SZE Jogelméleti Tanszéke és a K 108790 számú OTKA-program által szervezett, Az államok patológiája: válság és hanyatlás, bomlás és bukás az államok életében című konferencián (Győr, 2014. május 15.) elhangzott előadás jelentősen átdolgozott és új témák irányában kibővített változata.

[1] Nagy, 1999, 261–264.

[2] Kisteleki, 2011.

[3] Erről összefoglalóan ld. Halász, 2009, 10–20., ill. Halász, 2011, 175–179.

[4] A 19. és a 20. század eleji közfelfogás rendszerint a szuverén európai, illetve az európai keresztény civilizáció talaján kinőtt észak- és dél-amerikai államokat tekintette civilizáltaknak. Ebbe a kategóriába tartoztak a Brit Birodalmon belül önállósuló domíniumok is. Más államot csak kivételes esetekben voltak hajlandók elfogadni annak – egyik ilyen kivételnek számított az európai külső minták alapján modernizálódó Japán. Ma már azonban a civilizált és nem civilizált nemzetek között nem elfogadható és rendszerint a „civilizált nemzetek” kitétel alatt valamennyi államot kell érteni. (Nagy, 1999, 45.)

[5] Ganczer, 2011, 61–79.

[6] Koudelka, 2014, 108–109.

I. A 19. SZÁZADI ÉS A 20. SZÁZAD ELEJEI BALKÁNI ÁLLAMÉPÍTÉSEK

A 19. századi Európa egyik legnyugtalanabb régiója a Balkáni-félsziget volt. Itt az addigi hegemon – azaz Oszmán Birodalom – gyengélkedése folytán lehetőség nyílt új független nemzetállamok létrehozására. A folyamat nyitányát a görög szabadságharc jelentette, amely az 1830-as évek elején lehetővé tette a modern Görögország megszületését. A görög államépítési példát aztán követték a szerbek, románok, bolgárok, montenegróiak és végül a 20. század elején az albánok is.

Miután ezek az államok (Görögország kivételével) már a „civilizáltak” tekintett 19. század utolsó harmadában jöttek létre, megalakulásukkor meg kellett felelniük néhány modernnek hitt kritériumnak. Az új balkáni nemzetállamok ugyanis alapvetően a korabeli nagyhatalmak jóváhagyásával nyerték el függetlenségüket.^[7] A független állami lét elkezdéséhez tehát nemcsak a hatalom kérdését (azaz az új dinasztia mivoltát) kellett eldönteni, hanem ildomos volt megteremteni egyfajta alaptörvényt is. Ez kezdetben lehetett organikus státútum, de idővel elegánsabb lett a saját – európai mintájú^[8] – alkotmány elfogadása is.

Közismert, hogy a születőben lévő balkáni nemzetállamok legalább fele közép- vagy nyugat-európai „import-dinasztiákat” kapott. Kivételt csak a szerbek, montenegróiak és a kezdeti európai próbálkozások ellenére az albánok képeztek, akik saját nemzetiségű uralkodóházakat tudtak felmutatni és megőrizni. A bolgár cári, illetve a görög és román királyi dinasztiák^[9] azonban az európai nagyhatalmak jóvoltából kerültek trónra.

A külföldi eredetű balkáni dinasztiák megjelenése értelemszerűen magával hozta az alacsonyabb szintű külföldi káderek megjelenését is. Ez a folyamat azonban egyáltalán nem volt azonos intenzitású és mélységű mindegyik érintett országban. A külföldi elem konkrét államépítő szerepvállalásának legizgalmasabb példája az 1830-ban létrejött Görög Királyság volt. A görög-oszmán konfliktus kezelésében és az új állam megteremtésében központi szerepet játszó európai nagyhatalmak ugyanis 1832-ben megtalálni vélték az optimális görög királyjelöltet is: Otto von Wittelsbachot. Otto ugyan a görögkeleti vallású „munkahelyétől” függetlenül nem akart lemondani a katolikus hitről, de nevét mégiscsak a görögösebb Othonra változtatta.^[10] Az egymással marakodó britek,

[7] A görög esetben – amely sok szempontból példaértékű volt – ezt jól kimutatta Jelavich, 1996, 176–177., 203–205.

[8] Talán legnépszerűbb mintának akkoriban az 1831. évi belga alkotmány számított. Ennek hatása nyomon követhető Romániában, Szerbiában és Bulgáriában. A belga alkotmány jellemző vonásairól ld. Kisteleki – Lövétei – Nagyné – Pomogyi – Rác, 2002, 222–223.

[9] Görögországról korábban már volt szó. I. Károly, az első román király Poroszországból érkezett és a Hohenzollern-Sigmaringen családból származott. (Szász, é. n., 89.) Bulgáriában először Battenberg, majd Sachs und Coburg dinasztia került trónra. (Andrejev, 1980, 56–58.)

[10] Jelavich, 1996, 207.

franciák és oroszok szempontjából a bajor Otto semleges választásnak számított. Annál is inkább, mert még kiskorú volt, tehát uralkodása kezdetén lehetőség nyílt további beavatkozásra és befolyásolásra is.

Ezzel a választással érdekes módon részben eldőlt a korabeli görög állam- és közigazgatás-építés további sorsa. Miután az ifjú uralkodó még nem volt nagykorú, helyette három bajor régens vette kezébe a görög állam kormányzati és jogi alapjainak lerakását. A régenstanács titkára is bajor volt. Megalakult ugyan a görögökből álló minisztertanács is, de annak csak alárendelt szerepe volt a rendszerben, legalábbis addig, amíg Othon király nagykorú nem lett.^[11]

A helyzet legfőbb érdekessége az volt, hogy nem a britek, franciák és oroszok emberei vették kézbe a görög közigazgatás és jogrendszer átalakítását, illetve a hadseregszervezést, hanem az ő szemszögükből viszonylag semleges, az európai nagypolitikában különösebb szerepet nem játszó bajor állam hivatalnokai és katonái. Miután sem a régensek, sem a fiatal király nem igazán bízott a helyi görög függetlenségi veteránparancsnokokban, inkább – igaz csak ideiglenes jelleggel – a külföldi zsoldoshadseregre támaszkodtak.^[12]

Az öntörvényű és önkényeskedő helyi partizánveteránok feleltek ugyanis azért az anarchiáért, amely akkoriban Görögországban uralkodott. A német és svájci zsoldosokból álló, körülbelül 3500 főnyi hadsereg viszont drága volt egy éppen hogy csak megszületett, és különösebb bevételi forrásokkal nem rendelkező állam számára. Ez sok feszültséget okozott, hiszen a külföldi katonaság mindvégig szállka volt az erős helyi emberek szemében. Idővel emiatt elkezdődött a közigazgatás és a hadsereg „görögösítése”.^[13]

A „bajor modell” kicsiben megismétlődött az 1910-es években a születőben lévő Albániában is. A független albán állam létrehozásáról az „európai koncert” alkotó nagyhatalmak a londoni nagykövetségi konferencián tárgyaltak 1912-ben és 1913-ban.^[14] Itt igyekeztek két kardinális kérdésben döntést hozni: egyrészt ki legyen az új albán uralkodó, másrészt milyen legyen az újonnan létrehozandó állam közjogi rendszere. Közben viszont a helyszínen zavaros és anarchisztikus állapotok uralkodtak, amelyeket kezelni kellett. Emiatt a nagyhatalmak elhatározták egy külföldi csendőrmisszió felállítását, amelynek egyrészt gondoskodni kellett a helyi közrendről, másrészt közre kellett működni a helyi albán rendvédelmi szervek létrehozásában is.^[15]

A válságkezelésben érintett nagyhatalmak nem akarták saját embereiket küldeni, mert ez a köztük lévő vitákból újabbakat generált volna, ezért inkább

[11] Uo. 227. Otto vagy Othon király 1833 és 1862 között uralkodott Görögországban. Végül egy katonai puccs miatt volt kénytelen elhagyni a monarchiáját. A következő király is a külföldi főnemesi dinasztia sarja volt – Vilmos György herceg ugyanis a dán Glücksburg dinasztiából, Olga felesége viszont az orosz Romanov-házból származott.

[12] Uo. 227–229.

[13] Uo. 229–230.

[14] Erről részletesen ld. Csaplár-Degovics, 2010, 292–306.

[15] Uo. 304–305.

egy semleges középhatalom rendőreinek bevetésében gondolkodtak. Eredetileg a perzsa tapasztalattal rendelkező svéd szakemberekre gondoltak, de miután ők nem vállalták el ezt a szerepet, végül a hollandokra esett a választás. A holland misszió valóban megjelent a térségben, és egészen az első világháború kitöréséig ott is szolgált.^[16]

A nagyhatalmak azonban nem voltak mindig ilyen szemérmesek a nemzetközi válságkezelés során. Az 1903 és 1908 közötti macedóniai rendőri, vagy inkább reformakcióban ugyanis a hat nagyobb európai állam saját csendőrei, illetve hivatalnokai révén képviseltette magát, azaz nem kerestek egy semleges, mindenkitől azonos távolságra lévő felet. Az akció fő kezdeményezője az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország volt.^[17] A balkáni térségben komoly érdekeltségekkel rendelkező két nagyhatalom ugyanis a 20. század elején attól tartott, hogy a még mindig az Oszmán Birodalomhoz tartozó, de egyre feszültebb légkörben élő macedón lakosság egyes szegmensei (azaz a helyi szláv keresztények és a muzulmánok) egymásnak esnek.

Miután várható volt, hogy ebben az esetben beavatkoznak a törököktől csak nemrégén megszabaduló új balkáni keresztény nemzetállamok is, az osztrák-magyar és orosz külügyminisztériumban sokan úgy gondolták, hogy a térség legjobb úton van egy átfogó háború felé. Ez azonban akkoriban nem állt érdekében, ezért sikeresen rávették a többi fontos európai szereplőt arra, hogy közösen avatkozzanak be. Macedónia ugyanakkor nem volt „senkiföldje,” hiszen a többiek által is elismerten a Fényes Portához tartozott, amely azonban látványosan nem volt képes kezelni a kialakult helyzetet. Az európai nagyhatalmak ezért közös fellépéssel rákényszerítették az oszmán kormányt arra, hogy engedjen be a térségbe egy külföldi rendvédelmi missziót, hogy az megpróbálja szétválasztani a helyi feleket, illetve ki tudjon alakítani egy működőképes és lehetőleg etnikailag semleges cselekvő csendőrséget. Erre azért volt szükség, hogy ki lehessen küszöbölni a feszültség további eszkalálódását, elősegíteni a keresztény menekültek visszatérését és a korrektebb, illetve kevésbé részrehajló helyi közigazgatás révén hosszabb távon megnyugtatni a kedélyeket.^[18]

A britek, franciák, olaszok, osztrák-magyarok és oroszok külön szektorokat kaptak, ahol nekik kellett gondoskodni a közbiztonságról és a helyi csendőri erők irányításáról. A külön szektorhoz nem jutó németek pedig elkezdték szervezni a csendőrképzést.^[19] Annak érdekében, hogy a helyi rendvédelmi szervek megfelelő anyagi háttérrel rendelkezzenek, a külföldi hatalmak polgári tanácsadóik révén megpróbálták megreformálni a helyi adóügyeket is. Ebben főleg az osztrák-magyar és orosz szakértők segítettek. A külföldi fegyveresek és civilek macedóniai

[16] Uo. 305.

[17] Sulyok, 2000, 21–56.

[18] Balanyi, 1920, 175. Egyébként ezt a programot akkoriban műrzestegi programnak is nevezték.

[19] Ruchti, 1918, 11., valamint Balanyi, 1920, 178–180.

jelenléte jogilag az isztanbuli kormányzat engedélyén alapult. A polgári tisztviselők és összekötők például a helyi török igazgatást vezető pasa mellett szolgáltak.^[20] Kérdés az, hogy a törököknek akkoriban volt-e más lehetősége. De az is igaz, hogy a beavatkozó nagyhatalmak tényleg viszonylag semlegesen jártak el és egyikük sem formált területi igényt Macedóniára. Az első és a második balkáni háború kitörését ugyan a nagyhatalmaknak nem sikerült megakadályozni, de kitörését valószínűleg majdnem egy évtizeddel kitolták.

A 19. és a 20. század első fele a nagy gyarmatbirodalmak koraként is felfogható. Ebben az időszakban a kisebb és nagyobb európai államok tulajdonképpen az egész világot felosztották egymás között, talán csak az amerikai kontinens számított kivételnek. Az afrikai és ázsiai gyarmati igazgatásban természetesen nagyon sok európai ember szolgált, akár köztisztviselőként, akár magánhivatalnokként. A gyarmati apparátusok „személyzeti politikája” azonban érthető módon nem tartozik jelen publikáció fő csapásirányai közé, hiszen az főleg a külföldiek részvételére koncentrálna a mások érdekében történő válságkezelő és államépítési folyamatokban.

A két világháború közötti időszak úgy is definiálható, mint a modern nemzetállamok kora. A korábbi soknemzetiségű európai birodalmakat többé-kevésbé elsöpörte az első világháború. Ezen időszak tekinthető egyben a tobzódó szigorú állampolgársági, útlevél és vízumpolitika korszakának is. Emiatt különösen érdekes a csehszlovák államépítés egy-két mozzanata, amely igen specifikus, és ugyanakkor tanulságos is.

Az 1918-ban létrejött első Csehszlovák Köztársaság ugyanis jogilag korábban alakult meg, mint reálisan, hiszen az antant hatalmak a külföldi csehszlovák emigránsok egy csoportját már 1918 nyarán elismerte a központi hatalmak ellen harcoló csehszlovák kormányként.^[21] E kormány több tagja az első világháború előtt (és valószínűleg alatta is) osztrák vagy magyar állampolgár volt. Az első csehszlovák hadügyminiszter, Milan Rastislav Štefánik azonban már az első világháború előtt francia állampolgár lett és magát a háborút is francia tisztként kezdte meg. A francia egyenruhát azonban akkor is viselte, amikor 1918 folyamán a csehszlovák kormány hadügyminisztereként saját, éppen hogy születőben lévő független hazáját képviselte a különböző nemzetközi tárgyalásokon.^[22]

Štefánikot a történetírás az antantpárti csehszlovák légiók egyik fő szervezőjének és vezetőjének tekinti. A légiók létrehozására az első világháború majdnem minden frontján sor került. Legtöbbször ugyan a keleti fronton voltak, de az első légiós egységek Franciaországban jöttek létre, amely a későbbiekben is kulcsfontosságú hatalom volt a csehszlovák függetlenségi államépítés szempontjából.^[23]

[20] Kiss, 2011, 72–73.

[21] Erről ld. Rychlík, 1997, 43–62.

[22] A személyiségéről ld. Surosz, 2010, 35–58.

[23] A csehszlovák légiókról ld. Michl, 2009.

Az úgynevezett francia, olasz és orosz légiósok később az önálló csehszlovák hadsereg fő bázisát alkották. Az új hadsereg szervezésében azonban a külföldi elem nemcsak ilyen közvetett formában nyilvánult meg. Az első világháború végén alakult első csehszlovák kormány első hadügyminisztere a honosított francia állampolgár Štefánik lett, ami az emigrációs mozgalomban betöltött szerepét figyelembe véve egyáltalán nem volt meglepő. Nagyon érdekes viszont, hogy a csehszlovák haderő utána következő (tehát már „békebeli”) főparancsnokai is franciák voltak, mégpedig született és nem honosított francia állampolgárok.

1919 és 1920-ban először Maurice César Joseph Pellé tábornok irányította a csehszlovák haderőt, utána pedig egészen 1925 végéig Eugène Désiré Antoine Mittelhauser tábornok töltötte be ezt a posztot. Mindkét tábornokot a csehszlovák államfő nevezte ki ebbe a pozícióba. Az egésznek jogi alapját egy bilaterális csehszlovák-francia együttműködési megállapodás teremtette meg. Ennek megfelelően a francia tisztok szervezték meg a csehszlovák katonai iskolarendszert is, illetve több helyen az állományánál is szolgáltak.^[24] Mindez nemcsak a különleges csehszlovák-francia kapcsolatokat bizonyítja, hanem azt is, hogy a szükség, a félelem, illetve a szövetségi kapcsolat sok dolgot képes felülírni.

II. AZ UNIVERZÁLIS NEMZETKÖZI SZERVEZETEK SZEREPE A 20. SZÁZADI ÁLLAMÉPÍTÉSEKBEN

A kormányközi nemzetközi szervezetek szerepvállalása szempontjából inkább először azok a Nemzetek Szövetsége által működtetett nemzetközi igazgatási missziók érdekesek, amelyekre a két világháború közötti időszakban került sor, mégpedig azzal a céllal, hogy elodázzanak egy-egy vitatott térségről szóló végleges döntést. Ilyen volt mindenekelőtt a franciák által követelt, de végül meg nem kapott Saar-vidék, illetve a lengyel-német vita tárgyát képező Danzig Szabad Város. Mindkét említett terület nemzetközi felügyelet alá lett helyezve. A különbség csupán az volt, hogy a Saar-vidék esetében mindez határozott időre történt, szemben a „határozatlan idejű” danzigi megoldással.

A Saar-vidék és Danzig Szabad Város komoly önkormányzatisággal rendelkeztek és a saját ügyeiket alapvetően önállóan intézték. Mindkét régióban törvényhozási és önkormányzati választásokat is tartottak, amelyek eredményét a Nemzetek Szövetsége akkor is tiszteletben tartotta, amikor azok nem tetszettek neki. Ez volt például a helyzet Danzigban, ahol 1933-tól kezdve a szabad választások révén mindvégig a nemzetiszocialisták voltak hatalmon.^[25]

A Nemzetek Szövetsége főleg az általa kinevezett főmegbízottak, illetve

[24] Erről a misszióról és annak jogi háttéréről ld. Čaplovič – Petruf, 2001, 85–102.

[25] Az akkori Danzig jogállásáról ld. Witkowski, 2012, 355–357.

kormányzók révén volt jelen a két területi entitás igazgatásában.^[26] A külföldi – adott esetben inkább nemzetközi – jelenlét azonban nemcsak a hatalom legfelsőbb berkeire koncentrált. Ez leginkább a Saar-vidéken volt látványos. Itt a fő hatalmat nem egy egyszemélyi főmegbízott gyakorolta, hanem egy öttagú Kormányzó Bizottság, amelynek tagjait a Nemzetek Szövetségének Tanácsa választotta ki: egyet a francia állampolgárok közül, egyet a helyi állandó lakosok közül, de úgy, hogy a kiválasztott személy nem lehetett francia állampolgár és további három tagot más országok állampolgárai közül, azzal a megkötéssel, hogy azok nem lehetek sem francia, sem német állampolgárok. Mindegyik delegált megbízatása egy évre szólt, de meghosszabbítható volt. A helyi legfelsőbb bíróság elnöke a pártatlanság és semlegesség érdekében egy svájci jogász volt. Rajta kívül még számos külföldi állampolgárszolgált a Saar-vidék nemzetközi közigazgatásában.^[27]

A második világháború után több helyen is hasonló „szabad városi” vagy „szabad területi” megoldások bevezetésére került sor, de ezek vagy rövid idejűek voltak (Trieszt),^[28] vagy eleve meg sem valósultak (Jeruzsálem),^[29] vagy ugyan hosszabb távon megvalósultak (Berlin Szabad Város), de nem az ENSZ vagy más nemzetközi szervezet felügyelete alatt. Berlinben például a második világháborúban győztes nagyhatalmak játszottak meghatározó szerepet.^[30]

Az ENSZ szakemberei ugyanakkor sok helyen tanácsadóként vagy más szakértőként igyekeztek segíteni a dekolonizációs és az új államépítési folyamatokban (lásd Kongót^[31] az 1960-as években vagy később Namíbiát és egy sor más országot is).^[32] Az ENSZ színeiben eljáró külföldi szakértők azonban rendszerint nem épültek be közvetlenül a megsegítendő vagy létrehozandó állam közigazgatási apparátusaiba.

A világszervezet dolgozói néhány esetben már az 1990-es évek átalakulása előtt átmeneti jelleggel gyakoroltak némi hatalmat is, de itt inkább az ENSZ tranzíciós (transitional), azaz átmeneti igazgatási misszióiról volt szó – ilyen volt például az UNTAC misszió Kambodzsában^[33] vagy az előbb említett UNTAG misszió Namíbiában. Az ENSZ egyik legelső átmeneti igazgatási akciójára viszont már jóval korábban, az 1960-as években került sor, a Nyugat-Irián nevű térségben, ahol az ENSZ egyfajta bufferzóna szerepét játszotta a távozó hollandok és az érkező indonézek között.^[34] A most felsorolt mindegyik esetben azonban a külföldiek mindig a világszervezet képviseletében, azok tisztségviselőjeként léptek fel, akkor is, ha esetleg a helyszínen valódi hatalmat is gyakoroltak.

[26] Danzigban például az 1920 és 1939 közötti időszakban összesen 10 főbiztos működött, illetve cserélődött ki: négy brit, kettő olasz, aztán egy-egy dán, holland, ír és svájci. Ld. Ydit, 1961, 196. 20. lj.

[27] Erről ld. részletesebben Herrmann, 1996, 56–57.

[28] Chesterman, 2004, 50.

[29] Uo. 52.

[30] Nagy, 1999, 222–223.

[31] The Blue Helmets, 1996, 196–197.

[32] Uo. 209–210. és 225–226.

[33] Tisovszky, 1997, 129.

[34] The Blue Helmets, 1996, 644–648.

III. A DÉLSZLÁV RENDEZÉS ÉS A KÜLFÖLDI ÁLLAMPOLGÁROK SZEREPVÁLLALÁSA

A jelen írás szempontjából azonban nem ezek az esetek igazán érdekesek, hanem sokkal inkább azok a missziók és akciók, amelyek az 1991 és 1995 közötti délszláv háború lezárása után kezdődtek. A délszláv háború legvéresebb szakaszát a boszniai háború alkotta, amelyet nagyhatalmi nyomásra 1995 végén sikerült lezárni az amerikai Daytonban.^[35] Az itt született békemegállapodás nagyon érdekes és összetett dokumentum, amelynek jelenleg már könyvtárnyi szakirodalma van.^[36]

A daytoni rendezésnek nagyon sok érdekes eleme volt, köztük az egyik éppen a nemzetközi szervezetek kötelékében szolgáló személyek helyi szerepvállalása. A rendezés értelmében ugyanis, a Bosznia és Hercegovina nevű összetett államban háromfajta igazgatási-kormányzati mechanizmus alakult ki.^[37] Legelőször itt voltak a nemzetközi szervezeteket és a mögöttük álló nagyhatalmakat képviselő nemzetközi tisztviselők, akik a nemzetközi közösség főmegbízottja alatt szolgáltak és tulajdonképpen megvalósították azt a csendes nemzetközi protektorátust, amelyről néha megemlékezik a témával foglalkozó szakirodalom.^[38] Ez a megfogalmazás főleg abból ered, a főmegbízott 1997-ben a Békevégrehajtó Tanács ülésén széles jogosítványokat kapott annak érdekében, hogy eltávolítsa az akadályokat a sikeres békeépítés útjából. A főmegbízott mellett – aki egyébként később az EU különleges képviselője is lett egyben – komoly apparátus alakult ki, amelyben a külföldiek mellett ugyan helyiek is dolgoztak, de nem ők határozták meg a döntések irányait.

A másik oldalon álltak a helyi bosnyákokból, horvátokból és szerbekből álló úgynevezett nemzeti szervek, amelyek formálisan gyakorolták a teljhatalmat. A föderáció és az egyes területi entitások törvényhozó és végrehajtó hatalmi szerveiről van szó.^[39] Ezeket a választások legitimálták, de ez nem jelenti azt, hogy nekik döntő szavuk lett volna a boszniai békeépítés első éveiben. Sőt, bármikor fel lehetett ezeket oszlatni, levéltani, kicserélni stb.

A nemzetközi és nemzeti szervek között helyezkedtek el az úgynevezett vegyes összetételű, illetve hibrid képződmények, ahol a helyi szereplők mellett kisebb vagy nagyobb számban előfordultak a nemzetközi szervezetek által delegált, megválasztott vagy kinevezett külföldi szakemberek is. Formális szempontból ezek a szervek lehetnek boszniai közjogi szervek, de lehetnek a nemzetközi közösség által kreált, különleges és csak ideiglenesen működő intézmények

[35] A boszniai háborúról és a daytoni békerendezéshez vezető útról ld. Juhász – Márkus – Tólas – Valki, 2003. A daytoni béketárgyalásokról ld. főleg 166–179.

[36] Magyar nyelven ezzel foglalkozott pl. a Dayton, 2006. c. tanulmánykötet. A tanulmányok szerzői voltak Lamm Vanda, Hoffmann Tamás, Sulyok Gábor, Nagy Gábor, Masenkó-Mavi Viktor, Varga Réka és Halász Iván.

[37] Erről a berendezkedésről magyarul ld. Masenkó-Mavi, 2001, 271–273.

[38] Juhász – Márkus – Tólas – Valki, 2003, 239–240.

[39] Uo. 199–206.

is. Legjobb példa erre Bosznia és Hercegovina kilenctagú alkotmánybírósága volt, amelyet a 2-2-2 bosnyák, horvát és szerb alkotmánybíró mellett még további 3 külföldi állampolgárságú bíró is alkotott.^[40] A második típusú szervre nagyon jó példa a daytoni béke mellékletei által létrehozott Emberi Jogi Bíróság volt, amely azonban azóta már megszűnt. A testület összesen 14 bíróból állt, akik közül nyolcan külföldi országokból érkeztek, 2-2-2 fő pedig a helyi bosnyákokat, horvátokat és szerbeket képviselte. A különleges emberjogi bíróság tagjait az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága nevezte ki.^[41] Bosznia és Hercegovina első országos ombudsmanjai is svéd szakemberek voltak, akiket ebbe a pozícióba az EBESZ elnöke nevezett ki. Azt sem kell elfelejteni, hogy a helyi jegybank igazgatótanácsának elnöke is egy külföldi szakember volt.^[42]

A külföldiek nemcsak központi – azaz országos – szinten működtek, hanem municipális adminisztrátorként az egyes önkormányzati egységeknél is.^[43] Feladatuk a békeépítés első szakaszában a működőképes helyi struktúrák kiépítése volt. A külföldi tanácsadók és konzulensek különböző minőségekben működtek közre az egészen széles spektrumot felölelő intézményépítés során. A rendőrszakemberek részt vettek a helyi rendvédelmi szervek átalakítása és működtetése során, hasonló volt a helyzet a titkosszolgálatok, a pénzügyi szervek, az emberjogi jogvédő mechanizmusok területén is.

A külföldiek ilyen masszív és markáns jelenléte a bosznia-hercegovinai béke- és egyben államépítő folyamatban nem annyira meglepő, mint amilyennek első pillantásra tűnhet. Az úgynevezett daytoni rendezés széles alapokon nyugodott és a világpolitika legtöbb meghatározó szereplője támogatta azt. A nemzetközi közösség 1995-ben már valóban le akarta zárni ezt az esztelen öldöklést Európa egyik turistaparadicsomában, és ennek érdekében egyrészt hajlandó volt mozgósítani katonai erejét, másrészt pedig mélyen a zsebébe nyúlni. A humanitárius jellegű beavatkozással és a korábban már említett csendes protektorátus kialakításával tulajdonképpen egy időre nyíltan és formálisan is magára vállalta a felelősséget a misszió sikeréért.

Nagyon hasonló volt a helyzet később Koszovóban, amelynek irányítását már nemcsak „csendesén,” hanem nyíltan is átvette a nemzetközi közösség (nevezetesen az ENSZ), legalábbis a koszovói beavatkozás első éveiben. Miután a koszovói eset a magyar szakirodalomban meglehetősen alaposan fel van már dolgozva, itt már nem szükséges külön kitérni erre.^[44] A fő különbség Bosznia-Hercegovinához képest abban rejlett, hogy itt megint előtérbe került az ENSZ, továbbá a koszovói megoldás elejétől kezdve jóval centralizáltabb volt, mint a boszniai. A külföldi állampolgárok szerepvállalása szempontjából azonban nem léteztek jelentős különbségek.

[40] Masenkó-Mavi, 2001, 273–275.

[41] E szerv működéséről ld. Masenkó-Mavi, 2006, 94–96.

[42] A Daytoni Egyezmény és az emberi jogok, 2001, 271–273.

[43] A Brcko-körzetről ld. pl. Chesterman, 2004, 78–79.

[44] Halász, 2005, 3–34.

IV. AZ UKRÁN VÁLSÁG ÉS A NEMZETKÖZI SZERVEZETEK SZEREPVÁLLALÁSA

A 2013 végén kezdődött és jelenleg is tartó ukrán válság az 1989 utáni világ egyik legnagyobb és legveszélyesebb válságának számít. Az egész folyamatnak sok rétege és szintje van, amelyeket azonban itt nem célszerű megismételni, hiszen a magyar szakirodalom egyrészt ezt már megtette,^[45] másrészt itt még mindig egy nyílt végű eseményről van szó. Az alagút végét pedig még nem nagyon lehet látni, talán egy merész megállapítást kivéve: ebből a válságból az „öreg kontinensen” igazából senki nem jöhet ki jól.

A gyenge vagy törékeny államiséggel rendelkező állam mindig jóval intenzívebben ki van téve a különböző külföldi beavatkozásoknak, mint a stabil szerkezetű és működőképesebb államársai. Az új konfliktusok rendszerint tovább növelik a külföldi hatásoknak való kitettséget és az ilyen államok sérülékenységet. Mindez érvényes az ukrán válságra is. Ukrajna 2013 előtt sem számított az igazságos és hatékony állami működés példaképeké,^[46] de a válság kirobbanása után még inkább rosszabbodott a helyzet.

Az ukrán válság legfőbb okát valószínűleg abban a gyenge államépítési, illetve szervezési teljesítményben kell keresni, amelyet az ukrán elitek nyújtottak az elmúlt negyedszázadban. Az 1991 utáni Ukrajnában viszonylag zavaros, illetve kaotikus körülmények között egy olyan vadkapitalista, kleptokratikus és oligarchikus politikai rendszer jött létre, amelyet a hirtelenül kialakult óriási társadalmi különbségek és hihetetlen méretű korrupció jellemezett.^[47]

A mélyen csalódott ukrainai lakosság jelentős része pedig ennek következtében fokozatosan elvesztette a bizalmat az országot irányító elitek iránt. A reményt igazából csak az Európához és az azt megtestesítő EU-hoz való közeledés jelentette számára. Mások pedig a szovjet múlt idealizálásába próbáltak menekülni, de ez a taktika nem jelentett igazi jövőképet. Sokak számára ezért jelentett olyan nagy csalódást az EU-val kötendő társulási szerződés aláírásának az elutasítása 2013 végén. Közismert, hogy ezen esemény vezetett később a kijevi Euromajdanként elhíresült tiltakozási hullámhoz, amely 2014 februárjában elsöpörte az addigi államfő, Viktor Janukovics neve által fémjelzett rezsimet.^[48]

Ukrajna helyzetét az elmúlt években részben megnehezítette, részben megkönnyítette, hogy egyfajta békés buffer-államként működött az euroatlanti nyugati blokk (EU és USA) és Oroszország között. Ennek a köztes állapotnak a megőrzése sokáig a meghatározó világpolitikai szereplők közös érdeke volt, ami a különböző kedvezmények és közvetlen segélyek nyújtásában nyilvánult meg.

[45] Erről ld. Tóth, 2014(a), 113–129. és Tóth, 2014(b).

[46] Az ukrán államiség működésének különböző aspektusairól ld. Ukrajna színváltozása 1991–2008, 2009.

[47] A függetlenség kikiáltása utáni ukrán fejlődésről ld. Sulga, 2011, 448. Összefoglaló a fő tendenciákról: 4–6.

[48] Sz. Bíró, 2014. (Elérhető: <http://mozgovilag.com/?p=6856>.)

A mostani válság forró szakasza tulajdonképpen akkor kezdődött el, amikor ez a konszenzus és kényes egyensúly a különböző – néha meglehetősen felelőtlennek tűnő – geopolitikai játékok és intrikák hatására felborult. Ez tulajdonképpen a 2014-es esztendő első harmadában következett be.

A 2014 előtti Ukrajna meglehetősen érdekes és szokatlan ütközőállam, illetve sajátos semleges zóna volt. Ilyen nagyméretű, jó gazdasági adottságú és általános értelemben magas fejlettségű államok ritkán szoktak ennyire rosszul működni és ilyen mély válságba zuhanni.^[49] Nem szabad elfelejteni, hogy az elmúlt 150 évben Ukrajna bizonyos (főleg keleti) területein komoly – akár kapitalista, akár szocialista – modernizáció ment végbe, amely következtében fejlett nagyipari létesítmények, komoly szaktudás és technológiai kultúra alakult ki. Nem célszerű elfelejteni, hogy 1991 előtt a most éppen tönkremenő kelet-ukrajnai területek alkották a szovjet nehéz- és azon belül egyebek mellett a hadiipar egyik fellegrátját. Szovjetunió pedig közismerten a majdnem ötven éven keresztül tartó időszakban a bipoláris világ egyik meghatározó szuperhatalma volt.

A fentiek kihangsúlyozása nem függ össze szorosan a jelen írás fő témájával, de azok rögzítése talán nem haszontalan az események tágabb kontextusának megértése szempontjából. A szűken vett téma tárgyalása szempontjából viszont fontosabb annak a tudatosítása, hogy az ilyen típusú államokban és helyzetekben akarva-akaratlanul (de inkább akarva) mindig felértékelődik a külföldi befolyásolás és a különböző típusú beavatkozások jelentősége, illetve legalábbis azoknak a veszélye.

A szakirodalom ilyenkor általában két fogalommal operál – a penetráció és intervenció fogalmával. Ezekkel szorosan összefügg a külföldi propaganda kérdése is. A témával behatóan foglalkozó Egedy Gergely a következők szerint összegezte ezeket a jelenségeket: „A nemzetközi kapcsolatokban igen gyakran nagy szerephez jutnak az informális, sőt többnyire nem-legális formák is, amelyeknek a legfontosabb változatai a penetráció (behatolás) és az intervenció. Ami az előbbi fogalmat illeti: penetráció alatt szűkebben azt értjük, hogy a nemzetközi kapcsolatok egyik szereplője „behatol” a másik fél által fenntartott belső struktúrákba (s ily módon hozzáfér például nyilvánosságra nem hozott információkhoz), az intervenció pedig e struktúráknak a befolyásolását jelenti. A penetrációt és intervenciót általában a kormányzatok hajtják végre, de egyre gyakoribb, hogy a különféle transznacionális szereplők is megpróbálják manipulálni egy ország – vagy épp egy rivális – politikáját.”^[50]

A külföldi behatolásoknak, illetve befolyásolásnak nagyon sok megnyilvánulási formája létezett már az 1991 és 2013 közötti időszakban. Elég itt csak a külföldi segélyekre, mentő-, illetve konzolidációs csomagokra, a külföldi szakértők bevonására és a nagykövetségek szerepére gondolni. De nem célszerű

[49] Közvetve erről tanúskodik Sulga, 2011.

[50] Egedy, 2011, 148.

figyelman kívül hagyni a kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb energiaárakat megálapító szomszédok politikáját, a régi társadalmi, szakmai, illetve politikai kapcsolatok működtetését, továbbá a különböző külföldi háttérű civil szervezetek (NGO) tevékenységét, a nemzetközi sajtó és a külföldön élő ukrán diaszpórán keresztül, vagy egyéb migráns közösségek által kifejtett hatását stb.

A 2014-ben forróvá vált ukrán válság aztán a penetráció és intervenció, illetve e kategóriákon túli más nemzetközi fellépések és akciók új formáinak egész sorát produkálta és produkálja a mai napig. Közben a különböző szereplők a régi megoldásokról sem feledkeznek meg. Az intervenció legerősebb formáját természetesen a kelet-ukrajnai szakadárak közvetlen támogatása jelenti a szomszédos Oroszország részéről, amely azonban legfeljebb azt hajlandó elismerni, hogy a „szabadságon lévő” elit katonái jelen lehetnek a térségben. Nagyon érdekes mozzanat a csecsen katonák jelenléte a donyecki és luhanszki frontokon,^[51] szintén a szakadár erők oldalán. Emellett úgy tűnik, hogy – egyébként az ilyen helyzetekben teljesen megszokott módon – a különböző kalandorok, aktivisták, netán idealisták is megjelennek a frontokon, akár az egyik, akár a másik oldalon. A világsajtóban emiatt gyakran lehet találkozni a különböző önkéntesek – egyébként nagyon nehezen ellenőrizhető – történeteivel.

Ennél komolyabb tény, hogy az ukrán hadsereg oldalán 2015 első felében megjelent több száz amerikai tanácsadó és kiképző katona is, illetve a nemzetközi porondon egyre intenzívebb vita folyik arról, hogy a nyugati államoknak kellene, vagy éppenséggel nem kellene fegyvereket szállítani a területi integritását védő ukrán félnek. Mindenesetre ezek a lépések tekinthetők a behatolás és még inkább egy konfliktusba való beavatkozás legerősebb formáinak.

Másik nagyon fontos, de az előző bekezdésben leírtaknál mégiscsak kevésbé problematikus műveletnek tekinthetők azok a lépések, amelyekkel különösen a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és az EU igyekeznek megmenteni az ukrán valutát és az egész ukrán gazdaságot az egyre fenyegetőbb teljes összeomlástól. Emellett az országba különböző állami és civil, önkormányzati vagy egyházi jellegű támogatások is érkeznek, amelyekkel a világ jóindulatú része igyekszik enyhíteni a helyiek drámai szociális helyzetét és elkerülni a humanitárius katasztrófát.

Az ukrán válság eszkalálódása és erőszakossá tétele 2014 első felében nem egyik napról a másikra történt, hanem a konfliktus fokozatosan vált azzá. Ez azt jelenti, hogy a nemzetközi közösségnek volt némi ideje arra, hogy megtegye az ilyenkor szokásos, a konfliktus tompítását és egyfajta „civilizálódását” célzó lépéseket. A nemzetközi közösség ilyenkor rendszerint a fontos globális vagy regionális kormányközi nemzetközi szervezetek képében jelenik meg a helyszínen.

[51] Erről ld. Csecsenek harcolnak Kelet-Ukrajnában. (Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20140530_csecsenek_harcolnak_kelet_ukrajnaban.) és Senki sem Hátrál. (Elérhető: <http://nepszava.hu/cikk/1022198-senki-sem-hatral/?print=1>. Letöltés ideje: 2015.09.05.)

Tulajdonképpen már a kelet-ukrajnai felkelés elején, azaz 2014 tavaszán a térségben megjelent az EBESZ megfigyelő missziója, amely a mai napig ott van. Létrehozásáról az EBESZ Állandó Tanácsa 2014. március 21-én hozta meg a döntést és mandátuma egyelőre 2016 tavaszáig tart. A misszió vezetőjének az EBESZ elnöke a tapasztalt török diplomatát, Ertugrul Apakant nevezte ki. Működési területe az egész országra terjed ki, de a legtöbb polgári megfigyelő természetesen a harcok által sújtotta térségben dolgozik. Jelenleg körülbelül 500 főt számlál, de létszáma szükség esetén 1000 főig emelhető.^[52] A misszió létszáma, mandátuma és költségvetése folyamatosan bővül.^[53] A misszió egyébként nemcsak a harci tevékenység, illetve a tűzszünet betartásával foglalkozik, hanem 2015 januárja és áprilisa között azt is megfigyelte, hogyan hajtották végre az ukrán hatóságok azt az ideiglenes rendelkezést, amely szabályozza a mozgást az ukrán kontroll alatt álló területek és a helyi felkelők között zajló forgalmat, mozgást, illetve közlekedést.^[54]

2014-ben az EBESZ sok választási megfigyelőt is küldött Ukrajnába, akik az államfő és a törvényhozási választások megfigyelésében is aktívan részt vettek. Az EBESZ-hez tartozó varsói székhelyű Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Irodája (azaz ODIHR) fontos szerepet játszott a 2014. októberi parlamenti választások lebonyolításában és felügyeletében. A választási megfigyelő misszió felállítását jogilag az ukrán külügyminiszter felkérése legitimálta. A missziót 16 főszakértő, 80 hosszú távú megfigyelő és 600 rövid távú megfigyelő alkotta.^[55] Hasonló módon figyelte meg egyébként az ODIHR a 2014. májusi államfőválasztásokat is, amelyek során Pavlo Porosenko lett az ország elnöke.

Az EBESZ megfigyelőket egyébként megemlíti a Minszk II. megállapodás is. Az ENSZ békefenntartóknak a térségbe küldését azonban Moszkva élesen ellenzi, annak ellenére, hogy ezt Ukrajna 2015 tavaszán már hivatalosan is kérte az ENSZ Biztonsági Tanácsától.^[56] Az ENSZ részéről jelenleg egy emberjogi megfigyelő misszió van jelen Ukrajnában, amely élén Armen Harutjunján örmény diplomata áll.^[57] A misszió szintén 2014 tavaszán kezdte meg működé-

[52] Az aktuális hivatalos adatok a misszióról megtekinthetők <http://www.osce.org/ru/ukraine-smm/116920?download=true>. (Letöltés ideje: 2015.06.21.)

[53] Ennek egyes aspektusairól ld. EBESZ - megfigyelőket küldenek a kelet-ukrajnai harcok helyszínére. (Elérhető: http://kitekinto.hu/europa/2015/03/03/ebesz-megfigyelket-kuldenek_a_kelet-ukrajnai_harcok_helyszinere/#.VYZ-AFLHjIU. Letöltés ideje: 2015.06.21.)

[54] ТЕМАТИЧЕСКИЙ ОТЧЕТ Защита мирного населения и свобода передвижения в Донецкой и Луганской областях 6 мая 2015. (Elérhető: <http://www.osce.org/ru/ukraine-smm/157016?download=true>. Letöltés ideje: 2015.06.21.)

[55] Early Parliamentary Elections, 26 October 2014. (Elérhető: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine/123759>.)

[56] Ukrajna hivatalosan is ENSZ-békefenntartókat kér a Donyec-medencébe. (Elérhető: <http://444.hu/2015/03/13/ukrajna-hivatalosan-is-ensz-bekefenntartokat-ker-a-donyec-medencebe/>. Letöltés ideje: 2015.06.21.)

[57] Már az ENSZ-nek is gyanúsak az Ukrajnába belépő katonák. (Elérhető: http://hvg.hu/vilag/20150601_ensz_ukrajna_orosz_katonak. Letöltés ideje: 2015.06.21.)

sét, jelenleg több nagyvárosban vannak képviselői – tehát nemcsak Kijevben és keleten, hanem a nyugat-ukrajnai Lvivban is.^[58] A misszió nemcsak az emberi jogok megfigyelésével foglalkozik, hanem ezen a területen igyekszik segítséget, illetve támogatást is nyújtani az ukrán kormánynak.

Végül meg kell említeni még az EU tanácsadó misszióját Ukrajnában, amely a polgári biztonsági szektor reformjának a területén hivatott segíteni. Az EUAM Ukraine misszió (EU Advisory Mission for Civilian Security Sector Reform Ukraine) létrehozásáról az Európai Unió Tanácsa 2014 júliusában hozta meg a döntését. 2014. november 17-én pedig egy külön megállapodás született az EU külügyi főbiztosa és az ukrán külügyminiszter között, amely rendezte a misszió működési feltételeit. A működését ezek után, 2014. december 1-jén kezdte meg.

A misszió székhelye Kijevben van. Vezetője a tapasztalt magyar diplomata, Mizsei Kálmán. Itt egy fegyvertelen és alapvetően nem végrehajtó, hanem tanácsadó jellegű misszióról van szó, amely főleg a jog érvényesítését szeretné elősegíteni Ukrajnában. Céljai közé tartozik a különböző reformtervek és stratégiák támogatása és a gyors reformok elősegítése, természetesen a más ukrajnai és nemzetközi tényezőkkel együttműködve. Bár a misszió már a jellegénél fogva is főváros központú, a körülmények alakulásától függően a vidéki városokra is igyekszik kiterjeszteni a tevékenységét.^[59]

V. A KÜLFÖLDIEK VÁLSÁGKEZELŐ BEVONÁSÁNAK ÚJSZERŰ DIMENZIÓI UKRAJNÁBAN

Az eddig bemutatott nemzetközi jelenlét nem terjeszkedik túl a megszokott kereteken kívül. Ilyen, vagy ezekhez hasonló missziók, beavatkozások és akciók más válságok idején is előfordultak. Ennél izgalmasabb kérdés az eredetileg külföldi állampolgárságú, de gyorsított eljárásban frissen honosított szakértők és tisztviselők közvetlen bevonása az ukrán állami-igazgatási struktúrákba.

Önmagában a külföldi állampolgárságú szakértők és vezetők bevonása egy-egy posztkonfliktusos térség igazgatásában nem szokatlan. Erről tanúskodnak a jelen írásban korábban már bemutatott példák, amelyek közül különösen a délszláv válság utáni békeépítési folyamat szolgált sok tanulsággal. A korábbi délszláv és a mostani ukrajnai eset között azonban van néhány fontos különbség. A délszláv térségben a külföldi tisztviselők alapvetően a konfliktus lezárása utáni szakaszban kapcsolódtak be az egyes területek és szférák igazgatásába. Ukrajnában a válság végét még egyáltalán nem lehet látni, de a külföldi eredetű

[58] UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine. (Elérhető:

<http://www.un.org.ua/en/information-centre/news/1870>. Letöltés ideje: 2015.06.21.)

[59] Mission description. (Elérhető: <http://www.eeas.europa.eu/csdp/missions-and-operations/euam-ukraine>.) Szintén ld. Fact Sheet. EU-Ukraine relations. Brüsszel, 24 April 2015. 150424/05. (Elérhető: www.eeas.europa.eu oldalakon.)

és háttérú tisztviselők és szakértők már jelen vannak az ukrán közigazgatásban, és nemcsak tanácsadói, hanem sok esetben komoly végrehajtói szinten is.

A következő fontos különbség viszont az, hogy a délszláv válság utáni időszakban a külföldi szakértők nem vették fel a helyi állampolgárságot, hanem a nemzetközi szervezetek megbízásából, azok támogatását nyíltan élvezve töltötték be a különböző magas szintű pozíciókat. Ezen posztok többségét egyébként a daytoni rendezés során alapvetően az igazságszolgáltatási és jogvédő szerveknél hozták létre és csak nagyon ritkán a végrehajtó szférában.^[60]

Ukrajnában azonban merőben más a helyzet. Itt nem a különböző nemzetközi szervezetek megbízásából történik a magas igazgatási pozíciókba való delegálás, hanem az ukrán közjogi szervek felkérésére. A külföldi szakértők többsége pedig nem a nemzetközi szervezetek tájáról érkezik az ukrainai pozíciókba, hanem a posztszovjet térség más, úgymond „már megreformált” országaiból, a külföldi nagykövetségek és üzleti szféra, netán a külföldi ukrán diaszpóra környékéről vagy a multinacionális cégek és szomszédos államok világából. Új mozzanat az, hogy mindegyik nemzeti végrehajtói köztisztviselőséget vállaló külföldi a kinevezése előtti napokban vagy hetekben felvette az ukrán állampolgárságot.

A magyar sajtóban valószínűleg a Mikhail Saakashvili^[61] volt grúz (azaz most már inkább a georgiai) államfő odesszai kormányzói kinevezése váltotta ki a legnagyobb visszhangot, de a sort nem vele célszerű kezdeni, hiszen nem ő volt az első frissen honosított külföldi, aki komoly kormányzati pozíciót vállalt a konfliktusos Ukrajnában. 2014. december 2-án az ukrán törvényhozás jóváhagyta Natalija Ann Jaresko pénzügyminiszteri kinevezését.^[62] Az USA-ban született és a diplomáját a híres harvardi egyetemen szerzett szakértő hivatalos életrajza szerint az 1990-es évek egy részében (1992–1995) a Kijevben működő amerikai nagykövetség gazdasági részlegét vezette, előtte pedig Washingtonban dolgozott az ottani külügyminisztériumban (1989–1992). 1995-től kezdve 2014-ig különböző nyugati érdekeltségű vállalkozási és befektetési alapoknál dolgozott, mégpedig csúcsvezetői beosztásokban. Közben Ukrajnában számos állami és egyházi kitüntetést kapott.

Az Arszenyij Jacenyuk-kormány második külföldön született tagja a jelenlegi gazdaságfejlesztési és kereskedelmi miniszter, Aivaras Abromavicius. A litván főváros szülőltje Észtországban és az Egyesült Államokban tanult. Miniszteri

[60] Bár erre is akadt természetesen példa – ilyenek voltak az ún. municipális adminisztrátorok Boszniában, Kelet-Szlavóniában vagy Koszovóban. De ide sorolható a boszniai Brcko-körzet vezetője is. Végső soron a nemzetközi közösség, majd az ENSZ és EU főmegbízottjainak is voltak végrehajtó feladat- és hatáskörei, de ők ott nem a helyi nemzeti szerveket képviselték, hanem a békeépítő nemzetközi közösséget.

[61] A jelen publikáció a volt grúz elnök nevét az angol szakirodalomban és sajtóban írt módon használjuk. Magyar nyelven egyébként fonetikus átírásban is lehet találkozni a nevével: Mihail Szaakasvili.

[62] Minister of Finance of Ukraine.(Elérhető: http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=247790308&cat_id=247605901. Letöltés ideje: 2015.07.01.)

kinevezése előtt pedig a *Swedish East Capital* partnere volt.^[63] Az ukrán állampolgárság mellett rendelkezik litván állampolgársággal is. A kijevi kormányban van még grúz származású minisztere is (Alexander Kvitashvili), aki azonban a kormány hivatalos honlapján még nem közölte életrajzát. Az interneten fellelhető forrásokból viszont kiderül, hogy egyébként grúz állampolgárságú és a kinevezése napján ukrán állampolgárrá is honosított egészségügyi miniszter egyszer már volt miniszter, mégpedig Grúziában (2008–2010), utána pedig a Tbiliszi Egyetem rektoraként szolgált egészen 2013-ig. Ő is külföldön tanult és különböző hazai és nemzetközi pozíciókat is betöltött a pályafutása során.^[64] A 22 tagból álló ukrán kormánynak tehát 3 olyan minisztere van, illetve volt, akik ukrán szempontból külföldiként születtek és csak közvetlenül a kinevezésük előtt lettek ukrán állampolgárok. A miniszterhelyettesek és államtitkárok (körülbelül 120 fő) között további 3 hasonló háttérű személyt lehet találni.^[65]

Az Ukrajnában kormányzati vagy magas szintű közigazgatási pozíciót betöltő személyek többsége Grúziából származik és többnyire az ottani „rózsás forradalom”^[66] utáni rezsimhez kötődik – azaz többnyire akkor vállaltak először hasonló szerepet. A „rózsás” kurzus, amely nemcsak a nemzeti lobogót, hanem még az ország nevét is megváltoztatta, 2012-ig tartott Grúziában (azaz Geórgiában), amikor egy elvesztett választás után elkezdődött hatalmi kiszorítása. Ez nem teljesen mellékes tényező a korábbi grúz tisztviselők jelenlegi ukrainai szerepvállalásának megértése szempontjából.

A Grúziából érkezett szakértők és tisztviselők döntő többsége a rendvédelmi, igazságügyi és korrupcióellenes szektorhoz kötődik, illetve kötődött korábban, amikor még otthon élt és tevékenykedett. Innen származik tehát Gizo Ugulava, az ukrán korrupcióellenes hatóság vezető-helyettese is, aki korábban a grúz legfőbb ügyész helyettese volt.^[67] Gia Getsadze tölti be Ukrajnában az igazság-

[63] Minister of Economic Development and Trade of Ukraine. (Elérhető: http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=247790053&cat_id=247605901. Letöltés ideje: 2015.07.01.)

[64] Kościński – Zasztowt, 2015, 2.

[65] Uo. 3.

[66] Erre 2003-ban került sor és nagyjából előképe volt a 2004-es ukrainai eseményeknek, amelyeket a publicisztika „narancsos forradalomnak” is nevez. A grúziai „színes” forradalom főleg az Eduard Sevarnadze államfő (korábban szovjet külügyminiszter) meglehetősen korrupt rezsimje ellen irányult. Utána Mihail Saakashvili került hatalomra (2003–2012), aki két cikluson keresztül töltötte be ezt a pozíciót. Ebben az időszakban komoly belső reformokra került sor – az USA támogatását élvező reformerek visszaszorították az elképesztő helyi korrupciót, teljesen átalakították a rendőrséget, hatékonyabbá tették az államapparátust, illetve a megszüntették egy sor olyan rendelkezést, amelyek korábban nehézkessé tették a gazdaság működését és akadályozták a vállalkozási szabadságot. Ettől Grúzia még nem lett példás demokratikus állam, de a működőképessége mindenképpen jelentősen megjavult. (Uo. 3.) Továbbá a 2010 előtti grúz fejleményekről ld. Rác, 2010, 92–94. (Elérhető: http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/racz_andras-a_gruz_gyalog.pdf. Letöltés ideje: 2015.09.05.) Itt egy könyvrecenzióról van szó, de alapos áttekintést nyújt a trendekről.

[67] Gizo Ugulava appointed as First Deputy Head of National Anti-Corruption Bureau. (Elérhető: <http://www.kyivpost.com/content/ukraine/gizo-ugulava-appointed-as-first-deputy-head-of-national-anti-corruption-bureau-387351.html>. Letöltés ideje: 2015.07.01.)

ügyminiszter-helyettesi pozíciót és Ekaterina Zguladze a kijevi belügyminisztériumon belül vállalt fontos szerepet – azaz ő lett az ukrán belügyminiszter első helyettese. Korábban Zguladze asszony volt megbízott grúz belügyminiszter (2006–2012). A Porosenko elnök bizalmát élvező fiatalasszony legfőbb feladata grúziai mintára megreformálni az ukrán rendőrséget, ami nyilván nem kis feladat.^[68] Davit Sakvarelidze pedig az ukrán legfőbb ügyész-helyettes lett.

A grúz háttérű szakemberek és politikusok ilyen típusú ukrainai szerepvállalása valószínűleg azzal függ össze, hogy a nyugati – különösen amerikai – körökben meglehetősen sikeresnek ítélik azt a közpénzügyeket rendbetevő és a korrupciót visszaszorító kísérletet, amely a korábbi grúz államfő, Mikhail Saakashvili idején ment végbe 2013 előtt.^[69] Ez a kurzus ugyan 2008-ban belebonnyolódott a szerencsétlen kimenetelű orosz-grúz háborúba és végül a legutóbbi grúziai választásokon (2013) elvesztette a hatalmat, eredményei talán még érezhetőek a szép Kaukázuson túli köztársaságban. Nem kell figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a grúz/georgiai szakemberek még jól beszélnek az orosz nyelvet, amely minden konfliktus ellenére még mindig összekötő kapocsként szolgál a posztszovjet térségben. Az sem mellékes szempont, hogy ezek az emberek – többnyire nyugati tanulmányaik ellenére – nagyjából tisztában vannak a posztszovjet valósággal és az ottani társadalmak működésével.

Az említett politikai kurzus kulcsembere, maga a volt államfő pedig nemcsak oroszul és angolul beszél jól, hanem ukránul is. Az 1967-ben született Saakashvili ugyanis a szovjet időkben Kijevben járt egyetemre, ahol nemzetközi jogot tanult a Tarasz Sevcsenko Egyetemen. Később az USA-ban is tovább képezte magát, szintén a nemzetközi és emberi jogi vonalon. Magyar szempontból még az is érdekes, hogy egy ideig a magyar-szovjet határon volt katona, de ez most a téma szempontjából teljesen irreleváns.

A Porosenko elnököt egyetemista kora óta ismerő Saakashvili már odesszai kormányzóvá való kinevezése előtt (erre 2015 májusában került sor) is az ukrán államfő tanácsadója volt.^[70] Ahhoz, hogy Saakashvili az ukrán válság szempontjából egyik kulcsfontosságúnak számító odesszai régió kormányzója lehessen,

[68] Ekaterina Zguladze appointed Ukraine's First Deputy Interior Minister. (Elérhető: <http://uatoday.tv/news/ekaterina-zguladze-appointed-ukraine-s-first-deputy-interior-minister-397992.html>. Letöltés ideje: 2015.09.05.) Továbbá Kościński – Zasztowt, 2015, 4.

[69] Self-exiled former Georgia president Mikheil Saakashvili returns as governor of key region in Ukraine. (Elérhető:

<http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2015/05/30/self-exiled-former-georgia-president-mikheil-saakashvili-returns-as-governor-of-key-region-in-ukraine>. Letöltés ideje: 2015.07.01.)

[70] Egyébként ilyen tanácsadók lettek a volt szlovák miniszterelnök Mikuláš Dzurinda és gazdasági minisztere Ivan Mikloš is, valószínűleg azért, mert a nyugati és részben hazai közvélemény az ő nevükhöz köti azt a sikeres reformsorozatot, amelyen 1998 és 2006 között keresztül ment Szlovákia. Ők ketten azonban nem lettek ukrán állampolgárok és nem tevékenykednek az ukrán végrehajtó hatalom struktúráiban. Egy másik volt szlovák miniszterelnök, Iveta Radičová asszony pedig a 2014. évi választások idején az amerikai Nemzeti Republikánus Intézet soraiban működött megfigyelőként az ukrainai választások idején.

fel kellett vennie az ukrán állampolgárságot, amire szintén májusban sor került. Ez kisebb belpolitikai hullámokat okozott Grúziában.

Saakashvili saját bevallása szerint először azt a felkérést kapta, hogy az ukrán kormány alelnöke legyen, de ő maga inkább Odesszában szeretett volna tevékenykedni, mert annak sorsát fontosabbnak tartja, mégpedig főleg geopolitikai okokból.^[71] Odessza valóban az egyik kulcsfontosságú régió – egyrészt itt van az ország legjelentősebb kikötője, a térség szomszédos a vitatott hovatartozású, de orosz befolyás alatt álló Transznisztríával, továbbá gazdaságilag egy fontos és erős régióról van szó.^[72] Odessza hovatartozása és beállítottsága fontos lehet az orosz részről néha-néha megfogalmazott Novorosszija tervekkel kapcsolatban. Ezek a szempontok valószínűleg nagy szerepet játszottak abban, hogy a „grúz reformcsapat” egyfajta frontembere éppen ide került.

Egyébként az idézett interjúból kiderül még egy érdekesség – nevezetesen az, hogy a kormányzói pozícióra alapvetően ő maga jelentkezett, illetve saját magát ajánlotta. A volt grúz elnök legfőbb saját előnyének a végrehajtandó feladatok szempontjából azt tartja, hogy Ukrajnában nincsenek politikai ambíciói és nincs teljes mértékben beágyazva a helyi erőviszonyokba.^[73] Bizonyos helyi sajátosságnak azt véli, hogy tulajdonképpen Odesszát majdnem mindig idegen kormányzók irányították, sőt, ők működtek közre a felépítésében is. Tehát saját magát nem látja különösebb újdonságnak. Azt pedig, hogy Porosenko elnök éppen ő benne látja a feladat végrehajtására alkalmas személyt (és emiatt majdnem szabad kezet adott neki a helyszínen), Saakashvili azzal magyarázza az idézett interjúban, hogy az elnök bizonyos feladatokra tényleg inkább külföldieket keres, akik nem állnak különösebb kapcsolatban az előző 25 évben inkább kudarcot vallott ukrán politikai elittel.^[74]

A volt grúz elnök ugyanakkor tisztában van az általa irányított térség sokszínűségével és azzal is, hogy itt alapvetően oroszajkú, de szerinte nem orosz nemzetiségű régióról van szó. Ebben látja esélyét saját maga számára és emiatt nem akar a sok kijevi politikushoz hasonlóan demonstratívan átállni az ukrán nyelv használatára. Az szerinte teljesen kontraproduktív, főleg az ilyen helyzetekben. Ebből a szempontból nagyon érdekes, hogy az odesszai kormányzó első helyettese az a Marija Gajdar lett, akinek az édesapja (Jegor Gajdar) az 1990-es évek oroszországi liberális reformok egyik atyja és egy

[71] Fate of Europe is being decided in Odessa. Former Georgian President Michail Saakashvili talks about why did he offer himself to become the new governor in Odessa region in Ukraine. (Reporter: Mirek Tóda) Globsec Daily, Sunday 21 June 2015. Ezt a lapot szlovák N Denník nevű újság készítette a neves Globsec Fórum idején, amelyre 2015. június 19. és 21. között került sor Pozsonyban. Globsec Daily, 21. June 2015. 4.

[72] Kościński – Zasztowt, 2015, 4.

[73] Fate of Europe is being decided in Odessa. Former Georgian President Michail Saakashvili talks about why did he offer himself to become the new governor in Odessa region in Ukraine. (Reporter: Mirek Tóda) Globsec Daily, Sunday 21 June 2015. Pontosabban ld. a 70. lj.

[74] Uo.

időben miniszterelnök is volt.^[75] A helyzet további pikantériája az, hogy az 1982-ben született Marija még mindig orosz állampolgár is, pedig közismert Oroszország szerepe ebben a válságban.

Az ukrán nyelvűség terjesztésénél Saakashvili sokkal fontosabbnak tartja a korrupció visszaszorítását és ezzel összefüggésben a helyi rendőrség teljes, átfogó és mélyreható reformját. Annak rossz, az alvilággal sok szálon összefonódó működése ugyanis akadály minden további kibontakozásnak akár gazdasági, akár politikai értelemben. Ebben Saakashvili valószínűleg rátapintott az ukrán rendezés és az új államépítés egyik lényeges problémájára. A helyi rendőrséggel és az igazságszolgáltatási szervekkel szemben tényleg meglehetősen alacsony a bizalom egész Ukrajnában. Így volt ez a Majdan előtt, de tulajdonképpen így maradt ez utána is. Ezzel lehet magyarázni azt a tényt is, hogy az elnök egy grúz asszonyt kért fel a rendőrség reformjára és nem valamelyik helyi politikust. Saakashvili is úgy döntött, hogy a megyei rendőrség vezetésével egyik honfitársát, Giorgi Lortkipanidzét bízta meg, aki korábban a grúz rendőrfőparancsnok helyettese volt.^[76]

Nagyon jellemző ebből a szempontból azon ötlet is, amely az ukrán szervek részéről merült fel 2015 tavaszán. Ukrajna ugyanis a sajtóhírek szerint több közeli európai országot keresett meg olyan kéréssel, hogy bocsássonak rendelkezésére szlávul beszélő rendőröket. Az ukránok szerint ugyanis jó lenne, ha a szláv nyelveken beszélő szomszédos uniós államok rendőrei a helyszínen (azaz akár a járőrözés során) segítenének az ukrán kollégáknak fenntartani a közrendet. Az ukrán vezetők konkrétan a lengyel, a szlovák és a három balti állam rendőreire gondoltak.

A szintén megkeresett Szlovákia belügyi vezetői azonban némileg kételkedve fogadták ezt a felvetést. Szlovákiának van már ugyanis némi tapasztalata rendőrei rövid távú (utcai) külföldi bevetésével: a nyári szezonban ugyanis a horvátokkal való megállapodás alapján saját rendőreit küldi a horvát tengerpartra azzal, hogy segítsék az ott tartózkodó szlovák turistákat és az őket védő horvát rendőröket. Teljesen más azonban egy ilyen súlyos válsággal sújtott és rossz közbiztonságú Ukrajnába járőröző saját rendőröket küldeni. Roman Kaliňák szlovák belügyminiszter szerint ugyanis ezt csak olyan rendőrökkel lehetne megoldani, akiknek nincsenek gondjaik az ukrán nyelvvel. Ezek a rendőrök feltehetően fel lennének fegyverezve, de ez nagyon szokatlan lenne, mivel ez csak olyan missziókban fordul elő, amelyben az EU is részt vállal. A szlovák belügyminiszter elismerte, hogy nem igazán tudja elképzelni, hogy a szlovák rendőröket hogyan kezelnék egy külföldi törvényközégben.^[77] Valószínűleg ezen okok miatt is, ebből a felvetésből (egyelőre) nem lett semmi.

[75] Kościński - Zasztowt, 2015, 4.

[76] Uo.

[77] Kaliňák: Foglalkozni fogunk Ukrajna kérésével. Újszó, 2015. május 21., csütörtök 15:15. (A cikk a szlovák hírügynökség, TASR forrásokra hivatkozott.)

Amikor a külföldiek ukrainai szerepvállalásáról van szó, a kép nem lenne teljes a korábbi – azaz a válság előtti – állapotok, és a jelenlegi kelet-ukrainai helyzet megemlítése nélkül. A függetlenséget elnyert Ukrajna ugyan ódzkodik a kettős vagy többes állampolgárságtól, de egyelőre nem szankcionálja annak fennállását. Ennek megfelelően az elmúlt két évtizedben számos ukrán állampolgár más országok állampolgárságára is szert tett. Köztük nem egyszer (sőt, többször) a nagyon gazdag emberek, illetve a komoly köztisztviselők betöltői is. A kelet-ukrainai oroszajkú emberek párhuzamos orosz állampolgársága, vagy a kárpátaljai magyarok könnyített magyarrá honosítása is többször szerepelt az ukrán nacionalista sajtóban. Ugyanakkor nemcsak orosz vagy magyar állampolgárság kerül itt szóba, hanem egyebek mellett az amerikai, izraeli vagy kanadai állampolgárság is. A helyzet pikantériája emiatt az, hogy a sajtó magukat nemzetinek valló jelenlegi kurzus pártjai – amelyek eddig elutasítóak voltak a kettős és többes állampolgársággal szemben – jelenleg kénytelenek beletörődni a fenti politikába. Ami annál is izgalmasabb, mert a nemrég honosított új ukrán állampolgárok bevallottan (és teljesen logikusan) megtartották a korábbi státusukat. Mellesleg többségük nem is ukrán származású és helyi születésű személy.

A külföldiek ukrainai szerepvállalásának van még egy, a korábbinál jóval szokványosabb módja is. Pavlo Porosenko elnök 2014. február 13-án kinevezte a Nemzetközi Tanácsadó Reformtanács tagjait, akik között több külföldi volt miniszterelnök, miniszter, képviselő vagy szenátor, illetve egyéb közéleti személyiség is megtalálható. A leghíresebbek közé tartozik John McCain szenátor és egykori sikertelen elnökjelölt (USA), továbbá Mikuláš Dzurinda kétszeres volt szlovák miniszterelnök (1998–2006), a szlovák gazdasági reformok végrehajtója vagy a hasonló státusú Andrius Kubilius Litvániából. A tanácsadók között foglal helyet például Carl Bildt, volt svéd miniszterelnök vagy Elmar Brok az Európai Parlamentből. Az említett tanácsadók azonban nem lettek ukrán állampolgárok, amire nem is volt szükség, mert ők nem tekinthetők az ukrán közjogi rendszer vagy közigazgatás részeinek, illetve alkalmazottainak.^[78]

Az, hogy az ukrán lakosság egyelőre elfogadja ezt a konstrukciót, az ország hatalmi kiszolgáltatottsága mellett azzal is összefügg, hogy Ukrajna lakosai az elmúlt negyedszázadban mélyen csalódtak a saját politikai és kormányzati elitekben. A gazdasági elitekkel sem jobb a helyzet. Úgy néz ki, hogy sokan inkább pozitívan viszonyulnak ehhez. Igaz, ezen hozzáállás nagyon könnyen az ellenkezőjébe is átcsaphat – mindez azon múlik, hogy milyen lesz a nyugati fejlődési modell megítélése. Egy 2014. évi decemberi felmérés szerint, amelyet a Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet végzett a megkérdezettek 45,8 %-a inkább támogatja a külföldiek megjelenését. Az ellenzők aránya 32,5 %.^[79]

[78] Kościński – Zasztowt, 2015, 2.

[79] Uo.

Még problematikusabb a helyzet a konfliktus sújtotta két kelet-ukrajnai megyében, azaz Donyeck és Luhanszk környékén. 2014 tavaszán ugyanis itt került sor két, a magyar sajtóban gyakran szakadárnak nevezett népköztársaság kikiáltására. 2014 áprilisától ezen régiók nem engedelmessé válnak a kijevi kormánynak és belekezdtek a saját közhatalmi szerveik kiépítésébe, a szomszédos Oroszországi Föderáció hathatós segítségével. Az utóbbi „segítség” a kormányzati káderek exportjában is megnyilvánult. Borisz Nemcov, a 2015 elején Kreml tövében lelőtt orosz ellenzéki politikus nevéhez fűződő, később sajtóban is megjelent jelentés szerint az itteni volt és jelenlegi főszereplők között orosz állampolgárok is voltak. Orosz állampolgár például a Donyeck-i Népköztársaság első kormányfője Alexander Borodaj, illetve a többszörös hadügyminiszter Ivan Girkin (Igor Ivanovics Sztrelnyikov) is. A luhanszki kormányt 2014 nyarán másfél hónapon át irányító Marat Basirov is orosz állampolgár, hasonlóan számos helyi katonai, gazdasági, energetikai és titkosszolgálati vezetőhöz. Ugyanakkor mindez nem annyira meglepő, hiszen az idézett Nyemcov jelentés szerint a két említett „népköztársaság” ténylegesen Moszkva irányítása alatt áll.^[80]

*

Milyen tanulságokat lehet levonni a külföldiek vonatkozásában az 1995 utáni délszláv rendezés és a mostani ukrán válság kezelés összehasonlításából? A nemzetközi közösség irányító szerepét betöltő – boszniai vagy koszovói típusú – „teljhatalmú protektor” jellegű főmegbízott megjelenése, valamint a külföldi szakemberek közvetlen elhelyezése a posztkonfliktusos igazgatási apparátusokban, netán a vegyes – azaz a helyi és a nemzetközi szakértőket egyaránt alkalmazó – közjogi szervek működtetése általában előfeltételezi a komolyabb és nyíltabb nemzetközi felelősségvállalást. A csendes vagy nem csendes nemzetközi protektorátus kiépítése mögött ugyanis mindig ott van a komoly politikai akarat, egyértelmű mandátum, átgondolt logisztika és rendszerint némi pénz is. A legfontosabb pedig egy terület feletti felelősség ideiglenes, de egyértelmű felvállalása. Ukrajnában – eltérően az 1995, majd az 1999 utáni délszláv akcióktól – azonban mindez ebben a formában hiányzik. Jelenleg a nemzetközi porondon sokan és sokféleképpen próbálnak segíteni Ukrajnának, rendszerint a saját érdekeiket is figyelembe véve, de átfogó és egyértelmű felelősségvállalási konstrukció még nem alakult ki. Ez ebben a formában meglehetősen ingatag, felemás és emiatt veszélyes helyzetet teremtett meg. Ez különösen igaz a külföldi szakértők és politikusok ukrajnai bevonására.

[80] Ld. Kto vládně v Donbase. Nemcovova správa, 9. kapitola, 2015, 42–43.

IRODALOM

- Andrejev, Mihail (1980): *Isztorija na bolgarszkata burzsoazna gjerzsava i pravo*. Nauka i Iszkusztvo, Szofia.
- Balanyi György (1920): *A Balkán-probléma fejlődése*. Budapest.
- Čaplovič, Miroslav – Petruf, Pavol (2001): *Francúzska vojenská misia v Československu 1919–1938*. Vojenská história. Časopis pre vojenskú históriu, múzejníctvo a archívniectvo. Vojenský historický ústav. Bratislava. 5. évf. 4. sz. 85–102.
- Chesterman, Simon (2004): *You, The People. The United Nations, Transitional Administration and State-Building*. Oxford University Press, Oxford.
- Csaplár-Degovics Krisztián (2010): *Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913) – a Rilindja és az albán államalapítás korszaka*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Budapest.
- *Csecsenek harcolnak Kelet-Ukrajnában*. Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20140530_csecsenek_harcolnak_kelet_ukrajnaban
- *Early Parliamentary Elections, 26 october 2014*. Elérhető: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine/123759>.
- *EBESZ – megfigyelőket küldenek a kelet-ukrajnai harcok helyszínére*. Elérhető: http://kitekinto.hu/europa/2015/03/03/ebesz-megfigyelket_kuldenek_a_kelet-ukrajnai_harcok_helyszinere/#.VYZ-AFLHjIU. Letöltés ideje: 2015.06.21.
- Egedy Gergely (2011): *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. Második, átdolgozott kiadás. HVG/Orac, Budapest.
- *Ekaterina Zguladze appointed Ukraine's First Deputy Interior Minister*. Elérhető: <http://uatoday.tv/news/ekaterina-zguladze-appointed-ukraine-s-first-deputy-interior-minister-397992.html> Letöltés ideje: 2015.09.05.
- Fedinec Csilla – Szereda Viktória (szerk.) (2009): *Ukrajna színéváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Regio Könyvek – Kalligram, Pozsony.
- Ganczer Mónika (2011): *Az állampolgárság fogalmának történeti formái az ókortól a modern korig*. Jog – Állam – Politika. III. évf. 1. sz. 61–79.
- *Gizo Ugulava appointed as First Deputy Head of National Anti-Corruption Bureau*. Elérhető: <http://www.kyivpost.com/content/ukraine/gizo-ugulava-appointed-as-first-deputy-head-of-national-anti-corruption-bureau-387351.html> Letöltés ideje: 2015.07.01.
- Halász Iván (2005): *A válságkezelő nemzetközi igazgatás Koszovóban*. Pro Minoritate. Nyár. 3–34.
- Halász Iván (2009): *Állampolgárság, migrációs és integráció*. MTA JTI, Budapest.
- Halász Iván (2011): *A nemzetközi migráció és közigazgatás*. BCE, Budapest.
- Herrmann, Hans-Walter (1996): *The Saar Basin under the Administration of the League of Nations 1920–1946*. United Nations, New York – Genéva.
- Jelavich, Barbara (1996): *A Balkán története – 18. és 19. század*. Osiris Kiadó – 2000, Budapest.
- Juhász József – Márkus László – Tálás Péter – Valki László (2003): *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Kaliňák (2015): *Foglalkozni fogunk Ukrajna kérésével*. Újszó. Május 21. Csütörtök 15:15.
- Kiss Zoltán László (2011): *Magyarok a békefenntartásban*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Kisteleki Károly – Lövétei István – Nagyné Szegvári Katalin – Pomogyi László –

- Rácz Lajos (2002): *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Polgári kor. HVG/Orac, Budapest.
- Kisteleki Károly (2011): *Az állampolgárság fogalmának és jogi szabályozásának történeti fejlődése: koncepciók és alapmodellek Európában és Magyarországon*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
  - Kościński, Piotr – Zasztowt, Konrad (2015): *Foreigners in the Ukrainian Government: A Unique Solution for Challenging Times*. Policy Paper. No. 28. (130) September. PISM (The Polish Institute of International Affairs. 2)
  - Koudelka, Zdeněk (2014): *Külföldiek és a politikai tisztségek Csehországban, Morvaországban és Sziléziában*. In: Halász Iván (szerk.): *A migránsok politikai integrációja a visegrádi államokban*. NKE, Budapest.
  - *Kto vládne v Donbase. Nemcovova správa, 9. kapitola* (2015). Szlovák nyelven közzétette: Týždeň. 27. sz. Június 29. 42–43.
  - Lamm Vanda (szerk.) (2006): *Dayton, 10 év után*. MTA JTI – MTA TK. Budapest.
  - *Már az ENSZ-nek is gyanúsak az Ukrajnába belépő katonák*. Elérhető: http://hvg.hu/vilag/20150601_ensz_ukrajna_orosz_katonak Letöltés ideje: 2015.06.21.
  - Masenkó-Mavi Viktor (2001): *A Daytoni Egyezmény és az emberi jogok*. Állam- és Jogtudomány. XLII. évf. 3-4. sz.
  - Masenkó-Mavi Viktor (2006): *Konfliktusok és emberi jogok: a jogsértések orvoslásának módszerei*. In: Lamm Vanda (szerk.): *Dayton, 10 év után*. MTA JTI – MTA TK. Budapest.
  - *Mission description*. Elérhető: <http://www.eeas.europa.eu/csdp/missions-and-operations/euam-ukraine>
  - Michl, Jan (2009): *Legionáři a Československo*. NV, Praha.
  - *Minister of Economic Development and Trade of Ukraine*. Elérhető: http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=247790053&cat_id=247605901 Letöltés ideje: 2015.07.01.
  - *Minister of Finance of Ukraine*. Elérhető: http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=247790308&cat_id=247605901 Letöltés ideje: 2015.07.01.
  - Nagy Károly (1999): *Nemzetközi jog*. Püski, Budapest.
  - Rácz András (2010): *A grúz gyalog*. Nemzet és Biztonság. Szeptember. 92–94. Elérhető: http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/racz_andras-a_gruz_gyalog.pdf Letöltés ideje: 2015.09.05.
  - Ruchti, Jacob (1918): *Die Reformaktion Österreich-Ungarns und Russlands in Mazedonien. 1903-1908*. Die Durchführeng der Reformen. Gotha.
  - Rychlík, Jan (1997): *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945*. AEP, Bratislava.
  - *Self-exiled former Georgia president Mikheil Saakashvili returns as governor of key region in Ukraine*. Elérhető: <http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2015/05/30/self-exiled-former-georgia-president-mikheil-saakashvili-returns-as-governor-of-key-region-in-ukraine> Letöltés ideje: 2015.07.01.
  - *Senki sem Hátrál*. Elérhető: <http://nepszava.hu/cikk/1022198-senki-sem-hatral/?print=1> megfigyelőket Letöltés ideje: 2015.09.05.
  - Sulga, Nyikolaj (2011): *Drejf na obocsinu. Dvadcaty let obszestvnenih izmenyenyij v Ukrajinye*. OOO Drukarnya Bizneszpoligraf, Kijev.
  - Sulyok Gábor (2000): *Nagyhatalmi intervenciók és Magyarország a XIX-XX. században*. Állam- és Jogtudomány. 41. évf. 1-2. sz. 21–56.

- Surosz, Mariusz (2010): *Pepíci. Dramatické století Čechů polským očima*. Plus, Praha.
- Sz. Bíró Zoltán (2014): *Ukrajnai tanulságok*. Mozgó Világ online. Január.
- Szász Zoltán (é. n.): *A románok története*. Bereményi Könyvkiadó, Budapest.
- Tálas Péter (2014): *A jelenlegi ukrán válságról*. Nemzet és Biztonság. 1. sz. 113–129.
- Tálas Péter (2014): *Az ukrán válság értelmezési kereteiről*. NKE SVKK, Nézőpontok. 2. sz.
- *ТЕМАТИЧЕСКИЙ ОТЧЕТ Защита мирного населения и свобода передвижения в Донецкой и Луганской областях 6 мая 2015*. Elérhető: <http://www.osce.org/ru/ukraine-smm/157016?download=true>. Letöltés ideje: 2015.06.21.
- The Blue Helmets (1996): *A Review of United Nations Peace-keeping*. UN, New York.
- Tisovszky, János (1997): *Az ENSZ és a békefenntartás*. MENSZT, Budapest.
- *Ukrajna hivatalosan is ENSZ-békefenntartókat kér a Donyec-medencébe*. Elérhető: <http://444.hu/2015/03/13/ukrajna-hivatalosan-is-ensz-bekefenntartokat-ker-a-donyec-medencebe/>. Letöltés ideje: 2015.06.21.
- *UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine*. Elérhető: <http://www.un.org.ua/en/information-centre/news/1870> Letöltés ideje: 2015.06.21.
- Witkowski, Wojciech (2012): *Historia administracji w Polsce. 1764–1989*. Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa.
- Ydit, Meir (1961): *Internationalised Territories. From the „Free City of Cracow” to the „Free City of Berlin.”* Sythoff, Layden.

Anomáliák a tanú kihallgatására vonatkozó büntető eljárásjogi rendelkezések rendszerében

I. BEVEZETÉS

Hatályos büntetőeljárás törvényünk 1998-as elfogadását, valamint 2003-as hatályba lépését követően számtalan módosításon esett keresztül. A különböző kormányok által képviselt eltérő büntetőpolitikai szemlélet eredményeképpen az 1998. évi XIX. törvényben több jogintézmény tekintetében is találunk ellentmondásos, vagy éppen következtelen, az anyagi büntetőjogi szabályokkal össze nem egyeztethető rendelkezéseket. Ugyanakkor a gyakorlatnak alkalmaznia kell ezen jogszabályhelyeket, melynek eredményeképpen az anomáliák feloldására adott jogalkalmazói válaszok eltérősége okán az egyes bíróságok vonatkozásában is eltérő joggyakorlat alakult, illetve alakulhat ki a jövőben is. A büntetőeljárás törvény egyike azoknak a jogszabályainknak, mely a legalapvetőbb jogaink korlátozása mellett képes befolyásolni mindennapi életünket. Egy-egy jogintézmény következtelen, gyakran a jogbiztonság alkotmányos elvét is sértő módon történő megfogalmazása pedig közel sem egyeztethető össze a jogállami demokratikus keretekkel. Jelenleg az új eljárás törvény kodifikációs munkálatai folyamatban vannak a jogalkotónak nehéz feladatot adva ezen anomáliák kiszűrésére. A Kormány 2015. február 11. napján fogadta el az új büntetőeljárás törvény koncepcióját, melynek irányelvei a következő kifejezésekkel összegezhetők: „hatékonyság, gyorsaság, egyszerűség, korszerűség, koherencia és célszerűség”.^[1] Az új Btk-val megindított büntetőjogi reform második lépéseként a jelenlegi kormányzati célkitűzés az, hogy az egységében „megbomlott”^[2] hatályos büntetőeljárás törvényt egy a jogállami elvárásoknak megfelelő, a gyakorlati problémákra hatékonyan reagálni képes perjogi kódex váltsa fel.

Jelen tanulmányban a Miskolczi Barna által használt kifejezéssel élve a „megbomlott egyensúlyú” Be. anomáliáinak széles tárházából kifejezetten egy területtel, a tanúk kihallgatásával, azon belül is a

[1] Miskolczi, 2015, 30.

[2] Uo.

kihallgatást megelőzően a hatóságot terhelő figyelmeztetési kötelemmel összefüggő perjogi rendelkezésekben tetten érhető ellentmondásokkal, és feloldásuk lehetséges irányával kívánunk behatóbban foglalkozni. A kérdés kiemelt vizsgálatának indoka egyrészt az, hogy a tanú vallomása, mint bizonyítási eszköz, központi szerepet játszik a tényállás felderítésének hatósági folyamatában. A személyi jellegű bizonyítékok még mindig meghatározó szerepet kapnak^[3] a büntető eljárásban, hiszen gyakran egy adott történés vagy esemény körülményeiről csak a tanú segítségével tud a hatóság teljesebb képet kapni, azaz számára az adott bizonyítási eszköz pótolhatatlan.^[4] A tanú ugyanis részben a cselekményhez, részben pedig személyhez kapcsolódó releváns tények^[5] tekintetében tud az eljárás során nyilatkozatot tenni. Másrészt a téma fontosságát és aktualitását adja az is, hogy a kihallgatásra vonatkozó eljárásjogi rendelkezések be nem tartása, adott esetben egy rossz gyakorlat kialakítása, a tanú vallomásának a bizonyítékok rendszeréből történő kirekesztésével járó perjogi következménnyel járhat. A tanulmányban külön kívánunk foglalkozni a 14. életévüket meg nem haladott tanúk és külön az ezen életkort meghaladott tanúk kihallgatását szabályozó büntető eljárásjogi rendelkezésekben tetten érhető ellentmondásokkal is. Célunk tehát a folyamatban lévő kodifikációs munkálatokat segítő rávilágítani azokra a problémákra a figyelmet – a fentiekben megjelölt vizsgálati kört érintően –, melyek egy átgondolt kriminálpolitikai és eljárásjogi jogalkotói szemlélettel elkerülhetőek lesznek majd az új büntető eljárásjogi kódexben.

II. AZ ANOMÁLIÁK RENDSZERE

A büntetőeljárás törvény statikus részében kapnak helyet a tanú kihallgatásával kapcsolatos alapvető szabályok, melyek utaló diszpozíció formájában a dinamikus rendelkezések között szintén szabályozásra kerülnek. Ezen rendelkezések közül témánk szempontjából a hatóságot a tanú irányába terhelő figyelmeztetési kötelem tartalmának van jelentősége. Az eljárás törvény rendelkezései szerint amennyiben a kihallgatás elején a hatóság tisztázta, hogy nincs a vallomástételnek akadálya, a tanút figyelmeztetni kell arra, hogy köteles a legjobb tudása és lelkiismerete szerint az igazat mondani, továbbá arra, hogy a hamis tanúzást, valamint a tanúvallomás jogosulatlan megtagadását a törvény büntetni rendeli.^[6] Ezen figyelmeztetés olyannyira fontos, hogy a jegyzőkönyvből ki kell derülnie egyrészt annak, hogy ezen kötelezettségének a hatóság eleget tett, másrészt pedig a tanú figyelmeztetésre adott válaszána is. Bármelyik kritérium hiánya a vallomás felhasználhatóságát zárja ki az eljárásban. Ezen szabályt a Be. 181.

[3] Elek, 2008, 9.

[4] Király, 2003, 244-245.

[5] Németh, 2004, 107.

[6] Be. 85. § (3) bek.

§ (1) bekezdése, valamint a 293. § (1) bekezdésének megfelelő alkalmazása mellett mind a nyomozás során, mind pedig a tárgyalási szakban a hatóságoknak alkalmaznia kell. A fenti jogszabályhely az elmúlt időszakban jelentős változásokon esett keresztül. 2006. július 1-től egészen 2011. március 1. napjáig a hatóságot terhelő kioktatási kötelelem részben a hamis tanúzás, részben pedig a mentő körülmény elhallgatása következményeire terjedt ki. Érthető volt, hogy a jogalkotó a 2010. évi CLXXXIII. tv.-el módosította az eljárási törvény hivatkozott rendelkezését, és mellőzte a mentő körülmény elhallgatásának büntetvére vonatkozó kötelező kioktatást, hiszen a „való elhallgatása fogalmilag azonos a mentő körülmény elhallgatásának elkövetési magatartásával”,^[7] így az a tanú, aki elhallgatja a terheltet mentő körülményt, az hamis tanúzást követ el, melybe az említett igazságszolgáltatás elleni bűncselekmény beleolvad.^[8] A hatályos jogszabályi rendelkezést a 2012. évi CCXXIII. tv. módosító szabálya alakította ki, mely 2013. július 1. napjával beemelte a figyelmeztetési körbe a tanúvallomás jogosulatlan megtagadásának bűncselekményét is. A jogalkotó nem cizellálta túl a módosítás indokolását, egyszerűen csak arra hivatkozott, hogy az új Btk. rendszerében az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények fejezetébe beemelésre került ez az új tényállás, mely álláspontja szerint indokát adja az eljárási törvény módosításának is. Az anomáliát azonban éppen ez az egyszerűnek mondható megközelítés idézte elő a Be.-ben.

A Btk. szerint a tanúvallomás jogosulatlan megtagadását az követi el, aki büntetőügyben a bíróság előtti vallomástételt a következményekre történő figyelmeztetés után megtagadja.^[9] Azaz az elkövetési magatartás csak akkor tényállás-szerű, ha bíróság előtt történik meg, így aki a nyomozó hatóság, vagy az ügyész előtt tagadja meg a vallomástételt jogtalanul, az nem minősül bűncselekménynek.^[10] A jogalkotói értelmezés eszközét alapul véve az látható, hogy a jogalkotó azért tartotta szükségesnek a tanúval szemben alkalmazandó figyelmeztetések körének bővítését, mert a jogosulatlan megtagadást önálló deliktumként határozta meg az anyagi jogi kódexben. A problémát azonban éppen az adja, hogy a Be. 181. § (1) bekezdése alapján a tanút az ügyésznek és a nyomozó hatóságnak a Be. 79-88. §-ai szerint kell kihallgatnia. Azaz a nyomozó hatóságnak, valamint az ügyésznek is figyelmeztetnie kell a kihallgatás kezdetén a tanút a tanúvallomás jogosulatlan megtagadásának törvényi következményeire úgy, hogy az adott eljárási cselekményen az érintett tanú adott bűncselekményt nem is tudja elkövetni. Az anomália feloldására két jogtechnikai megoldás látszik alkalmazhatónak. Az egyik, hogy a jogalkotó a Btk. 277. §-ának módosításán keresztül egyértelműsíti, hogy büntető ügyben annak minden eljárási szakában elkövethető a bűncselekmény függetlenül attól, hogy az adott személyt melyik hatóság

[7] Ld. a 2010. évi CLXXXIII. tv. 134. §-ához fűzött jogalkotói indokolást. (Complex Jogtár.)

[8] Mészár, 2013, 1091.

[9] Btk. 277. §.

[10] Ld. a tényállásról bővebben Mészár, 2013, 1084.

kívánja tanúként kihallgatni.^[11] Ebben az esetben tehát a „bírótság előtt” kitételt kellene mellőzni a Btk. tényállásából. Persze ebben az esetben szükség lenne a tanúkkal szemben alkalmazható kényszerintézkedések újragondolására is az eljárási törvényben, hiszen a fenti esetre szankciót a Be. 93. §-a már jelenleg is szabályoz a tanúval szemben. A másik, jogtechnikailag egyszerűbb megoldás az lehet, hogy a Be. 181. § (1) bekezdése egészülhetne ki egy rendelkezéssel, mely szerint a nyomozó hatóság és az ügyész a tanú kihallgatása során mellőzheti a vallomástétel jogosulatlan megtagadásának vétségére történő figyelmeztetést.^[12] Azaz a helyes jogszabályi rendelkezés álláspontunk szerint az alábbi lehetne: „Be. 181. § (1) bekezdés: A tanút az ügyész, illetve – ha az ügyész másképpen nem rendelkezik – a nyomozó hatóság a 79–88. § szerint kihallgatja. A kihallgatás esetén a tanúvallomás jogosulatlan megtagadásának következményeire való figyelmeztetést mellőzni kell. A tanúnak nem tehető fel a 180. § (1) bekezdésében tilalmazott, továbbá olyan kérdés, amely a feleletre útmutatást tartalmaz.”

Ezen figyelmeztetés tekintetében tovább árnyalja a problémát, ha a tanú engedélyt kap arra, hogy írásban tegyen tanúvallomást. A Be. 85. § (5) bekezdése alapján ugyanis a tanúnak a hatóság engedélye alapján lehetősége van írásban is vallomást tenni. Azaz a tanúvallomás jogosulatlan megtagadásának vétsége szempontjából a tanú fogalmát az eljárási törvény által adott definícióból kell levezetni. Nem tudunk egyet érteni azzal a megközelítéssel, hogy a tanú a fenti bűncselekmény szempontjából olyan személy lehet csak, akit a bíróság a tárgyalásra megidézett,^[13] hiszen a tanú akkor is vallomást tesz, ha arra írásban kap engedélyt és akkor is, ha a hatóság őt a kihallgatására megidézi és az eljárási cselekményen kihallgatja. Bármelyik esetről is legyen szó, a tanú vallomása mindkét esetben ebbéli minőségében nyer bizonyítási eszköz jelleget a büntetőeljárás során, hiszen a legáltalánosabb értelemben a büntetőeljárás jog terénében tanúnak az tekinthető, akinek „valamely büntetőjogilag releváns tényről tudomása van, szűkebb szempontból pedig az, aki erről a tudomásáról a büntető hatóságok előtt vallomást is tesz”.^[14] Ebben a megközelítésben pedig a tanú jogosulatlanul írásban is megtagadhatja a vallomás tételét, hiszen azokra az akadályokra, mentességekre, amelyek az adott tanú esetében relevánsak, a vallomástétel írásban történő megtételére vonatkozó engedély megadásával egyidejűleg a hatóságnak fel kell hívnia a tanú figyelmét.^[15] Ebből pedig az is következik, hogy a jogosulatlan megtagadás az írásbeli vallomástételre felhívott tanú

[11] Megjegyezzük azonban, hogy a jogalkotónak nyilvánvalóan nem ez volt a kriminálpolitikai elképzelése a tényállás megalkotása során, ezért a magunk részéről ezen megoldást nem tartjuk támogathatónak.

[12] Fontos azonban megjegyezni, hogy a Be. 85. § (3) bek.-t nem indokolt módosítani, hiszen a nyomozás során tanút a nyomozási bíróság is kihallgathat (Be. 213. §), mely miatt a szabályozás megtartása szükséges.

[13] Ld. Mészár, 2013, 1084.

[14] Liziczay, 1999, 18.

[15] Ld. Be. 85. § (6) bek. II. mondata.

esetében is elképzelhető, mint ahogyan arra érintőlegesen a Balassagyarmati Törvényszék is utalt egy eseti döntésében.^[16] A fenti logikai okfejtésből a Be. 85. § (6) bekezdése tekintetében tudunk következtetést levonni. A jelenleg hatályos szabályok szerint az eljáró hatóságoknak az írásbeli vallomástétel engedélyezésével egyidejűleg kizárólag a tanú tekintetében releváns mentességi okokra, valamint a hamis tanúzás következményeire kell a tanú figyelmét felhívnia. Azaz a kioktatási kötelelemnek nem tárgya a tanúvallomás jogosulatlan megtagadásának törvényi következményeire történő figyelmeztetés. Ez két értelmezési síkon is anomáliát eredményez a jelenlegi perjogi rendszerben. Az egyik, hogy a nyomozati szakban a tanúként kezelt személyek vonatkozásában a figyelmeztetési rendszerben indokolatlanul van különbség téve a szóbeli kihallgatás, és az írásbeli vallomástétel között, hiszen szóban a fentiekben már előadottak szerint mind a nyomozó hatóságnak, mind pedig az ügyésznek – a vallomás felhasználhatósága érdekében – ki kell oktatnia a kihallgatás kezdetén a tanút a vallomástétel jogosulatlan megtagadásának következményeire, azonban szükségtelenül. A már jelzett *de lege ferenda* javaslat jogszabályban történő átvezetése esetén feloldható lenne ez az ellentmondás. A másik értelmezési sík, ahol viszont a probléma jelentkezik, az a bíróság előtti kihallgatás kérdése. Ugyanis a bíróságnak sem kell írásbeli vallomástétel engedélyezése esetén a vallomástétel jogosulatlan megtagadásának következményeire a tanú figyelmét felhívnia, holott, szóban ezt a tájékoztatást mindenképpen kötelező megadnia. Minthogy álláspontunk szerint a tanú írásbeli vallomástétel engedélyezését követően is meg tudja tagadni jogosulatlanul a vallomástételt^[17] – hiszen az általa átvett végzésben ugyanúgy megkapja a mentességi okokra vonatkozó kioktatást, mintha szóban hallgatná őt ki a bíróság, a 85. § (6) bekezdését kizárólagosan a bíróságok esetében indokolt volna azzal kiegészíteni, hogy ha bíróság engedélyez a tanú számára írásbeli vallomástételi lehetőséget, akkor mindazon figyelmeztetést – így a vallomástétel jogosulatlan megtagadásának törvényi következményeire történő felhívást is – tartalmaznia kellene az engedélyezéssel érintett végzésnek, mint amikre annak a bíróság előtt idézés alapján megjelent tanú esetében is ki kell térni. Álláspontunk szerint tehát helyesen a Be. 85. § (6) bekezdése az alábbi szabályozást igényelné: „Ha a tanú szóbeli kihallgatás nélkül vagy szóbeli kihallgatást követően írásban tesz vallomást, az írásbeli vallomásból ki kell tűnnie, hogy a tanú a vallomást a vallomástétel akadályainak (81. és 82. §), valamint a hamis tanúzás következményeinek ismeretében tette meg. Erre a

[16] Ld. EBD2014.B.22. [11] szám alatti bek.-ben foglalt jogi indokolást.

[17] Hangsúlyozzuk, hogy itt most nem arról az esetről beszélünk, amikor a tanú a rendelkezésére álló határidőn belül nem küldi meg a hatóságnak az írásbeli vallomását, hiszen ebben az esetben fogalmilag nem tagadta meg annak megtételét. Erre a problematikára egyébként már a bírói gyakorlat is reagált, amennyiben egyértelművé teszi, hogy „az írásbeli vallomástétel nem teljesítése nem tekinthető a tanúvallomás jogosulatlan megtagadásának, ezért emiatt a tanúval szemben kényszerintézkedés, illetőleg a tárgyalási szakban büntetőjogi jogkövetkezmény nem alkalmazható”. (EBD2014. B.22.)

tanút az írásbeli vallomás megtételének engedélyezésével egyidejűleg, a vallomástétel akadályainak és a hamis tanúzás következményeinek ismertetésével figyelmeztetni kell. Amennyiben a tanú számára szóbeli kihallgatását követően, vagy szóbeli kihallgatása nélkül bíróság engedélyezi az írásbeli vallomástételt, a figyelmeztetésnek a tanúvallomás jogosulatlan megtagadásának következményeire is ki kell terjednie.”

A Be. 86. § (1) bekezdése az alábbiak szerint rendelkezik: „a tizennegyedik életévét meg nem haladott személyt csak akkor lehet tanúként kihallgatni, ha a vallomástól származó bizonyíték más módon nem pótolható. A kihallgatás esetén a hamis tanúzás következményeire való figyelmeztetést mellőzni kell.” Az eljárási törvény hivatkozott rendelkezése a 14. életévüket meg nem haladott tanúk esetében több ponton is rendkívül ellentmondásos, illetve nincs összhangban az anyagi jogi dogmatika által kialakított bűnösségi fogalom tartalmával. Elsőként azt kell tisztáznunk, hogy a felhívott jogszabályhely a tanúk körére alkalmazandó. Ha ugyanis ezt a kérdést pontosan megválaszoljuk, egyből láthatóvá válik az anomália. A törvény 14. életévüket meg nem haladott személyekről beszél. Ezen körbe értelemszerűen a gyermekkorúak (azaz a 14. életévüket be nem töltött személyek) maradéktalanul beletartoznak. Ugyanakkor viszont az életkori intervallumnak részét képezik azok a személyek is, akik ugyan már betöltötték 14. életévüket, azonban azt még nem haladták meg, azaz a 15. életévüket még nem töltötték be. Csak ilyen megközelítés mellett van értelme a „be nem töltött” és a „meg nem haladott” kifejezéseknek és az ezek közötti különbségtételnek. Azaz a jelenleg hatályos eljárásjogi rendelkezések szerint a hatóságoknak nem kell a hamis tanúzás törvényi következményeire felhívniuk azon tanúk figyelmeztetését, akik a kihallgatás időpontjában még csak 14 évesek, holott az adott személy a 14. életvének betöltésével anyagi jogi szempontból már nem gyermekkorú, így elkövetője lehet bármely igazságszolgáltatás elleni bűncselekménynek.^[18] Sajnos ezt az anomáliát sem a jogalkotó, sem pedig a gyakorlat eddig nem érzékelte,^[19] holott az jelentősnek mondható. Emellett pedig a jogalkotó kizárólag a hamis tanúzásra vonatkozó figyelmeztetés mellőzéséről beszél, ugyanakkor nem említi még érintőlegesen sem a tanúvallomás jogosulatlan megtagadásának kérdéskörét. Jelenleg ugyanis akár egy olyan értelmezést is kaphatna a Be. 86. § (1) bekezdése, hogy a 14. életévüket a kihallgatás időpontjában már betöltött személyeket kizárólag a tanúvallomás jogosulatlan megtagadásának törvényi következményeire kell figyelmeztetni – értelemszerűen a

[18] Bartkó, 2012, 250.

[19] A Be. 86. § (1) bek.-hez fűzött jogalkotói indokolás szerint a tizennegyedik életévét be nem töltött tanút a kihallgatásakor azért nem kell a hamis tanúzás következményeire figyelmeztetni, mert a Btk. a gyermekkorú amúgy is büntethetőséget kizáró okként szabályozza. (Complex Jogtár – Be. kommentár.) Ezzel összefüggésben a jogirodalomban is találkozhatunk a Be. 86. § (1) bek. értelmezésével összefüggésben olyan tanulmánnyal, amely a hivatkozott jogszabályhelyet kifejezetten csak a gyermekkorú tanúk vonatkozásában értelmezi, mellőzve a felvetett anomália tárgyalását. (E körben ld. Makai, 2008, 73., ill. Varga, 2009, 56–57.)

mentességi okok számba vétele után. Nyilvánvaló azonban, hogy a jogalkotónak a bűnügyi tudományok rendszerében elhelyezkedő vonatkozó normák figyelembevételével nem ez volt a szándéka. Pontosabban a szándékát pontatlanul inkorporálta az eljárási törvénybe. Szükséges lenne tehát a Be. 86. § (1) bekezdésének az újraszabályozása olyan tartalommal, melyből egyértelműen kiderülne, hogy a figyelmeztetések kizárólag a gyermekkorú tanúk esetében mellőzhetőek, illetve, hogy mindkét a tanú kihallgatásánál a vallomás felhasználhatóságát érintő jogkövetkezményre történő figyelmeztetés mellőzése legyen szükséges. A fenti elvárásoknak álláspontunk szerint az alábbi tartalommal felelne meg a jogszabály: „a tizennegyedik életévét be nem töltött személyt csak akkor lehet tanúként kihallgatni, ha a vallomásától származó bizonyíték más módon nem pótolható. A kihallgatás esetén a hamis tanúzás, valamint a tanúvallomás jogosulatlan megtagadásának következményeire való figyelmeztetést mellőzni kell.”

A „14. életévét meg nem haladott” kategória használata még egy kérdésben vet fel problémát a Be. jelenleg hatályos 86. § (1) bekezdés alkalmazásával összefüggésben. Mint ahogyan arra már a fentiekben is utaltunk, bár a bizonyítási eszköz jellege tekintetében nincs különbség, a jogalkotó mégis külön választva kezeli a tanú vallomása tekintetében a tanú kihallgatását, valamint az írásbeli vallomástételt. Ugyanakkor a hivatkozott jogszabályi rendelkezés kizárólag a kihallgatásról és nem az írásban történő vallomástételről beszél. Ennek kifejezetten a 14. életévüket betöltött, azonban a 15. életévüket még be nem töltött tanúk esetében van jelentősége, hiszen gyermekkorú tanú esetében írásbeli vallomástétel engedélyezésére nem kerül sor. Ugyanakkor viszont a 14. életévét már betöltött tanú esetében – feltételezve a Be. 86. § (2) bekezdésében foglalt feltételek fennállását – fogalmilag nem elképzelhetetlen az írásbeli vallomástétel engedélyezése. Ezt sem a Be. 85. § (5)-(6) bekezdései, sem pedig a Be. 296. § (1) bekezdés d)-e) pontjai nem tiltják. A törvény erre az esetre viszont – mint hogy nem kihallgatásról van szó – nem teszi lehetővé a hamis tanúzás törvényi következményeire történő figyelmeztetést. Azaz a jogalkotó ismételten csak különbséget tesz – megjegyezzük, hogy teljesen indokolatlanul – aközött, hogy a 14. életévét meg nem haladott tanút a hatóságok szóban hallgatják ki, illetve, hogy számára az írásbeli vallomástétel lehetőségét engedélyezik. A fentiekben már jelzett, az írásbeli vallomástétel jogával felruházott tanúk esetében irányadó figyelmeztetésekkel kapcsolatos *de lege ferenda* javaslatunk a fenti probléma megszüntetését is eredményezné.^[20]

A tanú figyelmeztetése körében különös jelentősége van a 2011. évi CL. törvénnyel elfogadott, és a büntetőeljárás normarendszerbe beiktatott azon rendelkezésnek, mely a mentességi okok közül a Be. 82. § (1) bekezdés b) pontja szerinti relatív vallomástételi akadállyal kapcsolatos kioktatási kötelezettség

[20] A büntetőeljárás törvény életkorral összefüggésben szabályozott rendelkezéseiről, ill. az életkor fontosságáról ld. bővebben: Herke, 2011, 287–292.

vonatkozásában határozott meg többlet-szabályokat. Az addig elsődlegesen az eljárás gyorsítását célzó módosítások sorába a fenti novella nem „állt be”, a jogalkotó felismerte, hogy a büntetőeljárás hatékonyabbá tételét nem annak gyorsítása, hanem az ismételt figyelmeztetés intézményének bevezetése szolgálja. Azaz a módosítás rávilágított arra, hogy a „gyorsabb büntetőeljárás nem feltétlenül hatékonyabb”.^[21]

A módosított Be. 181. § (2) bekezdése szerint: „ha megállapítható, hogy a tanú a vallomásában a 82. § (4) bekezdés esetét kivéve magát vagy hozzátartozóját bűncselekmény elkövetésével vádolja, a tanút a 82. § (1) bekezdés b) pontja szerint ismételten figyelmeztetni kell”. Természetesen a jogalkotó a módosítással nemcsak a nyomozati szakban irányadó kihallgatási szabályokat, hanem a bírósági szakot érintő rendelkezéseket is kiegészítette. A Be. 293. § (1) és (3) bekezdése szerint: „A tanú kihallgatásának kezdetén a tanács elnöke a 85. § (2) és (3) bekezdése szerint jár el, majd ezt követően, ha a tanú vallomástételének nincs akadálya a tanács elnöke a tanút – a 88. § rendelkezéseire figyelemmel – kihallgatja [...]. Ha megállapítható, hogy a tanú a vallomásában a 82. § (4) bekezdés esetét kivéve magát vagy hozzátartozóját bűncselekmény elkövetésével vádolja, a tanút a 82. § (1) bekezdés b) pontjában meghatározottak szerint ismételten figyelmeztetni kell”. A Be. 2011. március 1. napjával hatályos, módosított 82. § (2) bekezdése szerint: „A tanút a kihallgatása elején a mentességi okokra és jogaira figyelmeztetni kell. A figyelmeztetést, valamint a tanúnak a figyelmeztetésre adott válaszát jegyzőkönyvbe kell venni. A figyelmeztetés, valamint a figyelmeztetésre adott válasz jegyzőkönyvezésének elmaradása esetén a tanú vallomása bizonyítási eszközként nem vehető figyelembe.” A töretlen bírói gyakorlat szerint a tanúvallomás tételi akadályokra történő figyelmeztetésnek aktuálisnak, testre szabottnak kell lennie.^[22] Azaz nem szükséges olyan mentességi okra kioktatni a tanút, amely vele szemben nem áll fenn. A mentességi okok rendszerében azonban a Be. 82. § (1) bekezdés b) pontja szerinti relatív akadály olyan általános jellegű, hogy az valamennyi tanú esetében irányadó, annak megítélése már nem a megtett tanúvallomás fényében értékelendő. A fenti jogszabályhelyek helyes értelme alapján ezért az eljáró hatóságoknak az egyes eljárási cselekmények során a kihallgatásra kerülő tanút figyelmeztetniük kell a Be. 82. § (1) bekezdés b) pontjában foglalt relatív vallomástételi akadályra, azaz arra, hogy megtagadhatja a válaszadást az olyan kérdésre, mellyel saját magát, vagy hozzátartozóját bűncselekmény elkövetésével vádolná. Álláspontunk szerint ugyanis a 2012. január 1-jével hatályos Be. 181. § (2) bekezdésében, valamint a Be. 293. § (3) bekezdésében foglalt „ismételten” törvényi megfogalmazás – annak általános jelentéstartama szerint – feltételezi, hogy az eljáró hatóság a Be. 82. § (1) bekezdés b) pontjával kapcsolatos figyelmeztetést már a tanú kihallgatásának

[21] Gácsi, 2013, 349.

[22] Ezt a gyakorlat által kialakított álláspontot tükrözi és követi a jogirodalom is. E körben ld. Varga, 2009, 48.

kezdetén elvégezte. Az új szabályozási környezetben tehát garanciális okokból nem mellőzhető ezen figyelmeztetés konkrét jegyzőkönyvezése. Töretlen a bírói gyakorlat abban – és ebben a tekintetben a jogalkotói kommentárhoz is igazodik –, hogy a tanút nem kell minden vallomástételi akadályra figyelmeztetni, pusztán csak azokra, amelyek az adott tanú esetében relevánsak lehetnek. Ugyanakkor a Be. 82. § (1) bekezdés b) pontja szerinti figyelmeztetés minden tanú esetében releváns, függetlenül a Be. 85. § (2) bekezdés keretei között feltett kérdésekre adott válaszoktól. A jogalkotó is ezt próbálta kifejezni akkor, amikor a módosított rendelkezés alapján a figyelmeztetés ismételt megtételéről rendelkezett. Minthogy gyakorló jogásként azonban tapasztaljuk, hogy az egyes bíróságok gyakorlatában a fenti rendelkezés tekintetében eltérő jogalkalmazás alakult ki,^[23] bízunk benne, hogy a jövőben az eltérő gyakorlat megszüntetésre kerül és a hivatkozott garanciális norma következetesebben kerül majd alkalmazásra.

III. ZÁRSZÓ

A fentiek során láthattuk, hogy néhány – egyébként garanciális – eljárásjogi rendelkezés pontatlan, átgondolatlan megfogalmazása, milyen eltérő jogértelmezési irányokat tud megnyitni a jogalkalmazás számára. Igyekeztünk a tanulmány keretei között gyakorlati tapasztalatokat is figyelembe véve *de lege ferenda* jogalkotási javaslatokat is megfogalmazni a hatályos Be. vonatkozásában. Természetesen az már a jogalkotáson múlik, hogy ezen felvetéseket megfontolja-e, s ha igen, még az új Be. megalkotását megelőzően törvénymódosítással, vagy immáron az új törvény rendszerében jeleníti-e meg azokat. Mint ahogyan arra a bevezetésben is utaltunk, az új eljárásjogi kódex kodifikációja jelenleg is folyamatban van. A törvényalkotásban részt vevők elsődleges célja egy, a jogállami keretekhez idomuló olyan egységes perjogi szabályrendszer megalkotása, melyben a normák világosak, egyértelműek, és a gyakorlat számára is könnyen és következetesen alkalmazhatóak. Bízunk benne, hogy a koncepció elfogadását követően az egyes perjogi jogintézmények kidolgozása során már egy egységes, átgondolt, anomáliáktól mentes, jogállami garanciális értékeken alapuló normarendszer kerül elfogadásra, hiszen csak így tud a jogalkotó megfelelni azoknak a társadalmi elvárásoknak, amelyek megfogalmazásra kerülnek az új eljárásjogi törvénnyel összefüggésben. Reméljük, hogy segítő szándékú tanul-

[23] Konkrét katonai büntetőügyben pl. a Fővárosi Ítéletábla Katonai Tanácsa Kbf.44/2012/8 szám alatt meghozott ítéletében arra az álláspontra helyezkedett, hogy az ismételt figyelmeztetéssel kapcsolatos jogszabályhely nem utal arra, hogy minden tanút a kihallgatását megelőzően figyelmeztetni kellene a Be. 82. § (1) bek. b) pontjában foglaltakra. A katonai tanács álláspontja szerint a rendelkezés helyes értelme szerint „a tanút erre akkor kell figyelmeztetni, ha erre vonatkozóan valamely körülményből előzetesen következtetni lehet, vagy ennek lehetősége felmerül”.

mányunk is hozzá tud majd járulni ahhoz, hogy a tanúkkal összefüggésben a hatóságokat terhelő figyelmeztetési kötelemmel kapcsolatos szabályok meghatározása során a hatályos törvényben tetten érhető hiányosságok ne kerüljenek automatikusan „átültetésre” az új jogszabályba. Bízunk továbbá abban is, hogy tanulmányunk talán a jogirodalomban is elindít majd egy folyamatot, amelyben elméleti és gyakorlati jogászok egyaránt megfogalmazzák majd azokat a kritikákat hatályos perjogi törvényünkkel összefüggésben, melyekre a kodifikációs folyamatban a jogalkotónak feltétlenül reagálnia kell majd. A szakma ugyanis álláspontunk szerint így tud igazán eredményesen hatni, egyfajta sajátos szakmai nyomást kifejtteni az új törvény megalkotásának folyamatára.

IRODALOM

- Bartkó Róbert (2012): A tanú vallomása. In: Bartkó – Kovács – Dávid – Horváth – Jancsák – Jungi – Nagy – Németh: *Büntetőeljárás jog.* I. Universitas – Győr Nonprofit Kft., Győr.
- Elek Balázs (2008): *A vallomás befolyásolása a büntetőeljárásban.* Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen.
- Gácsi Anett Erzsébet (2013): *A tanú mentességi jogára való ismételt figyelmeztetés, mint új (?) szabály a magyar büntetőeljárásban.* Magyar Jog. 6.
- Herke Csongor (2011): Lehet-e a tanú gyermekkorú vagy fiatalkorú? In: Gál István László (szerk.): *Tanulmányok Tóth Mihály professzor 60. születésnapja alkalmából.* Kódex Nyomda Kft., Pécs.
- Király Tibor (2003): *Büntetőeljárás jog.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Liziczay Sándor (1999): *A tanú fogalma.* Collega. 10.
- Miskolczi Barna (2015): Az új büntetőeljárás kodifikációs irányelvei. In: Elek Balázs – Miskolczi Barna (szerk.): *Úton a bírói meggyőződés felé. A készülő büntetőeljárás törvény kodifikációja.* Printart – Press Kft.
- Makai Lajos (2008): *A gyermekkorú tanú kihallgatása a büntetőeljárásban.* Bírák Lapja. XVIII. évf. 1. sz.
- Mészár Róza (2013): Az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények. In: Kónya István (szerk.): *Magyar Büntetőjog.* Kommentár a gyakorlat számára. HVGORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Németh Imre (2004): A tanú nevének és személyes adatainak zártan kezelése a gyakorlatban és az ezzel kapcsolatos kérdések In: Geller Balázs József – Hollán Miklós (szerk.): *A szervezett bűnözés arcai.* Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Varga Zoltán (2009): *A tanú a büntetőeljárásban.* CompLex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft., Budapest.

A kincstalálásra vonatkozó szabályozás történetének főbb csomópontjai a középkorban és az újkorban*

I. A IUSTINANUSI RÓMAI JOG KINCSTALÁLÁSRA VONATKOZÓ SZABÁLYAI

Jól ismert, hogy a iustinianusi római jog Hadrianus álláspontját fogadta el a kincsen történő tulajdonszerzés tekintetében az alábbi híres forrászöveg tanúsága szerint: „*Thesaurus, quos quis in suo loco invenerit, divus Hadrianus, naturalem aequitatem secutus, ei concessit qui invenerit. Idemque statuit, si quis in sacro aut in religioso loco fortuito casu invenerit. At si quis in alieno loco non data ad hoc opera sed fortuito invenerit, dimidium domino soli concessit. Et convenienter, si quis in Caesaris loco invenerit, dimidium inventoris, dimidium Caesaris esse statuit. Cui conveniens est et si quis in publico loco vel fiscali invenerit, dimidium ipsius esse, dimidium fisci vel civitatis.*” (Inst. 2, 1, 39.)

Ez a rövid textus terjedelméhez képest nem kevés, összesen hét tényállási variációnak nevezhető esetet említ. *a)* A természetes méltányosságot (*naturalis aequitas*) követve, amennyiben valaki saját telkén talál kincset, teljes egészében, korlátozás nélkül megszerzi annak tulajdonjogát. A saját telekben lévő kincsen történő tulajdonszerzésnek a véletlenség sem képezi tényállási elemét. (Természetesen egész más a helyzet az idegen telekben talált kincs esetében, amelyen a találó csak akkor szerez felerészben tulajdont, ha a kincset véletlenül találta meg.) *b)* Ugyancsak a megtaláló szerez teljes egészében tulajdonjogot a *res sacrá*ban véletlenül talált kincsen, hasonlóképpen *c)* a *res religiosá*ban véletlenül talált kincsen is. *d)* Aki más telkében („*in alieno loco*”) véletlenül, tehát nem szándékosan kincset keresve talál kincset, úgy a kincs felerészben a találót, fele részben pedig a telek tulajdonosát illeti meg. *e)* Ennek megfelelően pedig, aki császári földben („*in Caesaris loco*”) talál kincset, annak fele a találót, fele pedig a császárt illeti. *f)* Végül pedig, amennyiben valaki közterületen (*locus publicus*) vagy *g)* kincstári földben (*locus fiscalis*) talál kincset, úgy annak egyik fele a találóé, másik fele pedig a *fiscusé*, ill. a *civitasé*.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

II. KINCSTALÁLÁSRA VONATKOZÓ SZABÁLYOZÁSOK A KÖZÉPKORBAN

a) A keleti gót királyságban a iustinianusi joghoz képest teljesen eltérő megoldás érvényesült a kincsen történő tulajdonszerzést illetően. A Nagy Theodorik keleti gót király udvarában is magas udvari tisztséget betöltő Cassiodorus közlése ugyanis egészen mást mutat: a kincset – legalábbis úgy tűnik –^[1] Nagy Theodorik teljes egészében az *aerarium*nak rendelte juttatni: „*Depositivae quoque pecuniae, quae longa vetustate competentes dominos amiserunt, inquisitione tua nostris applicantur aerariis, ut qui sua cunctos patimur possidere, aliena nobis debeant libenter offerre.*” (*Variae*, 6, 8, 6.)

A kincs fogalmának meghatározásában Paulus (D. 41, 1, 31, 1.) szavaira is támaszkodó textus szerint „azok az elrejtett vagyontárgyak, amelyek jogos tulajdonosaikat az idő múlása folytán elvesztették, a te keresésed folytán a mi kincstárainkhoz kerülnek”. Az indokolás a következőképpen szól: „miként mindazok számára megengedjük, hogy birtokolják azt, ami a sajátjuk, önként kötelesek nekünk felajánlani azokat, amelyek nem az övék”.

A szöveget a régi (pl. Vinnius) és az újabb szakirodalom (pl. Mayer-Maly) is úgy értelmezi, hogy annak tanúsága szerint a megtalált kincs teljes egészében a kincstárat illeti, és mi is ezt az értelmezést fogadjuk el.

Feltűnő, hogy a textus nem említi a „the[n]saurus” szót, csupán – mintegy *in medias res* – az „elrejtett vagyontárgyokról” szól.

Cassiodorus – miként korábban Paulus – szintén *pecuniáról* beszél a kincs fogalmának meghatározása kapcsán. Feltételezhetjük azonban, hogy Cassiodorus sem csupán pénzről, hanem általában értékes vagyontárgyokról szól.

Érdekes, hogy a szöveg nem a „fiscus”, hanem az „aerarium” szót használja, amely eredetileg a köztársasági államkincstárat jelölte, míg a kincstalálás kérdéskörével foglalkozó, klasszikus, posztklasszikus és iustinianusi római jogi források kivétel nélkül a „fiscus” szót említik.

Ami pedig a „possidere” infinitivust illeti, az ebben a szövegben nézünk szerint nem a klasszikus római jognak a tulajdonnal élesen szembeállított birtokfogalmát látszik tükrözni, hanem sokkal inkább a posztklasszikus vulgárjog felfogása szerinti „birtokra” utalhat, amely a tulajdonnal „helyelközül majdnem azonosult”.

A kincs fogalmának meghatározását tekintve a klasszikus római jog hatása egyértelmű, a kincs jogi sorsáról való rendelkezésben azonban a posztklasszikus római jog hatása mutatható ki, s egyben előrevetíti a kincstalálásra vonatkozó későbbi középkori szabályozások túlnyomó részének alap gondolatát is.

b) A középkorban ugyanis az ókori római jogtól jelentős mértékben eltérő, olykor ahhoz képest teljesen más elvi alapokon álló szabályok születtek a kincstalálásra

[1] Vö. Mayer-Maly, 2003, 48.

vonatkozóan, mindazonáltal a kincstalálásra vonatkozó iustinianusi szabályozás olykor még a középkorban is alkalmazást nyert.

A kincstalálás kiemelt jelentőséggel bírt a középkor évszázadaiban; nem véletlenül ír újabban Wolfgang Schmid az „elvesztett kincs utáni harcról”, ami „kulcsmotívumot” jelentett a középkor történetében.

A középkorban a telektulajdonos és a találó mellett a kincs két új „igénylője” bukkant fel: az uralkodó és a földesúr; az uralkodót illető javakra (*regalia*) vonatkozó rendelkezések a kincstalálásra vonatkozó szabályokat is alapvető módon befolyásolták, azonban egyes esetekben a iustinianusi szabályozás továbbélése is konstatálható.

c) Éppen ez utóbbi tekintetben lehet utalni Barbarossa Frigyes 1158-ban kelt, a regálék tárgyában alkotott rendeletére. A rendelet kimerítően felsorolja az uralkodót megillető javakat, és ezek között utolsó helyen említi a kincseket, pontosabban: fő szabály szerint a megtalált kincs egy részét. A rendeletben a iustinianusi rezsím él tovább, hiszen Frigyes a kincstári vagy egyházi birtokon talált kincsnek csupán a felét rendelte az uralkodónak adni; a kincs másik fele a találót illette meg, feltéve, hogy a kincstalálásra nem szándékos kutatás eredményeként (azaz véletlenül; az e vonatkozásban a római jogi forrásokban szereplő *non data opera* kitétel ebben a szövegben is szerepel) került sor: „...*dimidium thesauri inventi in loco cesaris, non data opera, vel in loco religioso...*”.

A iustinianusi rezsím mind dogmatikai, mind terminológiai szempontból konstatálható hatásának oka – erre Mayer-Maly is utal –, hogy e rendelet kibocsátására a bolognai glosszátorokkal való konzultációt követően került sor.

d) Ehhez képest azonban a II. Frigyes által a Szicíliai Királyság részére 1231-ben kiadott, Liber Augustalis néven is ismert melfi *constitutiók* (Constitutiones Regni Siciliae) a kincset teljes egészében a kincstárnak (*fiscus*) rendelték adni. A hivatkozott textus címében (3, 35) szerepel a „megtalált kincsekről (De thesauris inventis) kitétel. A kincstalálás tárgyaként a szöveg a pénzt, az aranyat, az ezüstöt és az értékes drágaköveket említi („*Pecuniam si quis invenerit, aurum, argentum, lapides pretiosos...*”). Ha valaki kincset talál, ennek tényét késedelem nélkül („*sine dilatione*”) köteles bejelenteni „*ad magnam curiam nostram*”, máskülönben lopást követ el (ahogy a textus fogalmaz: „a lopás büntetésével felel” [„*furti pena tenebitur*”).

„Tudni kell ugyanis” – szól a témánk szempontjából legfontosabb szövegrész –, „hogy a mi királyságunk minden egyes [kincs]lelete, amelyek tulajdonosa nem ismert, a kincstárat illeti meg”: „*Scire enim debet unusquisque inventiones regni nostri, quarum dominus non apparuerit, ad fiscum specialiter pertinere.*” (3, 35.)

e) Eike von Repgow nevezetes jogkönyve, a korabeli szász tartományi jog (*Landrecht*) és hűbérjog (*Lehnrecht*) összefoglalását nyújtó, a pl. a Mitteis-Lieberich-féle Deutsche Rechtsgechichte által is a legfontosabb német jogkönyvnek minősített

Sachsenspiegel (1221–1224) szerint valamennyi „föld alá temetett kincs”, „amelyet mélyebben ástak el, mint ahogyan az eke jár”, „királyi hatalom” alá tartozik, tehát az uralkodót illeti meg: „*Al schat under der erde begraven diepher den eyn pluch geit horet zu der koninlichen gewalt.*” (1, 35.)

f) A fél évszázaddal későbbi Schwabenspiegel (1274–1275) szerint a kincs egynegyede a találóé (ez a jogforrás egyébként a találás helyeként két ízben is az utcát [*strazze*] említi): „...*dem vinder sol daz vierteil werden*” (347).

g) A 13. század második feléből, IX. (Szent) Lajos idejéből származó híres francia szokásjogi gyűjteményben, az *Établissements de Saint Louis*-ban olvasható szabály szerint az aranykincs (*fortune d'or*) mindenkor a királyt illeti meg, az ezüstkincs (*fortune d'argent*) pedig azt a földesurat (*seignor*), aki saját földjén (a polgári és büntetőügyekben a jogszolgáltató hatalom teljességét magában foglaló ún. *grant joutise*-zal (a későbbi francia nyelvben: *haute jurisdiction*, ill. *haute justice*) rendelkezik: „*Nus n'a fortune d'or, se il n'est rois. Celle d'argent est au seignor qui a grant joutise an sa terre.*” (I, 94.) Mindez nyilván szorosan összefügg a középkori (és a forradalom előtti újkori) francia jogban ismert „*nulle terre sans seigneur*” princípiumával is, miszerint az ellenkező bizonyításág minden birtokot hűbértokoknak kellett tekinteni. Az itt említett szabályozás tehát semmit sem juttatott az arany-, ill. ezüstkincsből a találónak, az ugyanis mindenkoron a királyt, ill. a *seigneur*t illette meg.

Az *Établissements*-ban ugyanitt olvashatjuk a kincs meghatározását is: „*Fortune est don terre est effondrée.*” Vagyis „kincs az, ami [abban] a földben van [elrejtve], amit megbolygattak”. E meglehetősen lakonikus megfogalmazásból is kitűnik, hogy a kincs esetében – a fentebb idézett szövegrészre is figyelemmel – a földben megtalált (arany-, ill. ezüst)kincsről van szó, amit a földbe rejtettek, és amely akkor kerül elő, mikor a földet „megbolygatták”.

h) A Lévy–Castaldo-féle *Histoire du droit civil* szerzői szerint a római jog kincstalálásra vonatkozó szabályait csak a 14. században fedezték fel újra; a Barbarossa Frigyes által 1158-ban kibocsátott, fentebb kivonatossan idézett rendelet fényében ez a megállapítás nem egészen helytálló.

Kétségtelen azonban az is, hogy még a jogtörténeti értelemben vett újkorban is egy sor olyan jogforrást találunk, amelyek a kincs meghatározott részét a kincstárnak, ill. a földesúrnak rendelik adni.

III. KINCSTALÁLÁSRA VONATKOZÓ SZABÁLYOK AZ ÚJKORBAN - A MODERN POLGÁRI JOGI KODIFIKÁCIÓK ELŐTT

a) Amint arra Coing nyomán rámutathatunk, még az újkorban is találunk az előző pont keretében tárgyaltakhoz hasonló rendelkezéseket, noha az egyéb eredeti tulajdonszerzési módokra vonatkozó szabályok mellett a kincstalálásra vonatkozó iustinianusi jogi szabályok is legalábbis részben érvényesültek.

Coing felhívja a figyelmet arra is, hogy még az újkori territoriális jogokban is lehet olyan kincstalálásra vonatkozó szabályokkal találkozni, amelyeket a *regaliára* vonatkozó rendelkezések hatnak át.

b) Ennek megfelelően írja még Grotius is 1625-ben megjelent fő művében, a *De iure belli ac pacis libri tres*-ben (2, 8, 7), hogy „ez ma nálunk az általánosan elfogadott jog” (ti. hogy a kincs a fejedelmet illeti), és hozzáteszi, hogy „nagyjában ez a *ius gentium* álláspontja is”, hiszen ez a jog érvényes a Grotius-korabeli Németországban, Franciaországban, Angliában, Spanyolországban és Dániában is. Grotius 1631-ben megjelent, nagy hatású tankönyvében is szól a kincstalálásról („*van verborgen schatten*”), ennek kapcsán ugyanakkor a római jogi rezsimit is ismerteti, miszerint aki saját telkében talál kincset, megszerzi annak tulajdonát („*den eighendom bekomt*”), míg az idegen telekben talált kincs fele a telek tulajdonosát („*grond-heer*”), másik fele pedig a találót („*vinder*”) illeti.

c) Simon van Leeuwen első ízben 1664-ben, Leidenben megjelent *Het Rooms-Hollands-Regt* („A római-holland jog”) c. művében az elrejtett kincseken („*verborgen schatten*”) történő tulajdonszerzést illetően a hadrianusi-iustinianusi szabályozást ismerteti: a saját telken talált kincset a telek tulajdonosa szerzi meg, az idegen telken talált kincs fele pedig a telek tulajdonosáé („*grond-Heer*”), másik fele pedig a találóé („*vinder*”). Van Leeuwen azonban rámutat arra is, hogy számos országban a megtalált kincsek („*gevonden schatten*”) az uralkodót illeti meg, ezt azonban a római-holland jogra nézve („nálunk”; „*by ons*”) - Grotius *Inleiding-jére* hivatkozva - „bizonytalannak” („*onzeker*”) minősíti.

d) Vinnius a következőket írja: „a kincseket az uralkodók maguknak vindikálják, mégpedig teljes egészében, bármilyen helyen is találták meg azokat”, és hozzáteszi Grotius szavait, miszerint „ez most” a „*ius commune et quasi gentium*”.

e) Ami a 17. századi Franciaország szokásjogát illeti, Domat kifejezetten rámutat arra, hogy a korabeli, a kincstre vonatkozó francia szokásjogi szabályozás különbözik a római jog kincstalálásra vonatkozó szabályaitól. A *droit coutumier* fő szabályként ugyanis a kincs három részre történő felosztásáról rendelkezett, amelynek lényegét Domat a következőképpen ismerteti: a kincsből egyharmad rész illeti meg a találót, egyharmad rész a tulajdonost, egyharmad rész pedig a

földesurat, pontosabban a fentebb már röviden ismertetett teljes körű jogszolgáltató hatalommal rendelkező „*Seigneur haut Justicier*”-t. Amennyiben pedig a találó a tulajdonos, a kincs egyik fele őt, másik fele pedig a *seigneur*t illeti. Ez a szabályozás egészen a nagy francia forradalomig szívósan tartotta magát; a *Code civil*ben azonban, mint ismert, már a római jogi eredetű feles megosztást intézményesítették.

f) A mágiatilalom posztklasszikus római jogi eredetű konstrukciója még az újkorban is szívósan tartja magát, számos jogforrás tanúsága szerint. Mayer-Maly az idevonatkozó törvényi megoldások mintegy közvetlen előzményeként említi az 1479-es Nürnberger Stadtrechtsreformationt. Ennek 32. titulusa a kincstalálás klasszikus római jogi eredetű szabályait tartalmazza, amennyiben a saját telekben véletlenül talált kincset teljes egészében a találónak adja, míg az idegen telekben talált kincs felét a találónak (*finder*), felét pedig a telektulajdonosnak rendeli adni. Amennyiben viszont a találó tiltott mesterkedést venne igénybe a találás során, a jogforrás a találó részét (*finders tail*) a kincstárnak (*fiscus*) rendeli juttatni.

g) A bajor polgári anyagi jogot átfogóan kodifikáló, rendszerében a gaiusi intézményrendszer követő, modern polgári törvénykönyvnek azonban még nem nevezhető 1756-os Codex Maximilianeus Bavaricus civilis 2. része 3. fejezetének 4. §-a a maga körülményes, kazuisztikus, egyszersmind tankönyvszerű stílusában a kincs (*Schatz*) római jogi alapokon kidolgozott meghatározását adja, miszerint kincseknek a régen eltemetett, befalazott vagy egyébként elrejtett dolgok minősülnek, úgy, hogy azok tulajdonosáról már senki sem tud. A kincstalálásra nézve 1752-ben született meg a bajor Landrechtben ismertetett szabályozás, amelyben viszont inkább a posztklasszikus római jog, ill. a középkor kincstalálásra vonatkozó koncepciói tükröződnek. Fő szabály szerint a kincs kétharmad része a kincstárat, egyharmada pedig a találót illeti, amennyiben valaki a saját tulajdonában lévő dologban találja meg a kincset. Amennyiben pedig idegen dologban találják kincset, a kincs egyharmadán a találó a hely tulajdonosával osztozik, kivéve, ha a kincset nem véletlenül találták meg, hanem azt a tulajdonos tudomása és akarata nélkül kutatták fel vagy ásták ki, ebben az esetben ugyanis a kincs egyharmada kizárólag a „hely” tulajdonosát (*propriarius loci*) illeti meg. Amennyiben azonban természetfeletti, „babonás” eszközöket, tehát mágiikus praktikát vettek igénybe a keresés során (itt a C. 10, 15, 1, 1 fentebb már idézett gondolatai csengenek vissza), az ilyen tiltott eszközökkel kincset kereső személyt a kódex a büntetőjogi jogkövetkezmény kilátásba helyezésével mellett megfosztja az egyébként neki járó résztől, és azt a kincstárnak juttatja. Ez a joghátrány ugyanakkor nem érinti a tulajdonost, amennyiben ő vétlen volt.

h) A mágiatilalomnak a bajor Landrechtben történő felbukkanása – tekintettel arra, hogy 1756-ban járunk – furcsának tűnhet, de e vonatkozásban utalunk

arra, hogy ez a mágikus cselekedetekkel szembeni harc – ahogy Mayer-Maly fogalmaz – még a következő mintegy fél évszázadban is szerepet játszott a kincstalálásra vonatkozó szabályok körében. A kincstalálás szabályait tekintve is rendkívül kazuisztikus 1794-es porosz Allgemeines Landrechtben is találunk olyan szabályt (1. rész, 9. cím, 86. §), amely az ilyen természetfelettinek hitt eszközök segítségével a kincshez jutott személyt megfosztja a kincstől.

Ennek kapcsán Mayer-Maly érzékelhető iróniával rámutat arra, hogy az ALR is mutatja: „a mágiatilalom és a felvilágosodás nem zárták ki teljesen egymást”.

i) A csupán tervezet formájában maradt 1766-os Codex Theresianusban (2, 4, 5. §, 80) is találunk utalást a mágiatilalomra. Ennek átdolgozása, a Horten-féle tervezet (1772–1786) is teljes egészében ezt a koncepciót követi (2, 3, 24), és csak a Martini-féle tervezet tükrözi a felvilágosodás tanait e vonatkozásban, hiszen ez már nem tartja szükségesnek, hogy megtiltsa a mágikus praktika alkalmazását a kincstalálás előtt és során, ill. hogy ahhoz büntető- vagy polgári jogi szankciókat fűzzön. Ez a modern koncepció fog majd tükröződni az 1811-es osztrák ptk. kincstalálásra vonatkozó szabályaiban is.

***

Ami a rövid és hézagos jogtörténeti áttekintésünkben vizsgált szabályokat, ill. azok hatástörténetének értékelését illeti, kétségkívül megállapítható, hogy a modern jogok többségére nem a fenti speciális konstrukciók, hanem az elsősorban a iustinianusi Intitutiókból ismert hadrianusi szabályozás gyakorolt nagy hatást, hiszen az első ízben dokumentálhatóan Hadrianus által intézményesített elgondolás (miszerint az idegen telekben talált kincs tulajdonjogának fele a megtalálót, fele pedig a telek tulajdonosát illeti), valamint Paulus híres definíciója (miszerint a kincs egy bizonyos régen elrejtett, értékes dolog, amelyre már nem emlékeznek, s így nincs tulajdonosa) – persze modernizált formában, olykor persze bizonyos eltérésekkel, de – számos modern (elsősorban, de nem kizárólagosan európai és latin-amerikai) polgári törvénykönyvben szívósan tovább él mind a mai napig. E kérdéskör összehasonlító jogi vizsgálata azonban egy későbbi tanulmány feladata lehet csupán.

IRODALOM

- *A Sváb tükör* (2011). Közreadja: Blazovich L.– Schmidt J. Szeged.
- Blackstone, W. (1765): *Commentaries on the laws of England*. 1. Oxford.
- Bourjon, F. (1747): *Le droit commun de la France et la coutume de Paris*. 1. Paris.
- Coing, H. (1985): *Europäisches Privatrecht*. I. München.
- Domat, J. (1745): *Les lois civiles dans leur ordre naturel*. I. Paris.
- Eckstein, E. (1910): *Das Schatz- und Fundregal und seine Entwicklung in den deutschen Rechten*. Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. 31.

- Ferrière, C.-J. de (1769): *Dictionnaire de droit et de pratique*. Paris.
- Fischer zu Cramburg, R. (2001): *Das Schatzregal. Der obrigkeitliche Anspruch auf das Eigentum an Schatzfunden in den deutschen Rechten*. Höhr-Grenzhausen.
- Földi A. (2011): *Észrevételek a bona fides ausztriai recepciójának kérdéséhez*. In: Rác L. (szerk.): *A német-osztrák jogterület klasszikus magánjogi kodifikációi*. Bp.
- Földi A. – Hamza G. (2014⁹): *A római jog története és intézményei*. Bp.
- Grotius, H. (1631): *Inleiding tot de hollandsche rechtsgeleerdheid*. Graven-Haghe.
- Hamza G. (2002): *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Bp.
- Köbler, G. (2005): *Deutsche Rechtsgeschichte. Ein systematischer Grundriss*. München.
- Lévy, J.-Ph. – Castaldo, A. (2002): *Histoire du droit civil*. Paris.
- Mayer-Maly, Th. (1983): Der Schatzfund in Justinians Institutionen. In: Stein, P. – Lewis, A. D. E. (eds.): *Studies in Justinian's Institutes in Memory of J. A. C. Thomas*. London.
- Mayer-Maly, Th. (1986): Ducente fortuna. In: Bagnall, R. S. – Harris, W. V. (eds.): *Studies in Roman law in memory of A. Arthur Schiller*. Leiden.
- Mayer-Maly, Th. (1992): Komponenten der Regelung des Schatzfundes im Schwabenspiegel. In: D. Medicus, D. – Mertens, H.-J. – Nörr, K. W. – Zöllner, W. (hrsg.): *Festschrift für Hermann Lange zum 70. Geburtstag*. Stuttgart–Berlin–Köln.
- Mayer-Maly, Th. (2003): Der Schatz im Acker. In: Uó.: *Rechtsgeschichtliche Bibelkunde*. Wien–Köln–Weimar.
- Mitteis, H. – Lieberich, H. (1988¹⁸): *Deutsche Rechtsgeschichte*. München.
- Ruzsoly J. (2011): *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Szeged.
- Schmid, W. (2001): *Die Jagd nach dem verlorenen Schatz. Ein Schlüsselmotiv in der Geschichte des Mittelalters*. Landesgeschichte als multidisziplinäre Wissenschaft. Festgabe für Franz Irsigler, Trier.
- Schlosser, H. (2005¹⁰): *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte*. Heidelberg.
- Selb, W. (1964): *Zur Bedeutung des Syrisch-römischen Rechtsbuches*. München.
- Selb, W. – Kaufhold, H. (2002): *Das Syrisch-römische Rechtsbuch*. I–III. Wien.
- Stein, P. (2005): *A római jog Európa történetében*. (Ford. Földi É.) Bp.
- Stürner, W. (hrsg.) (1996): *Die Konstitutionen Friedrichs II. für das Königreich Sizilien*. Hannover.
- *The Établissements de Saint Louis. Thirteenth-century law texts from Tours, Orléans, and Paris* W. (1996) Translated and with an introduction by Akehurst, F. R. P. Philadelphia.
- Tyler, E. M. (ed.) (2000): *Treasure in the Medieval West*. York.
- van Leeuwen, S. (1708): *Het Rooms-Hollands-Regt*. Amsterdam.
- Vinnius, A. (1665⁴): *Institutionum imperialium commentarius*. Amsterdam.
- Viollet, P. (1883): *Les Établissements de Saint Louis*. Paris.
- von Repgow, E. (2005): *A Szász tükör*. Közreadja: Blazovich L. – Schmidt J. Szeged.
- Wieacker, F. (1967²): *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Göttingen.
- Zeumer, K. (1901): *Der begrabene Schatz im Sachsenspiegel I*, 35. Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, 22.
- Zeumer, K. (1913): *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung in Mittelalter und Neuzeit*. Tübingen.

Versengő biztosítékok

Ugyanazon főkötelem záloggal és kezességgel történő biztosítása a római jogban

A római jogban gyakran előfordulhatott, hogy ugyanazon követelést a hitelező érdekében egyaránt biztosították kezességgel és záloggal is. Kérdés, hogy abban az esetben, ha a főkötelem személyi és dologi biztosítékkal egyaránt meg volt erősítve, volt-e valamilyen sorrend, amelyet a hitelezőnek a biztosítékok tekintetében figyelembe kellett vennie követelése érvényesítése során. Továbbá, ha nem volt ilyen sorrend, s a hitelező előbb a kezestől követelte a tartozás megfizetését, a kezes követelhetette-e a hitelezőtől a zálog(jog) átengedését (engedményezését) a teljesítés fejében. További kérdésként merül fel, hogy változtatott-e valamit a jogi helyzeten, ha a zálogtárgy utóbb jogosan egy harmadik személy birtokába került, vagy azt eredetileg is egy harmadik személy kötötte le a főadós érdekében?

I. AZ ENGEDMÉNYEZÉS KÉRDÉSE ABBAN AZ ESETBEN, HA A FŐKÖTELEM KEZESSÉGGEL ÉS ZÁLOGJOGGAL IS BIZTOSÍTVA VAN

A források tanúsága szerint a klasszikus korban nemcsak azt dönthette el szabadon a hitelező, hogy a főadóssal szemben, vagy a *fideiussorral* (kezessel) szemben lép-e fel először, hanem – ha a kötelem záloggal is biztosítva volt – az is szabad belátására volt bízva, hogy inkább a zálogból elégíti-e ki a követelését, vagy ennek megkísérlése nélkül rögtön a kezest perli be:^[1] „*Creditor pignus distrahere non cogitur, si fideiussorem simpliciter acceptum omisso pignore velit convenire.*” (Papin. D.46,1,51,3)

Papinianus szerint a hitelezőt nem kényszerítik arra, hogy a zálogot adja el, ha az egyszerűen elfogadott kezest^[2] – a zálogtárgy figyelmen kívül hagyásával – perelni akarja.

Ugyanezt mondja ki Gordianus császár alábbi *rescriptuma* is: „*Omissis quoque pignoribus fideiussorem a creditoribus utiliter*

[1] Vetter, 1898, 11.; Weiss, 1909, 45–46.; Dernburg, 1864, 367.

[2] A kifejezés minden bizonnyal arra utal, hogy abban az esetben döntheti el szabadon a hitelező, hogy a zálogtárgyból, vagy a kezestől kíván-e kielégítést nyerni, amennyiben nem *fideiussio indemnitas* volt a kezesség típusa.

conveniri, nisi in id quod ex his refici non potuerit acceptus sit, explorati iuris est.”(C.8,40(41),17)

A *rescriptum* szerint ismert jogelv az, hogy a hitelező a zálogot figyelmen kívül hagyva sikeresen perelheti a kezest, kivéve, ha utóbbi csak arra vállalt kezességet, amit a főadóstól nem lehet behajtani.^[3]

A hitelező ezen szabad választási joga a biztosítékok tekintetében azonban minden bizonnyal diszpozitív jellegű volt, s a felek külön megállapodással eltérhettek tőle. Vetter szerint például gyakran kötöttek olyan megállapodást, hogy a hitelezőnek először a zálogtárgyból kell megkísérelnie kielégíteni a követelését. Különösen a *fideiussio indemnitas* esetére volt ez jellemző.^[4]

Hasonlóképpen a zálogszerződésben is ki lehetett kötni – s erre valószínűleg gyakran sor is került –, hogy amint a főadós megfelelő kezest állít a kötelem biztosítékaként, a zálogtárgyon megszűnik a hitelező zálogjoga:^[5] „*Si convenerit, ut pro hypotheca fideiussor daretur, et datus sit, satisfactum videbitur, ut hypotheca liberetur. aliud est, si ius obligationis vendiderit creditor et pecuniam acceperit: tunc enim manent omnes obligationes integrae, quia pretii loco id accipitur, non solutionis nomine.*”(Marc. D.20,6,5,2)

Marcianus azt írja, hogy ha megállapodtak abban, hogy a jelzálog helyett kezest állítanak, és ténylegesen sor került a kezes állításra, akkor feltételezni kell, hogy a hitelező a biztosíték vonatkozásában kielégítést nyert, így a dolog mentesül a zálogjog alól. Másként van azonban, ha a hitelező a követelési jogát adja el, és azért pénzt kap. Mert ekkor valamennyi kötelem fennmarad, hiszen ebben az esetben a pénzt vételárként, nem pedig teljesítésként kapta.

Ellenkező megállapodás hiányában nem volt tehát sorrend felállítva a biztosítékok között a perlés vonatkozásában, azonban ha a hitelező a kezestől hajtotta be a tartozást, s nem a zálogtárgyból nyert kielégítést, akkor köteles volt a főkötelem biztosítékául rendelt zálogjogot a kezesre engedményezni^[6] („*ius pignorum in eum transferre*”), s ez a jog is a követelés „megvételén” (*redemptio nominis*) alapult.^[7] A források^[8] alapján ugyanis megállapítható, hogy a hitelező főadóssal szembeni kereseteinek a teljesítő kezesre történő engedményezésével^[9] párhuzamosan, sőt egyesek^[10] szerint azt megelőzően kialakult a zálog, ill. a zálogjog átruházásának lehetősége is.

Ha tehát a főkötelem biztosítékául a kezesi biztosíték mellett zálogot is rendeltek, a kezes – ha pert indítottak ellene – követelhetette a hitelezőtől, hogy a zálogot

[3] Weiss, 1909, 48–49.

[4] Vetter, 1898, 11.

[5] Weiss, 1909, 45–46. A zálogjog egyes kérdéseiről, szerződéses gyakorlatáról és részben a kezes-séghez való viszonyáról ld. bővebben: Pozsonyi, 2012.

[6] Földi – Hamza, 2014, 445.

[7] Briguglio, 1999, 326.; Weiss, 1909, 46.; C.8,40(41),2pr.

[8] D.20,5,2; D.46,1,57; D.17,1,59,1; C.8,40(41),2.

[9] Benedek – Pókecz Kovács, 2014, 340–341.

[10] Sokolowski, 1891, 117–118.

(zálogjogot) engedményezze rá, mintegy adja el neki. Ennek az engedményezésnek is, ahogyan a főadóssal szembeni keresetek engedményezésének is az ún. adásvételi fikció képezte az alapját, melynek értelmében a kezes, amikor a hitelezőnek fizetett, nem a saját kezesi tartozását fizette meg, hanem a hitelező kereseteiért fizetett vételárat.^[11]

Papinianus volt az első, akinél az adásvételi fikció megjelent a főkötelmet biztosító zálog kapcsán.^[12] Ő ugyanis elismerte, hogy a fizető *fideiussor*nak igénye van arra, hogy a hitelező a főkötelem biztosítékául szolgáló zálogot átengedje neki. Bár a klasszikus jog szerint a *fideiussor* teljesítése révén mindenféle maradvány nélkül megszűnt a főadós és a hitelező közötti kötelem, ennek következményeként pedig megszűnt a járulékos természetű zálogjog is, vagyis így kizárt lett annak az átruházása, ezt azonban Papinianus méltánytalannak találta, s ezért egy jogügyletben összekötötte a kezes teljesítését a hitelező *ius distrahendijével*. A hitelező ugyanis a főkövetelés esedékessé válását követően, amennyiben az adós nem teljesített, eladhatta a zálogtárgyat. Így jogilag nem volt akadály a kezes teljesítését ebből a szempontból a zálogtárgyért fizetett vételárnak tekintsék:^[13] „*Fideiussor conventus officio iudicis adsecutus est, ut emptiois titulo praedium creditori pignori datum susciperet: nihilo minus alteri creditori, qui postea sub eodem pignore contraxit, offerendae pecuniae, quam fideiussor dependit, cum usuris medii temporis facultas erit: nam huiusmodi venditio transferendi pignoris causa necessitate iuris fieri solet.*” (Papin. D.20,5,2)

Papinianus arról ír, hogy egy perbe fogott *fideiussor* a *iudex* segítségével elérte, hogy a hitelezőnek elzálogosított telket adásvétel címén megszerezze. Ugyanakkor egy másik hitelezőnek, aki később ugyanazon dolog elzálogosításáért cserébe kölcsönt adott, joga van ahhoz, hogy a zálogtárgyért cserébe felkínálja a kezesnek a kifizetett pénzüsszeget az időközbeni kamatokkal együtt, mivel egy ilyen típusú adásvételt általában csupán azért kötnek meg, mert az a jog szerint szükséges a zálog átruházásához.

Ebben a jogesetben^[14] tehát, amikor a hitelező a kezeset perelte a tartozás kifizetése érdekében, a kezesnek lehetővé tették, hogy a főadós záloggal terhelt telkét átvegye. Ennek a zálogátruházásnak egy *titulus emptiois* jelentette a jogcímét.^[15]

[11] Ezen sajátos fikció elnevezésével és lényegével kapcsolatosan ld. Medicus, 1976, 391-406., 393.; Dieckmann, 2003, 49.; Levy, 1907, 189-191.; Levy, 1918, 223-224.; Girtanner, 1851, 536.; Schmoedel - Rückert - Zimmermann, 2007, 2497.; Zimmermann, 1996, 135.; Hausmaninger - Selb, 1989, 360-361.; Reichard, 1993, 261-263.; Honsell - Mayer-Maly - Selb, 1987, 284.; Hawellek, 2010, 18.; Az adásvételi fikcióról és annak alkalmazásáról ld. részletesebben: Újvári, 2010, 113-131.; Újvári, 2011, 223-240.

[12] Müller, 1926, 30.

[13] Sokolowski, 1891, 117-118.

[14] Müller, 1926, 30. A jogeset elemzését ld. Briguglio, 1999, 278-280. és 327.

[15] Ebben az esetben a kezes teljesítése ellenére azért nem szűnik meg a hitelező zálogjoga a zálogtárgyon, és tudja azt a kezesre átruházni, mert a fikció értelmében a kezes vételárat fizet a zálogtárgyért, és nem a tartozást egyenlített ki. (Vö. D.20,6,5,2 és Pellechi, 2008, 276-327., 285.)

A kezes szolgáltatása azonban egy önálló, a zálog megvételétől független kötelmi viszonyból ered, ezért a jogtudós a *titulus emptionis* csak „*necessitate iuris*” hozza fel, hogy lehetővé tegye a zálognak a *fideiussor*ra történő átruházását.^[16]

Itt tehát egy fikcióról van szó, s ez a speciális adásvétel – céljára tekintettel – kevesebb jogot biztosít a vevőnek, mint amennyi azt egy hagyományos adásvétel alapján megilletné: a kezes nem tekintendő a zálogtárgy valódi tulajdonosának, a cél csupán az, hogy a lehető legnagyobb mértékben biztosítsák számára kiadási megtérítését.^[17] Ha a kezes megszerezné a zálogtárgy tulajdonjogát, akkor fennállna a főadóssal szembeni gazdagodásának lehetősége. Így a kezesnek a főadóssal szemben csak retenciójoga van a zálogtárgyra, amíg az az általa kifizetett összeget meg nem téríti.^[18]

Utóbb említett jogtudósi vélemény szerint továbbá, ha a zálogtárgy egy másik (későbbi ranghelyen álló) hitelező követelésének biztosítékaként is le volt kötve, akkor a kezes köteles kiadni neki a zálogtárgyat, amennyiben a hátrább álló hitelező hajlandó megtéríteni a kezes számára az utóbbi által az első helyen álló hitelezőnek kifizetett összeget („vételárat”) annak kamataival együtt. Egy tényleges adásvétel esetében nem rendelkezne a második hitelező ilyen joggal a vevővel szemben, hanem pusztán az első helyen álló hitelezővel szemben élhetne a *ius offerendiv*. Bár – ahogy erre Sokolowski és Pellecchi^[19] rámutat – ebben a jogesetben a kezes még nem a zálogjogot szerzi meg, hanem pusztán a zálogtárgyat, pontosabban annak birtokát és a zálogtárgyra vonatkozó visszatartási jogot, úgy vélem, hogy a rangsorban később álló hitelezőnek a kezessel szemben érvényesíthető *ius offerendije* által már a zálogjog megszerzésének irányába mutat a fejlődés.^[20] (Erre utalnak a később ebben a témakörben elemzett források^[21] is.)

A kezes a zálogot a fenti az esetben tehát egy „adásvétel” keretében „*necessitate iuris*” kapta meg, de nem vált annak „teljes értékű tulajdonosává”.

Az adásvétel fikciójának pusztán a „jogi szükségszerűség”-ből történő alkalmazását jól ábrázolja a következő szöveghely is: „*Paulus respondit fideiussorem, in quem pignora a confideiussoribus data translata sunt, non emptoris loco*

[16] Sokolowski, 1891, 118. A „*necessitate iuris*” Briguglio szerint abból következik, hogy ahhoz, hogy a kereset és a zálog engedményezését megvalósítsák, adásvételnek kell történnie. S ez szerinte egy kényszerű *cessio*. Briguglio úgy véli továbbá, hogy a kezes a dologi biztosíték neki történő eladása révén megkapja a relatív zálogkeresetet is. (Vö. Briguglio, 1999, 278–279., 327.)

[17] Természetesen egy „hagyományos” adásvétel esetében sem volt biztos, hogy a vevő azonnal tulajdonossá vált, hiszen az eladónak csupán azt kellett biztosítania, hogy a vevő zavartalanul birtokolhassa a dolgot, s legalább elbirtoklás révén tulajdont szerezhessen felette, ugyanakkor ebben az esetben az adásvétel végső célja jellemzően mégis a vevő tulajdonszerzése volt az áru felett. (Vö. Földi – Hamza, 2014, 517.)

[18] Sokolowski, 1891, 118–119.

[19] Pellecchi, 2008, 300.

[20] Pellecchi szerint nem egységes a modern jogtudomány álláspontja a tekintetben, hogy a kezes ebben az esetben a zálogjogot vagy a zálogtárgyat „vette-e meg” a hitelezőtől. (Vö. Pellecchi, 2008, 279–280.)

[21] C.8,40(41),2pr.; C.8,40(41),2,1; C.8,41(41),11; C.8,40(41),14,1.

substitutum videri, sed eius qui pignora accepit, et ideo rationem fructuum et usurarum haberi oportere.” (Paul. D.46,1,59)

Ebben a forrásban Paulus azt a *responsumot* adja, hogy ha egy kezes megszerzi a kezestársak által nyújtott zálogot, akkor nem vevőként lép a hitelező helyére, vagyis nem úgy kell tekinteni, mintha megvette volna a hitelezőtől a zálogtárgyat, hanem inkább maga is záloghitelezőként jelenik meg, így tekintettel kell lennie a zálogtárgy gyümölcsseire, ill. a kamatokra is.

Paulus a következő szövegben is arról ír, hogy a teljesítő kezes nem tekinthető a zálogtárgy teljes jogú vevőjének: „*Paulus respondit fideiussorem, qui rem pignoris iure obligatam a creditore emit, mandati iudicio conventum ab herede debitoris oblato omni debito restituere cum fructibus cogendum neque habendum similem extraneo emptori, cum in omni contractu bonam fidem praestare debeat.*” (Paul. D.17,1,59,1)

Paulus szerint a *fideiussor*, aki a zálogba adott dolgot a hitelezőtől megvette, köteles a dolgot a gyümölcsseivel együtt kiadni, ha az adós örökösei a megbízás alapján perlik, felajánlván, hogy az egész tartozást megtérítik, és nem kell őt egy idegen vevővel egyenlőnek tekinteni, mert neki a *bona fides*ért minden szerződésnél helyt kell állnia.

A szöveghely^[22] tényállása szerint a kezes, miután teljesített, megkapta – mintegy megvette – a hitelezőtől az adós által a hitelezőnek zálogba adott dolgot. Az adós időközben meghalt, de az örökösei készek megtéríteni a kezesnek a kifizetett teljes összeget, cserébe viszont *actio mandati*val követelik tőle a zálogtárgy gyümölcsökkel együtt történő kiadását. Paulus szerint a kezes köteles az örökösök követelésének a fenti feltételekkel eleget tenni, mivel nem lehet őt egy idegen vevővel azonos jogú vevőnek tekinteni, s a szerződésekből (minden bizonnyal főleg a kezesség háttérjogviszonyát jelentő *mandatumból*)^[23] eredő *bona fides* szabályai szerint kell eljárnia.

Az örökösök által megindított kereset pedig minden bizonnyal az örökhagyó rájuk átszálló *actio mandati directája* volt, amely a kezes – mint megbízott – és a főadós (örökhagyó) – mint megbízó – közötti, a kezesség elvállalására adott *mandatumból* ered, ezért található utalás a *bona fides*re is a jogesetben.^[24]

Tehát a *fideiussor* a fentiek értelmében csak a zálogtárgyat szerezhetette meg^[25] (bizonyos korlátozásokkal), a császári rendeletek azonban már a zálogjognak az átszállásáról beszélnek, amit a kezes a zálogrendelés alapját jelentő követelés engedményezésével együtt igényelhetett:^[26] „*Creditori, qui pro eodem debito*

[22] Müller, 1926, 30.

[23] A kifejezés „*omni contractu*” minden bizonnyal az „adásvételi szerződésre” is vonatkozik, ugyanis a fenti esetben a szerződés valós üzleti céljára tekintettel – amely a kezes regresszigényének biztosítása volt – sem tekinthette magát a *bona fides* alapján teljes értékű vevőnek a kezes.

[24] Pellecchi szerint az *actio mandati* egyfajta *actio pigneraticia in personam* má formálódik át a jogtudós alkalmazásában. (Pellecchi, 2008, 302.)

[25] Vö. Parenti, 2007, 241–279., 277–278.

[26] Sokolowski, 1891, 119.

et pignora et fideiussorem accepit, licet, si malit, fideiussorem convenire in eam pecuniam, in qua se obligaverit. Quod cum facit, debet ius pignorum in eum transferre. Sed cum in alia quoque causa eadem pignora vel hypothecas habet obligatas, non prius compellendus est transferre pignora, quam omne debitum exsolvatur.” (C.8,40(41),2pr.-1)

Severus és Antoninus császárok rendelete alapján, ha a hitelező követelését kezesség és zálogjog is biztosítja, a hitelező szabadon követelheti előbb a kezestől annak teljesítését, ha azonban erre sor kerül, a kezesre kell engedményeznie a zálogjogot.^[27]

Ha viszont ugyanazon zálogtárgy több követelés biztosítékául is le van kötve ugyanannak a hitelezőnek, akkor annak a zálogjogot csak azt követően kell a kezesre engedményeznie, ha valamennyi követelés teljesítésére sor került.^[28]

Amint látható, a császári rendelet ebben az esetben már a zálogjog engedményezéséről szól, nem pusztán a zálogtárgy birtokának megszerzését teszi lehetővé a fizető kezes számára.^[29]

A rendelet arra is rámutat, hogy a kezes nem követelhet a hitelezőtől többet, mint hogy az egy számára jelentéktelenné vált jogot ruházzon át rá. Ezért ha a zálogtárgy még értékkel bírt a hitelező számára, mert például egy másik követelés biztosítékául is szolgált, akkor nem lehetett az átengedését követelni, csak ha a kezes kész volt valamennyi követelést teljesíteni.^[30]

Az alábbi, Diocletianus császár idejéből származó rendelet is arról szól, hogy a hitelező köteles a perbe fogott kezesre engedményezni a követelés biztosítékaként szolgáló zálogjogot: „*Sicut eligendi fideiussores creditor habet potestatem, ita intercessorem postulantem cedi sibi hypothecae sive pignori obligata iure non prius ad solutionem, nisi mandata super hac re fuerit persecutio, convenit argueri.*” (C.8,40(41),21)

A forrás megerősíti a „*libera electio*” elvét, vagyis a hitelező szabadon választhat, hogy a kezeset perli-e, vagy a zálogból kíván-e kielégítést nyerni. Kimondja, hogy a hitelező közvetlenül a kezes ellen fordulhat, de ugyanabban az időben a kezesre kell engedményeznie a meglévő dologi biztosítékokat. Ha meg akarja kapni a kezestől a fizetséget, a hitelező kénytelen a kereseteket engedményezni, a kezeset nem lehet a *cessio* előtti teljesítésre

[27] Briguglio, 1999, 326.; Frezza, 1962, 181.; Provera, 1983, 609-659., 622.; Weiss, 1909, 53.

[28] Weiss, 1909, 53.; Wesener, 1965, 341-361., 346-347.; Schanbacher, 1997, 233-271., 247-248.

[29] Hasonlóképpen a zálogjog fizető kezesre történő engedményezéséről szól a C.8,40(41),11, valamint a C.8,40(41),14,1 is: „*Pignora etenim, quae reo stipulandi nexa fuerunt, ita demum ad vos transeunt, si facta nominis redemptione solutio celebrata est vobisque mandatae sunt actions.*” (C.8,40(41),14,1.) A szöveg hely értelmében, a zálog csak akkor száll át, ha a követelés érvényesítése után teljesítenek, s ekkor a kereseteket a fizető kezesre átruházzák. Tehát Gordianus császár *rescriptuma* szerint a „*redemptio nominis*” révén valósul meg a dologi biztosíték átruházása a hitelezőtől a fizető kezesre, mintegy a kezes teljesítésének „áraként.” (Vö. Briguglio, 1999, 292-293., 329.)

[30] Sokolowski, 1891, 120.

kényszeríteni.^[31] Briguglio szerint ez is azt igazolja, hogy az engedményezésnek a teljesítéssel egyidejűleg kellett megtörténnie, s erre szerinte az *exceptio dolival* lehetett kényszeríteni a hitelezőt.^[32]

Tasse úgy véli, hogy a szöveghely azt is igazolja, hogy a fizető kezes követelhetette a teljesítés időpontjában a hitelezőt megillető valamennyi kézizálog és a jelzálog engedményezését a hitelezőtől.^[33]

Hasonlóképpen benne foglaltatik a kezes zálogra vonatkozó engedményezési igénye az alábbi két szöveghelyben is, amelyek azonban nem csupán a kezes megillető derivatív regressz,^[34] vagyis a hitelező jogából származtatott regresszjog^[35] szempontjából bírnak jelentőséggel, hanem a kezes és a főadós közötti belső jogviszony is érintve van a két jogeset kapcsán: „*Fideiussor, qui pignora vel hypothecas suscepit atque ita pecunias solvit, si mandati agat vel cum eo agatur, exemplo creditoris etiam culpam aestimari oportet. Ceterum iudicio, quod de pignore dato proponitur, conveniri non potest.*” (Papin. D.20,1,2)

A szöveghely értelmében, a *fideiussor*, aki miután a kézizálogot, vagy a jelzálogot átvette, s ennek fejében teljesített, ha a megbízásból eredően perel, vagy őt perlik, ugyanúgy culpáért felel, ahogy a záloghitelező is. Egyébként a keresettel, amelyet a zálogrendelés esetére helyeztek kilátásba, nem lehet őt perelni.^[36]

„*Fideiussor imperitia lapsus alterius quoque contractus, qui personam eius non contingebat, pignora vel hypothecas suscepit et utramque pecuniam creditori solvit, existimans indemnitati suae confusis praediis consuli posse. ob eas res iudicio mandati frustra convenietur et ipse debitorem frustra conveniet, negotiorum autem gestorum actio utriusque necessaria erit: in qua lite culpam aestimari satis est, non etiam casum, quia praedo fideiussor non videtur. creditor ob id factum ad restituendum iudicio, quod de pignore dato redditur, cum videatur ius suum vendidisse, non tenebitur.*” (Papin. D.3,5,31pr.)

A másik fragmentumban^[37] Papinianus azt írja, hogy a kezes a kézizálogot és jelzálogot tapasztalatlansága miatt egy másik adósságra vonatkozóan is átvette, amelyért nem vállalt kezességet, és mindkét tartozást kifizette a hitelezőnek, ami során feltételezte, hogy a megtérítési igényének érvényesítésére a nála lévő – zálogul lekötött – telkeket igénybe veheti. A *mandatum*ból eredően sikertelenül fog perelni a kezes és őt is sikertelenül fogják perelni. Sokkal inkább mindkét

[31] „*Non prius ad solutionem, nisi mandata super hac re fuerit persecutio, convenit argueri.*” (Vö. Briguglio, 1999, 329–330.)

[32] Uo.

[33] Tasse, 1931, 42.

[34] A kifejezéshez ld. bővebben: Dieckmann, 2003, 41–42.; Wacke, 2010, 19.; Újvári, 2014, 309–350., 309–310.

[35] Az ún. derivatív regressz esetén a fizető kezes a hitelezőt a főadóssal szemben megillető kereseteket engedményezteti magára, s azok segítségével tudja érvényesíteni a főadóssal szembeni megtérítési igényét. Ezért tekinthetjük ezt a hitelező jogából származtatott regresszjognak.

[36] Pellicchi, 2008, 304.

[37] A szöveghelyhez ld. Parenti, 2007, 274–277.

félnek az *actio negotiorum gestorum* áll a rendelkezésére. Ebben a jogvitában elég, ha a *culpáért felel, nem pedig a véletlenért, mivel a kezes nem tűnik „praedo”-nak* (rablónak/birtokháborítóknak). A záloghitelező ebben az esetben nem felel az alapján a kereset alapján, amelyet a zálogból eredően szoktak adni, mert úgy tekintik, mintha az őt megillető eladási joggal élt volna.

Az első szöveghelyben a kezes az általa biztosított tartozást fizette meg, a második szöveghelyben pedig emellett egy olyan tartozást is, amelyért nem vállalt kezességet.^[38]

A *responsumok*ban a kezes és a főadós közötti belső jogviszonyból származó igényekről van szó. Az első szöveghelyben ezeket az igényeket az *actio mandati directával* és *contrariával*, a második szöveghelyben pedig ezek mellett a keresetek mellett – azon követelés vonatkozásában, amelyet anélkül teljesített a kezes, hogy azért kezességet vállalt volna – az *actio negotiorum gestorum directával* és *contrariával* érvényesíthetik a felek. Papinianus azonban a „*iudicium quod de pignore dato proponitur/redditur*”-t, vagyis valószínűleg az *in personam actio pigneraticia* megadását mindkét esetben megtagadja. Kaser szerint a főadós (zálogadós) az első jogesetnél azért nem élhet ezzel a keresettel, mert nem a kezesnek, hanem a hitelezőnek kötötte le zálogul a zálogtárgyat. A második jogeset értelmében azonban a hitelező sem felel a főadósnak, mivel a (zálog) jogát a fizetés ellenében eladta a kezesnek. Ugyanis a hitelező, akinek a követelését kezességgel és zálogjoggal is biztosították, jogosult a főkövetelésen kívül a zálogot is engedményezni a fizető kezesre, azért hogy ő a főadóssal szembeni regresszjogát érvényesíthesse.^[39]

A jogtudós továbbá azt mondja, hogy a kezes a hitelezőtől átvett zálogtárgy vonatkozásában a vele szemben megindított *actio mandati directa*^[40] alapján ugyanúgy *culpáért fog felelni a főadós felé, mint ahogy a záloghitelező is felelni az actio pigneraticia* alapján. Ugyanez állapítható meg az *actio negotiorum gestorum directa* esetében is, ugyanis a kezes, aki a zálogot megszerezte a tartozás kifizetéséért, jóhiszemű volt, így nem esik azonos elbírálás alá egy *praedóval* (rosszhiszemű birtokossal), ezért csupán a gondatlanságért felel.^[41]

A kezesség és a zálog viszonylatában további kérdésként merül fel, hogy a kezest minden esetben megillette-e a zálogjog engedményezéséhez fűződő jog, és ha nem, akkor milyen feltételeket kellett teljesítenie az engedményezéshez.

Knorr véleménye szerint, ha a hitelező csak a kezesség elvállalását követően rendelt zálogot, a kezes nem követelhette a zálogjog engedményezését, a *cessio* joga csak abban az esetben illette meg a kezest, ha az a kezességet a már

[38] Kaser szerint ezt azért tette, mert tapasztalatlansága miatt nem volt vele tisztában, hogy a másik kötelezettségért való kezességvállalással nem bízták meg. (Vö. Kaser, 1979, 319–345., 341.)

[39] Uo. 340–342.

[40] Kaser *actio mandati contrariáról* és *actio negotiorum gestorum contrariáról* ír (Vö. Uo. 342.), viszont valószínűbbnek tűnik mindkét esetben a *directa actio* megadása, ha a főadós indít keresetet a kezessel szemben a köztük lévő belső jogviszonyból eredően.

[41] Uo.

korábban rendelt zálogra tekintettel vállalta el.^[42] Sokolowski is egyetért ezzel a véleménnyel.^[43]

Azt a magyarázatot adják erre a megoldásra, hogy a zálogszerződés eltérő megállapodás hiányában csak a hitelező és az adós közti jogviszonyra vonatkozik, így a szerződés a kezes vonatkozásában *res inter alios acta*, amelyből tehát a kezeset nem illethetik meg jogok, és nem terhelhetik kötelezettségek sem. Knorr szerint az erre vonatkozó *constitutiók*^[44] arra az esetre korlátozandók, ahol a kezes a már megkötött zálogszerződésre tekintettel vállalta el a kezességet.^[45] Knorr tehát gyakorlatilag egy szerződéses megegyezést vár el a hitelező és a kezes között a dologi biztosítékok vonatkozásában.^[46] Knorr szerint a vonatkozó rendeletek ugyanis csupán *rescriptumok*, amelyek egy adott esetre vonatkozóan hoznak meg egy döntést. Így ezeket a *rescriptumok*at megszorítóan kell értelmezni, mert kiterjesztő értelmezés esetén a hitelező kerülne hátrányos helyzetbe. Bár csak ritkán fordul elő, hogy amennyiben a kötelelem biztosítékaként zálogot rendelnek, azt a kezes a kezesség elvállalásakor ne venné figyelembe, mégis előfordulhat, hogy a hitelező a kezesség elvállalását követően, abból a célból, hogy még erősebben legyen biztosítva, egy zálogot is követel a főadóstól. Továbbá az is lehetséges, hogy a hitelezőnek a főadóssal szemben más követelései is fennállnak, de ezek közül csak egy van zálogjoggal biztosítva. Általában a hitelezőnek lehetősége van arra, hogy a követelések behajtása során az adós teljes vagyonát, beleértve a zálogtárgyat is igénybe vegye. Ha azonban a kezesség elvállalását követően keletkezett zálogjogot a kezesre kellene engedményeznie, a zálogjog vonatkozásában a kezes elsőbbséget élvezne a hitelezővel szemben. A C.8,40(41),2 pedig csak arra az esetre tartalmaz egy ilyen értelmű kivételt,^[47] ha a hitelező többi követelésének biztosítására is lekötötték ugyanazt a zálogtárgyat.^[48]

Knorral szemben Hasenbalg azzal érvel, hogy Knorr nem konzekvens, amikor a főkötelelem esetében nem kíván meg semmilyen különleges „kapcsolatot” a kezes és az adós között, hanem pusztán méltányosságból lehetségesnek tartja az engedményezést, a zálogjog esetében azonban szükségesnek tart valamilyen kapcsolatot kettőjük között. Másrészt a hitelező és a főadós közötti, ill. a hitelező és a zálogot nyújtó harmadik személy közötti szerződés abban az esetben is *res inter alios acta* marad, ha a kezességet a zálogszerződés megkötését követően vállalták el. Pusztán abból a tényből, hogy a zálogjog már fennállt a kezesi szerződés megkötésének idején, ugyanis még nem lehet arra következtetni, hogy

[42] Knorr, 1846, 167-209., 170.; Dieckmann, 2003, 45.

[43] Sokolowski, 1891, 114-115.

[44] C.8,40(41),2; C.8,40(41),11; C.8,40(41),21.

[45] Knorr, 1846, 170.

[46] Dieckmann, 2003, 45.

[47] Weiss, 1909, 53.

[48] Knorr, 1846, 170-172.

egy hallgatóságos megállapodás jött létre a hitelező és a kezes között, miszerint a kezes csak akkor vállalja a kezességet, ha a hitelező hajlandó engedményezni a zálogjogot a teljesítése esetén.^[49]

A kezes engedményezéshez való joga – Hasenbalg szerint – sokkal inkább csupán a hitelező és a *fideiussor* közötti kapcsolaton alapul, s egyedül annak a ténynek van jelentősége, hogy a hitelezőt az engedményezés időpontjában az adott biztosíték megilleti-e. Az engedményezés lehetővé tételének ugyanis a legfontosabb alapja a méltányosság volt: úgy méltányos, hogy a hitelező a fizető kezesre engedményezze azt, ami a kezes számára megtérítési igénye szempontjából jelentőséggel bír. Ezen cél eléréséhez a járulékos jogviszony felhasználása csupán eszközként szolgál.^[50]

Hasenbalg szerint tehát az engedményezés valamennyi, a főkötelem biztosítékául rendelt akcesszórius követelésre kiterjedt,^[51] függetlenül attól, hogy a kezes ezekre való tekintettel vállalta-e el a kezességet, vagy sem, függetlenül azok keletkezésének idejétől és attól is, hogy tudott-e róluk a kezes, vagy sem.^[52] Ez szerinte az engedményezésre vonatkozó általános jogelv szerint történik így.^[53] Mühlenbruch szerint, ha valaki egy követelés *cessiójára* kötelezett, akkor azt teljes mértékben, vagyis minden ahhoz kapcsolódó joggal együtt kell engedményeznie.^[54] A fenti alapelvből tehát az következik, hogy a hitelezőnek abban az esetben kell a zálogjogot engedményeznie, ha az a kezes teljesítése idején fennállt. A zálogjog *cessiójához* való jogot a kezes a fizetése alapján szerzi meg, amelynek során mintegy megvásárolja a követelést annak minden járulékával együtt.^[55]

A fenti alapelv azonban nem alkalmazható minden megszorítás nélkül. Ha ugyanis egyértelműen azt állítanánk, hogy amennyiben a hitelező a főkötelem engedményezésére kötelezett, a mellékkötelemkből fakadó valamennyi követelést pusztán azok járulékos természete alapján engedményeznie kellene a hitelezőnek, ebből a következtetésből számára komoly nehézségek adódhatnának – mint alább látni fogjuk.^[56] A hitelező megtagadhatta a *cessiót*, ha bizonyítani tudta, hogy gazdasági érdekében állt, hogy az adott keresetet ne engedményezze a kezesre, mivel a kereset engedményezéséhez való jog azon a gondolaton alapult, hogy úgy igazságos, ha a hitelező csak azt ruházza át, ami számára már nem bír jelentőséggel, viszont a *fideiussor* számára előnyös lehet.^[57] A C.8,40(41),2 is világosan kimondja, hogy sem a főkötelemről, sem

[49] Hasenbalg, 1870, 447–449.

[50] Uo. 447–449. Dieckmann, 2003, 46. Tasse is úgy véli, hogy a kezességvállalást és a kölcsönnyújtást követően a hitelező birtokába került zálogot is engedményezni kell, mint a főkötelem akcesszióját. (Vö. Tasse, 1931, 42–43.)

[51] Kremer, 1902, 126–127.

[52] Dieckmann, 2003, 46.

[53] Hasenbalg, 1870, 443–445.

[54] Mühlenbruch, 1836, 418.

[55] Muermann, 1932, 24.

[56] Hasenbalg, 1870, 452.

[57] Dernburg, 1864, 367.

pedig a járulékos mellékkötelmekből származó keresetek engedményezéséből nem származhat kára a hitelezőnek.^[58]

A hitelezőt a következő esetekben érhetné hátrány az engedményezés következtében: a) Egyrészt akkor, ha a zálogjog a teljes követelés biztosítékául szolgált, míg a *fideiussor* csak a követelés egy részéért vállalt kezességet.^[59] A hitelező – mint láttuk – csupán abból a méltányossági megfontolásból köteles a kezesre engedményezni a kereseteit, hogy elősegítse a kezes megtérítési igényének érvényesítését, ha a keresetekre neki már nincs többé szüksége. Ez a méltányossági megfontolás egy részteljesítés esetében azonban nem érvényesül. Ugyanis amennyiben a hitelező engedményezi a kereseteit, elveszíti a főadóssal szembeni előnyös jogi helyzetét, ami csak abban az esetben nem jelent problémát, ha már teljes kielégítést nyert. Ebben az esetben ugyanis már nincs szüksége sem a főadóssal szembeni keresetére, sem a biztosítékokra. A követelés egy részének teljesítése esetében azonban továbbra is érdeke fűződik a követelés és a biztosítékok megtartásához.^[60]

b) A hitelezőnek szintén problémát jelenthet a zálogjog engedményezése, ha annak ellenére is érdekében áll a biztosíték további megtartása, hogy a kezes kielégítette a kezességgel is biztosított követelését. Így például, ha a zálogjog több követelést biztosít, és ezek közül csak egyre vállalt a *fideiussor* kezességet. Ebben az esetben érdekkonfliktus keletkezik a fizető kezes és a hitelező között a dologi biztosíték vonatkozásában. Mivel a római jog szabályai szerint a hitelező jogi helyzete nem rosszabbodhat a kereset, vagy a biztosítékok engedményezése révén, ezt az érdekkonfliktust a hitelező javára oldják fel.^[61] Ilyen esetekben a kezes csak akkor követelheti a zálogjog engedményezését, ha a teljes tartozást, illetőleg valamennyi tartozást megtéríti a hitelezőnek. Így abban az esetben is, ha a hitelezőnek két, ugyanazon adóssal szemben fennálló különböző követelése biztosítékául, ugyanazon a dolgon két különböző zálogjoga áll fent, és a kezes csak a követelések egyikéért vállalt kezességet, csak mindkét követelés kifizetését követően követelheti a zálogjog engedményezését.^[62]

c) Knorr szerint – harmadik lehetőségként – különösen az jelent problémát, ha a hitelezőnek a kezességgel biztosított követelés további biztosítékául egy zálogtárgyat is átadtak, és a hitelezőnek ugyanazzal az adóssal szemben van egy másik követelése is, amelyet sem kezességgel, sem pedig zálogjoggal nem biztosítottak, hiszen erre az esetre nem vonatkozik a C.8,40(41), 2 szabályozása.^[63] Gordianus császár *rescriptuma*^[64] szerint azonban a hitelező ebben a helyzetben is védelemben részesült. A hitelező ugyanis az ún. *pignus Gordianum* értelmében abban az

[58] Hasenbalg, 1870, 450.

[59] Uo. 454.

[60] Dieckmann, 2003, 48.

[61] Uo.

[62] C.8,40(41),2,1; Hasenbalg, 1870, 454–458.; Brockhues, 1896, 17–18.; Dieckmann, 2003, 48.; Girtanner, 1851, 534.

[63] Knorr, 1846, 170–172.

[64] C.8,26,1,2.

esetben is megtarthatta a zálogot, ha teljesítették a kezességgel és zálogjoggal is biztosított kötelemből származó követelését, a célból, hogy a másik tartozás megtérítését is biztosítsa a zálogtárgy.^[65] Így ebben az esetben is csak akkor követelhetette a kezes az engedményezést, ha az általa nem biztosított követelést is teljesítette.

A fentiekre tekintettel tehát az az alapelv állapítható meg, hogy a hitelező csak abban az esetben kötelezhető az engedményezésre, ha a főadóssal szemben fennálló másik követelés kifizetése révén mindenféle hátránnyal szemben biztosítva lesz.^[66]

Végül szintén nem kell engedményezni a zálogjogot a hitelezőnek, ha azon valamilyen speciális retenció jog illeti meg.^[67]

Ezen eseteken kívül viszont megállapítható, hogy a zálogtárgy lekötésének időpontja nem befolyásolja a kezes engedményezési igényét. Nem csak a kezességvállalás előtt, vagy azzal egyidejűleg alapított zálogjog illeti meg a fizető kezest, hanem az azt követően alapított is. Sőt egyesek szerint még a kezes általi teljesítést követően a hitelező birtokába kerülő zálogtárgyra is vonatkozik a *cessio*, mert azt a főkövetelés járulékaként át kell ruházni az engedményesre,^[68] így a kezesre is.

II. A FIZETŐ KEZES MEGTÉRÍTÉSI IGÉNYÉNEK ALAKULÁSA, HA A ZÁLOGTÁRGY EGY HARMADIK SZEMÉLY BIRTOKÁBAN VAN

További tisztázandó kérdés lehet, hogy mi a helyzet akkor, ha a követelés záloggal és kezességgel is biztosítva van, s a zálog utóbb a főadóstól eltérő más személyhez (jogos birtokoshoz) kerül, és a hitelező a kezestől követeli a teljesítést. Követelheti-e ebben az esetben is a fizető kezes a hitelezőtől – a főkötelelem engedményezése mellett – a zálogjog engedményezését is, vagy sem?

A források általánosan, (a zálogbirtokos, vagy zálogot lekött személyére tekintet nélkül) biztosítják a fizető kezesnek azt a jogot, hogy követelhesse a hitelezőtől a főkövetelés mellett a zálogjogok (legyen szó kézizálogról vagy jelzálogról) engedményezését is.^[69]

A következő *constitutio* a harmadik személy birtokában lévő zálog engedményezéséről rendelkezik a fizető kezes javára:^[70] „*Mandati actio personalis est. Quae si nomine fideiussoris vel adversus debitorem seu heredes eius competit, praeses provinciae quae deberi compererit reddi iubebit. Pignora etenim, quae reo stipulandi nexa fuerunt, ita demum ad vos transeunt, si facta nominis*

[65] Weiss, 1909, 53–55.; Schanbacher, 1997, 247–248.

[66] Hasenbalg, 1870, 456–458.

[67] Brockhues, 1896, 19.

[68] D.18,4,6.

[69] C.8,40(41),2; C.8,40(41),11; C.8,40(41),21.

[70] Knorr, 1846, 170.

redemptione solutio celebrata est vobisque mandatae sunt actiones. Quod si factum est, ea quoque vobis persequentibus adversus possessores extraordinariam iurisdictionem idem vir clarissimus impertiet.” (C.8,40(41),14pr.-2)

Gordianus császár rendelete szerint az *actio mandati* egy *in personam actio*. Ha a *fideiussor*t követeléséből eredően megilleti az *actio mandati* a főadóssal, vagy annak örökösével szemben, akkor a provinciai előljáró megítéli mindazt, amivel szerinte tartoznak.

A zálogok, amelyek a *stipulatio* adósa által le vannak kötve, csak akkor szállnak át a *fideiussorra*, ha a követelés megváltása után teljesít, és a kereseteket átruházzák rá.^[71] Ha ez megtörtént, akkor a provinciai előljáró a zálog birtokosával szemben *iurisdictione extraordinaria* révén segíteni fog.

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a klasszikus jogban a kezes mindenképpen követelhetette a hitelezőtől a zálogjogok engedményezését függetlenül attól, hogy kinél volt a zálogtárgy.^[72]

III. A ZÁLOGJOG ENGEDMÉNYEZÉSÉNEK KÉRDÉSE, HA A ZÁLOGTÁRGYAT EGY HARMADIK SZEMÉLY BOCSÁTOTTA RENDELKEZÉSRE

A kezes és a zálogot nyújtó harmadik személy megtérítési igényének vizsgálatát jelentősen megnehezíti az a tény, hogy a klasszikus kori források ugyan beszélnek a kezesség és a zálogjog viszonyáról, de arról már nem tesznek külön említést, hogy van-e eltérés ezen viszony vonatkozásában a tényállások között, attól függően, hogy a zálogot a főadós, vagy helyette egy harmadik személy nyújtotta-e.^[73] Ugyanakkor – ahogy azt korábban láthattuk – a klasszikus kori (és poszt-klasszikus kori) jogtudósi vélemények és császári rendeletek általánosan fogalmaznak, amikor a zálog és a kezes viszonyát vizsgálva arról írnak, hogy a fizető kezes követelheti a hitelezőtől a főkövetelés mellett a zálog engedményezését (adott esetben korábban a zálogtárgy „átruházását” is), amennyiben ez nem ellentétes a hitelező érdekeivel. Ebből az általános megfogalmazásból viszont arra lehet következtetni, hogy ez a jog minden esetben megilleti a kezest függetlenül attól, hogy a főadós, vagy egy harmadik személy kötötte-e le a zálogtárgyat, továbbá attól is, hogy a teljesítés, illetve az engedményezés időpontjában

[71] Provera szerint a kezes fizetésével egyidejűleg (*redemptio nominis* révén) szerzi meg a hitelező főadóssal szembeni keresetét és egyben a *ius pignorum*ot is. (Vö. Provera, 1983, 624–625.) Pellicchi is úgy véli, hogy a főadós elleni *in personam actio* mellett egy *vindicatio pignorum* is a kezes rendelkezésére áll a relatív birtokosokkal szemben. Emellett felhívja a figyelmet, hogy a *redemptio nominis* sémája csak ebben a szöveghelyben jelenik meg biztosan. (Vö. Pellicchi, 2008, 313–314.)

[72] Dernburg, 1864, 367.; Brockhues, 1896, 22.; Barkhausen, 1906, 30.

[73] Ez minden bizonnyal abból a tényből is ered, hogy viszonylag ritkán, kivételesen fordult csak elő, hogy egy harmadik személy dolgát kötötték le zálogként a főadós érdekében. (Vö. Liebs, 2003, 250.)

kinél található a zálogtárgy.^[74] Ennek egyedüli korlátját az képezte, hogy az engedményezés nem sérthette a hitelező érdekeit.^[75]

Megállapítható tehát, hogy a kezesség és a zálogjog vonatkozásában a klasszikus korban alapvetően a biztosítékok típusa határozta meg a megtérítési igények viszonyát, nem pedig a biztosítékok nyújtó személyek érdekeltisége magában a főkötelemben. (Mindegy, hogy a főadós nyújtotta-e a zálogot, vagy egy harmadik személy.)

A klasszikus jog szerint tehát a fizető kezes a hitelezőtől a harmadik személy által nyújtott zálogjog engedményezését is követelhetette.^[76] Így a klasszikus jogban a kezes a zálogot nyújtó harmadik személlyel szemben kedvezőbb helyzetben volt, a kezes ugyanis a legtöbb esetben követelhetette a hitelezőtől, hogy az engedményezze rá a főkövetelést annak minden járulékával, így a kézzizálogjoggal vagy jelzálogjoggal együtt.^[77] Abból indultak ki ugyanis, hogy a kezes éppen a már nyújtott zálogra tekintettel vállalta el a kezességet, de ettől függetlenül is úgy tűnt méltányosnak, ha magára engedményeztethette a zálogjogot is. Ebből azonban logikailag arra lehet következtetni, hogy fordított esetben a zálogadós nem követelhetette a kezessel szembeni követelések engedményezését.^[78]

IV. A IUSTINIANUSI SZABÁLYOZÁS A KEZESSÉG ÉS A ZÁLOGJOG TALÁLKOZÁSA VONATKOZÁSÁBAN

Ismert, hogy a klasszikus korban a hitelező szabadon eldönthette, hogy előbb a kezestől vagy a főadóstól próbálja-e meg behajtani a követelését, vagy esetleg a biztosítékként lekötött zálogtárgyból akar-e kielégítést nyerni. Ezt a szabad választási jogát azonban Iustinianus korlátozta.^[79]

Iustinianus a Nov.4,1-ben úgy rendelkezett, hogy a hitelezőnek előbb a főadóssal szemben kell fellépnie, és csak az előbbi eredménytelen perlése esetén indíthat pert a kezes ellen.^[80] (Feltéve, hogy a főadós elérhető, ill. hogy a kezes biztosítja a főadós megjelenését.) Abban az esetben, ha a főkötelelem biztosítékául a főadós egy zálogot is rendelt, akkor előbb ennek értékesítése révén kell megpróbálnia a hitelezőnek kielégíteni a követelését, s csak ezt követően léphet fel a kezessel szemben. Kérdés azonban, hogy mi a helyzet abban az esetben, ha a főadós által lekötött zálogtárgy utóbb más személy birtokába került?^[81]

Iustinianus ezt az esetet a főadós személyétől eltérő zálogbirtokos javára

[74] Hasenbalg, 1870, 443.; Brockhues, 1896, 22.

[75] Dernburg, 1864, 367.; Barkhausen, 1906, 30.; C.8,40(41),2; C.8,40(41),11; C.8,40(41),21; D.20,5,2; Brockhues, 1896, 19-22.

[76] Dernburg, 1864, 367.; Barkhausen, 1906, 30.

[77] Muermann, 1932, 21-22.

[78] Dernburg, 1864, 367.; Barkhausen, 1906, 30.

[79] Hasenbalg, 1870, 525.

[80] Molnár - Jakab, 2008, 367.

[81] Hasenbalg, 1870, 526.

döntötte el. Ha a hitelező a főadós által zálogul lekötött, de egy harmadik személy birtokába került zálogból szeretné kielégíteni a követelését, ez utóbbi harmadik személy követelheti, hogy előbb próbálja meg a főadóstól, vagy a kezestől behajtani a követelését. Ugyan a Nov.4,2^[82] csak a kezest említi, de ezt összekapcsolva a Nov.4,1-gyel már egyértelmű, hogy a sorrend a következő: főadós, kezes, harmadik zálogbirtokos.^[83]

Iustinianus rendelkezése alapján tehát az idegen zálogbirtokossal szemben csak abban az esetben lehet fellépni, ha a hitelező a főadóst és a kezest eredménytelenül perelte. Ennek megfelelően az idegen zálogbirtokos *beneficium excussionis*sal követelheti, hogy a hitelező először a kezest perelje be.^[84]

A Novella rendelkezéseiből az is következik, hogy ha a *beneficium excussionis* ellenére a hitelező valamilyen oknál fogva mégis a kezestől követeli a tartozás megfizetését a főadós helyett, akkor a kezes követelheti a hitelezőtől, hogy az engedményezze rá a főadóssal szembeni kereseteit annak járulékos kereseteivel együtt (*beneficium cedendarum actionum*). Így a fizető kezes megszerzi az engedményezés révén a főkövetelést biztosító zálogköveteléseket is. Ha azonban a főadós által rendelt zálog utóbb egy harmadik személyhez került, akkor a Nov.4,2 alapján ebben az esetben az engedményezett zálogkövetelés nem lesz a kezes hasznára, ugyanis a harmadik zálogbirtokos egy *exceptio dolival* védekezhet, és arra hivatkozhat, hogy magával a hitelezővel szemben is élhetett volna az *exceptio ordinis*szel, és arra kényszeríthette volna, hogy előbb a kezestől próbálja meg behajtani a követelését, így ezt a hitelező nevében (és keresetével) perlő kezesnek is el kell fogadnia.^[85]

[82] „*Sed neque ad res debitorum quae ab aliis detinentur veniat prius, antequam transeat viam super personalibus et contra mandatores et fideiussores et sponsos: sicque ad res veniens principalis, sive ab alio teneantur, et detinentes eas conveniens, si neque inde habuerit satisfactionem, tunc veniat adversus res fideiussorum et mandatorum et sponsorum. Idem est dicere vel si quos habuerint omnes ipsi sibimet obligatos et qui hypothecariis actionibus teneri possint. Contra principales tamen et existentes apud eos res (sive personalibus sive hypothecariis mox sive ambabus uti voluerit) omnem ei damus licentiam, quae dudum a nobis dicta est, et viam et ordinem in aliis personis casibusque sancitam. Et non solum hoc in creditoribus dicimus, sed et si quis emerit aliquid ab aliquo, deinde acceperit eum quem vocant confirmatorem, et moveatur in aliquo venditionis conventio contra venditorem facta, non adversus confirmatorem mox emptor accedat, neque tenentem aliquid rerum venditoris, sed ad venditorem prius, et sic ad confirmatorem, et tertio loco contra detentatorem. Eadem etiam hic existente divisione super praesentibus et absentibus, quam dudum in fideiussoribus et mandatoribus et sponsoribus ac creditoribus (causa debitorum) sancivimus; similiter obtiente etiam in aliis contractibus, in quibus fideiussores aliqui aut mandatores aut sponsos accipiuntur, et in ipsis principalibus ex utroque et in heredibus eorum et successoribus. Antiqua siquidem lex haec valeat rursus et cum huiusmodi iustitia atque divisione nostrus subiectos foveat.”(Nov.4,2)*

[83] Hasenbalg, 1870, 526–527.

[84] Tasse, 1931, 42–43. Tasse szerint, ha az idegen zálogbirtokos mégis kielégítette a hitelezőt, akkor megillette a *beneficium cedendarum actionum*, amelynek segítségével nemcsak a főadóssal szemben érvényesíthette a megtérítési igényét, hanem a kezessel szemben is. (Vö. Tasse, 1931, 42–43.) Knorr szerint a *beneficium excussionis* csak abban az esetben illette meg az idegen zálogbirtokost, ha a kezességet azelőtt vállalták, mielőtt megszerezte volna a zálogtárgy birtokát, s ezt megelőzően nem engedte el a hitelező a kezes tartozását. (Vö. Knorr, 1846, 205.)

[85] Hasenbalg, 1870, 526–527.

Ha tehát a kezes fizetését követően a hitelező engedményezné is az idegen zálogadóssal szembeni *actio hypothecariát* a kezesre, az idegen zálogadós a kezessel szemben is élhetne ugyanazokkal a kifogásokkal, amelyek a hitelezővel szemben megilletik, így végül eredménytelen maradna vele szemben a per. Van olyan vélemény is, amely szerint, mivel az idegen zálogadós felelőssége szubszidiárius, a kezes teljesítésével közvetlenül szabadul a kötelemből.^[86]

Iustinianus - Hasenbalg szerint - valószínűleg azért részesítette előnyben a főadóstól eltérő zálogbirtokost, mert az semmilyen közvetlen kapcsolatban, vagyis semmilyen személyes kapcsolatban nem állt a főkötelelemmel, pusztán egy számára véletlen körülmény következtében került azzal kapcsolatba azáltal, hogy az általa birtokolt dolgot a főadós zálogul kötötte le.^[87]

Knorr viszont úgy véli, hogy nem kizárt, hogy Iustinianus az eredeti (tehát a főadóssal azonos) zálogadós helyzetét szerette volna megkönnyíteni a rendelet segítségével. Neki ugyanis főszabály szerint el lehetett idegeníteni a jelzálogot, s ezt könnyebben meg tudta valósítani, ha a zálogtárgy jövőbeli birtokosa védve volt annak a veszélyétől, hogy a főadóst és a kezeset megelőzően a zálogtárgy kiadására perelhessék.^[88]

Knorr szerint továbbá, mivel a rendelet a harmadik zálogbirtokost védte az által, hogy a hitelezőnek előbb a főadóst és a kezeset kellett perelnie, a hitelező nem engedhette el a kezes tartozását anélkül, hogy ne tartozott volna emiatt a zálogbirtokosnak felelősséggel, kivéve, ha a kezességvállalásra azt követően került sor, hogy a zálogtárgy a harmadik személyhez került.^[89]

Arra a kérdésre, hogy abban az esetben, ha a hitelező felad egy harmadik személy által rendelt zálogjogot, ezzel megsérti-e a kezessel szembeni, *beneficium ordinis*ből eredő kötelezettségét, Hasenbalg nemleges választ ad. Hiszen akkor sem terheli a hitelezőt semmilyen gondossági kötelezettség a kezessel szemben a zálogtárgy megtartása vonatkozásában, ha a főadós által lekötött zálogtárgy utóbb egy harmadik személy birtokába kerül. Így ez még kevésbé terheli abban az esetben, ha már eleve egy harmadik személy köti le a dolgot biztosítéskül. Továbbá a Novellákban sehol sem található olyan rendelkezés, amely azt írná elő, hogy a hitelezőnek előbb a harmadik személy által rendelt zálogból kellene megpróbálnia kielégíteni a követelését, s csak ezt követően fordulhatna a kezes ellen.^[90]

Kaser szerint, ha a hitelező a zálogtárgy főadóstól eltérő birtokosa ellen indít keresetet, akkor egy kifogással azt lehet követelni a hitelezőtől, hogy előbb a

[86] Brockhues, 1896, 22–23.

[87] Hasenbalg, 1870, 526.

[88] Knorr, 1846, 199. Knorr valószínűleg arra gondolhatott, hogy a főadós így könnyebben el tudta adni a zálogtárgyat, s mivel a rendelet alapján kisebb volt a veszélye annak, hogy a rajta lévő teher miatt a zálogtárgyat a vevőtől elperelje a hitelező, a főadós magasabb vételárat alkudhatott ki érte, s így nagyobb lehetőség nyílt számára arra, hogy a befolyt vételárból a hitelezőt kielégítse.

[89] Knorr, 1846, 202.

[90] Hasenbalg, 1870, 576.

főadóstól, ill. a kezesektől próbálja meg behajtani a követelését. Ez az ún. „*beneficium excussionis personalis*.” Ha a zálog a kezesség biztosítékául lett lekötve, akkor a harmadik zálogbirtokosok nem csak azt követelhetik a hitelezőtől, hogy az előbb a kezestől próbálja meg behajtani a követelését, hanem azt is, hogy az előbb a főadóstól, illetőleg (a közvetlenül) a főkötelmet biztosító zálogból kísérelje meg kielégíteni követelését. Viszont ha más zálogjog is biztosítja a követelést, a hitelező már nem köteles hagyni, hogy arra utasítsák, hogy előbb ebből próbáljon meg kielégítést nyerni. Vagyis egy „*beneficium excussionis realis*” már nem létezett.^[91]

Dernburg és Barkhausen véleménye szerint a biztosítékot nyújtó személyek kötelezettségének sorrendjéből az következik, hogy a fizető kezes nem követelheti többé az idegen zálogadósnál lévő zálogtárgyon fennálló zálogjog engedményezését. Ugyanakkor az idegen zálogadós a megváltozott helyzet következtében (ha esetleg a hitelező anélkül nyert volna kielégítést a zálogtárgyból, hogy a kezest korábban perelte volna) követelhetette a hitelezőtől a kezessel szembeni követelése engedményezését.^[92]

A Nov.4,2 ugyan azt az esetet említi, amikor az eredetileg a főadós által lekötött zálogtárgy utóbb kerül valaki más tulajdonába, de ha a fizető kezes ebben az esetben nem élhet megtérítési igényrel az idegen zálogadóssal szemben, akkor Brockhues szerint feltételezhető, hogy még kevésbé léphet fel az eredetileg is harmadik személy által nyújtott zálogjog esetében a zálogadóssal szemben.^[93]

V. ÖSSZEZÉS

Az elemzett szöveghelyekből arra lehetett következtetni, hogy ha a főkötelem zálogjoggal is biztosítva volt, a hitelező szabadon dönthetett, hogy a kezestől követeli a tartozás teljesítését, vagy előbb a zálogból kívánt-e kielégítést nyerni, a klasszikus jogban tehát nem volt sortartási kedvezmény a kezes javára.

Ugyanakkor, ha a hitelező a kezest perelte, köteles volt a kezesre engedményezni (mintegy „eladni” neki) a főadóssal szembeni keresete mellett az őt megillető zálog(jog)ot is, ha annak megtartásához a hitelezőnek már nem fűződött érdeke (érdeke akkor állt volna fenn, ha például egy másik követelése biztosítékául is le volt kötve ugyanazon zálogtárgy). Azonban ezen engedményezés során a „*titulus emptiois*”-t csupán „*necessitate iuris*” hozták fel, hogy a zálog engedményezése lehetővé váljon, így a kezes nem vált a zálogtárgy „teljes értékű tulajdonosává”. Így ha a főadós, vagy annak örököse felkínálta számára

[91] Kaser, 1975, 321.

[92] Dernburg, 1864, 367.; Barkhausen, 1906, 30-31.; Brockhues, 1896, 23.

[93] Brockhues, 1896, 23.

- a zálogtárgy átadásáért cserébe - az általa kifizetett összeg megtérítését, köteles volt a zálogtárgyról lemondani.

Bár egyetlen forrás sem mondta ki külön, hogy ez a kötelezettség abban az esetben is fennállt, ha a zálogtárgyat egy harmadik személy nyújtotta, vagy az időközben egy harmadik személy birtokába került, a források általános megfogalmazásából mégis arra lehet következtetni, hogy a klasszikus korban a hitelezőnek ebben az esetben is a kezesre kellett engedményeznie a zálogot.

A biztosítékok egymáshoz való viszonyát azonban a Nov.4,2 alapvetően megváltoztatta, amikor előírta a hitelező sortartási kötelezettségét, amely szerint a hitelezőnek először a főadóstól kellett megkísérelnie a követelés behajtását, aztán a kezestől, s csak ezt követően léphetett fel a harmadik zálogbirtokosokkal szemben.

IRODALOM

- Barkhausen, Karl (1906): *Der gegenseitige Regress mehrerer Sicherheitssteller für dieselbe Forderung*, Diss., Borna-Leipzig, Buchdruckerei Norbert Noske.
- Benedek Ferenc - Pókecz Kovács Attila (2014²): *Római magánjog*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Briguglio, Filippo (1999): *Fideiussoribus succurri solet*. Giuffrè, Milano.
- Brockhues, Fritz (1896): *Rechte und Pflichten des zahlenden Bürgen bezüglich der vom Schuldner oder Dritten gestellten Pfänder. Zur Lehre vom beneficium cedendarum actionum*. Diss., Köln.
- Dernburg, Heinrich (1864): *Das Pfandrecht nach den Grundsätzen des heutigen römischen Rechts*. 2. Bd. Verlag von S. Hirzel, Leipzig.
- Dieckmann, Johann Andreas (2003): *Der Derivativreß des Bürgen gegen den Hauptschuldner im englischen und deutschen Recht. Eine rechtsvergleichend-historische Untersuchung*. Duncker und Humblot, Berlin.
- Földi András - Hamza Gábor (2014¹⁹): *A római jog története és intézői*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
- Frezza, Paolo (1962): *Le garanzie delle obbligazioni. Corso di diritto romano. Volume primo. Le garanzie personali*. CEDAM - Casa Editrice Dott. Antonio Milani, Padova.
- Girtanner, Wilhelm (1851): *Die Bürgschaft nach gemeinem Civilrechte. Historisch-dogmatisch dargestellt, II. Dogmatische Abteilung*. Verlag von Carl Hochhausen, Jena.
- Hasenbalg, H. (1870): *Die Bürgschaft des gemeinen Rechts. Eine civilistische Studie*. Verlagsbuchhandlung von Julius Buddens, Düsseldorf.
- Hausmaninger, Herbert - Selb, Walter (1989): *Römisches Privatrecht*. 5. Aufl. Böhlau Verlag, Wien-Köln.
- Hawellek, Jeronimo (2010): *Die persönliche Surrogation. Eine vergleichende Untersuchung von Rechtsübergängen zu Regresszwecken in Deutschland, Spanien und England*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Honsell, Heinrich - Mayer-Maly, Theo - Selb, Walter (19874): *Römisches Recht*. Springer Verlag, Berlin-Heidelberg.
- Kaser, Max (19752): *Das römische Privatrecht*. II. Bd. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.

- Kaser, Max (1979): *Studien zum römischen Pfandrecht II, Actio pignoratitia und actio fiduciae, (Zweiter Teil, §§ VII-VIII)*. Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis. 49. 319–345.
- Knorr (1846): *Beiträge zur Lehre von der Bürgschaft und dem Pfandrechte*. AcP. 28. 167–209.
- Kremer, Heinrich (1902): *Die Mitbürgschaft. Mit Beiträgen zur Lehre von Bürgschaft und Gesamtschuld*. Karl J. Trübner, Strassburg.
- Levy, Ernst (1918): *Die Konkurrenz der Aktionen und Personen im klassischen römischen Recht*. I. Bd. Verlag von Franz Vahlen, Berlin.
- Levy, Ernst (1907): *Sponsio, fidepromissio, fideiussio. Einige Grundfragen zum römischen Bürgschaftsrechte*. Verlag von Franz Vahlen, Berlin.
- Liebs, Detlef (2003): *Carsten Zülch, Der liber singularis responsorum des Ulpianus Marcellus (= Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen, NF 37)*. Duncker & Humblot, Berlin. 2001, 251 S. (rec.). SZ. 120. 243–262.
- Medicus, Dieter (1976): *Der fingierte Klagenkauf als Denkhilfe für die Entwicklung des Zessionregresses*. In: *Festschrift für Max Kaser zum 70. Geburtstag*. München. 391–406.
- Molnár Imre – Jakab Éva (20085): *Római jog*. Diligens, Szeged.
- Muermann, Erwin (1932): *Die Konkurrenz von Bürgschaft, Hypothek und Pfand*. Diss., Verlagsdruckerei Hans Plasnik, Großenhain i. Sa.
- Mühlenbruch, Christian Friedrich (18363): *Die Lehre von der Cession der Forderungsrechte nach den Grundsätzen des römischen Rechts*. Ernst Mauritius, Greifswald.
- Müller, Gustav C. (1926): *Der Kreditauftrag als mandatum qualificatum insbesondere nach römischem und schweizerischem Recht*. Druck der Haus A. Gutzwiller Aktiengesellschaft, Zürich.
- Parenti, Lucio (2007): *Sul pagamento del fideiussore «debitoris nomine»*. Index. 35. 241–279.
- Pellechi, Luigi (2008): *Trasferimento del pegno ai fideiussore e processo in Papiniano D. 20,5,2*. SZ. 125. 276–327.
- Pozsonyi Norbert (2012): *Zálogjog a szerződési okiratok tükrében. (Kauteláris praxis a preklasszikus és a klasszikus korszakban)*. PhD értekezés. Szeged.
- Provera, Giuseppe (1983): *Riflessioni sul beneficium cedendarum actionum*. In: *Studi in onore di Cesare Sanfilippo 4*. Dott. A. Giuffrè Editore, Milano. 609–659.
- Reichard, Ingo (1993): *Die Frage des Drittschadensersatzes im klassischen römischen Recht*. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien.
- Schanbacher, Dietmar (1997): *Beobachtungen zum sog. 'pignus Gordianum'*. SZ. 114. 233–271.
- Schmoeckel, Mathias – Rückert, Joachim – Zimmermann, Reinhard (Hrsg.) (2007): *Historisch-kritischer Kommentar zum BGB*. (Band II: Schuldrecht: Allgemeiner Teil §§ 241-432, 2. Teilband §§ 305-432.) Mohr Siebeck, Tübingen.
- Sokolowski, Paul (1891): *Die Mandatsbürgschaft nach römischem und gemeinem Recht. Unter Berücksichtigung des Entwurfes eines Bürgerlichen Gesetzbuches für das Deutsche Reich*. Max Niemeyer, Halle a S.
- Tasse, Heinz (1931): *Die Rechtsbeziehungen zwischen mehreren Sicherungsverpflichteten nach Befriedigung des Gläubigers durch einen von ihnen*. Diss., Anhaltische Buchdruckerei Guttenberg Gustav Zichäus G.m.b.H, Dessau.
- Újvári Emese (2010): *A hitelező kereseteinek engedményezése a teljesítő fideiussorra*. Miskolci Jogi Szemle. V. évf. 1. sz. 113–131.
- Újvári Emese (2014): *Beneficium cedendarum actionum és litis contestatio*, In: P. Szabó Béla – Újvári Emese (szerk.): *Universitas „unius rei”, Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből*. Debreceni Egyetem Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Debrecen. 309–350.

- Újvári Emese (2011): Engedményezés és kereset-felemésztődés több adós esetén. In: Jakab Éva (szerk.): *Római jog és a magánjog fejlődése Európában*, Tanulmányok Molnár Imre 75. születésnapjára. Szeged. 223–240.
- Vetter, Richard (1898): *Die Bürgschaft für eine Forderung, für welche dem Gläubiger vom Hauptschuldner die Bestellung einer Hypothek versprochen ist. Unter Berücksichtigung des Bürgerlichen Gesetzbuches*. Diss., Druck von Julius Abel, Greifswald.
- Wacke, Jan Ulrich (2010): *Actiones suas praestare debet. Die Last zur Klagenabtretung an den Ersatzpflichtigen und dessen Eigentumserwerb - Römischesrechtliche Grundlagen des Zessionsregresses nach § 255 (1. Fall) BGB*. Schriften zur Rechtsgeschichte Heft 146. Duncker & Humblot, Berlin.
- Weiss, Egon (1909): *Pfandrechtliche Untersuchungen, 1. Abteilung, Beiträge zum römischen und hellenistischen Pfandrecht enthaltend*. Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar.
- Wesener, Gunter (1965): *Die Durchsetzung von Regressansprüchen im römischen Recht*. Labeo. 11. 341–361.
- Zimmermann, Reinhard (1996): *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford University Press, Oxford.

The public position of the Transylvanian principality in Eastern-Europe at the beginning of the 18th century

I. INTRODUCTION

According to the Hungarian constitution and the science of legal history's standpoint, the period between 1703–1711 was the final stage of the Transylvanian principality statehood. The arrangement of the Habsburg political power in Transylvania started in 1600. The period between 1690–1711 becomes the scene of statehood retention and ongoing struggles, political and legal rearrangements in Transylvania.^[1]

At the turn of the 17–18th centuries, the Viennese government's political ambitions featured the recovery and enforcement of the absolutist power in the Transylvanian areas facing the Transylvanian political ambitions which preserved the existing traditions. Transylvanian historian Gyöngy Kiss Kovács – researcher of the Habsburg's pursuit of power at the turn of the 17–18th centuries – has a straightforward statement according to which „...Transylvania is a continuous target and scene of the Habsburgs with the aim of integrating it into the empire...”^[2] – portrait of Transylvania's statehood situation.

During the reign of emperor-king Charles Habsburg the III., the Diploma Leopoldinum accepted between the Contracting Parties in 1691 marked the legal status of Transylvania within the Habsburg Empire regarding the periods of the Rákóczi War of Independence (1704–1711) and the years of 1691–1703. As its consequence, the power position of the Habsburgs changed with relation to their territories in Transylvania. A decade later, after having accepted the *Pragmatica Sanctio*^[3] in 1713. The emperor-king Carol III. emphasized that Transylvania was regained by weapons; therefore it was treated as an integral part of the Habsburg Empire rather than an independent state.^[4]

[1] Albert, 2013, 23–36.

[2] Kovács Kiss, 2000, 4.

[3] Pragmatico Sanctio was an edict issued by emperor Habsburg Charles VI. on the 19. April 1713. to ensure that Habsburg hereditary possessions could be inherited by a daughter. Pragmatica Sanctio in Kingdom of Hungary and Transylvania was accepted by parliaments in 1723. The emperor-king promised that in the future he secure the orders laws and the Hungarian and the Transylvanian state's legislation. (Pomogyi, 2008, 974–975.)

[4] Trócsányi, 1987, 972–1038.

II. HISTORICAL BACKGROUND

Miklós Bethlen chancellor of Transylvania travelling to Vienna made efforts through international diplomatic channels in order to preserve the Transylvanian statehood. As its result, during the debate in Vienna held to prepare the end of the Turkish war, the British commissioner Sir William Hussey worked hard for the international recognition of the Transylvanian statehood.^[5] According to his political standpoint, Transylvania should be incorporated into the international peace terminating the war. His proposal was positively received by emperor-king Leopold I. The glimmer of hope for the independence of Transylvania faded very quickly because of the outcome of the Spanish War of succession.

In 1690, with the management of Miklós Bethlen,^[6] the Transylvanian delegates entrusted William Paget, envoy of Constantinople with propagating their request. In this request the British monarch was asked for his support in the international recognition of the Transylvanian statehood as well as in the improvement of the dire situation of Transylvanian Protestants. The envoy forwarded the request to Prince William of Orange.^[7] As a result of the diplomatic efforts, English diplomats participating in the preparation of creating peace between the Turkish-Habsburg court, emphasized the geo-political importance of including Transylvania in the peace treaty.

1. The public law relation between Transylvania and the Habsburg Empire at the beginning of the 18th century

On the basis of medieval Hungarian public law, the Transylvanian principality should have been returned to the Kingdom of Hungary after the cessation of the independent statehood.^[8] The Habsburgs governed Transylvania as part of the Habsburg Empire but it was administered as a relatively independent administrative unit. It was done so with reference to Diploma Leopoldinum accepted on 20th January 1691: "... our main royal duty ... we admitted that the so gentle Transylvanian part of the country - which has been part of our glorious kingdom of Hungary for centuries - we shall increasingly love it, like the salvation of our souls."^[9]

Based on the Diploma Leopoldinum,^[10] the resolution connected to the public law status of Transylvania - within the Kingdom of Hungary - was incorporated into the points of Karlócai Treaty in 1699: "The region of Transylvania, as being

[5] Albert, 2014, 29.

[6] Miklós Bethlen (1642-1716) chancellor of Transylvania between 1692-1704.

[7] William III of England, sovereign Prince of Orange and king of England (1650-1702).

[8] Trócsányi, 1986, 375.

[9] Albert, 2010(a), 19-31.; Magyar Törvénytár, 1900, 79-80.

[10] Diploma Leopoldinum was published by Leopold I. emperor of Austria and king of Hungary in 1691. The Diploma contained the public law position of Transylvania within the Habsburg Empire.

in the hands of the emperor, shall remain in its power.”^[11] Transylvania became an integer part of the Habsburg Empire. It got similar status like the Habsburg hereditary provinces but it lost the right to elect its own prince.^[12] Transylvania obtained internal autonomy. It could maintain its primordial constitution and laws according to the law: „There won't be any changes regarding state-approved religions in Transylvania. We confirm the donations given by Hungarian kings and Transylvanian princes to our loyal parties at times of Transylvania's separation from Hungary ... the approved and collected laws, regulations of this country ... will remain valid.”^[13] From the point of view of the Habsburg policy, Transylvania played a significant role within the Empire.

It had two reasons: on the one hand economic, on the other hand, domestic policy. Economically it ensured the court's financial background during the war. Regarding the domestic political stability of the Habsburg Empire, it was a very important fact that the legal system of principality, as well as the traditions, constitution, laws, religious and territorial autonomy of the system of three nations and four religions and as a consequence the possibility of restoring the independent statehood was still alive in Transylvania.

The political tactics of Vienna in connection with the Transylvanian and Hungarian affairs was the principle of „disrupted but strongly united country”. The interest of the court policy was to divide the political forces of the „two Hungarian nations.” In the Habsburg's consciousness it was still alive that Transylvania had been and still was the source of idea of an independent Hungarian statehood. Transylvania was „the citadell of the Hungarian anti-Habsburg movements for centuries, and the potential revival of this fact could not be excluded.”^[14] The re-annexation of the former principality to the Hungarian kingdom would have brought obstacles regarding the Habsburg power's integration.^[15] At the beginning of the 18th century Transylvania remained the key of the independence of the Hungarian state both in the Habsburg court and in international politics.

The period between 1704–1711 was a constitutional history interlude in the history of Habsburg arrangements in Transylvania. During the War of Independence which broke out in 1704, Ferencz Rákóczi II. joined international politics as a ruler of a country which was recognized by European powers and legitimated by contracts.^[16]

As a result of the self-sacrificing diplomatic work the Porte offered an alliance to the newly elected prince. After the parliament's resolutions in Szécsény (1705) they conceived the public relationship between the Kingdom of Hungary and

[11] Katona, 1805, 106–125.; Kahler, 1993, 87–88.

[12] Rác, 1996–1997, 14.; Rác, 1998, 78.

[13] Marczali, 1901, 577. I. Lipót magyar király oklevele Erdély kiváltságairól és kormányzási módjáról.

[14] Mezey, 1983(a), 76.

[15] Mezey, 2009, 173.

[16] Kovács Kiss, 2007, 89–98.

Transylvania at the Senate meeting held in Miskolc. According to paragraph 5 of the decision, Transylvania will be a member of the Hungarian Holy Crown as an independent state in the future. Independence and autonomy will be provided for the two states. At the national assembly in Huszt, the Transylvanian delegates declared the independence of the Principality and the fact that it entered into confederation with the kingdom.^[17]

One of the most important items of the federation concluded between the Hungarian and Transylvanian confederation was that the two states could not sign peace without the knowledge of the other state.^[18] There was a little hope for strengthening the international recognition of the statehood. Prince Ferenc Rákóczi II. made an effort to persuade the Western powers that the existence of an independent Transylvanian Principality is the best guarantee for the preservation of peace signed in Karlóca. (1699).^[19]

One of the geo-political factors of the outcome of the Spanish Succession War was the Principality of Transylvania, having regard to the fact that a large number of Austrian troops was tied down at the Eastern front with the launching of the War of Independence. Being aware of this, after his election as Prince of Transylvania, Ferenc Rákóczi II. politically intended to make the restored Transylvanian Principality's statehood recognised and set in international peace documents.^[20] The English Royal Court and the protestant Dutch orders were interested in the Hungarian and Transylvanian „malcontents” problem. The English and the Dutch's political interest had economical, military and religious reasons as well. In the Spanish Succession war he entered into alliance with the Habsburg Empire against the French royal court. For him it was justifiable to end the Hungarian uprising as soon as possible, which could significantly influence the events of the West in case of a protracted war.

[17] Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten Specialia Fasc. 365. Transylvanica separata. Konv. C. Untersuchung wider den Siebenbürgischen Kanzler Grafen von Bethlen 1710. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Ráday család levéltára. Ráday I. Pál magyarországi és erdélyi belpolitikai iratai. C/64-4d1. 15/1-10. sz. Az erdélyi rendek huszti országgyűlése 1706. B. Szabó - Erdősi, 2001, 4.

[18] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Instrumentum Confoederationis, RSz. It. G: V: 1. a. [19] Mezey, 1983, 166.

[20] Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Ráday család levéltára, Ráday I. Pál magyarországi és erdélyi belpolitikai iratai C/64-4d1. 16/1-6. sz. Az erdélyi rendek marosvásárhelyi országgyűlése 1707 (*The diet of the transylvanian orders in Marosvásárhely*), Az erdélyi rendek fejedelmválasztási feltételei (*The conditions of the prince election of the transylvanian orders*) 1707. ápr. 2. Marosvásárhely. A marosvásárhelyi országgyűlés törvénycikkei 1707. ápr. 2. (*The law articles of the diet in Marosvásárhely*); Trócsányi, 1980, 435.; Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Ráday család levéltára, Ráday I. Pál magyarországi és erdélyi belpolitikai iratai C/64-4d1. 14/1-19. sz. Erdélyi ügyek iratai 1702-1709. (*The documents of the transylvanian issues*), Rákócziinak az erdélyi guberniumhoz küldött levele (*The letter of the Rákóczi addresse to the Gubernium*) 1704. március 27., Rákóczi levele az erdélyi rendekhez 1707. március 23. (*The letter of the Rákóczi to the transylvanian orders*).

The Habsburgs had serious financial problems after they had lost the main creditor, Oppenheimer. In order to avoid economic collapse, England and the Netherlands provided them with financial help. In return of the loan they were interested in the retrieval of pledged mines of Hungary and Transylvania from the rebels. The only option was to achieve peace between the rebels and the Habsburg court.

The English and Dutch Protestant political elite was especially concerned about the persecuted status of the Protestants in Hungary and Transylvania. The western protestant states received information from Nicholas Bethlen Transylvanian protestant chancellor's letters and pamphlets. England and the Netherlands were called as the second mother and homeland of the Transylvanian Protestants.^[21] At the beginning of the 18th century chancellor Miklós Bethlen made this statement referring to the efforts of the British and Dutch Protestant States in favor of salvage and preservation of the Transylvanian statehood. The political activity of the Transylvanian nobleman with excellent diplomatic connections was successful. John Paget British ambassador of Constantinople visited Transylvania at the beginning of the 18th century. Anne Queen of England^[22] was well informed about the political, social and religious issues in Transylvania. He expressed his concerns to emperor-king Leopold I. about the dire state of protestants in Hungary and Transylvania: „It is obvious that in Hungary there are turbulences. The Protestant subjectdoms of your Majesty in Hungary and elsewhere had complained that they were persecuted in their bodies and their wealth because of their own conscience for a long time. They declared: they had taken up arms only in order to follow their own religion and rights.”^[23] The diplomatic efforts of the Transylvanian royal court concerning the recognition of statehood between 1703-1711 was supported by George Stepney (1663–1707),^[24] John Paget english,^[25] Jacob Hamel Bruyninx (1621–1738)^[26] Dutch „protestant” diplomats.^[27]

At the conferences and diplomatic negotiations held in Vienna they consulted and mediated between the two parties with more or less success.^[28] The Vienna Court refused to admit the constitution and independence of the Transylvanian Principality.^[29] Vienna was determined to take Transylvania back and restore

[21] Albert, 2010(b), 45–54.

[22] Anne Stuart (6 February 1665 – 1 August 1714) queen of England, Scotland and Ireland.

[23] Bartal, 2004, 22.

[24] George Stepney (1663 – 15 September 1707) English poet and diplomat.

[25] John Paget british diplomat in Constantinopol.

[26] Bruyninx, Jacob Jan Hamel (c 1661–c 1738) Dutch Minister at Vienna.

[27] Angyal, 1900, 873–964.

[28] Wesselényi, 1983, I. 432.

[29] Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Ráday család levéltára, Ráday I. Pál magyarországi és erdélyi belpolitikai iratai C/64-4d1. 1/1-19. sz. Kiáltványok, rendeletek (*Proclams, edicts*) Rákóczi kiáltványa Erdély lakosaihoz 1706. nov. 25. (*The proclaim of the Rákóczi to the inhabitants in Transylvania*), Rákóczi kiáltványa a szövetkezett rendekhez és a konföderáció

the status it had before the formation of the principality.^[30] After the British and Dutch ambassadors' political efforts, Ferencz Rákóczi II. tried to pursue his ambitions in foreign relations.^[31] The supporter of his efforts was a Prussian royal diplomat, Daniel Jablonski. He attempted to get the political support of the Protestant English, Dutch and Prussian royal courts.

The western protestant states expressed their support to John Michael Klement, diplomat of Ferenc Rákóczi the II., Prince of Transylvania. In their letters they emphasized the geo-political role of the Transylvanian Principality in maintaining the balance of power in Central Europe as well as the importance of peace with the Habsburg court. In his letter to minister Harley, George Stepney English diplomat very convincingly argued about *raison d'être* of the Transylvanian statehood and its geo-political role: „...and those who are so lucky to have free government cannot otherwise watch with grave concern that some poor people are deprived of their liberty and are condemned to servitude and future persecution...”^[32] As there was no result, Rákóczi made one last attempt. He instructed John Michael Klement to be the ambassador at the Russian Tsar and make him to have an influence upon the Habsburg court policy.^[33] The diplomatic efforts did not achieve significant results. Rákóczi II. was aware of the diplomatic significance of the Transylvanian Principality and the importance of its role in international politics. In one of his letters dealing with Hungarian affairs a Polish royal counselor confirmed significance of the principate in the revolutions for the Hungarian freedom.^[34] Professor historian Ágnes R. Várkonyi

híveihez a császárral folytatott békealkudozások meghiúsulta alkalmából. 1706. aug. 1.

[30] Simonyi, 1877, 172–181.; R. Várkonyi, 2002, 167.

[31] Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Ráday család levéltára, Ráday I. Pál magyarországi és erdélyi belpolitikai iratai C/64-4d1 6/1-3.sz. A fejedelmi tanács iratai 1706–1708 (*The royal council's documents*) C/64-4d1 17/1-9. sz. Formuláskönyv, egyes iratok (*Miscellaneous documents*).

[32] *George Stepney Harley miniszternek Tirnau* 1706. július 20. Simonyi, 1877, 159. The report of Stepney in July 1706 at Nagyszombat (Tirnavia) to Robert Harley (1661–1724) minister in London. about the Habsburg government policy in Transylvania: „*This is laying the Axe to the Root of the Tree and any man who has had the happiness of living under a free Government cannot but be a little concerned to see a poor people (whereof 5 parts of 6 are of the Reform'd Churches) depriv'd of their Liberties at one Blow, and given up to servitude and future persecutions notwithstanding a Powerfull Mediation, of the same Profession with themselves, has been pleased to appear in their behalf.*” George Stepney to Sir Robert Harley, Tirnau, 20th July, 1706. Simonyi, 1877, 159.

[33] Simonyi, 1877, 175.

[34] *A Lettre d'un Ministre de Pologne a un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie / Egy lengyel királyi tanácsos levele egy birodalmi nemesurhoz a Magyarországi ügyekről / (A letter of the polish royal advisor to an imperial noble about the issues of Hungary)* 1710. Köpeczi, 1970, 373. „*How many times has it happened that upon the request of the Hungarians Transylvania came to their aid to protect their laws and freedom, taking revenge for grievances caused by the Austrian House to Hungarians. This forced the Báthorys, Bocskay, Bethlen and the Rákóczys so often to initiate a fight in the interests of the country. That's why the House of Austria never gave up its intention to destroy this small country.*”

says the followings about the aspirations and diplomatic successes of prince Ferencz Rákóczi II.^[35]

Empire-king Joseph I. and his court handled the Transylvanian draft submitted by Ferenc Rákóczi II. as an internal matter of the country. The draft did not bring any results. Due to the ineffectiveness of the peace negotiations, Richard Warre, the deputy-secretary called the attention to its negative consequences regarding international policy: „Europe’s common concern will suffer because of it.”^[36] Point 9. of Szatmar peace treaty, signed on 29th April 1711, dealt with the public status of Hungary and Transylvania as well as with their rights: „As His Majesty keeps the rights and privileges of Hungary and Transylvania intact, he will not allow any rivalry or quarrel against this amnesty neither against anyone’s harassment to happen. All military and civil authorities are instructed to proceed against it with the rigor of the law...”^[37]

The termination of the War of Independence in 1711 and the signing of the Treaty of Szatmár put an end to Transylvania as an independent statehood. The Habsburg court refused to recognize the confederation in Szécsény and coming from this Transylvania as an independent state.^[38] Historian Imre Bánkúti emphasized the effects of the treaty on the confederation: „The Peace of Szatmár very consciously limited the political power of the Convention, which in this form wasn’t accepted by one of the Contracting Parties, namely the Confederation...”^[39]

The English and Dutch diplomacy expressed their concern about the fact that with the termination of the statehood of the Transylvanian principality the balance of the European political power may disrupt and the future of Europe may be at risk. This concern was confirmed in the following decades. This idea first appears at Daniel Defoe (1661-1731), a political philosopher. As analysing the East-European relations at the beginning of the 18th century he stated that the guarantee of peace is the balance of powers in Europe.^[40] This is the common interest of both England and the other European states.

[35] R. Várkonyi, 1990, 1285. – „The undoubted diplomatic success of Rákóczi’s state was that in spite of very serious difficulties he could achieve the following result: after the peace conferences in Gertruydenberg and Hague, where the general European peace was prepared, England and the Netherlands was prepared for the mediation of the Hungarian-Habsburg negotiations, and the agreement would be guaranteed by Prussia and Russia as well besides the two maritime powers.”

[36] Warren George to Stepney. Whitehall, July 30th, 1706. Simonyi, 1877, 175. – „I cannot however but lament with you, for the private and publick Share you beare in this disappointment, out of your Zeale for the publick Good which cannot but Suffer in the Common Cause of Europe, wherein your Court seems to have as great a share as another.”

[37] Bánkúti, 1981, 113-116.

[38] Lukinich, 1925, 25-35.; Zayzon, 1915, 42.

[39] Bánkúti, 1981, 116.

[40] Defoe, 1700.

III. CONCLUSION

In the seventeenth century the Transylvanian principality had a very important geo-political significance in Europe. It was kept in evidence by the western states as a political factor in Eastern-Europe. The Habsburg and the Ottoman Empire, the two rival political powers of that area made all the political and legal devices of use to obtain and retain Transylvania.

In the early nineteenth century the power relations changed. Transylvania lost its geo-political importance. In the period of 1703–1711 the existence of the independent transylvanian statehood depended on the actual international power relations.

The transylvanian statehood was supported by the European states as long as they politically benefited by that. The Transylvanian principality was used only as a device in their political ambitions.

Examining the international situation of Transylvania at the beginning of the 18th century, Zsolt Trócsányi professional legal historian highlights the importance and substance of the discussed subject matter.^[41] Ferenc Rákóczi II., Prince of Transylvania In his *Memoirs* confirmed the reality about the fragility of the statehood of Transylvania.^[42] In this work he created a realistic picture about the public situation and the international situation of the principality of Transylvania in Europe.^[43]

In 1709 Ferencz Rákóczi II. declared his intention that he would like to keep the title of princely for himself until the peace treaty. For him the most important was the statehood of the Transylvanian principality guaranteed by the international treaty. Most of the contemporary politicians accepted the plan submitted by him. Because of the current political interests and conditions this plan may have not come true.

The prince, Ferenc Rákóczi II. expressed his disappointment about the realistic recognition that the great powers had no interest in supporting militarily and politically the Hungarian and Transylvanian War of Independence and the participation of Transylvania in international peace negotiations.^[44] According to his testimony, during his reign the prince was continuously impelled by obtaining the internal forces necessary for keeping the Transylvanian and Hungarian government.^[45]

[41] Trócsányi, 1988, 46. - *The autor have on opinion about this: „... The Habsburg Empire wins by obtaining Transylvania - but this acquisition is rather moderate. And what does this change mean for Transylvania in the view of a half-century political history? Transylvania cannot choose neither in 1690 nor later where to belong. Transylvania does not join either part of Europe. Transylvania is integrated by a militarily more powerful Empire and no such power exists in international politics which would consider requiring the political independence of a small country.”*

[42] <http://mek.oszk.hu/01000/01019/01019.htm>.

[43] Bartal, 2004, 20. „*“Since losing the battle in Hőchstadt I have lost my hope in the help of foreign troops, so I inclined in favour of peace, peace which is in the interests of the country and which I could only hope with the British and the Dutch intervention. These nations could have forced the emperor to such peace if they had really wanted to. So I wanted to convince the Intermediaries about the truth of our cause...”*

[44] Benda, 1976, 44–50.

[45] Az *Tractatus de potestate. Értekezés a hatalomról* /Ford. Szávai Nándor/ c. munkájában. Rákóczi, 1984, 104., 408-409. ....*The tranquility and peace, justice, abundance, wealth and order of governance derives from the power of the real reason...”*

BIBLIOGRAPHY

1. Archive Materials

- Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Ráday család levéltára. Ráday I. Pál magyarországi és erdélyi belpolitikai iratai. C/64-4d1. 1/1-19. sz. Kiáltványok, rendeletek. 6/1-3.sz. A fejedelmi tanács iratai 1706-1708. 14/1-19. sz. Erdélyi ügyek iratai 1702-1709. 15/1-10. sz. Az erdélyi rendek huszti országgyűlése 1706. 16/1-6. sz. Az erdélyi rendek marosvásárhelyi országgyűlése 1707. 17/1-9. sz. Formuláskönyv, egyes iratok.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Instrumentum Confoederationis, R. Sz. It. G: V:1. a.
- Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten Specialia Fasc. 365. Transylvanica separata. Konv. C. Untersuchung wider den Siebenbürgischen Kanzler Grafen von Bethlen 1710.

2. Books and studies

- Albert András (2010a): *Gróf Bethlen Miklós erdélyi politikus és a Diploma Leopoldinum hitlevél (1691)*. In: Az állam alapvető értékei I. Győr. 19-31.
- Albert András (2010b): *Gróf Bethlen Miklós protestáns kancellár szerepe a külföldi ösztöndíjak megszerzésében (1696-1709)*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 22. évf. 3-4. sz. 45-54.
- Albert András (2013): Bethlen Miklós kancellár Erdély önállóságáért tett politikai lépései az 1687-1704 között keletkezett röpiratai tükrében. In: Szoboszlai Kiss Katalin - Deli Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr. 23-26.
- Albert András (2014): *Erdély államiságának geopolitikai jelentősége a 17. század végi Európában*. Jog-Állam-Politika. 2. sz. 23-33.
- Angyal, Dávid (1900): *Erdély politikai érintkezése Angliával*. Századok. 34. évf. 873-964.
- B. Szabó János - Erdősi Péter (2001): Két világ határán. A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben. In: Hausner Gábor - Kincses Katalin - Veszprémy László (szerk.): *Kard és szoszorú. Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei*. Hadtörténeti Múzeum Értesítője.
- Bartal Csaba (2004): *Angol és holland békeközvetítési kísérletek a Rákóczi-szabadságharcban*. Rubicon. 1. sz. 22.
- Bánkúti Imre (1981): *A szatmári béke*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benda Kálmán (1976): A szatmári béke és az általános külpolitikai helyzet. In: *A Rákóczi -szabadságharc vitás kérdései*. Tudományos emlékülés 1976. január 29-30. Vaja-Nyíregyháza.
- Defoe, Daniel (1700): *The Two Great Questions Consider'd. I. What the French King will Do, with Respect to the Spanish Monarchy. II. What Measures the English ought to Take*. London.
- Kahler, Frigyes (1993): *Szuverenitás és közigazgatás Erdélyben a török kiűzése után*. Jogtörténeti Szemle. 3. sz. 87-88.
- Katona, Stephanus (1805): *Historia critica regum Hungariae*. XXXVI. Budae.
- Kovács Kiss Gyöngy (2000): *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata*

a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában. (17. század vége - 19. század eleje). Erdélyi Tudományos Füzetek 228. Kolozsvár.

- Kovács-Kiss Gyöngy (2007): *A Habsburg-uralom erdélyi következményei a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában*. Erdélyi Múzeum. 69. évf. 3-4. sz. 89-98.
- Köpeczi Béla (1970): *A Rákóczi szabadságharc és Európa*. Budapest.
- Lukinich Imre (1925): *A szatmári béke története és okirattára*. Budapest.
- *Magyar Törvénytár 1657-1740. évi Törvénycikkek* (1900). (Ford. és bev. Tóth Lőrincz.) Budapest.
- Marczali Henrik (1901): *A magyar történet kútjöineinek kézikönyve*. Athenaeum, Budapest.
- Mezey Barna (2009): „Öszve-szövetkezett Szövetségünknek kötele”. *A jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi-szabadságharcban*. Gondolat kiadó, Budapest.
- Mezey Barna (1983a): Rendi konföderáció és az erdélyi fejedelemség. In: *Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek-emlékkönyv*. Budapest.
- Mezey Barna (1983b): II. Rákóczi Ferenc erdélyi országgyűlései. In: Mezey Barna - Dunay Pál (szerk.): *Fiatal kutatók Műhelytanulmányai 5*. Budapest.
- Pomogyi László (2008): *Magyar alkotmány-és jogtörténeti kézikötet*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes (2002): II. Rákóczi Ferenc államáról. In: Czigány István (szerk.): *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról*. Zrínyi kiadó, Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes (1990): *Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648-1718*. Magyar Tudomány. 11. sz. 1285.
- Rác Lajos (1996-1997): *Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolatának alakulásához*. Állam- és jogtudomány. 38. évf. 1-2. sz. 14.
- Rác, Lajos (1998): *Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi viszonyáról a kezdetektől a kiegyezésig*. Jogtudományi Közlöny. 53. évf. 3. sz. 78.
- *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-1711* (1978). Szerk. Köpeczi Béla. (Archivum Rákócziánium III/1.) Budapest.
- *II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete* (1984). Ford. Szávai Nándor és Kovács István. A francia szöveget gondozta Kovács Ilona. (Archivum Rákócziánium III/3.) Budapest.
- Simonyi Ernő (1877): *Angol diplomatiai iratok II. Rákóczi Ferenc korára*. (Archivum Rákócziánium II/3.) Budapest.
- Trócsányi Zsolt (1980): Ráday Pál és az 1707-i marosvásárhelyi országgyűlés. In: *Ráday Emlékkönyv*.
- Trócsányi Zsolt (1986): *A Habsburg vezető elit és Erdély (1685-1699)*. Jogtudományi Közlöny. 48. évf. 8 sz.
- Trócsányi, Zsolt (1987): Új etnikai kép, új uralmi rendszer. In: Makkai László - Mócsy András - Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. Budapest. II. 972-1038.
- Trócsányi, Zsolt (1988): *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690-1740*. Budapest.
- Wesselényi, István (1983): *Sanyarú világ*. I-II. Közzéteszi Magyar András. Bukarest.
- Zayzon Sándor (1915): *Károlyi és a szatmári béke*. Századok. Különnyomat.

A jogérvényesítés átmeneti és tényleges akadályai a hatályos polgári peres eljárásban

I. BEVEZETÉS

Jelen tanulmány^[1] dogmatikai alapokat is érintő elemzést szeretne elvégezni a hatályos Pp. konkrétan vizsgált jogintézményeivel kapcsolatban. Ez az írás részben érinti a korábbi magyar eljárásjog (1868. évi LIV. tc., 1881. évi LIX. tc., 1893. évi XVIII. tc., 1911. évi I. tc.) által alkalmazott, a tanulmány tárgyát érintő szabályozási módozatokat. A dolgozat célja lehetőség szerint újszerű következtetések megállapítása, eddig nem alkalmazott nézőpont bevonása, a korábbtól eltérő szempontok alapján történő összehasonlítás, a jogi szabályozásban fellelhető ellentmondásra történő figyelemfelhívás az új Pp. megalkotása előtt. A címben megjelölt „Jogérvényesítés” kifejezés e keretek között a kereset (vizontkereset) vagy ellenkérelem formájában érvényesíteni kívánt jog bíróság általi elbírálását, elsődlegesen az arra vonatkozó bírósági ítélet meghozatalát jelenti. Magyar Géza megfogalmazása szerint „a bíróság a perben hozott helytadó ítélet alapján jogi érdeket érvényesít, mégpedig rendszerint a felperes jogi érdekét”.^[2] A hatályos Pp. a „jogérvényesítés” kifejezést nem tartalmazza, viszont több ízben, különböző összefüggésben fordul elő a törvényben a „jog”, az „igény” és a „követelés”^[3] kifejezés.^[4] Az „akadály” (nehézség, korlát, buktató, bonyodalom, diffikultás)^[5] olyan, a hatályos – és a korábbi – Pp.-ben megjelenő kifejezés, amely ideiglenesen nehezíti, késlelteti, kizárja vagy megakadályozza az elsőfokú bírósági ítélet meghozatalát.

[1] Az előadás elhangzott a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola által Győrben, 2014. december 12-én szervezett „A jogtudomány sajátossága” c. PhD-Konferencián.

[2] Magyar, 1913, 5.

[3] Pp. 9. § (1) bek., Pp. 121. § (1) bek., Pp. 213. § (3) bek. (jog); Pp. 2. § (3) bek., Pp. 82. § (3) bek., Pp. 126. § (1) bek. (igény), Pp. 25. § (1) bek., Pp. 130. § (1) bek. b., f., Pp. 147. § (1)-(3) bek. (követelés).

[4] Ezzel a kérdéssel is foglalkozik Lugosi József: Jogérvényesítés-igényérvényesítés c. kéziratban lévő konferencia-tanulmánya – a tanulmány alapját képező előadás elhangzott PPKE JÁK Magánjogi Kutatócsoport által 2015. március 13-án szervezett PhD-Konferencián.

[5] Kiss, 1999, 7.

Mi volt a vezérelv a vizsgált jogintézmények kiválasztásakor? A jogszabály általános részében rögzített előírások alapján elemzés tárgyát képező intézmények több szempontból kapcsolódnak egymáshoz, közös bennük, hogy mindegyik az eljárás bírósági statisztikai – és egy esetben érdemi – befejezését is jelenti, ugyanakkor egyik esetben sem kerül sor az adott intézmény alkalmazása esetén az elsőfokú bírósági ítélet meghozatalára. Az egyik intézkedésnél viszont a felek jogai, érdekei teljesül(het)nek a felek közötti kompromisszumos megoldás kialakításakor. Közös a szóban forgó jogi formációkban, hogy alkalmazásuk esetén a jogérvényesítés folyamata – időlegesen vagy véglegesen – megakad. A jogintézmények egy része perakadály is egyúttal, a többi három intézkedés perakadályának nem minősül, de eljárásjogi ok miatt késleltetik az eljárás folyamatát. Az egyik érintett jogintézmény, amely a per érdemi befejezését eredményezi, határesetként is felfogható, ezért csak átvitt értelemben nevezhető „akadály”-nak. Furcsának tűnhet, de mégis a szóban forgó intézmény alkalmazása által az eljárás anélkül fejeződik be, hogy az első fokon eljáró bíróság ítéletet hoz, egyben az eljárás továbbfolytatásának akadályát is képezi.

A dolgozatban elemzett kérdések további felvetéseket involválhatnak, így a többi között, a jogérvényesítés igényérvényesítésnek tekinthető-e, amennyiben ez nem állapítható meg, a két szakkifejezés hogyan viszonyul egymáshoz, mi a közös bennük és mi a különbözőség közöttük; milyen anyagi jogi jogintézmények húzódnak meg a konkrét, bemutatásra kerülő eljárásjogi intézmény mögött; a polgári jogi értelemben megjelenő igényhalasztás, igénynyugvás eljárásjogi értelemben milyen jogintézmény formájában ölt testet, mi a kapcsolat a polgári jogi intézmény (pl. elbirtoklás, elévülés) és az eljárásjogi igénynyugvás, igényhalasztás között; a jogintézmény alkalmazása (jog)szociológiai aspektusból mit jelent a bíró, az ügyfél (felperes, alperes), illetve a bíróság, mint szervezet oldaláról nézve, és az eljárás egyik, illetve összes többi szereplőjére miként hat az adott jogintézmény alkalmazása.

A közös pont azonban mindegyik jogintézmény esetében az eljárás befejezése, amely részben „ideiglenes” (átmeneti) és részben „végleges” (tényleges) jellegű is lehet.

II. AZ ELEMZÉS TÁRGYA

Az elemzés szubjektív alapon a jogérvényesítés átmeneti és tényleges akadályai között tesz különbséget. A nevesített jogintézmények további öt sajátos aspektus alapján kerülnek összehasonlításra: (a) az adott intézmény alkalmazásának milyen jogszabályi esetkörei vannak; (b) mikor, az eljárás mely szakaszában, fázisában kerülhet sor a jogintézmény alkalmazására; (c) az intézmény alkalmazása esetén az eljárás átmeneti vagy tényleges akadályá mennyi ideig áll fenn (ez minden esetben megállapítható-e?); (d) az adott jogintézmény alkalmazását

követően a jogérvényesítés tovább folytatódhat-e; (e) az intézmény alkalmazása esetén van-e helye az azt elrendelő határozattal szemben jogorvoslatnak.

Az öt kutatási szempont azért került kiválasztásra, mert azok a vizsgált jogintézményeknél különböző, de mégis az összehasonlítás alapjául szolgáló szerepet játszhatnak. Korábban nem fordult elő, hogy a hatályos Pp. előírásai alapján e hat eljárásjogi intézkedés közös kapcsolódási pontjait rögzítették volna. Az öt vizsgálati nézőpont a kérdéses intézményeket összeköti, de egyúttal szét is választja. A tanulmány készítésének egyik célkitűzése volt, hogy a jogszabály minél több jogintézménye egy azonos alapgondolatra, logikai láncra legyen „felfűzve”. A jogirodalomban ez a megfogalmazás korábban eddig nem volt elterjedt és alkalmazott, ezért a mostani gondolatkíséret abszolút nem nevezhető rendhagyónak.^[6]

1. Az eljárás félbeszakadása (Pp. 111-112. §)

A hatályos Pp. szövegében az első vizsgált jogintézmény az eljárás félbeszakadása, amely mindig valamilyen személyben bekövetkező változást jelent.

Az eljárás félbeszakadása a hatályos Pp. szerint a következő esetekben következhet be.^[7]

Az első polgári törvénykezési rendtartásunk „az eljárás félbeszakasztása” jogintézményét szabályozta, amely alkalmazásra került, ha „az eljárás megindításakor vagy annak folyamán az tűnnék ki, hogy valamelyik fél önképviseletre jogosítva nincsen”.^[8] Az eljárás félbeszakadását a tárgyalás felfüggesztésével együtt – ilyen elnevezés alatt – már a Polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. tc. is tartalmazta.^[9] Sárfy Andor szerint az eljárás félbeszakadása és az

[6] A jelenlegi és az 1952. évi III. törvényre épülő polgári eljárásjogi irodalom az eljárás félbeszakadását, az eljárás szünetelését és a tárgyalás felfüggesztése jogintézményét szokta egymással összehasonlítani. A három jogintézmény abból a nézőpontból lett összevetve, hogy az intézmény alkalmazásának mi a joghatálya, az intézkedés időtartama alatt tett eljárásjogi cselekménynek mi a hatálya, illetve a három intézménynek mi a viszonya egymáshoz, melyik intézmény mikor alkalmazható. (Németh – Kiss, 2007.; Kengyel, 2002.; Petrik, 2001.; Németh, 1999.; Németh, 1997.; Szilbereky – Névai, 1976.; Szilbereky – Névai, 1967.; Bacsó – Beck – Móra – Névai 1959.) Néhány további jogirodalmi hivatkozás a II. világháború előtti irodalomból: Magyar Polgári Eljárásjog; Fabinyi, 1931.; Térfi, 1914.) A jelen tanulmány ezt a metodikát mellözi.

[7] a.) Ha valamelyik fél meghal vagy megszűnik, az eljárás a jogutód perbelépésig, illetve perbevonásáig (61-62.§) félbeszakad, kivéve, ha a jogviszony természete miatt a jogutódlás kizárt. b.) Ha az olyan fél, akinek a per vitelére nincs meghatalmazottja, cselekvőképességét elveszti, az eljárás mindaddig félbeszakad, míg a fél részére kirendelt törvényes képviselő személyét be nem jelentik. c.) Ha a fél törvényes képviselője hal meg, és a törvényes képviselőnek a per vitelére nem volt meghatalmazottja, az eljárás mindaddig félbeszakad, amíg a fél részére kirendelt új törvényes képviselő személyét be nem jelentik. Ugyanez a szabály abban az esetben is, ha a fél törvényes képviselőjének ez a jogosultsága anélkül szűnik meg, hogy az általa képviselt fél cselekvőképessé vált volna. d.) Ha a bíróság működése háború vagy valamely elháríthatatlan esemény miatt szünetel, vagy a féllel ilyen okból nem lehet érintkezni, az eljárás az akadály megszűnéséig félbeszakad.

[8] A polgári törvénykezési rendtartás tárgyában született 1868. évi LIV. tc. 11. §.

[9] 1911. évi I. tc. 465-475. §.

akkor hatályos törvény szerint még eljárás (és nem a tárgyalás) felfüggesztése között a Polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. tc. alapján az volt a különbség, hogy „a félbeszakadásra vezető tény minden bírói intézkedés nélkül magától idézi elő az eljárás megakadását, ellenben a felfüggesztés csak bírói határozat alapján következhet be”.^[10] Érdekesség a jogszabály szövegében, hogy a „bíróság működésének szünetelése” és az „eljárás félbeszakadása” kifejezést egy mondatban helyezte el a jogalkotó. A jogszabályban itt elhelyezett „szünetelés” nem azonos a törvényben máshol szabályozott „eljárás szünetelés”-ével. A jogszabály szövege *expressis verbis* rögzíti az „akadály” kifejezést is, az „eljárás az akadály megszűnéséig félbeszakad”. Az eljárás félbeszakadása intézmény szervesen kapcsolódik a per megszüntetése intézményéhez azáltal is, hogy a fél a per megszüntetése érdekében akkor is kérheti az eljárás folytatását, ha a megszünt félnek nincs jogutódja,^[11] ezáltal eljárásjogi értelemben véglegesen lezárható a megindított polgári (peres) eljárás.

Az eljárás félbeszakadása jogintézmény alkalmazására a perindítás joghatályainak beállta előtt és azt követően is sor kerülhet. Az intézmény elnevezése („eljárás” félbeszakadása) is jelzi, hogy annak alkalmazására az „eljárás” bármely – vagyis a perindítás joghatályainak beállása előtt és a perindítás joghatályainak beállása utáni – szakaszában is sor kerülhet.

Az eljárás félbeszakadásának pontos időtartama konkrétan nem határozható meg, az eljárás félbeszakadásának időtartama attól függ, hogy a jogutód perbelépése, perbevonása, illetve az akadály megszűnése meddig, mennyi ideig tart.

A jogérvényesítés az intézkedés alkalmazását követően főszabály szerint továbbfolytatódik, mert az eljárás félbeszakadása csak az eljárás ideiglenes akadályát képezi (kivéve, ha a jogviszony természete a jogutódlást kizárja).

Az eljárás félbeszakadását megállapító végzés ellen fellebbezésnek van helye, de a bíróság a határozatát saját hatáskörében megváltoztathatja.^[12]

Az eljárás félbeszakadása háttérben mindig valamilyen anyagi jogi és eljárásjogi akadály áll. Az eljárás félbeszakadása eljárásjogi intézmény mögött az anyagi jogból ismert jogképesség, illetve annak megszűnése, a természetes személy halála, a jogi személy megszűnése ismerhető fel. A polgári jogi jogképesség megszűnésének eljárásjogi leképeződése a jogutódláshoz, és annak bekövetkezéséhez, az eljárás félbeszakadásához kapcsolódik. A polgári jog és a polgári eljárásjog közötti közvetlen kapcsolat fennállása alapján az anyagi jogban bekövetkezett változásokat az eljárásjog jogszabályi előírások formájában nyomban követi. Az eljárásjogi akadályt a bíróság működésének szünetelése jelenti. Az eljárás félbeszakadása jogintézmény alkalmazása a bíróság és bíró számára is az eljárás – nem érdemi, hanem – statisztikai befejezését jelenti. A bíróság mint szervezet, az eljáró bíró, a felperes és az alperes számára az

[10] Sárffy, 1946, 363–364.

[11] Pp. 111. § (7) bek.

[12] Pp. 112. § (4) bek.

eljárás befejezése csak abban az esetben végleges, eljárásjogi és nem anyagi jogi értelemben, ha a megszűnt félnek nincs jogutódja, mert ebben az esetben az eljárás a per megszüntetésével befejeződik. A jogszociológiai nézőpont nem különbözik a polgári eljárásjogtól: a jogérvényesítés folyamata az eljárás félbeszakadásakor megreked, ugyanakkor az ügy statisztikailag befejezett. Az ügy statisztikai befejezése azonban nem azonos az eljárás érdemi lezárásával.

2. A keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása (Pp. 130-132. §)

A hatályos Pp.-ben következő, elemzés tárgyát képező intézmény a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása, amely a per létrejöttének gátja, az első perakadály alkalmazása személyben rejlő vagy eljárásjogi ok miatt jöhet szóba.

A keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása intézménye az 1911. évi I. tc. előírásaiban „keresetlevél visszautasítása” elnevezés alatt szerepelt.^[13] Az első magyar polgári törvénykezési rendtartás már előírta - a korabeli helyesírás szerint idézve -, hogy „az eljárás meg nem indíthatatik, és ha már folyamatban van, azonnal megállítandó”, ha az ügy nem tartozik a polgári bíróság hatáskörébe, abban az esetben is, ha a felek nem tettek emiatt az eljárás folyamán kifogást.^[14] Ez az előírás a hatályos jogi szabályozás keretei között a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítását jelentené. A polgári törvénykezési rendtartás tárgyában született jogszabály a perfüggőség (*litispendentia*) kifogását még nem szabályozta, utóbb a sommás eljárásban a törvény megadta az alperesnek e jogot (1893. XVIII. 27. § 3. p.)^[15]. A hatályos Pp. szerint a bíróság a keresetlevelet az alábbi esetkörökben idézés kibocsátása nélkül (125. § (1) bek.) utasítja el.^[16] A keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása hatályos

[13] A Polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. tc. 141. §.

[14] A polgári törvénykezési rendtartás tárgyában született 1868. évi LXIV. tc. 8. § a. pont.

[15] Falcsik, 1907, 127.

[16] a.) a perre a magyar bíróság joghatósága a törvény vagy nemzetközi egyezmény rendelkezése alapján kizárt; b.) a felperes követelésének érvényesítése más bíróság vagy más hatóság hatáskörébe tartozik, vagy a perre más bíróság illetékes, de a Pp. 129. § rendelkezése a szükséges adatok hiányában nem alkalmazható; c.) a pert más hatósági eljárásnak kell megelőznie; d.) a felek között ugyanabból a ténybeli alapból származó ugyanazon jog iránt - akár ugyanazon bíróság, akár más bíróság előtt - a per már folyamatban van (128. §), vagy annak tárgyában már jogerős ítéletet hoztak (229. §); e.) a félnek nincs perbeli jogképessége (48. §); f.) a felperes követelése idő előtti, vagy - az elévülés esetét ide nem értve - bírói úton nem érvényesíthető; g.) a pert nem a jogszabályban erre feljogosított személy indítja, vagy a per csak jogszabályban meghatározott személy ellen indítható, illetve meghatározott személy perben állása kötelező, s a felperes e személyt (személyeket) - felhívás ellenére - nem vontta perbe; h.) külön jogszabály a keresetindításra határidőt állapít meg, ezt a felperes elmulasztja, és igazolási kérelmet sem terjeszt elő, vagy azt a bíróság elutasítja; i.) a 124. § (2) bekezdésben foglalt ok áll fenn (a jogi képviselővel eljáró felperes keresetlevele nem tartalmazza a keresetlevéllel szemben a törvényben meghatározott kritériumokat, a jogi képviselő nem csatolta meghatalmazását, illetve nem róta le az eljárási illetéket, illetve a gazdálkodó szervezetek közötti perben a jogi képviselővel eljáró felperes nem csatolta az írásbeli nyilatkozatokat tartalmazó okiratokat (levelezés, jegyzőkönyv), illetve nem igazolta, hogy megkísérelte a jogvita peren kívüli elintézését); j.) a felperes a hiánypótlás végett (95. §) neki visszaadott keresetlevelet

szabályozásának különböző esetei több szempont szerint csoportosíthatók: 1. A joghatóság, hatáskör és illetékesség hiánya (Pp. 130. § (1) bek. a., b.) fennállásakor a kiválasztott bírósággal kapcsolatban a jogszabály előírása folytán áll fenn a „probléma”. A Pp. 130. § (1) bekezdése alkalmazása esetén nem jön létre per, azonban ha megállapítható a bíróság hatásköre vagy illetékessége, a per másik, az eljárás lefolytatására hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróság előtt folytatódhat (Pp. 129. §), és a per azon bíróság előtt jöhet létre. 2. Ha a pert más hatósági eljárásnak kell megelőznie, a *res iudicata* esete áll fenn, és a felperes követelésének idő előttisége (Pp. 130. § (1) bek. c., d., f.) a felperes figyelmetlensége, kellő odafigyelésének hiánya miatt következhet be a jogintézmény alkalmazása. Hasonló a helyzet akkor is, ha a félnek nincs perbeli jogképessége, a felperes a pert nem jogszabályban meghatározott személy ellen indította meg, a keresetindítási és a hiánypótlási határidő elmulasztásakor (Pp. 130. § (1) bek. e., g., h., j.): mindegyik esetben a felperes „mulasztása” miatt kell a jogalkalmazónak a jelen intézkedés alkalmazásához nyúlnia.

Az anyagi joggal való kapcsolat abban is megnyilvánul az adott jogintézménynél, hogy a jogérvényesítés Pp. 130. § szerinti akadályát nemcsak a Pp.-ben megjelölt, hanem más polgári tárgyú jogszabályban meghatározott eljárás lefolytatása, a jogszabályban meghatározott határidő betartása is jelentheti (Pp. 130. § (1) bek. c., h.). A felperes követelésének idő előttisége (Pp. 130. § (1) bek. f.) nem jogszabályban, hanem a felek közötti szerződésben, megállapodásban meghatározott teljesítési határidő lejártának hiányában is megállapítható. Az első hazai Pp. megalkotója, Plósz Sándor – az 1868. évi LIV. tc. és az 1893. évi XVIII. tc. alapján – a keresetlevél előterjesztését a fellebbezés előterjesztéséhez hasonlította, mert mindkettő természete (tartalmi kellékei, a fellebbezett ítélet megjelölése, a fellebbezés kijelentése) csak a szóbeli tárgyalás kitűzése szempontjából lényegesek, de azok – álláspontja szerint – a szóbeli tárgyaláson már nem jönnek tekintetbe.^[17]

Kizárólag a perindítás joghatályainak beállta előtt utasítható el a keresetlevél idézés kibocsátása nélkül. A perindítás joghatályainak beállítását követően a per megszüntetésének, vagy ha az már nem alkalmazható, a kereset érdemi elutasításának van csak helye.

Ha a keresetlevél beadásához fűződő joghatályok nem maradnak fenn, nem önálló nézőpont az intézkedés időtartamának a meghatározása, mert a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása után az adott eljárás már nem folytatódik tovább.

Fennmaradnak a keresetlevél beadásához fűződő joghatályok,^[18] ha a felperes az elutasító határozat jogerőre emelkedésétől számított harminc nap

a kitűzött határidő alatt nem adta be, vagy újból hiányosan adta be, és emiatt a keresetlevél nem bírálható el.

[17] Plósz, 1927, 120., amelynek alapjául szolgáló előadás elhangzott a Magyar Jogászegylet 1883. évi november 17.-i ülésén (104–138.) az idézett rész.

[18] Pp. 132. § (1)-(2) bek.

alatt a keresetlevelet szabályszerűen újra benyújtja vagy követelését egyéb úton szabályszerűen érvényesíti, vagy ha a felperes a kézbesítés sikertelen megkísérlésére vonatkozó értesítés vételétől számított harminc nap alatt a kézbesítéshez szükséges adatokat bejelenti, vagy hirdetményi idézést kér. Ebben az esetben az intézkedés maximum időtartama az elutasító határozat jogerőre emelkedésétől számított legfeljebb 30 nap. Az alperes perbeli jogképessége hiányában (Pp. 130. § (1) bek. e.) a keresetlevél beadásához fűződő joghatályok nem maradhatnak fenn.

A jogérvényesítés a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítását követően már nem folytatódik, kivéve, ha fennmaradnak a keresetlevél beadásához fűződő joghatályok, mert ez esetben a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása jogkövetkezménye sem alkalmazható.

A keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül elutasító végzés ellen fellebbezésnek van helye, de a jogorvoslati jogot kiüresíti a jogszabály által biztosított lehetőség a keresetlevél beadásához fűződő joghatályok fenntartásához, ezért célszerűtlen és szükségtelen a joghatályok fennmaradása mellett a határozattal szembeni jogorvoslati jog gyakorlása. Illetékfizetési szempontból is előnyösebb a keresetlevél beadásához fűződő hatályok fenntartása, mert az új eljárás kezdeményezése mellett a 10%-os mérsékelt illeték megfizetése mellett nem kell az új eljárásban ismételtlen leróni az eljárási illetéket.^[19]

A keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása jogintézmény mögött több polgári jogi intézmény is felfedezhető. Az anyagi jogi (magánjogi) jogintézmények a polgári jogi jogképesség hiánya (e.), a bíróság előtt nem érvényesíthető állam által nem támogatott igények (f.) és a jogérvényesítés határidőhöz kötése (h.) formájában mutatkozik meg a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasításában. A polgári jogi intézmények jogalanyra (személyre), a követelés jellegére és a követelés érvényesítési idejére (tárgyra) vonatkoznak. Az igénynyugvás az időtartamtól függő jogszerzés bekövetkeztét befolyásolja, az igényhalasztás a követelés bíróság előtti érvényesítését odázza el. Az anyagi jog (tulajdonjog) elbirtoklás útján való megszerzése keresetindításra vonatkozó határidő nélkül (h.) a polgári jogban meghatározott feltételek fennállása esetén eredménnyel érvényesíthető, míg a követelés érvényesítésének elmulasztása (elévülés) az ellenérdekű fél védekezésnek lehet hatékony eszköze. A jogintézmény alkalmazása esetén az ügy statisztikai szempontból befejeződik, a bíróság, az eljáró bíró és a felperes számára is egyaránt véget ér a jogérvényesítés folyamata. Jogszociológiai és szervezet-szociológiai nézőpont szerint a felperes által elhatározott jogérvényesítés folyamata a felperes „hibája” miatt megreked. A jogszociológiai és eljárásjogi nézőpont a szóban forgó jogintézménynél egybeesik: a folyamat megszakad, az eljárás azonban újból megindítható. Az „ügy befejezettsége” szociológiai

[19] Az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. tv. (Itv.) 58. § (1) bek. f.

értelemben kettős jelentésű: az eljárás statisztikai lezárása elkülönül az ügy érdemi befejezésétől.

3. Az eljárás szünetelése

A hatályos Pp. a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítására vonatkozó előírásokat követően rendelkezik az „eljárás szüneteléséről”, amely peres felek törekvése a jogvita peren kívüli rendezésére vagy az eljárás folytatásának megakadályozására.

Az eljárás szünetelése jogintézményét már a Polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. tc. is szabályozta.^[20] A per három év elteltével szintén – az akkor hatályos jogszabály előírása alapján – szűnt meg, Bacsó Jenő ezt a szabályt perelévülésként határozta meg.^[21] A peres felek az eljárás szüneteléséről az első és a folytatólagos tárgyaláson is megállapodhatnak (a. pont), illetve ha a felperes akár az első, akár a folytatólagos tárgyalást mulasztja el, és megelőzőleg nem kérte a tárgyalás távollétében való megtartását (b. pont), a bíróság megállapíthatja az eljárás szünetelését. Az eljárás szünetelése arra ad teret a feleknek, hogy megállapodjanak a perbevitte igények, vitás kérdések peren kívüli rendezésében, vagy legalább megkíséreljék azt.

A perindítás hatályainak beállta előtt (Pp. 137. § (1) bek. d.)^[22], és azt követően is (Pp. 137. § a., b., c.) sor kerülhet rá.^[23] A Pp. 137. § (1) bek. d. pont alkalmazása azért kapcsolható az eljárás perindítás joghatályainak beállása előtti szakaszához, mert az alperes részére a keresetlevél szabályszerű kézbesítése nem következik be (ennek jogkövetkezménye a hirdetményi kézbesítés, ha azt a felperes kéri). A jogintézmény elnevezése („eljárás” szünetelése) is kifejezi, hogy az alkalmazására az eljárás teljes – bármely – szakaszában sor kerülhet.^[24]

Az eljárás szünetelése maximum hat hónap időtartamot jelent.^[25] Az eljárás szünetelésének hat hónapos időtartama meghosszabbítható, ha a felek a határidő lejárta előtt kérik az eljárás folytatását, majd bejelentik, az eljárás ismételt szünetelésére vonatkozó nyilatkozatukat (a határidő ezáltal további hat hónappal meghosszabbodhat, ilyen kérelem a per folyamatban léte alatt ismételtlen előterjeszhető).

[20] 1911. évi I. tc. 446. §.

[21] Bacsó, 1917, 203.

[22] A hatályos Pp. alapján az eljárás szünetel, ha d. hirdetményi idézésnek volna helye, és a fél ezt nem kéri.

[23] A hatályos Pp. szerint az eljárás szünetel, ha a.) a felek erre vonatkozó kölcsönös megegyezésüket akár az első tárgyalást megelőzően, akár az elsőfokú eljárás folyamán bármikor, vagy b.) a felek közül bármelyik tárgyaláson egyik fél sem jelenik meg, vagy a megjelent fél az ügy tárgyalását nem kívánja, illetőleg nyilatkozatot egyáltalán nem tesz, és a távollévő felperes megelőzőleg egyik esetben sem kérte, hogy a bíróság a tárgyalást a távollétében is tartsa meg, vagy c.) a felperes a megadott lakcímről nem idézhető, illetőleg ismeretlen helyre költözött, és az alperes hirdetményi idézést nem kér, vagy az ügy tárgyalását nem kívánja, illetőleg nyilatkozatot egyáltalán nem tesz.

[24] A házassági perben csak a Pp. 137. § (1) bek. a., c., d. pontjai szünetelhet az eljárás (Pp. 288. § (3) bek.).

[25] Pp. 137. § (3) bek.

Lehetséges, hogy a jogérvényesítés az eljárás szünetelését követően folytatódik, mindez attól függ, hogy a peres felek meg tudnak-e állapodni, illetve a távolmaradt felperes kéri-e az eljárás folytatását. Ha a peres felek között az eljárás szünetelésének időtartama alatt a perbevitte igény(ek) tekintetében megállapodás jön létre, az eljárás szünetelése a jogérvényesítés végleges „akadályát” képezi, ellenkező esetben az eljárás szünetelése csak időleges korlátja a jogérvényesítésnek.

A hatályos Pp. szövegéből nem derül ki, hogy a bíróságnak az eljárás szünetelésének megállapításakor alakszerű határozatot kell-e hoznia. Jogtechnikai kérdés, hogy az eljáró bíró „végzés” formájában rendelkezik-e az eljárás szüneteléséről, e tekintetben változó a bírói gyakorlat. Ha a bíróság nem hoz alakszerű határozatot az eljárás szüneteléséről, nincs túl nagy jelentősége e szempontnak, mert a jogorvoslat alkalmazása – alakszerű bírósági határozat hiányában – fel sem merül. Ha azonban a bíróság alakszerű határozatot hoz, ellene jogorvoslatnak helye nincs.

Az eljárás szünetelésének egyik indoka a felek között a per folyamatban léte alatti tárgyalások megkezdése az egyezség (=megállapodás=szerződés) megkötése érdekében. Polgári jogi értelemben az eljárás szünetelésének háttérben (137. § a.) a „megállapodás”, a „szerződés” megkötése áll. Az eljárás szünetelésének egyéb esetei (b., c., d. pont) háttérben egyéb anyagi jogi jogintézmény nem húzódik meg. Az eljárás szünetelése az ügy – nem érdemi – befejezését idézi elő, a bíró számára az ügy befejezését követően már nem folyamatban lévő ügyről van szó, a bírósági statisztika szerint az ügy „befejezett”, a felperesnek és az alperesnek az ügyben az eljárás szünetelésének időtartama alatt nem kell további tárgyalási határnap kitűzésével számolnia. A polgári jogi igénynyugvás és igényhalasztás a polgári perben a fél rendelkezése alapján bekövetkezhet az eljárás megindítását követően az eljárás „lebegtetésével” (eljárás szünetelése). Jogszociológiai értelemben a jogérvényesítés folyamata megáll, a peres felek, és a bíró számára az eljárás ténylegesen ekkor már nincs folyamatban. Az eljárás szünetelését követően folytatódó eljárás jogszociológiai értelemben kettős: statisztikailag új eljárás, de az érdemi döntéshez vezető úton ugyanaz, a korábban megkezdett eljárás folytatása.

4. Egyezség

A hatályos Pp.-ben a soron következő jogintézmény a bíróság előtt megkötött egyezség, amelynek célja hasonló, mint az eljárás szünetelésének, a jogvita felek közötti rendezése, de a bíróság előtt, és nem peren kívül.

A hatályos Pp. előírásai alapján a bíróság a per bármely szakaszában megkísérelheti, hogy a felek a jogvitát vagy a vitás kérdések egy részét egyezséggel rendezzék. A bíróság – amennyiben annak sikerére esély mutatkozik, különösen, ha a felek valamelyike kéri – tájékoztatja a feleket a közvetítői eljárás lényegéről, igénybevételeének lehetőségéről, és ezzel összefüggésben a szünetelés

szabályairól.^[26] Ha a felek a közvetítői eljárás során egyezséget kötnek, ezt a 137. § (3) bekezdésében meghatározott határidőn belül a bírósághoz jóváhagyás végett benyújthatják, ebben az esetben a bíróság az eljárást folytatja és a (3) bekezdés szerint jár el.^[27] A Polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. tc. már ismerte a „bírói egyesség” jogintézményét.^[28]

Az egyezség megkötésére a bíróság előtt a per (első vagy folytatólagos) tárgyalásán is sor kerülhet (és létrejöhet részegyezség is), és a bíróság tájékoztatására figyelemmel a közvetítői eljárásról szóló 2002. évi LV. törvény előírásai alapján is.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy miért akadály a jogérvényesítésnek az egyezség, ha a felek megállapodnak egymással? A polgári bíróság előtt megkötött egyezség a felek rendelkezési jogán alapul, amelyet a bíróság legalizál. A bíróságnak ennél az intézménynél kevésbé hatósági jogalkalmazó szerepe domborodik ki, hanem a felek közötti egyezség jóváhagyása által a törvényesség érvényre juttatója. A jogérvényesítés fél és a bíróság szemszögéből való interpretációja nem biztos, hogy egybeesik egymással. A fél jogai a bíróság előtti egyezség-kötés által érvényesülnek, de azok nem a bíróság ítélete formájában öltönek testet. Felmerülhet ennél a pontnál a „jogérvényesülés” és a „jogérvényesítés” kifejezések definiálása és egymástól való szétválasztása. A jogérvényesítés a felperes és az alperes részéről azáltal történik, hogy az általuk érvényesíteni kívánt jogot a bíróság részben vagy egészben – ítélete formájában – akceptálja. A jogérvényesülésnél a felek jogai „konszenzuális” alapon a jogszerűség határain belül jutnak kifejezésre, míg a jogérvényesítésnél a bíróság érdemi, hatósági határozata a döntő és meghatározó tényező. A jogérvényesülés a fél részéről önkéntes, a jogérvényesítés a fél perbevitte igényének hatóság általi támogatása. Az egyezség megkötésekor a felek saját belátásuk szerint engednek egymás igényeinek, a bíróság ítéletének tartalma előre nem kiszámítható, nem tudható, hogy a bíróság az egyik vagy másik fél álláspontjából mit fogad el. A felek az egyezségnél a saját nézetüket, akaratukat, szándékukat érvényesítik, míg a bírósági ítélet a bíróság álláspontját tükrözi. A pergátló körülmény a per befejezését akadályozza meg.^[29] Ebből a megközelítésből az egyezség is „megakadályozza” a per érdemi befejezését, mert okafogyottá teszi azt. A régi jogi terminológia szerint az az ügylet volt jogérvényes, amely jogilag végleg eldöntött, jogerős volt.^[30] A jogérvényesülés a jogban megfogalmazott magatartás megvalósulása a jogalanyok tevékenységében és a társadalmi viszonyokban. Az a folyamat, amelynek során a jogszabály absztrakt és általános formában megfogalmazott magatartási szabály konkrét személyek, mint jogalanyok között létrejött sajátos

[26] Pp. 148. § (1)-(4) bek.

[27] Pp. 148. § (1)-(2) bek.

[28] 1911. évi I. tc. 423. §.

[29] Pp. 130. § (1) bek., Pp. 157. §.

[30] Révai Nagy Lexikona, 1997, 13.

társadalmi viszonyok, jogviszonyok útján befolyásolja és alakítja a társadalmi valóságot. Erre utal az az angolszász jogirodalomból származó megkülönböztetés a „könyvben írott jog” (*law in books*), illetve a gyakorlatban „működő (érvényesülő) jog” (*law in action*) között (*Rosco Pound*). A jogérvényesülés két fő fajtája a jogalanyok jogkövető magatartása, illetve a jogalkalmazás.^[31] A jogalkalmazás „a jogeset megítélése a jogtétel alapján, a tényállás szubszumálása, a jogtétel alá vonása, illetőleg az alól kizárása”.^[32]

A bíróság előtt megkötött egyezség megkötése kizárólag az eljárás perindítás joghatályainak beállítását követő fázisában következhet be, mert az egyezség megkötésének legkorábban a per tárgyalásán kell megtörténnie.

A perbevitelt igény azon részében, amelyre a bíróság előtt megkötött egyezség vonatkozik az egyezség (részegyezség) megkötése azonnal véget vet a polgári peres eljárásnak. Ebben az értelemben az intézkedés időtartama nem határozható meg.

Az egyezség-kötés esetén, ha az valamennyi perbeli igényre kiterjed, a jogérvényesítés folyamata nem folytatódik, csak „részegyezség” megkötésekor folyik tovább az eljárás, mert ebben az esetben a felek közötti, bíróság előtt megkötött egyezségben nem lett rendezve valamennyi perbevitelt igény.

Az egyezséget jóváhagyó végzéssel szemben a felek jogorvoslattal élhetnek, de a felek általában ezt a lehetőséget nem veszik igénybe, mert a bíróság a felek szándékának és akaratának megfelelő egyezséget hagyja jóvá, ezért a peres felek részéről ésszerűtlen lenne, ha olyan határozatot támadnának meg, amely az ő korábbi, bíróság előtti megállapodásukat („szerződésüket”) hagyja jóvá. A bíróság előtt megkötött egyezség alapjául az anyagi jog által szabályozott polgári jogi megállapodás (szerződés) szolgál. A bíróság előtti megállapodás annyiban különbözik a polgári jogi szerződéstől, hogy ahhoz hatósági jóváhagyás társul. Az egyezség az ügy érdemi befejezését eredményezi a bíróság (eljáró bíró) és az eljárás alanyai számára is. Az ügy befejezése – a többi vizsgált jogintézménytől eltérően – *res iudicata*-hatást eredményez, mert a bíróság által jóváhagyott egyezségnek ugyanaz a hatálya, mint a bírói ítéletnek.^[33] Abban az esetben, ha a felek közötti egyezség csak részegyezség, a részegyezség sem érdemben, sem statisztikailag, sem jogszociológiai szempontból nem idézi elő az eljárás befejezését, az eljárás a részegyezséget meghaladó részében tovább folytatódik. A Polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. tc. előírásai alapján Magyary Géza állapította meg, hogy... „ha a peralapításnak valamely a per bármely szakaszában hivatalból figyelembe veendő perakadály áll útjában az egység nem köthető meg érvényesen, illetve a bíróságnak megkötését nem szabad megengednie”.^[34] Az egyezség a bírói ítélet meghozatalát megakadályozza, a „jogérvényesítés” definíció alapul vételével ebben az

[31] Jogi Lexikon, 2009, 342.

[32] Horváth, 2004, 164.

[33] Pp. 148. § (4) bek.

[34] Magyary, 1924, 509.

értelemben a jogérvényesítés „akadály”-ának tekintendő. A bíróság előtt megkötött egyezség a jogérvényesítés konszenzusos rendezése a peres felek által, amelynek egyetlen akadálya lehet: a jogszerűség határainak felek általi átlépése, amely esetben a bíróság a felek között létrejött egyezséget végzésével sem hagyhatja jóvá.

5. A tárgyalás felfüggesztése

Az eljárási törvényben az egyezségre vonatkozó jogszabályi előírásokat a tárgyalás felfüggesztése jogintézménye követi, amelyet külső körülmény (másik eljárás) válthat ki.

A tárgyalás felfüggesztésének lehetséges és kötelező esetei különböztethetők meg (Pp. 152. § (1)-(2) bek.-153. § (1)-(3) bek.).^[35]

Az első polgári törvénykezési rendtartásunk már rendelkezett a per, a polgári eljárás felfüggesztéséről, ha „a polgári per folyamata alatt merülnek fel valamely büntetésre méltó cselekmény jelenségei, és azon cselekmény elítélése nélkül a polgári kereset tárgya felett határozni egyáltalán nem lehetne”.^[36]

A tárgyalás felfüggesztése kizárólag a perindítás joghatályainak beállítását követően, az eljárás tárgyalási szakaszában következhet be. Ezt megfelelően kifejezi a jogszabály megfogalmazása is: a bíróság a „tárgyalást” függeszti fel és nem az „eljárást”.

A tárgyalás felfüggesztésének időtartama pontosan nem határozható meg, a másik eljárásnak az időtartamától, illetve annak jogerős befejezésétől függ, amely miatt az eljárást felfüggesztették.

A jogérvényesítés a tárgyalás felfüggesztését követően rendszerint tovább folyik, mert a tárgyalás felfüggesztése a jogérvényesítés ideiglenes (átmeneti) akadályát képezi, a tárgyalás felfüggesztése általában csak addig tart, ameddig az előzetes kérdést, amely miatt az eljárást felfüggesztették, el nem bírálják.

A tárgyalást felfüggesztő végzés fellebbezéssel megtámadható, de a bíróság a határozatát saját hatáskörben megváltoztathatja a közvetítői eljárásra kötelező és tárgyalást felfüggesztő határozat kivételével.^[37]

[35] Ha a per eldöntése olyan előzetes kérdés eldöntésétől függ, amelynek tárgyában az eljárás büntetőbírói vagy államigazgatási hatáskörbe tartozik, a bíróság a per tárgyalását ennek az eljárásnak a jogerős befejezéséig felfüggesztheti. A bíróság a tárgyalást akkor is felfüggesztheti, ha a per eldöntése olyan előzetes kérdés elbírálásától függ, amelynek tárgyában más polgári per vagy a bíróság hatáskörébe tartozó más polgári eljárás már folyamatban van. Ha a bíróság kötelező közvetítői eljárás igénybevételére kötelezi a feleket, ezzel egyidejűleg a per tárgyalását felfüggeszti. Ha a felet katonai szolgálatra hívják be, a bíróság a pert felfüggesztheti, kivéve a tartásdíj iránt indított, valamint az olyan pereket, amelynek gyors elbírálásához különleges érdek fűződik. Ha a per eldöntése házasság létezésétől vagy érvényességétől, illetőleg gyermek családi jogállásának bírói megállapításától függ, és ez iránt per van folyamatban, a tárgyalást annak jogerős befejezéséig fel kell függeszteni. Ha a per eldöntése házasság érvényességétől függ, a tárgyalást akkor is fel kell függeszteni, ha az érvénytelenítési per még nincs folyamatban, de annak megindítására a felek valamelyike jogosult.

[36] A polgári törvénykezési rendtartás tárgyában született 1868. évi LIV. tc. 10. §.

[37] Pp. 153. § (3) bek.

A tárgyalás felfüggesztése jogintézménye mögött rendszerint magánjogi jogviszony nem áll fenn, ha a bíróság a közvetítői eljárás lefolytatására kötelezi a feleket, a felek között a perbevitte kérdések vonatkozásában létrejöhet polgári jogi megállapodás. A közvetítői – akár kötelező, akár önként választott – eljárás felértékelődését mutatja, hogy azt két jogintézménynél (eljárás szünetelése és a tárgyalás felfüggesztése esetén) is alkalmazni rendeli a jogalkotó, és a közvetítői eljárás célja azonos a bíróság előtt megkötött egyezséggel. A tárgyalás felfüggesztése esetén az ügy statisztikai szempontból befejeződik a bíróság és az eljárás résztvevői számára is. Az eljárási jogi és a jogszociológiai aspektus is megegyezik egymással: a tárgyalás felfüggesztése a jogérvényesítés ideiglenes akadályát képezi. A per megszüntetésére irányuló kérelem előtt nincs helye a tárgyalás felfüggesztésének.^[38] Nem állapítható meg a tárgyalás felfüggesztése másik félbeszakadt perre tekintettel.^[39] Nem állapítható meg akkor sem a tárgyalás felfüggesztése egy másik szünetelő per érdemi eldöntéséig.^[40]

6. A per megszüntetése

A törvényben az utolsó, tárgy szerint érintett intézmény a per megszüntetése, amely a per létrejöttét követő perakadály.

A bíróság a pert megszünteti a Pp. 157. §-a szerint.^[41] A per megszüntetése intézménye a polgári peres eljárás folyamatában a „második” akadály a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítását követően. A Pp. 157. § a. pontjában csak a Pp. 130. § (1) bek. a-h. pontjaira történik hivatkozás, de kimarad a felsorolásból a Pp. 130. § (1) bek. i. és j. pontja. Mi lehet ennek az oka? A Pp. miniszteri indokolása erre a kérdésre nem ad választ. A hiánypótlás nem teljesítése miatt (i., j.) nem kerülhet sor a per megszüntetésére sem. Feltehetően ennek a jogszabályi előírásnak az is oka lehet, hogy a jogalkotó szerint a hiánypótlás nem teljesítése miatt a keresetlevél nem „csúszik át” már az első akadályon sem, a jogalkotó feltételezhető szándéka szerint kizárt, hogy ilyen típusú perakadály a perindítás joghatályainak beállítását követően is fenn állhasson. A bírói gyakorlat

[38] BH.1999.459.sz. – Legfelsőbb Bíróság Pf.VIII.22700/1998.

[39] BH.1985.150.sz.

[40] LB. Gf.V.32394/1977.

[41] a.) ha a keresetlevelet már a 130. § (1) bekezdésének a-h. pontja alapján idézés kibocsátása nélkül el kellett volna utasítani; b.) ha a fél törvényes képviselőjét mellőzték, és e hiányt a kitűzött, illetőleg a meghosszabbított határidő alatt vagy legkésőbb az annak lejártát közvetlenül követő tárgyalás berekesztéséig sem pótolták; c.) ha a bíróság az alperes kívánságára a külföldi felperest a 89. § alapján a perrel felmerülő költségek fedezése végett biztosítékkadásra kötelezte, de a felperes a kitűzött, illetőleg meghosszabbított határidő alatt vagy legkésőbb annak lejártát közvetlenül követő tárgyalás berekesztéséig biztosítékot nem adott; d.) ha a felperes az első tárgyalást elmulasztotta (135., 136., 159. §); e.) ha a felperes a keresetétől elállott (160. §); f.) ha a felek a per megszüntetését közösen kérték; g.) a fél halála vagy megszűnése esetén, ha a jogviszony természete a jogutódlást kizárja; h.) a fél kérelmére, ha a megszünt félnek nincs jogutódja; i.) ha a jogi képviselő közreműködésével eljárni köteles felperes a megszünt jogi képviseletének pótlásáról felhívás ellenére nem gondoskodik (73/B. § (5) bek.).

szerint „ha a bíróság a hiányosan beadott keresetlevél alapján tárgyalást tűzött ki, a per megszüntetésére már nincs lehetősége, hanem a keresetlevél hiányosságát is értékelve, érdemi határozatot kell hoznia”.^[42] Ha a bíróság az első tárgyaláson a hiányos keresetlevél alapján keresetlevelet elutasító ítéletet hoz, a saját mulasztásának következményeit a felperes viseli. Ha a bíróság olyan kereseti kérelem alapján hoz ítéletet, amely hiányos, *res iudicata*-hatást fűz az elsőfokú ítélet változatlan formában történő jogerőre emelésével a határozathoz anélkül, hogy a tényállást alaposan feltárta volna, és valamennyi tény birtokában hozta volna meg a határozatát. Az ügyfél (alperes) számára kedvezőbb lehet a határozat, ha a bíróság eljárási (nem érdemi) határozatot hoz,^[43] és nem az ügy érdemében, számára kedvezőtlenül dönt. A jogalkotó gondolhatott arra, hogy a keresetlevél tárgyalás kitűzésére való alkalmassága vizsgálatakor két szűrő beépítésre kerül a jogszabály szövegébe (hiánypótlással és anélkül is), ezért felesleges a per megszüntetésére vonatkozó jogszabályi előírásoknál megismételni.

Kizárólag a perindítás joghatályainak beállása után szüntethető meg a per. A per megszüntetésének alkalmazására az eljárás csak felperes és bíróság között folyamatban lévő első szakaszában nincs jogszabályi lehetőség.

Ha a pert megszüntető határozat meghozatala után a keresetindításhoz fűződő joghatályok és a perindítás joghatályai nem maradnak fenn, a per megszüntetésének időtartama relevanciával nem bír. A határozat jogerőre emelkedését követően 30 napon belül a felperes a keresetlevelet harminc nap alatt szabályszerűen újra benyújtja, vagy követelését egyéb úton szabályszerűen érvényesíti, a Pp. 157. § a., b., c. pontja esetén a keresetlevél beadásának és a perindításnak a jogi hatályai fennmaradnak. A per megszüntetésekor a keresetindításhoz és a perindításhoz fűződő joghatályok fennmaradásának időtartama a pert megszüntető határozat jogerőre emelkedését követő harminc nap időtartamig áll fenn. A per megszüntetése intézményénél a keresetlevél beadásának és a perindításnak a joghatályai a d., e., f., g., h., i. pontok esetén nem maradnak fenn. Mi lehet ennek a magyarázata? Az e. és f. pontoknál a felperesnek már nem áll szándékában az eljárás továbbfolytatása, a g., h. és i. pontok tekintetében pedig az eljárás már nem folytatható.

A per megszüntetését követően a jogérvényesítés folyamata megakad, kivéve, ha fennmaradnak a keresetindításhoz és a perindításhoz fűződő joghatályok (157. § a., b., c.). A per megszüntetését követően, ha ahhoz még fűződik érdek, a kereseti kérelem ismételten, immár új eljárás keretében ismételten előterjeszhető.

A pert megszüntető végzés ellen jogorvoslatnak van helye, de azon permegszüntetési okoknál, ahol a keresetindításhoz és perindításhoz fűződő joghatályok fennmaradnak, a jogorvoslati jog gyakorlásának lehetősége jelentőségét veszti. A per megszüntetése intézmény alkalmazása esetén – attól függően, hogy

[42] BH.1991.279., BH.1982.260.

[43] Pp. 130. § (1) bek., Pp. 157. §.

melyik esetkőről van szó – több polgári jogi jogintézmény is szóba kerülhet. A per közös kérelemre történő megszüntetése esetén a követelés kötelezett részéről való teljesítése (f. pont), illetve a jogutódlás kizártsága (g., h. pont) állapítható meg. A per megszüntetése az eljárás – statisztikai – befejezését jelenti a bíróság, az eljáró bíró és a peres felek számára is, ugyanakkor nem jelenti a jogvita érdemi elbírálását.

III. KÖVETKEZTETÉSEK

A jogérvényesítés akadályai az elemzés szempontjai alapul vételével az alábbiak szerint csoportosíthatók. A jogérvényesítés átmeneti akadályai: a. az eljárás félbeszakadása, b. az eljárás szünetelése, c. a tárgyalás felfüggesztése. A jogérvényesítés tényleges akadályai: a. keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása; b. a per megszüntetése; c. egyezség-kötés.

A jogérvényesítés tényleges akadály a perakadály (pergátló körülmény) fennállása: a jogvita eljárásjogi befejezése a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítása, a per megszüntetése. Ha már az idézés kibocsátása előtt nyilvánvaló volt, hogy a per létrejöttét gátló akadály forog fenn, a per létrejöttét meg kellett akadályozni,^[44] a bíróság a keresetlevelet visszautasította. A hatályos Pp. a pergátló körülmény és a perelőfeltétel fogalmát sem határozza meg.^[45] A régi magyar jogban már a sommás eljárásról szóló 1893. évi XVIII. tc. óta a pergátló kifogások a per érdemétől elkülönítve döntendők el.^[46] Az 1911. évi I. tc. szerint a pergátló kifogást az ügy érdeme előtt kellett elbírálni, az érdemleges tárgyalás megkezdése után alperes a pergátló kifogásait elő nem adhatta.^[47] A hatályos jogban ez a kettéosztás már nem áll fenn, de a korabeli előírás szemléletesen fejezi ki, hogy a pergátló kifogás az ügy érdemi elbírálásának tényleges akadály. A perbeli egyezség a jogvita érdemi lezárását jelenti.

A jogérvényesítés átmeneti akadály, az eljárás szünetelése az egyezség-kötést vagy azt szolgáló intézmény a jogvita végleges lezárását idézheti elő. Az eljárás félbeszakadása kényszerű intézkedés, a tárgyalás felfüggesztése célszerű és szükségszerű jogintézmény. Az eljárás szünetelése bizonyos esetekben sem azért kerül sor az intézkedésre, mert a felek egyezséget kívánnak kötni (Pp. 137. § (1) bek. d.), hanem mert objektív akadály áll fenn az eljárás továbbfolytatásának. A jogérvényesítés átmeneti akadályai nem perakadályok, hanem attól független helyzetek, állapotok, körülmények, amelyek megszűnése után az eljárás folytatása elől elhárulnak a buktatók. Az ideális jogérvényesítés peren

[44] Kovács, 1927, 467.

[45] „A perelőfeltételek fogalmát a törvények nem állapítják meg, mint ahogy magának a pernek a fogalmát sem.” (Bacsó, 1910, 92.)

[46] 1893. évi XVIII. tc. 23-24. §-hoz fűzött részletes indokolása.

[47] Az 1911. évi I. tc. indokolása – a 180. §-hoz fűzött indokolása.

kívül közvetítő által vagy anélkül, valamennyi érintett fél megegyezésére, végleges, megnyugtató módon való jogvita-rendeziés. Minden peresített vagy még azt megelőző stádiumban lévő jogvitában az elérendő cél a jogvita elkerülése vagy a már megindult peres eljárás végleges (érdemi) rendezése. Tényleges akadály lehet az igényérvényesítő fél „mulasztása”, átmeneti akadályt objektív és szubjektív helyzet is előidézhethet. A jogérvényesítés átmeneti (ideiglenes) akadályainál a végzés az eljárás félbeszakadása, és a tárgyalás felfüggesztése alkalmazásakor megváltoztatható, az eljárás szünetelése alkalmazása esetében a határozat ellen (ha van külön határozat) jogorvoslatnak nincs helye. Valamennyi jogintézmény esetében a jogszociológiai szempont az eljárás folyamata megakadásával – egy esetben az ügy érdemi befejezésével – egybeesik a polgári eljárásjogi aspektussal. A polgári eljárásjogban szabályozott intézmények mögött nem feltétlenül minden esetben állapítható meg annak magánjogi megfelelője, ilyen pl. tárgyalás felfüggesztése intézménye. Az eljárás félbeszakadása és a per megszüntetése közvetlenül kapcsolódhat egymáshoz,^[48] ha a jogutódlás kizárt vagy a félnek nincs jogutódja és az eljárás félbeszakadása nem állapítható meg, a bíróság a pert megszünteti.

A Pp. 158. § (5) bek. előírása szerint a bíróság a pert a Pp. 157. § a., b. vagy g. pontja esetén az eljárás bármely szakaszában hivatalból köteles megszüntetni. A Pp. 157. § (1) bek. a., b. pontja alkalmazására csak a per tárgyalási szakaszában kerülhet sor, ezért az „eljárás bármely szakaszában” való megszüntetése, a jogszabály szövegezése („az eljárás bármely szakaszában”) nem áll teljes mértékben összhangban a per megszüntetése intézménye alkalmazásának időpontjával. A per megszüntetése az eljárás bármely szakaszában hasonló alkotmányossági problémát vet fel, mint a Pp. 157. § e. pont esetében: a fél elállása esetén a per megszüntetésének csak a perindítás joghatályainak beállása után van helye. A Pp. 157. § g. és h. pontja esetén a bíróság az eljárás bármely szakaszában hivatalból köteles a pert megszüntetni. Ellentmondás húzódik meg a tekintetben, ha a jogintézmény az eljárás bármely – a perindítás joghatályainak beállása előtti és az utáni – szakaszában csak a perindítás joghatályainak beállása utáni fázisában alkalmazható. A fél perbeli rendelkezési joga a keresettől való elállás folytán^[49] az önrendelkezési joghoz, az emberi méltósághoz való alkotmányos alapjoghoz kötődik,^[50] jelen esetben kollízió a fél egész eljárásra kiterjedő rendelkezési joga és a per megszüntetése jogintézménye perindítás joghatályainak beállása utáni alkalmazhatósága között áll fenn.

[48] Pp. 111. § (1) bek – Pp. 157. § g., h. pont.

[49] Pp. 157. § e. pont.

[50] Lásd 8/1990. (IV. 23.) AB hat., 57/1991. (XI. 8.) AB hat., 64/1991. (XII. 17.), 22/1992. (IV. 10.) AB hat., 23/1993. (IV. 5.), 1/1994. (I. 7.) AB hat., 20/1997. (III. 19.) AB hat., 48/1998. (XI. 23.) AB hat., 56/2000. (XII. 19.), 10/2001. (IV. 12.) AB hat., 22/2003. (IV. 28.) AB hat., 54/2004. (XII. 13.) AB hat., 36/2005. (X. 5.) AB hat., 43/2005. (XI. 14.) AB hat., 57/2007. (X. 12.) AB hat., 95/2008. (VII. 3.) AB határozatokat.

A Pp. 157. § b., g., h. pontok eseteiben is a Pp. előírásai és a jogszabály dogmatikai háttere között ellentmondás áll fenn. A probléma abban ragadható meg, hogy a bíróság az eljárás bármely szakaszában köteles a pert megszüntetni, azonban a per megszüntetése jogintézmény alkalmazására csak a perindítás joghatályainak beállítását követően van tételes jogszabályi lehetőség. Pl. a bíróságnak a pert meg kell szüntetnie a fél halála vagy megszűnése esetén, ha a jogviszony természete a jogutódlást kizárja (Pp. 157. § g.). Ha ez még az eljárás felperes és bíróság közötti szakaszában következik be, és a jogutódlást a jogviszony természete kizárja, a bíróságnak azonban a perindítás joghatályainak beállása előtt a Pp. 157. § g. pontja alapján kell(ene) a pert megszüntetnie, amikor erre még nincs jogszabályi lehetősége.

IRODALOM

- Bacsó Jenő (1910): *A jogvédelem előfeltételei a polgári perben*. Máramarossziget.
- Bacsó Jenő (1917): *A polgári perrendtartás tankönyve*. Grill Károly Könyvkiadó-vállalata, Bp.
- Falcsik Dezső (1907): *A polgári perjog tankönyve. Magyar polgári törvénykezési rendtartás*. Politzer-féle Könyvkiadó-vállalat, Bp.
- Horváth Barna (2004): *A jogelmélet vázlatja*. Historica Incognita Attraktor. Máriabesnyő-Gödöllő. (A mű első megjelenése: Szeged, 1937.)
- *Jogi Lexikon*. (2009) Complex Wolters Kluwer csoport, Bp.
- Kengyel Miklós (2002): *Magyar Polgári Eljárásjog*. Osiris Kiadó, Bp.
- Kiss Gábor (szerk.) (1999): *Magyar szókincstár rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Tinta Kiadó, Bp.
- Kovács Marcell (1927): *A polgári perrendtartás magyarázata*. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Bp.
- Magyary Géza (1913): *Magyar polgári perjog*. Bp.
- Magyary Géza (1924): *Magyar polgári perjog*. Franklin Társulat második, Bp.
- Németh János (szerk.) (1997): *Magyar Polgári Perjog*. 1-2. kötet. Ligatura Kiadó, Bp.
- Németh János (1999): *A Polgári Perrendtartás magyarázata*. 1. kötet. KJK., Bp.
- Németh János – Kiss Daisy (2007²): *A Polgári Perrendtartás magyarázata*. 1. kötet. Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft., Bp.
- Petrik Ferenc (szerk.) (2001²): *Polgári Eljárásjog. Kommentár a gyakorlat számára*. 1. kötet. HVG – ORAC, Bp.
- Plósz Sándor (1927): *Összegyűjtött dolgozatai*. MTA, Bp.
- Sárfy Andor (1946): *Magyar polgári perjog*. Grill Károly Könyvkiadó-vállalata, Bp.
- Szilbereky Jenő – Névai László (szerk.) (1967): *A Polgári Perrendtartás magyarázata*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Szilbereky Jenő – Névai László (szerk.) (1976): *A Polgári Perrendtartás magyarázata*. 1. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- *Révai Nagy Lexikona*. (1997) JÓB-KONTÚR. Babits Kiadó, Szekszárd.

Homo oeconomicus, homo myopicus és homo sapiens – Avagy mit tanultam Könczöl Miklós Dikológiájából?*

I. A MŰRŐL ÁLTALÁBAN

Milyen szempontokat kell figyelembe vennünk, amikor egy könyvről alkotunk értékítéletet? Aristotelés jogsértésre vonatkozó megfontolásait analógiaként segítségül hívva vizsgáljunk meg három szempontot. Először, hogy milyen célból íródott a könyv? Másodsor, milyen „lelki állapotban” volt az írója? Végül pedig, hogy milyen és milyen helyzetben lévő olvasók számára íródott a mű?

Könczöl Miklós „Dikologia” című könyvének közvetlen praktikus célja a doktori fokozat elnyerése volt, amelyre 2013 novemberében sikeresen sor is került a Durhami Egyetemen. A mű általános célja ettől azonban számunkra sokkal fontosabb: úgy tűnik, hogy a szerző a klasszika-filológusok és a jogelmélet művelői közötti, hazánkban jelenleg eléggé lankadt diskurzus megélnkítésére törekedett. Természetesen felvetődik a kérdés, hogy egyáltalán szükség van-e a *Dikológiához* hasonló olyan művekre, amelyek a klasszika-filológia eredményeit teszik hozzáférhetővé a jogtudomány művelői számára. Válaszképpen elégedjünk meg egy felületes, összehasonlításra alapuló érveléssel. Az angol és német vonatkozó szakirodalom gazdagsága és az ógörög forrásokkal szemben külföldön tapasztalható megélnkülő érdeklődés azt bizonyítja, hogy a Könczöl-féle, nem egyszerűen interdiszciplináris, inkább bi-diszciplináris megközelítésekre szükség van. A szerző a kitűzött célt, a tudományágakon átívelő tudományos párbeszéd katalizálását művében belül is igyekezett megvalósítani. Tollából egy, a nemzetközi klasszika-filológiai szakirodalommal aktív diskurzusban álló mű született, amely okkal tarthat igényt a hazai jogtudósok érdeklődésére is.

Térjünk át a következő, a tudományos „lelki alkatra” vonatkozó szempontunkra. A szerző műbeli habitusát legegyszerűbben a „kettős” jelzővel minősíthetjük. A könyvben, amely a Gondolat Kiadó *recta*

* Könczöl Miklós: *Dikologia. Törvényszéki rétorika és jogi érvelés Aristotelésnél.* (Recta ratio - in nuce sorozat.) Gondolat Kiadó, Budapest. 2015. 200.

ratio sorozatának *in nuce* alsorozatában^[1] kapott helyet, a szerző egyrészt Aristotelésnek a jogi érveléssel és a törvényszéki retorikával kapcsolatos nézeteit tekinti át, másrészt a törvényszéki beszédek sajátos érveivel foglalkozik. Az első részben inkább klasszika-filológusi énje dominál, hosszan fejtegeti például a platóni hatás kérdését, azaz lényegében azt a problémát, hogy vajon helyesen járunk-e el akkor, ha Aristotelés Rétorika című művét Platón tanításai alapján értelmezzük. Ezen első részben ugyan foglalkozik egy látszólag jelentős jogtudományi kérdéssel is: nevezetesen, hogy a törvényszéki szónok szerepe vajon csak a tényállás konstruálására szorítkozzék-e, vagy esetleg annak jogi minősítését is el kell, illetve érdemes-e elvégeznie; e kérdéskört is azonban inkább filológiai érvekkel, az ógörög terminusok értelmezésével közelíti meg. A mű második részében Könczöl énjének egy másik, „jogászasabb” oldalát (vagy egy másik, jogászai énjét) csillantja meg, amikor a törvényszék előtt tipikusan felhasználható érveket egy kezdetleges aristotelési jogdogmatika részeként igyekszik bemutatni.

Jót tesz-e a szerzőnek és nekünk, olvasóknak ez az intellektuális skizofrénia? A duális felépítésből véleményem szerint az következik, hogy a szerző lelki szemei előtt egy alapvetően jogtudományi háttérű, a klasszika-filológia sűrűjében botladozó olvasóközönség lebegett, akit biztos kézzel kell bevezetnie a releváns ógörög szakkifejezések világába és az ókortudományi irodalom kurrens dilemmáiba, hogy ezen szellemi muníció birtokában képes legyen a jogi érvekre, jogdogmatikára vonatkozó tudásanyag megfelelő értékelésére. E megközelítést alapvetően helyeselhetjük, az első fejezet sem válik didaktikussá. Intellektuális baedekerünk élvezhetőségét nem rontja le, hogy több esetben vissza kell lapoznunk a könyvben, hogy egy korábban talán érintett, de az újabb előfordulásra már elfeledett ógörög kifejezést megértsünk. A szerző egyébként is hajlamos magasra tenni a mércét az olvasó számára. A szerző számos, a görög törvényszéki eljárásra vonatkozó ismeret birtoklását feltételezi, és annak, aki ezekkel mégsem rendelkezik, néha az az érzése támadhat, hogy a könyv egy kissé a „levegőben lóg”. Mindez azonban azzal a pozitív következménnyel jár, hogy a Könczöl által ismerttetett érvek mintegy időtlennek válnak. A könyv gondolati üzenete ebben az univerzális formában sokkal könnyebben talál utat a más jogi diszciplínák művelői irányába. Másrészről a felfedezés öröme és az olvasás során felhívott asszociációk, gondolatok gazdagsága is feledteteti a fent említett nehézségeket.

II. A JOG MINT A JÓ ÉS MÉLTÁNYOS MŰVÉSZETE

A következőkben néhány római jogi példán keresztül igyekszem bemutatni, hogy Könczöl kis könyve milyen új meglátásokkal gazdagíthatja jogelméleti

[1] Sorozatszerkesztők Paksy Máté és Tattay Szilárd, akik e projektumukkal a kortárs jogtudományi irodalom „Nyugat”-ját bocsátották útjára.

és jogtörténeti kutatásainkat, illetve, hogy miképp segíthet egyes vitatott fragmentumok értelmezésében. Ennek során segítségül folyamodom két másik remek munkához. Az egyik Könczölnek a recenzeált könyvet kísérő másik műve, a „Platón a jogi rétorikáról”. A másik pedig a hazai *law and economics* egyik jeles képviselőjének, Cserne Péternek a „Közgazdaságtan és jogfilozófia” című, összefoglaló jellegű munkája. Úgy vélem, hogy ezeknek, az első látásra nagyon eltérő könyveknek az „összeolvasása” nem lesz haszontalan.

Az első példám jogelméleti jellegű. Arról van szó, hogy vajon Platón és Aristotelés azonos vagy eltérő álláspontot foglaltak-e el abban a kérdésben, hogy a rétorika *techné*-e. Platón legfőbb, a Gorgiasban és a Phaidrosban kifejtett álláspontja értelmében a rétorika nem *techné*, hiszen nincsen saját tárgya, másrészt önmagában nem bír erkölcsi értékkel. Könczöl – a többségi szakirodalmi állásponttal ellentétben – ahhoz a kisebbségi nézethez csatlakozik, hogy Aristotelés e tekintetben elhatárolódik a platóni értékítélettől. E vitát, amely nyilvánvalóan közvetlenül érinti a törvényszéki szónoklat mibenlétét, a híres celsusi definíció – miszerint a jog a jó és a méltányos művészete (*ius est ars boni et aequi*)^[2] – fényében érdemes átgondolnunk. A jog ezen meghatározása alapján *techné*, mesterség vagy az elterjedtebb magyar fordítás szerint művészet, azaz platóni értelemben saját tárggyal és erkölcsi értékkel kell bírnia, módszere pedig a dialektika.^[3] Aristotelés *techné*-fogalma alapján ezt azzal bővíthetjük, hogy a jognak mint „mesterségnek” rendszeresen művelhetőnek kell lennie. A rendszeresség alatt ebben a vonatkozásban racionalitást, azaz a szubjektumtól független objektív, elfogadásra kényszerítő szellemi tekintélyt és megismételhetőséget értünk. Ha tehát a jog Celsus szerint *techné* (*ars*), akkor Platón és Aristotelés alapján önálló tárggyal és erkölcsi értékkel kell bírnia, valamint racionális természetűnek kell lennie. E feltételek figyelembevételével – eltérve a kissé romantikus, bevett fordítástól – újraértelmezhetjük Celsus jogra vonatkozó definícióját. A jog sajátos tárgyát a materiális és immateriális jószágokban, az egyes vagyonelemekben (*bonum*) határozhatjuk meg. Erkölcsi értékeségre pedig azáltal tesz szert a jog, hogy a meghatározás másik eleme, a méltányosság (*aequum*) miatt az érintetteknek esetlegesen le kell mondani valamiről, amihez egyébként joguk lenne.^[4] Azaz a „*ius est ars boni et aequi*” gyakori használatától kissé elkoptatott szólama egyszerre új megvilágításba kerül. A *techné* alapú értelmezés szerint a jog az a művészet, amely a jogosultságok biztosításával és azok kivételes esetben történő elgyengítésével a közérdek mindenkire egyaránt vonatkozó és megismételhető (azaz racionális) követelményei szerint foglalkozik.

[2] Ulp. D. 1, 1, 1pr.

[3] Könczöl, 2015(a), 61.

[4] Hamburger szerint ez volt a méltányosság hagyományos értelme. Ld. Hamburger, 1971, 99. Idézi Könczöl, 2015(a), 145.

III. AZ ELKÖVETŐ JELLEME

A következő példa azt mutatja be, hogy Aristotelés egyik, az érintett általános jellemére vonatkozó érve miképp kamatoztatható egy igencsak vitatott, a jó erkölcsökbe ütköző végrendeleti kikötésre vonatkozó, Digesta-beli fragmentum értelmezése során.

Aristotelés a jogsértőkre vonatkozó felvetése szerint az emberek akkor cselekszenek rosszat, ha úgy gondolják, hogy az adott cselekvés megvalósítható, és hogy ők képesek is rá (Rh. 1372a 5-9). Ezen állítás túlságosan triviálisnak tűnik ahhoz, hogy komolyabban foglalkozzunk vele. Azonban az athéni törvényszéki eljárások során az elkövető, illetve az alperes jellemének taglalására nagy figyelmet fordítottak, és a mai gyakorlattól eltérően érdekesképpen nem a büntetés mértékének meghatározásánál, hanem a bűnösség kérdésének eldöntése során vették figyelembe. Vajon miért?

Egy ideális, racionális világban (olyanban, amilyenről Aristotelés Rétorikájában a korábbi irodalomtól eltérve szólni kíván) a bizonyítás a következőképp történik. A bírónak valamiképpen meg kell határozni a maga számára egy kiindulási „referenciaszintet” arról, hogy az előtte vádlottként vagy alperesként álló személy mekkora valószínűséggel követte el azt a jogsértést, amellyel vádolják. Erről a „bázisról” kiindulva mérlegeli majd racionális módon az ellenérdekű felek által elé tárt bizonyítékokat. Ezek az új adalékok a referenciaszinthez képest csökkentik vagy növelik a „bűnösség” valószínűségét. A folyamat végén a bíró az ilyen módon okszerűen kialakított meggyőződése alapján hozza meg ítéletét a tényállás és ezzel a bűnösség kérdésében.

Az Aristotelés által sugallt modell nagy hasonlóságot mutat Thomas Bayes angol statisztikus által a 18. században megfogalmazott tétellel, amely egy esemény valószínűségét két előzetes körülmény, a kiindulási hipotézis valószínűsége és a később megfigyelt események valószínűsége alapján határozza meg. A törvényszéki kontextusban az elkövető jellemére vonatkozó információk lényegében a kiindulási hipotézist határozzák meg: mekkora az *a priori* valószínűsége, hogy az adott karakterű személy elkövette a bűncselekményt? A további, a konkrét esetre vonatkozó bizonyítékok pedig erről a kiindulási alapról mozdítják el a bűnösség vagy az ártatlanság irányába az adott jogsértés elkövetésének *a posteriori* valószínűségét.

Az elkövető jellemének felvázolása tehát döntő jelentőségű.^[5] Sokat nyom a latban, hogy a konkrét esetre vonatkozó bizonyítékokat mekkora kiindulási valószínűségre vonatkoztatjuk.^[6] Ráadásul az elkövető jellemére vonatkozó

[5] Vö. Könczöl, 2015(a), 49.

[6] Érdekes felfigyelnünk rá, hogy az ítékezés ezen racionális, a Bayes-tételen alapuló modellje ellentmond az ártatlanság védelme büntetőjogi alapelveinek. E hangzatos elv ellenére szembe kell néznünk a ténnyel, hogy egy büntetőeljárás a gyakorlatban sohasem a vádlott ártatlanságának tételezésével indul (azaz nem 0%-os valószínűségről a tekintetben, hogy elkövette-e a terhére rótt cselekményt). Ha így lenne, nagyon sok személy, akit meg kellene büntetni, nem kapná meg jogos büntetését.

a priori hipotézis nélkül minden törvényszéki munka gyakorlatilag lehetlenné válna, hiszen nem létezne kézzelfogható és elfogadható mértékben racionális alap arra nézve, hogy az adott személy elkövetett-e egy bizonyos cselekményt, avagy nem. Az elkövető jellemére vonatkozó érv nem hogy nem banális, hanem nélkülözhetetlen és szükségszerű eleme minden hatékony törvényszéki eljárásnak. Ennek fényében az Aristotelés által megfogalmazott, banálisnak tűnő *topos* nem csupán marginális retorikai fogás, hanem az egész eljárást döntő mértékben befolyásoló tartalmi körülmény.

Újszerű következtetésekre juthatunk, ha a fenti megállapításokat az alábbi *Digesta-fragmentum* elemzése során kamatoztatjuk: *Filius, qui fuit in potestate, sub condicione scriptus heres, quam senatus aut princeps improbant, testamentum infirmet patris, ac si condicio non esset in eius potestate: nam quae facta laedunt pietatem existimationem verecundiam nostram et, ut generaliter dixerim, contra bonos mores fiunt, nec facere nos posse credendum est.*^[7]

Egy fiúgyermek, aki apai hatalom alatt állt, olyan feltétellel került örökös-ként kinevezésre, amelyet (túi. a feltételben előírt cselekményt) a szenátus vagy a császár elítélnek. A családapa (egész) végrendelete érvénytelenné válik, mintha a feltétel (előírása) nem állna a (családfő) hatalmában. Úgy kell vélnünk ugyanis, hogy nem tehetünk meg olyan cselekvéseket, amelyek az elődeink iránti köteleességtudatunkat, becsületünket, szeméremérzetünket sértse, és hogy általánosan fogalmazzak, a jó erkölcsökbe ütköznek.^[8]

A jogtudós dilemmája világos. A *paterfamilias* halál esetére szóló akaratnyilvánítása komoly védelmet élvezett a római jogban, gondoljunk csak a *favor testamenti* elvére.^[9] A jelen esetben azonban ezt „védett” akaratot kifejező végrendelet mint „magántörvény” szembe került egy szenátusi határozattal vagy császári rendelettel. A kollízióban álló normák közti hierarchia világos, így a döntés sem lehet kétséges: a köztörvényeknek kell érvényesülniük. A tényleges jogi kérdés „mindössze” az, hogy miképp őrizzük meg a lehető legteljesebb mértékben az atyai akarat méltóságát, és azon keresztül a végrendeletek megvalósulásába vetett közbizalmat. E dilemma feloldására Papinianus egy mesteri érvehz folyamodik. Lényegében azt állítja, hogy a családfő nem is akarhatta a kérdéses feltételt felvenni a végrendeletbe, hiszen úgy kell gondolnunk – érvel –, hogy nem vagyunk képesek a jó erkölcsökbe ütköző módon cselekedni. Ezáltal nem rontja le az atyai akaratot, hanem azt leleményes módon megkerülve azt állítja, hogy ilyen, rosszallást kiváltó akaratról nincs is szó. Egy, a törvényszéki eljárások során rutinszerűen alkalmazott argumentumot, a fél általános „erkölcsi profiljára” vonatkozó érvet zseniális

[7] Pap. D. 28, 7, 15.

[8] Korábban – még Könczöl könyve és az aristotelési séma ismerete előtt – gyökeresen másképp értelmeztem e szöveg helyet. Ld. Deli, 2013(a), 71–72.; valamint Uő., 2013(b), 123–124.

[9] Wieling, 1972, 82. Érdekesképp esetünkben *favor testamenti* helyett végeredményben inkább *favor hereditatis*-ről beszélhetnénk. A *favor testamenti* tovább él a BGB 2084. §-ában.

módon használ fel arra, hogy biztosítsa a központi állami akarat érvényesülését, azt a látszatot keltve, hogy eközben a magánakarat sem sérült. Ez az értelmezés analóg azzal az aristotelési gondolattal, hogy a törvény „kiigazítása” nem jelentheti érvényessége tagadását, hanem csakis a törvényhozó szándékára való utalással történhet.^[10] Mivel jelen esetben az érintett személy már elhunyt, csupán a jellemre vonatkozó *a priori* hipotézisre támaszkodhatunk, ami lényegében egy arra vonatkozó vélelem, hogy az elhunyt családfele erkölcsös személy volt. A jogtudós döntése végeredményben méltányosságon alapuló döntésként értékelhető, a szó Könczöl által világossá tett aristotelési értelmében.

IV. ARISTOTELÉS „JOGÜGYLETI TANA” ÉS KÜLÖNFÉLE MODERN EMBERKÉPEK

Könczöl Miklós alapos munkájának következő, váratlan, de annál édesebb gyümölcse, hogy segítségével megkonstruálhatjuk Aristotelés „jogügyleti tanát”. Rendszerének kulcsa az emberi értelem (még hozzá épp objektív korlátai, fogyatékoságai révén), amelyet Aristotelés kategorizálása során több szinten is felhasznál *differentia specificaként*.

Aristotelés a jogilag releváns történéseket két nagy csoportba osztja, embertől független, azaz értelemmel előre nem látható, valamint embertől függő, azaz értelemmel előre látható történésekre.

Az embertől független, értelemmel előre nem látható történések legekleatásabb példája a balszerencse. A kár ebben az esetben az ésszerű számítás ellenére következik be, és így oka sem lehet egy esetleges helytelen erkölcsi beállítódás. A balszerencse jogi szempontból paradigmikus esete a *vis maior*, a természeti katasztrófa.^[11]

Az embertől függő, azaz értelemmel befolyásolható történéseket Aristotelés a szándékos és nem szándékos alcsoportokra osztja. A nem szándékos cselekmények közé sorolja a kényszer hatása alatt elvégzett cselekményeket, valamint azokat az eseteket, amelyek olyan információhiányra vezethetőek vissza, amelyekért az érintett nem felelős. Aristotelés ezzel az alcsoporttal tulajdonképpen azt a leegyszerűsítő antropológiai modellt írja le, amelyet más összefüggésben és jóval később, elsősorban a piaci viselkedés jellemzésére a neoklasszikus közgazdaságtan a *homo oeconomicus* absztrakt alakjával is megkonstruált.^[12] Ez a racionálisan (szándékosan) cselekvő ember fiktív ideálja, akinek nem hatékony döntései elsősorban az információhiányra vagy a tranzakciós költségekre vezethetőek vissza.

[10] Könczöl, 2015(a), 153.

[11] Ld. Uo. 132.

[12] A kifejezést a 19. század végén már használták John Stuart Mill kritikussai. Ld. Persky, 1995, 222. A fogalom eredete azonban meglehetősen bizonytalan. Ld. O’Boyle, 2007, 321–322.

Aristotelés a szándékos cselekmények alcsoportjában különbséget tesz jogsértés és hiba között (vö. EN 1135b 8-11).^[13] A jogsértést tudatosan elkövetett (szándékos) és törvénybe ütköző károkozásként definiálja (Rh. 1368b 6-7). Hibának pedig azt az esetet minősíti, amikor a kár nem az ésszerű számítás ellenére, de nem jellemhiba miatt következik be. Ezen esetkör a gondatlanság mai felelősségi alakzatával mutat fel hasonlóságot.^[14] A hiba integrálása révén Aristotelés tovább halad egy olyan emberkép irányába, amelyet ma a viselkedési közgazdaságtan empirikusan valószerűbb emberképe képvisel. Az értelem kulcsfogalma felől megközelítve azt mondhatjuk, hogy az egyén jogsértése esetén értelmi képességét szándékosan állította a törvényszegő cselekmény szolgálatába, míg hiba esetén egyszerűen nem használta meglévő ezen adottságát.

Szintén a szándékos cselekedetek közé tartoznak az ún. „indulatból elkövetett” cselekmények, ezek pontos besorolása azonban kérdéses. A Rétorikában Aristotelés egyértelműen a jogsértések közé sorolja ezt az altípust, amely az ésszerűség objektív mércéjét alapul véve helyes és védhető álláspont. Hiszen az értelem segítségével – legalábbis elméletileg – a különféle emberi indulatok megfékezhetőek és legyőzhetőek.^[15] Ráadásul a magát ismerő és magára figyelő, azaz racionális ember fel is készülhet a szenvedélyek ostromára, hiszen tudhatja, hogy milyen szituációkban milyen módon hajlamos elragadtatni magát. Akármennyire is elgondolható elképzelésről van is szó, a „valóságban” azt tapasztaljuk, hogy csak kevés ember képes erre a tudatos önkontrollra.^[16] Ennek következtében az objektív rendszer szigorán enyhíteni szükséges, hogy az ne csak a kivételeket, hanem elsősorban a nagy számban előforduló, átlagos eseteket kezelje. A Nikomachosi Etikában a szenvedély hatása alatt elkövetett cselekményeket Aristotelés talán ezért helyezi el a hibákhoz közelebb, valahol a jogsértés és a hiba között.^[17]

Miért érezte Aristotelés feljogosítva magát ezen engedmény megtételére és ezzel az objektív ésszerűségi mérce áttörésére? Feltehetően azért, mert e szenvedélyek a természettől adottak, azaz az embertől függetlenek, és így lényegében a születés vak véletlene alapozza meg az egyes személyek hajlamát az indulatos cselekvésekre. Ezen cselekmények eredetüket tekintve így az értelemmel előre nem látható körülményekkel mutatnak rokonságot, egyfajta balszerencseként foghatóak fel, a rawlsi születési lottóhoz^[18] hasonlóan. Az adott személy nem tehet róla, hogy milyen génkészlettel, hajlamokkal született, ezért kisebb okunk van rá, hogy indulatos cselekményeire a törvény teljes szigorával sújtsunk le,

[13] Fuller szerint „a jog egész testét átszövi a döntés két visszatérő mércéje: a vétkekesség és a szándékosság.” Ld. Fuller, 1969, 167. Idézi Cserne, 2015, 366.

[14] Ld. Könczöl, 2015(a), 132.

[15] Hérakleitosz volt az első görög gondolkodó, aki az etikát a természet, a dolgok ésszerű működése alapján kívánta megalapozni. Ld. ehhez Szoboszlai-Kiss, 2014, 103.

[16] Platón is úgy vélte, hogy – legalábbis az emberek egy része – korlátozottan racionális gondolkodású. Ld. Törvények 722b 6-7. Erről részletesebben Könczöl, 2015(b), 84. lábj. 105 és 94.

[17] Vö. Könczöl, 2015(a), 134.

[18] Ld. erről Rawls, 2001, 74–75.

úgy, mintha szimpla jogsértést követett volna el. Ezzel szemben nincs helye megértésnek és méltányos eljárásnak akkor, ha az egyén „nem tudatlansága miatt, de tudatlanul cselekszik, olyan lelkiállapotban, mely sem természetes, sem emberi” (EN 1136a 7-9).^[19]

Amint már utaltam rá, az aristotelési hiba végeredményben a *behavioral economics homo myopicus*ára,^[20] rövidlátó emberére jellemző tulajdonság. Ez a személy ésszerűtlenül jár el többek között akkor, amikor alábecsüli bizonyos események jövőbeni bekövetkezésének esélyét, mint a modern büntetőjog *luxuriája* (tudatos gondatlansága) esetében. Ebben az esetben az értelem használata fogyatékos, hiszen az elkövető látja az esetleges következményeket, csupán könnyelműen bízik azok elmaradásában. A rövidlátó személy másrésztől ésszerűtlenül nagyobb jelentőséget tulajdonít bizonyos, jól érzékelhetővé tett (*salient*,^[21] például a jelenben kisebb anyagi hátrányt jelentő) jellemzőknek a rejtett, hosszú távú költségek rovására. Azaz végeredményben lemond arról, hogy egy jelenség összes jellemzőit az ésszerűség követelményeinek megfelelően mérlegelje. Ez a modern büntetőjog dogmatikájában a hanyag gondatlanság (*negligentia*) fogalma alá vonható kategória.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Aristotelés az ésszerűséget (az értelemmel előre láthatóságot) alapvetően objektív értelemben használja, azaz nem az adott egyén potenciális vagy aktuális értelmi képességeihez igazítja. Ez a túlzó objektivitás rendszerét azonban rugalmatlanná és életszerűtlenné tenné, ezért további finomításokat végez, és bizonyos esetekben, a „lélek szenvedélyei” következtében elkövetett cselekmények vonatkozásában, megengedi az ésszerűség szubjektív, azaz az érintett személyhez kötött mérceként való használatát.^[22] Az indulatból elkövetett cselekmények kategóriájának felvételével végeredményben a viselkedési közgazdaságtan emberképétől is plauzibilisebb antropológiát alkotott meg.

V. ARISTOTELÉS FELELŐSSÉGI RENDSZERE EGY RÓMAI JOGI ESET TÜKRÉBEN

A fentebb ismertetett aristotelési emberképből egy összetett és praktikus felelősségi rendszer vezethető le, amely nem marad el a klasszikus római jog fejlett felelősségi szabályozásától sem. Az aristotelési modell használhatóságát a

[19] Idézi Könczöl, 2015(a), 134.

[20] A fogalomról ld. bővebben Bar-Gill, 2012, 21-22. A szisztematikus kognitív gyengeségeket Epstein is elismeri, azonban úgy véli, a piac önmagában képes e hibák moderálására. Ld. Epstein, 2006, 120.

[21] Erről részletesebben ld. Cserne, 2015, 342.

[22] Aristotelés ezen „gyakorlati ésszerűség” felfogása élhet tovább egyes, a jog kauzalitásával foglalkozó modern elméletekben. Ld. Cserne, 2015, 359.

Digesta egyik legrejtélyesebb^[23] fragmentumán szemléltetem.^[24]

Az eset leírásából megtudhatjuk, hogy Saufeiuss^[25] hajójába többen gabonát ömlesztettek.^[26] A hajós a közös rakományból az egyiküknek visszaadta áruja egy részét, majd a hajó elsüllyedt. A jogkérdés az, hogy vajon a többi kereskedőt megilleti-e az áru „eltérítése”, azaz a nem megfelelő személynek való átadása esetén indítható, *actio oneris aversi* elnevezésű keresetet a hajóssal szemben. A válasz érdekében Alfenus, illetve Paulus^[27] két, egymást kiegészítő, a tényállás következtében analóg szerződéstípust (a *locatio conducti*ót [vállalkozási szerződés] és *depositum*ot [letét]) elemzett. Ezek dogmatikai sajátosságainak vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a kereskedők nem jogosultak az *actio oneris aversire* a hajós ellen. Ezzel tulajdonképpen a konkrét jogesetet meg is oldották, azonban hipotetikus tényállásokra alkalmazott finom jogi distinkciókkal további érvekkel szolgáltak. Először megállapították, hogy ha a más részére kiadott helyettesíthető dolog valamilyen módon meg lett volna jelölve vagy fizikailag világosan el lett volna különítve (pl. kosarak vagy rekeszek segítségével), a kereskedők vindikálhatnák azt, hiszen ekkor a tulajdoni helyzet egyértelműen megállapítható lenne a javukra. Másrészt kifejtették, hogy nem lehet a rakomány eltérítéséről beszélni abban az esetben, amikor az helyettesíthető jellegénél fogva a berakodás pillanatában átment a hajós tulajdonába.^[28] Továbbá azt is megállapították, hogy ha a hajós a rá bízott egyedi dolgot nem vagy nem a megfelelő személynek adja ki, a megrendelők *actio furtit*, a lopás keresetét indíthatják meg ellene. A szöveghely záró részében a döntés második elemét vizsgálták meg közelebbről, nevezetesen azt a kérdést, hogy a hajós jogszerűen teljesített-e akkor, amikor a kereskedők egyikének kiadta a gabonáját. Arra a következtetésre jutottak, hogy Saufeiuss joghatályosan teljesített, mert a helyettesíthető árut a megfelelő személynek szolgáltatta ki. A hajós a kölcsönösen előnyös jogviszonynak^[29]

[23] A szöveget számtalan interpolációkritikai gyanúsítás érte. A magyar szakirodalomból ld. Visky, 1949, 474–477; valamint Bessenyő, 2001, 49–53. Ld. továbbá Beseler, 1925, 467.; Vassalli, 1960, 1441.; Michel, 1962, 767.; Albanese, 1971, 9259.

[24] Paul. D. 19, 2, 31.

[25] Talán L. Saufeiusról, a gazdag kereskedőről van szó, akit Ciceró is több helyen említ. Vö. Cic. Ad Att. 1, 3, 1; 2, 8, 1; 4, 6, 1; 6, 9, 4. Erről újabban és további irodalomra is nézve ld. Forschner, 2011, 15 margószám, 1. láb.

[26] Az ömlesztés jogi következményeire nézve ld. De Santis, 1946, 111.

[27] Paulus a valószínűleg jóval részletesebb Alfenus-féle Digesta alapján foglalta össze Saufeiuss esetét. A pontos szerzőséget nehéz megállapítani, mert az epitomálás folyamata megengedte a szöveg megváltoztatását. Ld. Klami, 1969, 99. Egyes szerzők azt feltételezik, hogy a szöveget alaposan átdolgozták. Így Metro, 1995, 207. Mások az egész szöveget aggályok nélkül Alfenusnak tulajdonítják, ld. pl. Rodríguez, 2002, 477.

[28] Windscheid és Pernice ezzel szemben felteszi, hogy a rakomány egészen a célkikötőig közös tulajdonban maradt. Ld. Windscheid, 1891, 46512.; Pernice, 1963, 99. Ezzel szemben az „*in creditum iri*” Geiger szerint is a tulajdonátszállásra utal, és nem arra, hogy kölcsönszerződés jött volna létre. Ld. Geiger, 1962, 28.

[29] E fordulatot későklasszikus betoldásnak tartja Pflüger, 1947, 197sk.; Nörr, 1956, 102.; Wilinski, 1961, 356–358.

megfelelő gondosságot tanúsította, amikor csak az egyik megrendelőnek adta ki a gabonáját, még ha ezzel őt kedvezőbb helyzetbe hozta is a többiekkel szemben, hiszen valakinek mindenképp elsőnek kellett lennie a teljesítés során.

Miképp értelmezhető-e a szöveg az aristotelési felelősségi kategóriák mentén?

A hajó minden bizonnyal *vis maior*, vélhetően egy tengeri vihar következtében pusztult ez. Ez az esemény Aristotelés rendszerében az embertől független, értelemmel előre nem látható eseménynek, balszerencsének minősül. Az így elszenvedett kárt – azaz hogy tulajdonképpen a kiadott gabonán kívül a teljes rakomány elpusztult – a tulajdonos maga viseli. Ezt a kérdést a fragmentum nem is exponálja, a kereskedők a kiadott gabona miatt kívánnak eljárni a hajós ellen. Perbeli taktikájuk szerint először egy súlyosabb cselekményt, az aristotelési értelemben vett jogsértést kívánnak Saufeiusra bizonyítani. Ha ezzel kudarcot vallanak, a második lépésben amellet érvelnek, hogy a hajós aristotelési értelemben vett hibát követett el.

Mint láttuk, a jogvitában *responsumot* szolgáltató jogtudós esetünkben kizárta a jogsértést, megállapítván, hogy a gabona kiadása jogszerűen történt. A hajós nem szegte meg a szerződést, amikor nem a kereskedők közösségének, hanem csupán egyiküknek adta át a gabonát, mert a gabona feletti rendelkezési jogot már a berakodás pillanatában megszerezte. Így jogsértés, azaz szándékos, kárt okozó és törvényszegő magatartás nem terheli Saufeiust. A szövegbeli példák között azonban már találunk példát a jogsértésre: az egyedileg azonosítható dolog vissza nem adása vagy nemtulajdonosnak történő kiadása lopást valósít meg.

Ha már a jogsértést nem sikerült, a kereskedők legalább egy hibát igyekeznek Saufeiust terhére róni. Azt állítják, hogy a hajós nem gondosan járt el azon személy kiválasztásakor, akinek teljesített. Azaz a hajósnak ésszerűen tudnia kellett volna, hogy igazságtalan előnyhöz juttatja azt a személyt, akinek elsőként adja ki a gabonát, mégis így, az ésszerűség ellenére cselekedett. Azaz Saufeiust nem racionálisan járt el, és cselekménye nem jellemének hibájából fakad, hiszen sem nyereségvágy, sem egy konkrét kereskedő előnyben részesítésének erkölcs-telen szándéka nem vezethette. Így cselekménye a kereskedők szerint megfelel a hiba aristotelési fogalmának. Az esetről jogi véleményt adó jogtudós e vádat egy, az objektív értelemre, a kényszerítő erejű logikára alapozott érveléssel veri vissza. Eszerint valakinek mindenképp elsőnek kellett lennie, és erre a körülményre a hajósnak semmilyen ráhatása nem volt.

Mint láttuk, a szövegben világosan elkülöníthető Aristotelés felelősségi rendszerének három fő kategóriája: a balszerencse, a jogsértés, valamint a hiba.

VI. KIS FILOZÓFIAI EXKURZUS: ERKÖLCS ÉS SZABADSÁG ARISTOTELÉS NYOMÁN

Az indulatból elkövetett cselekmények esetében az értelem kontrollként való használata marad el az egyidejűleg lefolyó cselekvés vonatkozásában, míg a hiba – mint már láttuk – az értelem használatának elmaradását vagy fogyatékoságát jelöli a cselekményt megelőző időszakban. Ha tehát a hiba fogalmának határait megfelelően tágan húzzuk meg, az indulatból elkövetett cselekvés a hiba egy alkategóriájának tekinthető, hiszen – legalábbis potenciálisan – mindig megvan a pillanatnyi esély a dühkitörés eltörésének értelemmel való megfékezésére. Másrészt viszont a felindult állapotban végzett cselekvések ugyanúgy jogsértőek és elkövetők igazságtalanoknak tekinthetőek. Erkölcsi tökéletlenségükre tekintettel jellemük mégsem igazságtalan Aristotelés szerint (EN 1135b 23). Azaz Aristotelés nem egy elképzelt, erkölcsileg tökéletes fiktív személyt vesz figyelembe rendszere kialakításakor, hanem a valóságos, gyarló hús-vér embert.

A fentiek alapján érthetővé válik az indulatból elkövetett cselekmények besorolásának nehézsége, hiszen valahol a balszerencse, a hiba és a jogsértés magaskerítéssel nem védhető hármashatárán foglalnak helyet. Voltaképpen ez a határterület a szabadság egyetlen valódi lélettere. Hiszen a vágykielégítés (irányuljon jogsértésre vagy egyszerűen csak fogyasztásra) során végeredményben a preferenciáinknak való szolgálai alávetés valósul meg, és csak akkor cselekszünk szabadon, amikor az értelem révén úrrá leszünk azokon a késztetéseken, amelyeken potenciálisan lehetséges úrrá lennünk (azaz a szándékos cselekményeken belül),^[30] továbbá ha nyitott szívvel elfogadjuk azon történéseket, amelyeket nem tudunk befolyásolni (azaz például a balszerencsét).

A valódi szabadság akkor valósul meg, amikor az egyén a különböző végki-fejleteknek alacsony hasznosságot tulajdonítva csábító hatásukat semlegesíteni képes. Azaz értelmével akképp választ, hogy nem enged vágyai szubracionális késztetéseinek. Minden egyéb esetben az egyént megkötik a saját maga által felállított preferenciahierarchiák, azaz saját választásainak foglya marad.^[31] A szabadság nem a passzív nem-választás, hanem az a racionális beállítódás, amely révén a csupán ideiglenes vágykielégítést jelentő késztetések kívánatosságát minimalizáljuk azáltal, hogy későbbi, szinte teljes értéktelenségükre tekintettel diszkontáljuk őket. Így tulajdonképpen nem csak az lesz közömbös, hogy mit választunk az ilyen típusú preferenciák közül, hanem az is, hogy ki választ, mert identitásunkat nem saját, hanem embertársunk (azaz mindig egy másik) választásai alapján határozzuk meg: Szeresd felebarátodat mint önmagadat!^[32]

[30] Hart és Honoré szerint a jog ésszerűen elvárhatja az egyéntől azt, amit a hétköznapi emberek teljesíteni képesek. Ld. Cserne, 2015, 359.

[31] Megerősítőleg George, 1999. Idéze Cserne, 2015, 128.

[32] Mt 22, 39.

Ebben az értelemben mutatkozik valamely hasonlóság az aristotelési igazságkeresés és a keresztény életvezetési parancs között. Mindkettő – a perfekcionizmushoz hasonlóan – a jó objektív elméletét vallja.^[33] Mindkettő központi jelentőséget tulajdonít a vágyaktól megtisztított szabad választásnak, amíg azonban a választás lehetőségét és végrehajtásának eszközét Aristotelésnél az univerzális (azaz sokféle élethelyzetben alkalmazható) és szükséges, de legalábbis kívánatos eszközként az értelem biztosítja, addig a keresztény életvitelben az értelem (azaz a racionális önkontroll) szerepe szingulárisan arra szorítkozik, hogy a szeretetparancs megvalósításában segítse. Ráadásul az ésszerűség itt akár nélkülözhető is, hiszen a szeretet eszménye tudatosság nélkül, akár gyermeki fejjel is realizálható. A krisztusi modell végeredményben az aristotelési racionalitásból kinövő közgazdaságtani rendszertől leginkább abban különbözik, hogy egy abszolút, fogalmilag nem korlátos célt tűz ki. Azaz a keresztény választásra nem a közgazdaságtanilag értelmezhető relatív, alternatív és szűkös erőforrások keretében kerül sor. Az aristotelési megközelítés pedig abban más az ökonomiaihoz képest, hogy a városállam törvényeiben nem csupán a választást befolyásoló korlátokat, hanem erkölcsi önértékkel bíró szabályokat lát.

Az elbotlás mindkét (az aristotelési és a keresztény) rendszer sajátja: mindannyian hibázunk (azaz nem jól használjuk értelmünket) és vétkezünk (megszegjük a szeretetparancsot). A keresztény élete legalább olyan nehéz, mint a teljesen racionális emberé. Az utóbbi, racionalitásából fakadó tanulási képességének köszönhetően – elméletileg – egyre felvértezettebben áll a rátörő vágyakkal szemben.^[34] A keresztény ember hasonlóképpen – istenképisége kibontakoztatásának dinamizmusában – egyre kisebb felületen kénytelen védekezni, amint lemondásai révén a kísértés egyre újabb területeit számolja fel. A racionális embernek önkorlátozó belátással, a kereszténynek pedig szeretettel kell élnie. A keresztény ember „tranzakciós költségei” várhatóan alacsonyabbak lesznek racionális társánál, hiszen a szeretetparancs realizálása érzelmileg a szerető személy számára is pozitív, kívánatos preferenciát jelent, míg a belátásra hagyatkozó racionális embernek minduntalan át kell másznia az önösség korlátján. Ha minden valóban racionálisan haladna, a szeretet felszámolná az ésszerűséget.

VII. AZ „ERKÖLCSÖS INDULAT” A JOGALKALMAZÁSBAN

A törvényszéki szónoklat kontextusában a természet adta késztetések, indulatok közül Aristotelés csupán a negatív, másnak kárt okozó ösztönökkel foglalkozott,

[33] Ld. Cserne, 2015, 322. láb. 536.

[34] Ezt a tanulási képességet Cserne szerint a jognak is érdemes figyelembe vennie. Ld. Uo. 346–347.

azonban nincs akadálya annak, hogy meglátásait az altruisztikus emberi késztetésekre is kiterjesszük. Végző soron a jogtudománynak az általa szabályozott életviszonyok teljessége miatt az önfeláldozó, illetve a „korlátozottan önzetlen”^[35] cselekményekkel is foglalkoznia kell.

A pozitív emberi késztetések jogbeli recepcióját az alábbi jogeset segítségével demonstrálom.^[36]

1925. augusztus 3-án egy bizonyos Webb munkahelyén, egy malomban takarított. Épp a felső emeleten tartózkodott, és az ott található, egyenként mintegy 35 kilogramm súlyú fenyőfa tömböket tolt le az udvarra. E tevékenység mindennapos rutinmunkának számított számára. Éppen az egyik gerendát kívánta lelökni a malom egyik felsőbb szintjéről, amikor meglátta, hogy McGowin az udvaron pontosan ott tartózkodik, ahová a tömb esni fog. Ha nem tesz semmit, McGowin a helyszínen szörnyet hal. Mivel a tömb leesését máshogy nem tudta megakadályozni, utánaugrott a tömbnek, hogy annak esését saját lendületével befolyásolja. Emiatt komoly sérüléseket szenvedett, eltörte jobb kezét és jobb lábát, bokája is súlyosan megsérült, amelynek következtében egész életére nyomorék maradt. McGowin hálából megígérte neki,^[37] hogy élete végéig heti 15 \$ tartásban részesíti. Szavát állta is egészen haláláig, örökösei azonban nem kívántak tovább fizetni, így Webb beperelte őket és meg is nyerte a pert.

Webb önfeláldozó aktusa nehezen értelmezhető az ökonómia racionális eszközeivel. A közgazdaságtudomány emberképének antropológiai elnagyoltsága abból az egyébként praktikus szűkítő feltevésből fakad, hogy a preferenciakielégítést megvalósító cselekvést tekinti a racionális, illetve hatékony cselekvésnek. Jóllehet már Szókratész azt vallotta, hogy a jó nem azonos azzal, ami kellemesnek látszik (Grg. 495d 2-e 2, 497a 3-5), s ezért az ember szándékának az utóbbi helyett az előbbire kell irányulnia (Grg. 501b 1-c 5, 503a 5-9).^[38] A racionálisnak maszkírozott közgazdaságtan észellenes alaptézisét érzékletesen foglalta össze Hume: „Az ész csak rabszolgája a szenvedélyeknek, s meg kell maradjon ennél, nem igényelhet magának más feladatot, mint szolgálni és engedelmességet neki.”^[39] A materiális vágykielégítésből eredő önérdekkövetés többnyire jól leképezi a valóságot a piac körülményei között, azonban a tágabb életvalóságot tekintve már okkal szaporodnak a fenntartások e modellel szemben.^[40] Amint már Aristotelésnél láthattuk, az értelem és az indulat

[35] A fogalmat Harttól kölcsönöztem. Ld. Hart, 1983, 80. Idézi Cserne, 2015, 366. l.áb. 627.

[36] Webb v. McGowin 27 Ala.App. 82, 168 So. 196. Egy másik példa: Mills v. Wyman 20 Mass. (3 Pick.) 207. Erről ld. Watson, 1997, 1751.

[37] Az ígéret nélküli, nem professzionálisan mentéssel foglalkozó személy által realizált mentés esetében az ingyenességet vélelmezik. Ld. Wade, 1966, 1184. Helyesnek tartja ezt a megoldást Dawson, 1966, 88.

[38] Ld. Könczöl, 2015(b), 22–23.

[39] Hume, 1976, 545. Idézi Cserne, 2015, 127.

[40] A közgazdaságtani módszer más területekre történő kiterjesztéséről, „imperializmusáról” vagy „gyarmatosításáról” ld. Cserne, 2015, 42–43.

inkább egymásnak feszülő, és nem minden esetben egy irányba mutató ösztönzők. Az indulatra vagy technikusabb kifejezéssel a preferenciára (mint materiális vágyra, azaz múltó boldogságra) szűkített kiindulási alappal és az értelem fogalmának torzításával magyarázható, hogy a közgazdaságtudomány a hibát, azaz az emberi természetben általánosan benne rejlő ésszerűtlenséget már képes volt rendszerébe integrálni a viselkedési közgazdaság révén,^[41] azonban az aristotelési, illetve keresztény értelemben vett „valódi” boldogságkövetésre (spirituális vágyra) irányuló ésszerűséggel szemben nagyobb ellenállást tanúsít. Holott ez utóbbi, valóban felszabadító értelem képes arra, hogy a nem önző indulatokat, így az altruizmust, a megértést, az elfogadást és a szeretethajlamot tényleges emberi cselekvésekben realizálja. A közgazdaságtan emberképe az önző indulat és a hiba elismerése után a valódi értelem (másképpen az igazi szabadság, még patetikusabban a szeretet) elismerésével válhatna teljessé, és írhatná le az embert mint test és lélek egységét (*homo sapiens*). Természetesen ezen lépés megtételére a piaci erők kevésbé ösztökélik a közgazdaságtudományt, hiszen empirikus tapasztalataink szerint a piacon a legtöbb esetben önző, profitmaximalizáló módon lépünk fel,^[42] és ha az élvezetek potenciális maximumát nem sikerül elérnünk, azt valamilyen (akár bennünk rejlő, a racionalitástól való eltérésből származó) hibának tudjuk be. Így – közgazdaságtani értelemben paternalisztikus szabályozó eszközök révén^[43] – a jogra hárul a feladat, hogy indokolt esetben, a köz érdekében altruizmusra, legalábbis annak „díjazására” kényszerítsen bizonyos személyeket vagy társadalmi rétegeket, mint ahogy azt McGowin örökösével szemben is tette.^[44] A jog még az ökonómiai megközelítésnél is jobban tudja integrálni az emberi viselkedés minél szélesebb tartományait, mert az olyan fogalmilag kimeríthetetlen, azaz nem szűkös javakkal is foglalkozni képes, mint a szeretet. Azonban az egyéni „megváltást” a jog sem erőszakolhatja ki, hiszen az egyéni „üdvösség” vagy annak elutasítása csak egyéni felelősségvállalás révén valósulhat meg.^[45] Ezzel az üdvösségre teremtettséggel szembeni egyéni küzdelem az emberi méltóság legbelsőbb, a jog számára érinthetetlen magját képezi.

VIII. AZ ARISTOTELÉSI MÉLTÁNYOSSÁG A RÓMAI JOG GYAKORLATÁBAN

Aristotelés azon álláspontját, hogy az indulatból elkövetett kárt okozó törvénytelen cselekmények vonatkozásában bizonyos esetekben megértést (azaz

[41] Cserne megfogalmazása szerint a *behavioral law and economics* úttörői szerint a „fogyasztói szuverenitás tétele az egyén kognitív korlátai miatt nem tartható [...]”. Ld. Uo. 311.

[42] Megerősítőleg Uo. 87.

[43] Ld. ehhez Uo. 329.

[44] Vö. Uo. 44. és 321.

[45] Hasonló felfogást követ a perfekcionizmus is, ld. Uo. 321–322.

tulajdonképpen méltányosságot) érdemes tanúsítanunk, egy másik Digestabeli fragmentummal illusztrálom. Ez a különvagyonnal rendelkező rabszolga öngyilkossági kísérletéről, illetve öncsonkító cselekményéről szól: *Si ipse servus sese vulneravit, non debet hoc damnum deducere, non magis quam si se occiderit vel praecipitaverit: licet enim etiam servus naturaliter in suum corpus saevire. sed si a se vulneratum servum dominus curaverit, sumptuum nomine debitorem eum domino puto effectum, quamquam, si aegrum eum curasset, rem suam potius egisset.*^[46]

Ha a rabszolga megsebesítette magát, a tulajdonos ezt a kárt nem vonhatja le (a rabszolga *peculium*ából), éppígy akkor sem, ha az megölte vagy a mélybe vetette magát. Mert a rabszolgáknak természettől fogva szabadságukban áll, hogy saját testükben (feldúlt állapotban) kárt tegyenek. Ha azonban a tulajdonos meggyógyított egy olyan rabszolgát, amely megsebesítette magát, akkor úgy vélem, hogy a rabszolga ezen költségek vonatkozásában a tulajdonosa adósává vált, jóllehet, hogy a tulajdonos, amikor a beteget meggyógyította, saját ügyében járt el. A szöveghely alapján úgy tűnik, hogy a rabszolgatartó, a *dominus* választhatott, hogy levonja-e az öngyilkossági kísérletből vagy önkárosításból eredő értékcsökkenést a *peculium*ből (a rabszolga különvagyonából) vagy sem. Ezt a meglepő, a rabszolga hitelezőit akár anyagilag meg is károsító engedményt Ulpianus azzal magyarázza, hogy a rabszolgák a „természettől fogva” kárt okozhatnak magukban.^[47] A „*saevire*” (dühöngeni) igét^[48] elsősorban azokban az esetekben használták, amikor a cselekményt feldúlt állapotban követték el. Ilyen értelemben használja a kifejezést Hadrianus császár egy *rescriptuma* is,^[49] amely szerint az önmagának kárt okozó katona mentesül a halálbüntetés alól és szégyenteljes elbocsátással bűnhődik,^[50] ha az öncsonkítást nagy fájdalom, életuntság, betegség vagy harag következtében követte el.^[51] Azaz enyhébb a szankciója a feldúlt állapotban történő elkövetésnek, mint a normál tudatállapotban megvalósulóknak.

A „*saevire*” ige egy másik, Ulpianus tollából eredő előfordulása^[52] másrésről azt tanúsítja, hogy az ezzel a kifejezéssel körülírt „indulatos” cselekmények szándékos önsérelmeket takarnak. Itt a jogtudós arról ír, hogy a *senatusconsultum*

[46] Ulp. 29 ad ed. D. 15, 1, 9, 7.

[47] „Az autonómia-alapú érvelés szerint az embereknek joguk van önmaguknak kárt okozó cselekedetekhez is, mivel a választás szabadsága ömagában értékes.” Ld. Cserne, 2015, 321.

[48] A Heumann-Seckel-féle szótár szerint az ige jelentése „*wüten*” azaz dühöngeni. Ld. Heumann-Seckel, 1891, 475.

[49] Men. 3 de re milit. D. 49,16, 6, 7.

[50] Erről részletesebben ld. Watson, 1991, 246-247.

[51] Ha a katona ittas állapotban vagy játék során sebesítette meg magát, lefokozással és áthelyezéssel (*mutatio militiae*) bűnhődik.

[52] Ulp. 50 ad ed. D. 29, 5, 1, 22.

Silanianumban^[53] foglalt kemény szankciók (akár kínvallatás) nem alkalmazhatóak akkor, ha az úr öngyilkosságot követett el. Ha azonban a rabszolgáknak módjukban állt volna az önmaga ellen dühöngő urat (*in se saevientem*) megfékezni, meg kell őket büntetni. Nem életszerű, hogy a rabszolgák az urat saját gondatlanságától meg tudják óvni, ezért úgy tűnik, hogy a fogalom csak a szándékos cselekményekre terjedt ki. Azaz az indulatból elkövetett, a „*saevire*” igével jelölt cselekmények egyrésztől valahol a balszerencse, a jogsértés és a hiba, másrésztől a szándékosság (ésszerűség) és a nem-szándékosság (mert természet adta tulajdonságokból fakadó tombolási hajlam) aristotelési kategóriái között helyezkednek el, és ennek megfelelően büntetésük is enyhébb.

IX. ZÁRSZÓ

Úgy vélem, a fenti példák ékes tanúbizonyságát adják annak a megállapításnak, hogy Könczöl Miklós könyve olyan munka, amely igen izgalmas nézőpontokkal gazdagíthatja a jogelmélet, a római jog és a jogalkalmazás szakterületeit. Kötelező olvasmány.

IRODALOM

- Albanese, Bernardo (1971): *Per la storia del 'creditum'*. AUPA. Vol. 32. 5-179.
- Bar-Gill, Oren (2012): *Seduction by Contract: Law, Economics, and Psychology in Consumer Markets*. University Press, Oxford.
- Beseler, Gerhard von (1925): *Miszellen*. SZ. Vol. 45. 188-265.
- Bessenyő András (2001): Das Rätsel der „*actio oneris aversi*“. Eine Exegese von D. 19,2,31. In: *Iura antiqua – iura moderna. Festschrift für Ferenc Benedek zum 75. Geburtstag*. Pécsi Egyetem, Pécs. 23-55.
- Cserne Péter (2015): *Közgazdaságtan és jogfilozófia*. Gondolat, Budapest.
- Dawson, John P. (1966): Rewards for the Rescue of Human Life? In: Ratcliffe, James M. (ed.): *The Good Samaritan and the Law*. Anchor Books, Garden City.
- Deli Gergely (2013a): *Egy halálos rejtély nyomában. A Papinianus D. 28, 7, 15 újraértelmezése*. Jog – Állam – Politika. Vol. 5. No. 1. 71-88.
- Deli Gergely (2013b): „*Nec facere nos posse credendum est*“. Ein Interpretationsversuch zu Pap. 16 quaeest., D. 28.7.15. In: Buongiorno, Pierangelo – Lohsse, Sebastian (Hrsg.): *Fontes Iuris. Atti del VI Jahrestreffen Junger Romanistinnen und Romanisten*. Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli. 123-140.
- De Santis, Edoardo (1946): *Interpretazione del fr. 31 D. 19,2*. SDHI. Vol. 12. 86-114.
- Epstein, Richard A. (2006): *Behavioral Economics: Human Errors and Market Corrections*. University of Chicago Law Review. Vol. 73. 111-132.

[53] Erről részletesebben ld. Gamauf, 2004, 148-149.

- Forschner, Benedikt (2011): *Das Schiff des Saufeius. Anmerkungen zu D. 19.2.31.* Forum Historiae Iuris. November 8. Elérhető: <http://www.forhistiur.de/zitat/1111forschner.htm>
- Fuller, Lon. L. (1969): *The Morality of Law.* Yale University Press, New Haven.
- Gamauf, Richard (2007): "Cum aliter nulla domus tuta esse posit...": Fear of Slaves and Roman Law. In: Anastasia Serghidou (ed.): *Fear of Slaves - Fear of Enslavement in the Ancient Mediterranean* *Peur de l'esclave - Peur de l'esclavage en Méditerranée ancienne. (Discours, représentations, pratiques.)* Actes di XXIXe Colloque du Groupe International de Recherche sur l'Esclavage dans l'Antiquité (GIREA). Presses universitaires de Franche-Comté, Franche-Comté.
- Geiger, Klaus (1962): *Das „depositum irregulare“ als Kreditgeschäft.* Schubert, Freiburg.
- Hamburger, Max (1971): *Morals and Law. The Growth of Aristotle's Legal Theory.* Biblio and Tannen, New York.
- Heumann, Hermann Gottlieb – Seckel, Emil (1891): *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts.* Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz.
- Klami, Hannu Tapani (1969): „*Mutua magis videtur quam deposita.*” *Über die Geldverwahrung im Denken der römischen Juristen.* s. n. Helsinki.
- Könczöl Miklós (2015a): *Dikologia. Törvénytészéki retorika és jogi érvelés Aristotelésnél.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Könczöl Miklós (2015b): *Platón a jogi retorikáról.* Gondolat, Budapest.
- Metro, Antonino (1995): *Locazione e acquisto della proprietà: la c.d. locatio conductio 'irregularis'.* *Seminarios Complutenses de Derecho Romano.* Vol. 7. 191–216.
- Michel, Jacques Henri (1962): *Gratuité en droit romain.* Université de Bruxelles – Institut de Sociologie, Bruxelles.
- Nörr, Dietrich (1956): *Die Entstehung des Utilitätsgedankens im römischen Haftungsrecht.* SZ. Vol. 73. 68–119.
- O'Boyle, Edward J. (2007): *Requiem for Homo Economicus.* Journal of Markets and Morality. Vol. 10. No. 2. 321–337.
- Pernice, Alfred (1900, Neudruck Aalen 1963): *Labeo. Römisches Privatrecht im ersten Jahrhundert der Kaiserzeit.* Buchhandlung des Waisenhauses, Halle.
- Persky, Joseph (1995): *Retrospectives. The Ethology of Homo Economicus.* The Journal of Economic Perspectives. Vol. 9. No. 2. 221–231.
- Pflüger, Heinrich Hackfeld (1947): *Zur Lehre von der Haftung des Schuldners nach römischem Recht.* SZ. Vol. 65. 121–218.
- Rawls, John (2001): *Justice as Fairness. A Restatement.* Belknap, Cambridge.
- Rodríguez, Silvestre Bello (2002): *La responsabilidad del naviero en el transporte de mercancías según D. 19.2.31.* RIDA. Vol. 49. 45–55.
- Szoboszlai-Kiss Katalin (2014): *A görög etikai gondolkodás kezdete - Hérakleitosz.* Jog – Állam – Politika. Vol. 6. No. 4. 91–104.
- Vassalli, Filippo (1960): *Studi di diritto romano.* Giuffrè, Milano.
- Visky Károly (1949): *La responsabilité dans le droit romain à la fin de la République.* RIDA. Vol. 3. 437–484.
- Wade, John W. (1966): *Restitution for Benefits Conferred without Request.* Vanderbilt Law Review. Vol. 19. 1183–1214.
- Watson, Alan (1991): *Studies in Roman Private Law.* Hambledon, London.
- Watson, Geoffrey R. (1997): *In the Tribunal of Conscience: Mills v. Wyman Reconsidered.* Tulan Law Review. Vol. 71. 1749–1806.

- Wieling, Hans Josef (1972): *Testamentsauslegung im römischen Recht*. C. H. Beck, München.
- Wilinski, Adam (1961): *D. 19,2,31 und die Haftung des Schiffers im altrömischen Seetransport*. Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska, Sectio G. Vol. 7. Universitas Mariae Curie-Sklodowska, Lublin.
- Windscheid, Bernhard (1891⁷): *Lehrbuch des Pandektenrechts*. II. Literarische Anstalt Rütten & Loening, Frankfurt am Main.

- ALBERT ANDRÁS PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- BARTKÓ RÓBERT egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- DELI GERGELY egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- HALÁSZ IVÁN egyetemi docens
NKE Közigazgatás-tudományi Kar
- LUGOSI JÓZSEF PhD hallgató
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- MEZEI PÉTER egyetemi docens
SZTE Állam- és Jogtudományi Kar
- SIKLÓSI IVÁN egyetemi adjunktus
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- ÚJVÁRI EMESE egyetemi tanársegéd
DE Állam- és Jogtudományi Kar

Laudatio – Révész Tamás Mihály 70. születésnapja alkalmából

„Elmúlt hatvanéves, és még mindig ... oktat: nincs őszintébb, becsülete-sebb, derekabb az ilyenfajta embernél. [...] Az iskola és az előadóterem, maguk a fiktív jogesetek békés, ártalmatlan dolgok, de éppen annyi örömet szerezhetnek, különösen az idősebbeknek.”

Révész T. Mihály a hazai tudományos jogászet és a jogtörténészek közösségének kiemelkedő személyisége, aki a győri jogi képzés megalapítása óta fáradhatatlanul vett részt mind oktatási, mind pedig szervezési munkájával Karunk tevékenységében.

„Reklámszedelgés” helyett következzen egy tudós pálya majd öt évtizedének lehetetlen és csapongó számbavétele. Tisztelegő ünneplés mindennek, ami a jubiláló docens laureatust körülöleli. Mindenekelőtt a mértéket adó ősök és mentorok emlékezete, fentebb stílusú szép tere, a messzibe tűnő boldog gyermekkor. A példaképek: Deák Ferenc és Kéthly Anna, a tanárok és pályatársak, valamint a tanítványok és hallgatók szeretete. Babérkoszorú és krumplileves, „médiacsászárság” és a senki szigetén egy kastély.

Tudományos pályáját 1970-ben kezdte az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékén. A Tanszék vezetésére 1983-ban kapott megbízást, amelyet még további két ciklusban látott el, továbbá vezette az Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszéket is, amely aktív időszakot a tananyag-korszerűsítés fémjelezte, melynek eredményeként több jegyzet és tankönyv is napvilágot látott. Tanszékvezetői működése során mindig nagy jelentőséget tulajdonított a tananyagok folyamatos megújításának, új oktatási lehetőségek és módszerek bevezetésének, a jogtörténeti stúdiumok programja formálásának, valamint a képzésben betöltött szerepének meghatározásának, újragondolásának.

Nemcsak feladatnak, hanem meghívásnak tekintette az oktatást, a hallgatókkal való személyes jó kontaktus kialakítását, amelyet személyes kelleme és előadásainak retorikai kisugárzása tesz egyedülállóvá. *„Mindig rögtönözve beszél, de úgy, mintha hosszasan fogalmazta volna. Bevezetései csiszoltak, könnyedek, behúzelgőek, olykor meg erőteljesek és emelkedettek. Rögtönzéseiben is megmutatkozik, hogy sokat olvasott és sokat írt.”*

Részt vett a Médiatörvény megalkotásában, 1996-ban az Országgyűlés az akkor alakuló Országos Rádió és Televízió Testület elnökévé választotta. A rendszerváltás utáni Magyarország egyik legégetőbb, rendezetlen kérdéskörének rendbetételére és a törvényben kijelölt

feladatokra vállalkozott ezzel. Mindig a hazai médiapluralizmus és kiegyensúlyozottság céljait szem előtt tartva kereste a megoldást, új járhatlan, néha járhatatlannak tűnő utakat kitaposva tevékenykedett.

A médiahatóságnál betöltött megbízatását követően a Széchenyi István Főiskola és az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara közös Oktatási Intézetében nyert főállású oktatóként alkalmazást, ahol a Jogtörténeti Tanszék vezetőjeként, illetve az egyetemi rangra emelkedett intézmény Állam- és Jogtudományi Intézete általános és tudományos igazgatóhelyetteseként tevékenykedett.

2004 januárjától az igazgatói teendőkre ellátására kapott megbízást. Ekkor költözött a Kar mai helyére, ekkor kezdődött meg az oktatói kar és a kari könyvtár intenzív fejlesztése, és megindult a levelezős képzés. Egyike azon személyeknek, akik hittek a „Rába-parti Egyetem” ügyében, akiknek áldozatos munkája révén a jogászképzés győri helyzete stabillá vált, a Kar és a hivatásrendek szervezeti közötti magas szintű szakmai kapcsolat alakulhatott ki.

A mai napig nélkülözhetetlen tagja a tanszéki munkaközösségnek, a jogtörténeti tárgyak oktatásával, doktori iskolai kurzusokkal, valamint a Jog-Állam-Politika folyóirat szerkesztőbizottságának elnökhelyetteseként aktívan járul hozzá Karunk életéhez.

Szerteágazó tudományos munkásságában helyet kapnak az alkotmány- és a közigazgatási jog történeti vetületei, ezen belül is elsősorban a politikai szabadságjogok hazai fejlődésének kérdései. Kiemelt kutatási területe a sajtószabályozás, illetve a szólás- és véleménynyilvánítás szabadságának, sajtójogi kodifikációjának fejlődése. Ez irányú kutatásainak eredményeit foglalta össze monográfiájában, amely A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875 címmel jelent meg. A hazai modern médiavilágban betöltött közéleti szerepvállalása tudományos munkásságában és oktatási tevékenységében is tükröződik, több, a hazai médiaigazgatással, a duális mediarendszer kialakulásával, jövőjével kapcsolatos tanulmányában manifestálódott. Pályája során számos díjban és elismerésben részesült.

„Mindezt azért mondtam el, hogy hallgasd meg, legalább azért, hogy egyszer őt is halljad.”

Laudes finita, mi jót is kívánhatunk végezetül? Hívjuk segítőül újra az ifjabb Plinius szavait:^[1] *„Alkoss és munkálj ki valamit, ami mindörökre a tiéd! Többi javadat utánad más és megint más gazdának juttatja a sors, ez azonban szüntelenül a tiéd marad, ha egyszer megszerezted.”*

Az Egyetem és Kar nevében ezúton köszöntjük Professzor Urat, kívánunk Neki sok-sok személyes és az alkotásban meglelt boldogságot, Isten éltesse Tanár Úr!

Dr. Lévainé Dr. Fazekas Judit
Dékán

Dr. Barna Attila
Tanszékvezető

Győr, 2015. Karácsony hava

[1] A szövegben közölt idézetek az Ifjabb Plinius leveleinek felhasználásával, köszöntőhöz igazításával készültek. (Ifjabb Plinius levelek, I.3. Baráti buzdítás; II.3. Isaeus dicsérete. Európa Könyvkiadó, Budapest. 1981. 8., 41–42.)

A Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogelméleti Tanszéke és a K. 108790. számú, „A modern állam változásai - Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok” című OTKA program több egyetem oktatóinak közreműködésével 2015 tavaszán multidiszciplináris, résztvevőit illetően országos jellegű műhelykonferenciát szervezett Győrben a modern állam válságáról. A rendezvény szervezői abból indultak ki, hogy a mintegy 500 éves múlttal rendelkező, „európainak” vagy „nyugatinak” mondott, de az elmúlt évszázad során a világ szinte minden részére kiterjesztett modern államiség már önmagában véve is számos válságtüntetet produkált az utóbbi évtizedekben, a nemzetközi integrációk előrehaladta, valamint a globalizáció csak felerősítette és felgyorsította ezt. A sokféle válságjelenség (az államok eladósodása és csődje, az államcsődszerű helyzetek, a birodalmak szétesése, a népességrobbanás és ellenőrizetlen migráció, a nemzetközi katonai akciók miatti anarchikus helyzetek, és így tovább) változatos okokat sejtetnek, és különböző következményekkel járnak. Ám mi sem jelzi jobban a változást, mint hogy a „bukott állam” (failed state) az államelmélet széles körben elterjedt új fogalma lett. A konferencia – miként az a többek számára talán rendhagyó címe is jelezte („Az államok patológiája: válság és hanyatlás, bomlás és bukás az államok életében”) az e területen tapasztalható egyedi jelenségeket kívánta számba venni, egyben magyarázatokat is keresve rájuk. A lap e száma az e konferencián elhangzott előadásokból mutat be néhányat.

Az államutódlás – Az államok továbbélése és megszűnése Közép- és Kelet-Európában a kétpólusú világrend megszűnését követően*

I. AZ ÁLLAMUTÓDLÁSRÓL ÉS AZ ÁLLAMAZONOSSÁGRÓL ÁLTALÁBAN

Államutódlásról – annak általánosan elfogadott fogalma értelmében – akkor beszélhetünk, ha egy terület felett megváltozik a szuverenitás. Minden bizonnyal az egyszerűbb megfogalmazás miatt vált a nemzetközi jog tudományában az államutódlás fogalmi elemévé a szuverenitás megváltozása, ám megjegyzendő, hogy a szuverenitás-változás minden esetben a szuverenitás hordozója, a szuverén megváltozásából ered. A szakirodalomban olykor a szuverenitás átszállásáról olvashatunk,^[1] azonban az állam szuverenitásának természetéből adódóan a terület feletti szuverenitás megváltozása a következő módokon mehet végbe: az állam megszűnése esetén a szuverenitás megszűnik, melynek következtében a területen egy új állam szuverenitása jön létre vagy arra egy másik állam szuverenitását kiterjeszti; vagy az érintett területről az egyik állam szuverenitását visszavonja, a másik állam pedig szuverenitását arra kiterjeszti.^[2] Egy terület feletti szuverenitás tehát nem szállhat át az egyik államtól a másikra – ehelyett az állami szuverenitás területi kiterjedésének és ezáltal az állam területi joghatósága kiterjedésének változásáról beszélhetünk.

Az államutódlás tárgyában elfogadott nemzetközi szerződések az államutódlást a következőképpen határozzák meg: „egy állam felváltása egy másik állam által egy terület nemzetközi kapcsolataiért viselt felelősségében”,^[3] amely

* Az írás a SZE Jogelméleti Tanszéke és a K 108790 számú OTKA-program által szervezett, Az államok patológiája: válság és hanyatlás, bomlás és bukás az államok életében című konferencián (Győr, 2014. május 15.) elhangzott előadás szerkesztett és kibővített változata.

[1] Ld. pl. Castrén, 1951, 387.

[2] A szuverenitást „visszavonja” és „kiterjeszti” szópárra a szakirodalomban találunk más szinonimát is. Pl. Buza László a „visszanyomul” és „előnyomul”, Weninger László a „visszahúzódik” és „kiterjeszkedik”, Irk Albert a „feladja”, „kiterjeszti” kifejezéseket használja. (Buza, 1935, 146.; Weninger, 1927, 88.; Irk, 1922, 129.; Irk, 1929, 131.)

[3] Vienna Convention on Succession of States in respect of Treaties, Vienna, 23 August 1978. Article 2 Paragraph 1.b); Vienna Convention on Succession of States in respect of State Property, Archives and Debts, Vienna, 8 April 1983. Nem lépett hatályba. Article 2 Paragraph 1.a); Council of Europe Convention on the Avoidance of Statelessness in relation to State Succession, Strasbourg, 19 May 2006. Article 1.a.); Draft Articles on Nationality of Natural Persons in relation to the Succession of States

már a Nemzetközi Jogi Bizottság első szövegszerű tervezetében megjelent.^[4] A kifejezés mögött a szuverenitás változása húzódik meg, ugyanis az a szuverenitás külső oldalára utal, amely a nemzetközi jogban és így államutódlásnál is hangsúlyosabb szerepet kap. A Nemzetközi Jogi Bizottság rámutatott – többek között – arra, hogy az „egy terület feletti szuverenitás” helyett az „egy terület nemzetközi kapcsolataiért viselt felelősségében” megfogalmazás az államok gyakorlatában kialakult elterjedt használata miatt megfelelőbb.^[5] A „felvált” szó értelmezése emellett önmagában kizárja az átszállás lehetőségét, így tökéletesen alkalmas az államutódlás leírására.^[6] Megemlítendő továbbá, hogy e fogalom alól kiesnek azok az esetek – mint az annexió és a debelláció –, amelyek jogellenes voltukból kifolyólag nem tekinthetők államutódlási tényállásnak.^[7] Erre utalnak az említett egyezményekben foglalt azon rendelkezések is, melyek szerint az egyezmények hatálya alá csak azon államutódlási esetek tartoznak, amelyek „a nemzetközi jognak, különösen az Egyesült Nemzetek Alapokmányába foglalt nemzetközi jogi alapelveknek megfelelően következtek be”.^[8] Szintén nem tekinthető államutódlási tényállásnak a gyakran e körben említett, azonban valójában eredeti (vagy más néven közvetlen) tulajdonszerzési módnak tekinthető okkupáció sem, amelynél az uratlan terület mint előfeltétel miatt hiányzik az elődállam, így a szuverenitás megváltozása sem következhet be.^[9]

Az államutódlással érintett államokra az elődállam és az utódállam elnevezések használatosak. Az államutódlás fogalmából kiindulva az elődállam úgy határozható meg, mint az az állam, amelyet egy másik állam felvált, az utódállam kifejezés pedig ennek megfelelően azt az államot jelöli, amely azt felváltja az érintett terület nemzetközi kapcsolataiért viselt felelősségében. Eszerint elődállamnak és utódállamnak olyan államok tekinthetők, amelyek területének egészén vagy egy részén a szuverenitás megváltozik, és ez államutódlást eredményez.

- with commentaries, 1999. Yearbook of the International Law Commission, 1999. Vol. II. Part Two. Report of the Commission to the General Assembly on the Work of Its Fifty-First Session. United Nations, New York – Geneva, 2008. Article 2.a).

[4] Draft articles on succession of States in respect of treaties. Yearbook of the International Law Commission, 1974, Vol. II. Part One, 175.

[5] Uo. Ehhez hasonló megfogalmazás már korábbi írásokban megtalálható. Eric J. S. Castrén a „nemzetközi jogon alapuló hatáskör változása” megfogalmazás használatát szorgalmazza. (Castrén, 1951, 388.) Daniel P. O’Connell az államutódlás kapcsán a „szuverenitás változás nemzetközi jog által szabályozott kapcsolatokra való hatása” fordulatot használja. (O’Connell, 1967, 17.)

[6] Hasonló álláspontra utal Bokorné Szegő Hanna által használt „felváltja” szó is. (Bokorné Szegő, 1984, 83.)

[7] Ld. bővebben Castrén, 1951, 394–395.

[8] Vienna Convention on Succession of States in respect of Treaties, Vienna, 23 August 1978. Article 6; Vienna Convention on Succession of States in respect of State Property, Archives and Debts, 8 April 1983. Article 3; Draft Articles on Nationality of Natural Persons in relation to the Succession of States with commentaries, 1999. Yearbook of the International Law Commission, 1999. Vol. II. Part Two. United Nations, New York – Geneva, 2008. Article 3. A magyar nyelvű fordítást ld. Petró – Sulyok, 2000, 179. (Az említett részt fordította: Barla Ildikó.)

[9] Ld. bővebben Apáthy, 1888, 166–168.; Buza, 1935, 140–141.; Buza – Hajdu, 1968, 153–154.; Csarada, 1901, 365–373.; Irk, 1922, 125–128.; Weninger, 1927, 86–87.

Az államutódlást a szuverenitás-változással érintett terület szemszögéből szükséges szemlélni, vagyis hogy mely államok váltják egymást a terület feletti szuverenitásban. Az „előd” és az „utód” így minden esetben a terület feletti szuverenitás változása tekintetében értelmezendő, nem pedig az államutódlás időpontjához viszonyítva. Az elődállam és utódállam ezáltal különíthető el az államutódlás előtt létező és az államutódlás után létező állam kifejezésektől. Megemlítendő, hogy a magyar nyelvben előfordul a jogelőd állam és a jogutód állam elnevezés is – olykor az elődállam és az utódállam szinonimájaként –,^[10] amely a politika és a köznyelv szóhasználatában gyakori, de kevésbé helyes az államutódlás leírására. Egyrészt mivel e kifejezések a magánjogból erednek, ahol a származékos jogutódlás átszállást feltételez,^[11] amely államutódlásnál analógiával alkalmazva tévesen a szuverenitás átszállására utalhat. Másrészt pedig a jogalanyiség azonosságát sejtetik, mely az államazonosság irányába mutat. Ám a jogelőd és jogutód kifejezés erre az esetre sem tökéletes, mivel az azonosság miatt nemigen beszélhetünk elődről vagy utódról, mégis – a sokszínű magyar nyelv ez esetben jelentkező hiányossága miatt – ha a korábbi vagy a későbbi államazonossági állapotra kívánunk utalni, használhatók e kifejezések. Az államfolytonosság, jogfolytonosság kifejezések ugyanis a folytatatlagonosságra utalnak, így aligha lehetnek a jogelőd vagy jogutód megfelelői. Az államazonosság szemléltetésénél az „előd” és az „utód” – szemben az államutódlással –, az államutódlás időpontjához viszonyítva nyer értelmet, kifejezve ezzel az állam államutódlás előtti és utáni állapotának azonosságát.

Az államazonosság és államfolytonosság kérdése tehát tovább színesíti a képet.^[12] Az államazonosság és az államfolytonosság egyaránt arra utal, hogy a terület felett a szuverenitás nem változott meg, azonban a két kifejezés pontos meghatározása érdekében megjegyzendő, hogy „míg az államazonosság egy statikus fogalom, addig az államfolytonosság annak dinamikus megfogalmazása.”^[13] A különbségtétel más módon is megmutatkozik: „az államazonosság eldöntéséhez két állami szervezet két különböző időpontban létező állapota vizsgálendő, míg államfolytonosságról akkor beszélünk, amikor egy állam megszakítás nélkül létezik egy meghatározott idő alatt.”^[14] Ha az állam azonosnak tekinthető egy korábbi helyzetével, de időközben egy időtartam alatt nem létezett, eme állapota csupán az államazonosság kifejezéssel írható le.^[15] Ezzel szemben,

[10] Ld. pl. 2008. évi XCVIII. törvény az Európa Tanács 2006. május 19-én, Strasbourgban elfogadott, az államutódlás esetén bekövetkező hontalanság elkerüléséről szóló Egyezménye kihirdetéséről.

[11] A magánjogi utódlásról mint az utódlás fogalmának keletkeztetőjéről bővebben ld. Szász, 1928, 1–25.

[12] A hazai szakirodalomban monografikus feldolgozását ld. Bokorné Szegő, 1984.

[13] Marek, 1968, 5. Ezzel szemben Hans Kelsen az államra csak az azonosság kifejezést használja, míg a folytonosságot csak a belső jogrendre. (Kelsen, 2003, 416.)

[14] Czaplinski, 1993, 374.

[15] Ziemele, 2001, 218.; Cansacchi, 1970, 10.

ha az állam folyamatosan létezik, véleményem szerint mindkét szó használható. Utóbbi esetben a kifejezések között úgy tehető különbség, hogy az államazonosság az eredményt helyezi előtérbe, vagyis hogy az állam adott időpontban azonosnak tekinthető-e egy korábbi állapotával, míg az államfolytonosság szó emellett felöleli a két állapot közötti időbeli folyamatot is.

A „mikor és hogyan nyilváníthatunk egy államot ugyanannak, ami volt, és mikor nem ugyanannak, hanem másnak”^[16] kérdés vizsgálata az ókorig visszanyúlik, melynek eldöntése gyakran nehézséget okoz. Adódnak olyan esetek, amikor valamely elődállam azonos valamely államutódlás után létező állammal vagy valamely utódállam azonos marad valamely államutódlás előtt létező állammal. Ilyenkor az adott állam az államutódlás időpontja előtt és után is fennáll, és a nemzetközi jog azonos jogalanyának tekinthető. Az államazonos államban a szuverenitás hordozója nem változik, csupán a szuverenitás térbeli kiterjedése mutat eltérést az államutódlás előtt és után. Mindez félreértésre adhat okot, mivel első látásra úgy tűnhet, hogy eme államokra nem használható sem az elődállam, sem az utódállam kifejezés, és ezáltal az államutódlás szabályai sem alkalmazhatók. Ám az államazonosság nem zárja ki az államutódlást, hanem annak egy sajátos esete.^[17] Az államutódlást követően fennálló államazonos államok pedig minden esetben elődállamnak vagy utódállamnak tekinthetők.

Megjegyzendő, hogy egyes felmerülő konkrét esetekben mint az egyesülés és a beolvadás, vagy a szétválás és az elszakadás minősítése gyakran vitatott. Az egyesülés két vagy több elődállam megszűnését követően egy vagy több új állam létrejöttét takarja.^[18] A beolvadást az egyesüléstől az különbözteti meg, hogy ennek folyamán egy vagy több állam teljes területe egy másik állam részévé válik. A beolvadó állam, vagyis az elődállam megszűnik, míg a másik állam folytatja jogalanyiságát, és az államutódlási tényállásban utódállamként szerepel. A beolvadás egyesülésnek minősítése különbözőségük ellenére amiatt fordulhat elő, mivel e két esetre egy általános megfogalmazással azonos szabályok alkothatók. A nemzetközi dokumentumok is az egyesülés tágabb, a beolvadást is magában foglaló értelmét használják két módon: a beolvadás említésének mellőzésével csak az egyesülést szabályozzák,^[19] vagy az egyesülésnél utalnak arra, hogy a szabályozás független attól, hogy az egyesülés következtében létrejövő utódállam új állam, vagy jogalanyisága azonos valamely elődállamával.^[20]

[16] Arisztotelész, 1984 (Harmadik könyv, 1276a), 138.

[17] Kunz, 1968, 287–288.

[18] Bokorné Szegő, 1984, 19.

[19] Vienna Convention on Succession of States in respect of Treaties, Vienna, 23 August 1978. Article 31–33.; Vienna Convention on Succession of States in respect of State Property, Archives and Debts, Vienna, 8 April 1983. Article 16, 29, 39.

[20] Draft Articles on Nationality of Natural Persons in relation to the Succession of States with commentaries, 1999. Yearbook of the International Law Commission, 1999. Vol. II. Part Two. United Nations, New York – Geneva, 2008. Article 21.

Az egyesüléshez hasonló, de ellentétes irányba mutató eset a szétválás, amely az elődállam megszűnését, és területén két vagy több új állam keletkezését jelenti.^[21] Az elszakadásnál ezzel szemben az elődállam fennmarad, és az abból kiváló területen új állam keletkezik. Habár a szabályozásban látunk példát az elszakadás szétválás alatti szerepeltetésére,^[22] a különbségtétel jelen esetben is szükséges.

Az egyes esetek vitatottságának oka abban keresendő, hogy az állam megszűnését vagy államfolytonosságot eredményező egyes tényezők meghatározása sem mutat egységességet,^[23] és a nemzetközi jogban nincsen szabály arra vonatkozóan, hogy mi alapján folytatható az elődállam jogalanyisága, és a területváltozás mértéke sem ad iránymutatást, hogy államazonosságról beszélhetünk-e. A minősítést így az objektív ismérvek használata helyett inkább a szubjektív, politikai és gazdasági állami érdekek, erőviszonyok, az érintett államok szándéka, harmadik államok szándéka, valamint a nemzetközi szervezetek gyakorlata befolyásolják. Mindez a konkrét esetek útján vizsgálhatók és szemléltethető megfelelően.

II. ESETTANULMÁNYOK

1. Németország „újraegyesülése”

A német újraegyesülés igénye már a Német Szövetségi Köztársaság 1949. évi alaptörvényének^[24] 23. cikkében megjelent, mely szerint a dokumentum „Németország más részein [azok] csatlakozás[ával]” lép hatályba. Minden bizonnyal ezen a rendelkezésen alapult az 1990-re végbement államutódlás.^[25]

[21] Bokorné Szegő, 1984, 19.

[22] Vienna Convention on Succession of States in respect of Treaties, Vienna, 23 August 1978. Article 34–36. Érdekes, hogy az egyezmény a *separation* szót használja mind a IV. rész címében, mind az említett cikkek címeiben, amely akár elszakadásként is fordítható. E címszó alatt kerül említésre a szétválás esete, amely során nem marad fenn az elődállam, így akár megfordítható a két fogalom viszonya, miszerint az elszakadás tágabb értelemben magában foglalja a szétválást. Az ezzel nem egyező fenti csoportosítást annak érthetőbb volta magyarázza, amelyet az is alátámaszt, hogy az egyezmény magyar fordításában, a IV. címben szereplő *separation* szót szétválásnak, míg az egyes cikkekben szereplő *separation* kifejezést elszakadásnak fordították, jelezve azt, hogy a cím a szétválásra és az elszakadásra is vonatkozik, és így a tágabb értelemben vett szétválásnak értendő. (Petró – Sulyok, 2000, 189., 191–192.) (Az említett részt fordította: Barla Ildikó.) Itt jegyzendő meg, hogy szó szerinti fordításban a szétválás az angol nyelvben használatos *dissolution* kifejezésnek lenne pontosabb megfelelője.

[23] Ld. bővebben Bokorné Szegő, 1984, 104.; Kunz, 1955, 71–73.; Czaplinski, 1993, 375–380.; Ziemele, 2001, 215–221.; Brownlie, 2003, 80–82.; Cansacchi, 1970, 88.; Craven, 1998, 159.

[24] Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949.

[25] Frowein, 1991, 336. Erre utal az NSZK és az NDK által kötött egyesülési szerződés 1. cikk (1) bekezdése is. Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands, Berlin, 31. August 1990. Artikel 1(1). •

Egyes nézetek szerint a Német Demokratikus Köztársaság elszakadási folyamata nem is következett be 1990-ig,^[26] ez azonban nyilvánvalóan cáfolható. A Német Szövetségi Köztársaságot más államok önálló államként ismerték el, és a két német állam 1972 decemberében szerződést kötött a kapcsolatuk alapjairól,^[27] melynek 6. cikkében elismerték egymás önálló joghatóságát és bel- és külügyeiben való függetlenségét. Az Egyesült Nemzetek Szervezete is önálló tagokként vette fel a két államot 1973. szeptember 18-án.^[28]

A beolvadás közeledtét jelezte, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban az 1990. március 18-i választásokon a német egységet hirdető pártok a szavazatok nyolcvanöt százalékát szerezték meg.^[29] Megkezdődtek a tárgyalások a két állam között, és a Német Demokratikus Köztársaság parlamentje augusztus 28-án felhatalmazta a kormányt egy egyesülési szerződés megkötésére.^[30] A két német állam egyesülési szerződésének aláírására augusztus 31-én került sor,^[31] mely az egyesülés időpontját október 3-ában állapította meg.^[32] Az egyesülést megelőzően a Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság megkötötte a Németország végleges rendezéséről szóló szerződést az Amerikai Egyesült Államokkal, az Egyesült Királysággal, Franciaországgal és a Szovjetunióval,^[33] mellyel a négy nagyhatalom Berlinre és a német területekre vonatkozó jogai és kötelezettségei hivatalosan is megszűntek és elismerték az egyesült Németország szuverenitását.^[34]

A Német Demokratikus Köztársaság 1990. október 3-án megszűnt és beolvadt a Német Szövetségi Köztársaságba, az államutódlás tehát nem eredményezett új államot, a Német Szövetségi Köztársaság folytatta jogalanyiságát, megnövekedett területen és lakossággal.^[35] Erre utal – többek között – az egyesülési szerződés 1. cikk (1) bekezdése által használt „a Német Demokratikus Köztársaság csatlakozása a Német Szövetségi Köztársasághoz” fordulat, valamint a nemzetközi szerződéseket rendező IV. fejezete is. A megállapodás értelmében

- Egy másik értelmezés szerint a Grundgesetz 146. cikkére alapozható a német egység, mely a német nép szabad döntését említi a dokumentum hatálybalépése kapcsán. Ld. a két cikk elemzéséről bővebben Horn, 1990, 2173, 2176.; Frowein, 1991, 336–337.; Czaplinski, 1993, 382–383.

[26] Eme nézet kifejtését ld. Oeter, 1991, 350–351.

[27] Vertrag über die Grundlagen der Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin, 21. Dezember 1972.

[28] S.C. Res. 335 (1973), 1730th mtg., 22 June 1973, U.N. Doc. S/RES/335 (1973); Admission of the German Democratic Republic and the Federal Republic of Germany to membership in the United Nations, G.A. Res. 3050 (XXVIII.), 2117th plen. mtg., 18 September 1973, U.N. Doc. A/RES/3050 (XXVIII).

[29] Frowein, 1991, 338.

[30] Czaplinski, 1993, 382.

[31] Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands, Berlin, 31. August 1990.

[32] Uo. Artikel 2(2).

[33] Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland, Moskau, 12. September 1990.

[34] Uo. Artikel 7.

[35] Hasonló véleményen ld. pl. Ziemele, 2001, 209.; Czaplinski, 1993, 383.; Oeter, 1991, 351–352.

a Német Szövetségi Köztársaság korábbi nemzetközi szerződése, ideértve a nemzetközi szervezetekben való tagságát létrehozó szerződésekre, fennmaradnak és a változó szerződési határok elve értelmében kiterjesztődnek a megnövekedett területre,^[36] míg a Német Demokratikus Köztársaság korábbi szerződéseinek jövőjéről a többi részes féllel tárgyalásokat kell folytatni.^[37] Ennek megfelelően maradt meg a Német Szövetségi Köztársaság tagsága például az Egyesült Nemzetek Szervezetében, az Észak-atlanti Szerződés Szervezetében és az Európai Közösségekben.

A német egyesülésként gyakran említett eset tehát tulajdonképpen a Német Demokratikus Köztársaság beolvadása a Német Szövetségi Köztársaságba, melynek során a Német Demokratikus Köztársaság megszűnt és a Német Szövetségi Köztársaság megnövekedett területtel és lakossággal folytatta a jogalanyiságát.

2. A balti államok függetlenné válása

A Szovjetunió felbomlásából kiemelendő a balti államok esete, mely rendkívül sajátosnak mondható az államutódlás történetében. A Szovjetunió megszűnése eleve azzal vette kezdetét, hogy a kérdéses államok kinyilvánították a szuverenitásukat, melyre Észtországban 1988. november 16-án, Litvániában 1989. május 26-án, míg Lettországon 1989. július 28-án került sor. Ezt követte a függetlenség kikiáltása: Litvániában 1990. március 11-én, Észtországban március 30-án, és Lettországon május 4-én.^[38] A függetlenség kinyilvánítását mindhárom államban egy 1990. március elején tartott népszavazás előzte meg, melyen a lakosság döntő többsége támogatta az önállóságot. A nemzetközi közösség kezdetben várakozó álláspontra helyezkedett és a szovjet álláspont kialakításáig vonakodott az elismeréstől. A Szovjetunió 1991. szeptember 6-án végül elismerte a balti államokat, melynek hatására immár más államok is sorra hasonlóképpen jártak el. Három hónappal később, december 8-án aztán a Szovjetunió is szétesett, miután Oroszország, Fehéroroszország és Ukrajna Minszkben kinyilvánította az állam megszűnését.^[39] Ezzel szemben, december 21-én Alma Atában, a Független Államok Közösségének megalakításakor az államszövetség támogatását fejezte ki, hogy Oroszország folytassa a Szovjetunió nemzetközi jogalanyiságát az Egyesült Nemzetek Szervezetében, és ezzel együtt a Biztonsági Tanácsban,^[40] melyet Borisz Jelcinnek az Egyesült Nemzetek főtítkárához intézett levele is megerősített. Ebben az orosz fél vállalta a Szovjetunió nemzetközi

[36] Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands, Berlin, 31. August 1990. Artikel 11.

[37] Uo. Artikel 12(1).

[38] Czaplinski, 1993, 384.; Brunner, 2001, 118–119.

[39] Declaration by the Heads of State of the Republic of Belarus, the RSFSR and Ukraine, 8 December 1991.

[40] Decision by the Council of Heads of State of the Commonwealth of Independent States, 21 December 1991.

kötelezettségeinek folytonosságát, és kérte tagságának folytatását a szervezetben és annak szerveiben.^[41] Ennek megfelelően az államok is folytatták a már fennálló diplomáciai kapcsolataikat Oroszországgal, és az Európai Közösség is mellőzte az „elismerés” szót az Oroszországra vonatkozó nyilatkozatában, lévén arra – az államazonosság miatt – nem volt szükség.^[42] Oroszország tehát a Szovjetunióval azonos jogalanyként, az államutódlás szempontjából előd-államként maradt fenn, vagyis az államutódlás nem szétválásként, hanem elszakadások sorozataként értékelendő. A balti államok önmagukat azonban nem utóállamként, hanem olyan „helyreállított” államként kezelték, melyek az 1940-es szovjet annexiót követően szuverenitásuk gyakorlásában jogellenesen korlátozva voltak.^[43] Ily módon a függetlenség kinyilvánításakor nem a Szovjetunió alkotmányának az elszakadásra vonatkozó rendelkezésére hivatkoztak, mely szerint bármely tagköztársaság elszakadhatott a Szovjetuniótól,^[44] hanem a korábbi államiságuk folytatására. Mindez az állampolgárság szabályozásában is megmutatkozott, mivel főszabályként az állampolgárságot ipso iure, automatikusan azok szerezhették meg, akik 1940 előtt állampolgárok vagy ilyen személyek leszármazói voltak, mely számos problémát és tömeges hontalanságot eredményezett.

A balti államok és a Szovjetunió államutódlási helyzete tehát olyan elszakadások sorozatának tekinthető, melynek nyomán Oroszország folytatta a hajdani szovjet állam jogalanyiságát. A balti államok ugyan visszavezették jogalanyiságukat 1940-re, de ez nem változtat azon a tényen, hogy elszakadás történt, és az elszakadt államok ezt követően minősítették magukat államazonosnak egy korábbi állapotukkal.

3. Csehszlovákia szétválása

Kevesebb, mint hét és fél évtizeddel a létrejöttét követően,^[45] a csehszlovák állam 1992. december 31-én éjfélkor megszűnt, és a cseh és szlovák területeken új államok alakultak. A távolodás első jelei már 1968-ban megmutatkoztak, amikor az alkotmány szövetségi alapokra helyezte^[46] a berendezkedést a Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szocialista Köztársaság részvételével.

[41] Ld. Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General. Status as at 31 December 1995, U.N. Doc. ST/LEG/SER.E/14. Ld. erről Czaplinski, 1993, 385.

[42] Ziemele, 2001, 196–197.

[43] Ld. bővebben Ziemele, 2000, 63–93.

[44] Constitution of the Soviet Union of 7 October 1977, Article 72. Ld. erről Cassese, 1994, 134.

[45] Csehszlovákia 1918. október 28-ra tehető létrejötté mellett megjegyzendő, hogy a történelmi gyökerek korábbra nyúlnak vissza, eme területre estek pl. az Osztrák-Magyar Monarchia részévé vált Csehország, Morávia és Szilézia egyes részei is.

[46] Verfassungsgesetz über die tschechoslowakische Föderation vom 27. Oktober 1968. Gesetz Nr. 143/1968. A szövetségi állammá alakulás az alkotmány hatálybalépése napján, 1969. január 1-jén következett be.

Az 1992. június 5-6-i választásokat követően körvonalazódott, hogy a szövetségi államiság nem őrizhető meg. A cseh területen győzelmet arató polgári demokratikus párt ellene volt a meglévő helyzet fenntartásának, és egy egységes államot vagy a szétválást tartotta elképzelhetőnek, míg a szlovák területen felülkerekedő demokratikus Szlovákiáért mozgalom a kapcsolat lazításával egy államszövetség kialakítását támogatta.^[47] Miután tárgyalásaik nem vezettek eredményre, a Szlovák Nemzeti Tanács július 17-én kibocsátotta a Szlovákia szuverenitásáról szóló nyilatkozatot, melyben megfogalmazást nyert, hogy „a szlovák nép szuverenitásáért tett százéves erőfeszítései beteljesedtek”.^[48] Három nappal később az elnök, Václav Havel leköszönt, és a szövetségi gyűlés már nem is tudott megállapodni sem az újráválasztásában, sem más jelölt megválasztásában. A két említett párt azonban Václav Klaus és Vladimír Meciar vezetésével lefektette a későbbi, megegyezésen alapuló szétválás alapelveit azáltal, hogy a szövetségi kormányban a miniszterek számát fele-fele arányban osztották fel. Az alkotmányozást elsőként a szlovák fél kezdte meg július 28-án, és a Szlovák Nemzeti Tanács szeptember 1-jén el is fogadta a szlovák alkotmányt,^[49] melyre a cseh alkotmány esetében csak december 16-án került sor.^[50] A két fél megállapodott az állami vagyon felosztásában,^[51] majd a szövetségi országgyűlés november 25-én elfogadta a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság felbomlásáról szóló alkotmánytörvényt,^[52] melynek 1. cikke kimondta, hogy az állam december 31-én megszűnik. Az alkotmánytörvény felülírta az erre az esetre népszavazást előíró 1991-es alkotmánytörvényt,^[53] így a lakosság véleménynyilvánítására nem került sor. Egyesek amellet érvelnek, hogy elszakadás történt és a Cseh Köztársaság államazonos a korábbi állammal,^[54] és érdekességgként említhető a két utódállam alkotmányának preambuluma is: míg a cseh alkotmány az „önálló cseh állam megújulás[ára]”, addig a szlovák alkotmány a „nemzetek önrendelkezésének természetes jog[ára]” utal.^[55] Az elszakadás gondolata azonban a novemberi alkotmánytörvény – szétválásra utaló – megszűnést kimondó szakaszával és

[47] Malenkovsky, 1993, 314.

[48] Kreuzer, 1998, 73.

[49] Verfassung der Slowakischen Republik vom 1. September 1992, Gesetz Nr. 460/1992. Ld. bővebben Baumgartner, 1992, 375–380.

[50] Verfassungsgesetz des Tschechischen Nationalrates vom 16. Dezember 1992. Verfassungsgesetz Nr. 1/1993. Ld. bővebben Bohata, 1994, 30–35.

[51] Verfassungsgesetz über die Aufteilung des Vermögens der CFSR zwischen der Tschechischen und Slowakischen Republik und seinen Übergang auf die Tschechischen Republik und Slowakischen Republik vom 13. November 1992. Verfassungsgesetz Nr. 541/1992.

[52] Verfassungsgesetz über die Auflösung der Tschechischen und Slowakischen Föderativen Republik vom 25. November 1992. Verfassungsgesetz Nr. 542/1992.

[53] Verfassungsgesetz über Referendum vom 18. Juli 1991. Verfassungsgesetz Nr. 327/1991.

[54] Ld. pl. Malenkovsky, 1993, 318.

[55] Verfassungsgesetz des Tschechischen Nationalrates vom 16. Dezember 1992, Präambel; Verfassung der Slowakischen Republik vom 1. September 1992, Präambel.

a két utódállamnak az Egyesült Nemzetek Szervezetébe új államként való felvételével^[56] egyaránt cáfolható,^[57] és megállapítható, hogy az elődállam megszűnését eredményező szétválás történt.

4. Jugoszlávia felbomlása

Jugoszlávia szövetségi államként való létrejöttét követő első, 1946. évi alkotmányában már megjelent, hogy népe az önrendelkezési jog alapján – beleértve az elszakadás jogát is – él együtt, akaratának megfelelően.^[58] Az elszakadás jogát a népek önrendelkezési jogának részeként az 1963. évi^[59] és az 1974. évi alkotmány^[60] is tartalmazta. A hat tagköztársaság és két autonóm területből álló állam szétválása felé vezető út már Joszip Broz Tito 1980-ban bekövetkezett halálát követően elkerülhetetlennek tűnt. Szlovéniában, Horvátországban, Bosznia és Hercegovinában, valamint Macedóniában előretört a nacionalizmus és a szeparatizmus,^[61] mely az 1980-as évek végére az elszakadás igényének egyértelmű megfogalmazását eredményezte. Eközben Koszovó és Vajdaság az autonóm státusz helyett tagköztársasággá kívánt válni, ám a folyamat végeredménye a két terület autonóm jogainak felszámolása lett.^[62] A tagköztársaságokban az 1990-ben megtartott választásokat – mely a második világháború óta az első szabad választásnak volt tekinthető –, a kommunista pártok Szerbiát kivéve elvesztették,^[63] és a szétválás hívei kerültek hatalomra. A Jugoszláv Néphadsereg – mely főként szerb irányítás alatt állt – bejelentette, hogy a polgárháborút és a határok egyoldalú megváltoztatását meg fogja akadályozni.^[64]

A szlovén parlament 1990. július 2-án elfogadta a szlovén állam szuverenitásáról szóló nyilatkozatot, októberben módosította alkotmányát, majd december 23-án népszavazást tartott, melyen 93,2 százalékos részvétel mellett a

[56] A két államot új államként vette fel tagként a szervezet 1993. január 19-én. Csehország felvételére vonatkozó határozatok: S.C. Res. 801 (1993), 3158th mtg., 8 January 1993, U.N. Doc. S/RES/801 (1993); Admission of the Czech Republic to membership in the United Nations, G.A. Res. 47/221, 95th plen. mtg., 19 January 1993, U.N. Doc. A/RES/47/221; Szlovákia felvételére vonatkozó határozatok: S.C. Res. 800 (1993), 3157th mtg., 8 January 1993, U.N. Doc. S/RES/800 (1993); Admission of the Slovak Republic to membership in the United Nations, G.A. Res. 47/222, 95th plen. mtg., 19 January 1993, U.N. Doc. A/RES/47/222.

[57] Hasonló véleményen van pl. Crawford, 2006, 75.

[58] Constitution of the Federative People's Republic of Yugoslavia, 31 January 1946, Article 1.

[59] Constitution of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, 7 April 1963, Article 1.

[60] Constitution of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, 21 February 1974, Article 1.

[61] A szétválás irányába mutató további okokról ld. Cassese, 1994, 140.

[62] Constitution of the Republic of Serbia, 28 September 1990, Article 108-112. Hogy az alkotmányban leredukált jogok hogyan csökkentek tovább, és a közjogi intézmények hogyan váltak „alkotmányjogi fikcióvá”, ld. Juhász – Magyar – Tálás – Valki, 2000, 40–41., 73–82. Ld. továbbá Krasniqi, 2012, 6–7.

[63] Ld. bővebben Hummer, 1993, 429.

[64] Sulyok, 2006, 17.

szavazók 88,2 százaléka voksolt az elszakadás mellett.^[65] 1991 februárjában rendeletet fogadtak el Szlovénia Jugoszláviától való elszakadásáról, majd május 8-án a kormány bejelentette az állam júniusra tervezett elszakadását. Ezzel párhuzamosan, Horvátországban 1991. május 19-én került sor a népszavazásra, majd a szlovén és a horvát parlament egy napon, június 25-én kihirdette a Jugoszláviából való kilépést és a függetlenné válást, mely – a nyilatkozatok felfüggesztése miatt – mindkét államban október 8-án vált véglegessé. Macedónia 1991. szeptember 8-án tartotta az elszakadásról szóló népszavazását, és szeptember 13-án deklarálta függetlenségét, Bosznia és Hercegovina parlamentje pedig 1991 októberében fogadta el a szuverenitásról szóló nyilatkozatot, majd az 1992. február 29-én kezdődő, kétnapos népszavazás eredménye alapján március 3-án tette közzé függetlenségi nyilatkozatát. Az elszakadási kísérletet követően, szerb válaszként egyedül Macedóniában nem került sor katonai akcióra, a többi tagköztársaságban a függetlenség kinyilvánítását a tíz napos szlovéniai háború, a horvát területek jelentős részének elfoglalása,^[66] valamint a boszniai háború követte.

Az 1992 márciusában megtartott montenegrói népszavazáson – a korábbiakkal ellentétben – a szavazók nagy többséggel az egység megőrzése mellett tettek le voksukat,^[67] és április 27-én Szerbia és Montenegró kinyilvánította a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság fennmaradását a két tagköztársaság részvételével.^[68] Ezzel tulajdonképpen lezárult az államutódlás első szakasza, annak ellenére, hogy a boszniai háború folytatódott, és a daytoni békeszerződés^[69] megkötése, majd a koszovói válság és az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének légi hadművelete^[70] csak ez után következett.

Az államutódlás jellegét tekintve megoszlanak a vélemények a szövetségi állam megszűnését eredményező szétválás, és a tagköztársaságok – előállam fennmaradása melletti – kiválása között. A függetlenségüket kinyilvánító tagköztársaságok a szétválást hirdették, és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságra is új államként tekintettek. Bosznia és Hercegovina, Horvátország, Szlovénia és Macedónia új államként való létrejöttét az államelismerések^[71] és a nemzetközi szervezetekbe való tagfelvételük is egyértelművé tette. Az Egyesült Nemzetek Szervezete 1992 májusában Horvátországot,^[72] Szlovéniát^[73] és Bosznia és

[65] Kreuzer, 1998, 65.

[66] Ld. bővebben Varga, 2006, 145-164.

[67] Hummer, 1993, 429.

[68] Constitution of the Federal Republic of Yugoslavia, 27 April 1992, Article 1-2.

[69] Dayton Peace Agreement on Bosnia-Herzegovina (Federal Republic of Yugoslavia, Republic of Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia), Paris, 14 December 1995.

[70] Ld. bővebben Juhász – Magyar – Tálás – Valki, 2000, 252-385.; Lamm, 2006, 63-77.

[71] Ld. bővebben Valki, 2002, 121-142.

[72] S.C. Res. 753 (1992), 3076th mtg., 18 May 1992, U.N. Doc. S/RES/753 (1992); Admission of the Republic of Croatia to membership in the United Nations, G.A. Res. 46/238, 86th plen. mtg., 22 May 1992, U.N. Doc. A/RES/46/238.

[73] S.C. Res. 754 (1992), 3077th mtg., 18 May 1992, U.N. Doc. S/RES/754 (1992); Admission of the

Hercegovinát,^[74] majd 1993 áprilisában Macedóniát^[75] is önálló tagként vette fel, és az Európa Tanács is felhívta eme államok figyelmét arra, hogy váljanak részeseivé a volt Jugoszlávia által vállalt szerződéseknek.^[76]

Ezzel szemben a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elvetette a szétválás gondolatát és államazonosnak tekintette magát a korábbi szövetségi állammal,^[77] melyre az 1992. évi alkotmányának preambuluma is utalt.^[78] Az államutódlás minősítése így attól függ, hogy a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot új államnak vagy az elődállammal államazonosnak tekintjük, mivel a többi érintett állam új államként való létrejöttéhez nem férhet kétség. A Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot – önmagán kívül – csupán néhány állam, például Oroszország és Kína minősítette államazonosnak,^[79] az európai államok^[80] és az Egyesült Államok^[81] új államként tekintett rá. Az Európai Közösség által létrehozott Badinter-bizottság, melynek feladata a Jugoszláviával kapcsolatban felmerülő kérdések eldöntése volt, több véleményében utalt arra, hogy szétválás történt,^[82] mivel a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság megszűnt,^[83] és az érintett államok utódállamoknak és új államoknak minősülnek, melyek a volt Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság területén jöttek létre.^[84] A Bizottság kifejezetten a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság kapcsán is megállapította, hogy új államnak tekintendő.^[85] Ezzel párhuzamosan az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsa is megjegyezte, hogy „a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (Szerbia és Montenegró) igénye, hogy automatikusan folytassa a Jugoszláv Szocialista

- Republic of Slovenia to membership in the United Nations, , G.A. Res. 46/236, 86th plen. mtg., 22 May 1992, U.N. Doc. A/RES/46/236.

[74] S.C. Res. 755 (1992), 3079th mtg., 20 May 1992, U.N. Doc. S/RES/755 (1992); Admission of the Republic of Bosnia and Herzegovina to membership in the United Nations, G.A. Res. 46/237, 86th plen. mtg., 22 May 1992, U.N. Doc. A/RES/46/237.

[75] S.C. Res. 817 (1993), 3196th mtg., 7 April 1993, U.N. Doc. S/RES/817 (1993); Admission of the State whose application is contained in document A/47/876-S/25147 to membership in the United Nations, G.A. Res. 47/225, 98th plen. mtg., 8 April 1993, U.N. Doc. A/47/225.

[76] Ziemele, 2001, 203.

[77] Bothe – Schmidt, 1992, 820.

[78] Constitution of the Federal Republic of Yugoslavia, 27 April 1992, Preamble.

[79] Czaplinski, 1993, 390.

[80] Hummer, 1993, 437–450.

[81] Williamson – Osborn, 1993, 270–271.

[82] A bizottság 1992 januárjában azt állapította meg, hogy „a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság a felbomlás folyamatában van”. Conference on Yugoslavia Arbitration Commission, Opinion No. 1. of 29 November 1991. para. 3. International Legal Materials, Vol. 31. No. 6. (1992), 1497. Ld. erről Kovács, 1993, 35–36.; Hoffmann, 2006, 53–55. A bizottság a szétválás folyamatát 1992 júliusában már lezártan minősítette. Conference on Yugoslavia Arbitration Commission, Opinion No. 8. of 4 July 1992. para. 4. International Legal Materials, Vol. 31. No. 6. (1992), 1523. Ld. bővebben Craven, 1995, 357–375.

[83] Conference on Yugoslavia Arbitration Commission, Opinion No. 8. of 4 July 1992. para. 4. International Legal Materials, Vol. 31. No. 6. (1992), 1523.

[84] Conference on Yugoslavia Arbitration Commission, Opinion No. 9. of 4 July 1992. para. 1. International Legal Materials, Vol. 31. No. 6. (1992), 1524.

[85] Conference on Yugoslavia Arbitration Commission, Opinion No. 10. of 4 July 1992. para. 2, 5. International Legal Materials, Vol. 31. No. 6. (1992), 1526.

Szövetségi Köztársaság tagságát az Egyesült Nemzetek Szervezetében, nem általánosan elfogadott.”^[86] Pár hónappal később kifejtette azon véleményét, miszerint „a korábban Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságnak nevezett állam megszűnt”, és „a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (Szerbia és Montenegró) nem folytathatja automatikusan [annak] tagságát az Egyesült Nemzetek Szervezetében, és így azt ajánlja a Közgyűlésnek, hogy döntsön arról, hogy a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságnak [...] kérnie kelljen tagságát az Egyesült Nemzetek Szervezetébe és ne vehessen részt a Közgyűlés munkájában”.^[87] A Közgyűlés három napra rá, 1992. szeptember 22-én meghozta az ajánlásnak megfelelő határozatot.^[88] Ezt követően az államnak sajátos helyzete volt a világszervezetben, mivel abból hivatalosan nem zárták ki és tagságát sem függesztették fel,^[89] habár a Közgyűlés munkájában nem vehetett részt. A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság kérelmét követően, a tagfelvételre csak 2000. november 1-jén került sor.^[90] A kérdésre, hogy 1992. április 27-én új államként jött létre vagy folytatta az elődállam jogalanyiságát, végül a Nemzetközi Bíróság is megadta a választ azzal, hogy megállapította, az állam nem volt tagja a világszervezetnek 1992 és 2000 között.^[91] Mindezekből következik, hogy a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság megszűnt, és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság 1992. április 27-én új államként jött létre. A Badinter-bizottság megállapította az egyes utódállamok létrejöttének idejét, mely szerint Horvátország és Szlovénia 1991. október 8-án, Macedónia 1991. november 17-én, Bosznia és Hercegovina 1992. március 6-án és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság 1992. április 27-én jött létre.^[92] Ennek megfelelően a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság megszűnése 1992. április 27-re tehető. Megjegyzendő azonban, hogy az utódállamok létrejöttének időpontja eltérő volt, így az utolsó utódállam, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság létrejöttéig a folyamat elszakadások sorának tűnt. Ily módon, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot kivéve, az utódállamok létrejöttéig még az államutódlás kiválásként volt értékelhető, azonban utólag, az elődállam megszűnésének tudatában, az egész folyamat szétválásnak tekintendő, vagyis a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szétválása nyomán az elődállam megszűnt és a területén öt új utódállam jött létre.

[86] S.C. Res. 757 (1992), 3082nd mtg., 30 May 1992, U.N. Doc. S/RES/757 (1992).

[87] S.C. Res. 777 (1992), 3116th mtg., 19 September 1992, U.N. Doc. S/RES/777 (1992).

[88] Recommendation of the Security Council of 19 September 1992, G.A. res. 47/1, 7th plen. mtg., 22 September 1992, U.N. Doc. A/RES/47/49 (1992).

[89] Lamm, 2006, 76.

[90] S.C. Res. 1326 (2000), 4215th mtg., 31 October 2000, U.N. Doc. S/RES/1326 (2000); Admission of the Federal Republic of Yugoslavia to membership in the United Nations, G.A. Res. 55/12, 48th plen. mtg., 1 November 2000, U.N. Doc. A/RES/55/12.

[91] Case concerning the Legality of the Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium), International Court of Justice, Judgment of 15 December 2004. para. 78-79. Ld. bővebben Lamm, 2006, 63-77.

[92] Conference on Yugoslavia Arbitration Commission, Opinion No. 11. of 16 July 1993. International Legal Materials, Vol. 32. No. 6. (1993), 1587.

A Jugoszláv Szövetségi Köztársaságon belül idővel egyre erőteljesebben jelentkeztek Koszovó függetlenedési törekvései a szerb elnyomás és a terület jogainak módszeres felszámolása miatt, mely a Koszovói Felszabadítási Hadsereg 1998 tavaszán kezdődő fellépésében bontakozott ki. A szerb erők erre adott választát a Biztonsági Tanács koszovói helyzetről szóló határozata,^[93] az Észak-atlanti Szerződés Szervezete tagállamainak légi hadjárata, majd a terület nemzetközi igazgatás alá helyezése követte. Közben Szerbia és Montenegró is eltávolodott egymástól, melynek eredményeként a két állam 2002-ben megállapodott abban, hogy kapcsolatukon lazítanak, és kilátásba helyezték a későbbi szétválás lehetőségét egy majdani népszavazás alapján. A Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot 2003. február 4-én laza politikai unió váltotta fel Szerbia és Montenegró néven,^[94] majd 2006 májusában Montenegróban népszavazást tartottak az önállóságról, melyen kis többséggel ugyan – a szavazatok 55,5 százalékával – de a függetlenség mellett döntöttek. Montenegró 2006. június 3-án kinyilvánította függetlenségét, és két nappal később Szerbia is hasonló nyilatkozatot tett, de leszögezte, hogy államazonosnak tartja magát az unióval. Ennek megfelelően alakult tagságuk is az Egyesült Nemzetek Szervezetében, Montenegrót új államként vette fel a szervezet június 28-án,^[95] Szerbia pedig folytatta az elődállam tagságát. Jugoszlávia felbomlásának második szakaszában tehát Montenegró kivált Szerbia és Montenegróból, Szerbia pedig megkisebbedett területen folytatta annak jogalanyiságát.

Az októberben népszavazás által is megerősített szerb alkotmány Koszovót az állam szerves részeként említette, ám 2007 márciusában Martti Ahtisaari, az Egyesült Nemzetek követének jelentéséhez csatolt javaslata ismét az elszakadás gondolatát erősítette.^[96] A terület státuszáról folyó, 2007 végén kezdődő egyeztetések nem vezettek eredményre, és Koszovó 2008. február 17-én kinyilvánította függetlenségét, melyet Szerbia napjainkig sem ismert el. Habár az államelismerések száma eléri a százat – köztük az európai államok jelentős részének elismerésével –,^[97] Koszovó államisága hét évvel az elszakadásának deklarálása után is vitatott, és a Nemzetközi Bíróság is kitért annak megválaszolása elől, hogy a függetlenségi nyilatkozatot követően Koszovó létrejöhett-e új államként.^[98]

[93] S.C. Res. 1244 (1999), 4011st mtg., 10 June 1999, U.N. Doc. S/RES/1244 (1999).

[94] Constitutional Charter of the State Union of Serbia and Montenegro of 16 January 2003, Official Gazette of Serbia and Montenegro, 01/03, Article 1.

[95] S.C. Res. 1691 (2006), 5473rd mtg., 22 June 2006, U.N. Doc. S/RES/1691 (2006); Admission of the Republic of Montenegro to membership in the United Nations, G.A. Res. 60/264., 91st plen. mtg., 28 June 2006, U.N. Doc. A/RES/60/264.

[96] Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement, U.N. Doc. S/2007/168/Add.1.

[97] Előrelépésnek említhető azonban, hogy az Európai Bizottság 2012 októberében megállapította, nem áll fenn akadálya annak, hogy az Európai Unió és Koszovó között megállapodás jöjjön létre, habár a címhez tartozó lábjegyzetben megjelölte, hogy a dokumentum nem jelent a státuszról való állásfoglalást. European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on a Feasibility Study for a Stabilisation and Association Agreement between the European Union and Kosovo of 10 October 2012. COM(2012) 602 final.

[98] Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, International Court of Justice, Advisory Opinion of 22 July 2010. I.C.J. Reports 2010, 403.

III. ÖSSZEGRÉS

Az államutódlás kapcsán megállapítható, hogy az – a szuverenitás természetéből adódóan – az adott terület feletti szuverenitás megváltozásával jár, és az átszállás kifejezés használata helytelennek minősítendő. Az államazonosság és az államutódlás viszonyának elemzése továbbá rávilágít arra, hogy az államazonosság nem zárja ki, hogy államutódlásról beszéljünk, mivel az államutódlást követően is fennmaradó államazonos államok minden esetben elődállamnak vagy utódállamnak tekintendők. Mégis fontos szerepe van annak, hogy egy államutódlási eset során beszélhetünk-e államazonosságról, vagyis valamely államutódlás után létező állam folytatja-e valamely államutódlás előtt fennálló állam jogalanyiságát, mely természetesen kihat a nemzetközi szerződésekre, az államvagyonra, az állami archívumokra, az államadóságra, valamint az államfelelősségre egyaránt. Emellett megemlítenéd, hogy az egyesülés, a beolvadás és a szétválás ún. univerzális államutódlásnak tekinthető, mely során az elődállam megszűnik. Az elszakadás és a területátadás ezzel szemben részleges államutódlást eredményez, melynél az államutódlást követően az elődállam és az utódállam is fennmarad. Eme két csoport a nemzetközi szabályozást is érinti, ugyanis az univerzális eseteknél az elődállam – megszűnése folytán – nem kötelezhető, míg a részleges államutódlásnál az elődállamot és az utódállamot is kötelezettségek terhelhetik az államutódlást követően. Mindezek természetesen befolyásolják az államokat abban, hogy az adott helyzetet milyen államutódlási esetnek kívánják minősíteni, és az államazonosként vagy újonnan létrejött államként tekintenek magukra vagy egy másik államra. A tárgyalt esettanulmányok – az NDK beolvadása az NSZK-ba, a balti államok elszakadása, Cseh-Szlovákia szétválása, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szétválása, Montenegró elszakadása Szerbia és Montenegrótól, valamint Koszovó elszakadása Szerbiától – rávilágítanak eme probléma gyakorlati megjelenésére, és igazolják azt a tanulmány elején említett tényt, hogy az államutódlás minősítését még mindig a politikai, gazdasági érdekek és erőviszonyok befolyásolják, melyek megmutatkoznak az érintett államok hozzáállásában, valamint más államok és a nemzetközi szervezetek gyakorlatában egyaránt.

IRODALOM

- Apáthy István (1888): *Tételes európai nemzetközi jog*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Arisztotelész (1984): *Politika*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Baumgartner, Christian (1992): *Die Verfassung der Slowakei vom 1. 9. 1992*. Recht in Ost und West. Band 36. 375–380.
- Bohata, Petr (1994): *Die Verfassung der Tschechischen Republik*. Jahrbuch für Ostrecht. Band XXXV. 25–35.
- Bokorné Szegő Hanna (1984): *Államazonosság - államutódlás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Bothe, Michael – Schmidt, Christian (1992): *Sur quelques questions de succession posées par la dissolution de l'URSS et celle de la Yougoslavie*. Revue Générale de Droit International Public. Tome 96. No. 4. 811–842.
- Brownlie, Ian (2003): *Principles of Public International Law*. Oxford University Press, Oxford.
- Brunner, Georg (2001): Citizenship and Protection of Minorities in Eastern Europe. In: Clark, Roger – Feldbrugge, Ferdinand – Pomorski, Stanislaw (eds.): *International and National Law in Russia and Eastern Europe. Essays in Honor of George Ginsburgs*. Martinus Nijhoff Publishers, The Hague–Boston–London. 113–138.
- Buza László (1935): *A nemzetközi jog tankönyve*. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest.
- Buza László – Hajdu Gyula (1968): *Nemzetközi jog*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Cansacchi, Giorgio (1970): *Identité et continuité des sujets internationaux*. Recueil des Cours. Tome 130. II. 10–94.
- Cassese, Antonio (1994): Self-Determination of Peoples and the Recent Break-Up of USSR and Yugoslavia. In: Macdonald, Ronald St. John (ed.): *Essays in Honour of Wang Tieya*. Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht–Boston–London.
- Castrén, Eric J. S. (1951): *Aspects récents de la succession d'États*. Recueil des Cours. Tome 78. I. 385–505.
- Craven, Matthew C. R. (1995): *The European Community Arbitration Commission on Yugoslavia*. The British Year Book of International Law. Vol. LXVI. 333–413.
- Craven, Matthew C. R. (1998): *The Problem of State Succession and the Identity of States under International Law*. European Journal of International Law. Vol. 9. Issue 1. 142–162.
- Crawford, James (2006): *The Creation of States in International Law*. Clarendon Press, Oxford.
- Czaplinski, Wladyslaw (1993): *La continuité, l'identité et la succession d'États – évaluation de cas récents*. Revue Belge de Droit International. No. 2. 374–392.
- Csarada János (1901): *A tételes nemzetközi jog rendszere*. Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, Budapest.
- Frowein, Jochen Abr. (1991): *Germany Reunited*. Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. Band 51. 333–348.
- Hoffmann Tamás (2006): Jugoszlávia felbomlása és a népek önrendelkezési joga, avagy a képzelőerő diadala a realitás fölött. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Dayton, 10 év után*. MTA Jogtudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 43–62.
- Horn, Lutz (1990): *Völkerrechtliche Aspekte der deutschen Vereinigung*. Neue Juristische Wochenschrift. Jahrgang 43. Halbband 2. Heft 35. 2173–2176.
- Hummer, Waldemar (1993): *Probleme der Staatennachfolge am Beispiel Jugoslawien*. Schweizerische Zeitschrift für Internationales und Europäisches Recht. Jahrgang 3. 425–459.
- Irk Albert (1922): *Az új nemzetközi jog (A béke joga)*. Pfeifer Fredinánd (Zeidler Testvérek) Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest.
- Irk Albert (1929): *Bevezetés az új nemzetközi jogba*. Danubia, Pécs.
- Juhász József – Magyar István – Tálás Péter – Valki László (2000): *Kosзовó. Egy válság anatómiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kelsen, Hans (2003): *Principles of International Law*. The Lawbook Exchange, Ltd., Clark.
- Kovács Péter (1993): *A nemzetközi jog a Badinter-bizottság joggyakorlatában*. Jogtudományi Közlemény. XLVII. évf. 1. sz. 34–37.
- Krasniqi, Gëzim (2012): *Country Report: Kosovo. EUDO Citizenship Observatory*. European University Institut – Robert Schuman Centre for Advanced Studies, San Domenico di Fiesole.

- Kreuzer, Christine (1998): *Staatsangehörigkeit und Staatensukzession*. Schriften zum Völkerrecht. Band 132. Duncker & Humblot, Berlin.
- Kunz, Josef L. (1955): *Identity of States under International Law*. American Journal of International Law, Vol. 49. No. 1. 68–76.
- Kunz, Josef L. (1968): *The Changing Law of Nations. Essays on International Law*. Ohio State University Press, Columbus, Ohio.
- Lamm Vanda (2006): A NATO-bombázások ügye a Nemzetközi Bíróság előtt. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Dayton, 10 év után*. MTA Jogtudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 63–77.
- Malenkovsky, Jirí (1993): *État: Création, transformation, frontières, attitude à l'égard du droit international. Problèmes juridiques liés à la partition de la Tchécoslovaquie*. Annuaire Français de Droit International. Tome XXXIX. 305–336.
- Marek, Krystyna (1968): *Identity and Continuity of States in Public International Law*. Librairie Droz, Genève.
- O'Connell, Daniel P. (1967): *State Succession in Municipal Law and International Law*. Vol. 1. Cambridge University Press, Cambridge.
- Oeter, Stefan (1991): *German Unification and State Succession*. Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. Band 51. 349–383.
- Petró Rita – Sulyok Gábor (2000): *Nemzetközi közjogi dokumentumgyűjtemény*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Sulyok Gábor (2006): A délszláv válság és a humanitárius intervenció. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Dayton, 10 év után*. MTA Jogtudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 15–41.
- Szászy István (1928): *Az államok közötti utódlás elmélete*. Grill, Budapest.
- Valki László (2002): *Az államelismerés mint politikai fegyver – Jugoszlávia felbomlásának tanulságai*. Külügyi Szemle. 2. sz. 121–142.
- Varga Réka (2006): A nemzetközi humanitárius jog alkalmazhatósága a horvátországi háborúban. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Dayton, 10 év után*. MTA Jogtudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 14–164.
- Weninger László Vincze (1927): *Az új nemzetközi jog*. Turcsány Antal Kiadása, Budapest.
- Williamson, Edwin D. – Osborn, John E. (1993): *A U.S. Perspective on Treaty Succession and Related Issues in the Wake of the Breakup of the USSR and Yugoslavia*. Virginia Journal of International Law. Vol. 33. No. 2. 261–274.
- Ziemele, Ineta (2001): *Is the Distinction between State Continuity and Succession Reality or Fiction? The Russian Federation, the Federal Republic of Yugoslavia and Germany*. Baltic Yearbook of International Law. Vol. 1. 191–222.
- Ziemele, Ineta (2000): *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia: Past Present and Future as Defined by International Law*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Boston.

A bukott államok problémájának aktuális kérdései*

I. A „JÓ TANULÓ” ATTRIBÚTUMAI

Az államelmélet művelői számára szinte már triviális megállapításnak számít, hogy a „politikai uralom korábbi formáitól a modern államot a szuverenitás, a területiség és a legitimitás kitüntetett szimmetriája, kölcsönös megfelelése különbözteti meg.”^[1] Az is egyértelmű, hogy a legitim uralom és az állami autoritás egyik elengedhetetlen feltétele az állampolgárok lojalitása, amit elsősorban a biztonság szavatolása képes megalapozni. Ezt már Thomas Hobbes is világosan látta, ezért is fogalmazhatott akként a *Leviatán* című munkájában, hogy az állam végső soron „az a halandó Isten, amelynek – a halhatatlan Isten fennhatósága alatt – békénket és oltalmunkat köszönhetjük”.^[2] A hobbesi konstrukcióban egyedül a szuverén jogokkal és hatalommal történő felruházása révén nyílik lehetőség a magányos, szegényes, állatias és rövid emberi lét meghaladására. A modern értelemben vett állam legfontosabb obligációja, kötelezettsége az állam polgárai felé éppen ezért a közrend és a közbiztonság garantálása és a béke fenntartása. A *Leviatán*nak kordában kell tartania a polgárokat, és a szankció kilátásba helyezésével a megállapodások teljesítésére és a természeti törvények betartására kell szorítania őket.^[3] A fentiekre tekintettel bizonyulhat evidenciának, hogy minden állami közhatalom *ars poeticája* a következő gondolat: a „nép biztonsága a legfőbb törvény.”^[4]

* Az írás a SZE Jogelméleti Tanszéke és a K 108790 számú OTKA-program által szervezett, Az államok patológiája: válság és hanyatlás, bomlás és bukás az államok életében című konferencián (Győr, 2014. május 15.) elhangzott előadás szerkesztett és kibővített változata.

[1] Skinner és Held megállapításaira utalva jegyzi meg ezt Held és McGrew: „*They distinguished themselves initially from earlier forms of political rule by claiming a distinctive symmetry and correspondence between sovereignty, territory and legitimacy.*” (Held – McGrew, 2007, 14.)

[2] Hobbes, 1651, 131–132.

[3] Uo. 131.

[4] „*The safety of the people is the supreme law.*” (Molesworth, 1841, 165.)

Ezen feltételek az 1648. évi vesztfáliai egyezséget követően teljesülhettek, amikor is a korábban érdemi érdekérvényesítési képességgel rendelkező, nem területi alapon szerveződő entitások, nevezetesen a „területhez nem köthető” városállamok, a különböző városi és kereskedelmi ligák, feudális notabilitások és az egyéb nem állami szereplők kiestek a politikaalakítás frontvonalából.^[5] A belpolitika ettől kezdődően ideális értelemben egy centralizált, integrált területet („nemzet-államot”) átfogó hatókörű jelenséggé avanzsálódott, ahol is a kormányzat monopóliummal rendelkezik a társadalmi ellenőrzés eszközei felett (az erőszak monopolizálása, a hadsereg és a diplomácia feletti diszponálás, a szerződés kötések ellenőrzése).^[6] A területi komponens centrumba helyezése a politikai egységek egymástól térben történő elválasztásához vezetett. Ezzel sikerült az állam hatalmát és cselekvési szféráját egy meghatározott területhez kötni, és a lojalitást, valamint szolidaritást jól mozgósító nemzeti szuverenitás nevében eme territóriumon belül szinte korlátlaná tenni ezt a hatalmat.^[7]

A modern állam szuverenitása ebben a formájában egy megkülönböztetett politikai igényt jelent: azt, hogy egy meghatározott terület felett kizárólagos ellenőrzés érvényesüljön,^[8] azaz hogy a terület felett gyakorolt uralom politikai és jogi dimenziót is nyerjen. „A vesztfáliai szuverenitás azt jelentette, hogy minden állam területi illetékessége felett magas fokú, átfogó, teljes és kizárólagos uralmat gyakorolhat.”^[9] Az 1648-ban kelt béke tehát a politikai (és jogi) hatalmat a területileg meghatározott egységek, az államok számára parcellázta ki, amely a legfőbb hatalom gyakorlásának jogával bírt a lakossággal, illetve a területén tartózkodó egyénekkel szemben, emellett azonban védelmet is nyújtott a potenciális külső beavatkozásokkal szemben.^[10]

A territorialitás elvéből vezethető le, hogy az állam egzakt határain belül korlátlan erőszak-monopóliumot gyakorol, jogrendszert alkot és adószuverenitással rendelkezik. Ezen elvet egészíti ki a szuverenitás princípiuma, amelynek külső aspektusa szerint az államok egyetlen, maguknál magasabb hatalomnak sincsenek alávetve; belső vonatkozása alapján pedig szabadok politikai rendszereik megválasztásában és belügyeiről egyetlen külső hatalomnak sem tartoznak elszámolási kötelezettséggel. Az eme kritériumok mentén szervezett modern államrendszer kialakítása a belső rendet fenntartó, centralizáló, az uralkodó politikai és gazdasági hatalmának gyarapítását célzó állam megszilárdulását eredményezte.^[11]

Nem véletlenül állapíthatta meg tehát Max Weber, hogy „a modern államot szociológiailag végső soron csak a sajátos eszközével definiálhatjuk, mely minden politikai szervezet jellemzője: a fizikai erőszakkal. (...) Ma (...) egyedül

[5] Teschke, 2003, 3.

[6] Morse, 1976, 35.; Teschke, 2003, 2-3.

[7] Segesváry, 2006, 24-25.

[8] Hirst - Thompson, 1996, 256.

[9] Scholte, 2005, 188.

[10] Philpott, 2001, 5.

[11] Kiss, 2003, 14., 225.

az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül (...) a legitim fizikai erőszak monopóliumára sikerrel tart igényt.”^[12] Egyedül az állami szervek rendelkeznek ugyanis a törvényes erőszak legitim monopóliumával, a közhatalmi kényszerrel történő eljárás lehetőségével, és bármely más szervezetnek vagy személynek a fizikai erőszak alkalmazásához való joga csak annyiban elismert, amennyiben azt az állam engedélyezte. Ennek oka, hogy az államnak a belső béke és a külső biztonság szavatolásához a törvényes erőszak monopolizálására van szüksége, ezért az állam számít az erőszak-alkalmazáshoz való jog egyedüli forrásának (azzal együtt, hogy jogállami keretek között ez az erőszak-alkalmazás törvényes keretek közé szorított). A modern állam legfőbb attribútuma éppen ezért a szuverenitás mellett az azzal általában szoros szimbiózisban kezelt erőszakmonopólium. Az állami erőszak monopolizálása végső soron azt eredményezte, hogy az erőszakos cselekedetektől általában véve mentes zónák alakultak ki.^[13] Érdeemes még felidézni azt a következményt is, hogy az erőszak állami monopóliumának kialakítása révén a nyugati kultúrkörben a rablás helyett a piaci csere vált a mások által előállított javakhoz történő hozzáférés elfogadott módjává.^[14]

A modern államokkal szemben tehát alapvető elvárásként tételeződik, hogy – a hatalomgyakorlás demokratikus eszközök útján történő korlátozásának tiszteletben tartása és biztosítása mellett – kellően központosítottak és erősek legyen. Acemoglu és Robinson meglátása szerint csak a kellően központosított, ugyanakkor a pluralista politikai intézmények létét biztosító államok képesek arra, hogy a 21. század forogtatásában is képesek legyenek biztosítani a gazdasági növekedést.^[15] Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a makrogazdasági mutatók „megfelelő állása” mellett a szemérmetlen egyenlőtlenségek korában az is szükséges, hogy a társadalmi jólét biztosítása érdekében az államok sikeresen vegyék fel a kesztyűt a szegénység elleni küzdelemben. Az államok sikerességi rátája ugyanis meglátásunk szerint csak ezen feltételek együttes teljesülése esetén indulhat valódi növekedésnek.

II. A „ROSSZ TANULÓKKAL” KAPCSOLATOS PROBLÉMA, A „ROSSZ TANULÓK” TÍPUSAI ÉS FŐBB REKVIZITUMAI

Éppen ez a momentum, ti. a centralizáció teljes hiánya az, ami a „bukottként” aposztrofált államok sikertelenségének legfőbb oka. A gyenge, működésképtelen államok terminusa alatt a szakirodalomban általában véve azt a jelenséget értik, amikor felbomlik az állami struktúra, instabillá válik a politika és a jogrend. Az állam nem tudja érvényesíteni a fentebb már említett, legfontosabb

[12] Weber, 1919/1998, 156–157.

[13] Ennek elemzéséhez ld. Elias, 1939/1987.

[14] Ld. North – Wallis – Weingast, 2009.

[15] Acemoglu – Robinson, 2012/2013.

jogosítványát: territoriális hatalmát, mert képtelen felügyeletet gyakorolni területe egy része – vagy akár egésze – felett, ezért értelemszerűen az erőszak-alkalmazás lehetősége felett sem képes – legalábbis teljes mértékben – diszponálni. Ez olyan nem kívánatos – és a hatósági kontroll alól „kiszabaduló” – entitások megerősödéséhez vezethet, mint a különböző terrorista szervezetek, szervezett bűnözői csoportok, hadurak vagy klánok, drokartellek és így tovább. A kormányzat emellett nagyon gyakran az állampolgári lojalitás, következőképpen a legitimitás fenntartására is képtelennek bizonyul, hiszen a közrend és közbiztonság fenntartása mellett az állam polgárai számára alapvető közjavak előállítására, illetve közszolgáltatások nyújtására sem rendelkezik kellő potenciállal.^[16]

A gyenge vagy egyenesen elbukott államok léte égető problémaként jelenik meg a 21. század társadalmi kataklizmákkal és anomáliákkal egyébként is bőven terhelt világában. Egy olyan nemzetközi erőterbe ágyazódik be ugyanis a bukott államok problematikája, amelyre egyébként is az ingatagság, az eddigiekben kialakított integrációk instabilitása, az anomíás jelenségek és a különböző (gazdasági, ökológiai, demográfiai, politikai) krízisek egymás mellettsége jellemző.^[17] Nem véletlenül fogalmazott akként Fukuyama, hogy az államépítés, tehát a megfelelő kormányzati intézmények kialakítása, illetve a már meglévők megerősítése napjaink egyik legaktuálisabb és legfontosabb kérdése, hiszen a bukott államok olyan létező problémákat katalizálnak tovább, mint a szegénység, az AIDS, a drogfogyasztás és a terrorizmus.^[18] Ez az ezredfordulót követően a társadalomtudományi kutatás számára is világhosszá vált: a 2001. szeptember 11-i események sokkja arra (is) sarkallta a kutatókat, hogy kiemelt figyelmet fordítsanak az államkudarok okaira, következményeire, illetve a probléma kezelésére.

A gyenge államiság terminusa persze egy átfogóbb kategóriát takar, ugyanis az „erőtlenségi” skálán mind az angolszász, mind a kontinentális (elsősorban német) vizsgálatok három fokozatot különítenek el. Rotberg több munkájában is erős, illetve gyenge államok között differenciált, és a klasszikussá vált felosztása a gyenge államiság további fokozataiként a gyenge-, (*weak*), a bukott vagy kudarcos-, (*failed*), valamint az összeomlott államokat (*collapsed states*) nevezte meg.^[19] A gyenge jelzővel az olyan államok illethetőek, amelyek valamilyen veszélynek vannak kitéve, és ennek következtében könnyűszerrel „dőlhethetnek meg”. A téma korai kutatói még akként érveltek, hogy a gyenge állam a gazdasági bajok korrigálására tett elvetélt kísérletek eredménye.^[20] Rotberg azonban a gyenge államok kialakulásának okaként a végletekig feszített belső ellentéteket, a társadalmi törésvonalakat, valamint a despotikus (vagy despotikus karakterjegyeket mutató) kormányzat létét nevezte meg. Az ilyen államokat általában véve a hanyatló, romló, nem megfelelő színvonalú közszolgáltatások (negatív egészségügyi és oktatási állapotok), valamint

[16] Rada, 2009, 45.

[17] Vesd össze Csizmadia, 2002, 800–813.; Kiss, 1997, 3–33.

[18] Fukuyama, 2004/2005, 7.

[19] Rotberg, 2002, 85–96.; Rotberg, 2003, 11–14.

[20] Jackson – Rosberg, 1982, 1–24.

a korrupció magas foka jellemzik. A gyenge államok gyakran „kallódnak el” visszafordíthatatlanul, prognosztizálva ezzel későbbi bukásukat, hanyatlásukat. A kudarcos vagy bukott államok jellemzői az előzőekből is fakadóan az elhúzódozó, eszkálalódó fegyveres konfliktusok, a gyenge intézmények, a demokratikus vita hiánya, a népesség megosztottsága és polarizáltsága, az államterület feletti kormányzati uralom elvesztése, a romló gazdasági mutatók és a bűnözői tevékenység intenzívvé válása. Az ilyen államok azonban még nem végérvényesen „likvidálódnak”, hiszen hatékony külső segítséggel, beavatkozással akár még stabilizálhatóak is. Amennyiben azonban a diagnózist követő problémakezelés eredménytelennek bizonyul – a remélt pozitív fordulat elmarad –, az állam végérvényesen összeomlik. Bár ez előfordulási arányát tekintve ritka és extrém scenárió, az alábbiakban következő példákön látni fogjuk, hogy mégsem minősíthető teljesen elképzelhetetlennek. A „*failed state*” szélsőséges eseteként aposztrofálható összeomlott állam vonatkozásában már egyáltalán nem találkozunk az állam területe felett valamilyen szintű kontrollt gyakorolni képes kormányzattal; a politikai javak biztosítása és a közszolgáltatások nyújtása teljesen elmarad, az igazságszolgáltatás nem megoldott, és a lakosság védelme sem biztosított. Az ilyen államok kapcsán gyakran fogalmazzák meg azt a sommás ítéletet, hogy azok lényegében csak földrajzi értelemben léteznek.

Lényegében hasonló tipizálást és karaktermeghatározást végzett el a német Gero Erdmann is. Meglátása szerint a gyenge államiság skáláján szintén három fokozat található: a csődöt mondott (*Staatsversagen*), a hanyatlott (*Staatsverfall*) és a széthullott államé (*Staatszerfall*). A csődöt mondott állam ugyan komoly potenciázavarokkal rendelkezik a cselekvés és a működés tekintetében, de területi szuverenitása és erőszak-monopóliuma a lényegét tekintve teljes mértékben biztosított. Az állami közszolgáltatások köre permanensen zsugorodik, és az infrastruktúra állapota is állandó minőségvesztésnek van kitéve, emellett a korrupció, valamint a növekvő bűnözési ráta sem számítanak ismeretlen fogalomnak, de a zsákutcából ebben az esetben még ki lehet tolatni. A hanyatlott államok esetében az állami erőszak-monopólium területi kiterjedtsége már redukáltabb, főként a fővárosra és agglomerációjára koncentrálódik. Az állam gyengeségének fenntartásában érdekelt privát aktorok ebben a szituációban hatékonyabban képesek privatizálni az állami szolgáltatásokat, fontos, az állami szuverenitásból fakadó „szelvényjogosítványokat” választva le az állami közhatalom testéről. Végül a széthullott államok esetén az államiság korábban tárgyalt attribútumai hiányoznak: az erőszak-monopólium teljesen vagy legalábbis részlegesen kiesik az állam kezéből, egyfajta bűnözőállam kialakulását eredményezve (Szomália), vagy tisztázatlan jogállású területi egységek, esetenként új államalakulatok jönnek létre az állam korábbi területén (Dél-Szudán).^[21]

[21] Erdmann, 2003, 267–292. Idézi: Balogh, 2015, 309. (Megjelenés alatt.)

Thürer és Silva szerint azon államokat titulálhatjuk bukottnak, amelyek esetében az alábbi, konjunktívnek tekinthető feltételek teljesülnek. A földrajzi/területi aspektus vonatkozásában ezen államok belső, sőt külső konfliktusokkal is küzdenek, amelyek gyakran kulminálnak határvillongásokban, vagy hátrításkban. Politikai értelemben a belső jogrend, a közbiztonság és a közrend összeomlása következik be, míg funkcionális szempontból az emelhető ki, hogy az adott állam nem képes befolyást gyakorolni a külvilágra, így nemzetközi szinten sem tudja képviseltetni magát.^[22]

A bukott államok (*failed states*) kapcsán jogosan merülhet fel a kérdés, hogy ezen entitások rendelkeznek-e egyáltalán az államiság fogalmi ismérveivel. Az a klasszikus tantétel, miszerint az állam szuverenitását meghatározott területen és meghatározott személyek felett gyakorolja, már Jellinek államfogalmában is feltűnt: eszerint az állam fogalmi komponensei közé tartoznak: az elhatárolt terület, a lakosság (az „egységge összefogott emberi sokaság”) és a legfőbb hatalom léte.^[23] Az 1933-ban kelt, az államok jogairól és kötelességeiről szóló ún. montevideói egyezmény az államiság alapvető ismérveiként a meghatározott területet, az állandó népességet, a kormányzatot és a más államokkal való kapcsolatfelvétel, illetve kapcsolattartás képességét nevesítette.^[24] Számos szerző állítja egybehangzóan, hogy a fekete-afrikai államok zöme képtelen az empirikus államiság kritériumainak való megfelelésre, dacára annak, hogy szuverén és független egységként ismerték el őket a nemzetközi rendszeren belül (azaz a külső szuverenitásuk biztosított). A más államok részéről történő (nemzetközi jogi) elismerés ugyanis még nem kondicionálja ezen entitásokat az állami funkcióik hatékony ellátására; ennek megfelelően, amint láttuk, képtelenek is érvényt szerezni a belső szuverenitásból eredő jogköreiknek a lakosság irányába. Robert Jackson szerint ezek a „kvázi-államok” csupán jogi értelemben tekinthetők szuverénnek; a tényleges empirikus államiság ismérvei csökevényesek, vagy egyenesen hiányoznak.^[25] Jacobson és szerzőtársai úgy látják, hogy mivel a bukott államok nem rendelkeznek életképes, centralizált központi autoritással és kontroll-képességgel, valamint nem tudják érvényre juttatni az állampolgári jogokat, valójában államközi kapcsolatokat sem tudnak érdemben folytatni.^[26] (Láttuk, hogy Thürer és Silva tipizálásában is fontos momentumként jelenik meg a külső problémák léte.) Magunk is úgy véljük, hogy a jellineki és a montevideói egyezményben foglalt meghatározást alapul véve a bukott államok esetén megbicsaklik az érdekeit érvényesíteni képes legfőbb hatalom (kormányzat),

[22] Thürer, 1999, 731–761; Silva, 2010, 555–556.

[23] Jellinek, 1914, 394–427.

[24] Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo, 26 December 1933. Article 1. „The state as a person of international law should possess the following qualifications: a) a permanent population; b) a defined territory; c) government; and d) capacity to enter into relations with the other states.”

[25] Jackson – Sorensen, 2003, 23.

[26] Jacobson – Sampford – Thakur, 2008, 5.

illetve esetenként az egzaktan körülhatárolható terület követelménye is (a lakosság vonatkozásában pedig nem zárható ki az etnikai villongások, konfliktusok léte), így az államiság klasszikus ismérveivel *de facto* nem rendelkeznek. A hatalom a gyakorlatban persze nem tűnik el, sokkal inkább fragmentálódik a fennmaradó állami szervek, a szeparációra törekvő etnikai és nemzeti mozgalmak, a hadurak, illetve a szervezett bűnözői csoportok között.

III. A BUKÁSHOZ VEZETŐ OKOK

Az állami működésképtelenségnek számos oka ismert. A működésképtelenség, a „bukás” egyik fontos eredője az adott állam létrejöttének körülményeitől függ. Az afrikai országok kapcsán például közismert tény, hogy nem csak a politikai határokat, de magát az államot is a gyarmati múltból örökölték meg, ennek minden negatív konzekvenciájával. A dekolonizáció során a földrajzi és etnikai tényezők, valamint a tradíciók mérlegelése nélkül hagyták érintetlenül a korábbi gyarmatosítás során mesterségesen, a gyarmatosítók igényei szerint kijelölt határokat (*uti possidetis* elv), így etnikai konfliktusokkal terhelt mesterséges államok jöttek létre, és a negatív közhangulatot, valamint közállapotokat az egykori gyarmattartó hatalmak korábbi gyarmatokkal szemben tanúsított negligenciája csak tovább fokozta.^[27]

A leggyakoribb okok között szerepel az aktuális hatalommal szembeni belső elégedetlenség kialakulása is. Ez persze minden államban előfordulhat – és természetesen elő is szokott fordulni –, de a bukásra hajlamos államokra jellemző demokratikus politikai intézmények és vitakultúra hiánya könnyen eskalálódhat odáig, hogy polgárháború robban ki, sőt sajnálatos módon a faji vagy etnikai alapon szerveződő genocídiumok lehetőségét sem lehet kizárni.^[28]

Egy, az USA Kongresszusa által 2004-ben kibocsátott bizottsági jelentés szerint egy állam teljesítménye három tereumban le lehet fel: a biztonsági teljesítmény, a legitimitás és a kapacitás (a népesség alapvető szükségleteinek ellátása) dimenzióiban. Ebből következően az államok kudarcának lényegi aspektusai a biztonsági, a legitimitási, illetve a kapacitási deficit.^[29]

A nemzetközi segélyezések kudarcra, a gazdasági növekedés elmaradása, az elszegényedés és az ebből eredő súlyos társadalmi problémák felerősödése gyakran eredményezték az állam legitimitációs válságát és a „törzsi tudat” felerősödését, amely a népesség túlnyomó részét kizárta a hatalom gyakorlásából, egyfajta „etnikai korrupciót” intézményesítve.^[30]

[27] Búr, 2009, 80.; Deák, 2007, 196.

[28] Deák, 2007, 196.

[29] Idézi: Selján, 2009, 8.

[30] Búr, 2009, 85.

Az állami működőképesség deficitjét eredményezheti továbbá a közigazgatás hiánya, a rendészeti szervek tevékenységének eredménytelensége, a lakossággal folytatott kommunikáció leépülése, az állampolgári fegyelem teljes felbomlása, illetve az adóbevételek drasztikus kiesése.^[31]

IV. KIK IS HULLTAK EL A HOSSZÚ HARC ALATT?

A bukott államok ismertetőjegyeinek számbavételét követően adósak maradtunk annak megválaszolásával, hogy mely államok is titulálhatók a „bukottság” korántsem eufemisztikus jelzőjével. Abban szinte teljes konszenzus uralkodik, hogy Szomália legalább 1991 óta a bukott államok tipikus esetének számít. Számptalan ideiglenes kormányzat és államépítési kísérlet futott már jégre itt; gyakorlatilag az egész ország a hadurak, kalózkodók, emberrablók, fanatikus iszlamista felkelők, felfegyverkezett bűnszervezetek és galerik csataterévé változott. A társadalom megosztott, és mély szakadék húzódik a rivális klánok között, amelyek permanens harcban állnak egymással.^[32]

Doornbos egy 2010-ben született tanulmányában az összeomlás lehetőségének kitett államok közé sorolta Szomália mellett Afganisztánt, Libériát, Sierra Leonét, Kongót, Ruandát, Kambodzsát, Boszniát, El Salvadort, Szudánt, Burundit, Elefántcsontpartot, Haitit és Tádzsikisztánt is.^[33] Évtizedünk bukott államai körében a már említett Rotberg az egyetlen Afganisztán mellett csak afrikai országokat említ: Angolát, Burundit, Kongót, Libériát, Sierra Leonét, illetve Szudánt.^[34] Búr listáján Szomália, Libéria, Sierra Leone, Elefántcsontpart, a Közép-afrikai Köztársaság, Ruanda, Burundi és Szudán mellett „történeti mementóként” tűnik fel a Mobutu alatti Zaire, illetve a két Kabila alatti Kongói Demokratikus Köztársaság.^[35] A „fekete kontinenseként” is aposztrofált Afrika államainak képlékeny volta, e társadalmak egyre kumulálódó elmaradottsága, illetve rosszul kormányzottsága általában véve is azt a benyomást kelti, hogy a szubszaharai vagy fekete-afrikai nagytérségben bukott államok garmadájával egyfajta „negatív szuverenitást” gyakorló entitásokkal kell számolnunk.^[36] Amint azt Bates is kiemeli, Afrika az államkudarcok terén meglehetősen „túteljesítő” kontinensnek számít.^[37]

[31] Deák, 2007, 196.

[32] A szomáliai helyzet általános értékeléséhez ld. Gittleman, 2009, 61–69.

[33] Doornbos, 2010, 3.

[34] Rotberg, 2003, 10.

[35] Búr, 2009, 81.

[36] Jackson, 1993, 1–12.

[37] „Africa over-supplies state failure.” Bates, 2005, 1. (Elérhető: <http://www.hks.harvard.edu/content/download/69050/1249010/version/1/file/115.pdf>. Letöltés ideje: 2015.05.04.)

A fenti „lajstromokat” szemlélve azonban szembetűnő, hogy adott esetben az Afrikán kívüli térségek esetében is megjelenhetnek a „bukott államiséghez” vezető faktorok. Az iraki inváziót és Szaddam Husszeint uralmának megdöntését követően szinte azonnal polémiát kezdtek folytatni arról, hogy Irak bukott államnak nevezhető-e.^[38] A polgárháború lecsendesülését követően a központi kormányzat újabb kihívással találta szembe magát: a helyzet folyamatos eszkalálódása folytán 2014-re az ország egyharmada felett veszítette el az ellenőrzést, akként, hogy az Iszlám Állam harcosai vonták kontroll alá eme területeket. A déli területeken ugyanakkor az iraki kormányzat megfelelően képes a feladatok ellátására, és mind az állampolgárok fizikai biztonságának védelmére, mind a javak elosztására képesnek mutatkozik.^[39] Ugyanilyen élénk disputa zajlik arról, hogy a szíriai központi kormányzat meggyengülése az ISIS javára az ország északkeleti részén mennyiben tekinthető a bukás felé vezető út szimptomájának, amennyiben az Aszad-rezsim az ország egy részén nem képes ellátni a védelem felelősségét. Szíria mindazonáltal korántsem tekinthető bukott államnak, hiszen a gyakorlatban két, magát legitimnek tekintő kormányzattal is bír: a damaszkuszi mellett a Szír Nemzeti Tanáccsal.^[40]

Az „arab tavaszként” elhíresült eseményláncolat egyébként is a polgárháború ódiomával fenyegető, vagy egyenesen polgárháborús helyzetbe sodorta a térség számos, korábban stabil – meglehetősen autoriter karakterű – kormányzattal rendelkező államát. Rostoványi Zsolt frappáns értékelése szerint az arab tavaszt nem „arab nyár”, hanem „iszlamista tél” követte, és több állam (Jemen, Líbia, Szíria) esetén is polgárháborús helyzet, illetve a „bukott állam” válás lehetősége áll fenn. Egyiptom a Mohamed Morsi, valamint a Muszlim Testvériség által fémjelzett kormányzat funkcionálása idején, az éleződő szekuláris–iszlamista konfrontáció fokozódása nyomán sodródott polgárháború-közeli szituációba; Líbiában és Szíriában ugyanakkor szerencsétlenebb koreográfia zajlott le, mivel a biztonsági erők képtelenek voltak ellátni stabilizációs funkcióikat. Mindazonáltal Líbiában és Egyiptomban is komoly visszaesés tapasztalható, még a korábbi autoriter rezsim idején fennálló állapotokhoz képest is.^[41]

A „bukott államok”, illetve „aspiránsok” kilétét feszegető kérdés zárásaként álljon itt egy évente kiadott, a bukott államiség paramétereit alapján a bukott államokat rangsoroló lista, az ún. Fragile (korábban: *Failed*) States *Index* néhány „listavezetőjének” lajstroma. A washingtoni székhelyű Found for Peace alapítvány és a Foreign Policy folyóirat kooperációjából született lista élén a 2014-es évben – hosszú idők után előzve meg a sokáig első helyen álló Szomáliát – a polgárháború sújtotta Dél-Szudán végzett; a képzeletbeli „dobogó” második fokára Szomália léphetett fel, míg a harmadik helyet a vallási alapú polgárháború

[38] Ennek remek összefoglalóját adja Wagner, 2009, 102–123.

[39] Minderre nézve ld. Trautmann, 2014, 8–11., ill. Dornfeld, 2014, 21–22.

[40] Dornfeld, 2014, 22–23.

[41] Bővebben ld. Rostoványi, 2012, 44–71.; Szokolay, 2013, 48.

dúlta Közép-afrikai Köztársaság „érdemelte ki”. A korábbi évekhez képest meglehetősen sokat romlott Líbia (11. hely) és Szíria (15. hely) működőképességi potenciálja is. A tavalyi kutatás eredményei általánosságban véve azt mutatták, hogy regionális kontextusban ugyan megerősödött a „gyenge államiság” és az összeomlás-közeli állapotok jelensége, de a nyugat-balkáni, illetve nyugat-afrikai államok javuló tendenciái hosszú távon annak az esélyét vetítik előre, hogy van lehetőség a pozitív fordulat és a nyomában járó eredmények felmutatására, akár még a „legtörekenyebb” államok esetén is.^[42]

V. ÁLLAMÉPÍTÉS: KŐMIVES KELEMEN-SZINDRÓMA,^[43] VAGY ELIXÍR A „ROSSZ TANULÓ” PROBLÉMÁIRA?

A 21. századot tekintve általánosságban is igaz az a megállapítás, hogy egy olyan korban kell a felénk magasodó, gyakorta globális méreteket öltő kihívásokra adekvát és az új évezred elvárásaival konform válaszokat adnunk, amelynek határai ma még nem parcellázhatók ki teljes egészében. A kortárs államelméleti munkákban már bőségesen találkozhatunk olyan megoldási javaslatokkal, amelyek szembemennek az évtizedeken keresztül axiómaként kezelt, és az állam szerepét relativizálni kívánó neoliberais dogmákkal, és az állam új típusú szerepvállalását vetítik előre. Egy amerikai szerzőpáros nemrég publikált könyve szerint az állam (újra) megváltozott szerepe következtében valóságos „forradalmi” helyzet keletkezett, és az innovatív gondolkodás jegyében megindult a globális léptékű versenyfutás az egyes országok között az optimális berendezkedésű állam újbóli „felfedezéséért.”^[44] Fukuyama meglátásunk szerint helyes észrevétel fogalmazott meg, amikor azt írta, hogy a 2001. szeptember 11-ét követő időszak legfontosabb világpolitikai kérdése már nem az, hogy miként szorítsuk vissza az államiságot, hanem az, hogy hogyan építsük fel azt.^[45] Megítélésünk szerint mára már világosan látszik, hogy a „bukott államok” vonatkozásában is ki kell kísérletezni azt az „államépítési receptet”, amely elindíthatja őket a siker felé vezető úton.

Hosszú időig gondolhatták úgy a laikusok, hogy a bukott államok által indukált problémák hatóköre lokális, és a nemzetközi közösségnek nincsen a probléma kezelésével kapcsolatos semmilyen feladatköre. 2001. szeptember 11-e után azonban mindenki számára kikristályosodott, hogy ezen államok nem pusztán önmagukra és a térségeik számára jelentenek óriási kihívást (a tovagyrúzó,

[42] A részleteket tekintve ld. Marsai, 2014.

[43] A Kőmives Kelemen című balladát a fukuyamai államépítéssel összekötő szójáték. Az ismert balladában ugyanis „magos Déva vára” építésénél a tizenkét kőműves azzal a kihívással találta magát szembe, hogy „Amit raktak délig, leomlott estére, /Amit estig raktak, leomlott reggelre.”

[44] Micklethwait - Wollidridge, 2014.

[45] Fukuyama, 2005, 153.

ún. *spill over* hatás révén), hanem a nemzetközi közösség egésze számára is. Ez a megállapítás fokozottan igaz akkor, amikor Afrika és a Közel-Kelet számos pontján erősödnek meg olyan iszlamista szerveződések, amelyek a biztonság veszélyeztetésén túl már az államiság maguknak vindikálását sem tartják „ördögtől elrugaszkodott” gondolatnak [ennek „iskolapéldája” a híradásokat tekintve a közelmúltban rendkívül nagy publicitást kapott Iszlám Állam (*Islamic State of Iraq and Syria, ISIS*)]. A bukott államiságból fakadó, rendkívül veszélyes következményeket (terroristák és szervezett bűnözői csoportok megjelenése, a kábítószer-termelés kialakulása, járványok szétterjedése, ökológiai katasztrófák kialakulása, menekültáradat megjelenése)^[46] magában rejtő konstellációk jelentőségét a Fragile States Index készítői is felismerték, amikor a következőket deklarálták. „Nagyon fontos, hogy a nemzetközi közösség megértse és nyomon kövesse azokat a körülményeket, amelyek gyenge és bukott államokat teremtenek – és hogy készen legyen megtenni a szükséges lépéseket ennek megakadályozására, vagy legalábbis a törekeny államiság következményeinek mérséklésére.”^[47]

Az optimista és pozitív látásmódot erősítheti, ha a bukott államok döntéshozói és a társadalom tagjai a folyamatosan jelentkező válságokat nem valamiféle sorscsapásként élik meg, hanem egy olyan kihívásként, ami valójában egy új fordulópont, egy új lehetőség felé terelheti a társadalmat, átvezetve őket a dezintegrációból egy másik konfiguráció névuma felé (Villalon és Huxtable „kritikus fordulat” – *critical juncture* – elmélete).^[48]

Egyetértünk Rada Péterrel, aki szerint az államépítési folyamat szükség szerű előfeltétele a „biztonsági vákuum” betöltése, az alapvető emberi szükségletek kielégítése, ennek érdekében a háborús helyzet megszüntetése, a közrend és a közbiztonság, a biztonságos életkörülmények megteremtése, az élelemhez jutás és a külső behatásoktól mentes lakhatás feltételeinek megteremtése. Amíg ugyanis ezek az alapvető szükségletek nem teljesülnek, értelmetlen bárminemű államépítésről beszélni. Elhanyagolhatatlan szükséglet a fizikai infrastruktúra, a közutak, hidak, lakóházak, kórházak, az alapvető közszolgáltatások újjáépítése-újraindítása, illetve a „tájkép csata után” nyomainak eltüntetése.^[49]

Csak ezt követően lehet a demokratikus intézmények kiépítését, a természeti erőforrások megfelelő (és a fenntartható fejlődéssel harmonizált) hasznosítását, az oktatás és a képzés fejlesztését, valamint az innovációs, illetve a K+F tevékenységek kialakítását megszervezni, de ennek során a legmesszebbmenőkig figyelemmel kell lenni az érintett állam tradícióira és a helyi társadalom szükségleteire, ugyanis csak a testre szabott, konkrét problémákra koncentráló és hatékonyan tűnő stratégia vezethet eredményre. Az egyes országoknak ugyanis megfelelő mértékű mozgástérre van szükségük ahhoz, hogy

[46] Marton, 2006, 14.

[47] Idézi: Marsai, 2014, 3.

[48] Idézi: Tarrósy, 2013, 278.

[49] Rada, 2009, 53–56.

a legoptimálisabbnak tűnő állami-kormányzati berendezkedés kialakítása érdekében szabadon kísérletezhessenek, akár a különböző nem konvencionális, alternatív megoldásokkal is. Amíg a Bretton Woods-i rendszer szabályai érvényesültek, a fejlődő országok nagy részének gazdasága növekedési pályára állhatott azáltal, hogy relatíve csekély külső korlát mellett hajthatták végre saját növekedési stratégiájukat. Azt is figyelembe kell venni, hogy a fejlődő országokkal összefüggésben az utóbbi évtizedekben a WTO szabályai, az IMF hitelezési és a Világbank segélyezési gyakorlata, illetve a nyugati tanácsadók ajánlatai csak kerékebe kötötték az állami döntéshozókat arra vonatkozóan, hogy „hazai gyártású”, fokozatos megközelítésen alapuló gazdaságpolitikát dolgozzanak ki.^[50] Amennyiben már sikerült megteremteni az államépítési folyamathoz nélkülözhetetlen alapvető előfeltételeket, az államok politikaalakításra – főként a gazdaság-, valamint a fejlesztéspolitikai szabályozására – gyakorolt autonómiáját a jövőben fokozottabban kell érvényre juttatni, hiszen minden gazdaságpolitikai döntés a helyi viszonyok közé ágyazott, azt alapvetően determinálják és befolyásolják a lokális adottságok és problémák.

Korántsem biztos, hogy a neoliberais versenyállam elmúlt évek során egyébként is diszkreditálódott társadalom- és gazdaságszervezési elveit kellene követendő példaként állítani a fejlődő államok elé. A gazdasági felzárkózás és a kapitalizmus modelljeit tekintve egyébként sem az évtizedeken át szinte kizárólagos jelleggel propagált neoliberais piacgazdasági változat az egyetlen – ennek kiépítésével ráadásul még egyetlen, a perifériához és fél-perifériához sorolható ország sem tudott a világgazdasági centrumhoz felzárkózni, *nota bene* még csak megközelíteni sem volt képes annak fejlettségi szintjét. Pogátsa Zoltán egy közelmúltban publikált írásában rámutat, hogy a (szervezett) kapitalizmus északi, jóléti modellje mellett alternatívaként jelenik meg a konzervatív fejlesztő állam, illetve a távol-keleti fejlesztő állam konstrukciója is.^[51] A vegytiszta elméleti modellek persze korántsem biztos, hogy kiállják a gyakorlat próbáját, de a „bukás utáni pótvizsga feltételeit teljesítő”, a pozitív fejlődési pálya irányába elmozdulni elvileg már képes államok akár kombináltan is alkalmazhatják a különböző gazdaságszervezési megoldások „gyúelegyét”, a helyi sajátosságokhoz igazítva a tankönyvszerű közgazdaságtani elméletek javaslatait.

Arra vonatkozóan, hogy miként lehet a bukott államokat stabilizálni, majd a növekedés irányába ható fejlődési pályára állítani, nincsenek megfellebbezhetetlen és a siker maradéktalan reményével kecsegtető receptek. Vörösmarty szavaival élve az eddigiekben bukottként elkönyvelt államok döntéshozói a „pótvizsga abszolválásaként”, majd a további tanulás fázisában egyetlen dolgot tehetnek: küzdhetnek erejük szerint a legnemesebbekért, hogy a nemzet sorsát kiemeljék a mély süllyedésből.

[50] Rodrik, 2011/2014, 16., 225-229.

[51] Pogátsa, 2015.

IRODALOM

- Acemoglu, Daron – Robinson, James A. (2012/2013): *Miért buknak el a nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. HVG Kiadó Zrt., Budapest.
- Balogh László Levente (2015): A Leviatán mint haszonállat. A szuverenitás és az állami erőszak-monopólium változásai. In: Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása – eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések*. Gondolat Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest–Győr.
- Bates, Robert H. (2005): *Political Insecurity and State Failure in Contemporary Africa*. CID Working Paper. No. 115. Elérhető: <http://www.hks.harvard.edu/content/download/69050/1249010/version/1/file/115.pdf> Letöltés ideje: 2015.05.04.
- Búr Gábor (2009): Államkudarcok Afrikában. In: Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Publikon Kiadó, Pécs. 75–91.
- Csizmadia Sándor (2002): *Konfliktusok és interpretációk a posztbipoláris világban*. Magyar Tudomány. 47. évf. 6. sz. 800–813.
- Deák Péter (szerk.) (2007): *Biztonságpolitikai kézikönyv*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Doornbos, Martin (2010): *Failing States or Failing Models? Accounting for the Incidence of State Collapse*. Working Papers in Technology Governance and Economics Dynamics. No. 27.
- Dornfeld László (2014): *Az Iszlám Állam és a terrorizmus elleni küzdelem aktuális kérdései*. Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc.
- Elias, Norbert (1939/1987): *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Erdmann, Gero (2003): Apokalyptische Trias: Staatsversagen, Staatsverfall und Staatszerfall – strukturelle Probleme der Demokratie in Afrika. In: Bendel, Petra – Croissant, Ruel – Rüb, Friedbert (Hrsg.): *Demokratie und Staatlichkeit, Systemwechsel zwischen Staatlichkeit und Staatskollaps*. Leske-Budrich, Opladen. 267–292.
- Fukuyama, Francis (2004/2005): *Államépítés. Kormányzás és világtrend a 21. században*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Gettleman, Jeffrey (2009): *The Most Dangerous Place in the World*. Foreign Policy. No. 171. March–April. 61–69.
- Held, David – McGrew, Anthony (2007²): *Globalization / Anti-Globalization: Beyond the Great Divide*. Polity Press, Cambridge–Malden.
- Hirst, Paul – Thompson, Grahame (1996): *Globalization in Question*. Polity Press, Cambridge.
- Hobbes, Thomas (1651): *Leviathan, or The Matter, Forme & Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill*. Printed for Andrew Crooke, at the Green Dragon in St. Pauls Church-yard, London.
- Jackson, Robert H. (1993): *Quasi-States: Sovereignty, International Relations and the Third World*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jackson, Robert H. – Rosberg, Carl G. (1982): *Why Africa's Weak States Persist: The Empirical and the Juridical in Statehood*. World Politics. Vol. 35. No. 1. 1–24.
- Jackson, Robert – Sorensen, George (2003): *Introduction to the International Relations. Theories and Approaches*. Oxford University Press, Oxford.
- Jacobson, Trudy – Sampford, Charles – Thakur, Ramesh (eds.) (2008): *Re-envisioning Sovereignty: The End of Westphalia?* Ashgate Publishing Company, Burlington.
- Jellinek, Georg (1914³): *Allgemeine Staatslehre*. Verlag von O. Häring, Berlin.

- Kiss J. László (1997): *A nemzetközi rendszer modernizációja: a nemzetközi rend és biztonság változásai*. Külpolitika. 3. évf. 4. sz. 3–33.
- Kiss J. László (2003): *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Marsai Viktor (2014): *A 2014-es jubileumi Fragile (Failed) States Index és tanulságai*. NKE Stratégiai Védelmi Kutatóközpont Elemzések. 16. sz.
- Marton Péter (2006): A liberális vs. a libertariánus Leviatán, avagy Predator vs. Alien az államkudarc kritikai elméletében. In: Marton Péter (szerk.): *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Budapest. 12–41.
- Micklethwait, John – Wooldridge, Adrian (2014): *The Fourth Revolution: The Global Race to Reinvent the State*. The Penguin Press, New York.
- Molesworth, William (ed.) (1841): *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*. Vol. II. John Bohn, London.
- Morse, Edward L. (1976): *Modernization and the Transformation of International Relations*. Collier Macmillan Publisher, London.
- North, C. Douglass – Wallis, John Jones – Weingast, R. Barry (2009): *Violence and Social Order. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Philpott, Daniel (2001): *Revolutions in Sovereignty. How Ideas Shaped Modern International Relations*. Princeton University Press, Princeton-Oxford.
- Pogátsa Zoltán (2015): *A gazdasági felzárkózás modelljei és Magyarország*. Magyar Nemzet Online. Április 15. Elérhető: <http://mno.hu/velemenya/a-gazdasagi-felzarkozas-modelljei-es-magyarorszag-1281872> Letöltés ideje: 2015.05.04.
- Rada Péter (2009): *Az államépítés folyamatának modellezése: fokozatos vagy szakaszos folyamat?* Külügyi Szemle. 8. évf. 1. sz. 41–72.
- Rodrik, Dani (2011/2014): *A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világgazdaság jövője*. Corvina Kiadó Kft., Budapest.
- Rostoványi Zsolt (2012): *Az „arab tavasz” hatása a Közel-Kelet geopolitikai térképének újraprendezésére*. Külügyi Szemle. 11. évf. 1. sz. 44–71.
- Rotberg, Robert I. (2002): *The New Nature of Nation-State Failure*. The Washington Quarterly. Vol. 25. No. 3. 85–96.
- Rotberg, Robert I. (2003): *Failed States, Collapsed States, Weak States: Causes and Indicators*. In: Rotberg, Robert I. (ed.): *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*. Brookings Institution Press, Washington D.C. 1–28.
- Rotberg, Robert I. (2003): *The Failure and Collapse of Nation-States: Breakdown, Prevention and Repair*. In: Rotberg, Robert I. (ed.) (2003): *When States Fail: Causes and Consequences*. Princeton University Press, Princeton. 1–48.
- Scholte, Jan Aart (2005): *Globalization: A Critical Introduction*. Palgrave-Macmillan, Basingstoke.
- Segesváry Viktor (2006): *A globalizációs álmok után egy széttöredező világ*. Mikes International, Hága.
- Selján Péter (2009): *Szomália, mint az államkudarc tipikus példája és az Áden-öböl kalózzai*. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest.
- Silva, Mario (2010): *Somalia: State Failure, Piracy, and the Challenge to International Law*. Virginia Journal of International Law. Vol. 50. Issue 3. 554–578.

- Szokolay István (2013): *Az arab tavasz geopolitikai aspektusai és történelmi kontextusa*. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Politikatudományi Intézet, Miskolc.
- Tarrósy István (2013): Afrikai perspektívák egy új világrendben. In: Grünhut Zoltán – Vörös Zoltán (szerk.): *Az átalakuló világrend küszöbén*. IDResearch Kft. – Publikon Kiadó, Pécs. 275–298.
- Teschke, Benno (2003): *The Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations*. Verso, London.
- Thürer, Daniel (1999): *The „Failed State” and International Law*. International Review of the Red Cross. Vol. 81. No. 836. 731–761.
- Trautmann Balázs (2014): *Irak szétesőben?* Magyar Honvéd. XXV. évf. 9. sz. 8–11.
- Wagner Péter (2009): *Államkudarc vagy demokratizálódás: merre tart Irak a polgárháború elcsendesülése után?* Külügyi Szemle. 8 évf. 1. sz. 102–123.
- Weber, Max (1919/1998): *A politika mint hivatás. Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.

A modern állam válsága és a nyugat-európai muzulmán migráció*

Hagyományos szemlélettel Európát, pontosabban az Európai Uniót nem tartjuk válságövezetnek, a válság kifejezés a térséggel kapcsolatosan, a köztudatban csak a gazdasági válságvonatkozásban van jelen. Azonban ha megvizsgáljuk a tényeket, valóságban a gazdasági válság mint okozat eltörpül az Európa történelmi mércével is páratlan demográfiai válsága mellett, amellyel párhuzamosan az idegen kultúrákból származó tömegek bevándorlása, és az európai kultúrával gyakran ellentétes, illetve ellenséges hagyományaik tolerálása egy évszázadon belül akár az antik-keresztény kultúrából kifejlődött európai civilizáció többé-kevésbé békés megsemmisülését is eredményezheti.

A tanulmány Európa, az európai civilizáció súlyos válságáról, illetve az azt jelző egymással részben összefüggő két válságjelenségről: a súlyos demográfiai válságról, és az idegen kultúrákhoz tartózó – döntően mohamedán – népesség tömeges bevándorlásáról, annak egyes okairól, következményeiről és kockázatairól szeretne röviden szólni. A téma vizsgálata során az ezt elősegítő nemzetközi jogi környezet legfontosabb jelképének az 1951-es ENSZ Menekültügyi Egyezmény rendelkezéseinek újragondolásának szükségessége is felvetődik.

Terjedelmi okokból nincs mód a problémák (demográfiai válság, bevándorlás) mélyebb elemzésére. A végső konklúziója a tanulmánynak az a még kevésbé elfogadott vélemény, hogy az európai demográfia problémák megoldásának súlyos kockázatokat rejtő módja a bevándorlás. Egyesek, például Pokol Béla szerint már késő, ha mostantól nem is jön több muzulmán bevándorló, Nyugat-Európa nagyvárosainak jelentős részében 2050–2070 között így is többségbe kerülnek a leszármazottaik, sőt, néhány városban (Brüsszel, Párizs, Rotterdam, Marseille, Köln stb.) ez két évtizeden belül bekövetkezhet.

* Az írás a SZE Jogelméleti Tanszéke és a K 108790 számú OTKA-program által szervezett, Az államok patológiája: válság és hanyatlás, bomlás és bukás az államok életében című konferencián (Győr, 2014. május 15.) elhangzott előadás szerkesztett és kibővített változata.

I. AZ ISZLÁM ÉS EURÓPA

Az iszlám értékei sokak szerint kizárólagosságra, totális dominanciára törekvők (pl. a hit elhagyását halállal büntetik), militánsak és mint ilyenek összeegyeztethetetlenek az európai civilizáció értékrendjével.^[1] Az iszlám teológia két részre osztja a világot: *dar al iszlám* – a béke földje, (ez az *umma*, a mohamedánok által uralt föld) és a *dar al harb* – a háború földje az iszlám által (még) nem uralt világ. Ez utóbbi a dzsihád, a szent háború területe, a háborút a hitetlenek megsemmisítéséig, vagy megadásáig/megtéréséig kell folytatni.^[2] A tények a „béke földje” teóriát cáfolni látszanak, az utóbbi évtizedekben az ukrán válságig a világ háborús övezetei szinte kivétel nélkül a muzulmán világhoz voltak köthetőek.

Európát az iszlám a 20. század végéig két alkalommal kísérelte meg az umma részévé tenni: az első támadást 732-ben Poitiers-nél állította meg Martell Károly frank gyalogsága. Ezt követően még további ötszáz év kellett, hogy Spanyolország nagyobb részéről kiszorítsák a muzulmánokat (Las Navas de Tolosa 1212), majd újabb száz háromszáz, hogy a megmaradt muzulmán enklávét is felszámolják (Granada 1492).

A következő muzulmán kísérlet végét 1683-ban Bécs alatt a német birodalmi és lengyel egyesült seregek győzelme, majd Magyarország felszabadítása jelentette.

A harmadik kísérlet Samuel Huntington szerint már évtizedek óta folyik, könyvében ezt „muzulmán demográfiai invázióknak” nevezi.^[3]

Huntington szerint a nagyszámú más kultúrkörből bevándorló népesség alááshatja a modern világ bevándorlással érintett részeinek stabilitását és veszélyeztetheti akár a fennmaradását is. Ezt a történelmi és a jelenkori tapasztalatokkal és statisztikákkal támasztja alá.

A nemzetközi Migrációs Szervezet 2008-as jelentése szerint minden harmadik migráns Európában él, a 20 millió főből 15 millió nem a Közösségből származik.^[4] A felmérés ugyanakkor nem beszél az Unión kívülről érkezett migránsok leszármazottairól, akiknek száma ennél jóval magasabb, és akiknek létszámáról sok esetben nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok, csak becslések.^[5]

Az európai államok különböző modellek (multikulturalizmus, asszimiláció, vendégmunkás rendszer) segítségével igyekeztek megoldani az integráció problémáját, de eddig mind kudarcot vallottak.^[6]

[1] Kekes, 1999, 307.; Scruton, 2005.; Huntington, 2005, 1998. művei.

[2] Scruton, 2005.

[3] Huntington, 1998, 338.

[4] International Organization for Migration: World Migration Report, 2008.

[5] Pokol, 2011, 80. Franciaországban a 18 év alatti népesség körében 28%-ra teszi a mohamedán népesség arányát, jórészt ezzel magyarázva az ország Eu-s szinten kedvező demográfia mutatóit. Ugyanakkor tény, hogy a migránsok és leszármazottaik arányáról vagy a muzulmán népesség arányáról nincsenek pontos statisztikák.

[6] Milborn, 2008, 199.

II. AZ INTEGRÁCIÓ KUDARCA

1. Az állampolgársági politika

A beilleszkedés kudarcainak okait vizsgálva, többek között az európai államok állampolgársági politikája is elhibázottnak tűnik. Az emberi természet nem becsüli azt, amit könnyen megkap. Az utóbbi 40-50 évben bevett gyakorlat volt, hogy az idegen kultúrákból érkező bevándorlók (ide értve az illegális bevándorlókat is) 5-10 év alatt, viszonylag könnyen, szinte automatikusan állampolgárságot kapnak, és bármiféle, velük szemben támasztott elvárás nélkül élvezik az ezzel járó előnyöket és juttatásokat, amelyek létrehozására sok nemzedék egymásra épülő munkájára, felhalmozására volt szükség. Az ókori görögök, vagy a köztársaság korában a rómaiak még másként gondolkoztak. Az akkori „bevándorlók” (peregrinusok, perioikoszok, szövetségesek) több nemzedékének kellett – évtizedeken, évszázadokon keresztül, akár a harcmezőn is – bizonyítania azt, hogy beilleszkedett a társadalomba, hogy lojális, alkalmas és méltó arra, hogy végül a közösség teljes jogú tagjává váljon, megkapja a polgárjogot. Ez a szemlélet kellően ösztönözte a lojalitás kialakulását, és biztosította, hogy csak az arra alkalmasak és méltók válhassanak a közösség tagjaivá, és élvezhessék az ezzel járó előnyöket. Eltérően modern jogrendszerinktől, ráadásul a köztársasági Rómában elfogadott jogelv volt, hogy a polgárjogot el is lehetett veszíteni (*capitis deminutio*), ha valaki méltatlanná (*infamia*) vált rá. Ezen túl az egyéni felelősséget kiterjesztették a családra is: amennyiben a családfő vált méltatlanná, az az egész családját érintette.

2. A nyugat-európai muzulmán migráció problémája

A világ menekült (és migráns) népessége és a potenciális és tényleges kibocsátó országok népessége folyamatosan nő,^[7] ami felveti a genfi rendszer hosszú távú fenntarthatóságának kérdését.

A bevándorlók elenyésző kisebbségét alkotó menekültek – az egyéb migránsokkal ellentétben – nem természeti katasztrófa miatt kelnek útra. Ők inkább a kormányok közötti politikai, illetve országuk és társadalmuk kulturális sajátosságaiból fakadó konfliktusok áldozatai. Ezek a konfliktusok azonban jórészt éppen azokban muzulmán országokban gyakoriak, ahol a népességrobbanás két-három évtizedenként megduplázza és megduplázza a népességet.

A valódi probléma a mind tömegesebbé váló gazdasági okokra visszavezethető migráció, amelyet többek között a menekültügyi egyezmények 1951-ben egészen más körülményekre alkotott szabályai miatt nem lehet kellő

[7] A statisztikák szerint ezen országok többsége 20-30 évente megduplázza a népességét.

hatékonysággal kezelni. Az Európán kívüli migránsok tömegét adó gazdasági bevándorlók számára a szélesre tárt kaput az 1951-es európai viszonyokra létrejött, egyes szabályait tekintve anakronisztikus menekültügyi egyezmény biztosítja. Az egyezmény rendelkezéseivel visszaélve az illegális migránsok el tudják kerülni az azonnali kitoloncolást, majd élve a szabad mozgás jogával eltűnnek az idegenrendészeti hatóságok látóköréből, jellemezően valamely gazdag EU államba mennek tovább. Ezt követően az illegális ottartózkodásukat néhány év alatt az elnéző európai joggyakorlat miatt könnyedén legalizálják. Az Európába települő bevándorlók zöme mohamedán.

A bevándorló népesség gyors növekedésével párhuzamosan az utóbbi évtizedekben az európai származású népesség a legtöbb európai országban generációként szinte megfeleződik. A szülőképes korú nőkre Európa meghatározó országaiban átlagosan 1,2-1,6 gyerek jut, szemben az afrikai és a muszlim országok átlag 4-7 gyerekével. A magas gyermekvállalási hajlandóság az Európába települt muzulmán lakosság második-harmadik generációjára is jellemző.

A bevándorlással kapcsolatos problémák várható növekedésének érzékeltetésére két kiragadott példa Nigéria és Egyiptom: száz évvel ezelőtt Nigéria lakossága 17,5 millió, Egyiptom lakossága 8 millió fő volt. Ma Nigéria lakossága 177 millió (ennek közel a fele 14 év alatti), Egyiptomé 84 millió. Míg például Iránban a demográfiai robbanás a 80-90-es éveket követően mérséklődött, Afrikában ennek nem sok jelét látni. Ez beláthatatlan következményekkel járhat, Nigéria lakossága 15 év alatt közel megduplázódik, 2030-ra 310 millió lesz, Egyiptomé megközelíti a 110 milliót (a 80 milliós Irán népessége „csak” 10 millió fővel gyarapodik ugyanezen időszak alatt). Nigéria területe nem egészen két Franciaországnyi, ha a száz éves tendenciák folytatódnak, az évszázad végére lakossága megközelíti az egymilliárd főt. Ez kétszáz év alatt a népesség közel hatvanszoros növekedését jelentené.^[8] Egyiptom népessége gyakorlatilag egy Dunántúlnyi területű mezőgazdaságilag művelhető területen él. Ma Egyiptom a világ legnagyobb búzaimportőreinek egyike.

A migránsok – ez leginkább a mohamedánokra igaz – magukkal hozzák kulturális mintáikat és átörökítik utódaikra is. Jellemezően az első generációs bevándorlók és menekültek, akik látták és átélték a két civilizáció közötti lényegi különbségeket, még kevésbé ellenségesek explicit módon a befogadó liberális társadalmak értékrendjével. Esetükben a személyes tapasztalat még tompítja a kulturális attitűdök egyébként erős, a multikulturalizmus és az „értéksemleges”, „neutrális” állam által nem háborgatott befolyását. Jelentős részben a kulturális meghatározottságuk a nagyfokú hivatalos tolerancia, a neutrális állam elve miatt a bevándorlók második-harmadik generációjának jelentős tömegei nem tudnak, illetve nem is akarnak beilleszkedni az őket befogadó társadalmakba.

[8] A statisztikai adatok forrása: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects: The 2012 Revision. (Medium variant). (Elérhető: <http://populationpyramid.net/>)

A liberális állam által propagált értékeket az ilyen irányú felmérések tanúsága szerint nagy többségük elutasítja.^[9] (Egy 2009-ben végzett felmérés szerint az Ausztriában élő török származásúak 78%-ának az volt a véleménye, hogy fontosabbak az iszlám előírásai, mint a demokrácia követelményei.^[10])

Ezzel együtt fiatal muzulmán férfiak számos helyen Európában úgy érzik, a Nyugat iszlámmellenes háborújának és előítéleteinek az áldozatai.^[11] Ezek a nemzedékek már nem rendelkeznek az iszlám társadalmak valóságának megtapasztalásával, így a végső soron jórészt szociokulturális okokra visszavezethető kisebbségi érzés elől a magasabb rendűnek hirdetett iszlám hagyományhoz fordulnak. Ez megadja nekik azt a felsőbbrendűnek képzelt identitást, amely kompenzálni képes a társadalom periferiájának valóságát.

Számos vélemény szerint ez nem a vallások közötti konfliktus. Egy vezető tunéziai jogász szerint a civilizációk állnak szemben egymással, és a küzdelem már több évtizede folyik. A muzulmánok most először nem azért támadják a nyugatot, mert tökéletlen, rossz vallást követne, hanem azért, mert semmiféle vallást nem képvisel. Szinte nincs olyan muzulmán politikus, hivatalnok, tudós vagy újságíró, aki a Nyugat értékeiről az utóbbi fél évszázadban dicsőően nyilatkozott volna. A Nyugat kultúrája az ő szemükben materialista, korrupt, dekadens és immorális.^[12]

3. Az európai muzulmán népesség növekedése

Az Európában élő mohamedán családokban átlagosan jóval több gyermek születik, mint az „őslakos” népességnél, ez önmagában olyan problémákat vetít előre, ami a bevándorlás és a menedékjog mint emberi jog kérdéskörének sürgős újragondolását is igényelné. Az európai őslakos népességben az egy szülőképes nőre jutó átlagos gyerekszám például Németországban az utóbbi évtizedekben 1,25-1,45 között mozog, ami azt jelenti, hogy a következő nemzedék létszáma szinte a fele,^[13] míg az Európába bevándorolt mohamedán családok következő nemzedékének létszáma legalább másfél-kétszerese az előzőnek.^[14]

További probléma a statisztikákkal, hogy a sok gyereket vállaló, ezért dinamikusan növekvő létszámú, Európán kívüli eredetű, bevándorlással is gyarapodó

[9] Pokol, 2011, 77.

[10] A felmérést 2009-ben az osztrák belügyminisztérium megbízásából dr. Peter Urlam végezte. (Pokol, 2011, 100.)

[11] Milborn, 2008, 7.

[12] Huntington, 1998, 354–355.

[13] A statisztikák a politikai korrektség jegyében általában teljes népességre tartalmaznak adatokat, ezek azonban elfedik a különböző csoportok közötti jelentős eltéréseket, az egyébként így is riasztó adatok ebből következően a valóságnál kedvezőbb képet mutatnak a jelentős bevándorlással érintett országokban.

[14] PEW Research Center: The Future of the Global Muslim Population. (Elérhető: <http://www.pewforum.org/2011/01/27/the-future-of-the-global-muslim-population/>.)

mohamedán népesség számarányát a politikai korrektség okán nem mérik. A statisztikák így a születések számánál a rohamosan növekvő számarányú mohamedán népesség és a rohamosan csökkenő európai eredetű népesség születésszámainak átlagát tartalmazzák. Az utóbbi években az egyes európai országokban (pl. Franciaország) szülőképes korban lévő nőkre jutó születésszám növekedést a PC jegyében elemző demográfusok kizárólag az első gyermekvállalás életkorának kitolódására vezetik vissza, miközben nem veszik számba azt a valószínű lehetőséget, hogy ez jórészt a növekvő létszámú, nem európai eredetű népesség nagyobb gyerekvállalási hajlandóságának köszönhető. Egyes adatok szerint 2006-2008 között a Franciaországban született újszülöttek 28-29%-ának vannak Európán kívüli felmenői, akik döntően muzulmánok.^[15] Ezek az arányok Franciaország és Európa jövőjére vonatkozóan komoly kérdéseket vetnek fel.

4. A bevándorlás és az emberi jogok egyetemessége

A bevándorlás népvándorlássá alakulásának valószínűsége miatt a menekültügyi egyezményen túl a jelenlegi jogszabályi környezet és egyes nemzetközi egyezmények akár alapelvi szintű újragondolása is szükségessé válhat.

Gilpin vs. Huntington. Az egyre inkább vitatott, hogy az emberi jogok univerzálisak, vagy csak a nyugati civilizáció kontextusában értelmezhetők és értelmezendők. Samuel Huntington az utóbbi,^[16] míg a neves közgazdász Robert Gilpin – legalábbis a globális kapitalizmus tekintetében – az előbbi állásponton van.^[17]

Gilpin a globális kapitalizmusról alapjában véve jó véleménnyel van, mint tényleges állapotot fenntartás nélkül elfogadja. Ugyanakkor Huntingtongal ellentétben egyetemes érvényű rendszernek tartja: „A kapitalizmus súlyos hiányosságai ellenére sem igaz az, hogy a mai világ problémái a globalizmus elleni támadásokkal megoldhatók lennének. A kapitalizmusról is elmondható, amit Winston Churchill mondott a demokráciáról, azaz, hogy a demokrácia valamennyi társadalmi rendszer legrosszabbika, az összes többit kivéve.”^[18]

Ezzel szemben Huntington nem tartja egyetemes érvényűnek a globalizációt, szerinte globális civilizáció nem fog kialakulni, és a modernizáció önmagában nem eredményezi nyugati politikai-társadalmi minták átvételét. Ugyanakkor kritizálja az államot önmagában való egységként kiemelő realista államfelfogást is, mert szerinte a civilizációhoz tartozás legalább olyan, ha nem nagyobb befolyással bír az államok viselkedésében, mint a szűken értelmezett államérdek.^[19]

[15] Demographics of France. (Elérhető: https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_France.)

[16] Huntington, 1998, 338.

[17] Gilpin, 2004.

[18] Uo. 368.

[19] Huntington, 1998, 43.

Arisztotelész osztó igazságosság elve szerint a nem egyenlőket egyenlőkként kezelni ugyanolyan igazságtalan, mint az egyenlőket nem egyenlőkként. Samuel Huntington, az emberi jogok univerzális voltát vitató elmélete végső soron ezen logika alapján tagadja, hogy a nyugati elveket és eszméket ésszerű, vagy helyes volna kiterjeszteni, esetleg ráerőltetni a világ más civilizációira, különösen az iszlámra.

Figyelemre méltó, hogy a politikai közgazdász Gilpin a migráció korlátozását egyúttal a globalizáció korlátjának tartja, míg a politológus Huntington a tényleges globalizáció magterületei fennmaradásának feltételeként értékeli, sőt túlmegy ezen, amikor a költségekre való tekintet nélkül az idegen civilizációk képviselőinek tömeges repatriálásának szükségességéről ír a túlélés érdekében.^[20]

A másik lehetőség az integráció lenne, azonban eddig minden formája kudarcot vallott. Európa történetében egy sokkal kisebb létszámú és kevésbé kizárólagosságra törekvő kultúrájú népesség esetén sem könnyű feladat az integrálás megoldása, hiszen a kulturális sajátosságok jelentősen különböznek.

Huntington szellemében a *modus vivendi* a saját civilizáción belüli szabad mozgás biztosítása lehetne – a menekültek számára is.

Huntington értékelése szerint a sokpólusú világban a civilizációk között az erőegyensúly változása zajlik, és az új világrend kialakulása során az univerzális igénnyel fellépő Nyugat mind több konfliktusba keveredik a többi civilizációval, miközben a civilizációját hordozó népesség drasztikusan fogy. A Nyugat és ezzel a világ sorsát eldöntő kérdés, hogy sikerül a nyugati civilizáció magterületeit a bevándorlás folyamatának visszafordításával megőrizni, vagy azokat (Nyugat-Európa, USA) más civilizációk bevándorló népessége megsemmisíti.^[21]

Huntington művét több mint két évtizeddel ezelőtt írta. Azóta a bevándorlás növekvő intenzitása figyelhető meg, mostanáig az EU és a tagállamok messze nem súlyának megfelelően kezelték a problémát.

Edmund Burke felfogása szerint a társadalom az élők, a még meg nem születettek és halottak szövetsége. Más szóval az élők felelősek az elődeik által létrehozott szellemi és materiális értékek megőrzéséért, gyarapításáért, és utódaiknak történő átadásáért. Európa országaiban az utóbbi ötven évben felnőtt nemzedékek a jelek szerint ezt már nem így gondolják.

Ma az utódok, akiknek az értékeket át kellene adni, jórészt meg sem születnek, a meg nem születetteket idegen civilizációkból, kultúrákból származó bevándorlókkal „pótolják”. A kulturális és szociokulturális értékek továbbadása és továbbvitele így egyre kevésbé lehetséges. A muzulmán bevándorlók és leszármazottaik legfeljebb a materiális európai értékekre tartanak igényt.

A bevándorlással, annak hatásaival kapcsolatos tények és a kockázatok feltárására a hiányzó statisztikák és erre irányuló átfogó vizsgálatok hiányában csak

[20] Uo. 338.

[21] Uo.

korlátozott lehetőség van. Tekintettel arra, hogy Európa (és népeinek) jövője a tét, célszerű volna változtatni azokon a szabályokon és szemléleten, amelyek akadályozzák a tények feltárását és a valóság megismerését.

IRODALOM

- Fukuyama, Francis (2000): *A nagy szétbomlás*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Gilpin, Robert (2004): *Nemzetközi politikai gazdaságtan*. BUCIPE.
- Hegel, G. W. F. (1983): *A Jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Huntington, Samuel P. (1998): *A civilizációk összecsapása és az új világrend kialakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Huntington, Samuel P. (2005): *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Jasay, Anthony de (2002): *Az állam*. Osiris kiadó.
- Kekes, John (1999): *A liberalizmus ellen*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- *Menekültek: Az üldözések különböző formái* (1991). Gondolat kiadó, Budapest.
- Milborn, Corina (2008): *Európa az ostromlott erőd. A bevándorlás fekete könyve*. Alexandra, Budapest.
- Nagy Károly (1999): *Nemzetközi jog*. Püski Kiadó.
- *Nemzetközi jog a gyakorlatban* (2008). Magyar közlöny és lapkiadó.
- Pellet, Alain - Kovács Péter (2001): *Nemzetközi Jog*. Osiris kiadó.
- Pokol Béla (2011): *Európa végnapjai*. Kairosz kiadó, Budapest.
- Scruton, Roger (2005): *A nemzetek szükségességéről*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Szalayné Sándor Erzsébet: *Bevándorlási politika az Európai Unióban és Magyarországon*. 9. Elérhető: <http://www.ittvagyunk.eu/htmls/tanulmányok.html>
- Timorányszki - Balla - Madari (1989): *Nemzetközi jog*. BM kiadó, Budapest.
- *PEW Research Center: The Future of the Global Muslim Population*. Elérhető: <http://www.pewforum.org/2011/01/27/the-future-of-the-global-muslim-population/>
- *Demographics of France*. Elérhető: https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_France
- *United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects: The 2012 Revision*. (Medium variant). Elérhető: <http://populationpyramid.net/>
- <http://www.iom.int/cms/en/sites/iom/home/what-we-do/migration-policy-and-research/migration-research-1/world-migration-report/world-migration-report-2008.html>
- <http://www.unhcr-centraleurope.org/hu/mivel-foglalkozunk/hatarok-megfigyelese/menedek-es-migracio.html>
- http://www.unhcr-centraleurope.org/hu/mivel-foglalkozunk/hatarok-megfigyelese.html?searched=bev%C3%A1ndorl%C3%B3k&advsearch=allwords&highlight=ajaxSearch_highlight+ajaxSearch_highlight

Az „Iszlám Állam” államiségának problémái

*Államnak tekinthető-e az ISIS, bármilyen értelemben is?**

Az Iszlám Állam (ISIS)^[1] egy önmagát államnak tekintő, saját magát a nevében „államként” meghatározó, és sok területen – így a mindennapi kommunikációban, médiában, politikai publicisztikában – mások által is „államnak” nevezett terrorszervezet.^[2] Előde az al-Kaida nevű

* Ez a tanulmány az OTKA K 108790. számú, A modern állam változásai – Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok című projektje keretében és támogatásával készült. A szöveg a SZE Jogelméleti Tanszéke és a fenti számú OTKA-program által szervezett, Az államok patológiája: válság és hanyatlás, bomlás és bukás az államok életében című konferencián (Győr, 2015. május 15.) elhangzott előadás szerkesztett és kibővített változata. Az írás államelméleti szempontból elemzi a címben jelzett problémát. Az újabb szakirodalom tanulmányozását a firenzei European University Institute könyvtára tette lehetővé. A kézirattal kapcsolatos szakmai észrevételekért köszönettel tartozom Csicsmann Lászlónak, Drinóczi Tímeának, Karácsony Andrásnak, Kardos Gábornak, Knapp Lászlónak, Lamm Vandának, Molnár Tamásnak és Valki Lászlónak; a szövegben maradt esetleges hibákért természetesen a szerző felel. Az adatgyűjtés és a kézirat lezárva 2015. augusztus 1-jén.

[1] Mivel több „iszlám állam” is létezik (ld. alább), nagy kezdőbetűs írásmóddal, különböző jelzős szerkezetekkel és/vagy rövidítésekkel konkretizálhatjuk, hogy melyikre gondolunk. A nagy kezdőbetűs írásmód, a nyelvi látszat ellenére, nem jelenti az adott szervezet államiségének automatikus elfogadását. A magyar rövidítés (IÁ) különös konnotációit azzal kerülhetjük el, hogy a magyar nyelvű nevet az angol rövidítéssel társítjuk. (Ez nem a legszerencsésebb, de különböző okokból elfogadott nyelvi szokás, mint például amikor az Amerikai Egyesült Államokra magyarul beszélve is azt mondjuk, hogy USA.) Ugyanilyen gyakori, s a szakirodalomban többnyire elfogadott, hogy a könnyebb szóbeli kezelhetőség érdekében a mai nevet (Iszlám Állam) nem a mai magyar vagy angol rövidítéssel (IÁ vagy IS), hanem a korábbi névre utaló, de széles körben ismert angol rövidítéssel (ISIS) párosítjuk. A rövidítés arabul – a Dawlah al-Iszlamiyah fil- Irāq wash-Shām nyomán – DAESH lenne, de az arabul beszélők rendszerint nem használnak rövidítéseket, sőt – bár nincs konkrét jelentésük – azokat olykor pejoratívnak is tekintik, mert az arabban az akronimák általában erőszakos és kemény hatást keltenek. (Weiss – Hassan, 2015, 243.)

[2] A szervezet 2006-tól használja az „állam” nevet. Eleinte Iraki Iszlám Államnak, angolul *Islamic State of* (vagy: „in”) *Iraq*-nak (rövidítve *ISI*, 2006–2013) nevezte önmagát. 2013-ban felvette az „Iraki és Szíriai Iszlám Állam” nevet, angolul *Islamic State of* (vagy: „in”) *Iraq and Syria*; rövidítve *ISIS*. Más nevei közvetlenül 2014 előtt: „Iraki és Levantei Iszlám Állam”, angolul *Islamic State of* (vagy: „in”) *Iraq and the Levant*, rövidítve •

terrorista csoport volt, melyből mintegy 12 éve vált ki.^[3] Az azóta eltelt időben számos változáson ment át, s ma már teljesen független tőle, sőt alkalmilag „rivalizál” is vele. Ma elsősorban Szíria északi és Irak észak-nyugati részén, a Tigris és Eufrátesz folyók völgyében tevékenykedik, ahol az elmúlt két évben jelentős területek és nagyszámú népesség felett szerzett hatalmat.

Az Iszlám Állam fennhatósága alá került területen főleg szunniták, kisebb mértékben síiták és – elsősorban a Szíriából kihalított területek egyes nagyobb városaiban – keresztények élnek, s abba néhány kisebb kurd szóróvány terület is beleesik. Az ISIS lényegében szunniták uralma szunniták felett, mely megfélemlíti és elnyomja a síitákat, körükben is különösen az alavitákat, üldözi a keresztényeket, harcol az ugyancsak muszlim (s egyébként szunnita) kurdok és a kurd eredetű, de vallásilag elkülönült jazidik ellen, valamint a katonai akciókon túl is konfrontálódik a „nyugatiakkal”. Ez utóbbi elsősorban szimbolikus jellegű, megfélemlítést is célzó terrorakciók végrehajtásában, valamint ennek részeként abban áll, hogy az ezekről készített képeket és videókat az ún. szociális médián keresztül az egész világon terjeszti.^[4] Alkalmi terrorcselekményeket hajt végre más, elsősorban muzulmánok által lakott országokban is, például Észak-Afrikában (Líbiában, ahol kisebb városi területeket ellenőriz), Nyugat-Afrikában (Nigériában) és az Arab-félszigeten (Jemenben). 2015 májusában kisebb fegyveres akcióba bonyolódott az Amerikai Egyesült Államokban,^[5] június végén pedig jellegzetes terrorakciót hajtott végre szinte egyidejűleg három kontinensen is: Európában (a franciaországi Lyon közelében), Afrikában (Tuniszban) és a délnyugat-ázsiai Arab-félszigeten (Kuvaitban). A szakirodalomban vita tárgya, hogy az ilyen terrorcselekményeket végrehajtó szervezetek az ISIS „filiáléi”, esetleg valóságos kirendeltségei-e, vagy önállóan működő szervezetek, akiknek akcióit az Iszlám Állam utólag magáénak ismeri el, azaz mintegy felvállalja.

- ISIL, az ún. „nagy Szíriára” tekintettel *Islamic State of (vagy: „in”) Iraq and ash-Sham*, arabul: الدولة الإسلامية في العراق والشام, *ad-Dawlah al-Islāmiyah fil-‘Irāq wash-Shām*. A kalifátus kikiáltása (2014. június 29.) újabb névváltozással járt: ezt követően Iszlám Államnak (angolul *Islamic State, IS*, arabul: الدولة الإسلامية, *ad-Dawlah al-Islāmiyyah*), mások szerint az Iszlám Kalifátus Államának is nevezik. Több értelmezés szerint – ld. pl. Stern – Berger, 2015. IX. – az Iszlám Állam név csak a kalifátus kikiáltása után használható rá. Vezetői, önreferenciaként gyakran csak „az állam”-ként (الدولة, *al-Dawla*) hivatkoznak rá.

[3] 2003 és 2006 között Iraki Al-Kháidának, később Mezopotámiai Dzsihadnak (Tanzim Kaidat al-Dzsihad fi Bilad al-Rafidain, A két folyam országaiban zajló Dzsihad Bázisa, az angol átírást rövidítve: TQJBR, 2004–2006), majd Mudzsáhedín Shúra Tanácsnak (2006) nevezte önmagát. N. Rózsa Erzsébet úgy fogalmaz (vö. Irak újra a napirenden, 2014. megj.: Grotius. grotius.hu 1–11., ld. 4–5.) –, hogy az előzmény a 2004-ben létrejött Dzsamáat at-Tauhid va-l-Dzsihad (Az Egyistenhit Megvallása és a Dzsihad Társasága), amit az Iraki Al-Kháidához kapcsolnak.

[4] Emlékezetes pl. James Foley és Steven Sotloff újságírók, valamint Peter Kassig, David Haines és Alan Henning humanitárius szociális munkások meggyilkolása (lefejezése) 2014 nyarán és őszén. Az ellenség-képzés szempontjából „nyugatinak” tekintik a japánokat is, amennyiben Haruna Yukawát és Kenji Gotót ugyancsak túszként gyilkolták meg Szíriában 2015 elején.

[5] Dallas külvárosában egy Mohamed-karikatúrákat bemutató kiállítás épülete előtt két férfi tüzet nyitott a helyszínt biztosító rendőrautóra. A rendőrök lelőtték őket; s az azonosítás során kiderült, hogy az elkövetők terrorista tevékenység miatt megfigyelés alatt tartott amerikai muzulmánok voltak. Az akciót utólag az Iszlám Állam vállalta magára.

Az ISIS a szíriai Rakkát nyilvánította fővárosának – azt a várost, ahol valamikor babiloniak (*Tuttul*) és görögök (*Niképhorion*) laktak, s amit állítólag Nagy Sándor alapított újra, majd a szeleukida II. Kallinikosz virágoztatott fel és nevezett el önmagáról (*Callinicum*). Látványosan lerombolta az iraki-szíriai határt, s egy új identitás alapján új államot kíván létrehozni. Ha ez sikerül neki, az az európai nagyhatalmak által 95–100 évvel ezelőtt kialakított közel-keleti állami szerkezet^[6] jelentős átalakítását jelenti, számos más következménnyel.^[7]

I. A KÉRDÉS

Államelméleti szempontból az Iszlám Állammal kapcsolatos fő kérdés az, hogy jelenlegi állapotában, vagyis 2015 nyarán inkább terrorszervezetnek vagy inkább államnak tekinthető-e. S egyáltalán: lehetséges-e bármilyen értelemben is, hogy egy terrorista szervezet állam, vagy egy állam terrorista szervezet legyen?

Az utóbbi kérdés – bár nem nélkülözi az ilyen problémák szofisztikált megközelítéséből eredő elméleti nehézségeket (például: Hogyan definiálható a terrorizmus?, Miben különbözik a felszabadító háborútól?, Alkalmazhat-e egy létező állam terrort a saját népe ellen? Mi az, hogy „saját nép”? stb.) – viszonylag könnyen megválaszolható. A gyors válasz ez: a terror és az államiság egymás diametrális ellentétei. Ahogy a (jogellenes) erőszakból nem születhet jog, úgy a terrorcselekményekből sem születhet állam. Legalábbis főszabály szerint.

A főszabály azonban, legyen bármily sajnálatos, nem minden esetben érvényesül(t). A kivételeknek három jellegzetes fajtája van. Egyrészt a modern európai állam korai újkori kiépülése számos ponton összefüggött a jogtalanság határán mozgó vagy a valamilyen értelemben egyértelműen jogszerűtlen erőszakkal.^[8] Vannak olyan, többnyire polemikus álláspontok, amelyek szerint az „állami” és az „illegális” később is összekapcsolódhat egy fogalomban. Ilyen például a hazai publicisztikában és szakirodalomban újabban elterjedt

[6] A „Nyugat” – akkor elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – egykori tárgyalásaihoz és a különböző egyezményekhez, így a Muszajn–McMahon Egyezséghez (1915), a Sykes–Picot Egyezményhez (1916), a Balfour Nyilatkozathoz (1917), valamint San Remó-i (1920) és kairói (1921) konferenciákhoz kapcsolódó szemléltető térképeket ld. Robinson, 1996, 139–141. Az előzmények egy fontos történeti részletéről ld. Rutledge, 2014.

[7] Egy újonnan létrejövő állam lehetséges következményeinek latolgatásaként a hazai szakirodalomból ld. Arany – N. Rózsa – Szalai, 2015, 1–32.

[8] Az államépítés és a „jogtalanság”, ill. jogellenesség történeti összefüggéseiről a korai újkori Európában ld. Tilly, 1985, 169–191. A szerző szerint „[a] banditizmus, a kalózkodás, az alvilági vetélkedés, a rendészet és háborúskodás ugyanahhoz a kontinuumhoz tartozik...”. (Uo. 170.) Itt jegyzem meg, hogy a hódítás a vesztfáliai rendszer előtt, sőt még annak az első korszakában is érvényes területszerzési jogcímnnek számított; a Briand-Kellog paktum (1928), valamint az ENSZ Alapokmányának elfogadása (1945) óta azonban az államok közötti erőszak jogilag megengedhetetlen.

„maffiaállam” fogalma.^[9] Másrészt, az európai államfejlődés „másik végén”, a 20. században azt is láthattuk, hogy létező államok erőszakszervezeteiket terrort alkalmazó szervekké alakították, és – Hannah Arendt kifejezését használva – „terroristává” váltak. Problémánk szempontjából az első két lehetőségnek nincs jelentősége. A fenti probléma egy harmadik lehetőséggel függ össze. Előfordulhat ugyanis az is, hogy a terrorista szervezetek „meglágyulnak”, s feladják eszközeiket, sőt alkalmilag még arra is sor kerülhet – amint azt például a Hezbollah libanoni története vagy a Hamász Gázai-övezetbeli sikerei mutatják^[10] –, hogy politikai párttá, majd parlamenti párttá válnak. Rendkívül kivételes esetekben az is előfordult már – amint az a Palesztin Felszabadítási Szervezet történetéből látható –, hogy egy terrorista szervezet „majdnem állammá” vált. Pontosabban: évtizedek alatt állammá válik, aminek záró eseményeit napjainkban konstatáljuk. Ha ez a folyamat befejeződik, az valóban kivételes történelmi jelentőségű tény lesz. S vajon – kanyarodhatunk vissza az alapproblémához – manapság nem ilyen rendkívüli és kivételes időköt él-e a Közel-Kelet? S ha igen, a kérdés az: állammá válhat-e az ISIS?

Ahhoz, hogy e kérdést megválaszoljuk, először a tényeket kell összegezni, megállapítva azok változásának irányait is. Az alábbiakban az ismert tényeket az ún. kibővített formális államfogalom elemei mentén rendezem el, s alkalmassint kitérek néhány más problémára is.

Ahhoz, hogy valamit „államnak” nevezzünk, az ún. formális államfogalom szerint annak rendelkeznie kell valamilyen területtel (a földfelszín egy meghatározott része feletti, részben kizárólagos, ám ma már részben korlátozott területi főhatalommal), valamilyen állandó népességgel (egy viszonylag jelentős számú, tartósan ott élő embercsoport feletti, részben kizárólagos, ám ma már részben korlátozott személyi főhatalommal), valamint az ön- és célmeghatározás, az érdekérvényesítés és akaratképzés politikai eszközeivel, azaz főhatalommal, vagy ahogy mondani szokták: szuverenitással. Egy állam létének bizonyítéka gyanánt ezek mellett beszélnek még legitimitásról és államelismerésről is. A legitimitás – mivel a főhatalom (szuverenitás) fogalma önmagában nem tartalmaz ilyen tartalmi kritériumot – arra utal, hogy a hatalom előírásait a neki alávetettek valamilyen szinten elfogadják és önként követik, vagyis az (valamilyen, nem jelentéktelen mértékben) elismert, és (valamilyen eszme alapján) elvileg is igazolható, elismerésre méltó. E tekintetben azt kell megvizsgálni, hogy az ISIS rendelkezik-e bármilyen tényleges társadalmi elismertséggel, illetőleg tevékenysége kapcsán felmutathatók-e olyan eszmék, amelyekre várhatóan eredményesen hivatkozhat, amikor a meghódított lakossággal megpróbálja elfogadtatni hatalmát. Az utóbbi vonatkozásban egyfelől az iszlám vallás elveinek megfelelő állam eszméje, a kalifátus, másfelől a tartós uralmakra jellemző

[9] Ld. erről Magyar, 2013, 9–85. A fogalommal kapcsolatos kritikai reflexióként ld. Szigeti, 2014, 159–169. (kül. 159–163.); Katona, 2014, 170–181. (kül. 179–181.)

[10] Ld. erről Csicsmann, 2008, 193–195.; 201–204.

kiszámíthatóság gondolata jöhet szóba. E kiszámíthatóság elvileg még akkor is a formális jogszerűségnek (a legalitásnak) a minimumát jelenti, ha egy Európán kívüli, vagy mondjuk így: „nem-nyugati” világban a legitimitás megteremtésében a legalitásnál más eszmék fontosabb szerepet játszhatnak.

Az államelismerés közvetlen jelentése (egy létező állam kifejezi, hogy tudomásul veszi egy újonnan létrejött állam létét, s vele meghatározott kapcsolatokat létesít) előfeltételként részben arra utal, hogy az új állam képes nemzetközi kapcsolatokat kialakítani és fenntartani, s ez szándékában is áll, részben pedig arra, hogy a már létező államrendszer tagjai hajlandóak az új állammal kapcsolatokat tartani. E megfogalmazás első fele az 1933. évi montevideói egyezmény egyik közismert kritériumát ismétli (vö. állam az, amely kapcsolatokat képes fenntartani más államokkal stb.), második része pedig – egyéb, itt nem részletezendő feltételek mellett – arra fut ki, hogy az állam léte szempontjából az államelismerés, valamilyen szinten legalábbis, konstitutív szerepet is játszhat. Ez azt jelenti, hogy az államot nem a nemzetközi elismerés hozza létre ugyan, sőt ez utóbbi az állam létének *pro forma* nem is feltétele (ennyiben az ún. deklaratív elméletek helyesek), de – mivel minden állam kénytelen valamilyen szinten részt venni legalább a nemzetközi gazdasági együttműködésben – a szokványos esetekben hosszabb távon nem létezhet olyan (valóban önálló) állam, amit jelentős számú más állam ne ismerne el. Az ISIS persze nem tartozik a szokványos esetek közé; így kérdés, hogy az utóbbi kritérium vonatkozik-e rá.

II. TÉNYEK ÉS TENDENCIÁK – SZEMPONTOK A VÁLASZHOZ

TERÜLET ♦ Eltérően más terrorszervezetektől az Iszlám Állam mintegy tíz éve önálló terület feletti ellenőrzésre törekszik. Ezt a törekvést már az egyik legbefolyásosabb közel-keleti terrorista, Abu Ayyub al-Maszri is megfogalmazta, aki 2006-ban lépett al-Zarkavi helyére.^[11] A terrorszervezet területszerző törekvései a szíriai polgárháború kitérésével (2011) és eszkalálódásával összefüggésben 2013-tól lettek igazán eredményesek. Az iraki területekről Szíriába átvonuló ISIS néhány hónap alatt elfoglalta a polgárháborúba zuhant Szíria északi részét (nemsokára közel egyharmadát), majd onnan Irakba visszanyomulva a mezopotámiai területeken folytatta a terjeszkedést.

[11] A jordániai származású, Afganisztánban korábban kiképzőközpontot működtető Abu Muszáb al-Zarkavi (1966–2006) az általa alapított terrorszervezettel (*al-Tauhid va-l-Dzsihad*) 2000 táján csatlakozott Oszama bin Ládénhez. Később ő „telepítette át” az al-Kháidát a Közel-Keletre (több forrás szerint 2003 vagy 2004 körül), s ő alkalmazta elsőként a túszok lefejezését. Weiss és Hassan a terroristák Clausewitzének nevezi Al-Zarkavit (Weiss – Hassan, 2015, 5.). Portréját ld. Napoleoni, 2005. Utóda, Abu Ayyub al-Maszri (másik ismert nevén Abu Hamza al-Muhajir, 1968–2010) volt; ő nevezte el a szervezetet 2006-ban „iszlám államnak”. Mindketten amerikai légitámadások következtében veszítették el életüket.

Az ISIS jelentős szélességben megszüntette a szíriai-iraki határt, s a határrendészeti létesítmények eldőzerolásával látványosan hangot adott egy olyan új politikai egység létrejöttének, amely két korábbi állam területére is kiterjedt.

E területre a stratégiaileg fontos utak és objektumok (például moszuli gát, erőművek, kőolaj-finomítók), valamint a jelentős városok^[12] elfoglalásával tett szert. Ezekkel megszerezte az általuk körbezárt, sok esetben sivatagos terület ellenőrzésének a lehetőségét is. Területe a folyamatos harci cselekmények következtében mindig változik: 2015 tavaszán például egy általános nemzetközi ellentámadás következtében elveszítette Tikrit városát, 2015 májusában ugyanakkor megszerezte a szíriai Tadmurt, a mellette fekvő romos, de – ahogy az európaiak szokták mondani – „romjaiban is impozáns” ókori Palmürával együtt. Egy plasztikus elemzői hasonlat szerint az ISIS területileg olyan, mint a felfújott labda: ha az egyik ponton benyomják, egy másikon kitüremkedik. Területe tehát változik. Az államiság kritériumait meghatározó elméletek sosem állítják, hogy a (bizonyos határok között)^[13] változó területi kiterjedésű hatalmi rendszer ne lehetne állam.

Az ISIS területe jelentős; kiterjedése – feltételezve a körbezárt területek feletti ellenőrzés lehetőségét is – jelenleg csaknem két és félszer nagyobb Magyarországnál, s kb. akkora, mint Nagy-Britanniáé^[14] (kb. 240 ezer négyzetkilométer).

NÉPESSÉG ♦ A terület egy része ugyan sivatag, ám az elfoglalt városokban, valamint az azokat övező falvakban összességében több milliós, egyes becslések szerint kb. 7-8 milliós népesség él.^[15] Az ISIS uralma alá hajtotta az elfoglalt területek népességének jelentős részét – igaz, csak azon az áron, hogy a lakosság egy másik, nem jelentéktelen részét legyilkolta vagy elűldözte. Irak és Szíria területéről 2012 után mintegy 2.5-3 millió ember menekült el. Megjegyzendő: nem mind az ISIS tevékenységének eredményeként, hanem például a szír polgárháború stb. következtében. Az ISIS ugyanakkor számos „dzsihadista harcost”

[12] E sorok írásakor a következő nagyobb városok tartoznak hozzá: Falludzsa, Kirkuk (Hamurabbi idejéből ismert nevével Arrapkha), Moszul (a bibliai Ninive, majd az Asszír Birodalom fővárosa, később Mezopotámia, arab névvel Dzsaszíra történeti központja), Ramádi, Bayji, Rakka, Deir ez Zor, Tell Abyad és el-Majádín.

[13] E határokat a népvándorlás jelenti. A nomád törzseket, feleljenek meg bármilyen más kritériumnak, többek között ezért nem szokták államnak tekinteni, hisz a „terület változása” és a nép „állandó mozgása” (vándorlása) két különböző dolog. A nomád, de társadalmilag és politikailag szervezett törzsek ugyanakkor elvileg jogot formálhatnak egy területre. Ld. ezzel kapcsolatban a Nemzetközi Bíróságnak az ún. Nyugat-Szahara ügyben elfogadott tanácsadó véleményét. (Lamm, 1995, 497-498.) E ponton számos érdekes államelméleti összefüggést lehetne felvetni, ezek azonban eltértenének tárgyunktól.

[14] Egyes becslések szerint „nagyobb, mint Nagy-Britannia”. (Cockburn, 2015², 27.)

[15] Népességét Patrick Cockburn 6 millióra teszi, megjegyezve, hogy többen élnek az Iszlám Államban, mint Finnországban vagy Dániában. (Uo.) (Bár nincsenek erre vonatkozó statisztikák, de tegyük hozzá, hogy a „várható élettartam” terén egészen biztosan nem lehet ilyen összehasonlítást tenni; ez ugyanis – példának okáért – Finnországban 80.6 év.) A hazai szakirodalom is „hat-nyolcmillió emberről” beszél. (Arany – N. Rózsa – Szalai, 2015, 23.)

fogadott a világ különböző, többnyire muszlim országaiból, bár a menekültekhez képest ezek száma jelentéktelen. Mintegy 2-3 ezer főre teszik azoknak a fiatal harcosoknak a számát, akik Nyugat-Európából és Észak-Amerikából érkeztek a területére. Ők többnyire másod- vagy harmadgenerációs muszlim bevándorló családokban nőttek fel, s az ISIS „hívására” zarándokoltak el a Közel-Keletre.

GAZDASÁG ♦ Az ISIS gazdasága a szó egyszerű és szoros értelmében vett rabló-gazdaság. Ez már abban is kifejeződik, hogy az egyik legfontosabb bevétele a megszerzett területeken működő bankokban lefoglalt pénz; Moszul elfoglalásakor ez állítólag több száz millió dollárra volt becsülhető. Ugyanilyen jelentős bevételt jelent a katonai sikerek után a laktanyákban talált fegyverek eladásából származó jövedelem.

A megszerzett területen kitermelt kőolajat továbbá – feltehetőleg a törökországi és a még megmaradt szíriai fekete kereskedelmen keresztül – eladják a nyugati világnak. Ebből jelentős (egyes híradások szerint egyenesen horribilis, konkrétan azonban nehezen megbecsülhető)^[16] bevételre tesz szert, amiből katonai tevékenységét finanszírozza. Az észak-iraki és kelet-szíriai olajmezőkön az ISIS kb. 300 olajkutat ellenőriz. Ezek jelentőségét más metszetben azzal lehet érzékeltetni, hogy – bár a legjelentősebb iraki olajmezők nem kerültek a birtokába – Szíria egykori olajtermelését adó kutak kb. 60-50 százalékát megszerezte. Nem lehet jelentéktelen a *dzsizja* (fejadó) végső összege sem, amennyiben igaz az a hír, hogy ez 250 dollár/fő körül mozog. Ezekon kívül sikerült megszerezniük a szíriai ellenzéknek szánt „humanitárius támogatások” egy részét, s a korábbi időkből rendelkeztek olyan támogatásokkal is, amelyeket különböző arab pénzalapok juttattak nekik. Végül, de nem utolsó sorban a terület elfoglalásával a Közel-Keleten egyben műkincslelőhelyeket is elfoglalnak. Eddig az iraki ásatási helyszínek mintegy egyharmada került kezükbe. Bár az ijesztő videók szerint ezek közül néhányat elpusztítanak, sok műkincset – ugyancsak Törökországon keresztül – a nyugati feketekereskedelem számára csempézik ki. Van olyan forrás, amely szerint az állami bevételek egy jelentős része az illegális műkincskereskedelemről származik.^[17]

Egy önálló állam gazdasága – hagyományos feltételek mellett, vagyis a valutaunióktól eltekintve – elgondolhatatlan saját pénz nélkül. 2015 júniusában a *The Telegraph* hírt adott arról, hogy az ISIS önálló, aranyalapú pénzt tervez bevezetni, amivel egyben függetlenedhet a nemzetközi pénzügyi rendszertől is. Néhányan kételkednek e hír megbízhatóságában.

[16] Újságírói és elemzői értékelések szerint az ISIS költségvetésének napi 6 millió dolláros bevétele van. Ld. Giovanni – Godman – Sharkov, 2014.

[17] Ld. minderről Arany – N. Rózsa – Szalai, 2015, 25. Gazdasági tevékenysége alapján az ISIS-t „terrorvállalkozásként” mutatja Loretta Napoleoni. (Napoleoni, 2015, 31–34.) Az Iszlám Állammal kapcsolatos olasz nyelvű irodalomról ld. Horváth, 2015.

Összességében az ISIS ma már „önfinanszírozó” szervezet, s ebben is hasonlít a Palesztin Felszabadítási szervezetre, mely eleinte ugyancsak támogatott szervezet volt, de ügyes politikával néhány évtized alatt függetlenítette magát a támogatóiról.^[18] Az ISIS bevételeiről a Nyugat csak részleges információkkal rendelkezik; ám azt több forrás is állítja, hogy költségvetése pontos elszámolásokon alapul. Szemben az afganisztáni tálib uralommal és a palesztin gyakorlattal, az adatközlők szerint az Iszlám Államban lényegében ismeretlen a korrupció.

JOG ÉS HATALMI SZERVEZET ♦ Bár a jogot (az önálló gazdasági rendszerhez hasonlóan) rendszerint nem tekintik az állam definíciós elemének, röviden kitérek erre is, mert a tartós uralom megteremtésében, ami viszont az államiság kritériuma, sokszor jelentős szerepe van. Ahol az Iszlám Állam hatalmat szerez a meghódított területek lakossága felett, ott bevezeti a *sariát*. A *saría* a muszlimok számára kötelező, jogi és erkölcsi elemeket vegyítő, a mindennapi életre és az életformára vonatkozóan is isteni előírásokat tartalmazó normarendszer. Pontosabban annak a saját hittudósai által adott – szélsőséges elemeket is tartalmazó, az emberi életet és az ahhoz kötődő alapvető értékeket nem feltétlenül tisztelő – értelmezése.

A *saría* nem pusztán jogrendszer, hanem „a teljes – az iszlám szellemének megfelelő – életmód fő rendező elve, »magatartási kódex«” – fogalmaz Rostoványi Zsolt –, mely „az emberi cselekvés minden fontosabb területét szabályozza”, s mint ilyen, „a teológia, a jog és az erkölcsiség valamiféle elegye”.^[19] A mindennapi életben érvényesülő számos szabály közül a leigázott lakosság számára a legfontosabb, s a nyugati média számára is a legfeltűnőbb az ún. *hadd*- (vagy *hudüd*-) bűncselekmények^[20] üldözésének klaszikus formáihoz való visszatérés. Talán nem széles körben ismert, hogy a legtöbb muzulmánknak mondott, de valamilyen mértékben világivá vált (szekularizált) észak-afrikai, közel-keleti és ázsiai országban valójában már régóta nem, vagy csak nagyon ritkán alkalmazták ezt a tradicionális büntetőjogot.^[21]

[18] „[E]rősíti az Iszlám Államot, hogy egy átgondolt pénzügyi rendszer révén függetlenítette magát a külső finanszírozóktól. A történelem valaha volt leggazdagabb terrorszervezetéről van szó” – fogalmaz Rainer Hermann. (Hermann, 2015, 103.)

[19] Vö. Rostoványi, 1998, 31. A *sariáról* részletesebben Uo. 30–32.; 400–403. Hagyományos felfogásáról ld. Jany, 2006, különösen 54–57.; 132–135.; összefoglalóan Jany, 2011, 46–48. Ld. továbbá Iványi, 2009.; Iványi, 2008.; Prieger – Mátyás, 2014, 103–112.

[20] Ezek esetén a Korán határozza meg a büntetéseket (megkövezés, kézlevágás, korbácsolás vagy megbotozás, száműzés, valamint kivégzés fővesztéssel, azaz lefejezés). E büntetések esetén a jogalkalmazónak nincs mérlegelési szabadsága (pl. a korbácsütések számának egyedi meghatározását illetően), tehát azokat ki kell szabni az elkövetőre. Viszonylag kevés ilyen bűncselekmény létezik (lopás, útonállás, azaz rablás, istenkáromlás, házasságon kívüli és egyéb módon jogellenes szexuális kapcsolat, vagyis paráználkodás, az erre vonatkozó hamis vád, valamint a borívás, amit értelmezés révén kiterjesztettek az alkoholfogyasztásra általában), de a mindennapokban ezek vitathatatlanul jelentősek. Ld. ezekről részletesebben Jany, 2006, 405–433.; Peters, 2005, 53–64.

[21] Ld. ehhez Johnson – Sergie, 2014. (Elérhető: <http://www.cfr.org/religion/islam-governing-under-sharia/p8034>), mely egy, a *Global Cultural Studies* intézet munkatársa, Ali Mazrui által adott interjú idéz.

Az Iszlám Állam visszatért ezekhez, s a bírók az egyéb bűncselekmények esetén is (amikor lenne mód diszkrécióra, s így méltányosságra) szigorúbban járnak el. Egy-egy terület elfoglalása után az első dolog, amit az ISIS tesz, a *saría*-bróságok felállítása. A jogérvényesítő és igazságszolgáltatási rendszer az európai ember számára sok ponton „középkoriasnak” tűnik, ahol gyakoriak a kegyetlen testi büntetések, nem ritka a házasságtörők megkövezése, rendszeres az alkoholfogyasztás miatti botozás, és sokszor szabnak ki s hajtanak végre nyilvánosan halálbüntetést, például istenkáromlás miatt.

A *saría* továbbá távolról sem csak a *hadd*-bűncselekményekről szól. Az iszlamista számára – fejtette egy amerikai jogászprofesszor, Noah Feldmann már 2008-ban – a *saría* az „iszlámot”, s az „iszlám” a *sariát* jelenti, ami „egy mindent átfogó rendszer, mely pontosan elrendezi a társadalmi kapcsolatokat és lehetővé teszi a gazdasági igazságosságot” is. Ebből ő már akkor arra következtetett, hogy az „iszlám [iszlamista] állam iránti igény” szorosan összefügg „az iszlám jog bevezetése iránti igénnyel”.^[22] Fogalmazhatnánk ezt úgy is, hogy a *saría* az állam szekularizálását megkadályozó mechanizmusok kulcsfontosságú eleme.

Az ISIS számos ponton fundamentalista módon, de azért rugalmasan értelmezi az iszlám vallásból következő szabályokat, ezért a kialakított rend csak egyes elemeiben hasonlít az afganisztáni talibán rendszerhez (például semmilyen híradás nem számolt még be arról, hogy a nőknek tilos volna „kopogós cipőben” járniuk, csak alkalmi hírek szólnak arról, hogy bizonyos hangszereket betiltanak stb.).

Az igazgatási-adminisztratív viszonyok jellemzéséhez érdekes adalék, hogy 2015 elején az ISIS tervbe vette: az általa uralt népesség számára személyi igazolvány jellegű okiratot ad ki. Azt, hogy ez a folyamat egy fél év múltán hol tart, nem tudjuk. Ám ha sor kerülne rá, az azt jelentené, hogy regisztrálja a lakosságot, ami ugyancsak az államszerű működés felé mutat, sőt az államszerű működés jele. Az újonnan meghódított városok és falvak lakóira adót vet ki, amit különböző eszközökkel be is hajt.

Az ISIS döntéshozó és végrehajtó szervezetét a legtöbb nyugati elemzés funkciók és területi szintek szerint differenciált egységek hierarchikus szervezeteként írja le – különös módon azonban nem mindig egybecsengő módon. A Terrorism Research and Analysis Consortium (TRAC) nevű adatbázisban^[23] például az egyik elemzés szerint a szervezet a következő. A csúcán álló kalifának, akit egy tanácsadóból álló „kormány” és egy vallási ügyekkel is foglalkozó Shura Tanács segít, két „helyettese” van; egy az iraki, egy a szíriai területeken, ezeknek pedig 12-12 kormányzó van alárendelve, akiknek az utasításait

[22] Feldman, 2008, 20-21.

[23] Ld. pl. <http://www.trackingterrorism.org> címen hozzáférhető adatbázis. Ld. még <http://www.welt.de> (ezen belül /politik/ausland/article132433112/Das-Organigramm-des-Terrorkalifats.html). Szervezeti kérdésekről – egyebek mellett – ld. Hermann, 2015, 109-112.

funkciók szerint kialakított további 8 tanács (pénzügyi, jogi, biztonsági, hírszerző, „jogszabály-előkészítő”, katonai, „hadkiegészítő” és média tanács) hajtja végre. Ugyanitt egy másik elemzése úgy mutatja be a hatalmi szervezetet, hogy a kalifának alárendelt kormány különböző egységekre oszlik (ezek egyike például az öngyilkos merénylőkkel, egy másik a külföldi rekrutációval stb. foglalkozik, s általában katonai funkciók szerint tagolódik), az ún. Shura Tanácsnak pedig funkciók szerint megkülönböztetett divíziói vannak, s az iraki és a szíriai „kormányzó” ezek egyike alatt helyezkedik el. Mindez arra utal, hogy a nyugati világba eljutott információk gyakran feltételezéseken alapulnak, és az elemzések sokszor bizonytalanok. Lehetséges, hogy maga a szervezet is képlékeny, amint az a „forradalmi helyzetekben” általában lenni szokott. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy az ISIS apparátusában keverednek a katonai, a szolgáltatásokkal összefüggő logisztikai és az önkormányzati elemek, valamint hogy a szervezet katonai, vallási és civil arculata az európai gondolkodásban megszokott módon nem választható szét.

Az ISIS harcoló alakulatainak létszámáról ugyanígy csak becsléseink vannak. Ezek szerint ez 30 és 50 ezer fő között van, egyes – minden bizonnyal túlzó – becslések szerint eléri a 70-80 ezer főt is.^[24] A 2010-ig mintegy ezer-ezeröttszáz főt számláló terrorszervezet két év alatt érte el ezt a létszámot. Hadserege a polgári lakossággal elvegyülve él, fegyverzetének jelentős részét a legyőzött ellenségtől szerezte. Az ISIS hadserege a külső szemlélőt a jól koordinált szabadcsapatok, a szigorú hierarchiában irányított „népfelkelők” és a magas technikai szinten kiképzett reguláris hadsereg együttműködésére emlékezteti. Több forrás is utal arra: az ISIS katonai sikerei annak tulajdoníthatók, hogy (amikor 2012/13-ban a terroristák átmenekültek a polgárháborús Szíriába és ott katonai sikereket értek el, ill. mielőtt „visszatámadtak” az iraki területek felé) csatlakoztak hozzájuk a korábbi, katonai szakértelmükre még Szaddám Huszein idején és rezsimjében szert tett régi iraki főtisztek és stratégiák.^[25] Más források szerint a terroristák és a baász párti katonatisztek az amerikai hadseregnek az iraki-kuvaiti határ közelében fekvő buccai büntetőtáborában kötötték e rejtélyes szövetséget, még 2010 előtt.^[26]

ERŐSZAK ÉS KOORDINÁCIÓ. ÓSI ELVEK ÉS MODERN TECHNIKA ♦ Az elemzőket leggyakrabban az lepi meg, hogy az Iszlám Állam több vonatkozásban is kétarcú intézmény, ami nehezé teszi megítélését. E kétarcúság nem egyszerűen a hatalmi és a

[24] Az ISIS katonai erejének becslése különböző katonai és egyéb hírszerző szervezetek nyilatkozatain alapul. A CIA szövívője a létszámot 2014-ben 31.500 főre tette, az orosz katonai vezetés 70.000-re, a kurdoké 200.000-re. Ld. erről (forrásokkal) Berzsenyi - Ványi, 2015, 1.

[25] Ld. pl. Cockburn, 2015², 146.

[26] Ld. Hermann, 2015, 110-111. „Becslések szerint a Bagdadi körüli vezető gárda egyharmadát Szaddám Huszein hadseregének egykori tisztjei alkotják”. (Uo. 110.) A „buccai szövetségkötésről” ld. Spencer, 2015, 11.

koordinációs elemek keveredése miatt áll elő, mint más államok esetén,^[27] hanem azok intenzíven felfokozott változatainak megléte miatt. Ti. azért, mert az „erőszak-oldalon”^[28] a legkegyetlenebb, barbár és embertelen eszközöket találjuk, a „koordinációs-oldalon” pedig már a kezdetektől ott van, vagyis az elmúlt két évben folyamatosan megfigyelhető a nélkülözök megsegítése, a közüzemi alapszolgáltatások biztosítása és így tovább.

Számos beszámoló a terrorisztikus elemeket emeli ki: az elfoglalt területeken a szervezet véres brutalitással éri el a lakosság engedelmisségét. A legyőzött ellenfelet legyilkolják, tömegmészárlásokat hajtanak végre, uralmuk alatt nyilvános lefejezésekre, keresztre feszítésekre, testcsonkításokra kerül sor. Emberek levágott fejével „futballoznak” nyilvánosan. Miféle állam az – kérdezi az európai –, ahol embereket elevenen tűzhalálba vetnek, foglyokkal önkényeskednek, asszonyokat halálra köveznek és így tovább?

Másfelől viszont arról is híreket kapunk, hogy ha az ISIS meghódít egy várost, ott szociális szerepet vállal fel: gondoskodik a járványok megelőzéséről, sőt még kórházakról is, beoltatja a gyermekeket, helyreállítja a villanyszolgáltatást, szegénykonyhákat állítat fel, megjavíttatja az utakat és az erőműveket stb. Ezzel nem ritkán megszerzi a megmaradt lakosság támogatását. Bár ez önmagában talán meglehetősen, az ilyen híradások nyomán mégsem lehetetlen azt mondani, hogy az Iszlám Állam is – mint a legtöbb állam –, „szolgáltató állam” is (feltéve persze, hogy állam egyáltalán, amit továbbra sem állítok).^[29]

Ez az ellentmondás egy általánosabb összefüggés része. Az európaiak gyakori meglepődésének egy másik oka az, hogy a tradíciók iránt elkötelezett és a

[27] Az államok ezernyi módon kétarcúak, s az egyik arcukból sokszor nem lehet következtetni a másikra. Az államelméletek ezt leggyakrabban úgy fejezik ki, hogy egyszerre hatalmi és normatív jellegűek; koordinálnak (réggi kifejezéssel organizálnak) és elnyomnak; egyfelől a múlthoz kötődnek, másfelől a jövőt alakítják; saját polgáraik belülről nem is látják, hogy miként jelennek meg kifelé és így tovább. Az egyik legjellegzetesebb kettősség minden modern állam esetén abban áll, hogy egyfelől céljaik elérése érdekében erőszakot alkalmaz(hat)nak, akár polgáraik ellen is, másfelől szolgáltatásokat nyújtanak számukra. Itt jegyzem meg, hogy az iszlám államelméleteket eszmetörténetileg alaposan, politikai spektrumukat illetően széleskörűen, s államelméleti szempontból is inspiráló módon elemzi Rostoványi, 1998, 166–190.; kitérve politikai kérdésekre is, ld. Uo. 157–166.; 294–322.

[28] Az iszlám erőszakhoz való viszonya, bár sajátos, de önmagában nem különbözik jelentősen más nagy, vallási rendszerre épülő vagy abból kisarjadó kultúráknak a politikai intézmények általi erőszakhoz való viszonyától. Ld. erről elméleti igényességgel Maróth, 1996., Abu Naszr Muhammad al-Fárábi (*Alpharabius*) filozófiája kapcsán különösen 87–88. Az erőszak és a terror összefüggéseiről, az Iszlám Állam előtti időkből, de általános jelleggel és higgadt kiegyensúlyozottsággal ld. Rostoványi, 1998, 358–366.

[29] Rakkában pl. az ISIS a terrorbevételekből új piacot építtetett, áramszolgáltató irodát nyitott, a harcok után „megnyitott a postahivatal és a *zakat* (iszlám adóhivatal) is, ami, úgy hírlik, támogatja a helyi földműveseket...”. (Napoleoni, 2015, 77., további forrásokkal.) Ugyanígy: a „civil káderek gondoskodnak az áramtermelésről és -elosztásról, ivóvízről, főzőgázról és a szubvencionált sütődék működtetéséről. A kórházak állítólag mindenkit ingyen kötelesek ellátni, a rászorulókat ingyenkonyhák várják. A fogyasztóvédelmi hatóságok bezáratják azokat az üzleteket, amelyek selejtes árut forgalmaznak. A kereskedelem és a termelés a hadigazdálkodás szabályai szerint folyik”. (Hermann, 2015, 115.)

hagyományokra oly nagy hangsúlyt fektető világban a hatalom milyen könnyedén használja a modern haditechnikát, az ehhez szükséges logisztikát, az információtechnológiát és a nyugati szociális (közösségi) médiát. Ez utóbbi területen a nyugat szinte naponta szembesül a terrorizmus új arcával: a tömegmédia mind technikai, mind lélektani értelemben hatékony használatával. Az ISIS képviselői gyakran filmre veszik és – kiemelve az európaiakat elrettentő kegyetlenséget – az interneten terjesztik terrorcselekményeiket. E feladatot minden valószínűség szerint a nyugatról érkezett fiatal szakemberek oldják meg, akik olykor még arra is figyelnek, hogy a megfélemlítő jelenetek a mobiltelefonos applikációkon is jól láthatók legyenek.

TERROR: ARCHAIKUS KEGYETLENSÉG VAGY MODERN GYLKOSSÁG-IPAR? ♦ Az Iszlám Államban történetek megítélését – a részleges híradásokon túl – az teszi nehezzé, hogy az európai vagy „nyugati értékrenddel bíró” szemlélő zavarba jön, amikor a terrornak a modern tömegmédia által közvetített jelenségével találkozik. Olyan ez, mintha a korai keresztényüldözésekről látnánk digitális fényképeket, vagy Caravaggio egyes festményeinek (pl. az Izsák feláldozásának, esetleg a Dávid Góliát fejével című vásznának stb.) a részletei jelennének meg videófelvételeken. Ám egy levágott fej egészen más hatást vált ki az Uffiziben vagy a Kunsthistorisches Museum falán és a nappaliban lévő képernyőn, a családi fényképek után.

A megrendült és zavarba jött, már-már megzavarodott európai szemléletben e tekintetben két elgondolás alakult ki. Az egyik szerint az Iszlám Államban zajló terror az ősi ösztönös emberi brutalitást, vagy az európai fejlődés kezdetén, esetleg a középkorban – ha nem is megszokott, de – gyakori kegyetlenkedéseket idézi. Aki ezt vallja, az azt mondja: bár a mai hírek szerint a Közel-Keleten nem vetnek embereket oroszlánok elé, és nincsenek gladiátorjátékok, a dolog mégis olyan, mint „nálunk”, ezer vagy kétezer évvel ezelőtt. A másik álláspont szerint az ISIS terrora kifejezetten modern: az ősi és ösztönös kegyetlenkedési vágy mögött eszerint nemcsak magasan fejlett technika áll, hanem forradalmi dinamika és ideológia is.

Ez utóbbi nézetet fogalmazta meg John Gray már 2014-ben. Hosszabban idézem érvelését, mert jól mutatja az e felfogással járó gondolkodásmódot is. „Az ISIS hatalomra jutva sokkal inkább egy 20. századi totalitárius államra emlékeztet, mint bármilyen tradicionális uralomra. Hangozzék bármilyen meglepően, az ISIS sok tekintetben teljesen modern... Hatékonyan használja az internetet, hogy közreadja azt a brutális módszert, amit bárkivel szemben alkalmaz, akit ellenségnek ítél. Kegyetlensége nem a pillanat hatására alakult ki. Minden azt sugallja, hogy e kegyetlenség évek alatt kifejlesztett stratégia. Amikor videókat posztol lefejezett vagy lelőtt emberekről, azzal többféle célt szolgál – egyszerre félemlíti meg az ellenséget, vezeti rá az általa ellenőrzött közösséget az iszlám kivételesen szélsőséges értelmezésétől való eltérés szörnyű következményeire és mutatja fel a lakosságon mint egészen belüli káoszt. A könyörtelen gazdasági vállalkozásnak, a hatékonyan népszerűsített kegyetlenségnek és a

népeken átívelően szervezett bűnözésnek ebben a mixtúrájában nincs semmi középkorias. Az ISIS, mely egy új társadalom semmiből való felépítése mellett kötelezte el magát, sokkal inkább a modern forradalmi mozgalmakhoz hasonlít. [...] Arra a társadalomra, amelyet al-Bagdadi elképzelt, bár állandóan az iszlám korai történetére hivatkozik, nincs történelmi precedens. Sokkal inkább az utópikus harmónia lehetetlen állapotára hasonlít, amit a nyugati forradalmárok vetítettek ki a jövőbe. A radikális iszlamista eszméket kialakító gondolkodók közül néhányat köztudottan az európai anarchizmus és kommunizmus befolyásolt, különösen azzal a gondolattal, hogy egy szisztematikusan erőszakot alkalmazó könyörtelen forradalmi élcsapat átalakíthatja a társadalmat. A francia jakobinusok és Lenin bolsevikjei, a Vörös Khmer mozgalom és a kínai Vörös Gárda mind terrort alkalmazott az emberiség attól való megtisztítása végett, amit erkölcsi romlottságnak tekintettek. Az ISIS több mindenben a modern forradalmi hagyománnyal, semmint az iszlám uralom ősi formáival osztozik. Bár nem szívesen hallanák, az erőszakos dzsihád a modern Nyugatnak köszönheti utópikus céljait és azt a módot, ahogy megszerveződik.”^[30]

Bár az európai forradalmi mozgalmakkal és a totalitarizmussal való szoros párhuzamot elhamarkodottnak gondolom, az szerintem is kétségtelen, hogy az Iszlám Államban alkalmazott terror nem archaikus és nem is valami primordiális-ösztonszerű dolog. Inkább a sok tekintetben modernizált, ám történelmileg zsákutcákba futott, társadalomlélektanilag pedig számos frusztrációtól szenvedő közel-keleti tömegtársadalmak viszonyaival függ össze, amelyek romjain az Iszlám Állam létrejött. Ezek a társadalmak annyiban mindig is „keleti” társadalmak maradtak, hogy bennük – néhány kivétellel – az egyéni emberi létezésnek sosem volt olyan elismert értéke, mint a humanizmus és felvilágosodás utáni „európai” vagy „nyugati” kultúrában (itt is néhány közismert kivétellel, melyek pont a totalitárius államok környékén adódtak). Szerintem az sem állítható, hogy az ISIS arra törekedne, mint sok európai forradalmi mozgalom, ti. hogy kigyógyítsa az embereket „erkölcsi romlottságukból”. Inkább feláldoz ezeket, sőt akár tízezreket is, hogy új utakra terelhessen más százezreket és milliőkat – ennyiben kieszelői és végrehajtói nekropolitikai megfontolásokat^[31] követnek.

[30] Gray, 2014. A szöveg egy BBC-ben elhangzott tudományos előadás – *ISIS: A modern revolutionary force? (A Point of View, 2014. július 13.)* – kivonata, mely az interneten meg is hallgatható: <http://www.bbc.co.uk/programmes/b048nsnk>. Az Iszlám Állam totalitárius államként való leírása vagy legalábbis ilyen minősítése a szakirodalomban meglehetősen elterjedt. Ld. pl. Hermann már idézett írását, mely önálló fejezetben tárgyalja a kérdést. (Hermann, 2015, 107-125.) A Gray által említett mozgalmak közül az Iszlám Állam talán a Vörös Khmerekhöz hasonlít leginkább, amennyiben az „elmélet” (az egyikben az elképzelt jövőről alkotott ateista tan, a másikban egy elképzelt múltból alkotott vallási elgondolás, de mindkét esetben valamiféle teória) az erőszak-alkalmazásig elmenően „beprogramozza” a politikai cselekvést.

[31] Az afrikai tömegmészárlásokra szabott fogalom, a nekropolitika közel-keleti alkalmazhatósága már az arab tavasz idején felvetődött, elsősorban a szíriai polgárháború polgári áldozatainak kapcsán. (Hanafi, 2013, 21-22.) A Foucault-i biohatalom és biopolitika mintájára, sőt annak kiegészítéseként elgondolt nekropolitika egyébként a johannesburgi Achille Mbembe kifejezése. •

LEGITIMÁCIÓ ♦ Az ISIS legitimációja kétirányú. Egyfelől azt hangsúlyozza, hogy „az igazi iszlámot” érvényesíti, másfelől pedig azt, hogy egy politikai vallási tradíciókhoz kötődik. Ez utóbbi vonatkozásban legnagyobb jelentősége a kalifátus kikiáltásának (2014. június 29.) volt. Ezt a jelenlegi vezető, Abu Bakr al-Bagdadi tette meg, aki felvette az Ibrahim kalifa nevet. A kalifátussal al-Bagdadi egy történelmi hagyomány részeként^[32] értelmezte terrorszervezetét és egyértelművé tette, hogy jövőbeli céljai is az államiséghez, s annak egy bizonyos formájához kötődnek. A kalifátus univerzális politikai forma. Az Iszlám Kalifátus – fogalmazott al-Bagdadi 2014 nyarán – „olyan állam, ahol arabok és nem-arabok, fehérek és feketék, keletiek és nyugatiak mindannyian testvérek... Szíria nem a szíriaiaké, Irak nem az irakiaké. A Föld Allahé.”^[33]

A kalifa a muzulmán világban a legfőbb vallási és világi vezető, akire a hívők úgy tekintenek, mint Mohamed próféta utódjára. Al-Bagdadi 2014-es proklamációja tehát azt sugallta, hogy állama egy csaknem másfél évezredes hagyományt éleszt újjá 90 év múltán, ő maga pedig végső soron a próféta örököse. Sok muszlim számára ez egy utópia megvalósulásának tűnik, még ha e kalifátus nem is felel meg mindenben a muzulmán jog követelményeinek (például abban, hogy a kalifának – egyebek mellett – a legnagyobb muszlim közösséget kell irányítania, tehát birtokolnia kell a két szent várost, Mekkát és Medinát).^[34]

E legitimáció kifelé is hat, s rendkívül nagy jelentősége van abban, hogy a dzsihádistá fiatalok ezrei „vándorolnak be” az Iszlám Államba. „[A]z Iszlám Állam legfőbb vonzerejét az jelenti – fogalmazott Loretta Napoleoni –, hogy a fiatal képzett nyugatiakkal [nyugati muszlimokkal] elhitheti: érdemes magukévá tenni azt az utópiát, amit a kalifátus a gyakorlatba is képes átültetni. Az 1940-es évek cionista mozgalma hasonló módon állította a zsidó állam utópiája mögé a világ zsidóságát: meggyőzte őket arról, hogy a modern Izrael álmából valóság lehet.”^[35]

- Mbembe az arra vonatkozó képességet érti ezen, „hogy valaki meghatározza, ki élhet és kinek kell meghalnia”. (Mbembe, 2003, 11.) E kétségkívül elmosódott jelentéssel bíró, metaforikus kifejezéssel a szakirodalomban általában arra a politikai beállítódásra és irányra utalnak, amelynek keretében Afrikában, a Közel-Keleten és Ázsia egyes részein úgy gondolják: a politikai célok érvényesítése érdekében, bizonyos feltételek mellett, nemcsak el lehet, de tömegesen el is kell pusztítani emberi életeteket.

[32] A kalifátus mint államforma a 7-8. században alakult ki és a 10. század közepéig virágzott, majd lehanyatlott. A címet eredetileg (661–750 és 750–1258 között) az Ommajjad-, majd az Abbaszida-dinasztia tagjai viselték, később (1261-től) az egyiptomi szultánok, majd (1517-től) az Oszmán Birodalom szultánjai lettek – egyéb címeik mellett – a kalifák. A kalifátust mint intézményt Kemál Atatürk javaslatára a török nemzetgyűlés 1924-ben eltörölte. E hagyomány kezdeteiről és klasszikus jogi kérdéseiről Jany, 2006, 27–32.

[33] Idézi Cockburn, 20152, XI.

[34] Annak tehát, hogy az Iszlám Állam fenyegetést, vagy legalábbis biztonságpolitikai veszélyt jelent Szaúd-Arábiára nézve, jogi-teológiai alapjai is vannak. A kalifátus kizárólagosság-igényéről ld. Hermann, 2015, 25.

[35] Napoleoni, 2015, 112., megjegyezve: „az Iszlám Állam barbárságai és Izrael alapító atyai közötti összehasonlítás visszatetszőnek tűnhet” ugyan, de „a kalifátus szimpatizánsai éppen ebben a fényben látják az új állam küzdelmeit”. (Uo. 83.) Hasonlóan: „Az 1940-es évek végén a zsidók a világ minden részéről Palesztinába sereglettek, hogy szembeálljanak a brit uralommal, •

Az összefüggés ilyen határozott megfogalmazhatóságát illetően azonban figyelembe kell venni, hogy az ide érkező mintegy 12 ezer ember nem egyszerűen „bevándorló”, hanem terrorista harcra jelentkező zsoldos vagy/és dzsihádistá. Egy részük, mintegy két-három ezer ember „Nyugatról” (Európából és Észak-Amerikából) érkezik. Ők feladják otthoni státuszukat a közel-keleti bizonytalanságért és vitathatatlanul szegényesebb életszínvonalért. Komoly társadalomlélektani probléma, hogy ezt vajon miért teszik, hiszen nekik eleinte bizonyára csak homályos fantáziaképük van az egykor hatalmas kalifátusról. Hamarosan átesnek azonban egy „decivilizációs” folyamaton, ami egyben a viselkedés „brutalizációja” is,^[36] s ez felerősítheti a fantáziatartalmakat. Az új „állam”-alapítók tettei csakis egy ilyen komplex – egyszerre politikai és lélektani, vallásjogi és teológiai – megközelítésben lesznek érthetőek.

Az „egykori kalifátus helyreállításaként” értelmezett állam mint legitimációs háttér és eszköz egy másik kontextusban is komplex problémákhoz vezet. Egy ilyen intézmény ugyanis – amint arra Csicsmann László utalt – még akkor sem tekinthető klasszikus (európai) értelemben vett államnak, ha a nevében szerepel is az állam szó. Egy ilyen entitás ugyanis – bár területeket szerez – nem a territorialitás logikája szerint működik. A területszerzés csak egy távlati elvi cél – az egész világ meghódítása és a „béke földjévé” (*dár al-izlám*) való átalakítása – elérésének az eszköze. Vagyis a legitimáció tovább mutat és tovább is megy a jelenlegi helyzeten. Az ISIS ezért formál igényt minden muszlim vezetésére, ideértve az Európába érkező menekülteket is.

AZ ISIS ISZLÁM JELLEGE ♦ Sokan nemcsak az ISIS állam mivoltát vitatják, hanem iszlám jellegét is.^[37] Ezt többféle alapon teszik. Egyrészt arra mutatnak rá, hogy a név megtévesztő kizárólagosságot sugall. Az iszlám hit és egyház számos országban – jelenleg a Föld 59 államában – játszik jelentős szerepet. Négy „iszlám köztársaság” létezik (Afganisztán, Irán, Mauritánia, Pakisztán), és van egy „hásimita királyság” is (Jordánia), melynek az állam nevében is megjelenő

- és visszaszerezéék őseik földjét. ... Ahogy a zsidók számára az ősi Izrael volt az ígéret földje, úgy a muszlimoknak a kalifátus jelentheti az ideális államot... A zsidók megalkották az ősi Izrael modern változatát, amely tárt karokkal várja a világ zsidóit. Hasonlóképpen, az Iszlám Állam is elkötelezetten építi az iszlamista államot a 21. század szunnitái számára – legalábbis ez az, amit a propaganda állít”. (Uo.)

[36] E brutalizációt Norbert Elias írta le és magyarázta a II. világháború során Litvániában harcoló német *Freikorps* (Szabad hadtest, szabadcsapatok) tagjainak vagy a japán katonák körében megfigyelt jelenségek kapcsán. (Elias, 2008.) Ezt gondolta tovább a Közel-Keletre emigráló dzsihádistá harcosok motivációinak társadalomlélektani elemzése kapcsán Elias tanítványa. (Dunning, 2014, 19–33.)

[37] A két minőség együttes vitatására jellegzetes példa az egyiptomi főmufti, Shavki Allam nyilatkozata, aki szerint az ISIS-t a szervezet valódi jellemzői alapján QGIS-nek (*Al Qaeda Separatists in Iraq and Syria*, azaz Iraki és Szíriai al-Kaida Szeparatistáknak) kellene nevezni. Ennek indokát tanácsadója, James Foley lefejezése után egy nemzetközi hírportálnak így adta meg: „Úgy érezzük, nem méltányos az iszlám vallásra nézve, ha az erőszaknak ilyen embertelen módja alapján nevezik el [ezt a szervezetet].” Ld. erről Elshinnawi, 2014.

jelzője Mohammed próféta családjával hozza rokoni kapcsolatba az uralkodót. Az iszlám számos államban államvallás (Irán, Jemen, Omán, Szaúd-Arábia), illetőleg fő, vagy ahogy nálunk mondjuk: többségi vallás (Izrael kivéve a Közel-Kelet csaknem minden állama ilyen).^[38]

Ugyanakkor az *ummán*ak, vagyis az összes muszlimok közösségének – részben a közel-keleti és észak-afrikai térség modern (nemzetállami jellegű) államokra feldarabolt jellege miatt – nincs vezetője. Ez azt is jelenti, hogy nincs olyan mértékadó forrás, amely az Iszlám Állam iszlám jellegét meg tudná ítélni.^[39] Természetesen az iszlám világban is léteznek elfogadott autoritások, akiknek a szava nagy súllyal bír a vallási közösségekben. Ám egyikük sem állította még, hogy az ISIS ne lenne iszlám. Például Ahmed Muhhamad el-Tayeb (az al-Azhar Egyetem korábbi vezetője, 2010 óta al-Azhar nagy imámja) több ízben bírálta ugyan az Iszlám Államot, de sohasem állította, hogy a tagjai ne lennének muszlimok, vagyis nem élt a kiközösítés (*takfir*) lehetőségével. A szaúdi főmufti és az európai imámok (az utóbbiak a 2014 őszén kiadott nyilatkozatuk szerint) lényegében ugyanígy kritizálják az Iszlám Állam tevékenységét és eszközeit, de muszlimoknak tartják a szervezet tagjait. A Kalifátus kikiáltása után ez a helyzet elvileg változhatna, de – mint jeleztem – kérdéses, hogy al-Bagdadi és az Iszlám Állam eleget tesz-e minden olyan feltételnek, amit a muzulmán jog a kalifai pozícióhoz előír.

Az ISIS tevékenységét továbbá (a politikai értelemben vett terrorizmus mellett) vallási értelemben – állítják többen is – nem egyszerűen az iszlám hit dominanciája jellemzi, hanem az iszlamizmus, a szalafizmus és a dzsihádzizmus. Az iszlamizmus az iszlám radikális formája a vallási fundamentalizmus politikai érvényesítésének értelmében. Szembesülve az iszlám civilizációnak a modern világrenden belüli gyengeségével, sok iszlám hittudós és politikus azzal válaszolt a Nyugat kihívására, hogy a vallás ősi, eredeti formáját kereste és keresi ma is, s abban találja meg a hit védelmének eszközeit.^[40] Részben átfedésben van ezzel a szalafizmus, ami a vallási gyökerekhez, s így a Korán szó szerinti értelmezéséhez való szigorú visszatérést és az eredeti tanok szó szerinti betartását jelentette. Európai fogalommal élve ez egyfajta puritanizmus. Az arab világban mintegy száz-kétszáz éve megjelent európai befolyás visszاسzorításaként alakult ki, eredetileg védekező jellegű hit- és gondolatrendszerként, mára azonban

[38] Az iszlámnak az egyes államokban játszott szerepéről ld. Piscatori, 1986. Iránról és Pakisztánról mint iszlám államról ld. Martin, 2000., a régebbi szakirodalomból Noori – Sayed, 1987. A nemzetközi jog és az ún. „9/11” utáni terrorizmus szempontjából ld. Rehman, 2005.

[39] Néha felvetik (ld. pl. Spencer, 2015, 221.), hogy az Iszlám Állam iszlám jellegével kapcsolatos kétely olyan, mintha valaki azt kérdezné, keresztény-e a pápa. Nos, nincs itt hely ennek kifejtésére, de e két dolog azért nem teljesen ugyanaz!

[40] Az iszlamizmusról, különösen az ún. az arab nacionalizmussal összefüggésben ld. Rostoványi, 1998, 132–136. Uo. alapos elemzés az iszlám fundamentalizmusról általában (347–351.; 366–368.) és egyes konkrét formáiról is (351–357.).

lényegében aktív, sőt harcos Nyugat-ellenességgé vált.^[41] Kiegészítése és radikális folytatása a dzsihádismus. A dzsihádis az Isten ügyéért folytatott folyamatos s elkötelezett „küzdelmet” jelent, ami egyfelől a testi és lelki csábításoknak való ellenállást, másfelől az iszlám hit védelmét, sőt fegyveres védelmét jelenti. Ez utóbbi vonatkozásban a terrrorszervezetek is zászlajukra tűzik, sőt az utóbbi időkben elsősorban ezt tekintik céljuknak, s nem fegyveres védelmet, hanem támadást értenek alatta. Ezért a dzsihádot számos nyugati „szent háborúként” értelmezi. A „Nyugat ellen folytatott harc” értelmében először az al-Kaida terrrorszervezet alapítója, Oszáma bin Ládén hirdetett dzsihádot az Amerikai Egyesült Államok ellen.^[42]

Az iszlám vallás és a tolerancia viszonyának megítélésében manapság oly sokféle, egymásnak egyenesen ellentmondó vélemény létezik, hogy áttekintésüket meg sem kísérelhetem itt. Az ISIS tevékenysége azokat erősíti, akik szerint – miközben az alapállítás távolról sem vitathatatlan – az intolerancia magja magában a vallásban, de legalábbis az iszlám itt szóban forgó felfogásában létezik. Az Iszlám Állam ugyanis a lehető legnagyobb mértékben intoleráns más vallások híveivel, elsősorban a keresztényekkel és a síitákkal szemben. A politikailag támogatott hagyományos iszlám hit uralma esetén a más vallásúak a fejadó (*dzsizja*) megfizetése esetén közismert módon szabadon gyakorolhatják a vallásukat. Az ISIS ezzel szemben rendszerint megfizethetetlenül magas fejadót vet ki a más hitűekre, és azt mondja: vagy fizetnek, vagy áttérnek, vagy elpusztulnak.^[43]

[41] A szalafizmus politikai jelentőségéről ld. Napoleoni, 2015, 131–138., aki az európai típusú nemzetállam átvételének kudarcával hozza azt összefüggésbe. Albert Hourani történeti munkájára – *A History of the Arab People* (Cambridge, Harvard University Press, 2003) – utalva azt hangsúlyozza, hogy a 19. században „az arab világ ... lényegében elismerte az európai parlamentáris államok szocioökonomiai és politikai felsőbbrendűségét”, s „a széthulló Oszmán Birodalom romjain megszülető új arab nemzetek (inkább talán: országok) a nyugati politikai struktúra másolásával kíséreltek meg modern államot teremteni”. Ebben az időben a nemzetállam létrehozása „a progresszív muszlimok számára vonzó perspektíva volt”. Amikor – a 19. század végén – „az európai hatalmak lényegében elárulták az arab államokat azzal, hogy a modernizációt brutális gyarmatosítással párosítva exportálták”, olyan folyamatok indultak be, „amelynek végén a szalafizmus xenofób, puritán újjászületési mozgalommá vált. ... A szalafisták az arab világ hanyatlásáért már nem az Oszmán Birodalmat hibáztatják, hanem a külföldi európai hatalmakat: innen ered a nemzetállamok és a modern európai modernitás elutasítása.” (Napoleoni, 2015, 134–135.)

[42] A dzsihádról s annak különböző és változó felfogásairól ld. Rostoványi, 1998, 208–211. A dzsihádis felfogható a muszlim világ és a Nyugat közötti folyamatos versengésként és politikai konfliktusként is; ld. ebben a vonatkozásban Kepes, 2007. A régebbi szakirodalomból ld. még Peters, 1977.; Peters, 1976.

[43] Mivel „az Iszlám Állam felfogása szerint mindenki, aki uralmát ellenzi, Allah uralmát ellenzi, a szervezet által elfoglalt területek szunnita lakosságának is csak két választása van: a teljes behódolás vagy a legsúlyosabb büntetés terhe melletti ellenszegülés. Azok, akiket az IS[IS] eretneknek tekint – beleértve a síitákat, a jazídiket és másokat –, a (szunnita) iszlámra való áttérés vagy a menekülés/üldöztetés között választhatnak, tehát vagy feladják kisebbségi identitásukat, vagy közösségként való túlélésük érdekében elhagyják eredeti lakóhelyüket. Mindkét választás azzal fenyeget, hogy az adott kisebbség léte végleg megszűnik az adott területen.” (Arany – N. Rózsa – Szalai, 2015, 9.)

III. VÁLASZ A KÉRDÉSRE: ÁLLAM-E AZ ISZLÁM ÁLLAM?

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy az Iszlám Állam a „nyugati” politikai fejlődésben létrejött államiság egyes kritériumainak megfelel, míg másoknak nem. Van területe, népessége és viszonylag állandó hatalmi rendszere. E rendszer – bizonyos gazdasági érdekek és politikai akarat érvényre juttatása mellett – egy vallási eredetű archaikus normarendszert érvényesít, s arra törekszik, hogy az iszlám valláshoz igazodó világfelfogásnak megfelelő eszközökkel legitimálja önmagát.

Az államiság két szokásos kritériumának ugyanakkor nem felel meg. Az egyik: nem része az államközi rendszereknek, aminek következménye és jele, hogy nem rendelkezik nemzetközi elismertséggel, s jelenlegi formájában és aktivitásával erre nem is számíthat a közeljövőben. E megállapításhoz célszerű két további kiegészítő megjegyzést fűzni. Egyrészt újra hangsúlyozom: az ún. államelismerés nem feltétele egy politikai entitás államiságának (legalábbis az ún. deklaratív elméletek szerint), de tapasztalati alapon tudjuk, hogy hosszú távon nem létezhetnek olyan valóban önálló államok, amelyeket egyetlen más állam sem ismer el. Megfogalmazásom arra utal, hogy miközben jogi szempontból a deklaratív elméleteket tartom helyesnek, úgy vélem: az államok gyakorlati életében a helyes válasz az államelismerés jelentőségét illetően is valahol a deklaratív és konstitutív elméletek között van (bár nem feltétlenül „félúton”). Másrészt az ISIS-nek vannak „nemzetközinek” mondható kapcsolatai, amennyiben a muzulmán világban széles körű terrorista hálózatot épített ki; kisebb szervezeti egységek folyamatosan leválnak róla, és a Közel-Keleten, Észak-Afrikában, kis mértékben Közép-Ázsia déli részén szétszóródva különböző merényleteket hajtanak végre. Bár nyílt és nemzetközileg elfogadott módon nem működik együtt más államokkal vagy nemzetközi szervezetekkel, „feketepiacinak” mondott üzleti kapcsolatai vannak mind más államokkal, mind nemzetközi gazdasági társaságokkal is. Mindezt röviden úgy fogalmazhatjuk meg, hogy nem tart ugyan kapcsolatot más államokkal, de – a nemzetközi jogi feltételek elfogadása esetén – erre képes volna (s ennyiben a szó szoros értelmében vett montevidói kritérium az ISIS esetében irreleváns). Minthogy azonban nem fogadja el a nemzetközi jogot, ezért nem számíthat – s nem is törekszik – elismerésre. Komplex probléma, hogy milyen hosszú távon tartható fenn ez a helyzet.

Az államiság általános (s ezért szokásosnak is mondható) – bár az államelmelleti szakirodalomban kétségtelenül hallgatólagos – másik kritériuma, melynek az ISIS nem felel meg, a következő. Hatalmi szervei tevékenységében nem figyelhető meg a formális jogszerűségnek az a minimuma, amit egyebek mellett a tartós uralmakra jellemző kiszámíthatóság és a politikai erőszak-alkalmazás esetén is elvárt, legalább minimális szintű humanitás szokott kifejezni. Vagyis a jelekből arra következtethetünk, hogy az ISIS-nek nevezett hatalmi szervezet működése nem csupán az európai hagyományok szerinti jogi eszményektől áll távol, de egyáltalán semmiféle, a jog általános eszméjéhez köthető követelménynek sem tesz eleget.

A fenti két kifejezés („tartós uralmakra jellemző kiszámíthatóság” és „a politikai erőszak-alkalmazás esetén is elvárt legalább minimális szintű humanitás”) közül az utóbbi, mely kétségtelenül sokféleképpen értelmezhető, némi magyarázatot kíván. Egy példával világítom meg, hogy mit is értek e minimumom. Mint ismeretes, az emberek a lehető legváltozatosabb módon szokták meggyilkolni egymást, sokszor tömegesen is, és nincs olyan széles körben elfogadott általános jogi eszmény vagy jogelv, amely minden körülmények között tiltaná az emberi életek kioltását. Az azonban kijelenthető, hogy az emberi lények vak-tában történő, válogatás nélküli legyilkolásának tilalma olyan általánosan elfogadott tilalom (talán így is mondhatjuk: olyan „természetjogi” vagy emberi jogi minimum-követelmény),^[44] amelynek minden politikailag szervezett közösségben eleget kell tenni ahhoz, hogy azt államnak tekintsük. Ebben az egyszerű értelemben e tilalom természetjogi elvnek tekinthető.

Mindezek alapján azt állítom, hogy e sorok írásakor (2015 nyarán) az ISIS az „államok” és a „nem államok” közötti, átmeneti fogalmi térben helyezhető el, mint államtöredék szerű entitás.

AZ ÁLLAMTÖREDÉKEK ÉS TÖREDÉKÁLLAMOK ♦ De mi az az államtöredék szerű entitás? – kérdezheti bárki? Közismert, hogy az „államok” és a „nem-államok” között átmeneti állapotok és fokozatok léteznek. Az ide sorolható jelenségek besorolása gyakran vitatható. Ilyen viták a fokozatos átmeneteket tartalmazó skálák velejárói. Ahhoz hasonló probléma ez, mint az abban való állásfoglalás, hogy – egy bölcs jogfilozófus, H. L. A. Hart híres példájával élve – kopasznak nevezhető-e az a férfi, akinek csak néhány hajtincse van.^[45] S amint nem tudjuk pontosan megmondani, hogy hol a határ a „kopasz” és a „nem kopasz” között, úgy az „állam” és „nem állam” közötti átmenet formáit sem tudjuk minden esetben patikamérleg szerű pontossággal^[46] megjelölni.

Ebben az átmeneti térben mindazonáltal két jelenségtípust meg tudunk különböztetni. Az egyik az államtöredék,^[47] a másik az „államtöredék szerű entitás”. Mivel ez az utóbbi kifejezés meglehetősen esetlen, afféle neológus módjára próbaképpen töredékállamoknak nevezem őket. Az utóbbi csoportba azok a keletkező és megszűnő államok sorolhatók, amelyek még vagy már nem államok,

[44] A természetjogi minimumról ld. Hart, 1995, 224–231.

[45] Ha valakinek egyáltalán nincs haja vagy csak pár szál haj van a fején, azt nem habozunk kopasznak nevezni, de ki tudná megmondani, hány szál hajjal vagy hány tincsel kell rendelkeznie valakinek ahhoz, hogy ne legyen az? (Vö. Uo. 14.)

[46] A tanult embert az jellemzi, hogy minden dologban olyan fokú szabatosságot kíván, amelyet a dolog természete megenged – olvashatjuk Arisztotelésznél (vö. Nikomakhoszi etika, I. 1.). Intelmét komolyan véve be kell érnünk azzal, hogy azt mondjuk: amint (a fenti példában) a két szélső pont között létezik „majdnem kopasz” és „még nem kopasz”, úgy az államok és a nem-államok világa között is valahol ott van a „még nem állam” és a „már majdnem állam”.

[47] Az államtöredék [*Staatsfragment*] fogalmát Georg Jellinek vezette be az államelméleti szakirodalomba. (Jellinek, 1900., 1914, 647–660.) A hazai szakirodalomban a fogalomról ld. Takács, 2011, 8–11.

de azok voltak, és lehet, hogy azzá válnak. Az államtöredékek és a töredékállamok csak hozzávetőlegesen különböztethetők meg.

Az államtöredék esetén a közjogi struktúra részleges vagy egyenesen hiányos; ezért – az államfő nélküli államok stb. mellett – bizonyos feltételek megléte esetén ide sorolhatók az egyes államok speciális jogállású „külső tartományai”, gyarmatai vagy függő területei is. A töredékállam ezzel szemben közjogilag azért részleges, mert születőben vagy megszűnőben van, vagyis olyan folyamatosan változó hatalmi entitás, amely valójában már vagy még nem állam. A két csoport különválasztását több szempont is indokolja. Az egyik, hogy az államtöredékek a töredékállamoknál nagyobb mértékben megfelelnek az államiság szokásos kritériumainak, melyeket például az ún. montevideói egyezmény, más nemzetközi megállapodás vagy valamilyen tudományosan megalapozott elmélet rögzít. Bár a kritériumoknak való megfelelés nagyobb mértékű, ez az államtöredékek esetén sem teljes. Egy másik, hogy az államtöredékek státuszával kapcsolatos nemzetközi viták a töredékállamok státuszával kapcsolatos vitáknál szerényebbek, kevésbé intenzívek vagy szűkebb körűek, miközben a „vitatott státusz” természetesen ezeket is jellemzi. A töredékállamok intenzívebb vitatottságának oka nyilvánvalóan az, hogy az erőszakkal összefüggő hatalmi elemeknek a közjogi-szervezeti kérdéseknél jóval nagyobb szerepe van létezésükben.^[48]

Az ezen átmeneti térben elgondolt politikai-hatalmi szervezeteket a szakirodalomban természetesen nem nevezhetjük államnak. Minthogy azonban az ISIS nevében szerepel az „állam” (الولاية, *al-Dawla*) szó, állam mivoltát megkérdőjelezők vagy teljes mértékben tagadók számára külön – néha bosszantó – odafigyelést igényel annak folyamatos jelzése, hogy a név ellenére itt mégsem államról van szó. E jelzés állhat a „terrorszervezet” szó valamilyen kontextusban való megtartásában (ezzel a módszerrel éltem én is e tanulmány első mondatában), vagy a név gyakori, esetleg rendszeres idézőjeles írásmódjában. Ez utóbbi esetben azt feltételezzük, nem teljesen megalapozottan, hogy az „Iszlám Állam”-nak más a jelentése, mint az Iszlám Államnak, s a két jelentést illetően egyetértés létezik. A gyakori idézőjel-alkalmazás ráadásul zavarhatja a kommunikációt (a címet kivéve ezért nem alkalmaztam ebben az írásban),

[48] E két kategóriát a következő példákkal szemléltetem, megjegyezve, hogy az egy államelméleti kategóriába sorolható entitások nemzetközi jogi státusza meglehetősen különböző is lehet. 2015 nyarán államtöredéknek tekinthető pl. Tajvan, a (már majdnem állammá vált) Palesztin Autonóm Hatóság, valamint (elnevezése és eldöntött jövője ellenére is) Hongkong és Makaó. Ugyanakkor töredékállam – ugyancsak példaként sorolva néhányat – Abházia, Hegyi-Karabah és a Dnyeszter menti Köztársaság, valamint Nyugat-Szahara, s esetleg még Dél-Oszétia is. Egyes esetekben (mint pl. Észak-Ciprus) érdekes viták tárgya lehet, hogy azt vajon államtöredéknek vagy töredékállamnak minősítsük-e. Kis túlzással ideiglenes töredékállamnak mondható az ukrán válság idején létrejött három hatalmi központ is: a Donyecki, a Harkovi és a Luhanszki Népköztársaság. Ismertebb régebbi államtöredék Danzíg Szabad Állam, ismertebb régebbi töredékállam pedig (melyből végül is nem lett állam) Csecsenföld, a boszniai Szerb Köztársaság (1992–1995) és (a valamikor létezett, de megszűnt) Tibet, valamint a (részben létrejött, de rögtön más állam részévé vált) Krími Köztársaság.

mert vagy a szerzői bizonytalanság jele, vagy többértelműséget sugall azzal, hogy sejtelmesen utal valamire, ami egyértelműen is kezelhető. Ám az sem volna szerencsés, ha a kommunikáció során mindig hangsúlyoznánk, hogy itt egy nem-államról van szó, például így fogalmazva: „Az Iszlám Állam nem-állam katonái lerombolták a palmürai oroszlánszobrot...” vagy: „Az iszlám nem-állam területén egy *saría* bíróság döntése nyomán már megint lefejeztek valakit...” stb.

Másfelől az ISIS-re nem használhatjuk azokat a semleges, vagy annak tűnő, nem-államokra utaló kategóriákat sem, amelyek nem jelenítik meg valahogyan rendkívüli vonásait: átmeneti voltát, terrorista eredetét és jellegét stb. Vagyis az Iszlám Állam nem „nemzeti felszabadítási mozgalom”, harcosai nem „népfelkelők”, de még csak nem is „felkelők”^[49] stb.

Tetézi a nehézséget, hogy az államelméleti szempontból viszonylag adekvát-nak mondható fogalmak (az államtöredék, töredékállam) nem honosodtak meg a publicisztikában, a publicisztikában használt fogalmak pedig (lásd alább) az ISIS vonatkozásában nem mindig tekinthetők pontos vagy lényegyet kifejező plasztikus kifejezésnek. Talán ez a nyelvhasználati nehézség is hozzájárult ahhoz, hogy az „Állam-e az Iszlám Állam?” kérdése immár egy éve újra és újra felvetődik, de elméleti szempontból csak döcögős válaszokra^[50] lel.

A publicisztikában e köztes jelenségeket öt különböző fogalommal, ill. kifejezéssel szokták megnevezni. (Közülük egyesek – miközben másokat a publicisztika vett át a tudományból – átkerültek a tudományos szakirodalomba is.) Ezek a *shell state*, a pszeudoállam, a protoállam, a *de facto* állam és a *quasi state*. Az elsőnek és az utolsóknak nincs szabatos magyar nyelvű megfelelője. Az utolsó kettőt a nemzetközi jogi szakirodalom is ismeri, mely sajátos terminus technikusként mindezek mellett használja még a *nasciturus* állam kifejezést is. Ezek alkalmazhatósága kapcsán a következőket jegyzem meg.

[49] 2014-ben pl. egy hazai elemzés „szunnita szélsőségesekből álló felkelő-csoport”-nak nevezte az ISIS-t. (Etl, 2014, 1.) E kifejezés alkalmazásának a normatív politikai gondolkodás terére eső következményei, hogy a nemzetközi jogikat már ne is említsem, akár meghökkentőnek is mondhatók.

[50] A szerzők széles körű és megbízható tárgyi ismeretei ellenére is ilyen „elméletileg döcögős” válaszként értékelhető pl. Arany – N. Rózsa – Szalai, 2015, 4-5. megoldása. Itt ilyeneket olvashatunk: „úgy tűnik, hogy az elnevezés ellenére az Iszlám Állam nem kíván az államok nemzetközi rendszerébe »besimulni«, hanem a maga kalifátus-koncepciójával egyfajta protoállami mintára létrehozott entitást akar mintegy posztállami, az államiságot meghaladó politikai/közigazgatási egységként feltüntetni és univerzális célként kitűzni”. (Uo. 5.) De hát mi az – kérdezhetjük meglepődve –, hogy „posztállami”? Ugyanígy: „A nemzetállamok alkotta nemzetközi közösségi elismerése helyett azonban a nem állami tényezők között egyre nagyobb elismerésnek örvend: Szíriában, Líbiában, Pakisztánban egyre több csoport teszi le a »hűségesküt« az Iszlám Államnak”. (Uo.) De hát a „hűségeskü” – vetődhet fel bárkiben – nem „államelismerés”, s nem is egyenértékű azzal. Az ilyen válasz persze még mindig jobb, mint a kérdés felvetésének elutasítása. Ez utóbbiról ld. pl. Szekeres, 2015. „Az Iszlám Állam – olvashatjuk itt – nem állam, nem dzsihád és nem iszlám” – fogalmazott az egyik előadó, majd így folytatta: „ezeket a terroristákat saját világuk sem fogadja el, az ISIS csupán egy sikeres terrorszervezet, amely azért létezik, mert a nemzetközi politika hagyja.”

Az Iszlám Állam esetén gyakran használják a *shell state* kifejezést, amit magyarra pszeudoállamként fordítanak,^[51] mert a szó szerinti jelentések – vázálam (esetleg államváz), kéreg- vagy héjállam (esetleg államhéj) – szinte teljesen üresnek, jelentés nélkülinek tűnnek nyelvünkben. Az idegen nyelvű szakirodalomban a kifejezés (*shell state*) használata nem egységes, mert egyrészt a bűnözők és korrump hivatalnokok által irányított államra, másrészt a gyenge, hatékonyan cselekedni képtelen államra szoktak utalni vele. Igaz ugyan, hogy az ISIS vezetői a nyugati felfogás alapján „bűnözők”, de a „gyenge” és „nem hatékony” leírás egyáltalán nem vonatkoztatható erre az alakulatra, s – mint már említettem – vélhetőleg a korrupció sem jellemzi szervezetüket. A *shell state* kifejezés ráadásul eredetében egy konkrét afrikai államhoz, nevezetesen Nigériához köthető,^[52] s ráadásul olyan értelemben, amely az Iszlám Államra egyáltalán nem vonatkozik.

A publicisztikában néha önállóan is használják a pszeudoállam kifejezést, amivel az ISIS állami jellegének „látszólagos” és „hamis” voltára, állítólagosságára utalnak. A probléma ezzel az, hogy akivel szemben az ISIS fellép, az e hatalmat egyáltalán nem tartja állítólagosnak vagy látszólagosnak. Ha ettől eltekintünk, a kifejezés önmagában azért nem meglepő, mert azt jelzi, s ez helyes is, hogy az ISIS „olyan, mintha” állam lenne, ám mégsem az. Hátránya viszont, hogy a pszeudoállam kifejezés a tényleges nyelvhasználatban rendszerint olyan evolúciós kontextusban bukkan elő,^[53] amely azt sugallja, hogy előbb-utóbb, elkerülhetetlenül állammá válik.

Alkalmilag felbukkan még az ISIS-szel összefüggésben a protoállam („előállam” vagy államkezdemény) szó, ami az ókori világ történéseinek, pontosabban az ún. elsődleges államkeletkezés elméleteinek nyelvéből származik. A történészek az évezredekkel ezelőtti kezdetleges, kialakulófélben lévő államokra utalnak vele, amelyek már integrálnak bizonyos embercsoportokat. A protoállamnak nevezett, többnyire fegyveres erővel rendelkező szervezetek koordinálnak, gátakat építenek, adót szednek, sőt vallási és szociális intézményeket is működtetnek, de hatalmuk még nem intézményesült. Az ilyen rendszerek természetesen nem rendelkeznek nemzetközi elismertséggel sem, hiszen a (modern) államok nemzetközi rendszerének létrejötte előtti időből származnak. A szó ugyanakkor ugyanazt sugallja, mint az evolúciós keretben értelmezett pszeudoállam: azt, hogy előbb-utóbb állam lesz belőle, már ha vezetői nem rontanak el valamit.

[51] Ld. pl. Napoleoni, 2015, 54. (fordítói jegyzettel), 71., 74., 189.

[52] A *shell state* kifejezést a nigériai emberi és környezetvédelmi jogász, Oronto Douglas használta először. Douglas – az ugyancsak nigériai Kayode Soremekun nyomán, aki szerint „A nigériai kormányknak nincs hatalma ... a hatalom az olajvállalatok kezében van” – egyszer így fogalmazott: „A nigériai állam csak egy váz [*shell*], és a Shell [ti. a Royal Dutch Shell nevű multinacionális társaság] a nigériai állam”. (Ld. erről Omeje, 2006, 48.)

[53] Nálunk pl. a marxista államelméletben, ahol azt az államalakulás egyik módja „szükségszerű előzményének” és „kiinduló állapotának” tekintik; ld. pl. Szilágyi, 1997, 4–6.

A hatalomgyakorlás tényére fókuszál a tudományos szakirodalomban is elfogadott és a publicisztikában is használt *de facto* állam (angolul: *de facto state*) kifejezés is. A nemzetközi jogi szakirodalomban a nyers erőn – nem pedig az erő és a jogszerűség valamilyen kombinációján – alapuló, nemzetközi jogi elismerést nélkülöző, de viszonylag tartósabb hatalmi rendszereket írnak le.^[54] Elvileg ez jól illik az Iszlám Államra (az imént említett öt kifejezés közül ez áll legközelebb hozzá), bár annak dinamikája miatt talán nem elég pasztikus.

Ide tartozik, hogy vannak szerzők, akik fogalmilag is meg kívánják őrizni az itt szóba jöhető jelenségek átmeneti jellegét, s ezért államtüredékek egy részére a *quasi*-állam (kb. látszólagos állam, „mintha” állam, „már-már” állam) terminust használják;^[55] az ISIS-szel összefüggésben azonban ezzel még nem találkoztam. Ennek talán az az oka, hogy a *quasi*-államnak minősített jelenségek – szemben a *de facto* államokkal – a tényleges hatalomgyakorlást illetően nem teljesen sikeresek, miközben nemzetközileg valamilyen elemi szinten elismertek (például megfigyelői státuszt kaphatnak nemzetközi szervezetekben).

Végül jelzem, hogy a nemzetközi jogi szakirodalom alkalmasint használja a *nasciturus* állam (születő félben lévő állam) fogalmát, amely olyan keletkezőben lévő, de még meg nem született államot jelent, amely – ha létrejön – azt legitím módon teszi majd. James Crawford például a Palesztin államra alkalmazta,^[56] azt jelezve ezzel, hogy egy ilyen államnak mintegy „várománya” van a későbbi elismerésre. Az elnevezéshez persze már 1990-ben hozzátette: ahhoz, hogy a Palesztin államot ilyen várományosnak tekintsék, minden oldalon államférfiúi bölcsességre, s a régióban található más népek és államok jogainak tiszteletben tartására van szükség, valamint hogy „a jogi fogalmak manipulálása valószínűleg nem mozdítja elő a dolgokat”.^[57] A fogalom egyébként egy régi jogelvnek (*nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodis eius quaeritur*: a születendő már megszületettnek tekintendő, ha az ő érdekeiről van szó) a nemzetközi kapcsolatokra történő alkalmazását jelenti. Elterjedése a népek önrendelkezési jogával és a gyarmati felszabadítási mozgalmakkal állt kapcsolatban, sőt, mintegy a szóban forgó népek és mozgalmak részleges nemzetközi jogi jogalanyiságának elismerése volt. Ezért is nyilvánvaló, hogy az ISIS semmilyen vonatkozásban nem tekinthető *nasciturus* államnak.

[54] A *de facto* államokról általános áttekintésként és számos – néhány esetben vitatható – egyedi eseteleírásért ld. Bahcheli – Bartmann – Srebrnik, 2004. Konkrét, bár aktualitását veszített közel-keleti elemzésként ld. Gunter, 1993, 295–319.

[55] A téma már-már klasszikus áttekintése Jackson, 1990.

[56] Crawford, 1990, 307–313.

[57] Uo. 313. „E szavak több mint húsz év elteltével semmit sem veszítettek élükből” – jegyezte meg tanítványa 2015-ben. (Ronen, 2015, 247.)

Ha a fenti fogalmakat tudományági jelentés, szóhasználat vagy „jelleg”, bizonyos esetekben inkább csak „jelentésárnyalat” szerint kezeljük, az imént jelzett összefüggések a következő ábrán mutathatók meg.

Ábra: Az „államok világa” és az „államnak nem tekinthető jelenségek világa” közötti átmeneti jelenségek „tudományági” jelleg szerint

A fogalmak és terminusok pontos határait – amint azt fentebb jeleztem, s talán az ábráról is leolvasható – nem lehet teljesen pontosan és véglegesen kijelölni. Például: jogi megközelítésben, amint az az ábrán látható, az „államok” és a „nem államok” között nincsenek átmeneti vagy köztes kategóriák (valami jogilag vagy állam vagy nem), az „államtörödék” terminusnak azonban, melyet tudományági szempontból államelméletinek minősítettem, lehet részben jogi jelentést adni. Az ilyen és hasonló fogalmi bizonytalanságokra tekintettel neveztem fentebb az Iszlám Államot „államtörödék szerű entitásnak”, majd törödékállamnak, s állítom továbbra is, hogy jelenleg (2015 nyarán) az olyan terrorszervezet, amely állammá kíván válni, az állami létezéshez szükséges feltételek közül néhány feltételt teljesített, míg másokat nem. A törödékállami létezéshez szükséges feltételeknek mindazonáltal megfelel.^[58] Egy törödékállam ugyanakkor természetesen még akkor sem állam, ha a nevében szerepel is az állam szó.

[58] Az Iszlám Állam államiságának megítélésékor egy további szempont lehet, hogy milyen időben létezőnek tartjuk azt: attól ugyanis, hogy a mi, „európai” („modern”) kronológiai időnkben létezik, még nem következik, hogy „kulturális ideje” is megegyezik a miénkkel. Ha valaki úgy véli, hogy az ISIS teljes mértékben egy másik kultúrába tartozik, és semmi köze a vesztfáliai paradigma fogalmával jelzett államrendszerhez, amivel e sorok írója nem feltétlenül ért egyet (ld. e tanulmány végét), akkor azt nem a modern államfogalom rácsózatán „átpréselve” kellene értelmeznie, hanem az ezer évvel ezelőtti iszlám uralmi berendezkedésekkel kellene összevetnie. Erre nyilvánvalóan nem vállalkozhatok.

OKOK ÉS KÖVETKEZMÉNYEK (TOVÁBBI KÉRDÉSEK) ♦ Az utolsó szempont, amit fel kell vetnünk, hogy ha az ISIS jelenleg az „állam” és a „nem-állam” közötti köztes térben helyezhető el, akkor vajon lehetséges-e az, bármilyen értelemben is, hogy folytatódik az elmúlt másfél évben megfigyelhető trend, s állammá válik. Elvontabban fogalmazva: lehetséges-e az, hogy egy terrorista szervezet állammá váljon? E kérdés, megvallom, kicsit félrevezető, hisz – mint említettem – volt már példa erre. Igaz, csak egy esetben. Ám ha egyszer már megtörtént, akkor lehetséges. Ezért a fenti kérdést így fogalmazhatjuk át: megismétlődhet-e ez az Iszlám Állam (ISIS) esetében is? Jelenleg, 2015 nyarán számomra úgy tűnik, hogy – figyelemmel a mai terrorista szervezetek jellegére, illetőleg az iszlám világ és a terrorizmus összefüggéseire,^[59] s számolva a hagyományos politika területére lépő terrorszervezetek terrorista jellegének eltűnésével vagy mérséklődésével is – nincs olyan elvi vagy elméleti megfontolás, ami a jövőre vonatkozóan kizárná ezt a lehetőséget. Ez persze csak „lehetőség”, s az annak létrehozásához szükséges feltétellel még nem állítom, hogy e lehetőség megvalósítását helyes lenne előmozdítani. Azt viszont igen, hogy a lehetőségben – amint azt Arisztotelész óta tudjuk – mindig benne van a valósággá válás esélye.

Azt a kérdést, hogy miként viszonyulunk az Iszlám Állam „teljes értékű” vagy „valódi” államként való létrejöttének lehetőségéhez, vagy ahhoz, hogy legalább előrébb léphet az államok és nem államok közötti fokozatok skáláján, szerintem elsősorban az ISIS eddigi kialakulásának okairól és lehetséges jövőbeli következményeiről alkotott elgondolásaink függvényében válaszoljuk meg. Ennek az írásnak nem célja e probléma szisztematikus feldolgozása; de nevesíték itt öt, ezzel kapcsolatos problémakört. Ezt annak érdekében teszem, hogy megmutassam: a fenti kérdést (valósággá válhat-e egy lehetőség) milyen bonyolult összefüggések rendszerében mérlegeljük.

- 1.) Ilyen például a nyugati nagyhatalmak – elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – által mintegy száz éve létrehozott közel-keleti, majd a kicsit később kialakított és más nagyhatalmak által is befolyásolt észak-afrikai államrendszer léte. Ennek két legfontosabb és legérzékenyebb, s az Iszlám Állam vonatkozásában közvetlenül is érinthető konkrét eleme egy Irak és Szíria nélküli, de egy eddig nem létezett kurd állammal kiegészített Közel-Kelet víziója. Lehetséges-e?, szükséges-e? és így tovább. Ezen általános vízió megítélése mellett olyan aktuális kérdések is idetartozhatnak, mint

[59] A terrorizmus és az iszlám világ kapcsolatáról áttekintő jelleggel ld. Rostoványi, 1998, 358–368. Pl. a Nyugaton „sommásan terroristának nevezett iszlám fundamentalista szervezetek” tevékenysége – olvashatjuk – „az esetek jelentős részében igen sokrétű [...], s a fegyveres harc – jóllehet ez a »leglátványosabb« és Nyugaton ez kapja a legnagyobb publicitást – a teljes tevékenységnek csak egy kis szegmensét jelenti, a terror pedig ennek egy kis része csupán. [...] A Hamász például iskolákat és orvosi létesítményeket tart fenn, egy sor sportlétesítményt üzemeltet. Mértékadó becslések szerint teljes bevételeinek csupán mintegy 5%-át fordítja fegyveres tevékenységre, a többi 95%-ból szociális, karitatív tevékenységeket finanszíroz”. (Uo. 364.)

az Amerikai Egyesült Államok által vezetett szövetség „iraki háborújának” (az ún. második öbölháborúnak; 2003–2010) az értékelése, valamint az e szövetség katonai sikereit követő „iraki államépítés” (demokratizálás, föderalizálás, „báosztalanítás”; 2006–2014) csaknem teljes kudarcának elemzése.

- 2.) Aki a következményeket mérlegeli, annak át kell gondolnia néhány államelméleti és nemzetközi jogi kérdést is. Így például azt, hogy a válságba került, kudarcot vallott vagy „bukott” államokkal (*failed states*) rendszerint együtt járó anarchiák vajon szükségszerűek-e vagy kontingensek, s hogy konkrét esetekben teljesíthetők-e az anarchiákat kísérő humanitárius katasztrófák elkerülésének nemzetközi jogi, politikai és katonai feltételei. E körben szoktuk mérlegelni egyes területek nemzetközi igazgatás alá vonásának költségeit vagy az ún. humanitárius intervenciókat követő állapotokat is.^[60] Felvethető továbbá, hogy alkalmazható-e az adott esetre az ENSZ Alapokmánya, amely az államok számára tiltja az erőszakot és az erőszakos területszerzést. E problémakörben olyan aktuális kérdések is felvetődnek, mint az Európáig is eljutó népességkiáramlás, migráció és menekülési hullám minden következményükkel együtt.
- 3.) Súlyos kérdés az is, hogy az újkori európai fejlődésben kialakult és általánosan elterjedt politikai eszmék s az azoknak megfelelő társadalom- és államszervezési modellek milyen szerepet játszottak – illetőleg játszhatnak a jövőben – a muzulmán világban. Mindenekelőtt a demokrácia és más autoritás-formák viszonyának problémái tartoznak ide,^[61] egészen az olyan konkrétumokig, mint például a következő három kérdés: Összeegyeztethető-e az iszlám és a demokrácia?^[62] Az „arab tavaszról” vajon miért lett „muzulmán ősz”? A régi (a mi fogalmaink szerint részben „szekularizáltak” nevezhető) diktatúrák, mint például Irak, Szíria és Líbia miért voltak képesek a mainál hatékonyabban biztosítani a térség stabilitását és az ott élő népesség biztonságát.^[63]
- 4.) További probléma, hogy az újkori európai fejlődésben kialakult „modern állam” strukturális modelljei (például állam és egyház viszonya, a törvényhozás, kormányzás, ítélkezés szervezeti elkülönítése és kiegyensúlyozása stb.) –, melyeket az elmúlt kétszáz évben a „Nyugat” valamilyen módon és mértékben átvitt, vagy legalábbis igyekezett átvinni a Közel-Keletre,

[60] A problémával kapcsolatban általános áttekintésként ld. Taylor, 2013.; a hazai szakirodalomból Halász, 2014. A nemzetközi igazgatás egyes kérdéseiről Uo. 20–28., 56–87., 112–131. A humanitárius intervenció kérdéseiről ld. Sulyok, 2004.; Lamm, 2006, 63–77.

[61] E problémakörhöz ld. Csicsmann, 2008.; *Authoritarian Upgrading? The Role of Islamist Movements in the Arab Spring*, 2013, 297–316. (valamint Grotius. 2014. 07.17. <http://www.grotius.hu>, ezen belül: doc/pub/AWSIBB/2014-07-27_csicsmann_the-role-of-islamist-movements-in-the-arab-spring.pdf.)

[62] Ld. erről Rostoványi, 1998, 294–305.; Csicsmann, 2008, 175–204.

[63] A problémakör általános áttekintéséről legújabb (megjelenése ideje okán ezen íráshoz felhasználni nem tudott) hazai szakirodalomként ld. N. Rózsa, 2015. *Az „arab tavasz – muzulmán ősz” metaforikus kifejezésekről* ld. Rabi, 2013, 254.

Afrikára, Dél-Amerikára és (részben) Ázsiára – alkalmasak-e egyáltalán az ott formálódó társadalmak integrálására és céljainak politikai megfogalmazására.^[64] Ez a szempont azért különösen fontos, mert elvezet annak a kettős koordinátarendszernek a felismeréséhez, amely a közel-keleti társadalmakat jellemzi, és amit sokan figyelmen kívül hagynak. „A Nyugat képtelen megérteni – fogalmazott Rostoványi Zsolt – az iszlám világban meglévő kettős »koordinátarendszert«, kettős struktúrát, amelyben »egymás mellett léteznek a külvilág intézményi áramkörébe tökéletesen adaptálható hivatalos diplomáciai apparátusok és azok a paraetatikus döntési struktúrák, amelyek többnyire érthetetlenek a nyugati partnerek számára és amelyek nem integrálódnak a nemzetközi intézményi hálózatba«. E régió országai általában két külön síkon mozognak: az egyik »játékszabályai« megfelelnek a nemzetközi jognak és a nemzetközileg elfogadott normáknak, a másikéi viszont nem, ez utóbbi síkon alkalmazott szabályok viszont általában megfelelnek az adott civilizáció és kultúra hagyományos értékrendjének. A Nyugat ez utóbbival nem tud – esetenként nem is akar – mit kezdeni, nem is akarja megérteni, mert leginkább ez felel meg politikai céljainak. Ezért gyakorta saját nézőpontjából és saját érdekeit nézve érthető, mégis olyan túlzó és leegyszerűsítő kategóriákat alkalmaz, mint például a »terrorista állam«.^[65] Egy terrorista vagy terrorista gyökerű állam a nyugati nézőpontból – kissé kiélezetten fogalmazva – „bűnben fogant”, de legalábbis jogtalanság révén keletkezett, és „bűnben leledzik”, azaz a jogszerűség fentebb jellemzett minimuma nélkül létezik, tehát nem állam. Ha a „kettős koordinátarendszer” másik rendszere az előbbitől teljesen függetlenedik, e feltételektől könnyen eltekintenek.

- 5.) S minthogy egy állammodell mögött identitásteremtő eszmei tényezők is állnak, az is megkérdendő, hogy a Közel-Keleten és Afrikában miféle önazonosságot teremtő mechanizmusok állnak – az európai fejlődésből ismert egyik legfontosabb identitásképző tényező, a „nemzet” helyett – az ott kialakított-kialakult „modern államok” mögött.^[66] Összefügg ez azzal is, hogy vajon az etnikum, a nyelv vagy inkább a vallás adja-e meg e társadalmak tagjainak önazonosságát? S ha az utóbbi, az milyen következményekkel jár az államra nézve?

[64] Az állam és egyház viszonyát illetően érdemes felidézni, hogy „az iszlámban eleve értelmetlen a »vallás és politika«, illetve az »állam és egyház« viszonyának taglalása...”, s hogy „az iszlám államelméletekben „...az egyes [állami] funkciók nincsenek egyértelműen és konkrétan behatárolva”. (Rostoványi, 1998, 34., 189-190.) A kérdésről ld. még Csicsmann – Dévényi – N. Rózsa – Najat – Paragi – Rostoványi, 2010.

[65] Rostoványi, 1998, 365. A jelzett helyen a szerző B. Badie és M.-C. Smouth *Le retournement du monde. Sociologie de la science internationale* (Párizs, FNSP-Dalloz, 1995) című munkájából idéz.

[66] A közel-keleti államok identitásproblémáiról ld. N. Rózsa, 2005, kül. 27-181. Az ún. „identitás nélküli” államok (Szíria, Irak, Líbia) társadalmairól, a muzulmán vallás (kisebb részben, s pl. Egyiptom vonatkozásában a kereszténység) identitásképző szerepéről, a „jordán” (már ha van ilyen) és palesztin identitásról, a „libanoni identitásról”, a berberekről, a kurdok és más népek identitásáról az államépítéssel összefüggésben ld. Christie – Masad, 2013.

Nos, számomra úgy tűnik, hogy az Iszlám Állam valódi államként való létrejöttének lehetőségét vagy lehetetlenségét az ilyen kérdésekre adott válaszaink függvényében mérlegeljük.

Azt a kérdést tehát, hogy az Iszlám Állam valódi állam lesz-e, vagyis a fentebb említett lehetőség ténylegesen megvalósul-e akár a közeli, akár a távolabbi jövőben, a tudomány eszközeivel nem tudjuk megválaszolni. Mint a jövőre vonatkozó kérdésekre általában, erre is csupán annyit tudunk – Hegellel szölvé – mondani, hogy „Minerva baglya csak a beálló alkonyat kezd meg röptét”,^[67] vagyis a biztos tudás az ilyen dolgokban csak utólag érkezik. Ám a bagoly hasonlat itteni felidézése nemcsak retorikai fordulat. Ez esetben ugyanis egy közvetett összefüggésre is utalhatunk vele. A filozófiai szakirodalomban azt mondják, hogy Hegel azért utasította vissza a filozófus gyakorlati, s így a jövőre irányuló elköteleződését, mert a modern állam ésszerűségét ismerte fel, vagy legalábbis azt „(fel)tételezte”. Így nála „Minerva baglya a modern állam leáldozásának hírnöke” volt – fogalmazott egy elemző.^[68] Ha ez így van, akkor a bagoly metaforával arra is rávilágíthatunk, hogy az Iszlám Állam (ISIS) léte világtörténeti értelemben az európai államfejlődésben öt évszázaddal ezelőtt kialakult és mintegy száz éve a „Nyugat” által a Közel-Keleten is meghonosítani próbált modern államiság eleddig legjelentősebb kritikája.

IRODALOM

- Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté (2015): Az Iszlám Állam – következmények. In: *KKI Tanulmányok*. Külügyi és Külgazdasági Intézet. 1. 1–32.
- Bahcheli, Tozin – Bartmann, Barry – Srebrnik, Henry (eds.) (2004): *De Facto States. The Quest for Sovereignty*. Routledge, London.
- Balogh Brigitta: *Hegel kontra Hegel, avagy Európa az örök béke és az örök háború között*. Elérhető: <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf9241.pdf>
- Berzsényi Dániel – Ványi Rajmond (2015): *Egy katonapolitikai döntés lehetséges kiberbiztonsági következményei. Az Iszlám Állam elleni magyar katonai szerepvállalás margójára*. NKE SVKK. 10. sz.
- Christie, Kenneth – Masad, Mohammad (szerk.) (2013): *State Formation and Identity in the Middle East and North Africa*. NY, Palgrave Macmillan, New York.
- Cockburn, Patrick (2015²): *The Rise of Islamic State. ISIS and The New Sunni Revolution*. Verso, London–New York. (Első kiadása: *The Jihadis Return* címen: New York–London, 2014.)
- Crawford, James (1990): *The Creation of the State of Palestine. Too Much Too Soon?* European Journal of International Law (EJIL). 307–313.

[67] Vö. Hegel, 1971, 23.

[68] Vö. Höfle, 1998, 436. idézi: Balogh Brigitta: *Hegel kontra Hegel, avagy Európa az örök béke és az örök háború között*. (Elérhető: <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf9241.pdf>.)

- Csicsmann, László: *Authoritarian Upgrading? The Role of Islamist Movements in the Arab Spring* (2013). In: Dévényi, Kinga (ed.): *Studies on Political Islam and Islamic Political Thought*. (Grotius Könyvtár 8.) Corvinus University of Budapest, Budapest. 297–316.
- Csicsmann László – Dévényi Kinga – N. Rózsa Erzsébet – Najat, Shamil Ali – Paragi Beáta – Rostoványi Zsolt (2010): *Islám és modernizáció a Közel-Keleten. Az államiság eltérő modelljei*. (Szerk. Csicsmann László.) (Grotius Könyvtár 3.) BCE – Aula, Budapest.
- Csicsmann László (2008): *Az iszlám és a demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában. A nyugati típusú demokrácia adaptálásának lehetőségei és korlátai a tágabb értelemben vett Közel-Keleten*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Dunning, Michael (2014): „*Terrorizmus*” és „*civilizáció*”: a dzsihádzmus mint „*decivilizációs*” folyamat. Erdélyi Társadalom. Presa Universitara Clujeana. 2. sz. 19–33. Elérhető: Central and Eastern European Online Library, <http://www.ceeol.com/>
- Elias, Norbert (2008): *Essays II: On Civilising Processes, State Formation and National Identity*. In: Kilminster, Richard – Mennell, Stephen (eds.): *The Collected Works of Norbert Elias*. 15. Kötet. UCD Press, Dublin.
- Elshinnawi, Dina (2014): *What's in a Name? Scholars Disagree on How We Should Talk About the Islamic State*. ViceNews. Szeptember 3. Elérhető: <https://news.vice.com> ezen belül: [/article/whats-in-a-name-scholars-disagree-on-how-we-should-talk-about-the-islamic-state?utm_source=vicenewsfb](https://news.vice.com/article/whats-in-a-name-scholars-disagree-on-how-we-should-talk-about-the-islamic-state?utm_source=vicenewsfb)
- Etl Alex (2014): *Irak belső válsága*. NKE SVKK Nézőpontok. 1. sz.
- Feldman, Noah (2008): *The Fall and Rise of the Islamic State*. Princeton University Press, Princeton.
- Giovanni, Janine di – Godman, Leah McGrath – Sharkov, Damien (2014): „*How ISIS Makes up to \$6M a Day?*” Newsweek. (Online.) November 14.
- Gray, John (2014): *A Point of View. Isis and what it means to be modern*. BBC Magazine. Július 11. Elérhető: <http://www.bbc.com/news/magazine-28246732>
- Gunter, Michael M. (1993): *A de facto Kurdish state in Northern Iraq*. Third World Quarterly. 2. 295–319.
- Halász Iván (2014): *Az állam összeomlása és újjáépítése*. NKE KTK, Budapest.
- Hanafi, Sari (2013): *The Arab Revolutions. The Emergence of a New Political Subjectivity*. In: Haseeb, Khair El-Din (ed.): *The Arab Spring. Critical Analyses*. Routledge, London–New York. 14–22.
- Hart, H. L. A. (1995): *A jog fogalma*. (Ford. Takács Péter.) Osiris, Budapest.
- Hegel, G. W. F. (1971): *A jogfilozófia alapvonalai, vagy a természetjog és az államtudomány vázlat*. (Ford. Szemere Samu.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hermann, Rainer (2015): *Az Iszlám Állam. A világi állam kudarca az arab világban*. (Ford. Kőrös László.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth Jenő (2015): *Hat könyv az Iszlám Államról*. Grotius. 03.07. Elérhető: <http://www.grotius.hu> azon belül: [doc/pub/NYULSE/2015-03-07_horvath-jeno_hat-konyv-az-izlam-allamrol.pdf](http://www.grotius.hu/doc/pub/NYULSE/2015-03-07_horvath-jeno_hat-konyv-az-izlam-allamrol.pdf)
- Höhle, Vittorio (1998): *Hegels System. Der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intersubjektivität*. Felix Meiner Verlag, Hamburg.
- Iványi, Tamás (2008): *A törvény (šarīa) az iszlámban. [Az] Iszlám tudománytörténet tankönyv „Az iszlámjog” c. előadáshoz*. (Keleti nyelvek kincsestára, 46.) Kőrösi Csoma Társaság, Budapest.
- Iványi Tamás (2009): *Šarīa és állam az iszlámban. Mozaikok az iszlám jog alkalmazásának történetéből*. Keletkutatás. Kőrösi Csoma Társaság. Tavasz. Elérhető: <http://kcst.hu> ezen belül: [/keletkutatás/Keletkutatás_2009-tavasz.pdf](http://keletkutatás/Keletkutatás_2009-tavasz.pdf)

- Jackson, Robert H. (1990): *Quasi-States. Sovereignty, International Relations, and the Third World*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Jany János (2006): *Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza*. Gondolat, Budapest.
- Jany János (2011): *A világ főbb jogrendszerei. A nem-nyugati jogi kultúrák*. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Jellinek (1900): *Allgemeine Staatslehre*. Verlag von O. Häring, Berlin. Julius Springer, Berlin. (A hivatkozások az 1914. évi, javított kiadásra vonatkoznak.)
- Johnson, Toni – Sergie, Mohammed Aly (2014): *Islam: Governing Under Sharia*. Council of Foreign Relation. Elérhető: <http://www.cfr.org/religion/islam-governing-under-sharia/p8034>
- Katona Brigitta (2014): *Az olasz maffiajelenség politikai vetületeinek nyomában*. Eszmélet. 4. 104. 170–181.
- Kepes, Gilles (2007): *Dzsihád*. (Ford. Sajó Tamás.) Európa, Budapest.
- Lamm Vanda (1995): *A Nemzetközi Bíróság ítéletei és tanácsadó véleményei 1945–1993*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 491–503.
- Lamm Vanda (2006): A NATO-bombázások ügye a Nemzetközi Bíróság előtt. In: *Dayton, 10 év után*. Konferencia, 2005. december 9. MTA JTI – MTA TK, Budapest. 63–77.
- Magyar Bálint (2013): Magyar Polip. A posztkommunista maffiaállam. In: Magyar Bálint (szerk.): *Magyar Polip. A posztkommunista maffiaállam*. Noran Libro, Budapest. 9–85.
- Maróth Miklós (1996): *Islám és politikaelmélet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Martin, Vanessa (2000): *Creating an Islamic State. Khomeini and the Making of a New Iran*. Tauris, London–New York.
- Mbembe, Achille (2003): *Necropolitics*. Public Culture. Duke University Press. 15. 1. 11–40.
- N. Rózsa Erzsébet (2014) Irak újra a napirenden. Az Iraki és Levantei Iszlám Állam előretörése. In: *MKI Tanulmányok*. Magyar Külügyi Intézet. 17.
- N. Rózsa Erzsébet (szerk.) (2005): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- N. Rózsa Erzsébet (2015): *Az arab tavasz. A Közel-Kelet átalakulása*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Napoleoni, Loretta (2005): *Insurgent Iraq. Al-Zarquawi and the New Generation*. Seven Stories Press, New York.
- Napoleoni, Loretta (2015): *Az iszlamista fönix*. (Ford. Nagy Marcell.) HVG Könyvek, Budapest.
- Noori, ajatollah Yahya [Ya yá Nūrī] – Sayed, Hassan Amin (1987): *Legal and political structure of the Islamic State. The Implications for Iran and Pakistan*. Roysóton, Glasgow.
- Omeje, Kenneth C. (2006): *High Stakes and Stakeholders. Oil Conflict and Security in Nigeria*. Ashgate, London.
- Peters, Rudolf (1976): *Dzsihád: War of Agression or Defence?* Akten des VII. Kongress für Arabistik und Islam Wissenschaft. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Peters, Rudolph (1977): *Jihad in Medieval and Modern Islam*. Brill, Leiden.
- Peters, Rudolph (2005): *Crime and Punishment in Islamic Law. Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-first Century*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Piscatori, James P. (1986): *Islam in a World of Nation-States*. Cambridge University Press – Royal Institute of International Affairs, Cambridge.

- Prieger Adrienn – Mátyás Imre (2014): *Az iszlám jog*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica. Tomus XXXII.
- Rabi, Uzi (2013): The Obama Administration's Middle East Policy. Changing Priorities. In: Henry, Clement M. (ed.): *The Arab Spring. Will It lead to Democratic Transitions?* Palgrave Macmillan, New York. 241–255.
- Rehman, Javaid (2005): *Islamic State Practice, International Law and the Threat from Terrorism. A Critic of the „Clash of Civilisation” in the World Order*. Hart, Oxford–Portland.
- Robinson, Francis (1996): *Az iszlám világ atlasza*. (Ford. Dezsényi Katalin.) Helikon Kiadó – Magyar Könyvklub, Budapest.
- Ronen, Yaël (2015): Recognition of the State of Palestine. Still too much too soon? In: Chinkin, Christine – Baetens, Freya (eds.): *Sovereignty, Statehood and State Responsibility. Essays in Honour of James Crawford*. Cambridge University Press, Cambridge. 229–247.
- Rostoványi Zsolt (1998): *Az iszlám a 21. század küszöbén*. Aula Könyvkiadó, Budapest.
- Rutledge, Ian (2014): *Enemy on the Euphrates. The British Occupation of Iraq and the Great Arab Revolt, 1914–1921*. Saqi Books, London.
- Spencer, Robert (2015): *The Complete Infidel's Guide to ISIS*. Regnery Publishing, Washington.
- Stern, Jessica – Berger, J. M. (2015): *ISIS. The State of Terror*. Ecco, New York.
- Sulyok Gábor (2004): *A humanitárius intervenció elmélete és gyakorlata*. Gondolat, Budapest.
- Szekeres Tamás (2015): *Nem iszlám és nem is állam. Az ISIS-ről az európai és az iszlám jog szemszögéből*. Elérhető: szegedma.hu április 22. (Publicisztikai beszámoló két jogi egyetemi oktató előadásáról.)
- Szigeti Péter (2014): *Maffiaállam? Passzív forradalmi konszolidáció? Vagy valami más?* Eszmélet. 4. 104. 159–169.
- Szilágyi Péter (1997): *A katonai demokrácia pszeudoállama*. Rubicon. 8. sz. 4–6.
- Takács Péter (2011): Államtan. Az állam általános sajátosságai. *Négy fejezet az állam általános elmélete köréből*. 2. Kötet. BCE KTK, Budapest.
- Taylor, Andrew (2013): *State failure*. Palgrave Macmillan, Houndmills.
- Tilly, Charles (1985): War Making and State Making as Organized Crime. In: Evans, Peter B. – Rueschemeyer, Dietrich – Skocpol, Theda (eds.): *Bringing the State Back in*. Cambridge University Press, Cambridge–New York. 169–191.
- Weiss, Michael – Hassan, Hassan (2015): *ISIS. Inside the Army of Terror*. Regan Arts, New York.

Háborús sajtószabályozás a kiegyezés védelmi jogi rendszerében

Jelen tanulmánnyal tanárunkat és kutatásainkat kísérő mentorunkat kívánjuk köszönteni abból az alkalomból, hogy Révész T. Mihály Tanár Úr ez évben tölti be hetvenedik születésnapját. Tisztelgés ez egy olyan szakember, kutató, oktató előtt, aki jogászgenerációk sokaságának tudásanyagát és szemléletét formálta, aki tehetséges fiatalokat indított el és kísért a kutatás, valamint oktatás nem ritkán rögös útjain, továbbá aki maga is aktív tagja még mindig a magyar állam- és jogtudományi kutatóközösségnek, és aki meghatározó és egyben megkerülhetetlen alakjává vált a magyar sajtó- és médiajog fejlődéstörténetének.

Százas nagyságrendre rúgó publikáció, temérdek konferencia-előadás, interjú, s talán meg sem lehet számolni, mennyi tantermi óra az, amely fémjelzi Tanár Úr példás munkásságát. Színes a témák palettája, melyekkel foglalkozott, azonban van két olyan témakör – amelyek úgy hisszük – kiemelt jelentőséggel bírnak: ez a sajtójog és a kiegyezés. Az utóbbiba soroljuk Tanár Úrnak azon munkáit is, amelyek az Andrássy családra irányulnak. Ez ösztönzött minket arra, hogy – kutatási témáink szempontjából kicsit renitens – tanítványként a sajtószabályozás első világháborús sajátosságairól szóló, a kiegyezés – sok tekintetben Andrássy Gyula által alapjaiban meghatározott – fegyveres védelmi rendszerére és szellemiségére figyelemmel lévő tanulmánnyal tisztelgünk Tanár Úr előtt.

Tanár Úr! Köszönve mindazt a segítséget és azokat a tanácsokat, amellyel fejlődésünket segítette és segíti a mai napig, ez úton kívánunk Önnek jó erőt, egészséget, és – mint vietnámi „veteránnak” – katona szerencsét! Kívánjuk, hogy még hosszú évekig segítse a hazai állam- és jogtudományi oktatás és kutatás műhelyeit, s hozzánk hasonlóan más fiatal kutatók álmainak a megvalósulását! Isten éltesse!

I. ANDRÁSSY KEZE NYOMA: A DUALISTA RENDSZER FEGYVERES VÉDELME ÉS ANNAK SZELLEMISSÉGE

Amikor az első világháborút megelőző időszakról, annak közjogi rendszeréről beszélünk, szükségképpen látnunk kell, hogy egy teljesen eltérő biztonság-felfogású, gyökeresen eltérő (nemzetközi) hatalomszemléletű, ha úgy tetszik geopolitikai beállítottságú korszakról, társadalomról és államról gondolkodunk. Egy olyan korszakról, amelyben már megjelentek a pacifista eszmék, de a döntéshozókat és a társadalom többségét még inkább a realista szemlélet – majd a háború éveire már inkább a túlfűtöttség – hatotta át, mely épp úgy látta az európai háborús veszélyt, mint akkoriban a balkáni lőporos hordó jelentette kihívást, vagy épp a migrációs krízis és a társadalomban egyre erőteljesebben jelen lévő tömegesedő politikai mozgalmak jelentette feszültséget. Ezt a szemléletet egyértelműen tükrözi a kiegyezés fegyveres védelmi konstrukciója és szellemissége is, ami lényegét tekintve Gróf Andrássy Gyula kompromisszumos kiegyenlítési politikájának eredménye, s amelyet aztán a dualizmus évei hol jól, hol rosszul, de továbbfejlesztettek.

Hogy mennyire központi kérdés volt a fegyveres – és különösen a katonai – védelem kérdése a Kiegyezés időszakában, azt maga a kiegyenlítési folyamat mutatja és annak számos állomása. Elsőként kiemelendő az a tény, hogy az 1866. karácsony hó 28-án közzétett hadkiegészítésre vonatkozó császári rendelet majdhogynem megakasztotta a békülési folyamatot és az ellen a magyarok élesen felszólaltak. Ezt maga az uralkodó is rögzítette 1867. február 17-i, az alkotmány visszaállítása tárgyában kiadott királyi leiratában.^[1] Ugyanezen leirat bevezetése is híven tükrözi a fegyveres védelem fundamentális természetét, hiszen abban mintegy vezető okként jelölte meg az uralkodó az új védrendszer megállapítását és a magyarság azon felirati kérését, hogy azt alkotmányos úton, velük egyetértésben, törvényesen állapítsák meg.^[2] Persze a fontosság ellenére az egyezség korántsem volt egyszerű,^[3] mivel azt egyrészt terhelték a bécsi katonai kamarilla és a magyar igények közti, másrészt pedig a magyarságon belüli ellentétek, melyek az önálló hadseregbe való törekvés körül összpontosultak, és amibe Bécs semmilyen körülmények között nem volt hajlandó belemenni.

[1] „Összes népeink biztonsága iránti atyai gondoskodás vezérelt tehát, midőn múlt évi karácsony hó 28-án közzétett rendeletünkben a hadkiegészítést oly módon céloztuk foganatba vétetni, mely az eddig fennállott rendszerből az átmenet könnyíteni, s a megállapítandó új rendszer életbeléptetését előkészíteni képes legyen.” - írta az uralkodó. (Királyi leirat az országgyűléshez, 1867. febr. 17-ről az alkotmány visszaállítása tárgyában. Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára [a továbbiakban: MRT].)

[2] „Az országosan egybegyült főrendek és képviselő f. évi boldogasszony hó 17-én kelt legalázatosabb feliratukban foglalt azon kérését, hogy a védrendszer törvényhozói befolyásukkal állapítsák meg, annál szívesebben teljesítjük, minthogy az e részbeni javaslatot már múlt évi karácsony hó 28-án hadügyminiszterünkhöz bocsátott kéziratunkkal alkotmányszerű tárgyalásra utaltuk...” (Királyi leirat az országgyűléshez, 1867. febr. 17-ről az alkotmány visszaállítása tárgyában. MRT.)

[3] Ld. Papp, 1968, 703–724.

Az új védrendszert tehát úgy kellett megalkotni, hogy az egyszerre jelentsen előrelépést a magyarságnak és elégítse ki Bécs birodalmi érdekeit a nemzetközi hatalmi erőttér kényszerében. Ehhez pedig a szükséges törvények megalkotása mellett mindkét fél részéről előremutató lépésekre volt szükség. Ezt példázta egyrészt a kormány 1867. február 25-i javaslata 48.000 újonc kiállításáról, majd a miniszteri javaslat ennek teljesítéséről,^[4] valamint a király leirata a magyar nemes testőrség visszaállításáról.^[5]

Nem maradhat említés nélkül az sem, hogy a kiegyezési törvények között is kiemelt kérdésként jelenik meg a magyar ezredek kiegészítésére szükségeselt újonczok megajánlásáról szóló 1867. évi IX. törvénycikk, az önálló magyar hadsereg elvetése jegyében az 1867. évi XI. törvénycikk, miszerint a nemzetőrségről szóló 1847/8. évi XXII. tc. felfüggesztetik.^[6] Ezeket követően a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról szóló 1867. évi XII. törvénycikk (a továbbiakban: közösügyi törvény) rögzítette a hadügyek feletti hatalommegosztás fő szabályait, melyben az uralkodónak rendkívül széles jogköröket tartott fenn, s a parlamentnek ezekkel szemben biztosított kontroll-jogosítványokat.

Az Andrássy hathatós közreműködésével kialakított kiegyenlítésben tehát a közösügyi törvény 11. §-a szerint „Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére,^[7] vezényletére^[8] és belsejére^[9] vonatkozik. Ő Felsége által intézendőnek ismertetik el”.^[10] Ezekről Ferdinandy Gejza azt mondja, hogy általuk a törvényhozás „a tulajdonképpen hadügyek intézését az úgynevezett hadseregre,

[4] Ld. A ministerium határozati javaslata 1867. febr. 25-ről, 48,000 újoncz kiállítása tárgyában, valamint Miniszteri előterjesztés 1867. márcz. 30-áról, a már megajánlott 48,000 újoncz felajánlásának s kiállításának feltételeire s módjára nézve. (MRT.)

[5] Ld. Királyi leirat 1867. ápr. 21-ről, a magy. k. nemes testőrség visszaállítása tárgyában. (MRT.)

[6] Ennek hatályon kívül helyezését a honvédségről szóló 1868. évi XLI. törvénycikk 32. §-a mondta ki nem sokkal később.

[7] „A vezérlet joga minden esetre magában foglalja a király azon jogát, hogy maga állhat a véderő élére vagy a hadvezért, nemkülönben a véderő parancsnokait és tisztjeit nemcsak kinevezi, hanem azoknak parancsokat is adhat. – Továbbá ide tartozik a véderő miképpen alkalmazása, mozgósítása, a békelétszám felemelésének elrendelése.” (Ferdinandy, 1895, 281.)

[8] „A vezénylet joga magában foglalja a hadsereg és a honvédség belső igazgatásának egész körét, a szolgálati viszonyok és alkalmazások megállapítását, a véderő harcképességére szolgáló rendelkezéseket, jelesen a kiképzés, fegyelem, felfegyverezés és felszerelésre vonatkozó intézkedések megtételét, az erre vonatkozó szabályzatoknak és utasításoknak kiadását, a tisztí képesítettség fokának megállapítását, az előléptetési viszonyok szabályozását, szóval mindazt, a mi a vezetés sikerét biztosítja.” (Uo. 281–282.)

[9] „A belsejére felségjogához tartoznak: a seregszervezet megállapítása, jelesen a fegyverneknek s ezek számarányának, a csapatok számerejének és számának meghatározása, seregintézetek és hadi intézetek felállítása, szervezése.” (Uo. 282.)

[10] Közösügyi törvény 11. §.

vagyis az Ausztriával közös hadseregre nézve a királyra ruházza...”.^[11] Ez azért emelendő ki, mert az uralkodói jogosítványok a Magyar Királyi Honvédség felett is érvényre jutottak, de azokban az uralkodó a politikailag felelős honvédelmi miniszterhez, vagy kormányhoz, bizonyos esetekben pedig a magyar országgyűlés jóváhagyásához volt kötve, ami a parlamentáris hatalommegosztás követelményeiből fakadt.

A közösügyi törvény az uralkodói jogosítványok után a törvényhozás jogait rögzítette. Eszerint (1) a magyar hadseregnek időnkénti kiegészítését, (2) az újonc-megajánlás jogát, (3) a megajánlás feltételeinek és a szolgálati időnek meghatározását, (4) a katonaság elhelyezését, élelmezését illető intézkedéseket az ország magának tartotta fenn.^[12] Emellett a védelmi rendszer Magyarországot érintő megállapítása vagy átalakítása csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetett, méghozzá az osztrák és a magyar kormány közti egyeztetést követően az osztrák törvényhozással azonos szövegezésben.^[13]

Mindezekből a fegyveres erő feletti hatalommegosztás tekintetében az látható, hogy a végrehajtó hatalmat miniszterei útján gyakorló uralkodó rendkívül széles jogosítványokkal rendelkezett, melyek a parlamenti jogosítványok miatt „csak” a védrendszer átfogó átalakítására, valamint a költségvetési és humán-erőforrás fedezet módosítására nem terjedtek ki, amelyek azonban a hadügy tekintetében az eldöntendő kérdések gerincét adják.

A politikai kompromisszumot és a közjogi kereteket megadó kölcsönös lépéseket, és az alapvető hatalmi jogosítványok megosztását követően tehát – nem kis részben Andrássy munkája nyomán – a törvényi szabályozás kompromisszumos kialakítására született megoldásként az a séma, amely törvényesítette a közös hadsereg, a honvédség és a népfelkelés intézményét, s utóbbi kettőt a közös haderő kiegészítő részeként határozta meg. A védrendszeri törvények tehát egy új szisztémát hoztak létre, melyben az Osztrák-Magyar Monarchia fegyveres védelmének alapját elsőként a véderőről szóló 1868. évi XL. törvénycikk, a honvédségről szóló 1868. évi XLI. törvénycikk, valamint a népfelkelésről szóló 1868. évi XLII. törvénycikk határozta meg.

Ez a rendszer a fenti széles jogosítványok mellett egy erős, de magyar vonatkozásban fejlesztendő fegyveres védelmi rendszert határozott meg. Ha mindezekhez hozzávesszük azt a tényt, hogy a kor szabályozása a polgári rendvédelmi rendszer kialakítása és megerősítése után is fenntartotta a katonai karhatalom – jogszabályilag korlátozott – intézményét, akkor láthatjuk, hogy milyen mértékben rend- és biztonság-centrikus volt az a korszak, amely az első világégést megelőzte. Ebben a korszakban fel sem merülhetett a végrehajtó hatalom fegyveres védelmi operativitásának túlkorlátozása, vagy épp a rend- és biztonság fenntartását veszélyeztető elhanyagoltság, még annak ellenére sem,

[11] Ferdinandy, 1895, 280.

[12] Közösügyi törvény 1867. évi XII. törvénycikk 12. §.

[13] Közösügyi törvény 1867. évi XII. törvénycikk 13. §.

hogy a végrehajtó hatalom széles jogosítványait és az egyre erősödő katonai potenciált lényegében az a Ferenc József vezérelte, vezényelte és irányította, aki megkomponálta a szabadságharc leverését, majd azt követően a katonai megtorlás és a neoabszolutizmus időszakát. Ezen sérelmek észben tartása mellett ugyanis az a korszak a hatékony kormányzás és a biztonságpolitikai környezet fenyegetéseivel szembeni életben maradás mellett tört lándzsát, tudva, hogy ennek ára a vész óráiban az alapvető jogok korlátozásával fog együtt járni.

II. A KIVÉTELES HATALOMRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNY SAJTÓJOGI RENDELKEZÉSEI

Az 1900-as évek első évtizedének végétől már egyértelműen érezhető volt a közelgő nagy háború szele – gondoljunk itt a szövetségi rendszerek kialakulására, a balkáni lőporos hordó nyugtalanságára, Németország elszigetelődésére. Ennek jelei tetten érhetők voltak a jogalkotásban is, hiszen többek között ekkor fogadták el a kivételes hatalomról szóló törvényt vagy a véderő törvényt is. Előbbi – a fentebb említett szükség óráinak hatékony kezelése, a status quo fenntartása érdekében – széleskörű felhatalmazást adott a kormánynak arra, hogy háború idején rendeleti szintű szabályozással korlátozzon alapvető szabadságokat, így például a sajtószabadságot is.

A kivételes hatalomról szóló törvény megalkotását a közös hadügyminisztérium kezdeményezte. 1906 augusztusában megküldték az Ausztriára vonatkozó kivételes hatalomra vonatkozó szabályok gyűjteményét, mintegy mintaként a jövőbeni jogalkotásra. Elvárásként fogalmazták meg a jövőbeli jogszabállyal szemben, hogy háború esetén – többek között – a polgári közigazgatást helyezze katonai bíróságok kezébe, fel kellett volna függeszteni az egyesülési és gyülekezési jogot, a sajtószabadságot. Az ilyen tartalmú jogszabály megalkotását a kormány a magyar közjogi berendezkedésre, korábbi sötét emlékéű intézményekre hivatkozva elutasította és saját szabályozás megalkotásába kezdett.^[14] Az uralkodó viszont ezeket elutasította, végül a kabinet több kérdésben is engedett a közös hadügyminisztériumnak, így a törvényjavaslat már elnyerte az uralkodó tetszését, melyet az Országgyűlés 1912. év végén elfogadott.

A kormány a törvényben meghatározott kivételes hatalmat háború idején vagy háborútól való fenyegetettség esetén vehette igénybe, amely felhatalmazás „a háború befejezésével megszűnik. Ugyanakkor hatályon kívül kell helyezni a kivételes hatalom alapján tett intézkedéseket.”^[15] Darvai Fülöp – a törvény képviselőházi előadója – szerint a szabályozás garanciális jellege elvitathatatlan volt abban

[14] Tóth, 1996, 3–4.

[15] A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912. évi LXIII. törvénycikk (továbbiakban: HKtv.) 1. §.

a tekintetben, hogy a jogszabály a közszabadságok védelme érdekében a „...törvény erejével korlátozza és törvény erejével állapítja meg azt, hogy a kormány a kivételes intézkedések alkalmazásában meddig mehet, milyen határok között mozoghat, és melyek azok a határok, amelyekon túlmenni nem szabad”.^[16] Az Igazságügyi Bizottság jelentésében szintén kiemeli a jogszabály megalkotásának szükségességét, hiszen – mint írja –, „a törvényes szabályozás hiányában azonban a kormány ezeknek az intézkedéseknek a megtételében teljesen belátására és felelősségérzetére van utalva,»^[17] amely eredményezheti egyfelől szélsőséges és nem igazolható intézkedés megtételét, másfelől pedig a kormány benuhátlását is.

A kivételes hatalom szabályozási köre kiterjedt a sajtó jog, a sajtószabadság területére is, ennek oka a miniszterelnöki indoklás szerint az volt, hogy „a sajtóközlemények a hadviselés érdekeit igen könnyen veszélyeztethetik. Lehetnek sajtóközlemények, a melyek esetleg egész ütközetek elvesztését okozhatják...”.^[18]

A HKtv. 11. §-a az, amely a sajtóra vonatkozó rendelkezéseket tartalmazta. E szakasz kimondta, hogy a minisztérium elrendelhetette, hogy az időszaki sajtó köteles példányait a legközelebbi királyi ügyészségnek vagy rendőrhatóságnak kell kézbesíteni előzetes megvizsgálás céljából, ahol dönthettek úgy, ha „valamely sajtótermékkel oly bűncselekmény követtetének el, a mely a hadviselés érdekeit érinti, a sajtóterméknek szétküldését megtilthatja”.^[19] A miniszteri indoklás szerint ez nem jelentette az előzetes cenzúra ismételt feltámasztását, hanem „... ennek alapján az ügyészség vagy esetleg már a rendőrhatóság előre megállapíthatja, hogy ha valamely nyomtatvány megjelenik, azzal bűncselekmény követtetének el és így már előre meg fogja tehetni azokat az intézkedéseket, a melyek a bűncselekmény elkövetésének megakadályozására szükségesek, ha pedig a bűncselekmény mégis elkövettetének, lehetséges lesz sürgősen intézkedni, hogy a büntető megtorlás gyorsan bekövetkezzék s a sajtótermék elterjedése megghiusittassék”.^[20] A HKtv. rendelkezései szerint tehát kizárólag bűncselekmény esetében lehetett szankcionálni az újságírókat, a szerkesztőket vagy a kiadókat.^[21]

A HKtv. lehetőséget biztosított a kormány számára, hogy egyes belföldi lapokat, amelyeknek közleményei a hadviselés érdekeit veszélyeztették azok megjelenését és terjesztését betilthatta,^[22] továbbá külföldi lapok esetén a rendeltetési helyükre juttatás előtt ellenőrzés alá vehették azokat, ha tartalmuk a hadviselés

[16] Darvai Fülöpnek a törvény képviselőházi előadójának felszólalása a Képviselőház előtt, 323.

[17] A képviselőház Igazságügyi Bizottságának jelentése a háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tárgyzó 633. számú törvényjavaslatról, 180.

[18] Kivételes hatalomról szóló törvény miniszterelnöki indoklása, 15–16.

[19] HKtv. 11. § második bek.

[20] HKtv. miniszteri indoklása, 16.

[21] Szurmay Sándor verzerőnagya a törvény előkészítő értekezleten előterjesztett módosító javaslata szerint a belföldi lapokat, amelyek a hadviselés érdekeit veszélyeztették, azok megjelenését és terjesztését be kellett volna tiltani. A sajtótermékek ellenőrzését a katonai hatóságok végezték volna, mivel az ügyészt nem tartotta alkalmasnak annak megítélésében, hogy a sajtótermék hadiérdeket sért avagy sem. (Tóth, 1996, 28.)

[22] HKtv. 11. § negyedik bek.

érdekeire veszélyes volt, majd lefoglalhatták, illetve behozatalukat és terjesztésüket megtilthatták.^[23]

Ezen rendelkezések megszegői, ha súlyosabb cselekményt nem követtek el, két hónapig terjedő elzárással és hatszáz koronáig terjedő pénzbüntetéssel voltak büntethetők. A 25. § további szankciókat tartalmazott a sajtótermék előállítójával szemben, ugyanis ha az nem tett eleget a 11. § szerinti kötelezettségének – a köteles példány nem szolgáltatotta be, illetve idő előtt kezdte meg a terjesztést, továbbá a tilalom ellenére kezdte meg azt, vagy mulasztásával ehhez hozzájárult – és a sajtótermék bűncselekményt valósított meg, szabadságvesztéssel és/vagy pénzbüntetéssel volt szankcionálható.^[24]

A Képviselőház észrevétel nélkül elfogadta a HKtv. sajtójogi rendelkezéseit,^[25] elfogadva a miniszterelnöki idokolást, mely szerint a felhatalmazás „kétségtelenül jelentékeny korlátozása a sajtószabadságnak; de háború esetén e korlátozások szükségesek; és e korlátozások mellett is fennmarad a sajtószabadság legfőbb elve, hogy a gondolatközlés nem tétetik előzetes engedélytől függővé...”^[26]

III. AZ 1914. JÚLIUS 27-I RENDELETCSOMAG SAJTÓJOGI SZABÁLYAI

Az antant és a központi hatalmak közötti több évtizedes gyarmati vetélkedés miatt szunnyadó ellentéteket Európa forrpontján, a Balkánon kirobbanó lokális konfliktus hozta felszínre. Gavriilo Princip 1914. június 28-án Ferenc Ferdinánd trónörökös elleni merénnyel indította meg azokat a folyamatokat, amelyek végül teljesen átrajzolták Európa és a világ politikai térképét. A merényletet követően az Osztrák-Magyar Monarchia július 23-án ultimátumot adott a Szerb Királyságnak, melyet az elutasított, ezt követően Ferenc József pár napos tétovázást követően július 28-án hadat üzent Szerbiának, megindítva ezzel a Monarchia államalakulatának elnyújtott halálutóját, amely négy véráztatta stációját követően öröklétre szenderült.^[27]

Az uralkodó július 25-én Bad-Ischlben részben mozgósította a közös hadsereget és a honvédséget, majd elrendelte – a háború fenyegető veszélye miatt – a kivételes hatalom alkalmazását, amelynek következtében a kormány július 27-én kiadta a háború idején alkalmazandó jogszabályokat tartalmazó rendeletcsomagját, amit Tisza István a Képviselőház plénuma előtt július 28-án tartott tájékoztatójában a következőképpen okolt meg: „olyan időket élünk, t. képviselőház, amidőn a beszédek, a viták, a tanácskozások helyét a fegyveres tények fogják elfoglalni...”^[28]

[23] HKtv. 11. § ötödik bek.

[24] HKtv. 25. §.

[25] HKtv. részletes vitája a Képviselőház előtt, 330.

[26] HKtv. miniszteri indokolása, 16.

[27] Romsics, 2005, 104.

[28] Tisza István tájékoztatója a Képviselőház előtt a július 27-én kiadott rendeletcsomagról, 191.

A rendeletcsomag elkészítése már a HKtv. elfogadása előtt megkezdődött, végül, azonban csak 1914. július 23-án hagyta jóvá a Minisztertanács. Ugyanekkor rendelkeztek azok kiadásáról is. A rendeletcsomag a „Tájékoztató a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. A magyar szent korona országainak területére J-25, b” (továbbiakban: Tájékoztató) összefoglaló elnevezést kapta. Július 26-án kelt átiratával a belügyminiszter megküldte valamennyi főispánnak, a törvényhatóságok első tisztviselőinek, fővárosi főkapitánynak és a határszéli rendőrkapitányságok vezetőinek.^[29]

A rendeletek – a miniszterelnök jelentése szerint – területi hatályuk alapján három csoportba voltak sorolhatóak: vagy (1) magyar szent korona országainak egész területére, (2) vagy Magyarország területére, illetve (3) egy-egy meghatározott területre nézve voltak alkalmazandóak. A sajtójogi rendeletek mindegyike a második csoportba tartozott.^[30]

A Tájékoztatóba foglalt sajtójog területét érintő rendeleteket célszerűnek tartjuk az egyes felhatalmazások köré csoportosítva bemutatni. A HKtv. 11. §-ban rögzített jogosultságok három csoportra oszthatóak: (1) felhatalmazás időszakos lapok előzetes ellenőrzésére és bűncselekmény esetén történő szankcionálására; (2) belföldi lapoknak kormány általi betiltása, amennyiben a hadviselés érdekeit veszélyeztetik; (3) külföldi lapok előzetes ellenőrzése és eltiltása, amennyiben hadiérdeket veszélyeztetnek.

Első csoportba soroljuk azon rendeleteket, amelyek jogkört biztosítottak a sajtótermékek ellenőrzésére, továbbá azokat, amelyek az ellenőrzés szabályait határozták meg. A kormány 5.483/1914. számú az időszakos lapok és más sajtótermékek ellenőrzéséről szóló rendeletében felhatalmazást adott az igazságügyminiszternek, hogy a belügyminiszterrel és a kereskedelmi miniszterrel egyetértve az erre okot szolgáltató időszakos lapoknak és az időszakos lapok közé nem tartozó minden más sajtóterméknek az ellenőrzését rendelettel szabályozza.^[31]

E hatáskör birtokában megalkotott rendeletet szintén tartalmazta a Tájékoztató. A rendelet preambuluma visszautalt a felhatalmazást adó jogszabályra és ismételten kijelentette, hogy ellenőrzési szabályok csak és kizárólag az erre okot szolgáltató (külön megjelölendő) sajtótermékekre vonatkoznak. Az ügyészség feladata volt előterjeszteni azon sajtótermékeket, amelyek ellenőrzését szükségesnek vélték, azonban eddig nem derült fény a forrásokból arra, mely lapokra és milyen széles körre terjedt ki ez a vizsgálat.^[32]

A szétküldés előtti ellenőrzés nem példa nélküli a magyar sajtójog történetében, hiszen a Bach-rendszer formális sajtószabadsága idején szintén e módszert alkalmazták. Ezen ellenőrzési mód bár nem nevezhető előzetes cenzúrának, azonban annál akár jóval hatásosabb is lehetett, hiszen a felmerülő jelentős költ-

[29] Tóth, 1996, 51.

[30] A m. kir. miniszterelnök jelentése a háború esetére szóló kivételes hatalom igénybevételéről, 371–374.

[31] A m. kir. minisztérium 1914. évi 5.483/M. E. számú rendelete, az időszakos lapok és más sajtótermékek ellenőrzéséről. (MRT.)

[32] M. Kondor, 1975, 80.

ségektől való félelem öncenzúrához vezethetett. Jelentős eltérés a korábbiakhoz képest, hogy szankcionálásra csak bűncselekmény megvalósítása esetén volt lehetőség, vagyis az ellenőrzést végző személy döntési jogkörét kellően körülhatárolta a jogalkotó.

Ellenőrzésére kijelölt szervek a királyi törvényszékek mellett működő királyi ügyészségek voltak. Illetékessége alá azok a sajtótermékek tartoztak, amelyeket az általános illetékességi területén állítottak elő.

A kézbesítés megkezdésére időszaki lapoknál a sajtórendészeti köteles példány kézbesítésétől számított 3 órát, más sajtóterméknél egy hetet követően volt lehetőség. A királyi ügyész vagy ellenőrzéssel megbízott hatóság tagja korábban is engedélyezhette a sajtótermék kézbesítésének megkezdését, amennyiben a megvizsgálás eredményeként meggyőződött arról, hogy a lap tartalma alapján betiltásnak vagy lefoglalásnak nem volt helye. Hatósági engedély vagy kézbesítőkönyv hiányában a postahivataloknak, vasúti és hajózási vállalatoknak a sajtótermék felvételét meg kellett tagadni.

Amennyiben a megvizsgálás eredményeként azt állapították meg, hogy sajtótermékkel oly bűncselekményt valósítottak meg, amely a hadviselés esetleges érdekeit veszélyeztette, az ellenőrző hatóság a sajtótermék szétküldését meg kellett, hogy tiltsa. Kifejezetten ilyen cselekménynek minősültek „az osztrák-magyar monarchia két állama fegyveres erejének állásáról, mozdulatairól, erejéről és működéséről, az erődök és erősítvények állapotáról, úgyszintén az e fegyveres erő számára szolgáló fegyverek, hadiszerek és szerelvények mennyiségéről, vagy élelmiszerek hollétéről, mennyiségéről és minőségéről, vagy szállításáról a sajtó útján történő közlések”.^[33] Ezen szabály megsértője a Csemegi-kódex alapján 5 évi államfogházzal és nyolcezer koronáig terjedő pénzbüntetéssel volt sújtható.^[34] Az eljáró hatóságnak az eltiltás tényét közölnie kellett a postával és egyéb terjesztővel, valamint a sajtótermék előállítójával, figyelmeztetve őt a tilalom ellenére való terjesztés következményeire.

„Minden olyan hírnek közlése, amely a lakosság körében nyugtalanságot vagy izgalmat kelthet, hátrányos befolyással lehet a monarchia katonai helyzetére és a hadviselés érdekeit is veszélyeztetheti. Ennélfogva az ilyen hírek csak akkor közölhetők, ha azok hivatalos forrásból erednek, vagy közlésükhöz a m. kir. miniszterelnökség sajtóirodája, vagy a nyomtatvány megjelenési helyére illetékes kormánybiztos kifejezetten hozzájárul.”^[35] Hivatalos közlésnek minősült a miniszterelnökség sajtóosztályának, a horvát-

[33] A m. kir. ministeriura 1914. évi 5.482. M. E. számú rendelete, a katonai intézkedések közlésének eltiltásáról. (MRT.)

[34] A Csemegi-kódex fentebb említett szakasza még 4000 forintról rendelkezett, azonban 1900. január 1-től Magyarországon a hivatalos fizetőeszköz a korona lett (1892. évi XVII. törvénycikk). Egy korona értékét fél forintban szabták meg, tehát a két büntetés értékazonosságot mutatott.

[35] A m. kir. igazságügyminiszternek a m. kir. belügyi és kereskedelemügyi miniszterrel egyetértve kiadott, 12.001. M. E. számú rendelete, az időszaki lapok és más sajtótermékek ellenőrzésének szabályozásáról (továbbiakban: Sajtótermékek ellenőrzését szabályozó rendelet). 6. §. (MRT.)

szlavón-dalmát országok kormányának, elnökségének, a honvédelmi miniszternek, a császári és királyi hadsereg-főparancsnokság sajtó-hadiszállásának és a hivatalos lapoknak (Budapesti Közlöny, Budapesti Tudósító), valamint a Magyar Távirati Irodának a tájékoztatása.^[36] Minden más katonai vagy háborús eseményre vonatkozó hír esetében szükséges volt az előzetes jóváhagyás.

Azok a sajtótermékek, amelyek ennek nem tettek eleget és kifogásolható tartalommal jelentek meg, azok lappéldányának terjesztését az ellenőrző hatóság eltiltotta. Abban az esetben, ha szükségesnek vélte a hatóság, az időszakos lap esetleges betiltása végett az igazságügy-miniszterhez vagy a belügyminiszterhez fordulhatott.

Az ellenőrző hatóság annak megállapítása végett, hogy a sajtótermék katonai érdeket sértett-e, köteles volt – a katonai hatóság részéről ezzel megbízott – katonai szakértőt meghallgatni és véleményét figyelembe venni. Katonai szakértőnek minősült: „a közös hadsereg vagy honvédség nyugállományú vagy szolgálaton kívüli tisztje, vagy pedig az ellenőrző hatóság székhelyén lévő állandó katonai parancsnokságoktól, illetve konkrétan megnevezett katonai szervektől kirendelendő havidíjasok, akiknek bizonyos mérvű helyi ismeretekkel, érettebb katonai ítélőképességgel és a helyi nyelvek ismeretével kell bírniok.”^[37]

A rendeletbe foglaltak megszegése, a sajtórendészeti kötelempéldány beszolgáltatásának elmulasztása vagy sajtótermék idő előtti szétküldése, ha súlyosabb bűncselekmény nem valósult meg, kihágási alakzatnak minősült, és 2 hónapig terjedő elzárással és hatszáz forintig terjedő pénzbüntetéssel volt sújtható.^[38]

A felhatalmazások második csoportját azon jogkör képezi, amely alapján lehetősége volt a kormánynak hadviselés érdekének veszélyeztetésére hivatkozással sajtótermékek megjelenését és terjesztését betiltani. A Tájékoztató részét képező rendelet ezzel a jogkörrel a belügyminisztert ruházta fel.^[39]

A háború első hónapjában e jogosítványával élve tiltotta be Sándor János belügyminiszter a Független Hírmondót, a Szlovenszki Denniket, a Kassai Munkást, a fiumei Riecke Novinét^[40] és 1915. március 12-én a Gregor József által kiadott és szerkesztett Národny Hlásnikot,^[41] valamint a Nap című Braun Sándor szerkesztette lapot, ez utóbbi lap betiltását azonban 1917. február 8-án visszavonták.^[42]

[36] Bellér, 1982, 37.

[37] Tóth, 1996, 72.

[38] Sajtótermékek ellenőrzését szabályozó rendelet. 1–9. §.

[39] A m. kir. minisztérium 1914. évi 5.484. M. E. számú rendelete, egyes belföldi időszaki lapok megjelenésének és terjesztésének eltiltásáról. (MRT.)

[40] Bellér, 1982, 43–44.

[41] A m. kir. belügyminiszter 1915. évi 1.236. res. számú rendelete, a »Národny Hlásnik« c. lap megjelenésének és terjesztésének eltiltásáról. (MRT.)

[42] A m. kir. belügyminiszter 1917. évi 17.473. számú rendelete Budapest székesfőváros •

A felhatalmazások harmadik csoportjába a külföldi sajtótermékeknek ellenőrzésére és – hadiérdek veszélyeztetésére hivatkozással – lefoglalására, illetve kitiltására való jogosultság sorolandó. A Tájékoztatóban szétküldött rendelet azonban mindösszesen az ellenőrzésre és a lefoglalásra hatalmazta fel a miniszterelnököt.^[43]

Szintén július 27-i hatállyal elrendelte a kormány a Szerbiából érkező időszaki lapok behozatali és belföldi továbbítási vagy terjesztési tilalmát. A posta ezekre a lapokra előfizetést nem fogadhatott el. A nem időszakos lapokat pedig revízió után lehetett csak továbbítani rendeltetési helyükre. Ellenőrzésüket a Magyar Királyság területén a miniszterelnökség sajtóosztálya, Horvát-Szlavónországban pedig a királyi országos kormány elnöksége végezte. Magyarország területén az ellenőrzést ténylegesen – a miniszterelnökség sajtóosztálynak kirendeltségként a magyar királyi főpostán működő – a Külföldi Sajtótermékek Ellenőrző Bizottsága végezte.

Azon nem időszakos sajtótermék, amely zárt levélben érkezett, azt a kicserélő postahivatalnak kellett megküldeni Budapestre vagy Zágrábra, egyéb esetben a vámhatóság feladata volt a rendelkezésre bocsájtás. Az a nem időszakos sajtótermék, amely esetében az ellenőrzés nem talált visszasságokat, azokat vámkezelés után késedelem nélkül kellett kiszolgáltatni.

Az a lap, amely hadiérdeket sértett vagy veszélyeztetett, azt be kellett szüntetni és ezt közzé kellett tenni a hivatalos lapban, aki ennek ellenére ilyen betiltott lapot behozott vagy terjesztett, az, ha súlyosabb bűncselekmény nem valósult meg, kihágás miatt 2 hónap elzárással és hatszáz forint pénzbüntetéssel volt sújtandó.^[44]

E rendelkezések megfeleltek a kivételes hatalomról szóló törvény rendelkezéseinek és nem tekinthetők a sajtószabadság túlzott megszorításának sem, mivel két háborúban álló fél közötti sajtótermék mozgását korlátozták, megpróbálva ezzel kizárni például a Monarchia területén élő szerb kisebbség lázítását.

- polgármesteréhez, »A Nap« című időszakos lap megjelenését, terjesztését eltiltó rendelkezés visszavonásáról. (MRT.)

[43] A m. kir. minisztérium 1914. évi 5.720. M.E. számú rendelete, a külföldről érkező sajtótermékek ellenőrzéséről. (MRT.)

[44] A m. kir. minisztérium 1914. évi 5.485. M. E. számú rendelete, a Szerbiából érkező időszakos lapok behozatalának és terjesztésének eltiltásáról és az onnan érkező más sajtótermékek ellenőrzéséről és lefoglalásáról. 1-6. §. (MRT.)

IV. ÖSSZEZÉS

„Az állam első és legfontosabb feladata megvédeni az országot kül- és belelenség ellen. A végrehajtó hatalom köteles őrködni a haza biztonsága fölött, az alkotmányos törvényhozás pedig tartozik gondoskodni arról, hogy a kormány minden időben s minden eshetőségek ellen elegendő s a célnak teljesen megfelelő védelmi eszközök felett rendelkezessék a haza védelmére.”^[45] Deák Ferenc szavai jól tükrözik a fegyveres védelmi konstrukció és a mögötte húzódó jogszabályok fontosságát, nem volt ez másként a dualizmus időszakában sem.

A kiegyezés egyik sarokköve volt a fegyveres védelem rendszerének új alapokra helyezése, így Andrassy Gyula kiegyenlítési politikájának is központi kérdésévé vált az új védrendszer kialakítása, amelynek egyszerre kellett eredményeznie a magyarság előrelépését és a birodalmi érdekek érvényesülését. A létrehozott rendszerben a Magyar Királyi Honvédség a közös hadsereg kiegészítő részeként fungált. Ezek esetében a közösi törvény a hadügi felségjogok alapján erős befolyást biztosított az uralkodónak, amit a Honvédség esetében több tárgykörben is a politikailag felelős honvédelmi miniszter, vagy a kormány, más esetekben pedig az Országgyűlés jóváhagyása alapján gyakorolt.

A kialakított rendszer a hatékony kormányzás és a külső- és belső fenyegetésekkel szembeni életben maradás doktrínáját teremtette meg, amely magába kódolta, hogy vész esetén korlátozni kell az alapvető jogokat, ugyanis, ahogy Deák is fogalmazott: „a honvédelmi intézkedések azok, melyeket a határozatlanság habozásai között halasztgatni vagy félig megtenni veszélyes, s könnyen megeshetik, hogy az események nem várnak”.^[46]

A vész óráiban alkalmazható kivételes, az alapjog korlátozására kiterjedő felhatalmazást tartalmazó jogszabályt végül csak kevéssel az első nagy világégés előtt sikerült megalkotnia a magyar Országgyűlésnek. A törvény garanciális jellegű volt, hiszen keretet szabott a végrehajtó hatalomnak, meghatározta ki, milyen mértékben és milyen feltételek esetén csorbíthatott egy-egy alapjogot.

A kivételes hatalomról szóló törvény által érintett alapjogok katalógusából kiemeltük a sajtójogra, a sajtószabadságra vonatkozó rendelkezéseket, e szabályok – tükrözve a törvény többi passzusát – részletesen és rendkívüli pontossággal írták le a kabinet jogköreit háború vagy annak veszélye esetére. A törvény lehetőséget biztosított a kormány számára, hogy a sajtótermékek köteles példányait előzetes vizsgálat alá helyezze, és ha az a hadviselés érdekeit sértő bűncselekményt valósított meg, megtilthatták a lapszám terjesztését. Szintén lehetőség volt azon belföldi lapok betiltására, amelyek a hadviselés érdekeit sértették, e lehetőség fennállt külföldi lapok esetében is. Ezen szabályok – ahogy a miniszteri indokolás is fogalmazott – jelentékenyen korlátozták a sajtószabadságot, azonban kizárólag hadiérdek sérelme és/vagy bűncselekmények megvalósítása esetén.

[45] Deák, 2001, 523.

[46] Uo. 529.

A HKtv. alkalmazása rövid időn belül megtörtént. Az első világháború kirombanásának előestéjén, július 27-én a kormány hatályba léptette a Tájékoztatóba foglalt rendeleteket, amelyek a háborús jogalkotás első hullámát jelentették. A sajtóra vonatkozó jogszabályok a HKtv. által biztosított felhatalmazások köré csoportosíthatók.

A köteles példányok előzetes ellenőrzését részletesen szabályozó rendelet csak meghatározott sajtótermékekre (amelyek körét nem ismerjük) vonatkozott, ezek esetében azonban visszavezette a Bach-rendszerben ismert terjesztés előtti megvizsgálás intézményét. Szankcionálást elsődlegesen hadiérdeket sértő bűncselekmények esetén engedett.

A hadiérdeket sértő lapok betiltásának jogosultságát a kabinet a belügyminiszterre ruházta, aki a háború során mindösszesen ötször élt ezen jogosítványával, ezen sajtótermékek túlnyomó része nemzetiségi orgánum volt, amelyeknek inkább volt érdeke a Monarchia háborús veresége, mint egységének fennmaradása, így ezen a téren a hadiérdek kézzel fogható volt. Ugyanezen érvek sorakoztathatóak fel a külföldi lapok – ezen esetben az ellenséges államok sajtótermékei – ellenőrzésével és terjesztésük betiltásával kapcsolatban is.

Ezen szabályok a háború első két évében a hírlapok többségét nem érintették drasztikusan, ezt bizonyítja, hogy egyes lapok ebben az időszakban érték el a legmagasabb példányszámot, ezek közül kiemelkedett az Est, amely alkalmanként elérte a négyszázezres darabszámot is. Kedvezményeket is tett a kabinet: azokat az újságírókat, akiket nélkülözhetetlenek nyilvánított a szerkesztő, mentesítette a hadkötelezettség alól és mentesültek az újságírók az általános fogyasztási korlátok alól is.^[47]

Összességében leszögezhető, hogy a júliusi rendeletcsomag bár jelentéke-nyen korlátozta a sajtószabadságot, azonban annak mértéke nem haladta meg a vészterhes órákban szükséges mértéket.

[47] Mucsi, 1984, 196.

IRODALOM

- Bellér Judit (1982): Sajtópolitika és sajtórendészet az I. világháború idején (Adalékok az 1914. évi XIV. törvénycikkkel kapcsolatos háborús rendelkezésekhez.) In: Mezey Barna – Nagy Boldizsár (szerk.): *Fiatal oktatók műhelytanulmányai*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest.
- Ferdinandy Gejza (1895): *A királyi méltóság és hatalom Magyarországon. Közjogi Tanulmány*. Kilián Frigyes m. k. egyetemi könyvtárus kiadása, Budapest.
- M. Kondor Viktória (1975): *Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és cenzúra*. Magyar Könyvszemle. 1. sz. 35–82.
- Mucsi Ferenc (1984): *Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején*. Történelmi Szemle. 1-2. sz. 192–202.
- Papp Tibor (1968): *Az Osztrák-Magyar Monarchia első védtörvény-tervezetét tárgyaló konferencia jegyzőkönyve*. Hadtörténelmi Közlemények. 4. sz. 703–724.
- Romsics Ignác (2005): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Árpád (1996): *A kivételes hatalom jogi szabályozása Magyarországon az első világháború előestéjén*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Juridica Et Politica. Tomus L. Fasc 13.

Országgyűlési irományok, naplók

- *Darvai Fülöpnek a törvény képviselőházi előadójának felszólalása a Képviselőház előtt*. Képviselőházi napló, 1910. XVII. Kötet. 1912. június 18–december 31. 421. ülésnap.
- *Deák Ferenc képviselőházi beszéde a véderőről szóló törvényjavaslat vitájában* (2001). In: Deák Ágnes: Deák Ferenc – Válogatott politikai írások és beszédek. II. Kötet. Osiris Kiadó, Budapest.
- *A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló törvényjavaslat részletes vitája a Képviselőház előtt*. Képviselőházi napló, 1910. XVII. Kötet. 1912. június 18–december 31. 421. ülésnap.
- *A képviselőház Igazságügyi Bizottságának jelentése a háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tárgyzó 633. számú törvényjavaslatról*. Képviselőházi irományok, 1910. XXII. Kötet. 633–726. CVII-CXXII. sz. 661. számú iromány.
- *Kivételes hatalomról szóló törvény miniszterelnöki indokolása*. Képviselőházi irományok, 1910. XXII. Kötet. 633–726. CVII-CXXII. sz. 633. számú iromány.
- *A m. kir. miniszterelnök jelentése a háború esetére szóló kivételes hatalom igénybevételeiről*. Képviselőházi irományok, 1910. XLIV. Kötet. 1095–1108. sz. 1100. számú iromány.
- *Tisza István tájékoztatója a Képviselőház előtt a július 27-én kiadott rendeletcsomagról*. Képviselőházi napló, 1910. XXVI. Kötet. 1914. július 22–1915. május 6. 562. ülésnap.

Felhasznált jogforrások

- Közösügyi törvény 1867. évi XII. törvénycikk.
- A koronaérték megállapításáról 1892. évi XVII. törvénycikk.
- A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről 1912. évi LXIII. törvénycikk.
- A m. kir. igazságügyminiszternek a m. kir. belügyi és kereskedelemügyi miniszterrel egyetértve kiadott 12.001. M. E. számú rendelete, az időszakos lapok és más sajtótermékek ellenőrzésének szabályozásáról.

- A m. kir. ministeriura 1914. évi 5.482. M. E. számú rendelete, a katonai intézkedések közlésének eltiltásáról.
- A m. kir. minisztérium 1914. évi 5.483/M. E. számú rendelete, az időszakos lapok és más sajtótermékek ellenőrzéséről.
- A m. kir. minisztérium 1914. évi 5.484. M. E. számú rendelete, egyes belföldi időszakos lapok megjelenésének és terjesztésének eltiltásáról.
- A m. kir. minisztérium 1914. évi 5.485. M. E. számú rendelete, a Szerbiából érkező időszakos lapok behozatalának és terjesztésének eltiltásáról és az onnan érkező más sajtótermékek ellenőrzéséről és lefoglalásáról.
- A m. kir. minisztérium 1914. évi 5.720. M.E. számú rendelete, a külföldről érkező sajtótermékek ellenőrzéséről.
- A m. kir. belügyminiszter 1915. évi 1.236. res. számú rendelete, a »Národny Hlásnik« c. lap megjelenésének és terjesztésének eltiltásáról.
- A m. kir. belügyminiszter 1917. évi 17.473. számú rendelete Budapest székesfőváros polgármesteréhez, »A Nap« című időszakos lap megjelenését, terjesztését eltiltó rendelkezés visszavonásáról.
- Királyi leirat az országgyűléshez, 1867. febr. 17-ről az alkotmány visszaállítása tárgyában.
- Királyi leirat 1867. ápr. 21-ről, a magy. k. nemes testőrség visszaállítása tárgyában.

Nemzeti radikális vagy populista radikális?

A Jobbik Magyarországért Mozgalom mint a radikalizmus harmadik hullámának képviselője Magyarországon

I. BEVEZETÉS

- absztrakciós létra • minimális és maximális definíció
- nativizmus • perverzek – perversálók • gazdasági- és politikai harmadik út • mikro- és makro ideológia
- földrajzi-történeti nézőpont

A tanulmány célja, hogy bemutassa, a Jobbik Magyarországért Mozgalom viszonylag kései megjelenése ellenére sem képez új kategóriát az európai radikalizmusnak Klaus von Beyme által megfogalmazott hullámelméletében, hanem besorolható annak harmadik, populista radikális jobboldali hullámába.^[1]

Európában a második világháború után a radikalizmus három nagy hullámát különböztetik meg: az elsőt alkotják a két világháború közötti fasiszta pártok és mozgalmak közvetlen utódszervezetei, illetve azon pártok, amelyek önmagukat az egykori fasiszta ideológia örökösének tekintik. Ennek a korszaknak a legprominensebb képviselője az olasz MSI. A második hullámot, amelyet megközelítőleg az ötvenes évektől számíthatunk a francia poujadista mozgalommal, a populista adóellenes pártok alkotják, míg a harmadik – állításom szerint máig tartó utolsó korszakot –, a populista radikális jobboldali hullámot a nyolcvanas évektől számíthatjuk. Ha a szóban forgó radikális pártcsalád konstitutív, központi elemeit tekintjük, vagyis azokat, amelyek alapjaiban határoznak meg egy pártcsaládot, valamint megfigyeljük a Jobbik programjának egyes elemeit s a radikális párt genezisének körülményeit, akkor a történeti korszakolást kiegészíthetjük egy földrajzi felbontással; vagyis bizonyos kelet-közép-európai sajátosságokkal ugyan,

[1] Az írásra nagy hatással volt Tóth András és Grajczár István tanulmánya, akik a Jobbik negyedik hullámbéli kategorizálása mellett érvelnek.

de nem egy új hullám képviselőjének tekinthető a Jobbik, hanem lényegileg a harmadik hullám jelent meg Magyarországon.^[2]

A Jobbik 2009-es Európa parlamenti és 2010-es magyarországi sikerei után ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a párt és a radikális pártcsalád iránt. A korábban pusztán csak protesztjelleggel jellemzett párt esetében így felmerül annak kérdése, hogy miképpen is lehetne kategorizálni. Bíró-Nagy András,^[3] valamint Jeskó et. al.^[4] radikális jobboldali pártként ír róluk összehasonlító tanulmányában; Tóth és Grajczjár^[5] elfogadja a párt önnön nemzeti radikális definícióját; Filippov Gábor^[6] a szélsőjobboldal gyűjtőkategóriáját alkalmazza; egyes esetekben pusztán szinonimaként alkalmaznak olyan kifejezéseket, mint a szélsőjobb, radikális jobb, szélsőséges (extrém) párt (Karácsony-Róna^[7]).

Ez a terminológiai vita nem csupán hazánkra jellemző, hanem a nemzetközi szakirodalomban is komoly terminológiai vita folyik (a teljesség igénye nélkül: Lubbers et. al.: *extreme right*,^[8] Eatwell-Mudde: *new extreme right*,^[9] Betz: *radical right-wing populism*,^[10] Kitschelt: *radical right*,^[11] Kitching: *far right*,^[12] Fennema et. al.: *anti-immigrant parties*^[13]). Ezek a megnevezések nem pusztán ízlésbeli kérdések; bár egyes szerzők hajlandóak őket egyszerű szinonimaként kezelni, előzetes magyarázat nélkül alkalmazni egy – vagy több – jelzőt, vagy pusztán a szerző feltételezéseiből kiindulva csoportosítani. A legtöbb esetben azonban a megnevezések mögött tudományelméleti megfontolások vannak; így például Meindert Fennema által is alkalmazott „bevándorlás-ellenes pártok” csoportosítás alapja a külföldi (többségében nem európai) beáramló népességgel szemben ellenérzet; míg mások felosztásainál a gazdaságpolitikai szempontok válnak meghatározóvá a besorolásnál, mint Herbert Kitschelt esetében, aki – miköz-

[2] Jelen sorok írásakor a populista radikális jobboldali pártok Európában egy lassú átalakulás folyamatában vannak. Mivel az egyes hullámoknak nincs konkrét kezdeti-, illetve végpontjuk és egymásba is érhetnek, valamint mivel az egyes pártok több korszakot is felöllelhetnek egyes hullámokat kihagyva, vagy éppen önmagukat transzformálva, ezért meglehetősen nehéz megmondani, hogy a folyamat végére valóban kialakul-e egész Európában egy negyedik hullám. Azonban jelen tanulmány írásakor ez a végpont még nem látható.

[3] Bíró Nagy András – Róna Dániel: Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a parlamentbe, 2003–2010. (Elérhető: http://www.policysolutions.hu/userfiles/elemezések/B%C3%ADr%C3%B3%20Nagy-R%C3%B3na_Tudatos%20radikalizmus_v%C3%A9gs%C5%91.pdf. Letöltés ideje: 2015.07.20.)

[4] Jeskó – Bakó – Tóth, 2012, 81–101.

[5] Tóth András – Grajczjár István: A nemzeti radikalizmus. A jobboldali radikalizmus negyedik hulláma Magyarországon. (Elérhető: http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/archived/6055_I_04_Toht_Grajczjar_Nemzeti_radikalizmus.pdf. Letöltés ideje: 2015.07.20.)

[6] Filippov, 2011, 133–153.

[7] Karácsony – Róna, 2010, 31–63.

[8] Lubbers – Gijssberts – Scheepers, 2002, 345–378.

[9] Eatwell, 2004, 1–15.

[10] Betz, 1994.

[11] Kitschelt, 1997.

[12] Kitching, David (2011): Facing Down the Far Right in Europe. (Elérhető: <http://www.feps-europe.eu/assets/be36f22b-19d5-4dfe-bc93-043687db8ab3/facing-down-the-far-right.pdf>. Letöltés ideje: 2015.07.20.)

[13] Meindert – van der Brug – Tillie, 2000, 77–102.

ben a „radikális jobboldal” kategóriát tovább bontotta – a kapott alkategóriáknál az egyik döntő szempontnak a neoliberais gazdaságpolitikához való viszonyt tekintette.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy miközben kiindulási pont lehet a kategorizálásnál a pártok önbesorolása, a szervezetek gyakran elutasítják a kutatók által felvázolt kategorialehetőségeket azok negatív történelmi konnotációja végett. Különösen igaz ez azon országok esetében, ahol az egyes fogalmak már jogi erőre emelkedtek; így például Németországban, ahol különbséget tesznek „radikalizmus” és „extremizmus” között, s ez a különbségtétel az egyes pártoknál az alkotmánybírárság általi betiltást vagy a további működés közötti határvonalat jelenti.

A terminológiai sokszínűséget azonban nem céloz egy újabb jelzővel bővíteni; ehelyett jelen dolgozatban Cas Mudde módszerével kívánok dolgozni, amely az ún. „absztrakciós létra” (*ladder of abstraction*) segítségével konstruálja meg a pártcsaládot. A módszer a minimális definícióból indul ki (*minimal definition*), amely azt a néhány – lehető legkevesebb – jellemzőt keresi, amelyet a család tagjainak mindegyikében megtalálhatunk, s amely a koncepció magjában csak a szükséges és elegendő attribútumait foglalja magában. Ezt a magot a szerző a „nemzet” képében találja meg, amelyet azonban még így is túlságosan tágnak tart, mivel „az állami nacionalizmus olyannyira áthatotta számos ország és szervezet alapító ideológiáját, hogy alkalmatlan a különböző pártcsaládok közötti elhatárolásra”.^[14] Ezért a nacionalizmusnak egy olyan altípusát keresi, amely kizárja a liberális nacionalizmus formáit, de egyben kizárja a biológiai alapú megkülönböztetést is, s így jobban megfelel a definíciónak, mint az „bevándorlásellenes” vagy „rasszista” értelmezés. Ezt a fogalmat a nativizmusban (*nativism*) találja meg, amely a nacionalizmusnak egy olyan altípusa, amely fenntartja, hogy az adott állam területén csakis natív elemek lehetnek, s a nem natív elemek veszélyeztetik az állam homogenitását. A nacionalizmusnak ezen altípusa erőteljesebb megkülönböztetést tesz lehetővé a „Mi” és az „Ők” között, azonban nem (feltétlen) rasszista alapú; nativista megkülönböztetés alapulhat ugyan biológiai distinkción, de lehetséges helyette kulturális, vallási, morális és egyéb síkon.

A minimális definíció (vagyis a nacionalizmus nativista altípusa) birtokában immáron elvégezhető lépésről lépésre az absztrakciós létra segítségével az elméleti építkezés a maximális definíció (*maximum definition*) felé, amely az így definiált populista radikális jobboldal három központi ideológiai elemének a nativizmust, tekintélyelvűséget és populizmust tartja.

A továbbiakban a szóismétlés elkerülése végett a radikálisok, ill. radikális párt alatt populista radikális jobboldalt értek.

[14] Mudde, 2007, 17. (Saját fordítás.)

II. A RADIKÁLIS PÁRTOK HÁROM HULLÁMA

Klaus von Beyme a II. világháború után a radikális pártok három nagy történeti hullámát különbözteti meg: a háború utáni neofasiszta pártok, adóellenes populista proteszpártok és a fentebb ismertetett bevándorlásellenes radikális pártok.

Az első, posztfasiszta hullám földrajzilag jelentősen behatárolt volt: a hidegháború beálltával mindössze Nyugat-Európa demokratikus országaiban volt esélyük megjelenni, s közülük is az egykoron jelentős fasiszta hagyományokkal rendelkező országokban. Így például Nagy-Britanniában Oswald Mosley fasiszta mozgalma, a Union Movement-je ugyan képes volt jelentős médiafigyelmet szerezni, ám ezt nem volt képes szavazatokká transzformálni, sem jelentős társadalmi hatást elérni; s bár Nyugat-Németországban bizonyos mértékű társadalmi bázist adott volna egy efféle mozgalomnak a megszálló hatalmak náciisztizogatásai, a rendkívül szigorú törvények korlátozták ennek lehetőségét. Így a legnagyobb hatással bíró s a legmagasabb választási eredményekkel rendelkező pártot a fokozatosan „tisztéletbeli győztes” rangjára emelkedő Olaszországban találhatjuk a Movimento Sociale Italiano (MSI) formájában. Az MSI önmagát Mussolini pártjának örököséként definiálta, s az olasz fasizmus imperialista nacionalizmusát évtizedeken keresztül képviselte, szemben a későbbi hullámok xenofób tendenciáival.

A második, populista adóellenes proteszpárti hullám az '50-es években, a Negyedik Köztársaság alkonyán kezdett erőre kapni Franciaországban, mégpedig a kisvállalkozók és kereskedők adóellenes-, s a társadalmi-gazdasági változásokkal szembeni nyomásgyakorló szervezetének, a Poujadista mozgalom formájában. A Vichy-rezsimmel bizonyos szálakon szimpatizáló, az indokínai és algériai kérdésben erőteljesen a francia érdekeket képviselő szervezet ugyan nem élte túl Algéria elvesztését s a transzformációt az Ötödik Köztársaságba, azonban a jóléti államot már kialakulása előtt elutasító mozgalom számos, később jelentős eszme s aktor politikai bölcsőjének számított, mint például Le Pen.

Skandináviában – konkrétan Dániában és Norvégiában – a már kiforrott jóléti államban jött létre a magas adók és kiadások ellen a '70-es években a két Progress Party (Haladás Párt), amelyekben egyben keveredett egy erősebb ellenérzés a fennálló politikai elit ellen. Az adók s kiadások drasztikus, néhol már abszurd csökkentése (Dániában javaslatot tettek a hadsereg felszámolására, s egy esetleges szovjet támadás esetén egy üzenetrögzítő válaszolt volna a hadüzenet telefonos közlése esetén oroszul, hogy „Megadjuk magunkat”) azonban nem járt együtt a jóléti kiadások átfogó csökkentésével, s hamarosan a jóléti sovinizmus formájában megjelent egy, gazdasági s nem etnikai alapokon nyugvó xenofóbia.

A harmadik, populista radikális jobboldali hullám, amely immáron minden kapcsolatot mellőzött – sőt tagadott – a két világháború közötti mozgalmakkal, egy hosszabb prosperáló időszak válságjelei közepette jelentkezett. A második világháború utáni európai újjáépítés gazdasági növekedése korábban soha nem tapasztalt jóléti társadalmat, gazdasági és társadalmi egyenlősödést és

biztonságot, individualizációt hozott Európa nyugati felének. A hetvenes évek második felében aztán elkezdtek megmutatkozni a rendszer fenntarthatatlanságának és így kényszerű átalakulásának a jelei. A korábbi korlátozott piacgazdaság és a második világháború utáni jóléti állam fenntarthatósága megkérdőjeleződött az ázsiai országok gazdaságainak felemelkedésével, a globalizáció és a piaci verseny erősödésével, a gazdasági szektorok közötti hangsúlyeltolódásokkal. A korábban mindenkire pozitív hatásokkal járó, nagy fogyasztáson alapuló (a magas bérek magas keresletet eredményeztek), alacsony kamatokkal s (szükség esetén) beavatkozásra kész központi bankokkal rendelkező, szigorúan szabályozott piacon alapuló paternalisztikus kapitalizmust fokozatosan felváltotta a megkötő szabályok lebontását igénylő, fedezet nélküli hiteleken nyugvó és a láthatatlan kéz mindenhatóságában bízó kapitalizmus. A gazdasági fejlődés javai mind aránytalanabban oszlanak el a felsőbb rétegek javára, s a korábbi, szinte általános társadalmi növekedés helyett egyre szélesebb rétegeknél jelenik meg a stagnálás, vagy éppen a lecsúszás(tól való félelem) veszélye. Ezek hatására a korábbi fejlődés munkaerőhiányát enyhítő bevándorlók fokozatosan veszély- és félelemforrássá kezdtek alakulni az európaiak szemében – bár egyesek felteszik a kérdést, hogy a bevándorlótól való félelem szülte a radikális pártokat, vagy ezen pártok ültették el a társadalom tudatába a félelmet, ezzel megalapozva saját politikai fejlődésüket.

A radikális pártok három hullámának fenti bemutatása kapcsán érdemes megjegyezni egyrészt, hogy ezek a hullámon nem különíthetők el élesen egymástól – hiszen amíg az MSI még mindig küzdött azon belső válságával, hogy a fasiszta-posztfasiszta ideológiát tartsa-e meg, vagy a szavazatmaximalizáció érdekében egyes témákban enyhébben szólaljon föl, míg más esetekben új témákat integráljon programjába (mint a xenofóbia), addig a harmadik hullám legmeghatározóbb pártja, a Front National éppen kezdeti sikereit érte el. Másrészt az egyes pártok, mint láthattuk, több hullámon keresztül is politikai relevanciával rendelkezhetnek, akár sokáig változatlan ideológiával (MSI), akár az elemek rugalmas integrációjával (Haladás Pártok). Így aztán nem lehet konkrét kezdeti-, illetve végpontokhoz kötni az egyes hullámokat.

III. A JOBBIK TÖRTÉNETE

A JOBBIK-ot (Jobboldali Ifjúsági Közösség) 1999 novemberében hozták létre fiatal, konzervatív beállítódottságú, jobbára vallásos egyetemisták, mint egy „egyetemistákat és főiskolásokat tömörítő civil szervezet”, a BIT (Baloldali Ifjúsági Társulat) ellenpólusaként, s eredetileg inkább közvetett, semmint közvetlen és önálló politizálást folytatott, meghívva az egyetemek falai közé politikusokat a jobboldal pártjai közül. „Ha 1999-ben lett volna egy olyan nemzeti párt

- jegyzi meg Vona Gábor^[15] -, amelyik hitelesen meg tudja szólítani az ifjúságot, akkor a JOBBIK talán létre sem jön.”

Szellemi gyökereit számos megelőző szervezetben megtalálhatjuk: Magyar Ifjúsági Nemzetébresztő Kör (MINK), Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, az egyes jobboldali pártok (különösen a Fidesz és a MIÉP) ifjúsági tagozatai.

Meghatározó volt számukra a rendszerváltás felülről való irányításának nézete, hogy az egykori kommunisták liberális „köpenybe bújtak”; az egykori állampárt utódjának a visszatérése a hatalomba, valamint a jobboldali kormányokkal (Antall-, majd különösen az első Orbán-kormány) való emelkedett elvárások és csalódások, a történelmi lehetőségek elhalasztása.

Tagjaik számos jobboldali pártban voltak jelen, céljuk pedig, hogy - egyrészt - fórumot biztosítsanak minden jobboldali párt számára az egyetemeken történő előadások által, másrészt, hogy ezen pártok számára elősegítsék az „új generáció” kinevelését, felkészítését a politikai életre azon okból, hogy később a pártok közötti harmonikusabb együttműködést megkönnyítse a közös ismeretanyag és ismertség. Ennek ellenére hamarosan - már csak méretéből adódóan is - a Fidesz külső támogatása vette át a főbb szerepet a 2002-es kampányra hangolódva.

A Fidesz választási veresége, kormányzásának retrospektív leértékelődése s nem eléggé radikális kiállásának kritikája volt az egyik fő oka annak, hogy felmerült a párttá alakulás lehetősége; Molnár Tamás szerint a 2003-as párttá alakulás előtt már többször felmerült az ötlet: „visszafogtam őket, mivel már korábban párttá akartak válni”.^[16] Alternatívának a MIÉP tűnhetett, ám egyre többen kezdtek Csurka István családi vállalkozásaként tekinteni az egykori parlamenti pártra, amelynek szervezeti hiányosságait, sok esetben (általuk is) tévesnek gondolt megoldási javaslatait és zsidózását nem lehet megváltoztatni.

Párttá alakulásuk idején céljukként tűzték ki, hogy „Csurka nyers, leegyszerűsítő összeesküvés-elmélete, vagy a kifejezetten gyűlöletből élő kelet-európai radikálisok pártja helyett a nyugat-európai korszerű radikális jobb példáját akarjuk követni: Le Penét, Haiderét, vagy az olasz nemzeti erőket”;^[17] valamint, hogy bár a „Fidesszel nem szabad szembe menni”,^[18] ám Orbán Viktor „egy a tábor, egy a zászló” gondolatával ellentétben ők külön zászlókban gondolkodnak, s közös táborral operálnának.

A 2004-es EP választások környékén, melyeken az Unió-ellenességükre és az elhamarkodott csatlakozási tárgyalásokra hivatkozva nem indultak, hamarosan elkezdték a tagok toborzását, országjáró körutak szervezését, szobrok és

[15] Koltay, 2003, 216.

[16] Uo. 126.

[17] Varró Szilvia: A Jobbik mint harmadik erő. I. és II. rész. (Elérhető: http://oknyomozo.hu/varro_jobbik. Letöltés ideje: Utolsó betöltés dátuma: 2015.07.20.)

[18] Fabók Bálint: A Fidesz mankójából a Fidesz ellensége - így nőtt nagyra a Jobbik. (Elérhető: <http://www.origo.hu/itthon/valasztas2010/kampanynaplo/20100408-a-jobbik-tortenete-megalapitasatol-fidesz-legnagyob-rivalisaig.html>. Letöltés ideje: 2015.07.20.)

emléktáblák melletti (vagy éppen elleni) tüntetéseket. Azonban hamar kiderült, hogy a Jobbiknak még nincs meg az a kellő országos lefedettsége, amellyel képesek lennének egyedül indulni az országgyűlési választásokon; így született meg a döntés, hogy az – utólag jól láthatóan – lecsúszó, ám még mindig országosan ismert MIÉP és a feltörekvő, de még csak kiépülőfélben levő Jobbik közösen indulnak a választásokon MIÉP-Jobbik a Harmadik Út néven. Ennek ellenére sem a viszonylag szolid költségvetésű kampány, melyben a MIÉP által hangoztatott szövegek domináltak, sem az új párt fiatalos lendülete nem bizonyult elégnek a szükséges szavazatmennyiséghez, s a mindössze 2,2%-kal távol maradtak ugyan a mandátumszerzéstől, azonban a szövetségnek juttatott állami támogatás elegendőnek bizonyult az összeg elosztása körül kirobbant, elhúzódó bírósági eljáráshoz.

A legelső jelentős kitörési pontot a 2006-os események jelentették, amikor a politikusok „újra felfedezték” maguknak az utcai tüntetéseket mint a nyilvánosság egyik terét. Ennek során a radikális szubkultúrának az addig kevésbé egységesen tevékenykedő szervezetei és vezérégyéniségei térben és időben egyszerre jelentek meg, s a média egyrészt egységesként kezelte őket, másrészt megerősödtek az esetleg már meglévő kapcsolatok, ill. melléjük újak alakultak ki, s számos kérdésben a Jobbikot mint a radikális jobboldal fő reprezentánsát mutatta be. A párt ezek után néhány közismertebb szimpatizánsa, mint Morvai Krisztina vagy Gaudi-Nagy Tamás által egyben „szakértőbb” imázst is kezdett kialakítani.

Még ha a pártot közvetlen nem is szólították meg, az általa fontosnak tartott események és ügyek napirenden tartásával megalapozták ismeretüket, s kénytelen előkészítették a terepet a párt sikertémájának számító cigánybűnözés témakörének a kiaknázása számára.

Ennek, valamint a Magyar Gárda „figyelemfelkeltő demonstrációinak” a napirenden tartása a mainstream média által; valamint az utóbbi csatornának a radikális oldal által, különösen az internet Web2-es tartalmának segítségével történő megkerülése alternatív csatornák segítségével; az évtized végére dagadó korrupciós botrányok tematizálása s a közvélemény által érintettként látott pártok negatív kampánya, majd annak „meghackelése” a Jobbikhoz köthető aktivisták sikeres gerillakampánya folyamán – mindezek a folyamatok hozzásegítették a Jobbikot a 2009-es EP választási sikeréhez, és ezzel a „méréssel” az „elveszett szavazat” bélyegétől megszabadulva a 2010-es országgyűlési választási sikerhez.

IV. NEMZETI VAGY POPULISTA RADIKÁLIS JOBBOLDAL?

Toth és Grajczár dolgozatának egyik alapvetése, hogy a Jobbik által képviselt negyedik, azaz „nemzeti radikális” hullám egy teljesen új kategóriát képvisel. Ennek jellemzéséhez tanulmányukban a minimális definíció helyett Griffin azon logikáját használják fel, amely az ideológiákban azon központi elemeket keresi meg, amelyek előre meghatározzák az adott szereplő cselekvési és

gondolatkörét. Értelmezésük szerint ezek: nemzeti gondolat; a külföldi tőke behatolása elleni fellépés; globalizációellenesség; zsidózás; a gazdasági harmadik út; ökoszociális piacgazdaság; politikai harmadik út; a jobboldali harmadik út; nemzetépítő erős állam és rendpártiság; cigánybűnözés; ókonzervativizmus, protesztpártiság; kisemberek védelme; radikalizmus mint politikai attitűd.

A következőkben végignézem az egyes elemeket, s hasonló módszerrel – a Jobbik, valamint a külföldi harmadik hullámos pártok programjainak vizsgálatával – be kívánom mutatni, hogy ezek a jellemzők nem egy új hullám jelenségei, hanem bizonyos külső vonásaiban más formában, de lényegi-tartalmi elemeiben voltaképpen megegyezően megtalálhatóak a harmadik hullám nyugat-európai pártjaiban is. Ehhez azonban Tóth és Grajczjár tanulmányában idézett, Griffin által használt viszonylag tág meghatározással szemben Freedennek^[19] a szűkebb, az ideológiák központi magjára vonatkozó elemzését kívánom használni, valamint az egyes, általuk említett tényezőket csoportokba fogva kívánom röviden tárgyalni.

Freeden szerint minden ideológiának létezik egy központi eleme, amelyre visszavezethetőleg épülnek a további elemek. Ez a központi elem a radikális pártoknál az absztrakciós létrában is jelzett nativizmus. A dolgozat végén a korábban jelzett külsőbeli eltérésekre s okaira kívánok rámutatni, s hogy ezen eltérések ellenére a mögöttes logika ugyanaz maradt a két csoportnál.

V. TÚLFESZÍTETT NACIONALIZMUS

Legközvetlenebbül talán három kategóriát lehet visszavezetni a nativizmushoz: a nemzeti gondolat, cigánybűnözés és zsidózás kérdésénél – így ezeket egyben kívánám szemléltetni.

1. Nemzeti gondolat

A nemzeti gondolat bizonyos értelemben maga a nativizmus: bár maga a fogalom nem feltétlen nacionalizmusra utal, hiszen nativista kiindulópont lehet – ahogyan már korábban jeleztem – vallási, kulturális, morális és egyéb, ez esetben az állam lakosságán belül lehetővé tesz egy erőteljesebb MI-ŐK felosztást egy manicheusi világkép keretében. Ennek a felosztásnak egyik lényege, hogy a „MI” csoport – esetünkben a nemzet – egyetlen államban összpontosuljon, másrészt az államot kizárólagosan ez a csoport lakja, vagy – az etnikai realitások talaján maradva – a kisebb csoportok elfogadják a többségi társadalom kultúrájának dominanciáját. Ennek a MI-ŐK felosztásnak az alapján – különösen a harmadik hullám pártjainál, ahol a populizmus mint társideológia

[19] Freeden, 2003.

mellészegődik - fel lehet állítani egy négyes felosztást az egyes „ŐK” kategóriákról, amelyek a manicheusi világképben gyakran túlfeszítve a Carl Schmitt által megfogalmazott ellenség képében tűnnek fel: ellenségek államon belül - nemzetén belül, államon belül - nemzetén kívül, államon kívül - nemzetén belül, államon kívül - nemzetén kívül. Ezekbe a kategóriákba beleilleszthetők mindazok a személyek és szervezetek, akiket ennek a nemzeti gondolatnak a nevében támadnak: legyenek azok a magyar-ukrán alapszerződést elfogadó hazai és határon túli „árulók”, a föderatív Európa rémképe vagy éppen a bűnbakként szereplő zsidók s cigányok.

Ugyan a Jobbikot sorozatosan érik vádak hol alaptalanul, hol - egyes tagok esetében - erős alappal az antiszemitizmussal kapcsolatban, az erre adott válaszreakciók bizonyos mértékben árnyalják a képet. Ami azonban mindkét irányból megerősítést nyer, az a pártnak az antiszemitizmussal gyakran elnagyoltan egy kalap alá vett anticionizmusa. Ahogyan azonban azt az elején is említettem, a nativizmus nem csupán az etnikai alapú MI-ŐK megkülönböztetésén alapulhat, hanem eszmei, kulturális, vallási stb. irányultságú is lehet. Az anticionizmus esetében - többek között - a domináns nemzeti eszmerendszert éri támadás, a *plebs common sense*-ét egy idegen gondolkodásmód kereteiben.^[20] Ebben az esetben két, a korábban említett négyes felosztáson átnyúló (annak minden szegmensében megtalálható) ellenség rajzolódik ki, a „perverzok”, akik viszonylag passzívan ezt az eszmét vallják, és a „pervertálók”, akik aktívan terjesztik, illetve támadást intéznek a domináns eszme ellen. Az aktív anticionizmus leggyakrabban az utóbbiak, vagyis a „pervertálók” ellen jelentkezik.

Vagyis összességében ezt a fajta „zsidóellenességet” nem kifejezetten genetikai/etnikai, sokkal inkább kulturális-gazdasági alapúnak lehet tekinteni, ahol a veszélyt a kis létszámú, eszméikben elhatározott szűk csoportok jelentik, akik otthonosan mozognak (néhol maguk teremtik, mint „pervertálók”) a modern világban.

A cigánybűnözés kérdése leggyakrabban a rendpártisággal együtt szokott megjelenni. Ugyan a szó a párt szerint nem azt jelenti, hogy minden cigány bűnöző lenne, és sokszor egy tágabb, „építők-rombolók” kategórián belül tárgyalják, azonban - ellenben az anticionizmussal, ahol cionista eszmét nem-zsidó ember is képviselhet - itt egy jól lehatárolható etnikai csoportról van szó, amelyen belül bizonyos - többnyire a brutális kegyetlenséggel, csoportokban történő - bűnözési formák a párt állítása szerint arányaikban jóval elterjedtebbek, mint a többségi társadalomban.

Másik kvázi „bűnözési forma” a cigányság esetében a jóléti ellátórendszer kihasználása, hol a munkavégzés megtagadása által, hol a születendő gyermekek

[20] Maga az anticionizmus természetesen sokkal szélesebb kört ölel fel, beleértve a politika-, gazdasági-, kulturális szférát, s gyakran más, a mozgalom által deviánsnak tartott irányzatokkal keveredve említik, mint például az LGBT mozgalom vagy az ideológiai liberalizmus - ezek egyenkénti levezetése azonban meghaladná a dolgozat kereteit.

száma után járó segélyek formájában. Vagyis ebben az esetben fordított a logika: a zsidók/cionistákkal ellentétben a cigányoknál a nagy szám, és a modern világon belüli "barbarisztikus", felzárkózni képtelen lét a veszélyes.

Mindez természetesen nem ismeretlen a nyugati, „klasszikus” harmadik hullámbéli pártoknál, ahol szintén a túlfeszített nacionalizmus (nativizmus) és a fentebb ismertetett felosztások képezik gondolkodásuk alapját. Ugyan ezen országokat szokás „szerencsésebbeknek” nevezni, mivel nem éltek át a közelmúltban olyan drasztikus nemzeti sorstragédiákat, mint amilyen Magyarország számára a trianoni békediktátum, mégis találhatunk példákat a határaikon túli nemzettársak, valamint korábbi területek feladásának elfogadhatatlanságáról, egyes népek, népcsoportok közötti ellenszenvről. Így például a német radikális pártoknál gyakran megjelenik a „valódi” Kelet-Németország visszaszerzésének vágya, amely az egykori Német Birodalom határait követve belenyúlik egészen a mai Lengyelország és Oroszország területére. Kissé paradox módon, de az osztrák FPÖ, illetve BZÖ esetében a német identitás feladása a fiatal osztrák nemzettudat érdekében és erőteljes védelmében is ezt a nacionalizmust erősíti. Az egykori gyarmattartó birodalmak esetében ez Franciaországnál az egykori «gloire» visszaszerzését, az Európai Uniónak ezen cél érdekében történő felhasználását és átfarmálását jelenti, amellyel újra európai vezető szerepre, s ezáltal a világpolitikát befolyásoló szerepre tehetnek szert. A BNP esetében ez a Brit Nemzetközösség reformálásával, illetve Írország kvázi társult állami státuszával járna, míg a Vlaams Block/Vlaams Belaang ennek a nacionalizmusnak az alapján utasítja el nemcsak Belgiumot, de az Európai Uniót is, mondván, „nem azért akarják a belga állam eltűnését, hogy helyettesítse egy nagyobb, költségesebb és művibb, bürokratikus és nem demokratikus föderatív entitás”.^[21]

Ugyan esetükben a kisebbségi kérdések nem főleg a helyi kisebbségekkel jelentkeznek (bár az egyes regionalista-etnikai radikális pártok jelzik, hogy a probléma nem ismeretlen), hanem inkább a megelőző évtizedek hullámaiban megemelkedett számú, főleg a Közel-Keletről származó bevándorlókkal kapcsolatban, az emögötti gondolkodásmód azonban nem különbözik a Kelet-Közép-Európában tapasztaltaktól. Funkcióiban ugyanaz az államon belüli - nemzetén kívüli, retorikáiban gazdasági, kulturális és rendpárti, ám etnikailag jól lehatárolható, a belső (MI) csoport negatív definícióját lehetővé tevő ellenségkép jelenik meg, mint amilyen Magyarország esetében a cigányság. Hasonló módon - ahogyan Cas Mudde is megjegyzi - a félelem nagy számaiból, valamint a modernséghez felzárkózni potenciálisan képes, ám a modernséget elutasító létből ered. Kulturális ellenség tekintetben (perverz/ pervertálók) ez a bevándorló- (ill. arab) ellenesség azonban sokkal közelebb

[21] Vlaams Belang (Belgium): Het programma in vraag en antwoord. (Elérhető: <http://www.vlaamsbelang.org/programma/52/>. Letöltés ideje: 2015.07.20)

áll az anticionizmushoz, és sajnálatosan – mivel a médiában *infotainment* módon mutatott „problémás” bevándorlók többnyire az iszlám hitet követik – az iszlámot és a vallási fundamentalizmust gyakran összemossák, hasonlóan a zsidóság-cionizmushoz.

VI. GAZDASÁGI HARMADIK ÚT^[22]

Alapvetően három jellemzőt sorolnék be ebbe a kategóriába: a külföldi tőke behatolása elleni fellépés: globalizációellenesség; a gazdasági harmadik út: ökoszociális piacgazdaság; kisemberek védelme. Ezek közös jellemzője Tóth és Grajczjár dolgozatában, hogy meghatározóként definiálják a gazdaságot mind az egyes pártok ideológiájában, mind a harmadik (illetve az állítólagos negyedik) hullám átfogó eszmerendszerében. Való igaz, hogy a harmadik hullám egyes pártjai, ill. vezetőik előszeretettel hangoztatták magukról, hogy ők már Reagan előtt is neoliberais gazdaságpolitikát követtek. Ezen felül számos meghatározó szerző a radikális pártok konstitutív elemeként határozta meg a neoliberais gazdaságpolitikát (Betz), valamint győzelmükhöz, a „nyerő formulához” elengedhetetlennek tartotta (Kitschelt), az idő múlása azonban megcáfolta ezeket. Miközben a második hullámnak valóban lényegi eleme volt az állam gazdasági- és szociális szerepvállalásának átalakítása, s így a viszonylag később jött elemek, mint a xenofóbia gazdasági, s nem etnikai szálakkal kapcsolódtak, addig a harmadik hullámnál a gazdaság mindösszesen másodvonalbeli kérdés, s a 90-es évekre egyre jobban kirajzolódott, hogy a gazdasági struktúra milyensége csupán mellékes: a kapitalizmus, gazdasági liberalizmus vagy éppen a már-már szocialisztikus gazdaság eszméje nem meghatározó elem a pártoknál, hanem alárendelt szerepbe kényszerül. A gazdaság célja nem lehet más, mint a nemzet felemelkedésének szolgálata, s ennek a szolgálatnak a formája (liberális gazdaságpolitika, paternalisztikus kapitalizmus, protekcionizmus) a pártok retorikájában s ideológiájában könnyen módosítható. Ez egyrészt köszönhető a már említett túlfeszített nemzeti érzés dominanciájának, másrészt, hogy ezek a pártok még a korszakban is (kevés kivétellel) főként pária-ellenzéki szerepet töltek be, s ezáltal lehetővé vált számukra a felelőtlen politizálás, túllicitálás, s az olyan demagóg, az emberek között általános elfogadtatásra találó gazdaságpolitikai ígéretek hangoztatása, mint az adócsökkentés, amelyek azonban néhol ellentmondásos módon együtt hangoztak el olyan szociálpolitikai elemekkel, mint a jóléti kiadások emelése.

Esetenként – mint amilyen az Európai Közösség és a Közös Piac kialakításának támogatása - sokkal jobban megmutatkozott, hogy a manapság inkább

[22] A dolgozatban „gazdasági harmadik út” kategóriáját a radikális pártok sajátos gazdaságfelfogására kívánom alkalmazni Willhelm Röpke definíciójától eltérően.

liberálisnak hangzó követelések mögött a saját nemzeti érdekek hatékonyabb érvényesítésének reménye, a McDonalds-kultúra, a globalizáció elleni hatékony védekezés állt. Maga a globalizáció nem újkeletű, egyértelmű vagy semleges jelenség – elvégre a kenyai emberek nem a magyar vagy belga kulturális mintákat kezdik másolni, hanem dominánsan az amerikai tömegkultúrát. Ami azonban megkülönbözteti a korábbi korok folyamataitól, az a globalizáció intenzív és átfogó jellege; jelentkezik mind a politikai, kulturális s gazdasági szférában, és egyre inkább a nemzetállami befolyáson kívül eső aktorok irányítása alatt, mint az IMF vagy WTO. Természetesen nem a radikális pártok az egyetlenek, akik szembefordulnak a globalizációval; ellenállásuk azonban nem gazdasági-szociális okokból, antikapitalizmusból vagy osztálytudatból ered, hanem főként nativista jellegűkből, amit kiegészít a populista elitellenesség.

A radikálisok által korábban támogatott kívánalmak teljesülése (közös piac, hatékonyabb európai együttműködés stb.) a radikálisok „feje fölött” ment végbe, nem abban a formában és azon következményekkel, amire számítottak. Ahogyan egyre inkább elveszítették az államok a befolyásukat a piaci mechanizmusok irányítása felett, úgy fordultak el a harmadik hullám pártjai több-kevesebb mértékben a neoliberalis gazdaságpolitikától és alakítottak ki protekcionista, állami intervenciókon alapuló, a kis- és középvállalkozásokat védő korlátozott kapitalizmust támogató programokat. A gazdasági globalizáció számukra elsősorban a külföldi befolyás növekedését jelenti a nemzeti gazdaságban, s ezáltal nemzeti érdekeik érvényesítésének gyengüléseként élék meg. Önmagában azonban a globalizációellenesség gazdasági aspektusa ritkán szerepel, inkább két témában szokott megjelenni: a bevándorlás és az Európai Unió kapcsán. A legtöbb párt a bevándorlás okaként a globalizációt nevezi meg, az Uniót pedig az egyik legfontosabb eszközének. Ahogyan a Front National is írta programjában:^[23] „Az Európai Unió, amelyet eredetileg szomszédos kultúrákkal, hasonló gazdasággal és fejlettségi szinttel rendelkező [...] országok kötöttek, mára teljesen célt tévesztett. Az eredményei ismertek: nyílt határok, munkanélküliség, a piac diktatúrája, a közszolgáltatások tönkretétele, bizonytalanság, szegénység, tömeges bevándorlás.”

Az egykori szocialista blokk országaiban egyben a globalizáció gyakran keveredik a piacra való áttérés és a gyors privatizáció kritikájával.

Általában három elemet lehetne kiemelni a radikális pártok programjaiból, amik neoliberalis gazdaságpolitikára utalhatnak: alacsony adók, privatizáció és dereguláció (PVV). Ha azonban jobban szemügyre vesszük, akkor inkább tarthatjuk antiliberalisnak, semmint liberálisnak ezeket. Az alacsonyabb adók kérdését korábban már kifejtettem, s ellenzéki (vagy pária) pártoknál szinte általánosan mondható. A (re)privatizáció sokkal korlátozottabb, mint ahogyan azt a (neo)liberalizmus megkövetelné, s célja, hogy a cégek, nagy ipari szektorok

[23] Notre Projet – Programme Politique du Front National.

nemzeti kezekbe kerüljenek, miközben egyes stratégiai fontosságú területek nem is privatizálhatóak. Dereguláció terén pedig elmondhatni, hogy a hazai piacot megkötő szabályokat valóban csökkentenék, azonban a külföldi cégek térnyerését erőteljes szabályokkal, támogatásoktól való eleséssel nehezítenék. Az állam szerepe mindezekben változó az egyes pártoknál: az imént említett PVV az állam teljes visszavonulását szeretné, az FPÖ, Vlaams Belang és az északi államok csak bizonyos területeken csökkentve egy jóléti sovíniszta rendszert szeretnének, míg a Front National egyenesen feladatokat határoz meg a francia állam számára. Ami azonban szinte mindegyikben közös, hogy a hazai nagyvállalatok támogatása mellett (amikkel a külföldi befektetőket kívánják helyettesíteni) a legnagyobb kedvezményezettjei a kis- és középvállalkozások. A mögöttes logika szerint ezek a vállalkozások több embert foglalkoztatnak, nemzetben belülieket, s a megtermelt haszon is az országon belül marad.

Összességében elmondható, hogy a gazdaság mindegyik radikálisnál a nemzet szolgálatának van alárendelve.

VII. POLITIKAI HARMADIK ÚT

Politikai harmadik út: a jobboldali harmadik út; nemzetépítő erős állam és rendpártiság; ókonzervativizmus, protesztpártiság; radikalizmus mint politikai attitűd.

A populista radikális jobboldal pártjait ideológiájuk ismeretében – ahogy a pártcsalád neve is mutatja – meglehetősen magabiztosan besorolhatjuk a politika (kulturális) jobboldalára. Maguk a pártok azonban öndefiníciójuk alapján esetenként vitakoznak nem csupán saját besorolásuk ellen, de az alkalmazott kategóriák relevanciáján is. A spanyolországi Espana2000 például egyszerre nevezi magát patrióta és „szociális” karakterű pártnak (*partido de carácter social y patriota*^[24]); a Front National egyik híres plakátjának szlogenje szerint a párt „Se nem jobb, se nem ball, Front National!”,^[25] míg a BNP önmagát Nagy-Britannia egyetlen zöld pártjaként definiálja, valamint hogy ők „az a Munkáspárt, amire nagyapáink szavaztak^[26], valamint Jörg Haider többször is beszélt a jobb- és baloldal meghaladásáról.

Bizonyos értelemben a radikálisok valóban nem jobb-baloldal felosztásban gondolkodnak, sokkal inkább a már korábban említett „MI-ŐK” kategóriákban, ahol természetesen a „MI” jogosult a hatalomra. Kérdés azonban, hogy pontosan ki az a „MI” és milyen formában gyakorolja a hatalmat.

[24] Espana2000. (Elérhető: http://espana2000.org/?page_id=32. Letöltés ideje: 2015.07.20.)

[25] Front National (Franciaország): Notre Projet - Programme Politique du Front National. (Elérhető: <http://www.frontnational.com/2013/06/nouveau-tract-ni-droite-ni-gauche-front-national/>. Letöltés ideje: 2015.07.20.)

[26] British National Party (Nagy-Britannia): Manifesto 2010. (Elérhető: https://www.bnp.org.uk/sites/default/files/grandads_vote_a5.pdf.)

Ez a „MI-ŐK” (magunkfajta-magukfajta) felosztás nem egyszerű „szalonrasszista” felosztást jelent: ez a dichotóm világnézet a harmadik hullám populista jellegéből ered. A populizmus Freeden szűk központú (*thin centered*, vagy mikro) ideológiáihoz tartozik, mivel az olyan makro ideológiákkal szemben, mint a szocializmus vagy a liberalizmus, amelyek a társadalmat érintő minden politikai problémára választ kívánnak adni, a mikro ideológiák sokkal kisebb területet felkarolva a társadalom politikai kérdéseinek csupán egy szűk szegmensére kívánnak megoldást adni. Ennek is köszönheti a populizmus (is) a „kaméleon” tulajdonságát, vagyis hogy szinte mindig együtt jelentkezik más, makro vagy mikro ideológiákkal; napjainkban Latin-Amerikában főleg a baloldali eszmékkel együtt jelentkezik, míg Európában a legprominensebb képviselői a radikális pártok.

Maga a populizmus a világot két, morális alapokon konstruált antagonisztikus csoportra, az elitre és a népre bontja; mind az elit, mind a nép homogén csoportot alkotnak, amelyek közül csak az egyik – a nép – jogosult a hatalomra. Vagyis a populizmus egy monista ideológia – ennek köszönhetően tagadja a kisebbségek létét, illetve jogait. Ez nem etnikai, kulturális stb. kisebbséget jelent önmagában, hanem a *volonté générale*-től eltérő kisebbségeket. Radikális pártokkal együtt jelentkezve azonban a morálisan tiszta „nép” egy etnikai színezetet is kap, vagyis a „nép” egyben a nemzet lesz, és elithez tartozik mindenki más, aki morális, etnikai, kulturális vagy egyéb értelemben nem tartozik a nemzethez. Egy példán bemutatva, Mečiar idején ebben az értelemben kisebb volt a különbség a leggazdagabb és a legszegényebb szlovák között, mint a hasonló körülmények között élő szlovák és felvidéki magyar között, mivel ez utóbbi esetében a szlovákok a „népet”, a magyarok az „elitet” képviselték. Az „elithez” nem csupán – s nem főleg – etnikai kisebbségek tartozhatnak, hanem a korábban bemutatott nemzet-en-államon belül-kívül felosztás szinte minden csoportja, akiket röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy „akik nem értenek velünk egyet”: külföldi szervezetek, azok „ügynökei”, ellenzéki politikusok stb. Vagyis míg a „nép” meghatározásánál az etnikai elem dominál a morális elem felett, addig az elit lehatárolásában az etnikai elemet felülírja a morális alap.

Amennyiben mégis megjelenik egy, az általános akarattól eltérő vélemény a nemzet-en belül, úgy az vagy nem tartozik „a nép” kategóriájába, s így nem illeti meg a védelem – amennyiben vannak egyáltalán kiépített védelmi mechanizmusok –, vagy tudatlan, ám ebben az esetben a többségi elv szerinti döntéshozatal ellehetetleníti akarátának érvényesítését. Ebből is jön, hogy a populizmus a politikai primátusára épül, vagyis minden más hatalom, beleértve a bíróságot, alkotmánybíróságot, másodlagos. A hatalom minden más intézményesített központja, minden alkotmányos védelmi eszköz, amely korlátozza a népet hatalmának gyakorlásában, akarátának kifejezésében, háttérbe szorul. Elvégre ki bírálhatja felül a népet? *Vox populi, vox Dei*. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a populizmus ellene lenne olyan intézményeknek, mint a képviselői demokrácia vagy a technokrácia; nem utasítja el a képviselőt *per se*, hanem

kizárólag a rossz emberek általi képviseletet. Amennyiben a népből származók által, a nép kívánalmai szerint történik a képviselet, úgy megfelelőnek tartják. Hasonló módon, a technokráciát is csak azon az alapon utasítják el, ha az teljesen függetlenül dolgozik a nép akaratától (ahogy Lendvai Ildikó fogalmazott a modernizáló, technokratikus kormányzásról: „azt a modernizáló, nyugatiasító lendületet [...] felvilágosult abszolutista uralkodó módján csináltuk”^[27]); amennyiben az irányt, az elérendő célt a *common sense* képviselő nép adja meg, úgy a technikai megvalósítás részletkérdéseit már rábízza a (közösség morálját tükröző felfogással rendelkező és elszámoltatható) technokráciára.

Mindezek mellett természetesen felvetődik annak a kérdése, hogy miképpen viszonyulnak ezek a pártok a meglévő rendszerek alkotmányaihoz – elvgre az elit ezen (gyakran saját maguk által konstruált) keretrendszerben működik. Veszélyt jelentenek-e a populista pártok a meglévő alkotmányokra? Ha valaki a populizmus 20. századi leggyakoribb előfordulási helyét, Latin-Amerikát veszi szemügyre, könnyen levonhatja a következtetést: igen, veszélyt jelentenek. Joggal merül fel tehát a félelem, hogy Európában is hasonló irányt vehetnek az események, ha egy populista párt jut hatalomra. Hasonló rigmusok valóban elhangzanak, vagyis hogy nem valódi demokrácia van, hanem egy liberális áldemokrácia, amit nem kell félteni. Azonban vannak tényezők, amelyek különbözőségekre adnak okot:

1. Latin-amerikai, a hatalmi ágak teljes elválasztásán nyugvó elnöki rendszerekkel szemben Európában parlamentáris rendszerek vannak többségben;
2. ezzel összefüggésben Latin-Amerika országaival ellentétben Európában ugyan lehetnek olyan pártok, amelyek kifejezetten egy ember köré épülnek (lásd Umberto Bossi Lega Nordját), azonban kiépített, fegyelmezett pártok nélkül nem képesek választási győzelmeket elérni;
3. a populizmus mint mikro ideológia Európában leggyakrabban jobboldali radikális pártok ideológiájával együtt jelenik meg, amely három következménnyel is jár:
  - a) egyrészt a nép nem a „*plebs*” fogalma köré épül, hanem az „*ethnos*” köré
  - b) az elit definíciója viszont kevésbé az etnikum, hanem a morál alapján történik (hiszen az elit jobbjára ugyanahhoz az etnikai csoporthoz tartozik);
  - c) konzervatívabb jellege miatt kevésbé támadják országaik alkotmányait.

A populizmus alapvonásai, vagyis a nép és az elit morális alapokon nyugvó antagonisztikus viszonya, a nép monista jellege és a politikai abszolutizációja ugyanúgy jelen vannak Európában is, azonban az intézményi keretek más

[27] ATV, Egyenes beszéd, 2014. október 7. (Elérhető: http://www.atv.hu/musorok/egyenes_beszed. Letöltés ideje: 2015.06.25.)

megoldásokat szülnek. Amennyiben megvizsgáljuk a populista radikális jobboldal programjait Nyugat-Európában (legyen szó a Dansk Folkeparti, Front National, Freiheitliche Partei Österreichs vagy a Partij voor de Vrijheid programjairól), egyikben sem találhatunk utalást új alkotmány vagy egy régebbi visszahozatalára. Sőt, kiállnak alkotmányaikért, azt mint nemzeti identitásuk letéteményesét kezelik, és legfeljebb apróbb, populista (pl. több referendumot) és nacionalista (jóléti sovinizmus, bevándorlás korlátozása) módosításokat kívánnak végrehajtani. Vagyis a makro ideológia, amihez Európában oly gyakran kapcsolódik a populizmus, itt intézményi változtatások terén felülírja bizonyos mértékben a populista logikát. A programok mellett bizonyíték erre az a néhány populista párt, amely vagy hatalomra került (FPÖ), vagy kormányon kívül maradván ugyan, de támogatva a kisebbségi kormányt erőteljes zsarolási potenciállal rendelkezik (DFP); egyikük sem kívánta új alkotmány létrehozását, legfeljebb csekély mértékű módosítását vagy az értelmezésének új irányvonalát meghonosítani.

Azonban az ideológiai aspektusok mellett van egy intézményi oka is annak, hogy a hatalommegosztás jelenlegi rendszerét (intézményi szinten) nem, vagy csak minimális mértékben kívánják módosítani: egyrészt Európában jól szervezett s erős frakciófegyelemmel rendelkező pártok vannak; emellett a végrehajtó hatalom a győztes párt(koalíció)ból kerül ki. Vagyis a két hatalom központja itt nem választódik el oly élesen, mint az elnöki rendszerekben: a végrehajtó hatalom szinte mindig élvezheti a törvényhozás támogatását egy populista párt esetében ez azt is jelenti, hogy nem kell az "elit" egy újabb központjával számolnia. Kormányon és parlamenten belül, a hatalmi ágak és az alkotmány megváltoztatása nélkül ezután már áthelyezheti a gyakorlatba a többségi elvet.

VIII. HARMADIK HULLÁMHOZ TARTOZIK-E A JOBBIK?

A harmadik hullám pártjai Nyugat-Európában a II. világháború utáni aranykor szak válságában születtek. A korábbi életszínvonal-növekedés, a jóléti állam, középosztályosodás hirtelen tarthatatlannak látszott a 70-es évek végén. Az iparosodás folyamata egyre inkább az automatizálás irányába fordult, valamint fokozatosan áthelyeződött a hangsúly a termelői szektor helyét a szolgáltatói szektor felé. A megnövekedett bevándorlás következtében a munkavállalók egyre inkább versenytársat, veszélyforrást láttak a betelepülőkben mind gazdasági, mind kulturális és közbiztonsági értelemben. A gazdasági növekedés folytatódott ugyan, de egyre kevesebben részesültek javaiból, s mind szélesebb rétegek-nél kezdett megjelenni a lecsúszástól való félelem.

Magyarország esetében ezek a folyamatok történelmi okokból valamelyest megkésve, külsőleg valamelyest eltérve, de lényegüket tekintve hasonlóan jelentkeztek. Ezt legkönnyebben úgy lehetne bemutatni, hogy a hullámelmélet

mellett, amely alapvetően egy történeti nézőpont, bevezetünk egy „földrajzi-történeti” nézőpontot is, vagyis megnézzük, hogy bizonyos ország(csoport)okban miért nem jelentek meg, vagy miért jelentős késéssel jelentek meg ezek a pártok. Véleményem szerint visszatekintve az egyes korszakokra, már az ezt megelőző hullámoknál is felfedezhetünk hasonló folyamatokat: az első hullám neofasiszta pártjainak például csak ott volt (néha be nem váltott) potenciálja, amely országok a két világháború között komoly fasiszta-nemzeti szocialista hagyománnyal rendelkeztek (Olaszország), valamint ahol a háború elvesztése a győztesek részéről bizonyos mértékű retorzióval járt (Németország); hasonló módon a második hullám sem egy páneurópai hullámnak számított, egyes országok az első hullámból egyenesen „ugrottak” a harmadik hullámra. Ezzel párhuzamosan a radikalizmus előretörésének sokkal kisebb az esélye egyes országokban sajátos politikai múltjuk miatt: így például Spanyolországban sokáig nem volt képes olyan, komoly támogatottsággal rendelkező radikális párt a porondon maradni, amelynek eszméje hasonlított Franco-rezsim ultranacionalizmusához.

Magyarország esetében a szovjet megszállás lehetetlenné tette bárminemű többpártrendszer kialakulását 1989-90-ig, beleértve a radikálisok megjelenését is. A rendszerváltás után azonban a frissen alakult pártoknak és a társadalomnak az évek során temérdeknyi problémával kellett szembenéznie, amelyek ugyan más forrásokból eredtek, mint Nyugaton, de lényegüket s hatásukat tekintve hasonlóak voltak. A Kádár-korszak gulyáskommunizmusa megkérdőjelezhető eszközökkel ugyan, de képes volt egy koraszülött jóléti állam ideiglenes fenntartására, amely viszonylagos előreláthatóságot és biztonságot, valamint „kierőszakolt” társadalmi egyenlősödést volt képes nyújtani a magánszektorozás és individualizáció, valamint a társadalom szekularizációja és a (kommunista-szocialista korszakot megelőző) hagyományos kötelékek fellazítása mellett. A rendszerváltás során aztán viharos gyorsasággal kezdtek megjelenni a repedések nem csupán a politikai-, gazdasági-, de a társadalmi rendszerben is. Az országra rákényszerített szocialista rendszer gulyáskommunista jellege ellenére szinte fokozatosság nélkül csapott át szabadpiacos kapitalizmusba. A társadalom hirtelen szembesült a „gyárkapun belüli munkanélküliség” helyett a folyamatosan leszakadó, munkanélkülivé vagy az attól való félelemben levő rétegekkel; az átmenet nyertesei mellett mindinkább megjelentek, s egyre jobban láthatóvá váltak a vesztesei is. A működéskébe lépő demokrácia az évtizedek során nem hozta meg a kívánt nyugati életszínvonalat, hiszen a gazdasági mutatókban jelentkező növekedés javaiból egyre kevesebben s aránytalanabban részesedtek. Egyeseknél teret nyert a békés rendszerváltás felfogása helyett a felülről irányított, előzetesen nem legitimált aktorok közötti összjátékosan alapuló rendszerváltás elmélete, míg többen inkább elfordultak a politikai participációtól, s így bizonyos mértékben a demokráciától. A politikából a rendszerváltás megmaradt pártjainak dominanciája mellett hiányzott a valóban alulról szerveződött politikai érdekképviselet, és sokáig úgy tűnt, hogy a medián szavazó felé konvergáló két nagy párt kiszorít minden egyéb kezdeményezést.

Ugyan Magyarországot nem „fenyegette” a nagymértékű bevándorlás, mint a Nyugatot, azonban a tömeges elbocsátások, alacsony iskolázottság és a szociális háló átstrukturálása egyfajta etnikai színezetet is kapott az ún. „*socialschmarotzer*” kategória megjelenésével s a roma társadalomhoz való kapcsolásával, vagyis hogy a csoport tagjai „parazitaként” használják ki a szociális ellátórendszert, meglopva ezzel az adófizetőket.

Az előzőekben írottak alapján tehát láthatjuk, hogy a Jobbik valóban egy válságfolyamat terméke, azonban nem csupán a rendszerváltásé, vagy a 2000-es évek gazdasági és politikai válságáé, hanem az elmúlt 25 év történetéé.

A Jobbik etnocentralista párt, hiszen a nativista kiindulópontjának köszönhetően ugyanúgy hozzátartozik a bevándorlásellenesség, mint a nyugati pártokhoz is a helyi kisebbségek iránti intolerancia, azonban mindegyikük elhatárolható – és a párt el is határolja – a két világháború közötti fasiszta mozgalmaktól. Egyben nemzeti párt is, hiszen ugyanaz a nemzeti felemelkedés gondolata hatja át, amely a francia „*gloire*” iránt vágyakozó FN-t, a korábbi birodalmi lét nosztalgijában élő BNP-t, vagy a függetlenedni vágyó Lega Nordot vagy Vlaams Belangot.

Jellemző a harmadik hullámra a populizmus, mint társideológia, amely szintén megtalálható a Jobbikban. A társadalmat két részre osztja, építőkre és rombolókra, ahol utóbbiakba mindenki beletartozik, aki képtelen vagy nem akar a többségi társadalom („a nép”) kultúrájához integrálódni. Ebbe beletartozhatnak mind a „cigánybűnözők”, akiket etnikai-rendpárti alapon határoznak meg, mind a „politikusbűnözők”. A Jobbik retorikájának („a nép nevében”) és gyakorlatának (álruhás országjárás) része az emberekkel való közvetlenebb kapcsolat, valamint politikai követeléseik egy jelentős része is a választók nagyobb beleszólását tenné lehetővé a politikába.

A harmadik hullám pártjai egyben radikálisak is, hiszen ellene vannak a liberális demokráciának, különösen a kisebbségek védelme és a pluralizmus területén; egyben komplex problémákra ígérenk mélyreható, gyors és egyszerű(nek feltűntetett) megoldásokat. Szembehelyezkednek az aktuális politikai elittel, de nem kívánnak rendszerváltást (ellenben az extrémistákkal), „pusztán” a rendszer korrekcióját.

Bizonyos mértékű különbség ebben az egy kérdésben mutatkozhat Magyarország és a Nyugat között, hiszen utóbbiaknál a konzervativizmus az organikus államfejlődés vívmányainak megőrzését, megtisztítását jelenti, míg hazánkban a megszakított történelmi fejlődés, a rákényszerített kommunista korszak felveti a kérdést, hogy mit érdemes megőrizni, hova érdemes visszanyúlni; tekinthető-e negyven év *ex lex* állapota utáni visszatérés konzervativizmusnak, egy esetleges rendszerváltás radikálisnak, s nem extrémistának. Ezt a problémát a Jobbik azzal igyekszik megoldani, hogy egyrészt nem vázol fel alternatív rendszert, másrészt – amennyiben Vona Gábor királtságpártisága bárminemű kiindulópontnak is tekinthető – sokkal inkább eszmékhez, a Szent Korona-tanhoz igyekeznek visszanyúlni, s így vele elsősorban a politikai kultúrát, nem pedig a rendszert kívánják megváltoztatni.

IX. ÖSSZEGZÉS

A fentiekben be kívántam mutatni, hogy Tóth és Grajczár tanulmányában a Jobbik felsorolt jellemzői ugyanúgy megtalálhatóak a harmadik hullám klaszszikus pártjaiban, s az általuk lebontott kategóriák (legyen az a nemzeti gondolat, vagy az általam – nem konstitutív elemnek tekintett gazdaság) mind visszavezethetőek a harmadik hullám nativizmusához és populizmusához. A Jobbik létrejöttének körülményei valóban mutatnak bizonyos sajátosságokat, azonban ezek csak a felszínen eltérőek, a hazai radikális pártokat átható logikák, gondolkodásmódok ugyanazok maradtak, s az említett körülmények külsődleges eltérése nem járt alapvetően eltérő eredményekkel. Meglátásom szerint éppen ezért nem tekinthetjük a Jobbikot a dolgozat írásának idején egy külön (negyedik) hullám képviselőjének, hanem a hullámelmélet alapvetően történeti jellegét ki kell egészíteni egy földrajzi aspektussal, s így tekinthető a párt inkább harmadik hullám Kelet-Közép-Európa sajátos fejlődési körülményei között létrejött képviselőjének.

IRODALOM

- Beyme, Klaus von (2013): Right-Wing Extremism in Post-War Europe. In: Beyme, Klaus von: *Right-wing Extremism in Western Europe*. Routledge, London.
- Betz, Hans-Georg (1994): *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. St. Martin's Press, New York.
- Bíró Nagy András – Róna Dániel: *Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a parlamentbe, 2003–2010*. Elérhető: http://www.policysolutions.hu/userfiles/elemezsek/B%C3%ADr%C3%B3Nagy-R%C3%B3na_Tudatos%20radikalizmus_%C3%A9gs%C5%91.pdf Letöltés ideje: 2015.07.20.
- Eatwell, Roger (2004): Introduction: the new extreme right challenge. In: Eatwell, Roger – Mudde, Cas: *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge*. Routledge, London.
- Fabók Bálint: (2010): *A Fidesz mankójából a Fidesz ellensége – így nőtt nagyra a Jobbik*. Elérhető: <http://www.origo.hu/itthon/valasztas2010/kampanynaplo/20100408-a-jobbik-tortenete-megalapitasatol-fidesz-legnagyob-rivalisaig.html> Letöltés ideje: 2015.07.20.
- Filippov Gábor (2011): *A név kötelez*. Politikatudományi Szemle. XXI/3.
- Freedon, Michael (2003): *Ideology. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Jeskó József – Bakó Judit – Tóth Zoltán (2012): *A radikális jobboldal webes hálózatai. Jobbik: Egy network-párt természetrajza*. Politikatudományi Szemle. XXI/1. 81-101.
- Karácsony Gergely – Róna Dániel (2010): *A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól*. Politikatudományi Szemle. XIX/1.
- Kitschelt, Herbert (1997): *The Radical Right in Western Europe*. The University of Michigan Press, Michigan.

- Kitching, David (2011): *Facing Down the Far Right in Europe*. Elérhető: <http://www.feps-europe.eu/assets/be36f22b-19d5-4dfe-bc93-043687db8ab3/facing-down-the-far-rightpdf.pdf> Letöltés ideje: 2015.07.20.
- Koltay Gábor (2003): „*Adjatok egy jobbik világot*”. *Beszélgetések a Jobbik Magyarorszá-
géért Mozgalomról*. Szabad Tér Kiadó, Budapest.
- Lubbers, Marcel – Gijsberts, Mérove – Scheepers, Peer (2002): *Extreme right-wing
voting in Western Europe*. *European Journal of Political Research*. 41.
- Meindert, Fennema – van der Brug, Wouter – Tillie, Jean (2000): *Anti-immigrant
parties in Europe: Ideological or protest vote?* *European Journal of Political Research*. 37.
- Mudde, Cas (2007): *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge University
Press, Cambridge.
- Tóth András – Grajczjár István: *A nemzeti radikalizmus. A jobboldali radikalizmus
negyedik hulláma Magyarországon*. Elérhető: [http://politologia.tk.mta.hu/uploads/
files/archived/6055_I_04_Toht_Grajczjar_Nemzeti_radikalizmus.pdf](http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/archived/6055_I_04_Toht_Grajczjar_Nemzeti_radikalizmus.pdf) Letöltés ideje:
2015.07.20.
- Varró Szilvia (2009): *A Jobbik mint harmadik erő*. I. és II. rész. Elérhető: [http://
oknyomozo.hu/varro_jobbik](http://oknyomozo.hu/varro_jobbik) Letöltés ideje: 2015.07.20.
- Williams, Michelle Hale (2006): *The Impact of Radical Right-Wing Parties in Western
European Democracies*. Palgrave MacMillan, Hampshire.

Pártprogramok

- British National Party (Nagy-Britannia): *Manifesto 2010*. Elérhető: [http://
communications.bnpp.org.uk/ge2010manifesto.pdf](http://communications.bnpp.org.uk/ge2010manifesto.pdf) Letöltés ideje: 2014.04.09.
- Danks Folkeparti (Dánia): *The Party Program of the Danish Peoples Party*. Elérhető:
http://www.dansksfolkeparti.dk/The_Party_Program_of_the_Danish_Peoples_Party.
Letöltés ideje: 2015.07.08.
- Freiheitliche Partei Österreichs (Ausztria): *Parteiprogram der FPÖ*. Elérhető:
[http://www.fpoe.at/fileadmin/Content/portal/PDFs/_dokumente/2011_graz_
parteiprogramm_web.pdf](http://www.fpoe.at/fileadmin/Content/portal/PDFs/_dokumente/2011_graz_parteiprogramm_web.pdf) Letöltés ideje: 2014.04.05.
- Front National (Franciaország): *Notre Projet - Programme Politique du Front National*.
Elérhető: <http://www.frontnational.com/pdf/Programme.pdf> Letöltés ideje: 2015.07.10.
- Jobbik Magyarországiért Mozgalom (Magyarország): *Alapító Nyilatkozat*. Elérhető:
<https://jobbik.hu/jobbikrol/alapito-nyilatkozat>
- Bethlen Gábor Program. Elérhető: [http://www.jobbik.hu/sites/jobbik.hu/down/File/
Bethlen_Gabor_program.pdf](http://www.jobbik.hu/sites/jobbik.hu/down/File/Bethlen_Gabor_program.pdf)
- Radikális változás. Elérhető: [http://www.jobbik.hu/sites/jobbik.hu/down/
Jobbik-program2010OGY.pdf](http://www.jobbik.hu/sites/jobbik.hu/down/Jobbik-program2010OGY.pdf) Letöltés ideje: 2015.06.27.
- Partij Voor De Vrijheid (Hollandia): *Hún Brussel, óns Nederland*. Elérhető: [http://
www.pvv.nl/images/stories/verkiezingen2012/VerkiezingsProgramma-PVV-2012-final-
web.pdf](http://www.pvv.nl/images/stories/verkiezingen2012/VerkiezingsProgramma-PVV-2012-final-web.pdf) Letöltés ideje: 2015.07.12.
- Vlaams Belang (Belgium): *Het programma in vraag en antwoord*. Elérhető: [http://
www.vlaamsbelang.org/programma/](http://www.vlaamsbelang.org/programma/) Letöltés ideje: 2015.07.07.

Anatóliai út Európába – A török alkotmányozás fejlődéstörténete

Bár az elnökválasztást és az önkormányzati választásokat követően 2015 júniusában eredményes nemzetgyűlési választást tartottak Törökországban,^[1] a miniszterelnök kénytelen volt visszaadni a megbízáselevét, miután három és fél hónap alatt sem sikerült kormányt alakítania. A török alkotmány előírásainak megfelelően így az elnöknek új választásokat kell kiírnia, miközben a baloldali, elkötelezetten kurdbarát Népek Demokratikus Pártja népszavazást sürget az elnöki rendszer fenntartására vonatkozóan. Ebben a helyzetben Törökországnak számos olyan kérdéssel kell sürgősen foglalkoznia, amelyek a török alkotmányt, a közigazgatási rendszert és az igazságszolgáltatás rendszerét érintik.

Törökország még 1949-ben lett az Európa Tanács tagja, és 1963-ban az EEC társult tagja, 1995-től az EU Vámunió tagja. Milyen is és hogyan alakult ki az a török alkotmány, amelyet egy-két évtizeddel ezelőtt sokan a nyugati világban úgy emlegettek, mint amely követendő példa lehet az arab államok, illetve a Szovjetunió felbomlása után függetlenné vált, alapvetően iszlám vallást gyakorló egykori tagállamok számára? Hogyan épül fel és illeszkedik a török igazgatási rendszer a hatalmi ágak közé? Milyen a viszonya a török alkotmányos intézményeknek az Európai Unióban kialakult általános felfogáshoz és rendszerhez? A jelen tanulmány ezen kérdésekre keresi a választ.

[1] A választásokat a 2002 óta kormányzó AKP (Igazság és Fejlődés Párt) nyerte a szavazatok 40,9%-ával, de elvesztve korábbi abszolút többségét a parlamentben. Az ellenzéki pártok közül a Köztársasági Néppárt (CHP) 25%-ot, a Nemzeti Cselekvés Párt (MHP) 16,3%-ot és a parlamentbe pártként először bekerülő, a kisebbségek képviselőit építő Népi Demokrata Párt (HDP) 13,1%-ot kapott. A 10% alatti szavazatot kapott pártok nem nyertek képviseletet a parlamentben.

I. KORAI KÍSÉRLETEK AZ OSMÁN BIRODALOMBAN AZ ALKOTMÁNY LÉTREHOZÁSÁRA

Az egykori oszmán birodalom legfőbb szabályozója maga az iszlám vallás, ezen belül is annak elsődleges forrása, a Korán volt. Eltekintve a Korán eredetével és valódiságával kapcsolatos vitáktól, ami a síita és szunni mohamedánok közötti ellentétek fő forrása, leszögezhető, hogy az iszlámban a vallás és a törvény fogalma egy és ugyanaz. A „*seria*” (azaz a vallási jog vagy útmutatás) a hívők életének külső viszonyait szabályzó és a devianciákat büntető vallási parancsolatok összessége, azaz a hagyományos iszlám oktatásban és életvitelben nem vált ketté a teológia és a jog.

Maga a *seria* nem egy kidolgozott jogrendszer, hanem egy értelmezendő tanítás, így a valós joggyakorlás az adott mohamedán ország hagyományaihoz és politikai viszonyaihoz alkalmazkodott. A török alkotmányozást is végigkísérték és kísérik az adott korszak viszonyainak megnyilvánulásai és a politikai törekvések hatásai.

Bár az oszmán birodalom idején a szultánok természetesen nem nyúlhattak úgy a törvénykezéshez, hogy megváltoztassák a Korán tanításait, a birodalom fejlődése megkövetelte az igazgatás rendszerének kiépítését és időről-időre annak módosításait. Amikor 1453-ban Konstantinápoly elfoglalásával a birodalom állapota konszolidálódni látszott, II. Hódító Mehmed^[2] négy pillérre, azaz a Koránból származó szimbólumrendszerre épülő integrált adminisztrációt hozott létre. A rendszer működési szabályait – amelyek kiterjedtek a kormány törvényhozói és ítélkezési cselekedeteire is – írásba foglalták és a birodalom egészében alkalmazták. Ez a büntetőjogi rendelkezéseket is tartalmazó szabálygyűjtemény volt a Kanun, amely szabályainak egyik része a kormányzat és a hadsereg ügyével foglalkozott, a másik része pedig az adózással és a polgárok napi életvitelével. Az így kialakított rendszer közel száz évig alapjaiban változatlan maradt.

Amikor 1520-as trónra lépése után Szulejmán^[3] megszilárdította hatalmát, az előző évszázadban bekövetkezett társadalmi változásokat is figyelembe véve jelentősen kibővítette a jogrendszert. Az igazságszolgáltatás megszilárdításáért, szerepének növeléséért, az általa kezdeményezett és elfogadott törvényekért kapta a „törvényhozó” melléknevet. Új szabályozást vezetett be a kereskedelemre, a pénzügyi életre (például a kérhető kamat nagyságára), a vállalkozások létrehozására és működésére, az élelmiszerek előállítására és eladására vonatkozóan. A büntetőjogban jelentősen enyhítette a fizikai büntetés mértékét és arányát, bevezette az erkölcs elleni, valamint az erőszakos cselekedetek büntetését, és újr szabályozta a tolvajlás és betörés büntetését. Az általa kialakított stabil jogrendszer közel háromszáz évig maradt fenn.

[2] 1432–1481; oszmán szultán 1444-től 1446-ig, majd 1451-től haláláig.

[3] 1494/1495–1566; oszmán szultán 1520-tól haláláig.

A török birodalom hanyatlása, valamint az európai társadalmi fejlődés hatása következtében II. Mahmud^[4] szultán és utódjai idejében szultáni levelek által változott a jogrend. Ezek az intézkedések azonban jellemzően rövid életűek voltak, miután a következő szultánok rendre módosították, vagy eltörölték az elődök törvényeit. Így például az 1876-ban létrehozott új alkotmány (Kanun-u-Esasi) parlamentet létesített, és bár Abdul Hamid^[5] szultán az alkotmányra vonatkozóan jóváhagyó levelében belátta, hogy „az alkotmány ... létrehozása szükségessé vált”,^[6] mégis úgy vélte, hogy az a külső hatalmak érdekeit szolgálja, és 1878-ban – nem törődve azzal, hogy az alkotmány egyértelműen rögzítette, hogy „az alkotmány egyetlen pontja semmilyen ürügy, semmiféle indok alapján nem függeszthető fel vagy hagyható figyelmen kívül” – felfüggesztette a parlament működését.^[7] Ugyanakkor minden évben nyilvánosan publikáltatta az alkotmányt a birodalom alaptörvényeként, amely jóllehet részleges és hiányos volt, és számos fontos kérdésben nem foglalt állást, de az abszolút monarchia helyett mégis csak az alkotmányos monarchia irányába vitte a birodalmat.^[8]

Az alkotmány deklarálta a törvény előtti egyenlőséget, a személyiségi jogokat és a tulajdonhoz való jogot, a sajtószabadságot, a vallások szabad gyakorlását, ugyanakkor fenntartotta azt, hogy az államvallás az iszlám. A parlament a politikai viszonyok fokozatos változása, elsősorban az „ifjú törökök” mozgalmanak nyomására kezdett el ismét működni 1909-ben, és változtatásokat hajtott végre az alkotmányban. Mindenekelőtt korlátozta a szultán vétőjogát a törvényekkel kapcsolatban, a minisztereket személyesen és kollektíven is felelőssé tette a parlament előtt cselekedeteikért és elrendelte a parlamenti ülések évenkénti megnyitását.^[9]

Az 1910-es évek elején kirobbant háborúk (a török-olasz, majd a két balkáni háború) és az I. világháború viharai mindent megváltoztattak a török birodalomban. A modern török állam létrejötté Kemal Mustafa Atatürk^[10] nevéhez kötődik, akinek vezetésével biztosították az ország függetlenségét, területének megőrzését,^[11] a szultanátus (és kalifátus) eltörlését és a köztársaság megteremtését.^[12]

[4] 1785–1839; oszmán szultán 1808-tól haláláig.

[5] 1842–1918; oszmán szultán 1876–1909.

[6] Mészáros, 1912, 24–25.

[7] Lybyer, 1910, 37–38.

[8] Az alkotmány teljes szövege angol fordításban: Parliamentary papers, 1877, 114–131.

[9] Earle, 1925, 78–79.

[10] 1881–1938.

[11] Ezeket a tizenkilencedik századi, majd az első világháború előtti és utáni törekvéseket összefoglalja: Pintér, 2005.

[12] Flesch, 2007, 35–41.

II. A TÖRÖK KÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYAI

A Török Köztársaság négy alkotmányából kettő (1921-es és 1924-es) az első világháborút követően a nemzeti függetlenségi harc időszakában, illetve közvetlenül annak lezárása után, egy új köztársaság kiépítésének kezdetén született, a másik két alkotmány (1961 és 1982) pedig éppen katonai hatalomátvételek időszakában, a hadsereg döntő befolyása mellett keletkezett. Az alaptörvények tehát sajátos, bizonyos értelemben válságos körülmények között kerültek elfogadásra, amelyek meghatározták az alkotmányok céljait, felépítését, létrehozásuk körülményeit és megvalósításuk feltételeit.

1. Az 1921-es alkotmány

Az első világháborúban való török részvételt lezáró nemzetközi tárgyalásokon Sevres-ben a szultán megbízottai ugyan elfogadták a győztes hatalmak követeléseit és a birodalom részekre szabdalását, de az ez ellen fellépő török nacionalisták Kemal Mustafa vezetésével jelentős katonai sikereket értek el a megszálló hatalmakkal szemben. Az ezt követő Lausanne-i szerződésből kikerültek a korábbi kapitulációs okmányban rögzített, a Törökországban tartózkodó külföldiekre vonatkozó kiváltságok, továbbá Törökország kötelezettséget vállalt a kisebbségek jogainak biztosítására, amennyiben a szomszédos országokban élő török kisebbségek jogai hasonlóan garantálásra kerülnek. A jogok megsértése esetén a felek a Nemzetközi Állandó Bíróság joghatóságát kötötték ki.^[13]

Az 1921-es alkotmányt az 1920-ban létrehozott Nagy Nemzetgyűlés fogadta el, legfőbb célja pedig a győztes nagyhatalmak által felszabdalni szánt egykori birodalom valamennyi lakosának egyesítése volt, az ország törökök által lakott területi egységének és függetlenségének, a nemzeti szuverenitásnak a megvédése érdekében. Az alkotmányozás szempontjából a leglényegesebb dokumentum azonban az „Alapvető szervezetről szóló törvény” volt, amelynek elfogadásával az alkotmányozó nemzetgyűlés saját magát a nemzet egyetlen képviselőjévé, a törvénykezés és az igazgatás szuverén hatalmává kiáltotta ki.^[14] Ez a jogszabály 1920. március 16-i, visszamenőleges hatállyal (amikor a külföldi csapatok elfoglalták Konstantinápolyt) megszüntette a szultán által kinevezett parlamentet és kormányt, így erre hivatkozva a nagy nemzetgyűlés felmondhatta a szultán által elfogadott és Törökországot felosztó sevres-i szerződést, csapatokat küldhetett a megszálló görög és angol seregek ellen, valamint titkos megállapodásokat írhatott alá a Törökország függetlenségét elismerő Franciaországgal és Olaszországgal. A függetlenségi háború 1923-ban történt befejezéséig maga a

[13] Ezt egészítette ki egy 1923-ban kötött megállapodás, melynek értelmében Törökországból mintegy százezer görög származású embert telepítettek ki Görögországba, és ugyanakkor közel négyszázezer török származású lakos került Macedóniából és máshonnan Törökországba.

[14] Law of Fundamental Organization, 1923, 458–459.

török kormány is mint a „Nagy Nemzetgyűlés kormánya” funkcionált. A szuverenitásnak a néptől való származtatása és a népre történő testálása révén (az eredeti szöveg szerint: „jelenleg a török nemzet saját sorsának valódi alakítója”) a nemzetgyűlés kimondta a szultanátus megszüntetését, és VI. Mehmed szultánt 1922. november 1-jével leváltotta trónjáról.

2. Az 1924-ben elfogadott alkotmány

A köztársaság 1923. október 29-i kikiáltását követően a szultanátushoz kötődő utolsó kapcsolatot is megszakította a nemzetgyűlés azzal, hogy megszüntette a kalifátust, és ezzel lényegében kimondta azt is, hogy Törökország nem vallási központja az iszlámnak. A nemzetgyűlés a vallásbíróságokat az Igazságügyi Minisztérium, a mecsetekben működő egyházi iskolákat pedig az Oktatási Minisztérium felügyelete alá helyezte.

1924. április 20-án fogadták el az új, véglegesnek szánt alkotmányt, amely az akkori politikai viszonyoknak megfelelően már a megszilárdult Török Köztársaság funkcionálását helyezte középpontba, a Kemal Mustafa Atatürk által létrehozott egyetlen parlamenti párt, a Köztársasági Néppárt szándékai szerint. Az alkotmány célja az egységes Török Köztársaság hatékony funkcionálásának biztosítása, a nemzetállam kiépítése és megszilárdítása, a szultanátussal és annak hagyományaival való szakítás volt. Ez az alkotmány megőrizte a nemzeti szuverenitás elvét, hangsúlyozta a török nemzet egységét, kimondta az alkotmány elsődlegességét minden más törvénnyel szemben, bevezette a sajtó-, a gondolat- és szólásszabadság elvét, hangsúlyozta a munkához, tulajdonhoz és egyesüléshez való jogokat. Miközben az alkotmány elfogadta a vallásszabadság eszméjét, a 2. szakasza egyértelműen fogalmazva kimondta: „A török állam vallása az iszlám vallás”.^[15] A 26. szakasz alapján a nagy nemzetgyűlés maga valósítja meg a szent törvényt, míg a 75. szakaszban, amely az elnök eskütételét szabályozza, egyértelműen vallásos kitételek vannak.

A szekularizációt egyéb intézkedésekkel is erősítették: betiltották a vallási dervisrendeket, megszüntették az iszlám szerint kötött házasságok hivatalosként történő elismerését, betiltották a többnejűséget. A demokrácia erősítése és a szultanátus káros hagyományai eltörlése érdekében biztosították a nők törvény előtti egyenlőségét, lehetőséget adtak a nők oktatásához, betiltották a fezt viselését, eltörlték az efendi, bej és pasa címek viselését. Bár az alkotmányt a szakértők szellemében demokratikusnak tartják, jelentős hiányossága volt, hogy ténylegesen nem tartalmazott egyensúlyokat és fékeket a parlamenti többség abszolút hatalmával szemben, ami a későbbiekben még komoly konfliktusok forrásává vált.^[16] Az alkotmányt még Kemal életében az olasz büntetőjog,

[15] Earle, 1925, 89.

[16] Özbudun, 2012, 39-50.

a német kereskedelmi jog, valamint a svájci polgári jogrend elveinek és szabályainak átvételével többször módosították, ezzel erősítve az alkotmány alapvető céljait, és közelítve a török alkotmányt és jogrendet az általánosan elfogadott európai jogrendi szellemiséghez. Az 1937-ben végrehajtott módosítás tartalmazta szöveg szerint is a "kemalizmus" hat alapelvét, amelyet a Köztársasági Néppárt még 1931-ben rögzített programjában: a republikanizmus (a szultanátussal szemben köztársaság), a popularizmus (a nemzeti érzés erősítése, a nemzet közös érdekeinek elsődlegessége), az etatizmus (az állam szerepe a társadalmi és gazdasági élet irányításában), a reformizmus, a nacionalizmus (a nemzettudat kialakítása, erősítése és fenntartása), és a szekularizmus (az állam és a vallás szétválasztása) elvét.

3. A korai alkotmányok eltérései

Az 1921-es és az 1924-es alkotmányok a demokratikus, európai jogrendnek sok tekintetben megfelelő szabályozást nyújtottak, viszont a létrehozásukat mozgató és az általuk elérendő célok eltérő volta miatt több vonatkozásban különböztek egymástól. Az 1921-es alkotmány azzal, hogy a szuverenitást a szultán helyett a néphez csatolta, és a nemzet kizárólagos képviselőjének a nemzetgyűlést nevezte meg, utat nyitott egy demokratikus köztársaság létrehozásához, és lehetővé tette a parlamentáris kormányzás létrejöttét. Ugyanakkor éppen az ország egyben tartása érdekében és a szultanátussal való szakítás bizonyos garanciájaként az alkotmány nem alkalmazta a hatalommegosztás elvét, hanem minden hatalom gyakorlását a kormány kezébe tette.

Az 1924-es alkotmány viszont a parlamentet hatalmazta fel a kormány, azaz a végrehajtó hatalom ellenőrzésére, és nem tette lehetővé sem a kormánynak, sem az elnöknek, hogy feloszlathassa a parlamentet. A hatalmi ágak világos szétválasztására irányuló törekvés nyilvánult meg az igazságszolgáltatás függetlenítésében is, miután az 54. szakasz alapján „A bírók függetlenek az eljárások végrehajtásában és ítéleteik meghozatalában. Védelmet élveznek bármiféle befolyásolással szemben, és csupán a törvénynek felelősek. Sem a törvényhozó, sem a végrehajtó hatalom nem módosíthatja, változtathatja vagy késleltetheti a bíróságok döntéseinek végrehajtását”.^[17]

Amíg az 1921-es alkotmány nem hivatkozott a törökre, mint nemzetre és nem nevezte töröknek Törökország állampolgárait, vagyis kimondatlanul megengedte a nemzetiségek létét, addig az 1924-es alkotmány, éppen a nemzetépítés és a hatékony igazgatást szolgáló centralizáció céljával gyengítette az etnikai harmonizációt azzal, hogy bár rögzítette az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, azonban mindenkit töröknek nevezett, és a 88. szakaszban a nemzeti összetartozás tekintetében rendkívül fontos meghatározásként megadta annak

[17] Earle, 1925, 95.

definícióját. „A török elnevezést, mint politikai kifejezést úgy kell értelmezni, hogy az magában foglalja a Török Köztársaság valamennyi állampolgárát származásra vagy vallásra való hivatkozás vagy különbségtétel nélkül”.^[18] Az eredeti török szövegben szereplő „ahali” az arabból származó, török nyelvben annak idején alkalmazott kifejezés egy olyan közösségre utal, amelynek tagjait csak földrajzi kapcsolat köti össze. A szakértők jelentős része úgy tartja, hogy az alkotmányos szöveg ennek megfelelően Törökországot diverzifikált, több nemzetiségű társadalomnak írja le, amelynek tagjait a közös állampolgárság jellemzi.

A „törökség” hangsúlyozása ugyanakkor jelentős mértékben a szultanátussal való szakítás egyik eleme is volt, mivel az arab írásmód, a vallási szövegek arab nyelven történő citálása vezetett Kemal felfogása szerint a török birodalom gyengüléséhez, a birodalomépítéshez erőt adó török kulturális, nyelvi és egyéb nemzeti sajátosságok elhanyagolása révén. Nem véletlen, hogy Kemal reformjai, amelyek többsége módosítások révén beépült az alkotmányba is, elsősorban a múlt „károsnak” tartott elemeivel való szakítást jelentették, és jelentős mértékben az iszlám hagyományai ellen irányultak. Kemal 1922-ben megszüntette a szultanátust, majd két évvel később az iszlám vallás központját jelképező kalifátust, valamint megszüntette a seria-tanácsot, amelynek eredeti funkciója a parlament által létrehozott törvények szentesítése volt. Az 1926-ban elfogadott törvényekben megszüntette az iszlám vallás által elfogadott poligámiát, kötelezővé tette az állam előtti házasságot, továbbá eltörölte a millet-rendszert.^[19] Két évvel később az alkotmányban kifejezésre került az állam és a vallás teljes szétválása, miután megszűnt az a kitétel, hogy a török állam vallása az iszlám. 1934-ben alkotmánymódosítással szavazati jogot biztosítottak a nőknek, és lehetővé tették számukra hivatalok betöltését.

Fontos lépésként bevezették a latin betűs török írást. A megelőző évszázadokban az oszmán birodalomban az elit által és a hivatalos érintkezésben általánosan használt nyelv az arab, török és farszi (perzsa) nyelvek sajátos keveréke, az „oszmán török” volt, amelyet arab betűkkel írtak. Az arab betűk ismerete következtében a törökök olvashatták az ugyancsak arabul írt Koránt, így a valláshoz való kapcsolatuk sokkal szorosabb volt, mint magához a török államhoz való kötődésük. Viszont mivel a művészetben, az irodalomban elsődlegesen használt nyelv a perzsa volt, a lakosság nagy tömegei számára mindezen alkotások jelentős mértékben idegenek maradtak. A nyelvi reform két lényeges elemet foglalt magában: a latin betűs abc bevezetését, valamint a nyelv megtisztítását az arab

[18] Uo. 98.

[19] A millet-rendszer lehetővé tette, hogy jogilag védett, elismert vallási közösségek saját magukat irányíthassák belső ügyeikben. A török birodalomban az első milletek létrejöttét a keresztények számára még II. Hódító Mehmed engedélyezte, majd az 1839-ben kezdődött és később is elfogadott Tanzimat reformok tették általánossá. Bár a millethez tartozás alapja a vallás volt és nem az etnikum, a rendszer jelentős mértékben az etnikai közösségek létezését és jogilag elkülönült irányítását tette lehetővé. A millet-rendszer eltörlését sokan egyúttal az etnikai különbségek elismerésének megszűnéséként is értelmezték.

és perzsa kifejezésektől, illetve a régi török kifejezések visszahozatalát. A nyelvi reformot követően a felnövő generációknak nem volt szüksége az arab nyelv elsajátítására, így kapcsolata az oszmán múlttal és annak fő elemével, az arab nyelvű vallással gyengült vagy megszűnt.^[20]

Mindkét alkotmány meghatározta a végrehajtó hatalom szerepét és jogkörét. Az 1921-es alkotmány a nemzetgyűlést hatalmazta fel minden joggal, az alkotmányban nem szerepelt az elnök kifejezés és funkció. A hatalommegosztás rendszerét bevezető 1924-es alkotmány viszont részletesen tárgyalja a duális struktúrájú végrehajtó hatalom szerepét, jogállását. Az állam vezetője a köztársasági elnök, aki egy parlamenti időszakban marad a hivatalában és újra választható. A miniszterelnököt az elnök nevezi ki, és a parlament hagyja jóvá a kinevezést. Az alkotmány első tervezetében az elnöknek szélesebb jogköre és erősebb hatalma lett volna, továbbá a tervezet alapján az elnök megbízatása 8 évre szólt volna, nem csak egy parlamenti ciklus négyéves időszakára.

Mindkét alkotmány megalkotásakor lényegében egyetlen akarat érvényesült, ami a parlamentben levő egyetlen párt, a Kemal Mustafa által alapított Köztársasági Néppárt akarata. A többpárti képviselet csak a véglegesnek szánt alkotmány elfogadása, a köztársaság megszilárdulása után került napirendre. Egyes vélemények szerint magának Kemal Mustafának a kezdeményezésére^[21] jött létre 1924-ben egy másik párt, az egykori fegyvertársak közül néhányuk által alapított Progresszív Republikánus Párt (PRP), amely programja szerint liberális, demokratikus és nemzeti érzelmű. Egyik legérdekesebb programpontja szerint „a párt tiszteletben tartja a hitet és a vallásos gondolkodást”, azaz lényegében támogatta a kalifátus fenntartását, visszaállítását. Kemal viszont a hithez és a kalifátushoz való ilyen jellegű ragaszkodást a bigottság megnyilvánulásának tekintette és elítélte, ennek eredményeként a Said sejk által vezetett 1925-ös kurd nacionalista és vallási felkelést^[22] követően a parlament a kormányzó párt előterjesztésében törvényt fogadott el, amely korlátozott mindenfajta fellépést a „törvénnyel és renddel” szemben, valamint betiltotta az ilyen szervezeteket – és ezzel gyakorlatilag betiltotta az ellenzéki pártot is.

Már a szultanátus megszűntetése óta szembe kellett néznie Kemalnak egy tulajdonképpen sokkal befolyásosabb tömörüléssel: az egykori monarchisták csapatával, a – hivatalos pártként nem bejegyzett – Unió és Halaadás párttal, amelyben volt miniszterek, vezető tisztviselők és magas rangú,

[20] Viszonylag hamar kiderült azonban, hogy nem lehet minden meghonosodott arab vagy perzsa kifejezést eredeti török szóval helyettesíteni. Kemal Atatürk azzal a javaslattal oldotta meg a problémát, hogy mivel mindkét nyelvnek az eredete a török nyelv volt, ha nem találunk az idegen kifejezésre új török szót, akkor használhatják az idegen kifejezést is, hiszen végső soron az is törökből származik.

[21] Több szakmai írásban is szerepel, hogy Kemal kérésére jött létre az ellenzéki párt, de a párt és vezetői későbbi sorsának figyelembevételével ez megkérdőjelezhető.

[22] A felkelésről részletes képet ad Bruinessen, 1992.

de a kemali időszakban félretett katonatisztek vállaltak szerepet.^[23] Ez ellen a tömörülés ellen azonban Kemal nem lépett fel sem a Said sejk-féle lázadás, sem az 1926-os izmíri merényletkísérlet után, így arra a következtetésre lehet jutni, hogy – legalábbis a szokásos politikai hatalmi harcra túl, az alkotmányozás vonatkozásában – a PRP-vel szembeni fellépés esetében az igazi ütközőpont a szekularizáció kérdése volt, amely a kalifátus megszüntetése nyomán ismételen kiélesedett a török politikai életben. Ebben a vonatkozásban Kemal Mustafa és követői következetesen elutasítóak és kíméletlenek voltak mindazokkal szemben, akik a vallást az állami életbe vagy a politikai életbe megkísérelték visszahozni.

Annak ellenére, hogy az idegen megszállók felett győztes hadsereg vezetői közül többen kerültek be a parlamentbe, és maga Kemal Mustafa is a hadsereg soraiból érkezett, lépések történtek a hadsereg befolyásának jogi úton történő csökkentésére.^[24] A parlamentbe megválasztott katonáknak ki kellett lépniük a hadseregből, a Katonai Büntetőtörvénykönyv pedig megtiltotta aktív katonai szolgálatot teljesítő személyeknek a párttagságot és a politikai aktivitást.^[25] Ugyanakkor a törvény felhatalmazta a hadsereget, hogy a „forradalom élenjárójaként cselekedjen” és „beavatkozzon a politikai életbe, ha máskülönben az állam túlélése súlyos veszélybe kerülne”. Az 1935-ben elfogadott Hadsereg Belső Szolgálati Szabályzatának 34. és 35. szakaszai alapján a hadsereg alkotmányosan arra kötelezett, hogy megőrizze és megvédje a hazát és a köztársaságot.^[26] Bár ez a kötelezettség természetes a kívülről fenyegető ellenséggel szemben, a hadsereg értelmezése szerint ez vonatkozott a belső „veszélyekre” is. A hadseregnek a napi politikától való távoltartását szolgálta Kemalnak az az intézkedése, hogy a vezérkari főnöki hivatal többé nem kapott automatikusan képviselőt a kormányban, ugyanakkor nem volt a hadügyminiszter alárendeltje, hanem közvetlenül az elnöknek jelentett. Mindezzel együtt is a hadsereget a lakosság a kemalizmus fő letéteményesének és őrének tekintette – különösen a szekularizáció tekintetében. A hadsereg vezetése Kemal Atatürk halála után évtizedekig ezt a felfogást képviselte, és ennek a nézetnek a szellemében avatkozott be később többször is a török politikai életbe és az alkotmányozás folyamatába.

Az 1924-ben elfogadott alkotmány az ismertetett módosításokkal közel négy évtizedig volt hatályban, és alkalmasnak bizonyult arra is, hogy a második világháborút követően szabályozza a többpárti politikai rendszer kialakulását és működését, lehetővé téve a modern és szekularizált köztársaság működését. Ugyanakkor, bár a második világháborút követően több párt jött létre,

[23] Özuglu, 2011, 156-159.

[24] A hadsereg befolyásának csökkentésére az első, igen jelentős lépést – nem jogi, hanem erőszakos úton – II. Mahmud szultán tette meg a 19. század első felében, amikor megvonta a janicsárság kiváltságait, kivégeztette vezetőit és közel 6000 katonát.

[25] Capezza, 2009, 15.

[26] Hadsereg Belső Szolgálati Szabályzat, 34. szakasz. Idézi Hale, 1994, 72., 80.

a választási rendszer következtében valójában kétpárti rendszer működött. Az 1946-ban létrehozott Köztársasági Néppárt egyre elitistábbá váló, paternalista jellegű irányításával szemben ellenzéki pártként fellépő Demokrata Párt (DP) négy évvel később megnyerte a választásokat, és átvette az ország irányítását a kemáli párttól.

4. Változó körülmények – új alkotmányok

A két alkotmány létrehozásának folyamatát kísérő viták, valamint maguk az alkotmányszövegek feltárták és bizonyos mértékben előrevetítették, hogy minden alkotmányozási folyamatban Törökországnak négy alapvető kérdéskörrel kell szembenéznie az alkotmány létrehozásakor: a szekularizáció kérdéskörével; az etnikai sokszínűség kifejezésével; a hadseregnek az állam irányításában betöltött szerepével; valamint a végrehajtó hatalom koncentráltóságának mértékével, ezen belül is az elnöki jogkör meghatározásával.

A Kemal Mustafa által elindított folyamat teljes körű modernizálását jelentett, és mindazokat a kérdéseket érintette, amelyek a török társadalom fő jellemzői voltak. Több szakértő szakaszokra bontja ezt a hosszú, és még ma sem lezáródott folyamatot.^[27] Az első, 1921-ben kezdődött szakasz fő jellemzője az egységes nemzetállam építése, a modernizálást leginkább gátló tényezők (szultánatus, a vallás jelenléte a politikai életben és a joggyakorlásban, a kalifátus) erőteljes megszüntetése. A második szakasz elsődleges eleme a demokratizálás, amely a többpárti rendszer kialakulásával és a hatalomnak civil (vagyis nem a hadsereggel kapcsolatban álló személyek által létrehozott) szervezetek kezébe kerülésével veszi kezdetét. A harmadik, globalizációs szakasz a nyolcvanas évek elejével indul, amikor Törökország reagál az erőteljes nemzetköziesedésre, egyre inkább kilép a nemzetközi szintre és egyúttal teret enged a külső gazdasági szereplőknek az országon belül is. A török-EU tárgyalások megkezdésével, illetve Törökországnak az Európai Unióval való szorosabb kapcsolatai kiépítésével kezdődik, kezdődne egy negyedik, „európaizálódási” szakasz is.

Már az első szakaszban is jól látható, hogy az említett négy kulcskérdés kezelése milyen problematikus volt a Török Köztársaságban. A kérdések nemcsak külön-külön jelentettek problémát, hanem néha összekapcsolódtak egymással, súlyosbítva felszínre kerülésük társadalmi és politikai következményeit. A Said sejk által vezetett felkelés egyszerre volt vallási és etnikai jellegű, így a török alkotmány két kulcs elve, a szekularizáció és az egységes török nemzetállam ellen irányult. A felkelés szervezői és irányítói kezdetben kurd katonai vezetők és képzett kurd politikusok voltak, Said sejk pedig egyszerre volt elkötelezett kurd nacionalista és hívő vallási vezető.^[28] A felkelés etnikai oldalról a Kemal

[27] Keyman, 2010, 312–327.

[28] Olson, 1989.

által meghirdetett török nacionalizmus ellen lépett fel, amely nem ismerte el a kurdok, mint relatíve elkülönült közösség létét és nyelvi, kulturális megvalósítású érdekeit. Szervezetük, a vezető kurd politikai szervezet, az Azadi kifogásolta a kisebbségek „eltörlésével” és kezelésével kapcsolatos intézkedéseket; és helytelenítette a kalifátus megszüntetését, mivel ez a lépés „elvágtá a törököket és a kurdokat összekötő utolsó szálak egyikét”. Ellenezte a kurd nyelv bíróságokon és iskolákban történő használatának megszüntetését; az intézkedéseket, melyek révén a kurd provinciákba csak török származású vezetők kerültek kinevezésre; a kormány beavatkozását a választásokba a kurd provinciákban; a törzsek egymás elleni kijátszását a kormány által; valamint azt a tényt, hogy az adó beszedése ellenében semmiféle juttatás nem került vissza a kurd területekre.^[29]

A vallási oldalt egyértelműen az iszlám háttérbe szorítása, a kalifátus megszüntetése elleni fellépés jelentette. A felkelés szimbólumai főként vallási jellegűek voltak: zöld zászlók (a szultán és Mohamed színe), iszlám harci jelszavak, dzsihádisták terminológiája és a Korán felmutatása. Said sejk magát a „hívők parancsnokának” nevezte és vallotta, hogy az elesett felkelők mártírok, akik közvetlenül a paradicsomba jutnak. A felkelés motiváló tényezői közé lehet sorolni a harmadik elemet is: a végrehajtó hatalomnak a kormány és az elnök kezében való teljes koncentrálása megszüntette még azt a mérsékelt szabadságot is a lokális döntésekben, amelyet a szultánátus idején élveztek a térségben levő kurdok. Hangsúlyozottan számított a sevres-i szerződésben foglalt remény: egy önálló kurd állam megteremtésének lehetősége.^[30]

A kemali modernizáció tehát olyan körülmények között haladt előre, amelyek többé-kevésbé elfedték, de nem szüntették meg a török társadalmat megosztó problémákat, az ország dichotómiáját. Miközben a „centrum”, vagyis az Ankarában összpontosuló modernista erők előreviszik a folyamatot, segítik a köztársaság fejlődését, a perifériákon élők között az iszlám hatása, valamint az etnikai alapú nacionalizmus gyökerei erősek, és ezek visszahúzó erők. Ebből adódóan a központi kormányzat, illetve az alkotmányos elvek védői szinte permanens harcban állnak a szekularizáció ellenzőivel és a török nacionalizmus ellen fellépőkkel. A döntéshozatalat centralizálni igyekvő kormányzó párttal szemben fellépő bármely ellenzéki párt akkor remélhet sikert, ha tömegbázisát a periférián szélesíti. Ez viszont azt jelenti, hogy valamilyen mértékig fel kell vállalnia az ott élők követeléseit, vagyis az iszlám támogatását, a döntéshozatal decentralizációját, az elmaradott régiók gazdasági támogatását, és a helyi közösségek önkormányzatiságának támogatását. A praktikus kérdés nem annyira az, hogy felvállalja-e valamely párt mindezek képviseletét, hanem az, hogy

[29] Bruinessen, 1992.

[30] Természetesen egy ilyen lehetőség ismételt felmerülése rendkívül érzékenyen érintette az éppen csak megszilárduló Török Köztársaság vezetőit, akik a török birodalom felszabdalását lehetővé tevő sevres-i szerződést utasították el és folytattak függetlenségi harcot. A független kurd állam létrehozásának kérdése mindmáig az egyik legérzékenyebb kérdés Törökország számára.

követelések megjelenési formája és mértéke átlépi-e azt a határt, amelyet a kemali elveket és az alkotmányban rögzített szabályokat magukénak vallók még elviselnek, illetve újabban azt a határt is, amelyet a török belső fejlődést megítélő nemzetközi erők (mindenek előtt az Európai Unió) igyekeznek a maguk szempontjai szerint Törökország számára megszabni, amely két határvonal ráadásul nem esik egybe.

A létrejött többpárti rendszer keretében 1950-ben hatalomra jutott Demokrata Pártnak (DP) a demokratizálási folyamatban éppen a fenti problémákkal kellett szembenéznie és azokra megoldást találni – egy több mint két évtizeddel korábban elfogadott alkotmány keretei között. Márpedig ez az alkotmány, ahol a parlamentben többséget szerző párt gyakorlatilag korlátlan hatalmat élvez, lehetővé tette a DP számára a hatalom ugyanolyan autokratikus gyakorlását, mint az elődje számára. Megfelelve az őt támogatók igényeinek, a DP csökkentette az állam szerepét a gazdasági élet irányításában, és lehetővé tette az elmaradott, vidéki térségek fejlesztését állami- és magánpénzek bevonásával, valamint külföldi, mindenekelőtt amerikai (Marshall) segéllyel.^[31] Enyhített a szekularizáció szabályain, lehetővé tette arab nyelvű vallási és egyéb könyvek nyomtatását, engedélyezte ismét az arab nyelv használatát az imára hívásban, és tulajdonképpen tudomásul vette vallási csoportok újra megjelenő politikai aktivitását.^[32] A számukban is egyre szaporodó vezető üzletemberek, valamint a parasztság szavazatait jelentősen befolyásoló nagybirtokosok támogatása révén a DP 1954-ben ismét abszolút többséget szerzett a választásokon (az 541 helyből 503-at szerzett meg a parlamentben, ismét csak a többséget preferáló választási rendszer következtében). Ezt követően azonban a Marshall-segély beszüntetése, valamint egyéb gazdasági okok miatt a gazdasági fellendülés megtorpant, az életvitel költségei 1953–58 között mintegy 150%-kal nőttek,^[33] jelentős külkereskedelmi deficit keletkezett, és megjelent az egyre növekvő infláció. A gazdasági helyzet romlása erőteljesebben érződött a városokban, mint a falvakban, miközben az évtized során jelentősen felgyorsult a városokba áramlás folyamata.

Az ellenzéki párt és a városi értelmiség aktív kritikája mellett a DP az 1957-es választásokon elvesztette abszolút többségét a parlamentben. A kormány már a választások előtt is minden eszközzel próbálta korlátozni a kritikai megnyilvánulásokat, újságokat tiltatott és zúzatott be, igyekezett megfélemlíteni az ellenzéket. A politikai radikalizmus erősödött, az egyetemi ifjúság tüntetett, az ellenzék mindenhol politikai gyűléseket tartott, amelyek elfojtására a kormány megpróbálta bevonni a hadsereget is. Nem számolt azonban a kemali örökséggel,

[31] Törökország ekkor már a NATO tagja volt, és a NATO szempontjából fontos szerepet játszott a hidegháborús viszonyok között a Szovjetunió féken tartásában, a déli tengeri kijáratok (Dardanellák és Boszporusz) ellenőrzésében. Az USA ebben az időszakban aktívan közreműködött török politikusok, leendő államférfiak (pl. Demirel későbbi elnök), valamint török katonatisztek kiképzésében.

[32] Landau, 1974, 3–6.

[33] Simpson, 1965, 150–151.

valamint a hadsereggel kapcsolatban folytatott rossz politikának a következményeivel. A kormány a hadsereg felső vezetésébe saját embereit ültette, de magát a hadsereget – különösen anyagi juttatások tekintetében – elhanyagolta, mivel a katonák nem vehettek részt választásokon, így nem jelentettek potenciális támogatót a DP számára. 1960-ban a Nemzeti Unió Bizottságba szerveződött fiatal tisztek és támogatóik katonai puccsot hajtottak végre, állami intézményeket és rádióállomásokat foglaltak el, letartóztatták az elnököt, a teljes minisztertanácsot és a DP képviselőit, majd bírósági eljárás után az alkotmány megsértése (az ellenzéki pártok tevékenységét vizsgáló bizottság létrehozása, az ellenzéki pártok elnyomása) vádjával kivégeztették a miniszterelnököt, a pénzügyminisztert, a külügyminisztert és számos képviselőt, az elnököt pedig börtönbüntetésre ítélték. Szakértők úgy értelmezték a fiatal tisztek egy csoportja által szervezett katonai hatalomátvételt, mint amely szükséges volt, mivel „a hadsereg jól megalapozott politikai semlegessége volt veszélyben”.^[34]

A különféle azonnali (a szabadságjogokat visszaállító és a gazdasági terheket enyhítő) intézkedéseik mellett fő feladatuknak azt tekintették, hogy egy új és jobb alkotmány létrehozásával, valamint egy megreformált választási rendszerrel együtt visszaadják az irányítást a civilek kezébe.^[35] Első intézkedéseik között szerepelt az, hogy egy neves professzorokból, jogi szakértőkből álló bizottságot bíztak meg az alkotmány megszövegezésével, majd alkotmányozó nemzetgyűlést hoztak létre, amelyen a volt kormányzópárt kivételével gyakorlatilag valamennyi civil és politikai intézmény, valamint Nemzeti Unió Bizottság is képviseltette magát. Közel egy éves munka és az azt követő politikai viták után 1961 júliusában a népszavazás jóváhagyta az új alkotmány parlament általi elfogadását.^[36]

5. Az 1961-es alkotmány

Az új alkotmány négy fő jellemzőjét szokás kiemelni: pluralista demokráciát vezetett be; erősítette a hatalmi ágak szétválasztását; fenntartotta és bővítette a szociális állam elvét; és jelentősen bővítette a polgári- és szabadságjogokat.^[37]

Az új struktúra a korábbi „mindenható” törvényhozó testület helyett pluralista demokráciára épült, az új alkotmány szerint „a nemzet a szuverenitását az arra felhatalmazott intézmények révén gyakorolja összhangban az alkotmányban lefektetett elvekkel”. A többségi elvű választási rendszerről áttértek a bírói

[34] Halpern, 1963, 315.

[35] Ezt a véleményt hangoztatja többek között Landau, 1974, 9.

[36] A népszavazáson a 12,7 millió választásra jogosult 81%-a vett részt. Az érvényes szavazatok 61,5 %-a támogatta az új alkotmányt (ami gyakorlatilag a szavazásra jogosultaknak valamivel kevesebb, mint a fele).

[37] Metin - Gelbal, 2008, 125.

szervezet által ellenőrzött^[38] szavazás-arányos választásokra, a rendszerbe pedig beépültek a fékek és egyensúlyok, ennek megfelelően a törvényhozás csak más hatalmi ágakkal együtt gyakorolja a hatalmat és képviseli a nemzeti szuverenitást, a végrehajtó tevékenysége pedig csak annyiban legitim, amennyiben az a törvény által előírt határokon belül marad. Az új alkotmány szerkezeti változtatásokat hajtott végre a törvényhozás rendszerében: kétkamarássá változtatta a parlamentet.

Az alkotmány jelentősen kibővítette a civil- és szabadságjogokat,^[39] valamint védelmükre, továbbá a törvényhozói és végrehajtó hatalom korlátozására alkotmánybírósgot hozott létre három alapvető funkcióval: a nemzetgyűlés által elfogadott törvények alkotmányosságának vizsgálata; az elnök, a miniszterek, a legfelsőbb bíróság bírái, a főügyész és az alkotmánybírósg tagjai ellen benyújtott vádak vizsgálata; továbbá az alkotmány által rábízott egyéb feladatok ellátása, pl. pártok feloszlata.^[40]

Az alkotmány a Török Köztársaságot „nemzeti, demokratikus, szekuláris és szociális” államként definiálta, amely „tisztelőben tartja azon törvények uralmát, amelyet az emberi jogok bázisán és a Preambulumban lefektetett elvek alapján hoztak létre”. Rögzíti, hogy minden török állampolgár egyenlő a törvény előtt nyelvre, származásra, nemre, politikai hitvallására, filozófiájára, vallására és szektájára tekintet nélkül, továbbá megerősíti a gondolat- és vallásszabadságot, és a vallási oktatást az egyén döntési jogkörébe helyezi.^[41] Ezzel együtt az alkotmány 54. szakasza szerint „mindenki, aki a török államhoz állampolgárság révén kötődik, török”, így lényegében fenntartotta az 1924-es alkotmányban rögzített török nacionalizmust mint a nemzeti identitás kulcs elemét, és bár az alkotmány 2. szakaszában a nacionalizmus kifejezést nemzetire cserélte, ez nem elgítette ki a kurdokat, illetve más kisebbségeket.

Az 1961-es alkotmány az állam szekuláris voltának kimondásával^[42] fenntartotta a Török Köztársaság szekuláris jellegét. A vallásszabadsággal foglalkozó 19. szakasz értelmében „Minden egyénnek rendelkeznie kell a gondolat, a vallási meggyőződés és hit szabadságával. Minden imádkozás, vallási rituálé és ceremónia, amely nincs ellentétben a közrenddel, az általános erkölccsel és az ezekre vonatkozóan elfogadott törvényekkel, szabad. Senki nem kényszeríthető ... arra, hogy kinyilvánítsa hitét és vallási meggyőződését.” A politikai pártok aktivitásáról rendelkező 57. szakasz ismét visszatért a szekularizáció kérdéséhez annak rögzítésével, hogy „A politikai pártok alapszabályzatainak, programjainak és tevékenységének összhangban kell lennie a demokratikus és szekuláris köztársaság elvével... Azon pártokat, amelyek megsértik ezeket a kitételeket,

[38] Alkotmány 75. szakasz.

[39] Landau, 1974, 10.

[40] Az Alkotmány III. része. Middle East Record, 1961, Vol. 2.

[41] Ince, 2012, 304.

[42] Alkotmány 2. szakasza, a török szöveg a „laikus” kifejezést használja.

végérvényesen meg kell szüntetni”. A kérdéskör súlyát mutatva az alkotmány a 153. szakaszában ismét kitér a kérdésre, amikor megkérdőjelezhetetlenséget biztosít azon intézkedések számára, amelyek a szekularizációt létrehozták és támogatták a török társadalmi életben.

A körülmények alapján érthető módon az alkotmányozási folyamat jelentős figyelmet fordított a hadsereg szerepének meghatározására. Az alkotmány intézményesítette a hadsereg politikai szerepét azzal, hogy létrehozta a Nemzetbiztonsági Tanácsot (török rövidítéssel MGK – Milli Güvenlik Kurulu) amelynek felhatalmazása igen széleskörű volt. Az MGK dolgozta ki a nemzetbiztonság elveit, készítette végrehajtásukra terveket és fogalmazta meg a feladatokat, amelyeket a lakosság és a civil szervezetek mellett a kormány is köteles volt végrehajtani. A végrehajtó hatalom gyakorlatilag megkettőződött az MGK ilyen mértékű felhatalmazásával, a hadsereg török politikai és társadalmi életre gyakorolt befolyása erősödött, és a befolyás érvényesítésének új eszközeit hozta létre. Mindez azt a meggyőződést mutatta, hogy végső soron a hadsereg az egyetlen és végső eszköz arra, hogy biztosítsa a Török Köztársaság alapvető értékeinek (nemzeti egység és szekularizáció) érvényesülését, és ez vezetett a hadsereg beavatkozásaira az alkotmány elfogadását követő két évtizedben – jóllehet közben a hazai és nemzetközi körülmények változtak. Bár az MGK létrejöttével a hadseregnek alkotmányos és legális csatornája volt arra, hogy érvényre juttassa álláspontját az ország politikai helyzetéről, a kormányzat intézkedéseiről az alkotmány védelmével kapcsolatos bármely kérdésben, ez pedig elméletben elkerülhetővé tette volna a hadsereg nyílt beavatkozását a politikai életbe, a gyakorlatban azonban a hadsereg több alkalommal közvetlenül is beavatkozott a politikai irányításba, és kormányváltást kényszerített ki.

Ugyanakkor a hadsereg beavatkozásai visszavettek a szabadságjogokból, erősítették az állam és a végrehajtó hatalom szerepét, viszont nem enyhítették a török társadalmat megosztó egyéb lényeges problémákat (etnikai megosztottság, ellentétek a vallás szerepének megítélésében), nem járultak hozzá a gazdasági helyzet szükséges és lényeges javulásához. A hadsereg még 1980-ban is a beavatkozást és új alkotmány létrehozását választotta, az MGK összetétele és szerepe csak a török-EU tárgyalások megkezdésével, az EU követelések hatására változott.^[43]

Mint látható, az 1961-es alkotmány a kiemelt négy problémakörrel egyaránt foglalkozott, bár az adott politikai körülmények miatt eltérő súllyal. Elvileg a többpártrendszer erősítésével és az arányos választási rendszer bevezetésével megerősödött annak lehetősége, hogy csökkenjen a hatalom koncentrálttsága, a gyakorlatban azonban Törökország továbbra is erősen centralizált irányítású köztársaság maradt, miután nem jött létre a helyi önkormányzatok működőképes rendszere. Ennek hiánya összefügg az eredeti kemali felfogással a

[43] Terzi, 2013, 62.

„periféria” elmaradottságával kapcsolatban, valamint azzal, hogy az alkotmány továbbra sem ismerte el a nemzetiségeket, és így nem is biztosított számukra közösségeik szerveződéséhez eszközöket.

6. A jelenlegi török alkotmány

A ma is érvényes alkotmány alapja az 1982-ban elfogadott normaszöveg, amelyet három évtized alatt 17 alkalommal módosítottak, a 177 szakaszból 113 változtatásával. Az alapidokumentum világosan tükrözte a hadsereg beavatkozásának célját és következményeit, tovább erősítette a végrehajtó hatalom és az állam, ezen belül az MGK szerepét; csökkentette a részvételi demokrácia intézményeinek lehetőségeit; valamint a nemzetbiztonságra hivatkozva rögzítette, hogy az államnak jogában áll a rend megsértőivel szemben fellépni és bármikor csökkenteni a szabadságjogokat.

Az alkotmány 2. szakasza rögzíti, hogy „A Török Köztársaság demokratikus, szekuláris és szociális állam, amelyben a jog uralma érvényesül, összhangban a társadalmi béke, a nemzeti szolidaritás és igazgazságosság elveivel; tiszteletben tartja az emberi jogokat; elkötelezett az Atatürk-i nacionalizmus iránt és a Preambulumban kifejtett alapvető elveken alapszik”, a 3. szakasz alapján „a török állam, területét és nemzetét tekintve oszthatatlan egység. A nyelve a török”. A 4. szakasz értelmében „A 2. szakasz kitételei a köztársaság jellemzőire vonatkozóan és a 3. szakasz kitételei nem változtathatóak, és változtatásuk nem javasolható”.^[44]

Az alkotmány több alkalommal esett át radikális és kiterjedt módosításon, amelyek többsége enyhítette az eredetileg meghatározott tiltásokat és korlátozásokat, továbbá garanciákat nyújtott a pártok működéséhez. Az 1995-ös módosítás lehetővé tette civil szervezetek számára a politikai tevékenységet, engedélyezte a tiltakozó megmozdulásokat, a politikai pártok és egyesülések létrehozását, továbbá megerősítette, hogy politikai párt feloszlását, megszüntetését csak az alkotmánybíróság rendelheti el (amíg korábban a döntés egyszerű többségi szavazással történt, az új előírás szerint három-ötödös többség vált szükségesé egy párt betiltásához).

Az 1999–2002 között kormányzó három-párti (Demokratikus Baloldali Párt – Nemzeti Cselekvés Pártja – Szülőhaza Párt) Ecevit-kormány idején újabb demokratizálási hullám volt megfigyelhető. Az alkotmánymódosítások – melyekben szerepet játszottak az EU igényei^[45] – csökkentették az MGK szerepét és

[44] A Török Köztársaság alkotmánya (az 1987., 1993. és 1995. évi módosításokkal egységben): Turkish Official Gazette 17863, November 9, 1982.

[45] Az EU az év márciusában hagyta jóvá a török csatlakozási tervezetet, amelyben kijelölte azokat a területeket, ahol Törökországnak alkalmazkodnia kell az EU joganyagához. Ezt követően március 19-én a török kormány nemzeti programot fogadott el az EU joganyag átültetésére a török jogrendszerbe.

befolyását, valamint szabályozták az alapvető emberi jogok korlátozásának lehetőségeit. A szólásszabadságot garantáló 26. szakasz szinte szó szerint meg egyezik az Emberi Jogok Európai Egyezményének szövegével.

Miközben az EU csúcstalálkozó 2003-ban elismerte Törökország erőfeszítéseit a joganyag átültetésére, reformok bevezetésére, további követelményeket is támasztott: a bíróságok függetlenségének erősítését, a kurd kérdés feszült helyzetének csillapítását, az alapvető szabadságjogok gyakorlásának támogatását, valamint a hadsereg helyzetének szabályozását és a civil irányítás erősítését. A 2004-es alkotmánymódosításnál is az EU igényei alapján került sor a halálbüntetés eltörlésére, az állambiztonsági bíróságok megszüntetésére, valamint annak rögzítésére, hogy a gazdasági törvénykezés kapcsán a nemzeti és az EU szabályozás kollíziója estén a nemzetközi megállapodásnak kell elsőbbséget biztosítani.

A 2007-es alkotmánymódosítás elsősorban az államigazgatási rendszer átalakításával foglalkozott. A módosító csomagot a parlamenti elfogadást követően népszavazáson is próbára tették, és a szavazók 70%-a támogatta. Amíg a korábbi alkotmány szerint a köztársasági elnököt a parlament választotta hét évre, a módosítás szerint az elnököt közvetlenül többségi szavazással, a nép által kell választani, hivatali ideje öt év (ezt az időtartamot egy további módosítás négy évre csökkentette) és egyszer újra választható.

A hadsereg vezetésére 2007 áprilisában az elnökválasztással összefüggésben a weboldalán nyilvánosságra hozott egy nyilatkozatot, amelyben rögzítette, hogy ez az intézmény a szekularizáció letéteményese Törökországban: „...a török hadsereg ...a szekularizáció abszolút védelmezője... A török hadsereg fenntartja szilárd elhatározottságát, hogy a törvényekből eredő kötelességeit teljesítse annak érdekében, hogy megvédje a Török Köztársaság meg nem változtatható jellemzőit”^[46]. A nyilatkozatnak végül nem volt lényeges hatása az elnökválasztásra, de többen a hadsereg ismételt beavatkozási kísérletének tartották és újból felvetette a hadsereg szerepének alkotmányos kérdését. Az alkotmányos témaköröket érintő politikai csatározások átszöttek az elnökválasztás, majd a következő évi parlamenti választás időszakát. Ezekben a vitákban az Alkotmánybíróság elutasított bármifajta változtatást arra hivatkozva, hogy azok érintik az alkotmány 1–3. szakaszában foglalt elveket, amelyek a 4. szakasz szerint változtathatatlanok.

Amint azt a török alkotmánnyal foglalkozó szakértők^[47] is megjegyzi, ezek a viták nem érthetőek meg a török társadalom és politikai élet megszokottságának

[46] <https://en.wikipedia.org/wiki/E-memorandum>. A nyilatkozat azzal kapcsolatban jelent meg, hogy a győzelemre esélyes jelölről, Abdullah Gülről köztudottak voltak korábbi iszlamista politikai nyilatkozatai és meggyőződése az iszlamista Jóléti Pártban, majd később a szekularizáció ellen fellépő és betöltött Erény Pártban viselt tagsága, valamint hogy a felesége rendszeresen fejkendőt viselt.

[47] Így többek között a talán legismertebb alkotmány szakértő, Ergun Özbudun is a 2012 végén írt cikkében. (Özbudun, 2012, 47.)

figyelembevétele nélkül. A létrejött török politikai pártrendszer a központ-periféria megosztottságon alapul, azt tükrözi. A központot az erősen autokratikus és gyámkodó magatartású állami elit alkotja, akik az alkotmányozást is fentről, a civilek közvetlen beavatkozása nélkül oldották meg Kemal Atatürk idejétől kezdődően. A perifériát tulajdonképpen a társadalom mindazon rétegei jelentik, amelyek nem vesznek részt közvetlenül a kormányzásban. A pluralista rendszerre való átmenetet követően érthetően a periféria képviselőire is létrejöttek pártok, amelyek éppen a periféria sajátosságai következtében magukban hordozzák ezen tömegek vallásos megközelítését, a centralizációval szembeni kritikáját, valamint a hadsereg beavatkozásának fokozódó elutasítását. Ezek a jobbközép pártok lényegében uralták a választásokat 1950-től kezdve a nagyobb számú lakossági támogatás, valamint az aránytalan választási rendszer következtében. Törekvéseiket – különösen a vallásos szokások szabadabb érvényesítését a társadalmi életben – a hadsereg több ízben közvetlenül is meggátolta. Az 1982-ben elfogadott és autokratikus, korlátozó alkotmánynak tartott jogi intézmény- és elvrendszer módosítására irányuló küzdelmet érthető módon mind a mai napig átszövik a pillanatnyi helyzetből és hosszabb távú dominanciára törekvésekből adódó politikai megfontolások és csatározások.^[48]

A vitatott kérdéseket tekintve nem véletlen tehát, hogy miután a választásokon győztes AKP már második alkalommal ért el abszolút többséget a parlamentben, a kormány újabb alkotmánymódosító csomagot nyújtott be elfogadásra 2010-ben, amely érintette a hadsereg jogait, az alkotmánybíróságot, az igazságszolgáltatási rendszert és az emberi- és szabadságjogokat. Mivel a parlamenti szavazáson a javaslat nem kapta meg a közvetlen érvényesítéshez szükséges kétharmados többséget, de elérte a 60%-ot, a módosító csomag népszavazásra kerülhetett. A javasolt változtatások között volt az ombudsman hivatalának létrehozása,^[49] az alkotmányos kifogások kezelésének új eljárása, a személyes adatok fokozott védelme, a gyerekek jogainak biztosítása, valamint annak a mentelmi jognak a megszüntetése, amelyet az 1980–1983 közötti katonai hatalomátvétel kapcsán az MGK-ban és a minisztertanácsban levő személyek élveztek.

A módosítás megerősítette az Alkotmánybíróság szerepét abban a tekintetben, hogy tárgyalhatja a vezérkari főnök és a hadsereg főparancsnokok intézkedéseinek, valamint a parlamenti elnök tevékenységének jogosságát, továbbá jelentősen átalakította ezen intézmény struktúráját. A módosításokat – elsősorban azt kifogásolva az Alkotmánybírósággal kapcsolatban, hogy azok túl nagy

[48] Ebben a helyzetben az Alkotmánybíróság döntései is politikai jelleget nyertek, különösen annak fényében, hogy egyúttal eljárást indított a választáson győztes jobbközép AKP ellen, fenyegetve annak alkotmányellenes tevékenység miatti betiltásával. Mivel a betiltási kérdésben az Alkotmánybíróság a szavazásnál nem érte el az előírt három-ötöd szavazati arányt, csupán a pártnak jutó állami támogatás megvonása volt a büntetés.

[49] Az ombudsman intézményére vonatkozóan még 2007-ben törvényt került elfogadásra, a törvényt azonban az alkotmánybíróság megsemmisítette arra hivatkozva, hogy ilyen intézmény csak alkotmányos keretek között hozható létre.

befolyást engednek a kormányzó pártnak, illetve az elnöknek – az ellenzéki pártok nem támogatták a parlamenti szavazáson, ahol a támogatók száma nem érte el a szükséges három-ötöd többséget. Ezért népszavazásra került sor, ahol a módosítások 58%-os többségi támogatást kaptak, és hatályba léphettek.

A fentiek alapján összességében elmondható, hogy a Török Köztársaság szilárd, demokratikus alkotmánnyal rendelkezik, amely biztosítja a társadalom normális életvitelét, az emberi és szabadságjogok érvényesülését, a társadalmi és gazdasági szereplők alapvető tevékenységét. Az alkotmány ugyanakkor magán viseli a török társadalom történelmi fejlődésének számos jellegzetességét (vallás-szekularizáció ellentéte, hadsereg szerepe, nemzeti identitás és kisebbségek viszonya, a végrehajtó hatalom centralizációja), és továbbra is vita tárgyát képezi éppen ezekre a jellegzetességekre vonatkozóan.

III. ALKOTMÁNYOZÁS – A JÖVŐBEN

A legutóbbi választások alapján parlamentbe kerülő pártok közül elsősorban az AKP szorgalmazza – gyakorlatilag 2011 óta egyfolytában – új alkotmány létrehozását. Kezdeményezései rendre elakadtak az ellenzéki pártok ellenállása következtében.^[50] Az ellenzéki pártok közül az MHP támogatja az alkotmány módosítását, de elutasítja a kurdok jogainak elismerését, míg a HDP a kisebbségek, mindenekelőtt a kurdok jogainak alkotmányos elismerését, a nők jogainak kiterjesztését szorgalmazza, elutasítva viszont minden olyan alkotmányos módosítást, ami az elnöki rendszer kialakítása irányába mutat. A legnagyobb és a kemali hagyományokat leginkább őrző ellenzéki párt, a CHP nem kívánja módosítani az alkotmányt. Mint látható, a fő vitakérdések az említett négy alapkérdés, amelyet kiegészítenek kisebb-nagyobb jelentőségű, elsősorban gyakorlati jellegű megoldást kívánó problémák.

A szakértők általában négy fő eszmei irányzatot különböztetnek meg az alkotmányozás tekintetében: kemalista, konzervatív-islamista, populista és marxista-szocialista megközelítést.^[51] A parlamentbe jutott pártok több irányvonalat is képviselnek programjukban. Az AKP elsősorban konzervatív-islamista és populista, az MHP részben kemalista, részben konzervatív-islamista és felmutat populista jegyeket is. A jellemzők alapján a szakértők^[52] arra a következtetésre jutottak, hogy a pártok egyetlen közös jellemzője a populizmus, ami alatt az értendő, hogy elutasítják az alkotmány elitista, bürokratikus vagy katonai vezetésű kidolgozását, és preferálják a civil közvélemény bevonását, az alulról

[50] Az ellenzéki pártok ellenállásában nem kis szerepet játszik az, hogy az AKP az új alkotmányban az elnöki rendszer felé mozdítaná el a végrehajtó hatalom rendszerét, nagyobb hatalmat biztosítva a legutoljára megválasztott, jelenlegi elnöknek, Erdogannak.

[51] Karadut, 2012, 97-98.

[52] Uo. 101.

építkező folyamatot. Mindezek mellé a már hosszabb ideje húzódo patthelyzet feloldásához jelenleg nem kedvez a kormányalakítás bizonytalansága, azonban előnyösnek látszik az, hogy egyetértés van a főbb szereplők között abban, hogy az alkotmánynak nem annyira a szövegezését, mint inkább a szellemét látják célszerűnek megváltoztatni: legyen az konszenzuson alapuló társadalmi szerződés.

IRODALOM

- Bruinessen, van Martin (1992): *Agha, Shaikh and State. The social and political structure of Kurdistan*. Zed Books Ltd., London.
- Capezza, David (2009): *Turkey's military is a catalyst for reform*. Middle East Quarterly. Vol. 16. No. 3.
- Earle, Edward Mead (1925): *The new constitution of Turkey*. Political Science Quarterly. Vol. 40. No. 1.
- Flesch, István (2007): *A török köztársaság története*. Corvina, Budapest.
- Hale, William (1994): *Turkish politics and military*. Routledge, London and New York.
- Halpern, Manfred (1963): *The politics of social change in the Middle East and North Africa*. Rand, Santa Monica.
- Ince, Basak (2012): *Citizenship and identity in Turkey: From Atatürk's Republic to the Present Day*. I. B. Tauris, London.
- Keyman, E. Fuat (2010): *Modernization, globalization and democratization in Turkey: the AKP experience and its limits*. Constellations. Vol. 17. No. 2.
- Karadut, C. Ismail (2012): *Pursuing a constitution in Turkey: Looking for a brand-new social contract or awaiting the same-old social prescription?* Ankara Bar Review. Vol. 5. No. 2.
- Landau, M. Jacob (1974): *Radical politics in modern Turkey*. Jerusalem Academic Press.
- *Law of Fundamental Organization* (1923). Current History. Vol. XVII.
- Lybyer, Albert H. (1910): *The Turkish parliament*. Proceedings of the American Political Science Association. Vol. 7.
- Mészáros, Gyula (ford.) (1912): *A török alkotmány alaptörvényei*. Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, Kolozsvár.
- Metin, Özgür – Gelbal, Onur (2008): *The path to modern Turkish law*. Ankara Bar Review. Vol. 1. No. 2.
- Olson, Robert (1989): *The emergence of Kurdish nationalism and the sheik Said rebellion, 1880-1925*. University of Texas Press, Austin.
- Özbudun, Ergun (2012): *Turkey's search for a new constitution*. Insight Turkey. Vol. 14. No. 1.
- Özuglu, Hakan (2011): *From Caliphate to secular state: power struggle in the early Turkish republic*. ABC-Clio, Santa Barbara.
- *Parliamentary papers* (1877). House of Commons. Vol. XCI.
- Pintér Veronika (2005): *Út az Európai Unióba: a török tagság dilemmái*. Győri Európai Jogi Hírlevél. Vol. 8. No. 9.
- Simpson, D. J. (1965): *Development as a process: the Menderes phase in Turkey*. Middle East Journal. Vol. 19. No. 2.
- Terzi, Özlem (2013): *The influence of the European Union on Turkish foreign policy*. Ashgate Publishing Ltd., Farnham.

2015. szeptember 1-jén ünnepelte a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kara alapításának 20. évfordulóját. Az esemény alkalmából a kar alapító tanárai közül Dr. Bihari Mihály prof. emeritus, valamint Dr. Szalay Gyula prodékán úr mondtak ünnepi köszöntőt.

Köszöntő a 20 éves győri jogászképzés alkalmából

Tisztelt Rektor Úr! Magnifice Rector!

Igen tisztelt egyetemi és közjogi méltóságok!

Tisztelt Tanártársaim!

Végül, de nem utolsó sorban kitüntetett tisztelettel üdvözölt leendő elsőéves joghallgatók, akiket a Dékán Asszony a mai napon egyetemi polgárrá fogad!

A modernkori győri jogászképzés huszadik tanévnyitójára kerül sor a mai napon. Úgy gondolom, hogy ezen a jubileumi tanévnyitón illik néhány szót szólni a győri jogászképzés történetéről. Valójában nem húsz éves a jogászképzés Győrben. A győri jogászképzés évszázadokat ível át. A győri Királyi Jogakadémián a 18., majd a 19. és 1995-től a 20., a mostani évnyitóval pedig a 21. századig terjed a győri jogászképzés története.

A győri jogakadémiai és egyetemi jogászképzésnek tehát évszázados múltja és büszkén vállalható tradíciója van.

Mária Terézia királynő felsőbb elhatározásának megfelelően alakult meg Győrben a Királyi Jogakadémia, amely 1776. november 6-án kezdte meg működését. Ettől kezdve folyt rendszeres jogászképzés az Akadémián a bölceleti és a teológiai oktatás mellett. Az oktatott tantárgycsoportok: az észjog, a római jog, a magyar közjog, az egyházjog, a büntetőjog, a politikai (állam-) tudományok, a peres és a nemperes eljárások. A győri Akadémia 100 éves évfordulójának ünnepségen

dr. Kautz Gusztáv – aki a Jogakadémia megszűnéséig, 1872-től 1892-ig a Jogakadémia igazgatója volt – így beszélt: „nemzetünk újabbkori culturtörténelmének egyik nagyhorderejű és fontos mozzanatát képezi, dicső emlékezetű Mária Terézia királynőnek 1769. évi december hó 14-én kelt legfelsőbb elhatározásával elrendelt azon intézkedése, mely szerint az ország négy kerületében 1-1 királyi Főtanodának, királyi Akadémia címével leendő felállítása elrendeltetett”. Szomorúan jegyzem meg, hogy a négy Akadémia közül ma már csak egy, a győri Akadémia városa tartozik Magyarországhoz.

II. József császár parancsszava folytán 1785-ben a győri Akadémia Pécsre helyeztetett át. 1802-ben Győr városának és a győri káptalannak ismételt szorgalmazása folytán az Akadémia a város költségén alapítási helyére visszahe-lyeztetett.

A szabadságharcot követően, az abszolutizmus időszakában az akadémiai képzés szünetelt.

Sok-sok kérelmezés után báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszter 1867 október havában a győri Akadémia visszaállítását rendelte el.

Dr. Kautz Gusztáv a győri Akadémia 100 éves évfordulójának ünnepségén, 1867. november 7-én a következőket mondotta: „Íme, Uraim, e királyi Akadémiának történelme a mai napig, amellyel fennállásának második évszázadát kezdjük meg, ... alkalmul szolgáljon nekünk arra, hogy visszapillantva az Akadémia, bár kétízben félbeszakított évszázados múltjának sikeres működésére, erőt merítsünk a tetterős munkásságra, hogy az intézetnek a múltból szeplőtlen reánk jutott országos jó hírnevét fenntartva, a jövő nemzedékének átadhassuk.” Maliciózus büszkeséggel jegyezte meg Kautz Gusztáv, az Akadémia történetét felidézve, hogy: „először is feltűnő az, hogy ezen Akadémia mindig akkor szünetelt, midőn hazánkban nem az alkotmányosság és a törvény, hanem az önkény uralkodott ...”

Kautz Gusztáv évfordulós beszédében arra biztatja az Intézet tanárait és tanítványait: „... a valódi alkotmányosság és törvényhez ragaszkodás, meg a szabadság szeretete lelkesítse, hogy bennök a haza, az alkotmányos szabadság edzett bajnokait találja, kiket csak az önkény kényszere némíthat el, mely e termeket is kétízben némaságra kárhóztatta.”

A győri Universitas és a Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar oktatói és hallgatói büszkén ismerhetik meg és vállalhatják a Jogakadémia tanárait és volt diákjait.

Csak néhányat felemlítve közülük: Czuczor Gergely győri rendi növendék volt, majd akadémiai tanár. A szabadságharcban való részvétele miatt 6 évet Kufstein várában raboskodott.

Hajnik Imre kiváló jogtörténész, közjogász, aki az Akadémia igazgatói posztját is betöltötte, később vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a budapesti egyetem rektora volt.

Kautz Gusztáv, akit már idéztem, a győri Akadémia igazgatója volt húsz éven

keresztül. Sajnos neki jutott az a szomorú feladat, hogy az 1892. július 1-jén tartott záró tanácskozáson megállapítsa, hogy a győri Királyi Jogakadémia működését befejezte, és így hivatalosan megszűnt. Az Akadémia megszűnése gróf Csáky Albin miniszter Jogakadémiához intézett „miniszteri” levele alapján történt, azzal indokolva a megszűnést, hogy évek óta fogyott a hallgatói létszám, mely végül is 3 főre csökkent.

A „Győri Közlöny” című újság az utolsó nap eseményeiről a következőképpen tudósított: „Tegnap zárták le csöndben, szent áhítattal a győri Kir. Jogakadémiánk utolsó szemeszterét. Igazgatója, Kautz Gusztáv dr., királyi tanácsos, Milbek Károly, Katona Mór dr.-ok a Szent Benedek Rend templomában hallgattak szentmisét és mondták el a Te Deumot.

Mise után zárt tanácskozásra gyűltek össze hárman. Az utolsó tanári ülés jegyzőkönyve rögzíti, hogy dr. Milbek Károly indítványozta, „hogy szeretett igazgatóknak, Kautz Gusztávnak, az Akadémia megszűnése alkalmából, emlékül és iránta érzett szeretetünk és ragaszkodásunk némi jeléül, a tanári kar költségén beszerzett Deák Ferenc arcképe adassék át. Az indítványt a tanári kar magáévá teszi”.

Remélhetőleg a győri Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar történetében ilyen szomorú eseményre soha nem kerül sor. Nem a Deák arcképpel való megajándékozásra gondolok, hanem a jogászképzés megszűnésére.

Érdemes megemlékezni arról, hogy kiemelkedő tanára volt a győri Jogakadémiának Deák Antal József, aki Deák Ferenc 14 évvel idősebb bátyja volt, és aki jelentős szerepet töltött be öccse neveltetésében. Jogakadémiai tankönyvszerző volt, Zala megye első alispánja, majd a Vármegye első követe, az országgyűlési ellenzék jelentős tagja.

A győri Állam- és Jogtudományi Kar névadója, Deák Ferenc, kehidai, toldalék-névvél a „haza bölcse” 1817 és 1821 között a győri Akadémián először bölcselhallgató, majd joghallgató volt. Az Akadémia elvégzése után Pesten tanult, majd ügyvédi vizsgát tett, ezután hazatért családi birtokaira, volt vármegyei tisztiügyész, majd táblabíró. Politikai pályáját – leköszönő bátyja helyett – Zala vármegye követeként kezdte meg az országgyűlésben.

Mikszáth Kálmán, érettségi vizsgája után, 1869 és 1870 között ugyancsak a győri Királyi Jogakadémia hallgatója volt. Ügyvéd gyakornok és újságíró lett, novellái és elbeszélései tették ismert íróvá. Írásaiban több helyen feleleveníti győri akadémiai éveit.

Az Akadémia 1892-es megszűnése után több, mint 100 (pontosan 103) év telt el a győri jogászképzés újraindításáig.

A modernkori jogászképzés 1995 szeptemberében kezdődött el Győrben az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának kihelyezett tagozatán.

A győri jogászképzés újraindításának ötlete Szekeres Tamás akkori főigazgatótól származott. A budapesti jogi kar tanárai közül Hársfalvi Rezsőt, Kukorelli Istvánt, Nagy Tibor Gyulát, Horváth Pált, valamint Szalay Gyulát és engem kért fel a győri jogászképzés megszervezésére, nem titkolva, hogy a jogászképzéssel

- csatlakozva a már működő Műszaki Karhoz és a Közgazdaságtudományi Karhoz a győri Egyetem, a győri Universitas megteremtését is megcéllozzuk.

Az első doktoravató és diplomaosztó ünnepségre 2000. július elsején került sor Győrben, amikor 87 új jogászdoktor vehette át diplomáját. 2002. január elsejétől a győri Széchenyi István Főiskolából – az országgyűlés szinte egyhangú döntésével – Széchenyi István Egyetem lett. 2002. szeptember elsejétől kapott engedélyt önálló jogászképzés indítására és jogász diploma kiadására a győri Jogi Kar.

2007. január elsejétől a győri Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara felvette a legnevesebb győri jurátus, Deák Ferenc nevét.

Büszkén állapíthatjuk meg tehát, hogy az évszázadokon átnyúló győri jogászképzés a 18., a 19., a 20. és a 21. században – ha nem is folyamatosan, olykor megszakítva –, de sikeresen folytatja a nagy elődök munkáját és művelt jogászok képzését.

Tisztelt elsőéves joghallgatók, Önök a legfiatalabb generációját alkotják a győri jogászképzésnek, a győri Jogi Karnak és a győri Universitasnak.

Eskütelünkkel és azzal, hogy dr. Fazekas Judit Dékán Asszony kézfogással egyetemi polgárokká fogadja Önöket, a győri Universitas tagjaivá válnak.

Az európai nagy egyetemek megalakulásától kezdve – így az első magyar egyetem, a pécsi Universitas megalakulásakor is – az Universitas a teljességet, három alkotórész egyetemességét jelentette: egyrészt a tanárok közösségét, másrészt a diákok mint egyetemi polgárok közösségét, harmadrészt a tudományok összességét. Úgy mint a teológiai, az állam- és jogtudományi, a bölcséleti és a természettudományi (benne az orvosi) tudományok összességét. Ezen összetevők együttese az Universitas, ennek az egyetemességének lesznek remélhetőleg büszke, különleges jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező tagjai Önök is.

Ezek között a legfontosabb jog és kötelezettség, hogy tanáraik segítségével az állam- és jogtudományok alapjait megismerjék, kiválóan megtanulják, hogy jogász pályájukon tudásukat felhasználják, műveljék és gyarapítsák az állam- és jogtudományokat.

Ennek kapcsán szeretném felidézni Eötvös József szavait, amelyet A hazai tudományosságról szólva mondott 1863-ban: a tudomány „nem egyes népé, vagy korszaké, hanem az emberiség közös kincse ez, valamennyiünké, mint a nap, melynek sugarai különböző irányban, de az egész földet bevilágítják; kimeríthetetlen, mint a forrás, mely el nem apad, ha belőle milliók enyhítik is szomjukat”. A tudomány, a tudományos ismeretek mind gyarapodó összessége az emberiség olyan kincse, amelyből mennél többet sajátítunk el, ismerünk meg, építjük be saját egyéni tudatunkba, ezzel a tudomány világa nem csökken, hanem éppen hogy növekszik.

Eötvös József az 1848-as kormány és a kiegyezés utáni első felelős kormány közoktatási és vallásügyi miniszterének legfontosabb üzenetével zárom ünnepi beszédemet.

Enyhítsék Önök is - első és többéves joghallgatók - tudásszomjukat a győri Universitas tagjaiként.

Győr, 2015. szeptember 1.

Dr. Bihari Mihály
prof. emeritus,
a győri Állam- és Jogtudományi
Intézet alapító tanára és igazgatója

20 éves a győri jogászképzés

Tisztelt Rektor Úr, Képviselő Úr, Államtitkár Úr!

*Kedves Vendégeink, Kollégák, s mindenekelőtt
kedves Elsőéves Hallgatók!*

Néhány napja egy érdekes természetfilmet láttam egy több száz éves tölgyfáról. Először csak sűrű lombozata volt látható, majd óriások karjaira emlékeztető ágai, aztán a kamera a vaskos törzsre vezette a szemet. Végül pedig – s talán ez a legfontosabb – az előtte tátongó szurdok mélységében láthatóvá vált egy másik dimenzió. A lombozattal azonos kiterjedésű gyökérzet.

Ekkor már tudtam, hogy ma erről a kevésbé látható világról kell szót ejtenem.

Arról, hogy – amiképpen a tölgyfa törzsének szilárdságát a csak ritkán felszínre kerülő gyökérzetnek köszönheti és lombzatának éltető nedveit is azoktól kapja – az emberi közösségek is hasonlóképpen működnek. Az előző nemzedék táplálja tudásával, tapasztalatával a következő generációt, s az így felhalmozódó ismeretek, tapasztalatok egymásra rakódva intézményesülnek sajátos szervezeti és működési formációkban, attitűdökben, s az adott közösségre jellemző ethosban.

Ami az újkori győri jogászképzés „tölgyfájának” struktúráját illeti, legmélyebbre két főgyökér nyúlik. Ezek mindegyike egy-egy intézményhez és egy-egy emberhez vezet.

Az egyik a valamikori Széchenyi István Főiskola, melyet akkori műszaki szakstruktúrája ellenére gazdasági és jogi ismereteket nyújtó komplex oktatási metodika jellemezett. Így eleve alkalmas volt arra, hogy a jogtudományi képzést is befogadja, amikor annak rendelt ideje eljön. S Szekeres Tamás főigazgató volt az, akinek víziójaként a győri egyetem képe megjelent, majd – mai napig tartó munkája nyomán – megvalósult.

A gyökérzet másik ága az ELTE Jogi Karához, s – nem megelégedve Ficzere Lajos akkori dékánról, a Győri Jogi Intézet második igazgatójáról – Bihari Mihály professzorhoz vezet. Ő volt az egyetemi

koncepció egyik megalkotója, s nevéhez fűződik – első igazgatóként – az intézet, majd a Kar működési elveinek, személyi összetételének, oktatási-nevelési módszertanának kidolgozása.

De nem voltak egyedül. Tervüket két, de inkább három generáció munkája segítette.

Az alapító generációban a két főszereplő olyan segítőtársakra talált, mint Lamm Vanda akadémikus, a Jogtudományi Intézet igazgatója, Szilágyi Péter jogbölcselelő, Révész T. Mihály, a médiaszabályozás megálmodója, a Jogi Intézet harmadik igazgatója, Fűrész Klára, a daliás korszakban az ELTE jogi karának dékánhelyettese és Kállay István, a szellemtudományok polihisztora. Később csatlakozott Vörös Imre, ekkor „leköszönő” alkotmánybíró, majd a Párizsból hazatérő Verebélyi Imre, a Doktori Iskola megalapítója. Különös öröm számomra, hogy ebben a munkában magam is részt vehettem.

Az indító impulzusokat azonban mi is az előző nemzedéktől kaptuk.

Szekeres Tamás az alapító főigazgatótól, Hegedűs Gyulától, mi jogászok pedig néhány meghatározó tanárunktól, így Ficzer Lajos akkori dékántól, s Horváth Pál jogtörténész professzortól, aki talán a legtöbbet tette a budapesti kollégák meggyőzése érdekében. De elhozták tudásukat Győrbe az ELTE más neves professzorai is. Vigh József, a magyar kriminológia megalapozója. Nagy Tibor, a világ egyetlen pénzügyi jogásza, aki élvezetessé tudta tenni még ezt a tantárgyat is. Földesi Tamás, aki óvatosan rápillantást engedélyezett az ideológiai ősellenségre is, így már akkor megismerhettük például az egzisztencializmus alapfogalmait.

Takács Imre államjogász és persze Németh János, az Alkotmánybíróság későbbi elnöke, aki a piros vagy a zöld tárcsa felmutatásával állította meg vagy engedte tovább tanulmányaik során a budapesti és a győri jurátusokat. De meg kell említeni néhány „külsős” kollégát is, hiszen Wiener A. Imre a büntetőjog, Csiky Ottó pedig a családi jog megalapozója volt intézményünkben.

Az egyetemi életfa törzsét viszont a ma is aktív harmadik generáció alkotja.

Lenkovics Barnabás, az ország legjobban oktató magánjogásza, akit józan-sága, kimért megfontoltsága az Alkotmánybíróság elnöki székébe vezetett. Kukorelli István, az alkotmányozás valamikori részese, aki alkotmánybíróként azt a gyakorlatban is mérlegre tehette, s az ugyancsak alapítónak számító Szigeti Péter, a Doktori Iskola mai vezetője.

Milassin László, a gazdasági diplomácia világvándora. Stumpf István korábbi miniszter, ma alkotmánybíró. Takács Péter, aki a jog- és állambölcselet anyagába is képes beépíteni a kultúrát és a művészetet, s Lévainé Fazekas Judit, aki úgy vette át a dékáni stafétabotot, mintha maga is az alapítók eme nemzedékéhez tartozna.

Ma már a „fatörzs” olyan „évyűrűi”, mint Mezey Barna az ELTE, Szuromi Szabolcs a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Patyi András pedig a Nemzeti Közszolgálati Egyetem rektoraként hasznosítja tudását, elhivatottságát.

De bizonyára jó szívvel emlékezik a győri évekre Varga Zs. András a katolikus egyetem dékánja, Székely László országgyűlési biztos, Jobbágyi Gábor,

Cs. Kiss Lajos, Gellér Balázs, Földi András professzorok, s akire különösen büszkék vagyunk, Navracsecs Tibor európai biztos.

Jómagam szívesen gondolkodom azokra a kiváló kollégánokra is, akik szakmai alázatukkal, emberségükkel talán a legtöbbet tették a diákokért: Hágelmayerné Idára, Somlai Zsuzsára, Szalai Évára, Kutrucz Katalinra és Márgitán Évára. S akik otthont teremtettek számunkra: Hérayné Katira, Varga Etelkára és Udvarosné Erzsire.

Tisztelt Kollégák, Kedves Vendégeink!

Az alapító nemzedékről szólva óhatatlanul fel kell tenni azt a kérdést, vajon miért hitte ez a generáció azt, hogy létrehozható valami olyan, amire korábban nem volt példa: az egyetemi vízió valósággá válhat egy főiskolán.

Úgy vélem, hogy a titok – a személyes elkötelezettségek mellett – az az éles kontraszt, amely ennek a generációnak az életpályáján végighúzódik.

Többen a háborús években születtünk, átéltük – és megértettük – az ötvenes éveket, meghatározó élményeink vannak '56-ról, de – még gyermekként – elértek bennünket a megtorlás évei is.

Ezt követően viszont – úgy érezhettük – lehetőségeink folyamatosan tágulnak, ami tegnap még lehetetlen volt, az másnap már megtörténhetett. Lassan oszlott a sötétség, s egyre több lett a fény.

Ha a három „T” árnyékában is, de módunk volt budapesti diákként a magyar filmművészet olyan remekeinek bemutatóját átélni, mint a Szegénylegények, majd a Tízezer nap. Hüledezhattunk Sándor György karakteres előadásain az Egyetemi Színpadon, rongyosra hallgattuk Oscar Peterson, Gery Mulligan, Miles Davis, Ella Fitzgerald lemezeit, élőben hallhattuk Louis Armstrongot, a magyar jazz első szárnypróbálgatásait, és a semmiből előbukkanó rockbandák koncertjeit az „Ifiparkban”. És buzgón festegettük a visszakapott Eötvös Klub központi fűtésének rozsdás csöveit.

Friss diplomával a kezünkben pedig átéltük az átmenetet a tervutasításos gazdasági rendszerből – no nem a szabad piacgazdaságba, hanem – az új gazdasági mechanizmusba. De ez a mesterséges „terepasztal” is felcsillantott valamit a szabadságból, oldván a mindent behálózó korlátokat, kötöttségeket.

A korszakot legtöbben persze csak utasként élték át, mások kisebb-nagyobb részt vállaltak a folyamatokban, de voltak olyanok is, akik alakítói voltak a történelemnek. A győri főiskolán is találkozhattunk egy csillogó szemű, lobogó hajú fiatalemberrel – karunk későbbi alapítójával –, aki már azokról a változásokról beszélt, amelyekről akkor még csak a bátrak beszéltek.

Természetes módon voltunk tehát optimisták, talán egy kicsit idealisták, és hittük azt, hogy az álmok megvalósíthatók.

Tisztelt Kollégák, Kedves Vendégeink!

Megemlékezésemben elsősorban az alapító generációkról szerettem volna beszélni, s arról, hogy volt egy álmunk: létrehozni a tisztelet kultúrájára épülő közösséget, ami valamelyest talán meg is valósult.

De mit ér a mélybe nyúló gyökérzet, az életfa erős törzse, ha az ágak szárazak, a levelek fakók, s nem érlelődik gyümölcs. Nos, a Kar fiatalabb évgyűrtűi is szélesek, az életfa lombzatát fiatal, de erős ágak tartják. A munka dandárját a már Győrött felnövekedett negyedik generáció végzi. Valamennyi dékánhelyettes, az oktatók, sőt a tanszékvezetők több mint fele negyven év alatti, és győri kötődésű. A tudományosan minősítettek aránya meghaladja a 80%-ot, a Doktori Iskola, illetve maga a Kar is fenntartások nélkül nyert akkreditációt a tavalyi évben ugyanúgy, mint eleddig mindig.

S a legfontosabb: a termés is beérett. Ezt jól példázza, hogy – az előző évekhez hasonlóan – 2015-ben lényegében ugyanannyi hallgató tett jogi doktori esküt (97 fő), mint amennyit a nagyrégió igényeként az alapító dokumentumok 80-100 főben határoztak meg.

Végül kedves fiatal Barátaim!

A múlt ismerete nélkül nincs jelen és nincsen jövő. Az alapító három nemzedék munkája, tudása, odaadása megalapozta ugyan a Kar mai eredményeit, de az Önök jogásszá, értelmiségivé válásának garanciáját a negyedik generáció adhatja, amennyiben ehhez Önök is partnerek lesznek.

A legtöbbet ugyanis Önöknek, saját maguknak kell tenniük.

Végezetül engedjék meg, hogy sikeres beilleszkedésükhöz, eredményes munkájukhoz sok sikert kívánjak!

Győr, 2015. szeptember 1.

Szalay Gyula
prodékán

- BIHARI MIHÁLY professzor emeritus
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- GANCZER MÓNIKA egyetemi adjunktus
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
tudományos munkatárs
MTA TK Jogtudományi Intézet
- FARKAS ÁDÁM PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- KELEMEN ROLAND egyetemi tanársegéd
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- KESZTHELYI ZSOLT PhD hallgató
NKE Közigazgatástudományi Doktori Iskola
MRE Zsinati Hivatal Jogi Osztálya
- MAJOR SÁNDOR PhD hallgató
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- PONGRÁCZ ALEX egyetemi tanársegéd
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- RAINER LILLA bírósági titkár
Budapesti IV. és XV. Kerületi Bíróság
- SZALAY GYULA prodékán
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- TAKÁCS PÉTER egyetemi tanár
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar